

ὑψιλον/βιβλία

Τίτλος πρωτοτύπου: *Le contenu du socialisme*, 1979
Copyright για τήν ελληνική γλώσσα: Κ. Καστοριάδης και
ὑψιλον/βιβλία, 1986

Μετάφραση: Γιάννης Δ. Ίωαννίδης, Μανόλης Λαμπρίδης,
Μαρία Παπαντωνίου-Φραγκούλη
Φωτοστοιχειοθεσία: Φωτόγραμμα ΕΠΕ

Α' έκδοση: Δεκέμβριος 1986

ΚΟΡΝΗΛΙΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ

τό περιεχόμενο του̃ σοσιαλισμου̃

Μετάφραση

Γιάννης Δ. Ίωαννίδης
Μανόλης Λαμπρίδης
Μαρία Παπαντωνίου-Φραγκούλη

Κεντρική διάθεση:
Ζωοδόχου Πηγής 34, Ἀθήνα 106 81, τηλ. 36.38.257

Printed in Athens, Greece

ὑψιλον / βιβλία

Ἀθήνα, 1986

Του ίδιου συγγραφέα, στα ελληνικά

[Έκδόσεις Ύψιλον/βιβλία]

- Η Ούγγρική επανάσταση 1956, 1979, 1980, 1986
Τό επαναστατικό πρόβλημα σήμερα, 1984, 1985
Η γραφειοκρατική κοινωνία, I, 1985
Η γραφειοκρατική κοινωνία, II, 1985
Η πείρα του εργατικού κινήματος, I, 1984
Η πείρα του εργατικού κινήματος, II, 1984
Υπάρχει σοσιαλιστικό μοντέλο ανάπτυξης;, 1984, 1986
Η γαλλική κοινωνία, 1986
Τό περιεχόμενο του σοσιαλισμού, 1986
Μπροστά στον πόλεμο, 1982, 1986
Τό επαναστατικό κίνημα στον σύγχρονο καπιταλισμό (υπό έκδοσιν)
Τά μονοπάτια του λαδυρίθου (υπό έκδοσιν)
[Έκδόσεις Ράππα]
Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας, 1981, 1985
Από την οικολογία στην αυτονομία, 1981

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Είσαγωγή. Σοσιαλισμός και αυτόνομη κοινωνία	9
Τό σοσιαλιστικό πρόγραμμα (1952)	35
Τό περιεχόμενο του σοσιαλισμού I (1955)	49
Τό περιεχόμενο του σοσιαλισμού II (1957)	77
Τί σημαίνει σοσιαλισμός (1961)	163
Συζήτηση με αγωνιστές του P.S.U. (1974)	189
Αυτοδιαχείριση και ιεραρχία (1974)	219
Η επαναστατική απαίτηση (1976)	235
Η ούγγρική επανάσταση (1976)	267
Κοινωνικός μετασχηματισμός και πολιτισμική δημιουργία (1978)	299

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΑΥΤΟΝΟΜΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Για τίτλο αυτού του βιβλίου διατήρησα τόν τίτλο τών δύο κυριότερων κειμένων του. Είναι όμως φανερό πώς πρέπει να εγκαταλείψουμε τούς όρους «σοσιαλισμός» και «κομμουνισμός». Βέβαια, θεωρητικά και καταρχήν, τό νόημα πού δίνουμε σέ κάθε λέξη τής γλώσσας είναι συμβατικό και αυθαίρετο. Άλλά γι' αυτόν τό λόγο τό νόημα μιās λέξης είναι εκείνο ακριβώς πού διαμόρφωσε ή πραγματική ιστορική χρήση τής. Ή απόδοση ενός διαυγέστερου νόηματος στίς λέξεις τής φυλής είναι ίσως έργο τού ποιητή ή τού φιλοσόφου, όχι όμως και τού πολιτικού. Είτε μās άρέσει είτε όχι, σήμερα, γιά τή συντριπτική πλειοψηφία τών ανθρώπων, «σοσιαλισμός» είναι τό καθεστώς πού υπάρχει στή Ρωσία και στίς ανάλογες χώρες –είναι ό «ύπαρκτός σοσιαλισμός», όπως πολύ καλά τό 'πε ό κύριος Μπρέζνιεφ: ένα καθεστώς πού πραγματώνει τήν εκμετάλλευση, τήν καταπίεση, τήν ολοκληρωτική τρομοκρατία και τήν πολιτιστική αποβλάκωση σέ μιá πρωτοφανή γιά τήν ιστορία κλίμακα. Ή πάλι, σοσιαλιστικά είναι τά κόμματα τών κ.κ. Μιτεράν, Κάλαχαν, Σμίτ και σία, δηλαδή «πολιτικά» γρανάζια τής κοινωνικής τάξης πού υπάρχει στίς δυτικές χώρες. Αυτές οι μαζικές αλήθειες δέν μπορούν νά καταπολεμηθούν μέ έτυμολογικές και σημασιολογικές διακρίσεις. Όπως δέν μπορείς νά πολεμήσεις τή γραφειοκρατία τής Έκκλησίας θυμίζοντας πώς αρχικά *έκκλησία* σήμαινε «συνέλευση τού λαού» –έν προκειμένω τών πιστών– και ότι, σύμφωνα μ' αυτή τήν αρχική έννοια, ή *πραγματικότητα* τού πάπα, τού Βατικανού, τής κρατικής Γραμματείας, τών καρδινάλιων κλπ. είναι κατάχρηση τού όρου «έκκλησία».

Άλλωστε γιατί, στήν περίπτωση πού συζητάμε, νά θλιβόμαστε γιά τή μοίρα τών λέξεων; Είναι βέβαιο πώς ή χρησιμοποίησή τους από τίς λενινοσταλινικές και ρεφορμιστικές γραφειοκρατίες ύπηρεξε ένα από τά εργαλεία τού μεγαλύτερου φανατισμού τής ιστορίας. Άλλά αυτό είναι γεγονός, δέν μπορούμε νά κάνουμε πιά τίποτα γι' αυτό. Άπό τήν άλλη μεριά, πρέπει νά διαπιστώσουμε πώς από τήν αρχή κίόλας οι λέξεις ήταν «κακές» –όσο «κακή» μπορεί νά 'ναι μιá λέξη.

Τά κεφάλαια μέ τίτλο *Τό περιεχόμενο τού σοσιαλισμού Ι και ΙΙ* κυκλοφόρησαν σέ βιβλίο τήν περίοδο τής δικτατορίας από τίς εκδόσεις «Πράξη» σέ μετάφραση Μαρίνας Άλεξίου, ψευδώνυμο ομάδας μεταφραστών ή *Ούγγρική επανάσταση*, μέ τίτλο *Ούγγρική Έπανάσταση 1956*, πρωτοκυκλοφόρησε από τίς εκδόσεις Ύψιλον/βιβλία, σέ μετάφραση Μανόλη Λαμπρίδη τόν Ίανουάριο 1979, και ό *Κοινωνικός μετασχηματισμός και κοινωνική δημιουργία* μεταφρασμένο από τήν Μαρία Παπαντωνίου-Φραγκούλη δημοσιεύτηκε στό περιοδικό *Έποπτεία*, άρ. 46. Όλα τά ύπόλοιπα κείμενα δημοσιεύονται γιά πρώτη φορά έδώ σέ μετάφραση Γιάννη Δ. Ίωαννίδη.

Γιά τήν απόδοση όρισμένων όρων όπως *aliénation* (ξένωση, αντί άλλοτριώση), *mediation* (μέσωση) κλπ., βλ. τό *Γλωσσάρι στή Φαντασιακή Θέση τής Κοινωνίας* (έκδ. «Ράππας»), τό όποιο συντάχτηκε από τόν Κ. και τούς μεταφραστές τού βιβλίου. (Σ.τ. εκδότη)

Είτε είναι ταυτολογικές είτε είναι επικίνδυνα διαφορούμενες. Τί σημαίνει «σοσιαλιστής» ή και «κομμουνιστής»;* «Ότι είσαι όπαδός της κοινωνίας, της κοινωνικότητας (ή της κοινότητας) –έναντιον ποιού; Κάθε κοινωνία ήταν και θά 'ναι πάντα «σοσιαλιστική». Όπως θά 'λεγε ο ντέ λά Παλς, κάθε κοινωνία είναι κοινωνική ή δέν είναι κοινωνία. Η κρινωνία είναι πάντοτε «σοσιαλιστική» γιατί πάντοτε συγκροτείται αποβλέποντας στή διατήρησή της ως θεσμισμένης κοινωνίας, ως κοινωνίας θεσμισμένης μέ κάποιο συγκεκριμένο τρόπο, και πάντοτε *υποτάσσει τά πάντα σ' αυτή τή διατήρηση* –στήν αυτοσυντήρησή της, στή διαιώνισή της, στή βεβαίωση και αναπαραγωγή της ως συγκεκριμένης κοινωνίας. Ακόμα και ή πιό άγρια «ατομικιστική» κοινωνία είναι «σοσιαλιστική» μέ τήν έννοια ότι βεβαιώνει και επιβάλλει αυτή τή σημασία, αυτή τήν κατασκευή, αυτή τήν *κοινωνική* (και όχι φυσική, ορθολογική ή υπερβατική) «άξια», τό άτομο. Αυτό πού στό ανθρώπινο πλάσμα δέν είναι κοινωνικά διαμορφωμένο άτομο (και ή ρητή παράσταση: είμαι ένα άτομο, και μάλιστα τέτοιο άτομο, αποτελεί φυσικά μέρος αυτής της διαμόρφωσης, είναι ένα από τά αποτελέσματά της) είναι ή ψυχική μονάδα πού βρίσκεται στό όριο του δυναμένου νά γνωσθεί και του προσιτού, και συνεπώς είναι ριζικά αδύνατον νά προσαρμοστεί στή ζωή. Όχι στήν κοινωνική ζωή: στή ζωή γενικά. Γιατί ή ψυχική μονάδα είναι αυτή καθαυτήν ριζικά τρελή –άνορθολογική, ά-λειτουργική. Αυτό τό στοιχειώδες γεγονός, παρόλο πού ήρθε στό έπίκεντρο της σκέψης μας περί του υποκειμένου από τήν εποχή του Φρόιντ, και χάρη σ' αυτόν, ήταν άνεκασθεν γνωστό. Τό έχουν διατυπώσει στοχαστές τόσο διαφορετικοί όπως ο Πλάτων, ο Άριστοτέλης ή ο Ντιντερό. Μόνο χάρη στό φανακισμό αυτού του γεγονότος μπόρεσαν, έδώ και δέκα χρόνια, ν' άνθίσουν οί νέες παραλλαγές της σύγχυσης και του φανακισμού –ή αποθέωση της «έπιθυμίας» και της «λιβιδούς», ή ανακάλυψη κάποιας «μμητικής» έπιθυμίας και αυτό τό τελευταίο πυροτέχνημα πού έξαπέλυσε ή διαφήμιση της διομηχανίας των ιδεών στήν άγορά: ο ψευτο-«θρησκευτικός» νεοφιλελευθερισμός. Όλες αυτές οί παραλλαγές, ό,τι κι άν είναι και ό,τι κι άν λένε ή μία για τήν άλλη, έχουν κοινό τό ίδιο άπιθανο άξιωμα: τό φάντασμα ενός «ατόμου» πού υποτίθεται πως έρχεται στόν κόσμο ολοκληρωμένο και προσδιορισμένο ως προς τήν ουσία και τό όποιο ή κοινωνία –ή κοινωνικότητα αυτή καθαυτήν– υποτίθεται ότι διαφθείρει, καταστέλλει και υποδουλώνει.

Ή, τέλος, ο όρος «σοσιαλισμός» πάσχει από μία επικίνδυνη άμφιλογία. Μοιάζει ν' αντιπαράθετει στό άτομο μία ύλική, πρωταρχική, «άξιακή» πρωτοκαθεδρία της κοινωνίας –λές και είναι δυνατόν νά

* Ο όρος σοσιαλιστής (socialiste) προέχεται από τό *société, κοινωνία*: ο όρος κομμουνιστής (communiste) από τό *communauté, κοινότητα*. (Σ.τ.Μ.)

υπάρξουν «έκλογές», «έπιλογές» κατά της κοινωνίας και υπέρ του ατόμου. Στο θεωρητικό επίπεδο, στό επίπεδο των ιδεών και των έννοιών, μία τέτοια άντιπαράθεση στερείται, όπως είπα, νοήματος. Είναι έξίσου καταστροφική και φανακιστική και στό πρακτικό επίπεδο. Είναι αιχμάλωτη της άστικης φιλοσοφίας και ιδεολογίας, της ψευτικής προβληματικής πού δημιούργησε αυτή ή φιλοσοφία και ιδεολογία. Τελικά καταντά ιδεολογικό κάλυμμα του ολοκληρωτισμού μία και, κατ' άντιπαράθεση, τρέφει έναν ψευτο-«ατομικισμό» ή «φιλελευθερισμό».

Η δικτοριανή κοινωνία, και γενικότερα ή κοινωνία του κλασικού και «φιλελεύθερου» καπιταλισμού, είναι «ατομικιστική»: τουλάχιστον αυτό διατείνεται. Τί σημαίνει αυτό; Σημαίνει ότι έπιτρέπει σέ μία μικρή μειοψηφία των ατόμων πού διαμορφώνει νά καταπιέζουν και νά έκμεταλλεύονται τή μεγάλη πλειοψηφία των άλλων «ατόμων». Στο 90% των περιπτώσεων λειτουργεί κατά του ατόμου. Και τί σημαίνει τό ότι ή σμηρινή ρωσική κοινωνία είναι μία κοινωνία έκμετάλλευσης και καταπίεσης; Μήπως σημαίνει ότι τό κάθε άτομο εκεί ύφίσταται καταπίεση και εκμετάλλευση στό όνομα της συλλογικότητας, δηλαδή για χάρη όλων των άλλων (και συνεπώς και προς όφελός του); Φυσικά όχι: τό καθένα από τά άτομα πού συνθέτουν τόν ρωσικό λαό δέν ύφίσταται εκμετάλλευση και καταπίεση από τόν ρωσικό λαό αλλά από τήν κομμουνιστική γραφειοκρατία –δηλαδή από μία ιδιαίτερη κοινωνιολογική ομάδα ατόμων. Η ρωσική κοινωνία είναι μία άσθεντικά «ατομικιστική» κοινωνία –για τό 10% των ατόμων πού τή συνθέτουν.

Οί κοινωνίες πού φτιάχνουν άτομα δούλους (δηλαδή όλες σχεδόν οί γνωστές κοινωνίες εκτός από τήν έλληνική δημοκρατική πόλη και τούς σύγχρονους κληρονόμους της) δέν τά υποδουλώνουν στή συλλογικότητα, πράγμα πού και πάλι δέν σημαίνει τίποτε άπολύτως. Τά υποδουλώνουν στή συγκεκριμένη *θέσμιση* της κοινωνίας, πού είναι κάτι τό τελείως διαφορετικό. Ο άγριος δέν υποδουλώνεται στή φυλή ως πραγματική συλλογικότητα: αυτός και ή συλλογικότητα υποδουλώνονται στους κανόνες πού έχουν θεσπίσει οί «πρόγονοι». Ο ιουδαίος, ο χριστιανός, ο μουσουλμάνος δέν υποδουλώνονται στήν ιουδαϊκή, τή χριστιανική ή τή μουσουλμανική συλλογικότητα: είναι σκλάβοι της συγκεκριμένης θέσμισης αυτής της κρινωνίας, ενός αιώνιου και άπιαστου Νόμου, μία και οί καταβολές του αποδίδονται σέ μία υπερβατική πηγή, στό Θεό.¹ Στήν ίδια τήν Έλλάδα, στή Σπάρτη, ο Σπαρτιάτης δέν υποδουλώνεται στους Σπαρτιάτες αλλά στή Σπάρτη και σ' αυτό πού ή Σπάρτη κάνει τή Σπάρτη: όχι ή γεωγραφική της θέση αλλά οί νόμοι της, πού θεωρούνται άσύλληπτοι και αποδίδονται, ως προς τό ουσιαδές, σ' έναν μυθικό ή μυθοποιημένο ιδρυτή, τόν Λυκούργο. Η μυθική καταβολή του νόμου, όπως ή δωρεά των

Δέκα Ἐντολῶν στὸν Μωυσῆ ἀπὸ τὸ Θεό, ἡ χριστιανικὴ ἀποκάλυψη ἢ ἡ μουσουλμανικὴ προφητεία ἔχουν τὴν ἴδια σημασίαν καὶ τὴν ἴδια λειτουργία: νὰ ἐξασφαλίσουν τὴ διατήρησιν μιᾶς ἑτερόνομης θέσμισης τῆς κοινωνίας, ἐνσωματώνοντας σ' αὐτὴ τὴ θέσμιση τὴν παράστασιν μιᾶς ἐξωκοινωνικῆς καταβολῆς τοῦ νόμου, πού μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἐπιβάλλεται σάν νὰ ξεφεύγει, ἐξ ὀρισμοῦ καὶ κατ' οὐσίαν, ἀπὸ τῆ θεμιζούσα δραστηριότητα τῶν ἀνθρώπων.

Ἀντίθετα, ὅπου εἶχαμε ρῆξιν τῆς θεσμιζομένης ἑτερονομίας ἐμφανίστηκαν ταυτόχρονα –εἶναι πασιφανές– τὸ αὐτόνομο ἄτομο καὶ ἡ αὐτόνομη συλλογικότητα. Πιὸ συγκεκριμένα, ἐμφανίστηκαν ἡ *πολιτικὴ ἰδέα* καὶ τὸ *πολιτικὸ ζήτημα* τῆς αὐτονομίας τοῦ ἀτόμου καὶ τῆς συλλογικότητας, πού μποροῦν νὰ ὑπάρξουν καὶ ἔχουν νόημα μόνον ἢ μίαν μὲσω τῆς ἄλλης. Τὸ ἄτομο, ὅπως τὸ γνωρίζουμε ἀπὸ μερικά παραδείγματα καὶ ὅπως τὸ θέλουμε γιὰ ὅλους· τὸ αὐτόνομο ἄτομο, πού –ἐνῶ ξέρει πὼς εἶναι αἰχμάλωτο μιᾶς μὴ νοηματικῆς τάξης/ἀτάξιας τοῦ κόσμου– θέλει νὰ εἶναι καὶ γίνεται ὑπεύθυνον αὐτοῦ πού εἶναι, αὐτοῦ πού λείπει, αὐτοῦ πού κάνει, γεννιέται ταυτόχρονα καὶ ἀπὸ τὴν ἴδια κίνηση πού γεννᾷ τὴν πόλιν ὡς *αὐτόνομη* συλλογικότητα –δηλαδή δὲν δέχεται τοὺς νόμους τοῦ ἀπὸ μιᾶς ἐξωτερικῆς καὶ ἀνώτερης ἀπ' αὐτὸ ὄντοτητα, ἀλλὰ τοὺς θέτει τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τὸν ἑαυτὸ του. Ἡ ρῆξις τῆς μυθικῆς ἢ θρησκευτικῆς ἑτερονομίας, ἡ ἀμφισβήτησις τῶν κοινωνικῶν θεσμιζομένων φαντασιακῶν σημασιῶν, ἡ ἀναγνώρισις τοῦ ἱστορικῶν *δημιουργημένου* χαρακτήρα τῆς θέσμισης (τοῦ *νόμου*) εἶναι σὲ ἐκθαμβωτικὸ βαθμὸ ἀξεχώριστη ἀπὸ τὴ γέννησιν τῆς φιλοσοφίας, ἀπὸ τὴν ἀπεριορίσθη ἀναζήτησιν καὶ δὲν γνωρίζει οὔτε ἐσωκοσμικὴ οὔτε ἐξωκοσμικὴ αὐθεντία –ὅπως εἶναι ἀδύνατον νὰ συμβεῖ καὶ νὰ νοηθεῖ γέννησις τῆς φιλοσοφίας ἐξω ἀπὸ τὴ δημοκρατία.

Ἀρχικὰ ἡ δημοκρατία στήν Ἑλλάδα ὀνομαζόταν καὶ *ἰσονομία* –ἰσότης τοῦ νόμου γιὰ ὅλους. Ἄλλὰ τί εἶναι νόμος; Νόμος δὲν εἶναι μόνον ὁ «τυπικός» νόμος, ὁ γραπτὸς νόμος τῶν σύγχρονων κοινωνιῶν, ὁ νόμος μὲ τὴν αὐστηρὴ ἔννοιαν τοῦ ὄρου. Νόμος εἶναι ἡ θέσμιση τῆς κοινωνίας. Ἡ ἰσότης καὶ ἡ ἐλευθερία (θὰ ἐπανέλθω στὸ ζήτημα τῆς σχέσεως αὐτῶν τῶν δύο ἰδεῶν) δὲν εἶναι δυνατόν νὰ περιοριστοῦν σὲ ὀρισμένα μόνο πεδία, νὰ ἐγγυῶνται γιὰ παράδειγμα τὰ ἴσα δικαιώματα τῆς υπεράσπισης ὄλων τῶν ἀτόμων μπροστὰ στὰ δικαστήρια καὶ νὰ «ἀγνοοῦν» τὴν *πραγματικὴν* λειτουργίαν αὐτῶν τῶν δικαστηρίων, μιᾶς λειτουργίας πού θὰ μποροῦσε νὰ κάνει (καὶ στήν πραγματικότητα αὐτὸ κάνει σήμερον, ἀκόμα καὶ στίς λεγόμενες «δημοκρατικὲς» κοινωνίες) αὐτὴ τὴν ἰσότητα προκάλυμμα μιᾶς ἀνισότητος. Ἡ ἰσότης καὶ ἡ ἐλευθερία δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ ἰσότης ὄλων νὰ ἰδρῦσουν π.χ. μιᾶς ἀτομικῆς «ἐπιχειρήσεως» –ἐνῶ, τὴν ἴδιαν στιγμὴν, ἡ *πραγματικὴ* θέσμιση τῆς κοινωνίας κάνει αὐτὸ τὸ δι-

καίωμα μακάθρια φάρσα σὲ βάρος τῶν τεσσάρων πέμπτων τῶν ἀτόμων. Δὲν θυμᾶμαι πιά ποιὸς παλιὸς σοσιαλιστῆς (ὁ Μπελαμί, ἂν δὲν κάνω λάθος) διαπίστωνε τὸ ἐξῆς ὀλοφάνερο: ὅτι ὁ νόμος ἀπαγορεύει μὲ τὴν ἴδια αὐστηρότητα στοὺς πλούσιους καὶ στοὺς φτωχοὺς νὰ κοινοῦνται κάτω ἀπὸ τὶς γέφυρες. Σήμερον ξαναφέρουν στήν ἐπιφάνεια (χωρὶς φυσικὰ νὰ ἀναφέρουν τὴν προέλευσίν του καὶ παρουνιάζοντάς τα σάν καινούρια) τὰ ἐπιχειρήματα τῶν Χάγιεκ, Σουμπέτερ, Πόπερ κ.ἄ. περὶ τῆς «ιδιωτικῆς ἰδιοκτησίας» καὶ τῆς «ἐπιχειρησιακῆς ἐλευθερίας» ὡς θεμελίων τῆς δημοκρατίας καὶ τῆς ἐλευθερίας –καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ ἀποκρύβουν τὸ γεγονός ὅτι, ἔτσι ὅπως λειτουργοῦν στίς συνθήκες τοῦ σύγχρονου κόσμου, καὶ μάλιστα ἀναγκαστικά, ἡ ἰδιωτικὴ ἰδιοκτησία καὶ ἡ ἐπιχειρησιακὴ ἐλευθερία δὲν εἶναι παρά ἡ θεσμικὴ μάσκα τῆς πραγματικῆς κυριαρχίας μιᾶς μικρῆς μειοψηφίας.

Τὸ ὅτι μερικοὶ ἀνακαλύπτουν ἢ καμώνονται πὼς ἀνακαλύπτουν σήμερον –μὲ τὸν ἀντίστοιχον ἀριθμὸν δεκαετιῶν καθυστέρησης, ἀνάλογα μὲ τὴν περίπτωσιν– τὶς φρικαλέοτερες τοῦ σταλινικοῦ καὶ τοῦ μαοϊκοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ, δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ὑποστηρίξει καὶ νὰ δικαιολογήσει τὴν ἀνισότητά καὶ τὴν δουλοπρέπεια, τὴν ἐκμετάλλευσιν καὶ τὴν καταπίεσιν πού χαρακτηρίζουν τὶς δυτικὲς καπιταλιστικὲς κοινωνίες. Ἡ ἀναγνώρισις ὅτι τὰ «ἀτομικὰ δικαιώματα» πού ἀπέσπασαν ἀπὸ τὸν καπιταλισμὸ οἱ ἀγῶνες τοῦ λαοῦ στίς δυτικὲς χώρες δὲν εἶναι «τυπικά», αὐτὴ ἡ ἀναγνώρισις δὲν ἐκμηδενίζει τὴν κριτικὴν τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖον *πραγματικὰ* λειτουργοῦν αὐτὰ τὰ «ἀτομικὰ δικαιώματα» σὲ κοινωνίες πού εἶναι ὑποταγμένες σὲ μιᾶς μειοψηφίας. Αὐτὰ τὰ δικαιώματα δὲν ἦταν ποτέ «τυπικά» (μὲ τὴν ἔννοιαν τοῦ: *κενά*). Ἦταν πάντοτε, καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι, *ἀποσπασματικά*, *ἀνολοκλήρωτα*. Καὶ ἔτσι θὰ παραμείνουν ἀναγκαστικά, ταυτολογικά, ὅσο ἡ κοινωνία θὰ εἶναι ἀσύμμετρα καὶ ἀνταγωνιστικὰ διαιρεμένη σὲ διευθύνοντες καὶ ἐκτελεστὲς, κυρίαρχους καὶ κυριαρχούμενους.

Ὅ,τι θελήσαμε ν' ἀποδώσουμε μὲ τὸν ὄρο «σοσιαλιστικὴ κοινωνία», στὸ ἐξῆς θὰ τὸ ὀνομάζουμε αὐτόνομη κοινωνία. Μιᾶς αὐτόνομη κοινωνία συνεπάγεται αὐτόνομα ἄτομα, καὶ ἀντιστρόφως. Αὐτόνομη κοινωνία, αὐτόνομα ἄτομα: ἐλεύθερη κοινωνία, ἐλεύθερα ἄτομα. Ἡ ἐλευθερία –ἀλλὰ τί εἶναι ἐλευθερία; Καὶ ποιά ἐλευθερία; Δὲν πρόκειται ἐδῶ γιὰ φιλοσοφικὴ ἢ μεταφυσικὴ ἐλευθερία· αὐτὴ ἡ ἐλευθερία εἶναι ἢ δὲν εἶναι· ἀλλὰ ἂν εἶναι, εἶναι τὸ ἴδιο ἀπόλυτη καὶ ἀτμητὴ στὸν Καρτέσιο, πού στοχαζόταν μέσα στὴ σόμπα του, ὅσο καὶ στὸν φυλακισμένο πού χτυπᾷ ἢ βασανίζει ἢ Γκεστάπο, ἢ Κ.Γ.Β. ἢ ἡ ἀργεντινὴ ἀστυνομία. Δὲν πρόκειται γιὰ κάποια ἐσωτερικὴ ἐλευθερία ἀλλὰ γιὰ τὴν *πραγματικὴν, κοινωνικὴν, συγκεκριμένην* ἐλευθερία –δηλαδή, ἀπὸ μιᾶς πρώτης ματιᾶς, γιὰ τὸν εὐρύτερον *χώρον κίνησης καὶ δραστηριότητος* πού εἶναι δυνατόν νὰ ἐξασφαλίσῃ στὸ ἄτομο ἢ θέσμιση τῆς

κοινωνίας. Αυτή ή έλευθερία δέν μπορεί νά είναι παρά διάσταση και τρόπος τής θέσμησης τής κοινωνίας. Καί στή θέσμηση τής κοινωνίας άποσκοπει ή πολιτική, μέ τήν αυθεντική έννοια του όρου. Μόνον ένας ήλίθιος ή ένας τσαρλατάνος (ή έποχή μας προσφέρει ένα πλούσιο δείγμα τών φαινομενικά παράδοξων συνδυασμών αυτών τών δυό ποικιλιών) μπορεί νά ίσχυρίζεται πώς ενδιαφέρεται γιά τήν έλευθερία χωρίς νά ενδιαφέρεται γιά τό ζήτημα του «κράτους», γιά τό ζήτημα τής πολιτικής.

‘Αλλά ή έλευθερία, μ’ αυτή τήν έννοια, συνεπάγεται τήν *πραγματική* ισότητα, και άντιστρόφως. Καί φυσικά τήν ισότητα τήν έννοουίμε επίσης μέ τήν κοινωνική, θεσμισμένη έννοιά της: όχι σάν μεταφυσική ή «φυσική» ισότητα αλλά σάν ισότητα δικαιωμάτων και καθηκόντων, όλων τών δικαιωμάτων και όλων τών καθηκόντων, και όλων τών *πραγματικών δυνατοτήτων του πράττειν* πού, γιά τόν καθένα, έξαρθώνται από τή θέσμηση τής κοινωνίας. Γιατί, γιά παράδειγμα, ή (κοινωνική) άνισότητα είναι πάντοτε και άνισότητα *έξουσίας*: άμέσως γίνεται άνισότητα συμμετοχής στή θεσμισμένη έξουσία. Πώς λοιπόν μπορείτε νά είστε *ελεύθεροι* άν άλλοι έχουν *περισσότερη έξουσία* από σας; Έξουσία, μέ τήν κοινωνική και πραγματική έννοια του όρου, σημαίνει βάζω κάποιον ή κάποιους νά κάνουν κάτι πού άλλιώς δέν θά είχαν *θελήσει*, ξέροντας γιατί, νά κάνουν. Άρα, επειδή ή ιδέα μιάς κοινωνίας χωρίς καμιά έξουσία είναι μιά φαντασίωση χωρίς συνοχή, τό πρώτο μέρος τής άπάντησης στο πρόβλημα τής έλευθερίας είναι ή ισότητα τής συμμετοχής όλων στήν έξουσία. Έλεύθερη κοινωνία είναι μιά κοινωνία στήν όποία ή έξουσία άσκειται άποτελεσματικά άπό τή συλλογικότητα, άπό μιά συλλογικότητα στήν όποία όλοι συμμετέχουν πραγματικά μέ ισότητα. Κι αυτή ή ισότητα πραγματικής συμμετοχής δέν πρέπει, σάν στόχος, νά παραμένει ένας έντελώς τυπικός κανόνας. Πρέπει νά εξασφαλίζεται, όσο περισσότερο γίνεται, άπό άποτελεσματικούς θεσμούς.

‘Ανοίγουμε έδω μιά παρένθεση. Είπα κιόλας πώς ή ιδέα μιάς κοινωνίας χωρίς καμιά έξουσία είναι μιά φαντασίωση χωρίς συνοχή. Θά μπορούσε λοιπόν νά πει κανείς πώς μιά αυτόνομη κοινωνία θά απέβλεπε άπλώς στόν μεγαλύτερο δυνατό περιορισμό του πεδίου πού έξαρτάται άπό μιά συλλογική έξουσία, ώστε νά διευρύνεται στο μέγιστο τό πεδίο τής πραγματικής άτομικής άυτονομίας. Άλλά κάτι τέτοιο ίσχύει κατά τό ήμισυ. Είναι βέβαιο πώς ή έτερονομία τής σύγχρονης κοινωνίας (άκόμα και στίς πιό «δημοκρατικές» μορφές της) συνεπάγεται πολλά περισσότερα άπό έναν άκατάλληλο, άδικαιολόγητο, περιττό περιορισμό· συνεπάγεται έναν άκρωτηριασμό τής άτομικής άυτονομίας – του πεδίου κίνησης και δραστηριότητας τών άτόμων όπως και τών διάφορων ιδιαίτερων συλλογικοτήτων πού συνθέτουν τήν κοινωνία. Άλλά άπ’ αυτά δέν άπορρέει καθόλου πώς μιά

αυτόνομη κοινωνία πρέπει νά άποβλέπει, σάν στόχο καθαυτόν, στήν έξαφάνιση κάθε συλλογικής έξουσίας. Μόνο γι’ αυτά τά άποκόμματα άνθρώπινου όντος, τούς σύγχρονους ψευτοατομικιστές διανοουμένους, ή συλλογικότητα είναι τό κακό. Η έλευθερία είναι έλευθερία πράττειν –και πράττειν είναι έξίσου τό νά μπορεί κανείς νά πράττει μόνος ή νά πράττει μαζί μέ τούς άλλους. Πράττω μαζί μέ τούς άλλους σημαίνει συμμετέχω, δεσμεύομαι, ένώνομαι σέ μιά κοινή δραστηριότητα –και άποδέχομαι μιά οργανωμένη συνύπαρξη και συλλογικές έπιχειρήσεις στίς όποιες οι άποφάσεις παίρνονται άπό κοινού και έκτελούνται άπ’ όσους συμμετέχουν στή διαμόρφωσή τους.

‘Η σύγχυση στή σχέση μεταξύ έλευθερίας και ισότητας έρχεται άπό παλιά. ‘Υπάρχει σ’ έναν τόσο βαθύ στοχαστή όπως ό Τοκβίλ.² ‘Ο Μάρξ δέν έκανε τίποτα γιά νά τή διαλύσει, μιά και περιφρονούσε άφελώς τό πολιτικό ζήτημα – μιά περιφρόνηση πού ήταν ή άλλη όψη τής άφελούς πίστης του στήν έπίλυση, ή μάλλον στή διάλυση όλων τών ζητημάτων άπό τή στιγμή πού θά συνέβαινε ό μετασχηματισμός τών παραγωγικών σχέσεων. Αυτή ή σύγχυση είναι δυνατή μόνον όταν μένουμε στίς πιό επιπόλαιες, στίς πιό έλαφριές και πιό τυπικές άποδοχές άκριβώς σχετικά μέ τούς όρους «έλευθερία» και «ισότητα». Άπό τή στιγμή πού άναγνωρίζουμε όλη τή βαρύτητά τους, άπό τή στιγμή πού τούς φορτίζουμε μέ τή θεσμισμένη κοινωνική πραγματικότητα, παρουσιάζονται άξεχώριστοι. Μόνον οι ίσοι άνθρωποι μπορούν νά είναι έλεύθεροι, και μόνον οι έλεύθεροι άνθρωποι μπορούν νά είναι ίσοι. ‘Επειδή άναγκαστικά υπάρχει *έξουσία* στήν κοινωνία, όσοι δέν συμμετέχουν σ’ αυτή τήν έξουσία στή βάση τής ισότητας κυριαρχούνται άπ’ αυτούς πού συμμετέχουν στήν έξουσία και τήν άσκούν –συνεπώς δέν είναι έλεύθεροι, άκόμα κι άν έχουν τήν *ήλιθια* αυταπάτη ότι είναι επειδή ύποτίθεται πώς άποφάσισαν νά ζήσουν και νά πεθάνουν σάν *ήλίθιοι* (idiots), δηλαδή σάν άπλοι ιδιώτες (*ιδιωτεύειν*). Κι αυτή ή συμμετοχή –προφανώς είναι ένα άπό τά σημεία στά όποία τό σύγχρονο εργατικό κίνημα προχώρησε μακρύτερα άπό τήν ελληνική δημοκρατία– δέν μπορεί νά είναι ίση παρά μόνον άν είναι ίσες οι πραγματικές κοινωνικές –και όχι μόνον οι νομικές– συνθήκες πού υπάρχουν γιά όλους. Τό ότι, άντίστροφα, δέν μπορεί νά υπάρχει ισότητα σέ μιά κοινωνία όπου οι άνθρωποι δέν είναι έλεύθεροι είναι κάτι γιά τό όποιο δέν χρειάζεται νά έπιχειρηματολογήσουμε. Σ’ αυτούς τούς μη έλεύθερους άνθρώπους, άλλοι άνθρωποι άσκούν κάθε λογής έξουσίες, και μεταξύ τών πρώτων και τών δευτέρων έγκαθιδρύεται μιά ούσιώδης άνισότητα.

Είναι έξαιρετικά λυπηρή ή διαπίστωση ότι και σήμερα άκόμα άκούμε πώς ό σοσιαλισμός πραγματώνει τήν ισότητα αλλά σέ βάρος τής έλευθερίας, και ότι, συνεπώς, θά ‘πρεπε νά προτιμάμε τά καθεστώςά πού διατηρούν τήν έλευθερία έστω και σέ βάρος τής ισότητας.

Ἄς ἀφήσουμε τό ὑπονοούμενο ὅτι τὰ καθεστῶτα τοῦ καθολικοῦ καί ὀλοκληρωτικοῦ γραφειοκρατικοῦ καπιταλισμοῦ εἶναι, ὑποτίθεται, «σοσιαλιστικά» καθεστῶτα. Ὅταν συζητάμε τόσο σοδαρά ζητήματα, δέν μπορούμε νά δεχόμαστε, κοινωνιολογικά καί πολιτικά, τήν ὀνομασία πού ἔνα καθεστῶς δίνει στόν ἑαυτό του (κι ἂν τό κάνουμε, θά πρέπει νά δεχτοῦμε καί τή σταλινική δήλωση ὅτι τό ρωσικό σύνταγμα εἶναι τό πιό δημοκρατικό τοῦ κόσμου – ὅποτε τό ἐπιχείρημα καταρρέει ἀπό μόνο του). Ἄλλά πού εἶδαμε πῶς τὰ καθεστῶτα πού αὐτοανακηρύσσονται «σοσιαλιστικά» *πραγματώνουν τήν ἰσότητα*; Ποιά οἰκονομική, κοινωνική, πολιτική ἰσότητα ὑπάρχει μεταξύ τῆς γραφειοκρατικῆς κάστας, πού ἄρχει στή Ρωσία ἢ τήν Κίνα, τῆς μέσης γραφειοκρατίας καί τῶν μαζῶν τῶν ἐργατῶν, τῶν ἀγροτῶν, τῶν ἐργαζομένων στίς ὑπηρεσίες, τῶν χαμηλόβαθμων μικροῦπαλλήλων καί λειτουργῶν; Τά καθεστῶτα πού καταχράστηκαν τόν ὄρο «σοσιαλισμός» δέν εἶναι μόνο «λιγότερο φιλελεύθερα» (ἐφιαλτική ρητορεία) ἀπό τά ἄλλα. Εἶναι καί πολύ πιό ἔντονα *ἀνισωτικά* ἀπό κάθε ἄποψη (*συμπεριλαμβανομένης* καί τῆς πραγματικῆς οἰκονομικῆς ἄποψης). Ἄλλά ἄς ἀφήσουμε κατά μέρος τίς ἄλλες ἀπόψεις γιά νά μὴν μπλέξουμε μέ δευτερεύουσες σοφιστεῖες: πῶς μπορούμε νά ὑποστηρίξουμε ὅτι ἡ ἰσότητα ἔχει πραγματοποιηθεῖ σέ μιά κοινωνία ὅπου οἱ μὲν μπορούν νά κλείνουν σέ στρατόπεδο συγκέντρωσης τούς δέ; Ποιά εἶναι αὐτή ἡ παράξενη (ψευτομαρξιστική) τύφλα πού ταυτίζει τήν ἰσότητα γενικά, καί μάλιστα τήν οἰκονομική ἰσότητα, μέ τήν ἐξάλειψη τῶν ἰδιοκτησιῶν τῶν παραγωγικῶν μέσων (καί τήν ἀντικατάστασή τους ἀπό μιά ἄρχουσα, προνομιούχα, ἀναντικατάστατη, αὐτοανακηρυγμένη, αὐτοδιαϊωνιζόμενη γραφειοκρατία) καί δέν μπορεί νά δεῖ πῶς μ' αὐτό τόν τρόπο μόνον ἡ μορφή τῆς *ἀνισότητος* ἄλλαξε;

Περίεργη ἀμνησία ἐπίσης, μιά καί σθῆνει δύο τουλάχιστον αἰῶνες κοινωνικῆς κριτικῆς καί κοινωνιολογικῆς ἀνάλυσης πού ἔδειξαν τόν ἀποσπασματικό, ἀκρωτηριασμένο, μετεστραμμένο καί μεταστρέψιμο – συχνά μάλιστα τόσο φανταστικό καί ἀπατηλό– χαρακτήρα τῶν ἐλευθεριῶν καί τῆς ἐλευθερίας στήν καπιταλιστική πολιτεία. Γιά μιά ἀκόμη φορά, τί ἐννοοῦμε λέγοντας ἐλευθερία; Οἱ καπιταλιστικές κοινωνίες ἐπαψαν νά εἶναι κοινωνίες καθυποτάξεως; Ἄν ἡ πλειοψηφία μιάς κοινωνίας καθυποτάσσεται σέ μιά μειοψηφία, μπορεί νά ὀνομαστῆι ἐλευθερία;

Δέν εἶναι δυνατόν νά ἰσχυριζόμαστε ὅτι μᾶς ἐνδιαφέρει ἡ «ἐλευθερία» καί τήν ἴδια στιγμή νά τήν ἀνάγουμε σέ μιά περιορισμένη καί θεμελιωδῶς παθητική πλευρά, τήν πλευρά τῶν «ἀτομικῶν δικαιωμάτων». Ὅποτε μπορούμε νά ἀνάγουμε αὐτά τά «ἀτομικά δικαιώματα» στή στενή νομικοπολιτική σφαῖρα στήν ὁποία περιορίζονται στίς λεγόμενες «δημοκρατικές» χώρες. Ἡ ἐλευθερία ἀπαιτεῖ πρώτα πρώτα τήν ἐξάλειψη κάθε θεομισμένης κυριαρχίας κάθε ἰδιαίτερης ὀμάδας

στήν κοινωνία. Ἡ θέσμιση αὐτῆς τῆς κυριαρχίας δέν εἶναι τυπικά «γραμμένη» στό σύγχρονα σύντάγματα. Ὅτε τό ρωσικό σύνταγμα λέει ρητά πῶς ἡ κοινωνία κυριαρχεῖται ἀπό τή γραφειοκρατία τοῦ Κόμματος/Κράτους, οὔτε βέβαια τά δυτικά σύντάγματα ἀναφέρουν ὅτι ἡ κοινωνία κυριαρχεῖται ἀπό τίς ὀμάδες καπιταλιστῶν καί μεγαλογραφειοκρατῶν. Ὅπως ὅποτε, στή δεύτερη περίπτωση, τόσο τά ἀτομικά δικαιώματα ὅσο καί τό πολιτικό καθεστῶς μέ τήν αὐστηρή ἔννοια τοῦ ὄρου, ὅπως καί ἄλλοι παράγοντες, περιορίζουν αὐτή τήν κυριαρχία, ἐπιτρέπουν καμιά φορά τήν ἀνάπτυξη ἀντίρροπων ἢ καί ἀντίθετων δυνάμεων.³ Ἄλλά αὐτό δέν εἶναι τό θέμα τῆς συζητήσεώς μας.

Ὅλα συμβαίνουν λές καί τό γεγονός ὅτι μερικοί καθυστερημένοι ἔφηβοι καί ἄλλα παραγινωμένα καί κᾶπως παρωχημένα πεπόνια «ἀνακάλυψαν» ξαφνικά τόν ρωσικό ὀλοκληρωτισμό λειτουργεῖ σάν μιά καινούρια φενάκη πού κρύβει τά δάθη τοῦ κοινωνικοῦ καί πολιτικοῦ ζητήματος. Κι ἐδῶ ἀκόμα, περιέργες ἀντικειμενικές συμμαχίες σφυρηλατοῦνται. Καταπιέζουν μέ ὀμότητα τόν ρωσικό λαό. Ἄλλά ὁ ρωσικός λαός δέν εἶναι ἀπλῶς καταπιεσμένος. Τόν *ἐκμεταλλεύονται* κίολας, ὅσο λίγους ἄλλους λαούς. Καί πάνω σ' αὐτό οἱ καινούριοι καί ἄνετοι δυτικοί πρωταγωνιστές τῶν «δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου» οὔτε οἱ σταλινικοί οὔτε οἱ τροτσκιστές, τό C.E.R.E.S. ἢ οἱ «σοσιαλιστές» λένε λέξη. Γιατί καί τούς ἄλλους λαούς τούς ἐκμεταλλεύονται. Γιά νά συντομέψουμε τή συζήτηση, ἄς συμπληρώσουμε πῶς ἡ πάλι γιά τά «πολιτικά δικαιώματα» προηγεῖται. Καί ἄς ὑποθέσουμε πῶς, ἀπό κάποιο θαῦμα, ἡ ρωσική γραφειοκρατία θά ἀναγκαστεῖ νά «ἐκδημοκρατίσει» τήν κυριαρχία της. Αὐτό θά σήμαινε πῶς θά λυνόταν τό κοινωνικό καί πολιτικό ζήτημα τῆς Ρωσίας; Μήπως τό κοινωνικό καί πολιτικό ζήτημα στή σημερινή Γαλλία θά λυθεῖ μέ τήν ἐξάλειψη τῶν ἀστυνομικῶν καί νομικῶν «σταγονιδίων»;

Ζήτω ἡ ἐλευθερία. Ἄλλά προσοχή: ἡ ἐλευθερία πρέπει νά σταματᾶ στίς πόρτες τῆς ἐπιχειρήσεως. Ὅτε λόγος περί ἐλευθερίας στή δουλειά. (Δέν συζητιέται βέβαια τό ὅτι ἐκεῖνοι πού πραγματικά ἐργάζονται εἶναι ἐλεύθεροι. Γιατί ὁ διανοούμενος, πού πραγματεῖται αὐτά τά ζητήματα, εἶναι τόσο ἐλεύθερος στήν «ἐργασία» του ὅσο τοῦ τό ἐπιτρέπει ἡ πνευματική του συγκρότηση.) Ἐξακολουθοῦν τίς παπαγαλίστικες λιτανεῖες ὅτι ὁ Μάρξ ἦταν προάγγελος τοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ κλπ. Ἄλλά παραμένουν σκλάβοι τοῦ θεμελιώδους (καπιταλιστικοῦ) δόγματός του: ὅτι ἡ ἐργασία εἶναι τό βασίλειο τῆς ἀνάγκαιότητος. Δηλαδή τῆς σκλαβιάς. Πέρ' ἀπ' αὐτό μᾶς λένε πῶς ἡ αὐτοδιαχείριση εἶναι μιά μορφή τοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ. Πῶς ἀλήθεια μπορούμε νά ἀμφισβητήσουμε τό γεγονός ὅτι μιά ἄλυσίδα μονταρίσματος εἶναι ἡ πιό ὀλοκληρωμένη μορφή τῆς μονοθεϊστικῆς πολιτείας καί πενδίο ἐκλογῆς τῆς ἀληθινῆς πνευματικῆς ἐλευθερίας; Πνευματικά δέν

μπορούμε να κάνουμε τίποτε γι' αυτό. Τό μόνο πού μπορούμε, είναι να προσπαθήσουμε τήν επικοινωνία μέ μιá δυσεύρετη υπέρεβαση.

Ἄνθρωποι πού εἶναι σκλάβοι στή δουλειά τους, στό μεγαλύτερο δηλαδή μέρος τῆς ζωῆς πού ζοῦν ξύπνιοι, καί κοιμούνται ἐξαντλημένοι τό βράδυ μπροστά σέ μιá τηλεόραση πού ἀποδρακάνει καί χειραγωγεί, τέτοιοι ἄνθρωποι δέν εἶναι οὔτε μποροῦν νά εἶναι ἐλεύθεροι.

Ἡ κατάργηση τῆς ἑτερονομίας εἶναι τόσο κατάργηση τῆς κυριαρχίας ιδιαίτερων κοινωνικῶν ομάδων στό σύνολο τῆς κοινωνίας, ὅσο καί μετασχηματισμός τῆς σχέσης τῆς θεσμισμένης κοινωνίας πρὸς τή θέσμισή της, ρῆξη τῆς υποδούλωσης μιᾶς κοινωνίας ἀπό τή θέσμισή της. Οἱ δύο αὐτές ὀψεις ἐμφανίζονται μέ ἐκτυφλωτική διαύγεια στήν περίπτωση τῆς παραγωγῆς καί τῆς δουλειᾶς. Ἡ κυριαρχία μιᾶς ιδιαίτερης ομάδας στήν κοινωνία δέν θά καταργηθεῖ, ἂν δέν καταργηθεῖ ἡ κυριαρχία ιδιαίτερων ομάδων στήν παραγωγική διαδικασία καί στή διαδικασία τῆς δουλειᾶς –ἂν δέν καταργηθεῖ ἡ γραφειοκρατική ἱεραρχία στήν ἐπιχείρηση ὅπως καί παντοῦ ἄλλοῦ. Ἀπό τή στιγμή αὐτή ὁ μόνος δυνατός τρόπος ὀργάνωσης τῆς παραγωγῆς καί τῆς ἐργασίας εἶναι ἡ *συλλογική διαχείρισή* της ἀπ' ὄλους ὄσους συμμετέχουν σ' αὐτήν, πράγμα πού δέν ἐπαψα νά λέω ἀπό τό 1947⁴ καί τό ὁποῖο στή συνέχεια ὀνόμασαν αὐτοδιαχείριση –τίς περισσότερες φορές γιά νά τήν κάνουν ρεφορμιστικό καλλυντικό τῆς ὑπάρχουσας τάξης πραγμάτων ἢ «πεδίο πειραματισμοῦ», ἀποσιωπώντας ἐπιμελῶς τίς κολοσσιαίες συνέπειες, πρὸς τά πάνω καί πρὸς τά κάτω, τῆς ιδέας τῆς αὐτοδιαχείρισης. Ἐπ' αὐτές τίς συνέπειες θά ἀναφέρω ἐδῶ ὁ μόνος δύο, τίς ὁποῖες εἶχα ἀποσαφηνίσει ἀπό τό 1955-1957 σέ δύο κείμενα γιά «Τό περιεχόμενο τοῦ σοσιαλισμοῦ» (βλ. παρακάτω σ. 49-161). Εἶναι πρακτικά ἀδύνατο νά νοηθεῖ γνήσια συλλογική διαχείριση, ἐνεργός συμμετοχή ὄλων στίς κοινές ὑποθέσεις, ἂν διατηρεῖται ἡ διαφοροποίηση τῶν ἀποδοχῶν (πράγμα πού ἄλλωστε *ἀπολύτως τίποτα* καί μέ κανέναν τρόπο δέν θά μπορούσε νά δικαιολογήσει). Ἡ αὐτοδιαχείριση συνεπάγεται τήν ἰσότητα ὄλων τῶν μισθῶν, ἀποδοχῶν κλπ. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ αὐτοδιαχείριση θάκατέρρσεντο ἀπό μέσα ἂν ἦταν «αὐτοδιαχείριση» τῆς ὑπάρχουσας κόπρου τοῦ Ἀυγεία. Ἡ αὐτοδιαχείριση δέν θά μπορούσε νά στεριώσει καί νά ἀναπτυχθεῖ ἂν δέν προκαλοῦσε, τήν ἴδια στιγμή, ἕναν συνειδητό μετασχηματισμό τῆς ὑπάρχουσας τεχνολογίας –τῆς θεσμισμένης τεχνολογίας– γιά νά τήν προσαρμόσει στίς ἀνάγκες, στούς πόθους, στή θέληση τῶν ἀνθρώπινων ὄντων ὡς παραγωγῶν καί ὡς καταναλωτῶν. Ἄλλά δέν βλέπουμε πῶς θά ὀρίζαμε α ριγοῖ τὰ ὄρια αὐτοῦ τοῦ μετασχηματισμοῦ, καί ἐπιπλέον εἶναι *φανερό* πῶς δέν θά μπορούσε νά ἔχει ὄρια. Μποροῦμε, ἂν θέλουμε, νά ὀνομάσουμε τήν αὐτοδιαχείριση αὐτοὀργάνωση –ἀλλά αὐτοὀργάνωση *τίνος πράγματος*; Ἡ αὐτοὀργάνωση εἶναι καί αὐτοὀργάνωση τῶν (κοινωνικά καί ἱστορικά κληρονομημέ-

νων) *συνθηκῶν* στίς ὁποῖες ἐκτυλίσσεται. Κι αὐτές οἱ συνθήκες, συνθήκες θεσμισμένες, ἀγκαλιάζουν τά πάντα: τίς μηχανές, τά ἐργαλεῖα καί τά ὄργανα τῆς δουλειᾶς καθώς καί τά προϊόντα· τό πλαίσιο τῆς δουλειᾶς ἀλλά καί τούς τόπους ζωῆς, δηλαδή τήν κατοικία, καί τή σχέση μεταξύ τῶν δύο· καί φυσικά, ἐπίσης καί κυρίως, τά παρόντα καί μελλοντικά ὑποκείμενά της, τά ἀνθρώπινα ὄντα, τήν κοινωνική τους διαμόρφωση, τήν *παιδεία* τους, μέ τή βαθύτερη ἔννοια τοῦ ὄρου. Αὐτοδιαχείριση καί αὐτοὀργάνωση εἶτε εἶναι δύο λέξεις γιά νά κοροϊδεύει κανεῖς τό λαό εἶτε σημαίνουν ἐπακριδῶς *ρητή* αὐτοθέσμιση (δηλαδή αὐτοθέσμιση πού γνωρίζει αὐτό πού εἶναι καί διαναγάζεται ὅσο περισσότερο γίνεται) τῆς κοινωνίας. Αὐτό εἶναι τό συμπέρασμα στό ὁποῖο καταλήγουμε εἶτε ὅταν παίρνουμε τό ζήτημα ἀπό τήν πιό συγκεκριμένη, τήν πιό καθημερινή του ἄκρη (ὅπως κάνω ἐδῶ καί στά κείμενα πού περιέχονται σ' αὐτό τόν τόμο) εἶτε ὅταν τό προσεγγίζουμε ἀπό τήν πιό ἀφηρημένη, τήν πιό φιλοσοφική του ἄκρη (ὅπως ἔκανα στή *Φαντασιακή θέσμιση τῆς κοινωνίας*).

Ἡ ἐλευθερία δέν ἔχει μόνον τήν «παθητική» ἢ «ἀρνητική» ὄψη τῆς προστασίας μιᾶς σφαίρας ὑπαρξῆς τοῦ ἀτόμου στήν ὁποία ὁ νόμος θά ἀναγνώριζε καί θά ἐξασφάλιζε τή δυνατότητα τοῦ αὐτόνομου πράττειν του. Πολύ πιό σημαντική εἶναι ἡ ἐνεργός καί θετική πλευρά της, ἀπό τήν ὁποία ἄλλωστε ἐξαρτάται μακροπρόθεσμα καί βραχυπρόθεσμα ἡ πρώτη. Χωρίς τή δραστηριότητα τῶν πολιτῶν ὅλοι οἱ νόμοι εἶναι χαρτιά χωρίς ἀξία. Οἱ δικαστές καί τά δικαστήρια δέν εἶναι δυνατόν νά μένουν ἀδέκαστοι καί ἀδιάφοροι σέ μιá κοινωνία «ἀτομικιστικῶν» προβάτων πού δέν τά ἐνδιαφέρει τί κάνει ἡ ἔξουσία. Ἡ ἐλευθερία καί ἡ αὐτονομία συνεπάγονται ἀναγκαστικά τήν ἐνεργό καί στή βάση τῆς ἰσότητας συμμετοχή σέ κάθε κοινωνική ἔξουσία πού ἀποφασίζει γιά κοινές ὑποθέσεις. Ὁ φιλελεύθερος-*ιδιώτης* διανοούμενος μπορεῖ, ἂν εἶναι ἀρκετά βλάκας, νά φαντάζεται τόν ἑαυτό του ἐλεύθερο ἀπολαμβάνοντας τά προνόμια πού τοῦ ἐξασφαλίζει ἡ θεσμισμένη κοινωνική τάξη καί λησιμονώντας πῶς δέν ἔχει ἀποφασίσει αὐτός οὔτε γιά τά μπιχλιμπίδια πού τοῦ πουλᾶνε οὔτε γιά τίς εἰδήσεις πού τοῦ παρουσιάζουν οὔτε γιά τήν ποιότητα τοῦ ἀέρα πού ἀναπνέει. Μπορεῖ λοιπόν νά παραμένει σ' αὐτή τήν κατάσταση τοῦ ιδιώτη/ἡλίθιου μέχρι τή μέρα πού, ἐλεύθερα, θά φάει κατακέφαλα τή δόμβα ὑδρογόνου, γιά τήν ἐκτόξευση τῆς ὁποίας θά ἔχουν ἐλεύθερα ἀποφασίσει ἄλλοι. Ἄλλά «μπορῶ νά ἀποφασίσω» δέν σημαίνει ὁ μόνος «μπορῶ ν' ἀποφασίσω γιά τίς τρέχουσες ὑποθέσεις», δέν σημαίνει μόνον συμμετοχή στή διαχείριση μιᾶς κατάστασης πραγμάτων πού θεωρεῖται ἀπιαστή. Αὐτόνομος σημαίνει: ἐκεῖνος πού παρέχει στόν ἑαυτό του τό νόμο του. Κι ἐδῶ μιλάμε γιά τούς κοινούς, «τυπικούς» καί «ἀγραφους» νόμους –δηλαδή γιά τούς θεσμούς. Συμμετοχή στήν ἔξουσία εἶναι συμμετοχή στή *θεσμίζουσα ἔξουσία*. Σημαίνει ὅτι κά-

ποιος μετέχει ισότιμα με τους άλλους σε μία συλλογικότητα που αυτοθεσμίζεται ρητά.

Ἡ ἐλευθερία σε μία αυτόνομη κοινωνία εκφράζεται στους ἐξῆς δύο θεμελιώδεις νόμους: δέν ὑπάρχει ἐκτέλεση χωρίς ισότιμη συμμετοχή στή λήψη ἀποφάσεων· δέν ὑπάρχει νόμος χωρίς ισότιμη συμμετοχή στή θέσπιση τοῦ νόμου. Μία αυτόνομη συλλογικότητα ἔχει ἐμβλημα καί αυτοκαθορισμό: *εἴμαστε ἐκεῖνοι πού ἔχουμε νόμο νά ὀρίσουμε ἐμεῖς τούς νόμους μας.*

Αὐτή ἡ ἐνεργός καί θετική ὄψη τῆς ἐλευθερίας, τῆς αὐτονομίας τῆς κοινωνίας, συνδέεται ἀρρηκτα μέ τό ζήτημα τῆς αὐτονομίας τοῦ ἀτόμου. Μία αυτόνομη κοινωνία συνεπάγεται αὐτόνομα ἄτομα –καί τέτοια ἄτομα δέν μποροῦν νά ὑπάρξουν παρά σε μία αυτόνομη κοινωνία. Ὡστόσο, ὅ,τι κάνει ὁ καθένας τόσο γιά τή συλλογικότητα ὅσο καί γιά τόν ἑαυτό του ἐξαρτᾶται σε ἀποφασιστικό βαθμό ἀπό τήν κοινωνική διαμόρφωσή του ὡς ἀτόμου. Ἡ ἴδια ἡ «ἐσωτερική ἐλευθερία», ὄχι μόνο μέ τήν ἔννοια τῆς *πραγματικῆς ἐλευθερίας τοῦ σκέπτεσθαι* ἀλλά ἀκόμα καί μέ τήν ἔννοια μιᾶς «ἐλεύθερης βούλησης», ἐξαρτᾶται ἀπό τή θέσπιση τῆς κοινωνίας καί ἀπό τό τί αὐτή ἡ θέσπιση παράγει ὡς ἄτομο. Ἡ «ἐλεύθερη βούληση» δέν μπορεῖ ποτέ νά ἀσκηθεῖ παρά μεταξύ τῶν ἐνδεχομένων πού δίνονται πραγματικά στό ἄτομο καί τοῦ φαίνονται *δυνατά*. Ποτέ καμιᾶ «ἐλευθερία τῆς βούλησης» δέν θά ἐπιτρέψει στό δούλο ἐνός ἀνατολίτη δεσπότη νά σκεφτεῖ πῶς ἴσως ὁ Θεός-Βασιλιάς εἶναι ἀπλῶς τρελός ἢ ἠλίθιος. Κανείς Ἑβραῖος τῆς κλασικῆς περιόδου δέν εἶναι «ἐλεύθερος» νά σκεφτεῖ πῶς ἴσως ὅλα ὅσα ἀφηγεῖται ἡ *Γένεση* δέν εἶναι παρά ἕνας μῦθος. Πρὶν ἀπό τήν Ἑλλάδα κανένα μέλος καμιᾶς κοινωνίας δέν εἶχε ποτέ, ἀπ' ὅσο γνωρίζουμε, τή δυνατότητα νά σκεφτεῖ: ἴσως οἱ νόμοι μας εἶναι κακοί, ἴσως οἱ θεοί μας εἶναι ψεύτικοι θεοί, ἢ παράστασή μας τοῦ κόσμου ἴσως εἶναι ἐντελῶς συμβατική. Ὁ Χέγκελ ἔσφαλε βαρῶτα ὅταν ἔλεγε πῶς ὁ ἀσιατικός κόσμος γνώριζε τήν ἐλευθερία ἐνός μόνου καί ὁ ἑλληνορωμαϊκός τήν ἐλευθερία μερικῶν. Ὁ «ἕνας μόνος» Ἀσιάτης –ὁ μονάρχης– δέν εἶναι «ἐλεύθερος», δέν μπορεῖ νά σκεφτεῖ παρά ὅ,τι ἡ θέσπιση τῆς κοινωνίας τοῦ ἐπιβάλλει νά σκεφτεται. Καί ἂν ἡ Ἑλλάδα ἐγκαινιάζει τήν ἐλευθερία μέ μία βαθιά ἔννοια, παρά τήν ὑπαρξη τῶν σκλάβων καί τῆ θέση τῶν γυναικῶν, τό κάνει ἐπειδή ὅλοι *μποροῦν* νά σκέφτονται διαφορετικά. Γιά νά μπορεῖ ἕνα ἄτομο νά σκέφτεται «ἐλεύθερα», ἀκόμα καί στά μύχια τῆς ψυχῆς του, πρέπει ἡ κοινωνία νά τό ἀνατρέφει, νά τό ἐκπαιδεύει, νά τό φτιάχνει *ἄτομο δυνάμενο νά σκέφτεται ἐλεύθερα* –πράγμα πού πολὺ λίγες κοινωνίες ἔκαναν μέσα στήν ἱστορία. Κάτι τέτοιο ἀπαιτεῖ, πρῶτα πρῶτα, τή *δημιουργία*, τή θέσπιση ἐνός *δημόσιου χώρου* σκέψης ἀνοιχτῆς στή διερώτηση –πράγμα πού προφανῶς ἀποκλείει ἄμεσα τή θέσπιση τοῦ νόμου (τοῦ θεσμοῦ) ὡς ἀκλόνητου, ὅπως καί τήν

ἰδέα μιᾶς ὑπερβατικῆς προέλευσης τοῦ θεσμοῦ, ἐνός νόμου πού ἔχει δοθεῖ ἀπό τό Θεό ἢ ἀπό τούς θεούς, ἀπό τή Φύση ἢ καί ἀπό τό Λόγο, ἂν τουλάχιστον ὡς Λόγο ἐννοοῦμε ἕνα σύνολο ὀλοκληρωμένων, κατηγορηματικῶν καί ἀχρονικῶν προσδιορισμῶν, ἂν δηλαδή ὡς Λόγο ἐννοοῦμε κάτι ἄλλο ἀπό τήν ἴδια τήν κίνηση τῆς ἀνθρώπινης σκέψης. Ταυτόχρονα καί σύστοιχα, κάτι τέτοιο συνεπάγεται μία *παιδεία* μέ τή βαθύτερη ἔννοια τοῦ ὄρου, ἢ ὅποια θά διαμορφώνει ἄτομα πού θά ἔχουν τήν πραγματική δυνατότητα νά σκέφτονται ἀπό μόνα τους –πράγμα πού; πάλι, εἶναι τό *τελευταῖο πράγμα στόν κόσμο* πού ὑποτίθεται πῶς ἔχει τό ἀνθρώπινο ὄν ἀπό τή στιγμή πού γεννιέται ἢ θεία χάριτι. Ἐς προσθέσουμε πῶς τό νά σκέφτεται κανείς ἀπό μόνος του εἶναι ψυχολογικά ἀδύνατον, ὄχι μόνον ἂν κάποιος ἄλλος, ὀνομαστικά προσδιορισμένος (πάνω στή γῆ ἢ στόν οὐρανό), ἔχει θεθεῖ ὡς πηγὴ τῆς ἀλήθειας, ἀλλά ἐπίσης ἂν αὐτό πού σκέφτεται ἢ δέν σκέφτεται κάποιος δέν ἔχει καμιᾶ σημασία καί δέν ἀλλάζει τίποτε ἀπολύτως –μέ ἄλλα λόγια, ἂν δέν θεωρεῖται *ὑπεύθυνος*, ὄχι γιά τά φαντάσματα του ἀλλά γιά τίς πράξεις καί τά λόγια του (εἶναι τό ἴδιο πράγμα).

Ἡ ριζική ἀμφισβήτηση τοῦ θεομισημένου φαντασιακοῦ καί ἡ δημοκρατική βλέψη, πού γεννήθηκαν μέσα καί μέσω τῆς ἀρχαίας πόλης, ἔχουν ἀναληφθεῖ στή σύγχρονη ἐποχὴ ἀπό τό διανοητικό καί πολιτικό κίνημα πού γνώρισε μία πρώτη κορυφωση μέ τή φιλοσοφία τοῦ Διαφωτισμοῦ καί τῆς ἀμερικάνικης καί γαλλικῆς ἐπανάστασης τοῦ 18ου αἰῶνα (τίς ὁποῖες προετοίμασε ἐν μέρει ἡ ἀγγλικὴ ἐπανάσταση τοῦ 17ου αἰῶνα). Ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα, μισόν αἰῶνα πρὶν ἐμφανιστεῖ ὁ Μάρξ, τό ἐργατικό κίνημα πού τότε γεννιόταν τίς υἰοθετεῖ μέ τή σειρά του καί τίς διευρύνει σημαντικά. Αὐτὴ ἡ διεύρυνση ἐκφράζεται στό ξεπέραςμα –ὄχι στή λήθη– τοῦ στενοῦ «πολιτικοῦ» πεδίου. Ἀπό τά πρῶτα κιόλας βήματά του τό ἐργατικό κίνημα διευρύνει τή σημασία καί τή βλέψη τῆς δημοκρατίας μέ τήν ἰδέα τῆς «κοινωνικῆς δημοκρατίας». Ἡ κριτικὴ τῆς θεομισημένης τάξης καί ἡ δημοκρατικὴ διεκδίκηση ἐπιτίθενται ὄχι μόνο στό «πολιτικό» καθεστῶς μέ τήν αὐστηρὴ ἔννοια τοῦ ὄρου, ἀλλά καί στήν οικονομικὴ ὀργάνωση, στήν ἐκπαίδευση ἢ στήν οἰκογένεια. Αὐτό ἐκδηλώνεται σαφέστατα στήν ὥσωση πού πραγματοποιεῖται μεταξύ τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος καί τῶν διαφόρων ρευμάτων τοῦ «οὐτοπικοῦ» σοσιαλισμοῦ σέ ὅλο τό πρῶτο μισό τοῦ 19ου αἰῶνα καί ἀργότερα ἐπίσης –γιά ὅσον καιρὸ ὁ μαρξιστικὸς ζυγὸς δέν περιορίζε καί, τελικά, δέν ἐπνιγε τήν κοινωνικὴ δημιουργικότητα τοῦ κινήματος.

Στήν ἀρχή, καί καμιᾶ φορὰ καί στή συνέχεια, ὁ Μάρξ ἐμπνέεται ἀπό τίς καλύτερες στιγμὲς αὐτῆς τῆς ἱστορικῆς δημιουργίας. Ἀλλά ἀπό τήν ἀρχὴ κιόλας γεννιέται μέσα του ἡ ρασιοναλιστικὴ, ἐπιστημονίζουσα, θεωρητικὴ τάση πού γρήγορα θά ἐπικρατήσει καί θά συν-

τρίψει πρακτικά την άλλη. Τάση που τον κάνει να αναζητά μία συνολική και ολοκληρωμένη εξήγηση της κοινωνίας και της ιστορίας, να νομίζει πως τη βρήκε στον «καθοριστικό» ρόλο της παραγωγής, και τελικά να αναγορεύει την «ανάπτυξη» της παραγωγής σε καθολικό κλειδί κατανόησης της ιστορίας και σε αρχιμήδαιο σημείο του μετασχηματισμού της κοινωνίας. Έτσι ο Μάρξ – άσχετως με ό,τι σκεφτόταν και έλεγε όρισμένες φορές – οδηγήθηκε τελικά σ' έναν τρομακτικό περιορισμό του πεδίου των ασχολιών και των βλέψεων του κινήματος συγκεντρώνοντας τά πάντα στά ζητήματα της παραγωγής, της οικονομίας, των «τάξεων» (τίς όποιες προσδιόριζε με βάση την παραγωγή και την οικονομία) και φυσικά κατέληξε να αγνοεί ή να μειώνει στο ελάχιστο τη σημασία όλων των άλλων, λέγοντας ή αφήνοντας να εννοηθεί πως η επίλυση όλων των άλλων προβλημάτων θα έρθει ως συνέπεια της απαλλοτρίωσης των καπιταλιστών. Το πολιτικό ζήτημα με την ευρύτερη έννοια του όρου (ζήτημα της συνολικής θέσμησης της κοινωνίας) καθώς και το πολιτικό ζήτημα με την αυστηρή του έννοια (ή έξουσία, ή φύση της, ή οργάνωσή της, ή δυνατότητα αποτελεσματικής άσκησης της από τη συλλογικότητα και τά προβλήματα που φέρνει στο προσκήνιο αυτή ή άσκηση) τά αγνοεί, ή μάλλον τά θεωρεί σύστοιχα ζητήματα που θα κατακτηθούν μόλις τό κύριο θεώρημα καταδειχτεί μέσα στην πρακτική της επανάστασης.

Τό ότι απ' αυτό τό σημείο ο Μάρξ και ο μαρξισμός μπόρεσαν να ασκήσουν κυριαρχική (και σ' αλήθεια καταστροφική) επιρροή στο εργατικό κίνημα πολυάριθμων χωρών δέν είναι αποτέλεσμα της ευφυΐας άπλώς του Μάρξ – και πολύ λιγότερο του σατανισμού του. Ο κεντρικός και κυρίαρχος χαρακτήρας της παραγωγής και της οικονομίας (και ο αντίστοιχος περιορισμός όλης της κοινωνικής και πολιτικής προβληματικής) δέν είναι τίποτε άλλο από τά θέματα που οργανώνουν τό κυρίαρχο φαντασιακό της εποχής του (και της εποχής μας): τό καπιταλιστικό φαντασιακό. Όπως προσπάθησα να καταδείξω από τό 1955 (στό «Περιεχόμενο του σοσιαλισμού» I και II, στό «Προλεταριάτο και οργάνωση», στό «Επαναστατικό κίνημα στον σύγχρονο καπιταλισμό», στην «Εισαγωγή» στον πρώτο τόμο της Γραφειοκρατικής κοινωνίας, στό «Ζήτημα της ιστορίας του εργατικού κινήματος»), ή «άποδοχή», ή διεισδυση του μαρξισμού στό εργατικό κίνημα υπήρξε στην πραγματικότητα ή επανεισαγωγή (ή ή ανάδυση), σ' αυτό τό κίνημα, των κύριων κοινωνικών φαντασιακών σημασιών του καπιταλισμού, από τον όποιο προσπάθησε να αποδεσμευτεί κατά την προηγούμενη περίοδο.

Η σύγχυση και τά παράσιτα που μ' αυτό τον τρόπο εισήγαγε ο Μάρξ και ο μαρξισμός στίς ιδέες, στίς κατηγορίες σκέψης και στους στόχους του σοσιαλιστικού εργατικού κινήματος υπήρξαν τεράστιες σέ όλα τά πεδία (άκόμα πληρώνουμε τίς συνέπειές τους – π.χ. κάθε

φορά που κάποιος σάς λέει: ναι, αλλά στη Ρωσία έχουν σοσιαλισμό γιατί δέν υπάρχουν καπιταλιστές). Πουθενά άλλου όμως δέν ήταν τόσο βλαβερές όσο σ' αυτό τό ίδιο τό πολιτικό πεδίο. Θα προσπαθήσω να τίς αναδείξω εδώ σ' ένα ιδιαίτερα «πλούσιο» σημείο: την ιδέα περί «δικτατορίας του προλεταριάτου». Άληθινά γόρδειος δεσμός φανακισμών, αυτή ή ιδέα κατάντησε μακάδρια και όλθετρια φάρσα από τό 1917, ένα από τά έπεισόδια της όποίας έχω άλλωστε σχολιάσει: την «έγκατάλειψη» της «δικτατορίας του προλεταριάτου» από τό Κ.Κ.Γ.⁵

Ο Μάρξ θεωρούσε μία από τίς πρωτότυπες συνεισφορές του την ιδέα ότι ανάμεσα στον καπιταλισμό και στον κομμουνισμό παρεμβάλλεται μία ιστορική φάση, ή όποια χαρακτηρίζεται από τη «δικτατορία του προλεταριάτου». ⁶ Για πολύν καιρό αυτός ο όρος σήμαινε για τον Μάρξ τη δικτατορική χρησιμοποίηση από τό «προλεταριάτο» της υπάρχουσας έξουσίας και του υπάρχοντος κρατικού οργάνου, στην ύπηρεσία του μετασχηματισμού της κοινωνίας. Σ' αυτό τό σημείο ο Μάρξ έμεινε έντεϋθεν της ιστορικής έμπειρίας που είχε μπροστά στά μάτια του. Έδειχνε άνίκανος να δγάλει τό συμπέρασμα της μεγάλης γαλλικής επανάστασης – που, ώστόσο, ύποτίθεται πως ήταν άπολύτως σύμφωνη με τη «θεωρία του της ιστορίας» – ότι δηλαδή ή επανάσταση δέν χρησιμοποίησε άπλώς, ούτε και θα 'πρεπε μελλοντικά, τό «κρατικό όργανο» για τούς δικούς της σκοπούς, αλλά χρειάστηκε να τό ανατρέψει από την αρχή μέχρι τό τέλος και, σ' αυτό τό πεδίο, όπως και σέ όλα τά άλλα, σημαδεύτηκε από μία έκπληκτική και βαρύτητα άνανεωτική θεσμίζουσα δραστηριότητα, από τό 1789 μέχρι τον Θερινόδορ τουλάχιστον. Τέτοια είναι ή καρκινοδοταύσα πορεία άκόμα και των πιό ευφυών στοχαστών.

Χρειάστηκε να περιμένουμε την Κομμούνα του 1871, τη δημιουργία από τούς εργάτες και τό λαό του Παρισιού μιας καινούριας θεσμικής μορφής, για να δει σ' αυτήν ο Μάρξ τη «μορφή» της «δικτατορίας του προλεταριάτου, που επιτέλους βρέθηκε», και να άντλήσει τό δίδαγμα, που κατά τά άλλα ήταν προφανές: ότι ή σοσιαλιστική επανάσταση δέν μπορεί να χρησιμοποιήσει άπλώς τό παλιό κρατικό όργανο, ότι όφείλει να τό καταστρέψει και να δημιουργήσει στη θέση του μια έξουσία «που δέν είναι πιά κράτος, με την έννοια καθαντήν του όρου», έπειδή δέν είναι τίποτε άλλο από τον οργανωμένο λαό, μία έξουσία που χαρακτηρίζεται από την εκλογή και τό διαρκές άνακλητό όλων εκείνων που άσκούν δημόσια «λειτουργήματα», από την κατάργηση των προνομίων των ύπαλλήλων κλπ. Και αυτή την άντίληψη – τό ξερούμε – θα υπερασπιστεί ο Λένιν τό 1917, πριν από τον Όκτώβρη, στό Κράτος και επανάσταση. Ούτε για μία έστω στιγμή ο Μάρξ, ο Ένγκελς ή ο Λένιν δέν μιλούν για τό Κόμμα ως «όργανο» (πολύ λιγότερο μάλιστα «διευθύνον όργανο») της «δικτατορίας του προλετα-

ριάτου». Μπορούμε βέβαια νά τούς προσάψουμε ότι *αγνόησαν* τό πρόβλημα τού κόμματος καί τών κομμάτων —δηλαδή τών πιθανών ή ακόμη καί αναπόφευκτων διαιρέσεων *στό έσωτερικό* τού «προλεταριάτου». Όχι όμως ότι, *στά γραπτά* αυτά, *ταύτισαν* τήν έξουσία τού προλεταριάτου μέ τήν έξουσία τού κόμματός «του».

Ό Λένιν, καί ό Τρότσκι, αλλάζουν ριζικά μετά τόν Όκτώβρη. Στό Κράτος καί επανάσταση ό Λένιν έξηγοϋσε πώς ή έξουσία τού προλεταριάτου δέν είναι παρά ή έξουσία τών μαζικών οργανισμών, πώς κάθε κρατικό όργανο *χωρισμένο* από τόν πληθυσμό όφειλε νά έξαφανιστεί κλπ. Όκόμα καί ό όρος «κόμμα» στό Κράτος καί επανάσταση δέν ύπάρχει. σάν πολιτική έννοια. Όλλά από τή στιγμή τής «κατάληψης τής έξουσίας», ή πρακτική τού Λένιν, τού Τρότσκι, τού μπολσεβίκικου κόμματος δέν έχει καμιά απολύτως σχέση μ' αυτή τήν αντίληψη: γρήγορα επιβάλλεται καί στεριώνει ή έξουσία τού *μοναδικού κόμματος*. Είναι άχρηστο νά έπιμείνουμε εδώ στίς σοφιστείες μέ τίς όποιες ό Λένιν καί κυρίως ό Τρότσκι προσπάρθησαν νά δικαιολογήσουν αυτή τήν πρακτική. Τό νά πεί κανείς πώς τό μπολσεβίκικο κόμμα αναγκάστηκε παρά τή θέλησή του νά αναλάβει μονάχο του τήν έξουσία, επειδή όλοι οι άλλοι πρόδιναν ή αντίμαχονταν τήν επανάσταση, είναι σκέτο ψέμα: ούτε οι αναρχικοί ούτε τό σύνολο τών σοσιαλιστών-επαναστατών ούτε ακόμη καί οι μενσεβίκοι ήταν αντίθετοι στην επανάσταση ήταν αντίθετοι στην πολιτική τών μπολσεβίκων. Τελικά ή «δικαιολόγηση» τής έξουσίας τού ενός καί μόνο κόμματος θά δοθεί μέ καθαρότητα από τόν Λένιν δύο τρία χρόνια άργότερα στό έργο του *Ό παιδική άρρώστια* μέ τίς ίδιες χοντράδες πού χαρακτηρίζουν καί τό έργο *Όλισμός καί έμπειροκρατικισμός*: στην κοινωνία ύπάρχουν τάξεις, οι τάξεις εκπροσωποϋνται από κόμματα, τά κόμματα διευθύνονται από ήγέτες. Τελεία καί παύλα. Σέ κάθε τάξη αντίστοιχει («άληθινά») ένα καί μόνο κόμμα, σέ κάθε κόμμα μία καί μόνη δυνατή πολιτική γραμμή —συνεπώς μία καί μόνη ήγετική ομάδα, πού εκφράζει, υπερασπίζεται, εκπροσωπεί αυτή τή γραμμή.

Πώς λοιπόν αυτή ή θέση —πού άν τήν πάρουμε μόνη τής μαρτυρά είτε άπεριορίστη άγνοια είτε άπίθανη βλακεία, πού φυσικά μέ κανέναν τρόπο δέν χαρακτηρίζαν ούτε τόν Λένιν ούτε τόν Τρότσκι— πώς λοιπόν αυτή ή θέση μπόρεσε νά γίνει πλατιά αποδεκτή; Δύο μόνο τρόποι ύπάρχουν: καί οι δύο είναι ριζωμένοι βαθιά μέσα στό μαρξικό σύστημα καί φανερώνουν για μία ακόμη φορά τήν άντινομία πού φέρνει αντίθετο αυτό τό σύστημα μέ τά επαναστατικά σπέρματα τής σκέψης τού Μάρξ, τά όποια έξακολουθοϋσαν νά εκδηλώνονται στην αναγνώριση εκ μέρους του τού ανανεωτικού χαρακτήρα τής Παρισιακής Κομμούνας.

Ό τό προλεταριάτο φτάνει στην επανάσταση πλήρως *ομοιογενές*, καί αυτό όχι μόνο από τήν άποψη τής «θέσης» τού στίς παραγωγικές

σχέσεις καί τών «συμφερόντων» του άλλα επίσης, καί κυρίως, από τήν άποψη τής *παράστασης* πού έχει για αυτή τή θέση, για τά συμφέροντά του, για τίς βλέψεις του κλπ. —αυτή ή ομοιογένεια περιλαμβάνει επίσης καί αναγκαστικά τήν αυτόματη ή σχεδόν αυτόματη συμφωνία πάνω στα μέσα πού πρέπει νά χρησιμοποιηθοϋν για τήν εγκαθίδρυση τής καινούριας κοινωνίας. Αυτό μέ τή σειρά του συνεπάγεται: (α) ότι ή εξέλιξη τής καπιταλιστικής οικονομίας καί κοινωνίας πραγματοποιεί *άποτελεσματικά* αυτή τήν ομοιογένεια ως προς τήν ούσία (καί αυτό βεβαίως σέ *παγκόσμια* κλίμακα). Ός προς αυτό μπορούμε νά σημειώσουμε τή σχέση τής σκέψης όχι μόνο τών μαρξιστών άλλα καί τού Μάρξ καί τού Λένιν: από τή μία μεριά όφειλουν νά επιμένουν σέ μία θεωρία τής καπιταλιστικής οικονομίας καί κοινωνίας, πού θά έξασφαλίσει αυτή τήν ομοιογένεια (χοντρικά, τήν κοινωνική χημεία τού πρώτου τόμου τού *Κεφαλαίου* πού τοποθετεί σταθερά τό κεφάλαιο στην άνοδο καί τό προλεταριάτο στην κάθοδο). Από τήν άλλη, ξέρουν πολύ καλά πώς αυτή ή εικόνα είναι λαθμενή (βλ. τά dicta τού γερο-Μάρξ καί τού Ένγκελς για τήν άγγλική έργατική τάξη, ή τού Λένιν, στόν *Όμπεριαλισμό*, για τήν «έργατική άριστοκρατία»). Ξέρουμε φυσικά πώς μία τέτοια ομοιογένεια δέν ύπάρχει καί δέν είναι δυνατόν νά ύπάρξει. Όλλά επίσης, επειδή ή προηγούμενη συνθήκη δέν είναι ικανή, (β) πώς σ' αυτή τήν ομοιογένεια τής «πραγματικής ύπαρξης» αντίστοιχει αυτόμάτως μία ένοποιημένη καί άνάλογη συνείδηση. Πράγματι, ή «πραγματική» ομοιογενοποίηση δέν θά χρησίμευε σέ τίποτα άν οι «ψευδαισθήσεις» καί οι «ψευδείς παραστάσεις» έξακολουθοϋσαν νά ύπάρχουν. Μέ άλλα λόγια, πρέπει νά ανατρέξει κανείς στή χοντροειδέστερη, στην πιό μηχανική παραλλαγή τής «θεωρίας τής ανάκλασης» (όπως π.χ. τήν εφάρμοζε ό κύριος Γκαροντί πριν ανακαλύψει τό φώς τού Χριστού).

Ό, άν ενδόμυχα αναγνωρίζει κανείς τόν προφανέστατο παραλογισμό καί τήν πρακτική ματαιότητα αυτών τών παραμυθιών, μπροστά σ' ένα προλεταριάτο πού πραγματικά δέν είναι ομοιογενές καί διατηρεί «ψευδαισθήσεις» καί «ψευδείς παραστάσεις» —ή απλούστατα, αυτή τήν εκπληκτική καί άνυπόφορη ανθρώπινη ιδιότητα τής πληθώρας τών άπόψεων— μπροστά σ' ένα τέτοιο προλεταριάτο πρέπει νά ύψωθεί μία φράξια, ένα Κόμμα, πού δέν έχει ούτε ψευδαισθήσεις ούτε ψευδείς παραστάσεις ούτε άπόψεις γιατί κατέχει τήν άλήθεια, τήν άληθινή θεωρία: καί έτσι μπορεί νά διακρίνει τούς έργάτες πού δροϋν σύμφωνα μέ τήν «ούσία τού είναι τους» από εκείνους πού δέν είναι έργάτες παρά έμπειρικά καί φαινομενικά, καί συνεπώς μπορούν καί πρέπει νά κρατάνε τό στόμα τους κλειστό (στην καλύτερη περίπτωση τούς «εκπαιδεϋουν» πατρικά, στή χειρότερη τούς χαρακτηρίζουν ψευτοεργάτες καί τούς στέλνουν σέ «στρατόπεδο άναμόρφωσης» ή τούς τουφεκίζουν). Έφόσον ή θεωρία (καί τό Κόμμα πού τήν έναρ-

κάνει) είναι αληθινή –δηλαδή, σύμφωνα με τη μαρξική αντίληψη, αντιστοιχεί στα συμφέροντα, και στον ιστορικό ρόλο της προλεταριακής τάξης– μπορεί να προσπεράσει τα κεφάλια και τα πτώματα των έμπειρικών εργατών για να συναντήσει την ουσία ενός μεταφυσικού προλεταριάτου.

Οι διαφορετικές «θέσεις» των σύγχρονων μαρξιστών σ' αυτό τό ζήτημα έχουν φτιαχτεί από μιá «διαλεκτική» σαλάτα αυτών των δυό ριζικά άσυνδιδαστων αντίληψεων, μιá σαλάτα πού «δένει» κυρίως χάρη στην ύποκρισία και την κακή πίστη.

Άλλά άς εξετάσουμε τό πράγμα καθαυτό. Άς πούμε (καθαρή ύπόθεση) πώς ύπάρχει ένας μαρξιστής πού αναγνωρίζει την πραγματικότητα, συνεπώς δέχεται πώς τό «προλεταριάτο» δέν είναι πραγματικά όμοιογενοποιημένο· πώς, όμοιογενοποιημένο ή όχι, μπορεί να περιλαμβάνει, και πράγματι περιλαμβάνει, διαφορετικά ρεύματα γνώμης· και πώς ή κατοχή κάποιας θεωρίας δέν επιτρέπει (ούτε δίνει την έξουσία) να παραμερίσει κανείς αυτές τίς γνώμες και να άποφασίσει, στή θέση του προλεταριάτου και για τό προλεταριάτο, τί πρέπει και τί δέν πρέπει να κάνει. (Τέτοιος θά ήταν, για παράδειγμα, ένας «συμβουλευτικός» ή ένας λουξεμπουργκιστής: «Τά σφάλματα ενός άυθεντικού κινήματος των μαζών είναι ιστορικά άπειρος γονιμότερα από τό άλάνθαστο της καλύτερης κεντρικής επιτροπής», πού θά είχε άπορρίψει τόν οικονομικό μηχανισμό της Ρόζας και θά 'χε τά μάτια άνοιχτά μπροστά στον σημερινό κόσμο.) Ένας τέτοιος μαρξιστής θά μπορούσε να μιλά, χωρίς να προδίδει τή συνοχή του και την τιμιότητά του, για «δικτατορία του προλεταριάτου» ύπονοώντας αληθινά τή δικτατορία των αυτόνομων συλλογικών όργάνων του προλεταριάτου;

Άσφαλώς όχι. Κι αυτό για πολλούς λόγους.

Πρώτα πρώτα επειδή ή ίδια ή έννοια «προλεταριάτο» έχει γίνει πιά έντελώς ακατάλληλη. Θά μπορούσε να έχει κάποιο νόημα να μιλάμε για «προλεταριάτο» ως «ύποκείμενο» της σοσιαλιστικής επανάστασης, αν νομίζουμε ότι μπορούμε να φέρουμε σε αντιστοιχία με μιá μαζική και σαφή κοινωνική πραγματικότητα μιá έννοια πού δέν είναι τρυπητήρι: τούς χειρώνακτες εργάτες (ή, όπως έκανα σ' όλη την πρώτη περίοδο του *Socialisme ou Barbarie*, τούς μισθωτούς, χειρώνακτες ή όχι, εργάτες πού περιορίζονται σε ρόλους άπλης έκτέλεσης). Άλλά σήμερα, στίς χώρες του σύγχρονου καπιταλισμού, όλος σχεδόν ό κόσμος είναι μισθωτός. Οί χειρώνακτες εργάτες καθώς και οί «σκέτοι έκτελεστές» είναι πιά μειοψηφία στον πληθυσμό· αν σκεφτόμαστε αυτούς, είναι άδύνατον να μιλάμε για «δικτατορία της συντριπτικής πλειοψηφίας πάνω σε μιá άπειροελάχιστη μειοψηφία» (Λένιν). Άν έννοούμε τούς «μισθωτούς» γενικά, καταλήγουμε σε παραλογισμούς: μεγαλομηχανικοί, γραφειοκράτες κλπ. περιλαμβάνονται σ' αυτό τό «προλεταριάτο», ενώ οί μικροί άγρότες ή χειροτέχνες άποκλείονται.

Δέν πρόκειται για κοινωνιολογική αλλά για πολιτική συζήτηση. ΈΗ ή «δικτατορία του προλεταριάτου» δέν σημαίνει τίποτα, ή σημαίνει, μεταξύ άλλων, ότι τά στρώματα πού δέν ανήκουν στο προλεταριάτο δέν έχουν πολιτικά δικαιώματα ή έχουν μόνο τά περιορισμένα δικαιώματα πού τό «προλεταριάτο» εύαρεστείται να τούς παραχωρήσει. Οί σημερινοί όπαδοί της «δικτατορίας του προλεταριάτου» θά 'πρεπε να έχουν τό θάρρος να εξηγήσουν ότι, για λόγους άρχης, ύποστηρίζουν την κατάργηση των πολιτικών δικαιωμάτων των άγροτών, των χειροτεχνών, των μασέρ-κινησιοθεραπευτών κατ' οίκον κλπ. και ότι ή δημοσίευση μιás ιατρικής, λογοτεχνικής, φιλοσοφικής κλπ. επιθεώρησης θά έξαρτάται από τά δικαιώματα ad hoc πού θά όρίσουν οί «εργάτες».

Ποίος είναι λοιπόν «προλετάριος»; Ποίος όρίζει ποιός είναι «προλετάριος» και ποιός δέν είναι; Οί συγγραφείς των κειμένων περί της διάκρισης μεταξύ παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας στο *Κεφάλαιο*; Οί πουτάνες πού δουλεύουν σε μπορντέλο για έναν (πρώην) νταβατζή ανήκουν στο προλεταριάτο (σύμφωνα με τό κριτήριο του Μάρξ, όπως τό διατυπώνει στίς *Grundrisse*: παράγουν υπεραξία), εκείνες πού δουλεύουν για λογαριασμό τους δέν ανήκουν. Άρα οί πρώτες θά έχουν πολιτικά δικαιώματα, οί δεύτερες όχι. Άλλά άλίμονο, ακριβώς στο ζήτημα της παραγωγικής και της μη παραγωγικής εργασίας, ό Μάρξ αντιφάσκει και οί ζηλωτές του δέν έχουν καταφέρει να συμφωνήσουν μεταξύ τους. Θά πρέπει να περιμένουμε την κεντρική επιτροπή να δώσει λύση σ' αυτό τό ζήτημα και σε μερικά άκόμη;

Στήν πραγματικότητα, αυτό πού διακυβεύεται εδώ είναι κάτι πολύ βαθύτερο από τόν όρο «δικτατορία του προλεταριάτου» ή άκόμα και «προλεταριάτο». Είναι όλόκληρη ή θεωρία των «τάξεων», όλη ή πρωτοκαθεδρία πού έδωσε τό καπιταλιστικό φαντασιακό στην οικονομία –και την κληρονόμησε άτόφια ό Μάρξ– όλη τέλος ή αντίληψη περί μετασχηματισμού της κοινωνίας. (Σήμερα ξαναβρίσκουμε την γροτέσκα παραλλαγή της στίς λιτανείες πού ψάλλει τό C.E.R.E.S. και άλλοι για τό «ταξικό μέτωπο». Ποιό «μέτωπο» και ποιá «τάξη»;) Ό κοινωνικός μετασχηματισμός, ή εγκαθίδρυση μιás αυτόνομης κοινωνίας άφορά σήμερα –σχετικά μ' αυτό έχω δώσει εξηγήσεις από πολύν καιρό⁷– πραγματικά και δικαιωματικά την όλότητα σχεδόν του πληθυσμού (έκτός από ένα 5-10% ίσως). Είναι ύπόθεσή του –και δέν θά μπορεί να είναι παρά μόνον αν ό πληθυσμός, σ' αυτή την άναλογία, τόν κάνει ύπόθεσή του. Ό Μάης του 1968 μās πρόσφερε τό έκτυφλωτικό παράδειγμα αυτού του γεγονότος, θετικά και άρνητικά (πού ήταν λοιπόν αυτό τό «ταξικό μέτωπο» τόν Μάη του '68;). Αυτό δέν είναι άπλώς ζήτημα άριθμητικής ούτε έχει σχέση με περιστασιακές συμπεριφορές του τάδε ή του δείνα κοινωνικού στρώματος. ΈΗ

ιστορική προετοιμασία, ή πολιτισμική και ανθρωπολογική κύηση του κοινωνικού μετασχηματισμού δέν μπορεί και δέν θά μπορέσει ποτέ νά είναι έργο του προλεταριάτου, ούτε αποκλειστικά ούτε προνομιακά. Τό θέμα δέν είναι νά αναγνωρίσουμε σέ μία ιδιαίτερη κοινωνική κατηγορία, όποια κι άν είναι, μία κυρίαρχη ή «ήγεμονική» θέση. Ούτε μπορούμε νά ιεραρχήσουμε τίς συνεισφορές σ' αυτόν τό μετασχηματισμό τών διαφόρων στρωμάτων της κοινωνίας και νά τά ύποτάξουμε σ' ένα όποιοδήποτε άπ' αυτά. Οί βαθιές άλλαγές τίς όποιες έφεραν στή σύγχρονη κοινωνική ζωή κινήματα πού δέν μπορούν ούτε έχουν κάποιον «ταξικό» προσδιορισμό ή θεμέλιο –όπως τά κινήματα τών γυναικών ή τών νέων– είναι τόσο σημαντικές και γονιμοποιητικές γιά τήν άνοικοδόμηση της κοινωνίας όσο και οί άλλαγές πού έφερε τό εργατικό κίνημα. Σ' αυτό επίσης τό σημείο μπορούμε νά παρατηρήσουμε τί έγινε ό βαθύτατα *αντιδραστικός* χαρακτήρας της μαρξιστικής αντίληψης. Στήν άρχή οί μαρξιστές όλων τών ειδών (σταλινικοί, τροτσκιστές, μαοϊκοί, σοσιαλιστές κλπ.) άγνόησαν τά κινήματα τών γυναικών και τών νέων· στή συνέχεια τά πολέμησαν και τέλος προσπάθησαν νά τά άφομοιώσουν άφαιρώντας τό περιεχόμενό τους. Κι αυτό δέν τό έκαναν ούτε μόνον άπό μυωπία ούτε μόνον άπό βλακεία. Έδω, γιά μία μόνο φορά, ήταν συνεπείς μέ τό βαθύτερο πνεύμα της αντίληψης τήν όποία λένε πώς ύποστηρίζουν –όχι βέβαια άπό κεραυνοδόλο και φλογερό έρωτα γι' αυτή τή συνέπεια, δέν τούς πνίγει αυτό τό πράγμα, αλλά έπειδή ή πολιτικοϊδεολογική τους ύπαρξη έξαρτάται άπ' αυτήν: ύπάρχουν ως «ήγέτες» ή «φερέφωνα» του «προλεταριάτου». Ένας μαρξιστής είναι *ύποχρεωμένος* νά δηλώνει πώς όλα αυτά τά κινήματα είναι μικρής σημασίας και δευτερεύοντα –ή πρέπει νά πάψει νά είναι μαρξιστής. Γιατί ή θεωρία του ύποστηρίζει πώς τά πάντα είναι ύποταγμένα στίς «παραγωγικές σχέσεις» και στίς κοινωνικές τάξεις πού όρίζουν αυτές οί σχέσεις. Πώς λοιπόν κάτι τό άληθινά ενδιαφέρον θά μπορούσε νά προέλθει άπό μία άλλη πηγή; Άλλά, στήν πραγματικότητα, αυτό πού άμφισβήτησε τό κίνημα τών γυναικών και τών νέων, ή τεράστια ανθρωπολογική μετάλλαξη τήν όποία προξένησε, ή όποία έξακολουθεί και σήμερα και είναι αδύνατον νά προβλέψουμε τήν πορεία και τά άποτελέσματά της, είναι κοινωνιολογικά έξίσου ενδιαφέρουσα μ' αυτό πού άμφισβήτησε τό εργατικό κίνημα· μάλιστα, μέ μία έννοια είναι ακόμα πιό ενδιαφέρουσα, γιατί οί δομές κυριαρχίας τίς όποιες πολέμησαν αυτά τά κινήματα –ή κυριαρχία τών άρσενικών στά θηλυκά, ή ύποδούλωση τών νέων γενεών– προηγούνται ιστορικά, άπ' όσο ξέρουμε, της έγκαθίδρυσης μιάς διαίρεσης της κοινωνίας σέ «τάξεις» και πιθανότατα ριζώνουν σέ ανθρωπολογικά πολύ βαθύτερα στρώματα άπ' ό,τι ή κυριαρχία τών μέν στή δουλειά τών άλλων.

Ό μετασχηματισμός της κοινωνίας, ή έγκαθίδρυση μιάς αυτόνομης

κοινωνίας, συνεπάγεται μία διαδικασία ανθρωπολογικής μετάλλαιξης πού προφανώς δέν μπορούσε ούτε μπορεί νά πραγματοποιηθεί ούτε αποκλειστικά ούτε κεντρικά στήν παραγωγική διαδικασία. Ή ή ιδέα ενός μετασχηματισμού της κοινωνίας είναι μία φαντασίωση χωρίς ενδιαφέρον, ή ή άμφισβήτηση της καθοριστικής τάξης, ή πάλη γιά τήν άυτονομία, ή δημιουργία καινούριων μορφών άτομικής και συλλογικής ζωής κατακτούν και θά κατακτήσουν (μέσα άπό συγκρούσεις και αντιφάσεις) όλες τίς σφαιρές της κοινωνικής ζωής. Κι άπ' αυτές τίς σφαιρές καμιά δέν παίζει έναν «καθοριστικό» ρόλο, έστω και «σε τελευταία άνάλυση». Ή ίδια ή ιδέα ενός τέτοιου «καθορισμού» είναι χωρίς νόημα.

Τέλος, και κυρίως, άν ό όρος και ή ιδέα «προλεταριάτο» κατάντησαν όμιχλώδεις, ό όρος και ή ιδέα *δικτατορία* δέν είναι ούτε ήταν ποτέ. Αυτό πού προφανώς διακρίνει τόν Λένιν ή τόν Τρότσκι άπό τούς Άλτουσέρ, Μπαλιμπάρ και λοιπούς Έλενστέν είναι ότι δέν πληρώνονταν μέ τίς λέξεις. Δέν είναι δυνατόν νά συγχέουμε τήν πολιτική ύπαρξη του γνήσιου πολιτικού –έστω κι άν είναι του όλοκληρωτισμού– μέ τήν πολιτική άνυπαρξία τών πάμπτων ιδεολογικών ύπαλλήλων. Είναι της ίδιας τάξης μέ τή διαφορά άνάμεσα στήν Άβα Γκάρντνερ και τή γεροντοκόρη πού αναλώνεται σέ όνειροπολήσεις στίς όποιες είναι ή Άβα Γκάρντνερ. Ό Λένιν ήξερε τί σημαίνει και τί σημαίνει πάντοτε δικτατορία, και τό έξέφρασε μέ τρόπο άξιοθαύμαστο: «Σάν ένα τυφλό σκυλάκι πού τυχαία μυρίζει μία έδώ και μία εκεί, ό Κάουτσκι, χωρίς νά τό πεί καθαρά, έπεσε έδώ πάνω σέ μία σωστή ιδέα, ότι δηλαδή ή *δικτατορία είναι μία έξουσία πού δέν περιορίζεται άπό κανένα νόμο*». ⁸ Αυτό είναι πράγματι τό πρωτότυπο και γνήσιο νόημα του όρου «δικτατορία». Έκείνος πού άσκει τήν έξουσία *ύπαγορεύει* (dicte) τί πρέπει νά γίνεται και τίποτα δέν τόν περιορίζει. Όχι μόνο δέν τόν περιορίζουν οί «ήθικοί νόμοι», οί «θεμελιώδεις νόμοι» ή «στοιχειώδεις νόμοι», οί «γενικές άρχές» (όπως γιά παράδειγμα ότι οί νόμοι δέν μπορούν νά ισχύουν άναδρομικά –πράγμα πού μία δικτατορία μπορεί κάλλιστα νά άγνοήσει), αλλά τίποτε άπολύτως: *ούτε καν αυτό πού έπέβαλε χτές*. Δικτατορία σημαίνει πώς ή έξουσία μπορεί θανάσια νά τουφεκίζει σήμερα ανθρώπους *έπειδή* συμμορφώθηκαν στους νόμους πού ή ίδια θέσπισε χτές.

Τό νά πεί κανείς πώς άπό τήν πλευρά της έξουσίας μία τέτοια συμπεριφορά είναι παράλογη και αντιπαραγωγική δέν χρησιμεύει σέ τίποτα. Ό Στάλιν πέρασε ένα μεγάλο μέρος της ζωής του κάνοντας αυτό ακριβώς τό πράγμα. Τό θέμα δέν είναι νά μάθουμε άν ό δικτάτορας (άτομο ή συλλογικό όργανο) θά μπορούσε νά κρίνει ότι γιά τά ίδια τά συμφέροντά του θά ήταν καλύτερο νά άποφεύγει τήν αυθαιρεσία. Τό θέμα είναι νά καταλάβουμε πώς όποιος μιλά γιά δικτατορία έννοει κατάργηση κάθε περιορισμού της αυθαιρεσίας της έξουσίας.

Ἡ ἰδέα πὺς μιὰ ἐξουσία –τοῦ Στάλιν, τοῦ Μάο, τοῦ προλεταριάτου ἢ τοῦ Θεοῦ Πατρὸς– πού δέν θά περιορίζεται ἀπὸ κανένα νόμο θά μπορούσε νά ὀδηγήσει κάπου ἄλλου ἔκτος ἀπὸ τὴν ἀπόλυτη τυραννία εἶναι παράλογη. Ἡ «δικτατορία τοῦ προλεταριάτου» συνεπάγεται πὺς τὰ «ὄργανα τοῦ προλεταριάτου» θά μπορούν, σέ κάποια συγκεκριμένη περίπτωσι, νά ἀλλάξουν τόσο τὸν ὀρισμὸ τῶν ἐγκλημάτων καὶ τῶν ποινῶν ὅσο καὶ τοὺς κανόνες ἐκδίκασις καὶ τοὺς δικαστές. Ἀκόμα κι ἂν τὴν ἀσκει ὁ Ἅγιος Φραγκίσκος τῆς Ἀσίσις, θά πρέπει νά ἀγωνιστοῦμε μέχρι θανάτου ἐναντία σ' ἕναν τέτοιο τύπο ἐξουσίας.

Ὅλα αὐτὰ δέν εἶναι σοφιστεῖες καὶ λεπτομέρειες. Τὸ ἀντίθετο μᾶς τὸ ἀποδεικνύουν τὰ δύο ἄκρα τοῦ ἀνθρώπινου φάσματος –τὸ πιὸ τερατώδες βέβαια ἀλλὰ καὶ τὸ πιὸ ὑπέροχο. Τὴν ἰδέα μιᾶς ἐξουσίας πού δέν θά περιορίζεται ἀπὸ τὸ νόμο –«γραπτὸ», «θετικὸ» νόμο– τὴν ὑποστήριξε, ὅπως ξέρουμε, ὁ Πλάτων, καὶ μάλιστα μὲ ἕναν προβληματισμὸ πού δέν μπορούμε νά ἀπορρίψουμε ἔτσι ἀπλά. Αὐτὸ πού λέει ὁ Πλάτων στὸν *Πολιτικὸν* εἶναι ὅτι στὸ νόμο, πού μοιάζει μὲ «φιλόδοξο καὶ ἀπαίδευτο ἄνθρωπο» καὶ δέν μπορεί νά πάρει ὑπόψη του οὔτε τίς ἀλλαγές τῶν περιστάσεων οὔτε τίς ἀτομικὲς περιπτώσεις, ἀντιτίθεται ἰδεατὰ ὁ «βασιλικὸς ἄνδρας», ὁ ὁποῖος γνωρίζει κάθε φορὰ νά ἐπιβάλλει καὶ νά ἀναιρεῖ τὸ δίκαιο καὶ τὸ μὴ δίκαιο καὶ νά ἀποφασίζει γιὰ τὴν ἰδιαίτερη περίπτωσι χωρὶς νά τὴν καταρτίζει μέσα στὸν ἀφηρημένον καθολικὸ κανόνα. Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια, καὶ μιλώντας αὐτοσηρὰ, γιὰ τὸν Πλάτωνα ὁ νόμος δέν εἶναι παρὰ μιὰ ἔοχατη προσφυγὴ, τὴν ὁποία ἐπιβάλλουν οἱ ἀτέλειες τῆς ἀνθρώπινης φύσις καὶ κυρίως τὸ ἀμφίβολο τοῦ «βασιλικοῦ ἀνδρός» (ἢ τοῦ «βασιλιᾶ φιλοσόφου», ὅπως γράφει ἄλλοῦ). Ἀλλὰ ὁ Πλάτων εἶναι ταυτόχρονα ἀρεκτά ρεαλιστὴς γιὰ νά γράψει δυὸ φορές τοὺς νόμους τῆς πολιτείας πού, κατὰ τὴ γνώμη του, θά ἦταν οἱ σωστοί.

Μποροῦμε εὐκόλα νά ἀποδείξουμε πὺς τὴ συζήτηση τοῦ νόμου στὸν *Πολιτικὸν* δέν εἶναι δυνατόν νά τὴν ὑποτιμᾶμε οὔτε γιὰ τὸ βάθος τῆς οὔτε γιὰ τὴν ἐπικαιρότητά της. Πρῶτα πρῶτα αὐτὴ ἀκριβῶς ἢ συζητήσι ἀνοίγει τὸ ζήτημα τῆς *ἰσοτιμίας*, πού εἶναι «δικαιοσύνη καὶ συνάμα καλύτερη ἀπὸ δικαιοσύνη», ὅπως εἶπε θαυματοχάστα ὁ Ἀριστοτέλης· μιὰ ἰσοτιμία πού, ἐξ ὀρισμοῦ, ποτέ δέν εἶναι δυνατόν νά ἐξασφαλιστεῖ ἀπὸ τὸ νόμο.⁹ Τὸ ζήτημα τῆς ἰσοτιμίας εἶναι τὸ ζήτημα τῆς ὀλοκλήρωσις τῆς *πραγματικῆς κοινωνικῆς ἰσότητος* –ἀκόμα καὶ σ' ἕνα «στατικὸ» κοινωνικὸ πλαίσιο– μεταξὺ πάντοτε «ἀνίσων» καὶ ἀνόμων ἀτόμων. Ἐπειτα, καὶ κυρίως, γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους πού κατέδειχνε ὁ Πλάτων, ποτέ μὰ ποτέ τὸ ζήτημα τῆς δικαιοσύνης δέν εἶναι δυνατόν νά ρυθμιστεῖ ἀπλῶς ἀπὸ τὸ νόμο –καὶ πολὺ λιγότερο ἀπὸ ἕναν ἀμετάβλητο νόμο. Τὸ ζήτημα πού ἔθεσε ὁ Πλάτων –πέρα ἀπὸ ὅλα τὰ «ἐμπειρικά» ἐπινοήματα πού θά μπορούσε νά φανταστεῖ

κανεῖς γιὰ νά δώσει μιὰ ἀπάντησι– μᾶς φανερώνει τὸ βάθος τοῦ ὑποστασιακοῦ πολιτικοῦ προβλήματος. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά ἡ κοινωνία δέν μπορεί νά εἶναι χωρὶς τὸ νόμο. Ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁ νόμος, κανένας νόμος, δέν ἐξαντλεῖ οὔτε θά ἐξαντλήσει ποτέ τὸ ζήτημα τῆς δικαιοσύνης. Μποροῦμε μάλιστα νά ὑπερθεματίσουμε: μὲ μιὰ ἔννοια ὁ νόμος –τὸ δίκαιο– εἶναι τὸ ἀντίθετο τῆς δικαιοσύνης· ἀλλὰ χωρὶς αὐτὸ τὸ ἀντίθετο δέν μπορεί νά ὑπάρξει δικαιοσύνη. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ πού ἡ κοινωνία θά ἀφήσει πίσω της τὴν παραδοσιακὴ ἢ μὴ θρησκευτικὴ ἑτερονομία, ἡ αὐτόνομη κοινωνία δέν θά μπορεί νά ζήσει παρὰ μέσα καὶ μέσω αὐτῆς τῆς ἀπόστασις πού δέν εἶναι δυνατόν νά ἐξαλειφθεῖ καὶ ἡ ὁποία τὴν ὀδηγεῖ πρὸς τὸ δικὸ της ζήτημα, τὸ ζήτημα τῆς δικαιοσύνης. *Δίκαιη κοινωνία δέν εἶναι μιὰ κοινωνία πού υἱοθετεῖ μιὰ γιὰ πάντα δίκαιους νόμους. Δίκαιη κοινωνία εἶναι μιὰ κοινωνία στὴν ὁποία τὸ ζήτημα τῆς δικαιοσύνης παραμένει σταθερὰ ἀνοικτὸ* –μ' ἄλλα λόγια, εἶναι μιὰ κοινωνία στὴν ὁποία ὑπάρχει πάντοτε κοινωνικὰ ἐπικτητὰ δυνατότητα διερώτησις γιὰ τὸ νόμο καὶ τὸ θεμέλιο τοῦ νόμου. Εἶναι σάν νά λέμε πὺς μιὰ τέτοια κοινωνία βρῖσκεται διαρκῶς μέσα στὴν κίνηση τῆς ρητῆς αὐτοθέμισις της.

Κι ἐδῶ πάλι ὁ Μάρξ παραμένει πολὺ πλατωνικότερος ἀπ' ὅσο νομίζει, τόσο ὅταν προτείνει τὴ «δικτατορία τοῦ προλεταριάτου» ὅσο καὶ ὅταν ἀφήνει νά ἐννοηθεῖ πὺς κατὰ τὴν «ἀνώτερη φάσι τῆς κομμουνιστικῆς κοινωνίας» τὸ δίκαιο (πού «ἀπὸ τὴ φύσι του εἶναι ἀνισο», λέει) θά ἐξαφανιστεῖ γιὰ τὴν ὑπάρχει «καθολικὴ ἄνιση τῶν ἀτόμων»: ὁ «καθολικὸς ἄνθρωπος» ἀντικατέστησε ἀπλῶς τὸν «βασιλικὸ ἀνδρα».

Ὁ Πλάτων, ὅπως καὶ ὁ Μάρξ, σχετικοποιοῦν τὸν δεδομένον νόμο –κι ἐδῶ ἔχουν δίκιο. Ὡστόσο σχετικοποιοῦν καὶ τὸ νόμο καθαυτὸν –κι ἐδῶ πραγματοποιεῖται τὸ ὀλίστημα. Ἀπὸ τὴν προφανή καὶ βαθιὰ διαπίστωση ὅτι ὁ νόμος, ἀκριβῶς ἐξαιτίας τῆς ἀφηρημένης καθολικότητάς του, εἶναι πάντοτε ἀτελής καὶ ἀκατάλληλος, ὁ Πλάτων βγάζει τὸ «ἰδεατὸ» συμπέρασμα πὺς ἡ μόνη δίκαιη ἐξουσία θά ἦταν ἐκείνη τοῦ «βασιλικοῦ ἀνδρός» ἢ τοῦ «βασιλιᾶ φιλοσόφου»· καὶ τὸ «πραγματικὸ» συμπέρασμα πὺς πρέπει νά σταματήσουμε τὴν κίνηση, νά δώσουμε ἕνα ὀριστικὸ σχῆμα στὴ συλλογικότητα χρησιμοποιοῦντας ἕνα πρότυπο ὑπολογισμένο ἔτσι ὥστε ἡ ἀπόστασις –πού ἀξιοματικά εἶναι ἀδύνατο νά καταργηθεῖ– μεταξὺ τῆς πραγματικῆς «ῦλης» τῆς πολιτείας καὶ τοῦ νόμου νά μειωθεῖ στὸ ἐλάχιστο δυνατό. Ὁ Μάρξ βγάζει τὸ συμπέρασμα πὺς θά πρέπει νά ξεφορτωθοῦμε τὸ δίκαιο καὶ τὸ νόμο πετυχαίνοντας μιὰ κοινωνία ρυθμισμένων αὐθορμητῶν, εἴτε ἐπειδὴ ἡ κατάργησις τῆς ξένωσις θά ξαναφέρει στὴν ἐπιφάνεια τὴν καλὴ φύσι πού ἐνυπάρχει στὸν ἄνθρωπο εἴτε ἐπειδὴ οἱ «ἀντικειμενικὲς» κοινωνικὲς συνθήκες καὶ τὸ ντρεσάρισμα τῶν ὑποκειμένων θά ἐπιτρέψουν τὴν πλήρη ἀπορρόφηση τοῦ θεομοῦ, τῶν κανόνων,

από την ψυχοκοινωνική οργάνωση του ατόμου. Και στίς δύο περιπτώσεις –όπως άλλωστε σέ όλη τή μέχρι σήμερα πολιτική φιλοσοφία– παραγνωρίζεται ή ούσία του κοινωνικοϊστορικού και τής θέσμησης, ή σχέση μεταξύ θεσμίζουσας κοινωνίας και θεσμισμένης κοινωνίας, ή σχέση μεταξύ τής συλλογικότητας, του νόμου και του ζητήματος του νόμου. Ο Πλάτων παραγνωρίζει τήν ικανότητα τής συλλογικότητας νά δημιουργεί τή δική τής ρύθμιση. Ο Μάρξ όνειρεύεται μιά κατάσταση στήν όποία αυτή ή ρύθμιση θά γίνει έντελώς αυτόθρομητη. Άλλά ή ιδέα μιάς κοινωνίας τήν όποία θά αποτελούν ρυθμισμένα αυτόθρομητα είναι ιδέα χωρίς συνοχή. Ο Άριστοτέλης θά του θύμιζε, και δίκαια, πώς μιά τέτοια ιδέα ισχύει μόνο γιά άγρια ζώα ή γιά θεούς. Κι άν κανείς έλεγε πώς στήν «άνώτερη φάση του κομμουνισμού», όπως τήν όνειρευόταν ο Μάρξ, τό δίκαιο και ο νόμος δέν θά είχαν κανένα λόγο ύπαρξης επειδή τά άτομα θά έχουν έσωτερικεύσει, ένσωματώσει στή δομή τους τους κανόνες κοινωνικής συνύπαρξης, θά πρεπε νά πολεμήσουμε μέχρι θανάτου μιά τέτοια ιδέα. Ένας ολοκληρωτικά έσωτερικευμένος θεσμός ισοδυναμεί με τήν πίο απόλυτη τυραννία και, συνάμα, με τό σταμάτημα τής ιστορίας. Καμιά απόσταση από τό θεσμό δέν θά ήταν πλέον δυνατή ούτε θά μπορούσε νά διανοηθεί κανείς μιά άλλαγή του θεσμού. Δέν μπορούμε νά κρίνουμε και ν' αλλάξουμε τόν κανόνα παρά μόνον άν δέν είμαστε ο κανόνας, άν ύπάρχει ή απόσταση, άν ή έξωτερικότητα διατηρείται –άν ο νόμος τίθεται *άπέναντί* μας. Αυτή είναι ή συνθήκη πού μās επιτρέπει νά τόν άμφισθητήσουμε, νά σκεφτούμε διαφορετικά.

Κατάργηση τής έτερονομίας δέν σημαίνει κατάργηση τής διαφοράς μεταξύ θεσμίζουσας κοινωνίας και θεσμισμένης κοινωνίας –πράγμα πού όπωσδήποτε θά ήταν αδύνατο– αλλά κατάργηση τής *υποδούλωσης* τής πρώτης στή δεύτερη. Η συλλογικότητα θά δώσει τους κανόνες της στόν έαυτό της γνωρίζοντας πώς ή *ίδια* τους δίνει στόν έαυτό της, πώς είναι και πάντοτε θά γίνονται κατά κάποιον τρόπο άκατάλληλοι, πώς μπορεί νά τους αλλάξει – και πώς τήν περιορίζουν γιά όσον καιρό δέν τους αλλάζει *κανονικά*.

Άπρίλιος - Μάιος 1979

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. *Η φαντασική θέσμηση τής κοινωνίας* (έκδ. Ράππα, 1978).
2. Δέν γνωρίζω παρά ένα απόσπασμα στό όποιο ο Τοκβίλ σκέφτεται με καθαρότητα τήν *ταυτότητα* ισότητας και έλευθερίας: «Μπορούμε νά φανταστούμε ένα άκραίο σημείο στό όποιο ή έλευθερία και ή ισότητα άγγίζονται και συγχέονται. Υποθέτω πώς όλοι οι πολίτες πού συνδράμουν τήν κυβέρηση έχουν ένα ίσο δικαίωμα συμμετοχής σ' αυτήν. Τότε κανείς δέν διαφέρει από τους όμοίους του, κανείς δέν θά μπορεί νά άσκει τυραννική έξουσία, οι άνθρωποι θά είναι έντελώς έλεύθεροι, επειδή θά είναι όλοι ολοκληρωτικά ίσοι, και θά είναι όλοι έντελώς ίσοι επειδή θά είναι ολοκληρωτικά έλεύθεροι» (*Περί τής Δημοκρατίας στήν Άμερική*, τόμος Ι, σ. 101). Άλλά άκόμα και σ' αυτό τό απόσπασμα ο Τοκβίλ μιλά περί ίσου «δικαιώματος» συνεργασίας με τήν κυβέρηση – και άγνοεί τό ζήτημα τής πραγματικής έλευθερίας των *συνθηκών* άσκησης αυτού του δικαιώματος από τόν καθένα. Γιά τίς δυσκολίες τής σκέψης του Τοκβίλ, βλ. Κλόντ Λεφόρ, «Άπό τήν ισότητα στήν έλευθερία», *Libre*, άρ. 3, Παρίσι, έκδ. Payot, 1978, σ. 211-246 και Φρανσουά Φουρέ, «Ο Τοκβίλ και τό πρόβλημα τής γαλλικής επανάστασης», *Mélanges R. Aron*, τόμ. Ι, πού ανατυπώθηκε σήμερα στό *Penser la Révolution française*, Παρίσι, έκδ. Gallimard, 1978, σ. 173-211.
3. Έχω έπιμείνει πολύ συχνά σ' αυτό τό σημείο και δέν χρειάζεται νά επανέλθω. Σέ τελευταία άνάλυση, βλ. «Τό κοινωνικό καθεστώς τής Ρωσίας», *Esprit*, Ιούλιος-Αύγουστος 1978, σ. 8-9.
4. Βλ. τά κείμενα του 1947-1949 στά: *Γραφειοκρατική κοινωνία*, τόμ. Ι (έκδ. Ύψιλον), *Σύγχρονος καπιταλισμός και επανάσταση*, τόμ. Ι, και *Η γαλλική κοινωνία* (έκδ. Ύψιλον).
5. Βλ. «Η έξέλιξη του Κ.Κ.Γ.», *Esprit*, Δεκέμβριος 1978 (αναδημοσιεύεται στή *Γαλλική κοινωνία*).
6. Γράμμα στόν Βεντεμάγιερ, 5 Μαρτίου 1852.
7. Βλ. μεταξύ άλλων, «Τό επαναστατικό κίνημα στόν σύγχρονο καπιταλισμό», *So. ou B.*, άρ. 31, 32, 33 (1960-1961), και τώρα στόν *Σύγχρονο καπιταλισμό και επανάσταση*, τόμ. 2, σ. 47-258, και στό «Νά ξαναρχίσουμε τήν επανάσταση», *S. ou B.*, άρ. 35 (Ιανουάριος 1964), και τώρα στήν *Πείρα του εργατικού κινήματος*, τόμ. 2 (έκδ. Ύψιλον). Επίσης, «Τό ζήτημα τής ιστορίας του εργατικού κινήματος» στήν *Πείρα του εργατικού κινήματος*, τόμ. Ι (έκδ. Ύψιλον).
8. *Η προλεταριακή επανάσταση και ο άποστάτης Κάουτσκι*, Διαλεχτά έργα, Μόσχα, 1948, τόμ. 2, σ. 431 (ή ύπογράμμιση είναι δική μου).
9. Βλ. «Άξία, ισότητα, δικαιοσύνη, πολιτική: από τόν Μάρξ στόν Άριστοτέλη και από τόν Άριστοτέλη σέ μās», *Textures*, άρ. 12 και 13 (1975) αναδημοσιεύεται τώρα στά *Σταυροδρόμια του λαβυρίνθου* (έκδ. Ύψιλον).

ΤΟ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ*

Γιά τή συγκρότηση τῆς ἐπαναστατικῆς πρωτοπορίας καί γιά τήν ἀνανέωση τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος στό σύνολό του, εἶναι ἀπαραίτητο νά διατυπωθεῖ ἐκ νέου τό σοσιαλιστικό πρόγραμμα καί μάλιστα μέ τρόπο πολύ πιό συγκεκριμένο καί διεξοδικό ἀπ' ὅ,τι στό παρελθόν. Λέγοντας σοσιαλιστικό πρόγραμμα ἐννοοῦμε τά μέτρα πού θά πρέπει νά λάβει τό νικηφόρο προλεταριάτο γιά νά φτάσει στό σκοπό του, στόν κομμουνισμό. Δέν θίγουμε ἐδῶ τά προβλήματα πού ἀφοροῦν τήν ἐργατική πάλη μέσα στό πλαίσιο τῆς κοινωνίας τῆς ἐκμετάλλευσης.

Λέμε: νά διατυπωθεῖ ἐκ νέου τό πρόγραμμα ἐξουσίας τοῦ προλεταριάτου, καί μάλιστα νά διατυπωθεῖ μέ πολύ πιό συγκεκριμένο τρόπο ἀπ' ὅ,τι στό παρελθόν. Νά διατυπωθεῖ ἐκ νέου, γιατί ἡ παραδοσιακή διατύπωσή του ξεπεράστηκε σέ μεγάλο βαθμό ἀπό τήν ιστορική ἐξέλιξη· εἰδικότερα, αὐτή ἡ παραδοσιακή διατύπωση εἶναι σήμερα ἀξέχωριστη ἀπό τή σταλινική παραμόρφωσή της. Νά διατυπωθεῖ μέ πολύ μεγαλύτερη ἀκρίβεια, γιατί ἡ σταλινική φενάκιση στηρίχτηκε ἀκριβῶς στόν γενικό καί ἀφηρημένο χαρακτήρα τῶν προγραμματικῶν ιδεῶν τοῦ παραδοσιακοῦ μαρξισμού, γιά νά κρύψει τή γραφειοκρατική ἐκμετάλλευση κάτω ἀπό τόν «σοσιαλιστικό» μανδύα.

Ἔχουμε δεῖξει πολλές φορές σ' αὐτό τό περιοδικό πῶς ἡ σταλινική ἀντεπανάσταση μπόρεσε νά χρησιμοποιήσει τό παραδοσιακό πρόγραμμα σάν πλατφόρμα. Τά δύο κύρια σημεῖα του: ἡ ἐθνικοποίηση καί σχεδιοποίηση τῆς οἰκονομίας ἀπό τή μιά μεριά καί ἡ δικτατορία τοῦ κόμματος ὡς συγκεκριμένη ἐκφραση τῆς δικτατορίας τοῦ προλεταριάτου, ἀπό τήν ἄλλη, ἀποδείχτηκαν, στίς δεδομένες συνθήκες τῆς ιστορικής ἀνάπτυξης, οἱ προγραμματικές βάσεις τοῦ γραφειοκρατικοῦ καπιταλισμοῦ. Μόνο ἂν ἀρνηθεῖ κανεὶς αὐτή τήν ἐμπειρική διαπίστωση καί ἀπορρίψει τήν ἀνάγκη ἑνός σοσιαλιστικοῦ προγράμματος

* *S. ou B.*, ἀρ. 10 (Ἰούλιος 1952).

τος για τό προλεταριάτο, είναι δυνατό νά άρκεστέι στίς παραδοσιακές προγραμματικές θέσεις. Χωρίς καινούρια προγραμματική έπεξεργασία, ή πρωτοπορία δέν θά καταφέρει ποτέ νά όροθηθεί άπέναντι στό σταλινισμό στήν πιό άληθινή και ουσιαστικότερη βάση. Ή θλιβερή έμπειρία του τροτσκιισμού τό απέδειξε μέ τό παραπάνω.

Ήλλά είναι έπίσης προφανές ότι αυτή ή χρησιμοποίηση τών παραδοσιακών προγραμματικών ιδεών του μαρξισμού από τό σταλινισμό, άν και δέν σημαίνει ότι μέ τή σταλινική ύλοποίηση άποκαλύφθηκε ή πραγματική ουσία του μαρξισμού, όπως είπαν μερικοί πού λυπούνται ή χαιρόνται γι' αυτό, εξέφρασε άπλώς ότι αυτές οι άφηρημένες έννοιες –έθνικοποίηση, δικτατορία– πήραν ένα συγκεκριμένο περιεχόμενο, διαφορετικό από τό δυνητικό περιεχόμενο πού είχαν στήν άρχή. Για τόν Μάρξ, ή έθνικοποίηση σήμαινε τήν κατάργηση της άστικής έκμετάλλευσης. Βέβαια, ή έθνικοποίηση δέν έχασε αυτή τήν έννοια στά χέρια τών σταλινικών· άλλά, απέκτησε μία άκόμα: τήν εγκαθίδρυση της γραφειοκρατικής έκμετάλλευσης. Μήπως αυτό σημαίνει ότι ό λόγος της έπιτυχίας του σταλινισμού ύπηρεξε ό άνακριδής ή άφηρημένος χαρακτήρας του παραδοσιακού προγράμματος; Θά ήταν έπιπλόαιο νά άντιληφθούμε έτσι τό ζήτημα. Αυτός ό άνακριδής και άφηρημένος χαρακτήρας δέν εξέφραζε από μόνος του τίποτε άλλο παρά τήν έλλειψη ώριμότητας του εργατικού κινήματος (άκόμα και τών πιό συνειδητών εκπροσώπων του), και άπ' αυτή τήν άνωριμότητα, μέ τήν πιό εύρεια έννοια, γεννιέται ή γραφειοκρατία. Ήστούσο, ή γραφειοκρατική έμπειρία, ή «ύλοποίηση» τών παραδοσιακών ιδεών από τή γραφειοκρατία, επέτρεψε στό εργατικό κίνημα νά κατακτήσει αυτή τήν ώριμότητα και νά δώσει έναν καινούριο, συγκεκριμένο χαρακτήρα στους προγραμματικούς στόχους του.

Ή διατύπωση του σοσιαλιστικού προγράμματος μέ περισσότερη ακρίβεια από όση είχε μέχρι τώρα στό πλαίσιο του μαρξισμού δέν σημαίνει σέ καμιά περίπτωση έπιστροφή στον ούτοπικό σοσιαλισμό. Ή πάλη του μαρξισμού έναντίον του ούτοπικού σοσιαλισμού ύπαγορεύτηκε από δύο παράγοντες: από τή μία μεριά, ουσιαστικό χαρακτηριστικό του «ούτοπισμού» ήταν όχι ή περιγραφή της μελλοντικής κοινωνίας αλλά ή άπόπειρα θεμελίωσης αυτής της κοινωνίας στίς έσχατες λεπτομέρειές της σύμφωνα μ' ένα μοντέλο της λογικής, χωρίς νά έξετάζονται οι συγκεκριμένες κοινωνικές δυνάμεις πού θά έτειναν προς μία άνώτερη όργάνωση της κοινωνίας. Αυτό ήταν ουσιαστικά αδύνατον πριν τήν άνάλυση της σύγχρονης κοινωνίας, τήν όποία ξεκίνησε ό Μάρξ. Τά συμπεράσματα αυτής της άνάλυσης επέτρεψαν στον Μάρξ νά δάλει τίς βάσεις του σοσιαλιστικού προγράμματος. Ή συνέχιση αυτής της άνάλυσης σήμερα, μέ τό άπείρωσ πλουσιότερο ύλικό πού συσσωρεύσε ένας αιώνας ιστορική εξέλιξη, επιτρέπει νά

προχωρήσουμε πολύ περισσότερο στον τομέα του προγράμματος.

Ή από τήν άλλη μεριά, ό ούτοπικός σοσιαλισμός άσχολούνταν αποκλειστικά μέ ιδεατά σχέδια άναδιοργάνωσης της κοινωνίας σέ μία έποχή όπου αυτά τά σχέδια, καλά ή άσχημα, είχαν άναμφισβήτητα πολύ μικρή σημασία για τήν πραγματική άνάπτυξη του συνειδητού εργατικού κινήματος, και άδιαφορούσε έντελώς γι' αυτό τό κίνημα. Ήνάντια σ' αυτή τή στάση και στά έπακόλουθά της, ό Μάρξ είχε δικιο νά δηλώνει ότι ένα πρακτικό βήμα άξιζε περισσότερο από έκατό προγράμματα. Ήλλά σήμερα, τό μεγαλύτερο μέρος της συνειδητής επαναστατικής πάλης είναι στή σταλινική ή ρεφορμιστική φενάκιση, πού παρουσιάζουν περισσότερο ή λιγότερο καινούριες παραλλαγές της έκμετάλλευσης και του «σοσιαλισμού». Αυτή ή πάλη δέν είναι δυνατή παρά μέσα από μία νέα έπεξεργασία του προγράμματος.

Τά έκούσια όρια πού επέβαλε ό μαρξισμός στήν έπεξεργασία του σοσιαλιστικού προγράμματος προέρχονταν άκόμη από τήν άποψη, πού ίσχυε σιωπηρά, ότι ή επαναστατική καταστροφή της καπιταλιστικής τάξης και του κράτους της θά άφηνε έλεύθερο τό πεδίο στήν οίκοδόμηση του σοσιαλισμού. Τόσο ή θεωρητική άνάλυση όσο και ή ιστορική έμπειρία άποδεικνύουν ότι αυτή ή άποψη ήταν τό λιγότερο διφορούμενη. Ήν είναι άλήθεια, όπως είπε ό Τρότσκι, ότι «ό σοσιαλισμός, σέ αντίθεση μέ τόν καπιταλισμό, οίκοδομείται συνειδητά» και ότι, συνεπώς, ή συνειδητή δραστηριότητα τών μαζών είναι ή ουσιαστική προϋπόθεση της σοσιαλιστικής άνάπτυξης, πρέπει νά άντλήσουμε όλα τά συμπεράσματα άπ' αυτή τήν άποψη, και πρώτα άπ' όλα τούτο: ότι αυτή ή συνειδητή οίκοδόμηση προϋποθέτει έναν συγκεκριμένο προγραμματικό προσανατολισμό.

Κατά τά άλλα, τό πνεύμα πού διέπνεε τόν σχετικό «έμπειρισμό» του Μάρξ σ' αυτό τόν τομέα διατηρεί πάντα τήν άξία του, μέ τήν έννοια ότι συνιστά μία σοβαρή προφύλαξη τόσο έναντία σέ κάθε δογματική στείρότητα, πού θά έτεινε νά ύποτάξει τή ζωντανή άνάλυση της ιστορικής διαδικασίας σέ σχήματα a priori, όσο και έναντία σέ κάθε άπόπειρα ύποκατάστασης της δημιουργικής δράσης τών ίδιων τών μαζών από τή δραστηριότητα μιάς σέκτας. Μία προγραμματική έπεξεργασία δέν είναι έγκυρη άν δέν παίρνει ύπόψη της τήν πραγματική εξέλιξη και κυρίως τήν άνάπτυξη της συνειδησης του προλεταριάτου. Ήνα επαναστατικό πρόγραμμα πού διατυπώνεται από τήν όργάνωση της πρωτοπορίας δέν είναι παρά προκαταβολική έκφραση τών καθηκόντων πού άπορρέουν από τίς άντικειμενικές συνθήκες και τήν ταξική συνείδηση κατά τή διάρκεια της επαναστατικής περιόδου· συνεπώς, ή δημοσίευση και ή προπαγάνδη αυτού του προγράμματος είναι προϋπόθεση για τή μελλοντική άνάπτυξη της ταξικής συνείδησης.

Κομμουνισμός και μεταβατική κοινωνία

Ἀποκαλοῦμε τό πρόγραμμα τῆς ἐπανάστασης «σοσιαλιστικό πρόγραμμα» μόνο καί μόνο γιά νά δείξουμε ὅτι δέν ἀφορᾶ αὐτήν καθαυτήν τήν κομμουνιστική κοινωνία, ἀλλά τήν ἱστορική φάση μετάβασης πού ὀδηγεῖ σ' αὐτή τήν κοινωνία. «Σοσιαλιστική κοινωνία» ὡς καθορισμένος καί παγιωμένος τύπος κοινωνίας δέν ὑπάρχει μέ ἄλλη ἔννοια, καί τῆ σύγχυση πού ἐπικρατεῖ γύρω ἀπ' αὐτή τήν ἔννοια ἐδῶ καί πενήντα χρόνια πρέπει νά τήν καταπολεμήσουμε ἀποφασιστικά.

Ἐν τῷ Μάρξ ἔκανε μιά μόνο διάκριση ἀνάμεσα σέ δύο φάσεις τῆς μετεπαναστατικῆς κοινωνίας: αὐτό πού ὀνόμασε κατώτερη φάση καί ἀνώτερη φάση τοῦ κομμουνισμοῦ. Αὐτή ἡ διάκριση ἔχει μιά ἀδιάσειστη οἰκονομική καί κοινωνιολογική βάση: ἡ «κατώτερη φάση τοῦ κομμουνισμοῦ» (αὐτή πού ὀνομάζουμε μεταβατική κοινωνία) ἀνταποκρίνεται ἀκόμη σέ μιά οἰκονομία σπάνης, κατά τή διάρκεια τῆς ὁποίας ἡ κοινωνία δέν ἔχει πραγματοποιήσει τήν ὑλική ἀφθονία καί τήν πλήρη ἀνάπτυξη τῶν ἀνθρώπινων ἱκανοτήτων. Αὐτός ὁ περιορισμός –οἰκονομικός καί ἀνθρώπινος ταυτόχρονα– τῆς μεταβατικῆς κοινωνίας μεταφράζεται, στό πολιτικό ἐπίπεδο, μέ τή διατήρηση –μέ ἐντελῶς καινούριο περιεχόμενο καί μορφή σέ σχέση μέ τήν προηγούμενη ἱστορία– τῆς «κρατικῆς» ἐξουσίας, δηλαδή μέ τή δικτατορία τοῦ προλεταριάτου. Ἡ μεταβατική κοινωνία, ἀν καί κάτω ἀπ' αὐτές τίς δύο σχέσεις φέρει ἀκόμη «τά στίγματα τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας ἀπό τήν ὁποία προέρχεται», διακρίνεται ὅμως ριζικά χάρη στήν ἀμεση κατάργηση τῆς ἐκμετάλλευσης. Οἱ σοφιστεῖες τοῦ Τρότσκι γιά τό ζήτημα τοῦ «σοσιαλισμοῦ» καί τοῦ «ἐργατικοῦ Κράτους» βοήθησαν νά ξεχαστεῖ αὐτό τό οὐσιαστικό γεγονός: ἀν ἡ οἰκονομική σπάνη δικαιολογεῖ τόν καταναγκασμό, ἡ ἀναδιανομή σύμφωνα μέ τήν ἐργασία καί ὄχι σύμφωνα μέ τίς ἀνάγκες δέν δικαιολογεῖ καθόλου τήν ἐξακολούθηση τῆς ἐκμετάλλευσης. Διαφορετικά τό πέρασμα ἀπό τήν καπιταλιστική στήν κομμουνιστική κοινωνία θά ἦταν ἀδύνατο διά παντός. Ἡ οἰκοδόμηση τοῦ κομμουνισμοῦ θά ξεκινᾶει πάντοτε ἀπό μιά κατάσταση σπάνης: ἀν αὐτή ἡ σπάνη ἔκανε ἀναγκαῖα καί δικαιολογοῦσε τήν ἐκμετάλλευση, θά ἀνέκυπτε ἕνα καινούριο ταξικό καθεστῶς καί σέ καμιά περίπτωση κομμουνισμός.

Ἡ κομμουνιστική κοινωνία («ἀνώτερη φάση τοῦ κομμουνισμοῦ») ὀρίζεται ἀπό τήν οἰκονομική ἀφθονία («στόν καθένα σύμφωνα μέ τίς ἀνάγκες του»), τήν πλήρη ἐξαφάνιση τοῦ Κράτους («ἡ διαχείριση τῶν πραγμάτων διαδέχεται τή διακυβέρνηση τῶν ἀνθρώπων») καί τήν πλήρη ἄνθιση τῶν ἀνθρώπινων ἱκανοτήτων («ἀνθρώπινος ἄνθρωπος, καθολικός ἄνθρωπος»). Ἡ μεταβατική κοινωνία, ἀντιθέτως, εἶναι μιά παροδική ἱστορική μορφή πού καθορίζεται ἀπό τό σκοπό της: τήν οἰκοδόμηση τοῦ κομμουνισμοῦ. Ὅσο περισσότερο

ὑποχωρεῖ ἡ σπάνη καί ἀναπτύσσονται οἱ ἀνθρώπινες ἱκανότητες, ἐκλείπουν τόσο ἡ ἀναγκαιότητα τοῦ ὀργανωμένου καταναγκασμοῦ (Κράτος) ὅσο καί ἡ κυριαρχία τοῦ οἰκονομικοῦ παράγοντα στόν ἀνθρώπινο. Ἄν, σύμφωνα μέ τήν ἔκφραση τοῦ Μάρξ, ἡ κομμουνιστική κοινωνία (ἡ ἀληθινή ἀνθρώπινη κοινωνία) εἶναι τό βασίλειο τῆς ἐλευθερίας, αὐτό δέν σημαίνει τήν κατάργηση τοῦ βασιλείου τῆς ἀναγκαιότητας, πού εἶναι ἡ οἰκονομία, ἀλλά τήν προοδευτική συρρίκνωσή του καί τήν ὀλοκληρωτική ὑποταγή του στίς ἀνάγκες τῆς ἀνθρώπινης ἀνάπτυξης, οὐσιαστικές προϋποθέσεις τῶν ὁποίων εἶναι ἡ ἀφθονία ἀγαθῶν καί ἡ μείωση τῆς ἐργασίμης μέρας.

Ἐν τῷ Μάρξ ἔκανε μιά μόνο διάκριση ἀνάμεσα σέ δύο φάσεις τῆς μετεπαναστατικῆς κοινωνίας: αὐτό πού ὀνόμασε κατώτερη φάση καί ἀνώτερη φάση τοῦ κομμουνισμοῦ. Αὐτή ἡ διάκριση ἔχει μιά ἀδιάσειστη οἰκονομική καί κοινωνιολογική βάση: ἡ «κατώτερη φάση τοῦ κομμουνισμοῦ» (αὐτή πού ὀνομάζουμε μεταβατική κοινωνία) ἀνταποκρίνεται ἀκόμη σέ μιά οἰκονομία σπάνης, κατά τή διάρκεια τῆς ὁποίας ἡ κοινωνία δέν ἔχει πραγματοποιήσει τήν ὑλική ἀφθονία καί τήν πλήρη ἀνάπτυξη τῶν ἀνθρώπινων ἱκανοτήτων. Αὐτός ὁ περιορισμός –οἰκονομικός καί ἀνθρώπινος ταυτόχρονα– τῆς μεταβατικῆς κοινωνίας μεταφράζεται, στό πολιτικό ἐπίπεδο, μέ τή διατήρηση –μέ ἐντελῶς καινούριο περιεχόμενο καί μορφή σέ σχέση μέ τήν προηγούμενη ἱστορία– τῆς «κρατικῆς» ἐξουσίας, δηλαδή μέ τή δικτατορία τοῦ προλεταριάτου. Ἡ μεταβατική κοινωνία, ἀν καί κάτω ἀπ' αὐτές τίς δύο σχέσεις φέρει ἀκόμη «τά στίγματα τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας ἀπό τήν ὁποία προέρχεται», διακρίνεται ὅμως ριζικά χάρη στήν ἀμεση κατάργηση τῆς ἐκμετάλλευσης. Οἱ σοφιστεῖες τοῦ Τρότσκι γιά τό ζήτημα τοῦ «σοσιαλισμοῦ» καί τοῦ «ἐργατικοῦ Κράτους» βοήθησαν νά ξεχαστεῖ αὐτό τό οὐσιαστικό γεγονός: ἀν ἡ οἰκονομική σπάνη δικαιολογεῖ τόν καταναγκασμό, ἡ ἀναδιανομή σύμφωνα μέ τήν ἐργασία καί ὄχι σύμφωνα μέ τίς ἀνάγκες δέν δικαιολογεῖ καθόλου τήν ἐξακολούθηση τῆς ἐκμετάλλευσης. Διαφορετικά τό πέρασμα ἀπό τήν καπιταλιστική στήν κομμουνιστική κοινωνία θά ἦταν ἀδύνατο διά παντός. Ἡ οἰκοδόμηση τοῦ κομμουνισμοῦ θά ξεκινᾶει πάντοτε ἀπό μιά κατάσταση σπάνης: ἀν αὐτή ἡ σπάνη ἔκανε ἀναγκαῖα καί δικαιολογοῦσε τήν ἐκμετάλλευση, θά ἀνέκυπτε ἕνα καινούριο ταξικό καθεστῶς καί σέ καμιά περίπτωση κομμουνισμός.

Ἡ οἰκοδόμηση τοῦ κομμουνισμοῦ προϋποθέτει τήν κατάργηση τῆς ἐκμετάλλευσης, τῆ γοργή ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, σέ τελευταία ἀνάλυση τήν ἀνάπτυξη ὅλων τῶν ἀνθρώπινων ἱκανοτήτων. Αὐτή ἡ ἀνθρώπινη ἀνάπτυξη εἶναι ταυτόχρονα ἡ πιό γενική ἔκφραση τοῦ σκοποῦ αὐτῆς τῆς κοινωνίας καί τό θεμελιώδες μέσο γιά τήν πραγματοποίηση αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ. Στήν πιό συγκεκριμένη της μορφή ἔκφραζεται μέ τήν ἀπελευθέρωση τῆς συνειδητῆς δραστηριότητας τοῦ προλεταριάτου. Αὐτή ἡ ἀπελευθέρωση ὑπαγορεύει τόσο τήν κατάργηση τῆς ἐκμετάλλευσης («ἡ χειραφέτηση τῶν ἐργαζομένων θά εἶναι ἔργο τῶν ἰδίων τῶν ἐργαζομένων») ὅσο καί τήν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων («ἀπό ὅλες τίς παραγωγικές δυνάμεις τῆς κοινωνίας, ἡ πιό σπουδαία εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἐπαναστατική τάξη») καί τόν ριζικά καινούριο χαρακτήρα τῆς δικτατορίας τοῦ προλεταριάτου ὡς κρατικῆς ἐξουσίας («ἡ ἐξουσία τῶν ὀπλισμένων μαζῶν»).

Ἡ βαθύτερη τάση τοῦ παγκόσμιου καπιταλισμοῦ τόν ὠθεῖ, διαμέσου τῆς ὀλοκληρωτικῆς συγκέντρωσης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, στήν κατάργηση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας ὡς οὐσιαστικῆς οἰκονομικῆς λειτουργίας τῆς ἐκμετάλλευσης, καί στήν καθιέρωση τῆς διαχείρισης τῆς παραγωγῆς ὡς λειτουργίας μέ βάση τήν ὁποία τά μέλη τῆς κοινωνίας διαιροῦνται σέ ἐκμεταλλευτές καί ἐκμεταλλεζόμενους. Ἀπό τό ἀποτέλεσμα τῆς ἴδιας τῆς ἀνάπτυξης, ὁ διευθυντικός μηχανισμός τῆς οἰκονομίας, ἡ κρατική γραφειοκρατία καί ἡ διανοήση τείνουν νά συγχωνευτοῦν ὀργανικά, μιά καί ἡ ἐκμετάλλευση εἶναι ἀδύνατη χωρίς ἄμεσο δεσμό μέ τόν ὑλικό καταναγκασμό καί τήν ἰδεολογική φενάκισση.

Συνεπῶς, ἡ κατάργηση τῆς ἐκμετάλλευσης μπορεῖ νά πραγματοποιηθεῖ ἀποκλειστικά καί μόνον ἀν τήν κατάργηση τῆς ἐκμεταλλευτικῆς τάξης τῆ συνοδεύει ἡ κατάργηση τῶν σημερινῶν συνθηκῶν ὑπαρξῆς μᾶς τέτοιας τάξης. Αὐτές οἱ συνθήκες εἶναι ὅλο καί λιγότερο ἡ «ἀτο-

μική ιδιοκτησία», ή «ἀγορά» κλπ. (πού καταργούνται από τήν εξέλιξη του ίδιου του καπιταλισμού) και ὄλο και περισσότερο ἡ μονοπώληση τῆς διαχείρισης τῆς οἰκονομίας και τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, διαχείριση πού παραμένει ἀνεξάρτητη λειτουργία πού ἀντιτίθεται στήν παραγωγή καθαυτήν. Ἡ πραγματική βάση τῆς σύγχρονης ἐκμετάλλευσης δέν μπορεῖ νά καταργηθεῖ παρά στό βαθμό πού οἱ παραγωγοί θά ὀργανώνουν οἱ ἴδιοι τή διαχείριση τῆς παραγωγῆς· κι ἐφόσον ἡ οἰκονομική διαχείριση εἶναι ἀδιαχώριστη ἀπό τήν πολιτική ἐξουσία, ἡ ἐργατική διαχείριση σημαίνει συγκεκριμένα τή δικτατορία τῶν μαζικῶν προλεταριακῶν ὀργανισμῶν και τήν ιδιοποίηση τῆς κουλτούρας ἀπό τό προλεταριάτο.

Ἡ κατάργηση τῆς ἀντίθεσης ἀνάμεσα σέ διευθύνοντες και ἐκτελεστές στή σφαῖρα τῆς οἰκονομίας και ἡ διατήρησή της στήν πολιτική (μέσω τῆς δικτατορίας του κόμματος) εἶναι μιὰ ἀντιδραστική φενάκιση πού καταλήγει γρήγορα σέ μιὰ καινούρια διαμάχη ἀνάμεσα στους παραγωγούς και τούς γραφειοκράτες πολιτικούς. Κατά ἕναν συμμετρικό τρόπο, ἡ διαχείριση τῆς οἰκονομίας ἀπό τούς παραγωγούς εἶναι σήμερα ἡ ἱκανή και ἀναγκαία συνθήκη γιά τήν ταχεία πραγμάτωση τῆς κομμουνιστικῆς κοινωνίας.

Μόνο μ' αὐτή τήν πλήρη ἔννοια ὁ ὅρος «δικτατορία του προλεταριάτου» ἐκφράζει πραγματικά τήν οὐσία τῆς μεταβατικῆς κοινωνίας.

Ἡ οἰκονομία στή μεταβατική περίοδο

Τό πρόβλημα τῆς οἰκονομίας στή μεταβατική περίοδο ἐμφανίζεται μέ δύο θεμελιώδεις ὄψεις: κατάργηση τῆς ἐκμετάλλευσης ἀπό τή μιὰ μεριά, ταχεία ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων ἀπό τήν ἄλλη.

Ἡ ἐκμετάλλευση ἐμφανίζεται καταρχήν ὡς ἐκμετάλλευση μέσα στήν ἴδια τήν παραγωγή, ὡς ξένωση του παραγωγῶν μέσα στήν παραγωγική διαδικασία. Πρόκειται γιά τή μετατροπή του ἀνθρώπου σέ ἀπλό ἐξάρτημα τῆς μηχανῆς, σέ ἀπρόσωπο μέρος του παραγωγικοῦ μηχανισμοῦ, γιά τόν ὑποβιβασμό του παραγωγῶν σέ ἐκτελεστική μιὰς δραστηριότητας τῆς ὁποίας δέν μπορεῖ νά συλλάβει πιά οὔτε τό νόημα οὔτε τήν ὀλοκλήρωση στό σύνολο τῆς οἰκονομικῆς διαδικασίας. Ἡ κατάργηση αὐτῆς τῆς πιό σημαντικῆς και θαυτέρας ρίζας τῆς ἐκμετάλλευσης ἰσοδυναμεῖ μέ τήν ἀνύψωση τῶν παραγωγῶν στή σφαῖρα τῆς διαχείρισης τῆς παραγωγῆς: ἐμπιστευόμεστε ὀλοκληρωτικά στους παραγωγούς τόν καθορισμό του ρυθμοῦ και τῆς διάρκειας τῆς ἐργασίας, τίς σχέσεις τους μέ τίς μηχανές και τούς ἄλλους ἐργάτες, τούς στόχους τῆς παραγωγῆς και τά μέσα γιά τήν πραγματοποίησή τους. Εἶναι προφανές ὅτι αὐτή ἡ διαχείριση θά θέσει πολυσύνθετα προβλήματα συντονισμοῦ τῶν διαφόρων τομέων τῆς παραγωγῆς και τῶν ἐπιχειρήσεων, ἀλλά αὐτά τά προβλήματα δέν εἶναι καθόλου ἄλυτα.

Ἡ ἐκμετάλλευση ἐκφράζεται ἐπίσης, κατά δεύτερο λόγο, στήν ἀναδιανομή του κοινωνικοῦ προϊόντος, δηλαδή στήν ἀνισότητα τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στό εἰσόδημα και τήν προσφερόμενη ἐργασία. Στή μεταβατική κοινωνία δέν θά καταργηθεῖ ἡ ἀνισότητα γενικά· αὐτή ἡ ἀνισότητα δέν θά μπορέσει νά καταργηθεῖ παρά στήν κομμουνιστική κοινωνία, κι αὐτό ὄχι μέ τή μορφή ἑνός ἴσου ἀριθμητικά εἰσοδήματος γιά ὄλο τόν κόσμο, ἀλλά μέ τήν πλήρη ἱκανοποίηση τῶν ἀναγκῶν του καθενός. Ἀλλά ἡ μεταβατική κοινωνία θά καταργήσει τήν παροχή εἰσοδημάτων χωρίς παραγωγική ἐργασία ἢ τῶν εἰσοδημάτων πού δέν θά ἀνταποκρίνονται πραγματικά στήν ποιότητα και στήν ποσότητα τῆς προσφερομένης παραγωγικῆς ἐργασίας στήν κοινωνία. Θά καταργήσει λοιπόν τήν ἀνισότητα τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στήν ἀμοιβή τῆς ἐργασίας και στήν ποσότητα τῆς ἐργασίας.

Χωρίς νά θέλουμε νά δώσουμε μιὰ «λύση» ἡ ἀκόμα και μιὰ ἀνάλυση του προβλήματος τῆς ἀμοιβῆς τῆς παραγωγικῆς ἐργασίας στή μεταβατική οἰκονομία, μποροῦμε ὡστόσο νά παρατηρήσουμε ὅτι αὐτή ἡ κοινωνία θά τείνει ἀπό τήν ἀρχή πρὸς μιὰ ὄσο τό δυνατόν μεγαλύτερη ἰσότητα. Γιατί, ἐνώ τά μειονεκτήματα πού ἀπορρέουν ἀπό τήν ἀνισότητα τῶν ἀμοιβῶν τῆς ἐργασίας εἶναι σημαντικά και σαφή (παραμόρφωση τῆς κοινωνικῆς ζήτησης, ἱκανοποίηση δευτερευουσῶν ἀναγκῶν ἀπό ὀρισμένους τῆ στιγμή πού ἄλλοι δέν μποροῦν ἀκόμη νά ἱκανοποιήσουν βασικές ἀνάγκες, ψυχολογικές και πολιτικές συνέπειες πού προκύπτουν ἀπ' αὐτό), τά πλεονεκτήματα εἶναι ἀμφισβητήσιμα και ἐπουσιώδη.

Ἔτσι, ἡ δικαιολόγηση μιᾶς ὑψηλότερης ἀμοιβῆς τῆς εἰδικευμένης ἐργασίας ἀπό τό «κόστος παραγωγῆς» αὐτῆς τῆς ἐργασίας (ἔξοδα γιά ἐκπαίδευση και μὴ παραγωγικά χροῖνα) δέν ἰσχύει ἀπό τή στιγμή πού ἡ ἴδια ἡ κοινωνία καλύπτει αὐτά τά ἔξοδα. Μποροῦμε τό πολύ πολύ νά δεχτοῦμε ὅτι ἡ «τιμή» αὐτῆς τῆς ἐργασίας εἶναι μεγαλύτερη (ἀνταποκρινόμενη στήν «ἀξία» τῆς ἢ στό «κόστος παραγωγῆς» τῆς), ἀλλά σέ καμιά περίπτωση τό προσωπικό εἰσόδημα του ἐργαζομένου δέν ἀντανάκλα αὐτή τή διαφορά. Ἡ ἀντίληψη ὅτι μιὰ ὑψηλότερη ἀμοιβή εἶναι ἀναγκαία γιά νά στραφοῦν οἱ ἀνθρώποι σέ πιό ἐξειδικευμένες δουλειές εἶναι ἀπλῶς γελοία: ἡ ἔλξη αὐτῶν τῶν δραστηριοτήτων βρῖσκεται στήν ἴδια τή φύση τῆς δραστηριότητας, και τό κύριο πρόβλημα, ἀπό τή στιγμή πού θά καταργηθεῖ ἡ κοινωνική καταπίεση, θά εἶναι περισσότερο νά φροντίσουμε γιά τίς «κατώτερες» δραστηριότητες. Δύο ἄλλα προβλήματα εἶναι λιγότερο ἀπλά: ἡ κοινωνία, σέ μιὰ περίοδο σπάνης, γιά νά ὠθήσει τά ἄτομα νά δώσουν τό μέγιστο τῶν παραγωγικῶν τους προσπαθειῶν, θά ἦταν δυνατόν νά συνδέσει τήν ἀμοιβή τῆς ἐργασίας μέ τήν ποσότητα τῆς προσφερομένης ἐργασίας (πού μετρεῖται μέ τό χρόνο ἐργασίας) και ἴσως και μέ τήν ἔντασή

της (πού μετρείται μέ τόν ἀριθμό τῶν παραγομένων ἀντικειμένων ἢ πράξεων). Ἄλλά ἡ σπουδαιότητα αὐτοῦ τοῦ προβλήματος ἐλαττώνεται τή στιγμή πού ἡ ἐκδιομηχάνιση καί ἡ μαζική παραγωγή καταργοῦν κάθε τεχνική ἀνεξαρτησία τῆς ἀτομικῆς ἐργασίας, ἐνσωματώνοντας τή στήν παραγωγική δραστηριότητα ἐνός συνόλου πού ἔχει τόν δικό του ρυθμό, τόν ὁποῖο δέν μπορεῖ νά ξεπεράσει ἐπωφελῶς ὁ ρυθμός τοῦ ἀτόμου (παραγωγή ἀλυσίδας κλπ. ἀντί γιά ἐργασία μέ τό κομμάτι). Σ' αὐτό τό πλαίσιο, τό οὐσιαστικό εἶναι νά ὀρίζει τό συγκεκριμένο σύνολο παραγωγῶν τόν ὀλικό μέγιστο ρυθμό του, καί ὄχι ὁ καθένας νά αὐξάνει τήν παραγωγική του προσπάθεια ἀσυντόνιστα. Τό πρόβλημα λοιπόν μπορεῖ νά τεθεῖ στήν κλίμακα τῆς ὁμάδας ἐργαζομένων πού συγκροτοῦν μιά τεχνικοπαραγωγική ἐνότητα. Ἐνα ἄλλο πρόβλημα συνίσταται στήν οὐσιαστική δυνατότητα βραχυπρόθεσμης ἐπίτευξης, σέ σύστημα χρονικό διάστημα, γεωγραφικῶν ἢ ἐπαγγελματικῶν μετατοπίσεων τῶν χειρῶνακτων. Ἄν ἡ πειθῶ δέν ἀρκεῖ γιά νά τίς προκαλεῖ, μπορεῖ νά καταστῆ ἀναγκαῖο νά προκληθοῦν ἀπό διαφοροποιήσεις στούς μισθοῦς. Ἄλλά ἡ σπουδαιότητα αὐτῶν τῶν διαφοροποιήσεων θά εἶναι μικρή, ὅπως ἀποδεικνύεται καί μέ τό παράπανω παράδειγμα τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας.

Τό πρόβλημα τῆς ταχείας ἀνάπτυξης τοῦ κοινωνικοῦ πλοῦτου ἐμφανίζεται ἀπό τή μιά μεριά σάν ἓνα πρόβλημα ὀρθολογικῆς ὀργάνωσης τῶν ὑπαρχουσῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, καί ἀπό τήν ἄλλη σάν πρόβλημα ἀνάπτυξης αὐτῶν τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων. Ἡ ὀρθολογική ὀργάνωση τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων ἐμφανίζεται ἀπό μόνη τῆς μέ μιά πολλαπλότητα ὄψεων, ἀλλά ἡ πιό οὐσιαστική ἀπ' αὐτές εἶναι ἡ ἐργατική διαχείριση. Κι αὐτό γιατί μόνον οἱ παραγωγοί, στό ὀργανικό τους σύνολο, ἔχουν πλήρη ἀποψη καί συνείδηση τοῦ προβλήματος τῆς παραγωγῆς (συμπεριλαμβανομένης καί τῆς πιό οὐσιαστικῆς του ὄψης, δηλαδή τῆς συγκεκριμένης ἐκτέλεσης τῶν παραγωγικῶν ἔργων) καί μόνον αὐτοί μποροῦν νά ὀργανώσουν μέ ὀρθολογικό τρόπο τήν παραγωγική διαδικασία. Ἀντίθετα, ἡ διαχείριση τῶν ἐκμεταλλευτριῶν τάξεων εἶναι πάντα βαθιά ἀνορθολογική, γιατί θρίσκεται πάντα μακριά ἀπό τήν παραγωγική δραστηριότητα καθυστερημένη καί δέν ἔχει παρά ἀτελή καί ἀποσπασματική γνώση τῶν συγκεκριμένων συνθηκῶν τῆς καί τῶν ἀντιφάσεων τῶν ἐπιλεγμένων στόχων.

Τό πρόβλημα τῆς ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων ἐμφανίστηκε μέχρι τώρα κυρίως ὑπό τό πρίσμα τῆς ὑποτιθέμενης ἀναπόφευκτης ἀντίθεσης πού δῆθεν ὑπάρχει ἀνάμεσα στή συσσώρευση (αὐξηση τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου) καί τήν παραγωγή καταναλωτικῶν ἀγαθῶν, δηλαδή τή βελτίωση τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου. Αὐτή ἡ ἀντίθεση, στήν ὁποία ὑπερθεματίζουν οἱ ἀγοραῖοι ἀπατεῶνες τῆς γραφειοκρατίας, εἶναι μιά ψευδοαντίθεση πού κρύβει τούς πραγματικούς ὄρους

τοῦ προβλήματος. Ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στήν ἀναγκαιότητα τῆς συσσώρευσης καί στήν ἀναγκαιότητα τῆς κατανάλωσης λύνεται στή συνθεση πού προσφέρει ἡ ἔννοια τῆς παραγωγικότητας τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας. Ἡ ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων ἢ, πιό σωστά, τό παραγωγικό ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς ἀνάπτυξης περιορίζεται σέ τελευταία ἀνάλυση στήν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας, δηλαδή τῆς παραγωγικότητας. Αὐτή ἡ παραγωγικότητα ἐξαρτάται μέ τή σειρά τῆς τόσο ἀπό τήν ἀνάπτυξη τῶν ἀντικειμενικῶν συνθηκῶν τῆς παραγωγῆς—οὐσιαστικά, ἀνάπτυξη τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου— ὅσο καί ἀπό τήν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν ἰκανοτήτων τῆς ζωντανῆς ἐργασίας. Αὐτές οἱ παραγωγικές ἰκανότητες εἶναι ἄμεσα συνδεδεμένες ἀπό τή μιά μεριά μέ τήν ἀνάπτυξη τοῦ παραγωγικοῦ ἀτόμου μέσα στήν παραγωγή—δηλαδή μέ τήν ἐργατική διαχείριση— καί ἀπό τήν ἄλλη μέ τήν αὐξηση τῆς κατανάλωσης τῶν ἐργαζομένων καί τοῦ βιοτικοῦ τους ἐπιπέδου, μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς τεχνικῆς καί γενικῆς τους κουλτούρας καί μέ τή μείωση τοῦ ἐργάσιμου χρόνου. Γενικότερα, αὐτή ἡ ὄψη τῆς παραγωγικότητας, πού θά μπορούσαμε νά τήν ὀνομάσουμε ὑποκειμενική παραγωγικότητα, ἐξαρτάται ἀπό τό ὀλοκληρωτικό καί συνειδητό δόσιμο τῶν παραγωγῶν στήν παραγωγή. Ὑπάρχει λοιπόν μιά ἀντικειμενική σχέση ἀνάμεσα στή συσσώρευση τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου καί στή διεύρυνση τῆς κατανάλωσης (μέ τήν εὐρύτερη ἔννοια) πού ὑπαγορεύει τήν καλύτερη λύση στό πρόβλημα τῆς ἐπιλογῆς ἀνάμεσα σ' αὐτούς τούς δύο δρόμους αὐξησης τῆς συνολικῆς παραγωγικότητας. Ὅπως μπορούμε νά αὐξήσουμε τήν παραγωγή ἐλαττώνοντας (καί ἀκριβῶς ἐπειδή ἐλαττώνουμε) τίς ὄρες ἐργασίας, ἔτσι καί μιά καλύτερευση τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου μπορεῖ νά εἶναι πιό παραγωγική—μέ τήν πιό ὕλική ἔννοια τοῦ ὄρου— ἀπό μιά ἐπέκταση τοῦ ἐξοπλισμοῦ. Ἀπό τήν ἴδια τή φύση τους, μιά ἐκμεταλλεῦτρια τάξη ἢ ἓνα στρώμα διευθυνόντων δέν μποροῦν νά διακρίνουν παρά μιά ἀπό τίς ὄψεις τοῦ προβλήματος: ἡ συσσώρευση στό ἐπίπεδο τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου εἶναι γι' αὐτήν τό μόνο μέσο γιά νά αὐξηθεῖ ἡ παραγωγή. Μόνον ἂν συμμεριστεῖ κανεῖς τήν ἀποψη τῶν παραγωγῶν, εἶναι δυνατόν νά ἐπιτευθεῖ μιά σύγκλιση ἀνάμεσα στίς δύο ἀπόψεις. Ἀκόμη κι ἂν αὐτή ἡ σύγκλιση γίνει ἐρήμην τῶν ἴδιων τῶν παραγωγῶν, δέν θά ἔχει παρά ἀφηρημένη ἀξία, γιατί τό συνειδητό δόσιμο τῶν παραγωγῶν στήν παραγωγή εἶναι ἡ θεμελιώδης συνθήκη γιά τή μέγιστη ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικότητας. Αὐτό τό δόσιμο δέν θά γίνει πραγματικότητα παρά στό βαθμό πού οἱ παραγωγοί θά ξέρουν ὅτι ἡ συγκεκριμένη λύση εἶναι ἡ δική τους.

Ὅσο ἐξακολουθεῖ νά ὑπάρχει σπάνη ἀγαθῶν, ἡ κοινωνία θά εἶναι ὑποχρεωμένη νά ἐφαρμόζει ἐλεγχό στήν κατανάλωσή τους, καί ἡ πιό ὀρθολογική μέθοδος γιά νά τό πετύχει θά εἶναι νά ὀρίσει γιά κάθε προϊόν μιά τιμή. Ἐτσι ὁ καταναλωτής θά μπορεῖ μόνος του νά ἀπο-

φασίζει για τον τρόπο με τον οποίο θα ξοδέψει το εισόδημα που του εξασφαλίζει το μέγιστο της ικανοποίησης, και η κοινωνία θα έχει τη δυνατότητα να αντιμετωπίζει βραχυπρόθεσμα έκτακτες ελλείψεις ή ανισότητες στην ανάπτυξη της παραγωγής, αναβάλλοντας την ικανοποίηση των λιγότερο πιεστικών αναγκών με την αναπροσαρμογή των τιμών πώλησης των ζητούμενων προϊόντων. Από τη στιγμή που θα εξαλειφθεί η ανισότητα των εισοδημάτων, η σχετική ένταση της ζήτησης διαφόρων προϊόντων και η έκταση των πραγματικών κοινωνικών αναγκών θα μπορούν να μετρηθούν πλήρως από τα ποσά που είναι διατεθειμένοι να πληρώσουν οι καταναλωτές για να προμηθευτούν κάποιο αγαθό, και οι διακυμάνσεις στα αποθέματα αυτού του αγαθού θα υπαγορεύουν τις κατευθύνσεις για την έντατικοποίηση ή την ύφεση της παραγωγής σ' έναν κλάδο.

Τό γενικό πρόβλημα οικονομικής ισορροπίας με όρους αξίας σ' αυτές τις συνθήκες είναι απλό. Πρέπει και αρκεί το σύνολο των εισοδημάτων που διανέμονται –δηλαδή, ουσιαστικά, των μισθών– να είναι ίσα προς το σύνολο των αξιών των διαθέσιμων καταναλωτικών αγαθών. Αυτό απαιτεί, στο βαθμό που πρέπει να υπάρξει συσσώρευση, οι τιμές των εμπορευμάτων να είναι ανώτερες σε σχέση με το κόστος παραγωγής τους, γιατί μία μερίδα παραγωγών, παρόλο που παίρνει μισθό, δεν παράγει καταναλώσιμα αγαθά αλλά μέσα παραγωγής που δεν πωλούνται. Άλλα είναι εύλογο να είναι ανάλογες με το σχετικό κόστος παραγωγής τους, γιατί μόνο μ' αυτή την προϋπόθεση ή αγοραστική πράξη ενός συγκεκριμένου εμπορεύματος, αντί ενός άλλου, εκφράζει πραγματικά τό εϋρος της υποκειμενικής ανάγκης –που σημαίνει, με άλλα λόγια, ότι μέσα από την κατανάλωσή της η κοινωνία επικυρώνει την αρχική απόφασή της να διαθέσει τόσες ώρες για την παραγωγή αυτού του προϊόντος.

Η δικτατορία του προλεταριάτου

Απέναντι στη διόγκωση των μικροαστικών δημοκρατικών ψευδαισθήσεων που προκάλεσε ο ολοκληρωτικός εκφυλισμός της ρωσικής επανάστασης, είναι πιο αναγκαίο από ποτέ να επανακαθορίσουμε την ιδέα της δικτατορίας του προλεταριάτου. Ο εμφύλιος πόλεμος και η εγκαθίδρυση της εργατικής εξουσίας σημαίνουν τη βίαιη κατάπιξη των πολιτικών τάσεων που προσπαθούν να διατηρήσουν ή να παλινορθώσουν την εκμετάλλευση. Η προλεταριακή δημοκρατία είναι δημοκρατία για τους προλετάριους και, ταυτόχρονα, η απεριόριστη δικτατορία που άσκει το προλεταριάτο στις έχθρικές του τάξεις.

Αυτές οι βασικές έννοιες οφείλουν ωστόσο να γίνουν πιο συγκεκριμένες στο φως της ανάλυσης της σύγχρονης κοινωνίας. Όσο τη βάση της ταξικής κυριαρχίας την αποτελούσε η ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, μπορούσαμε να δώσουμε στη «νομιμότητα»

της δικτατορίας του προλεταριάτου μία συνταγματική μορφή, στερώ- ντας τα πολιτικά δικαιώματα απ' αυτούς που ζούσαν άμεσα από την εργασία του άλλου και βάζοντας εκτός νόμου τα κόμματα που θα 'χαν σκοπό την παλινορθωση αυτής της ιδιοκτησίας. Ο μαρασμός της ατομικής ιδιοκτησίας στη σύγχρονη κοινωνία και η συγκρότηση της γραφειοκρατίας σε εκμεταλλεύτρια τάξη αφαιρούν απ' αυτά τα τυπικά κριτήρια το μεγαλύτερο μέρος της σημασίας τους. Τα αντιδραστικά ρεύματα, ενάντια στα όποια θα πρέπει να πολεμήσει η δικτατορία του προλεταριάτου (ενάντια, τουλάχιστον, στα πιο επικίνδυνα απ' αυτά), δεν θα είναι τα αστικά ρεύματα της παλινορθωσης αλλά τα γραφειοκρατικά ρεύματα. Αυτά τα τελευταία ρεύματα θα πρέπει να αποκλειστούν ασυζητητί απ' τη σοβιετική νομιμότητα, με βάση μία εκτίμηση των σκοπών και της κοινωνικής τους φύσης που δεν μπορεί πια να βασίζεται σε τυπικά κριτήρια («ιδιοκτησία» κλπ.) αλλά στον πραγματικό τους χαρακτήρα των γραφειοκρατικών ρευμάτων. Το επαναστατικό κόμμα θα πρέπει να θεωρήσει αυτά τα κριτήρια σε βάθος, προτείνοντας και πολεμώντας για τον αποκλεισμό από τους κόλπους των σοβιετικών οργάνων όλων των ρευμάτων που αντιτίθενται, άνοιχτά ή όχι, στην εργατική διαχείριση της παραγωγής και στην ολοκληρωτική άσκηση της εξουσίας από τα όργανα των μαζών. Αντίθετα, θα πρέπει να αποδοθεί ή πιο πλατιά ελευθερία στα εργατικά ρεύματα που τοποθετούνται στη βάση αυτής της πλατφόρμας, ανεξάρτητα από τις διαφορές τους σε άλλα σημεία, όσο σημαντικά και αν είναι.

Η τελική απόφαση και κρίση γι' αυτό το ζήτημα, όπως και για όλα τα άλλα, θα ανήκουν στα σοβιετικά όργανα και στο όπλισμένο προλεταριάτο. Η ολοκληρωτική άσκηση της πολιτικής και οικονομικής εξουσίας απ' αυτά τα όργανα δεν είναι παρά μία πλευρά της κατάργησης της αντίθεσης ανάμεσα σε διευθύνοντες και εκτελεστές. Αυτή η κατάργηση δεν είναι μοιραία. Έξαρτάται από την οξύτερη πάλη ανάμεσα στις σοσιαλιστικές δυνάμεις και τις δυνάμεις οπισθοδρόμησης προς την κοινωνία της εκμετάλλευσης. Μ' αυτή την έννοια όχι μόνο δεν αποκλείεται α priori ο εκφυλισμός των σοβιετικών οργάνων, αλλά η προϋπόθεση για τη σοσιαλιστική ανάπτυξη βρίσκεται στο περιεχόμενο εποικοδομητικής δραστηριότητας του προλεταριάτου, της οποίας η συμβουλευτική μορφή αποτελεί την καλύτερη προϋπόθεση για την ανάπτυξη αυτής της δραστηριότητας, και μ' αυτή την έννοια είναι άεχχώριστες. Το αντίθετο αληθεύει για τη δικτατορία του «επαναστατικού κόμματος» που στηρίζεται στη μονοπώληση των διευθυντικών λειτουργιών από μία κάστα ή από μία ομάδα, ή οποια, στο βαθμό που ριζώνει, βρίσκεται σε απόλυτη αντίθεση με την ανάπτυξη της δημιουργικής δραστηριότητας των μαζών, και συνεπώς αποτελεί ικανή και αναγκαία συνθήκη για τον εκφυλισμό της επανάστασης.

Ἡ κουλτούρα στή μεταβατική κοινωνία

Ἡ οἰκοδόμησις τοῦ κομμουνισμοῦ προϋποθέτει τήν ἰδιοποίηση τῆς κουλτούρας ἀπό τό προλεταριάτο. Αὐτή ἡ ἰδιοποίηση δέν σημαίνει μονάχα τήν ἀφομοίωση τῆς ἀστικῆς κουλτούρας, ἀλλά κυρίως τή δημιουργία τῶν πρώτων στοιχείων τῆς κομμουνιστικῆς κουλτούρας.

Ἡ ἀντίληψη ὅτι τό προλεταριάτο μπορεῖ τό πολύ πολύ νά ἀφομοιώσει τήν ὑπάρχουσα ἀστική κουλτούρα –ἰδέα πού ὑποστήριξε ὁ Τρότσκι μετά τή ρωσική ἐπανάσταση– εἶναι ἀπό τή φύση τῆς λανθασμένης καί πολιτικά ἐπικίνδυνης. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τό πρόβλημα πού εἶχε νά ἀντιμετωπίσει ὁ ρωσικό προλεταριάτο τήν ἐπαύριο τῆς ἐπανάστασης ἦταν κυρίως ἡ ἀφομοίωση τῆς ὑπάρχουσας κουλτούρας –καί στήν πράξη οὔτε κἀν τῆς ἀστικῆς κουλτούρας ἀλλά τῶν πτωχολογῶν ἱστορικῶν μορφῶν κουλτούρας (ἀγῶνας ἐναντίον τῶν ἀναφαθητισμῶν, γιά παράδειγμα). Σ' αὐτόν τόν τομέα δέν ὑπάρχουν οὔτε προλεταριακή γραμματική οὔτε προλεταριακή ἀριθμητική· αὐτός ὁ τομέας ἀνήκει περισσότερο στίς «τεχνικές» καί τυπικές μορφές τῆς κουλτούρας παρά στήν κουλτούρα καθαρτήν. Ἀλλά ἡ κουλτούρα αὐτή καθαρτήν δέν εἶναι καί δέν θά ἦταν ποτέ μιά ἄνευ ὄρων ἀφομοίωση τῆς ἀστικῆς κουλτούρας, γιατί αὐτό θά σήμαινε τήν ὑποδούλιση τοῦ προλεταριάτου στήν ἀστική ἰδεολογία. Ἡ πολιτιστική δημιουργία τοῦ παρελθόντος θά μπορέσει νά χρησιμοποιηθεῖ ἀπό τό προλεταριάτο στόν ἀγῶνα του γιά τήν οἰκοδόμησις μιᾶς καινούριας μορφῆς κοινωνίας μόνο μέ τήν προϋπόθεση νά μετασχηματίζεται καί νά ἐντάσσεται ταυτόχρονα σέ μιά νέα ὁλότητα. Ἡ δημιουργία τοῦ ἴδιου τοῦ μαρξισμοῦ εἶναι ἀπόδειξη αὐτοῦ τοῦ γεγονότος: τά περιήματα «σοσιατικά στοιχεία» τοῦ μαρξισμοῦ ἦταν προϊόντα τῆς ἀστικῆς κουλτούρας, κι ὅμως ἡ διαμόρφωση τῆς ἐπαναστατικῆς θεωρίας ἀπό τόν Μάρξ δέν σήμαινε τήν ἄνευ ὄρων ἀφομοίωση τῆς ἀγγλικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας ἢ τῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας, ἀλλά τόν ριζικό μετασχηματισμό τους. Αὐτός ὁ μετασχηματισμός μπόρεσε νά πραγματοποιηθεῖ γιατί ὁ Μάρξ τοποθετήθηκε στό χώρο τῆς κομμουνιστικῆς ἐπανάστασης, πράγμα πού ἀποδεικνύει ὅτι αὐτή ἡ ἐμβρυακή ἔκφραση τῆς μελλοντικῆς κομμουνιστικῆς κουλτούρας τῆς ἀνθρωπότητας τοποθετοῦνταν σέ ἕνα καινούριο πεδίο σέ σχέση μέ τήν ἱστορική κληρονομιά. Ἡ ἀντίληψη τοῦ Τρότσκι ὅτι τό προλεταριάτο, ὅσο παραμένει προλεταριάτο, θά πρέπει νά ἀφομοιώνει τήν ἀστική κουλτούρα καί ὅτι, ἀπό τή στιγμή πού θά μπορεῖ νά δημιουργηθεῖ μιά καινούρια κουλτούρα, δέν θά εἶναι πλέον προλεταριακή κουλτούρα, ἐφόσον τό προλεταριάτο θά ἔχει πάψει νά ὑφίσταται ὡς τάξη, δέν εἶναι, στήν καλύτερη περίπτωσι, παρά σχολαστικισμός. Ἄν τήν παίρναμε στά σοβαρά, θά σήμαινε ἢ ὅτι τό προλεταριάτο μπορεῖ νά ἀγωνιστεῖ ἐναντίον τῶν καπιταλισμῶν ἀφομοιώνοντας τήν ἀστική κουλτούρα καί

χωρίς νά διαμορφώσει μιά ἰδεολογία πού θά τήν ἀρνιόταν εἶναι ἀποκλειστικά καταστροφικό ὄπλο δίχως θετικό περιεχόμενο καί χωρίς σχέση μέ τή μελλοντική κομμουνιστική κουλτούρα. Ἡ πρώτη ἰδέα καταρρέει ἀπό μόνη της. Ἡ δεύτερη ἔκφραξις ἀγνοία σχετικά μέ τό τί μπορεῖ καί πρέπει νά εἶναι μιά ἐπαναστατική ἰδεολογία, καί μιά ὅποιαδήποτε ἰδεολογία ἀκόμη. Ἡ πάλι ἐναντίον στίς ἀντιδραστικές ἰδεολογίες καί ὁ συνειδητός προσανατολισμός τῆς ταξικῆς πάλης προϋποθέτουν μιά σέ βάθος θετική ἀντίληψη τῶν προβλημάτων πού ἀντιμετωπίζει ἡ ἀνθρωπότητα, καί αὐτή ἡ ἀντίληψη δέν εἶναι παρά μιά ἀπό τίς πρώτες ἔκφρασεις τῆς μελλοντικῆς κομμουνιστικῆς κουλτούρας τῆς κοινωνίας.

Αὐτή ἡ θέση δέν ἔχει προφανῶς καμιά σχέση μέ τίς ἀνοησίες καί τήν ἀντιδραστική φλυαρία τῶν σταλινικῶν περί «προλεταριακῆς βιολογίας», «προλεταριακῆς ἀστρονομίας» καί προλεταριακῆς τέχνης φυτέματος λαχανίδων. Γιά τοῦς σταλινικούς, αὐτή ἡ εἰδεχθῆς διαστρέβλωση τῆς ἰδέας μιᾶς ἐπαναστατικῆς κουλτούρας δέν εἶναι παρά ἕνα συμπληρωματικό μέσο γιά νά ἀποκρύπτουν τήν πραγματικότητα καί νά παραπλανοῦν τίς μάζες.

Ἄν μέσα ἀπό τήν ἰδιοποίηση τῆς κυρίαρχης κουλτούρας τό προλεταριάτο δημιουργεῖ ταυτόχρονα τίς βάσεις γιά νέα κουλτούρα, αὐτό ἐπιβάλλει μιά νέα στάση τῆς προλεταριακῆς κοινωνίας ἀπέναντι στά ἰδεολογικά καί πολιτιστικά ρεύματα. Μιά κουλτούρα δέν εἶναι ποτέ ἰδεολογία ἢ προσανατολισμός, ἀλλά ἕνα ὄργανικό σύνολο, ἕνας συγκερασμός ἰδεολογιῶν καί ρευμάτων. Ἡ πολλαπλότητα τῶν τάσεων πού συνιστοῦν μιά κουλτούρα ἀπαιτεῖ τήν ἐλευθερία ἔκφρασης ὡς οὐσιαστική προϋπόθεση γιά τή δημιουργική ἰδιοποίηση τῆς κουλτούρας ἀπό τό προλεταριάτο. Στό βαθμό πού τά ἀντιδραστικά ἰδεολογικά ρεύματα, στή μεταβατική κοινωνία, θά ἐκφράζονται στό ἰδεολογικό καί μόνον ἐπίπεδο, πρέπει νά τά πολεμήσουμε μέ ἰδεολογικά ὄπλα καί ὄχι μέ μηχανικά μέσα πού θά περιορίζουν τήν ἐλευθερία ἔκφρασης. Τό ὄριο ἀνάμεσα σέ ἕνα ἀντιδραστικό ἰδεολογικό ρεῦμα καί μιά ἀντιδραστική πολιτική δραστηριότητα εἶναι συχνά δύσκολο νά ἐντοπιστεῖ, ἀλλά ἡ προλεταριακή δικτατορία θά πρέπει κάθε φορά νά τό προσδιορίζει ἂν δέν θέλει νά πληρώσει μέ τόν ἐκφυλισμό ἢ τήν ἀνατροπή της.

ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΟΥ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΥ, Ι*

*’Από τήν κριτική τής γραφειοκρατίας
στήν ιδέα τής αὐτονομίας τοῦ προλεταριάτου*

Οἱ ιδέες πού ἀναπτύσσονται σ’ αὐτό τό κείμενο θά κατανοηθοῦν ἴσως καλύτερα, ἂν ξαναχαράξουμε τό δρόμο πού μᾶς ὀδήγησε σ’ αὐτές. Πράγματι, ξεκινήσαμε ἀπό θέσεις ὅπου ἀναγκαστικά τοποθετεῖται ἕνας ἐργάτης ἀγωνιστής ἢ ἕνας μαρξιστής σέ μιά δεδομένη περίοδο τῆς ἀνάπτυξής τους, δηλαδή ἀπό θέσεις πού συμμερίστηκαν ἀναγκαῖα, σέ μιά στιγμή ἢ σέ μιάν ἄλλη, ὅλοι σ’ ὅσους ἀπευθυνόμαστε· καί, ἂν οἱ ἀντιλήψεις πού ἐκφράζουμε ἐδῶ ἔχουν μιά ὁποιαδήποτε ἀξία, ἢ ἀνάπτυξή τους δέν μπορεῖ νά εἶναι τυχαῖο γεγονός ἢ ἀποτέλεσμα προσωπικῶν χαρακτηριστικῶν, ἀλλά πρέπει νά ἐνσαρκώνει τό ἔργο μιάς ἀντικειμενικῆς λογικῆς. Περιγράφοντας αὐτή τήν ἀνάπτυξη πιστεύουμε ὅτι αὐξάνουμε τή σαφήνεια καί διευκολύνουμε τόν ἔλεγχο τοῦ τελικοῦ ἀποτελέσματος.

’Οπως τόσοι ἄλλοι ἀγωνιστές τῆς πρωτοπορίας, ἀρχίσαμε ἀπό τή διαπίστωση ὅτι οἱ μεγάλες παραδοσιακές «ἐργατικές» ὀργανώσεις δέν ἔχουν πιά μαρξιστική ἐπαναστατική πολιτική ἢ δέν ἀντιπροσωπεύουν πιά τά προλεταριακά συμφέροντα. ’Ενας μαρξιστής φτάνει σ’ αὐτό τό συμπέρασμα συγκρίνοντας τή δράση αὐτῶν τῶν ὀργανώσεων (ρεφορμιστές «σοσιαλιστές» ἢ σταλινικοί «κομμουνιστές») μέ τή δική του θεωρία. Βλέπει τά κόμματα τά λεγόμενα «σοσιαλιστικά» νά συμμετέχουν στίς ἀστικές κυβερνήσεις, νά παίρνουν ἐνεργῶς μέρος στήν κατάπνιξη τῶν ἀπεργιῶν ἢ τῶν κινημάτων τῶν ἀποικιακῶν λαῶν, νά πρωταγωνιστοῦν στήν ὑπεράσπιση τῆς καπιταλιστικῆς πατρίδας, νά ξεχνᾶνε ἀκόμα καί τήν ἀπλή μεία ἐνός σοσιαλιστικοῦ καθεστώτος. Βλέπει τά σταλινικά «κομμουνιστικά» κόμματα νά ἐφαρμόζουν πότε

* *S. ou B.*, ἀρ. 17 (’Ιούλιος 1955).

Στό κείμενο προτασσόταν ἡ παρακάτω σημείωση:

Αὐτό τό κείμενο ἀνοίγει μιά συζήτηση γιά τά προγραμματικά προβλήματα, πού θά συνεχιστεῖ στά προσεχῆ τεύχη τοῦ *Socialisme ou Barbarie*.

αυτή την ίδια καιροσκοπική πολιτική συνεργασίας με την μπουρζουαζία, τότε μιά «έξτρεμιστική» πολιτική, έναν βίαιο τυχοδιωκτισμό, χωρίς καμιά σχέση με μιά συνεπή επαναστατική στρατηγική. 'Ο συνειδητός εργάτης κάνει τις ίδιες διαπιστώσεις στο επίπεδο της ταξικής του έμπειρίας· βλέπει τους σοσιαλιστές νά καταβάλλουν κάθε προσπάθεια γιά νά μετριάσουν τις ταξικές διεκδικήσεις και νά κάνουν αδύνατη κάθε αποτελεσματική δράση γιά την ικανοποίησή τους και γιά νά υποκαταστήσουν τις απεργίες με κουβεντολογίες με τόν εργοδότη ή τό Κράτος· βλέπει τους σταλινικούς τότε νά απαγορεύουν αυστηρά τις απεργίες (όπως τό 1945-1947)* και νά προσπαθούν νά τις καταπνίξουν ακόμα και με τή βία² ή νά τις τορπιλίζουν ύπουλα,³ τότε νά προσπαθούν νά επιβάλουν με τό μαστίγιο την απεργία στους εργάτες πού την άποκρούουν γιατί την αισθάνονται ξένη με τά συμφέροντά τους (όπως τό 1951-1952, με τις «άντιαμερικανικές» απεργίες). Ήξω από τό εργοστάσιο βλέπει επίσης τους σοσιαλιστές νά συμμετέχουν στην καπιταλιστική κυβέρνηση χωρίς νά έπακολουθεί μιά οποιαδήποτε τροποποίηση στην κοινωνική του θέση ως εργάτη· και τους βλέπει νά συνεργάζονται, τόσο τό 1936 όσο και τό 1945, όταν ή τάξη τους κινητοποιείται και τό καθεστώς πνέει τά λoίσθια, γιά νά σταματήσουν τό κίνημα και νά σώσουν τό καθεστώς, διακηρύσσοντας ότι πρέπει «νά ξέρεις νά σταματήσεις μιά απεργία», ότι πρέπει «νά παράγεις πρώτα και μετά νά διεκδικείς».*

Τόσο ένας μαρξιστής όσο κι ένας συνειδητός εργάτης, διαπιστώνοντας αυτή τή ριζική αντίθεση ανάμεσα στη στάση των παραδοσιακών οργανώσεων και σε μιά μαρξιστική επαναστατική πολιτική πού νά εκφράζει τά άμεσα και τά ιστορικά συμφέροντα του προλεταριάτου, μπορούν νά σκεφτούν ότι αυτές οι οργανώσεις «πλανώνται» ή «προδίδουν». Άλλά, στό βαθμό πού σκέφτονται, πού μαθαίνουν από τήν πείρα, πού διαπιστώνουν ότι ρεφορμιστές και σταλινικοί συμπεριφέρονται με τόν ίδιο τρόπο κάθε μέρα, ότι έτσι συμπεριφέρθηκαν πάντοτε και παντού, άλλοτε, τώρα, έδω και άλλο, βλέπουν ότι τό νά μιλάς γιά «προδοσία» και «πλάνες» δέν έχει νόημα. Θά έπρόκειτο γιά πλάνες μόνο άν αυτά τά κόμματα επιδίωκαν τούς σκοπούς της προλεταριακής επανάστασης με μέσα άπρόσφορα· αλλά αυτά τά μέσα, έφαρμοσμένα μ' έναν τρόπο συνεπή και συστηματικό έδω και πολλές δεκάδες χρόνια, δείχνουν άπλως ότι οι σκοποί αυτών των οργανώσεων δέν είναι οι δικοί μας και εκφράζουν συμφέροντα ξένα προς τά συμφέροντα του προλεταριάτου. Άπό τή στιγμή πού αυτό έγινε κατανοητό, τό νά μιλάει κανείς γιά «προδοσία» δέν έχει νόημα. Άν

* Στη Γαλλία και άλλες χώρες της δυτικής Ευρώπης. (Σ.τ.Μ.)

** Περιβόητες δηλώσεις του Μορίς Τορέξ, άρχηγού του Κ.Κ. Γαλλίας, ή πρώτη τό 1936, ή δεύτερη τό 1945. (Σ.τ.Μ.)

ένας έμπορος, γιά νά μου πουλήσει τήν πραμάτεια του, μου λέει ψέματα και προσπαθεί νά με πείσει ότι με συμφέρει νά τήν άγοράσω, μπορώ νά πώ ότι με γελάει, όχι όμως ότι με προδίδει. Με τόν ίδιο τρόπο, τά σοσιαλιστικά ή σταλινικά κόμματα, προσπαθώντας νά πείσουν τό προλεταριάτο ότι εκπροσωπούν τά συμφέροντά του, τό γελάνε αλλά δέν τό προδίδουν· τό πρόδωσαν μιά φορά γιά πάντα, πάει καιρός, και από τότε δέν είναι προδότες γιά τήν εργατική τάξη, αλλά συνεπείς και πιστοί ύπηρέτες άλλων συμφερόντων, πού μās άπομένει νά τά προσδιορίσουμε σαφέστερα.

Άλλωστε, αυτή ή πολιτική δέν φαίνεται άπλως σταθερή στά μέσα της και στά αποτελέσματά της, ένσαρκώνεται στό διευθύνον στρώμα αυτών των οργανώσεων ή των συνδικάτων· ένας αγωνιστής βλέπει γρήγορα ότι αυτό τό στρώμα είναι άμετάθετο, έπιχει σέ κάθε άποτυχία και διαιωνίζεται με *αυτοεκλογή*. Είτε ή έσωτερική διάρθρωση της οργάνωσης είναι «δημοκρατική», όπως στους ρεφορμιστές, είτε είναι δικτατορική, όπως στους σταλινικούς, ή μάζα των αγωνιστών δέν μπορεί καθόλου νά επηρεάσει τόν προσανατολισμό τους, πού καθορίζεται άμετάκλητα από μιά γραφειοκρατία της οποίας ή σταθερότητα δέν κινδυνεύει ποτέ, γιατί, κι όταν άκόμη ό διευθυντικός πυρήνας αντικαθίσταται, ή άλλαγή γίνεται προς όφελος ενός άλλου πυρήνα έξίσου γραφειοκρατικού.

Σ' αυτή τή φάση ό μαρξιστής και ό συνειδητός εργάτης συναντώνται σχεδόν μοιραία με τόν τροτσκισμό.⁴ 'Ο τροτσκισμός προσφέρει πράγματι μιά διαρκή κριτική, βήμα προς βήμα, της ρεφορμιστικής και της σταλινικής πολιτικής, έδω και ένα τέταρτο του αιώνα, δείχνοντας ότι οι ήττες του εργατικού κινήματος—Γερμανία 1923, Κίνα 1925-1927, Άγγλία 1926, Γερμανία 1933, Αυστρία 1934, Γαλλία 1936, Ίσπανία 1936-1938, Γαλλία και Ίταλία 1945-1947 κλπ.— όφείλονται στην πολιτική των παραδοσιακών οργανώσεων και ότι αυτή ή πολιτική ήταν σέ συνεχή ρήξη με τό μαρξισμό. Συγχρόνως, ό τροτσκισμός⁵ προσφέρει μια έξήγηση της πολιτικής αυτών των κομμάτων, βασισμένη σέ μία κοινωνιολογική άνάλυση. Σχετικά με τό ρεφορμισμό, ξαναδίνει τήν έρμηνεία πού έχει δώσει ό Λένιν: ό ρεφορμισμός των σοσιαλιστών εκφράζει τά συμφέροντα μās εργατικής άριστοκρατίας (πού τά ύπερκέρδη του ίμπεριαλισμού του επιτρέπουν νά τή «διαφθείρει» με ύψηλούς μισθούς) και μιάς συνδικαλιστικής και πολιτικής γραφειοκρατίας. Όσον άφορά τό σταλινισμό, λέει ότι ή πολιτική του είναι στην ύπηρεσία της ρωσικής γραφειοκρατίας, αυτού του παρασιτικού και προνομιούχου στρώματος πού άρπαξε τήν έξουσία στό πρώτο εργατικό κράτος, χάρη στον καθυστερημένο χαρακτήρα της χώρας και τήν ύποχώρηση της παγκόσμιας επανάστασης μετά τό 1923.

Άκριβώς μ' αυτό τό πρόβλημα της σταλινικής γραφειοκρατίας άρ-

χίσαμε την κριτική μας μέσα στους κόλπους του ίδιου του τροτσισμού. Δέν χρειάζεται να εξηγήσουμε ιδιαίτερα τό γιατί άρχισαμε μ' αυτό τό πρόβλημα. Ένώ από τή μιá μεριά τό πρόβλημα του ρεφορμισμού φαινόταν ρυθμισμένο από τήν ίδια τήν ιστορία, τουλάχιστον στο θεωρητικό πεδίο, μιá καί ό ρεφορμισμός γινόταν όλο καί περισσότερο ένας ανοιχτός υπερασπιστής του καπιταλιστικού συστήματος,⁶ αντίθετα, στο πρόβλημα τό πιό κρίσιμο από όλα, στο πρόβλημα του σταλινισμού –πού είναι τό κατεξοχήν σύγχρονο πρόβλημα καί βαραίνει πολύ περισσότερο από τό πρώτο– ή ιστορία τής έποχής μας προσφέρει τή μιá διάψευση μετά τήν άλλη στήν τροτσικισκή αντίληψη καί τίς συνέπειες πού απορρέουν άπ' αυτήν. 'Ο Τρότσκι εξηγούσε τή σταλινική πολιτική από τά συμφέροντα τής ρωσικής γραφειοκρατίας, προϊόντος του έκφυλισμού τής όκτωβριανής επανάστασης. Αυτή ή γραφειοκρατία, από ιστορική άποψη, στερούνταν σά μάτια του Τρότσκι κάθε «αυτόνομη πραγματικότητα» δέν ήταν παρά ένα «έπεισοδιακό άτύχημα», τό προϊόν τής ισορροπίας των δύο θεμελιωκών δυνάμεων τής μοντέρνας κοινωνίας, του καπιταλισμού καί του προλεταριάτου, ισορροπίας διαρκώς διαταραγμένης. Στη Ρωσία τήν ίδια, ή γραφειοκρατία στηρίζεται, κατά τόν Τρότσκι, στις «κατακτήσεις του 'Οκτώβρη» πού είχαν δώσει σοσιαλιστικές βάσεις στήν οικονομία τής χώρας (έθνικοποίηση, σχεδιοποίηση, μονοπώλιο του έξωτερικού έμπορίου κλπ.) καί στή διατήρηση του καπιταλισμού στον υπόλοιπο κόσμο, γιατί ή επαναφορά τής άτομικής ιδιοκτησίας στή Ρωσία θά σήμαινε τήν άνατροπή τής γραφειοκρατίας καί τήν επαναφορά των καπιταλιστών, ενώ ή παγκόσμια επέκταση τής επανάστασης θά έσπαζε τήν άπομόνωση τής Ρωσίας –άπομόνωση πού τό οικονομικό καί πολιτικό παράλληλα άποτέλεσμά της είναι ή γραφειοκρατία– καί θά προκαλούσε μιá νέα επαναστατική έκρηξη του ρωσικού προλεταριάτου πού θά έδιωχνε τους σφετεριστές τής έξουσίας. Από έδω βγαίνει ό άναγκαία έμπειρικός χαρακτήρας τής σταλινικής πολιτικής πού είναι άναγκασμένη να λοξοδρομεί άνάμεσα στους δύο αντιπάλους με σκοπό τήν ούτοπική διατήρηση του status quo: από έδω βγαίνει επίσης ότι είναι άναγκασμένη να σαμποτάρει κάθε προλεταριακό κίνημα μόλις τό κίνημα αυτό δάξει σε κίνδυνο τό καπιταλιστικό σύστημα, καί συγχρόνως να άντισταθμίζει τά άποτελέσματα αυτού του σαμποτάζ με τή χρησιμοποίηση άκρας βίας, κάθε φορά πού ή αντίδραση, ένθαρρυνόμενη από τήν πώση τής μαχητικότητας του προλεταριάτου, προσπαθούσε να έγκαθιδρύσει μιá δικτατορία καί να προετοιμάσει μιá καπιταλιστική σταυροφορία ενάντια «στά ύπολείμματα των κατακτήσεων του 'Οκτώβρη». Έτσι λοιπόν, τά σταλινικά κόμματα ήταν καταδικασμένα σε μιá συνεχή έναλλαγή «έξτρεμιστικού» τυχοδιωκτισμού καί καιροσκοπισμού.

⁶Αλλά ούτε αυτά τά κόμματα ούτε ή ρωσική γραφειοκρατία μπο-

ρούσαν να μείνουν άπεριόριστα έτσι ξεκρέμαστα στον άέρα. Έλλείψει μιás επανάστασης, έλεγε ό Τρότσκι, τά σταλινικά κόμματα θά άφομοιωθούν όλο καί περισσότερο από τά ρεφορμιστικά κόμματα καί θά δεθούν με τό άστικό καθεστώς, ενώ ή ρωσική γραφειοκρατία θά ανατραπεί, με ή χωρίς ξένη στρατιωτική επέμβαση, προς όφελος τής παλινόρθωσης του καπιταλισμού.

'Ο Τρότσκι είχε συνδέσει αυτή τήν πρόγνωση με τήν έκβαση του Β' Παγκοσμίου Πολέμου πού τήν διέψευσε παταγωδώς, όπως ό καθένας ξέρει. Οι τροτσικιστές άρχηγοί γελοιοποιήθηκαν με τό να διαβεβαίωνουν ότι ή έπαλήθευσή της ήταν θέμα χρόνου. 'Αλλά για μäs, αυτό πού έγινε άμέσως φανερό, ήδη κατά τή διάρκεια του πολέμου, είναι ότι δέν έπρόκειτο καί ούτε μπορούσε να έπρόκειτο για θέμα χρονικών προθεσμιών, αλλά για τό νόημα τής ιστορικής εξέλιξης, καί ότι όλο τό οικοδόμημα του Τρότσκι ήταν, σά θεμέλιά του, μυθολογικό.

'Η ρωσική γραφειοκρατία ύπέστη τήν κρίσιμη δοκιμασία του πολέμου δείχνοντας τόση στερεότητα όση καί όποιαδήποτε άλλη κυρίαρχη τάξη. Τό ρωσικό καθεστώς, αν περιείχε άντιφάσεις, παρουσίαζε επίσης μιá στερεότητα, όχι μικρότερη από τό άμερικανικό ή γερμανικό καθεστώς. Τά σταλινικά κόμματα δέν πέρασαν στο άστικό στρατόπεδο αλλά συνέχισαν να ακολουθούν πιστά (έκτός, βέβαια, από άτομικές λιποταξίες πού υπάρχουν σε όλα τά κόμματα) τή ρωσική πολιτική: όπαδοί τής έθνικής άμυνας στις σύμμαχες χώρες τής Σοβιετικής Ένωσης, αντίπαλοι αυτής τής άμυνας στις έχθρικές χώρες τής Σοβιετικής Ένωσης (συμπεριλαμβανομένων των διαδοχικών στραφών του γαλλικού κομμουνιστικού κόμματος σά 1939, 1941 καί 1947). Τέλος, τό πιό σημαντικό καί τό πιό αναπάντεχο είναι ότι ή σταλινική γραφειοκρατία επέκτεινε τήν έξουσία της σε άλλες χώρες: είτε επιβάλλοντας τήν έξουσία της έπαφελούμενη από τήν παρουσία του ρωσικού στρατού, όπως στις περισσότερες δορυφόρες χώρες τής κεντρικής Ευρώπης καί των Βαλκανίων, είτε κυριαρχώντας όλοκληρωτικά σε ένα συγκεχυμένο κίνημα των μαζών, όπως στή Γιουγκοσλαβία (ή άργότερα στήν Κίνα καί στο Βιετνάμ), έγκαθίδρυσε σ' αυτές τις χώρες καθεστώςα τελείως άνάλογα με τό ρωσικό (λαμβάνοντας ύπόψη, βεβαίως, τις τοπικές συνθήκες), πού προφανώς ήταν γελοίο να τά χαρακτηρίζει κανείς έκφυλισμένα έργατικά κράτη.⁷

'Από αυτή τή στιγμή, λοιπόν, μäs γεννιόταν ή ύποχρέωση να βρούμε αυτό πού έδινε στή σταλινική γραφειοκρατία, στή Ρωσία, καθώς επίσης καί άλλου, αυτή τή στερεότητα καί αυτές τις δυνατότητες επέκτασης. Για να μπορέσουμε να τό κάνουμε, χρειάστηκε να ξαναπιάσουμε τήν άνάλυση του οικονομικού καί κοινωνικού καθεστώτος τής Ρωσίας. Μιá καί άπαλλαχθήκαμε από τήν τροτσικιστική όπτική, ήταν εύκολο να δούμε, χρησιμοποιώντας τις βασικές κατηγορίες του μαρξισμού, ότι ή ρωσική κοινωνία είναι μιá κοινωνία διαιρεμένη σε τά-

ξεις, ανάμεσα στις οποίες οι δύο βασικές είναι η γραφειοκρατία και το προλεταριάτο. Η ρωσική γραφειοκρατία παίζει το ρόλο της κυρίαρχης και εκμεταλλευτικής τάξης με όλη τη σημασία του όρου. Δεν πρόκειται μόνο για το ότι είναι προνομούχα τάξη και ότι η μη παραγωγική κατανάλωσή της απορροφά ένα μέρος του κοινωνικού προϊόντος ανάλογο (πιθανώς ανώτερο) μ' αυτό που απορροφά η μη παραγωγική κατανάλωση της μπουρζουαζίας στις χώρες του ιδιωτικού καπιταλισμού. Πρόκειται κυρίως για το ότι η γραφειοκρατία αποφασίζει κυριαρχικά τη χρησιμοποίηση του συνολικού κοινωνικού προϊόντος, πρώτα πρώτα καθορίζοντας την κατανομή του σε μισθούς και σε υπεραξία (ένω συγχρόνως προσπαθεί να επιβάλει στους εργαζόμενους μισθούς όσο το δυνατόν πιο χαμηλούς και να τους υποχρεώσει να προσφέρουν την περισσότερη δυνατή εργασία), ύστερα καθορίζοντας την κατανομή αυτής της υπεραξίας μεταξύ της μη παραγωγικής κατανάλωσής της και των καινούριων επενδύσεων ανάμεσα στους διάφορους τομείς της παραγωγής.

Αλλά η γραφειοκρατία δεν μπορεί να καθορίζει τη χρησιμοποίηση του κοινωνικού προϊόντος, παρά μόνον αν κυριαρχεί στην παραγωγή του. Αν μπορεί να υποχρεώνει συνεχώς τους εργαζόμενους να παράγουν περισσότερο με τον ίδιο μισθό, αυτό συμβαίνει επειδή διευθύνει την παραγωγή στο επίπεδο του εργοστασίου. Αν μπορεί να αποφασίζει την κατασκευή περισσότερων κανονιών και μεταξωτών παρά οικημάτων και βαμβακερών, αυτό συμβαίνει επειδή διευθύνει την παραγωγή στο κοινωνικό επίπεδο. Διαπιστώνει λοιπόν κανείς ότι η ουσία, το θεμέλιο της κυριαρχίας της γραφειοκρατίας στη ρωσική κοινωνία είναι το γεγονός ότι κυριαρχεί στις παραγωγικές σχέσεις· και ταυτόχρονα διαπιστώνουμε ότι αυτή η λειτουργία ήταν πάντοτε η βάση της κυριαρχίας μιας τάξης στην κοινωνία. Μέ άλλα λόγια, σε κάθε στιγμή η πραγματική ουσία των ταξικών σχέσεων στην παραγωγή είναι η ανταγωνιστική διαίρεση αυτών που συμμετέχουν στην παραγωγή σε δύο όρισμένες και σταθερές κατηγορίες, τους διευθύνοντες και τους εκτελεστές. Τα υπόλοιπα αφορούν τους κοινωνιολογικούς και νομικούς μηχανισμούς που εγγυώνται τη σταθερότητα του κυρίαρχου στρώματος· τέτοιοι μηχανισμοί είναι η φεουδαρχική ιδιοκτησία της γης, η ιδιωτική καπιταλιστική ιδιοκτησία ή αυτή η περιέργη μορφή της μη προσωπικής ιδιωτικής ιδιοκτησίας που χαρακτηρίζει τον σύγχρονο καπιταλισμό· στη Ρωσία τέτοιοι μηχανισμοί είναι η ολοκληρωτική δικτατορία του οργανισμού που εκφράζει τα γενικά συμφέροντα της γραφειοκρατίας, του «κομμουνιστικού» κόμματος, και το ότι η στρατολογία των μελών της κυρίαρχης τάξης γίνεται με μιά αυτοεγκογή που εκτείνεται στην κλίμακα ολόκληρης της κοινωνίας.⁸

Τό συμπέρασμα είναι ότι η εθνικοποίηση των μέσων παραγωγής και η σχεδιοποίηση δεν λύνουν καθόλου τό πρόβλημα του ταξικού

χαρακτήρα της οικονομίας, δέν σημαίνουν μέ κανέναν τρόπο τήν κατάργηση της εκμετάλλευσης· επιφέρουν, βέβαια, τήν κατάργηση των παλιών κυρίαρχων τάξεων αλλά δέν απαντούν στό θεμελιώδες έρωτημα: ποιός θά διευθύνει στό έξής τήν παραγωγή και πώς; Άν ένα καινούριο στρώμα άτομων ιδιοποιηθεί αυτή τή διέυθυνση, τό «παλιό χάος», για τό οποίο μιλούσε ό Μάρξ, θά ξαναεμφανιστεί γρήγορα, γιατί αυτό τό στρώμα θά χρησιμοποιήσει τή διευθυντική του θέση για νά δώσει στόν έαυτό του προνόμια· και, για νά αυξήσει και νά κατοχυρώσει αυτά τά προνόμια, θά ενισχύσει τό μονοπώλιο της διευθυντικής του λειτουργίας, προσπαθώντας νά κάνει τήν κυριαρχία του πλήρη και δύσκολα άμφισθητήσιμη· θά προσπαθήσει νά έξασφαλίσει τή μεταβίβαση αυτών των προνομίων στους απογόνους του κλπ.⁹

Τό όν δέν πρόκειται έδώ για ένα ιδιαίτερο πρόβλημα της Ρωσίας ή της δεκαετίας 1920-30 είναι εύκολο νά τό άντιληφθεί κανείς. Γιατί τό πρόβλημα μπαινει στό σύνολο της μοντέρνας κοινωνίας, άνεξάρτητα άκόμα και από τήν προλεταριακή επανάσταση· δέν είναι παρά μιά άλλη έκφραση της διαδικασίας συγκέντρωσης των παραγωγικών δυναμέων. Τί είναι αυτό που δημιουργεί πράγματι τήν *άντικειμενική* δυνατότητα ενός γραφειοκρατικού έκφυλισμού της επανάστασης; Είναι τό άδυσώπητο προχώρημα της μοντέρνας οικονομίας, κάτω από τήν πίεση της τεχνικής, προς μιά όλο και πιο αυξημένη συγκέντρωση του κεφαλαίου και της έξουσίας, τό άσυμβίβαστο ανάμεσα στό βαθμό της σύγχρονης άνάπτυξης των παραγωγικών δυναμέων, από τή μιά μεριά, και τήν ιδιωτική ιδιοκτησία και τήν άγορά σαν τρόπο ένοποίησης της οικονομίας από τήν άλλη. Αυτή ή κίνηση εκφράζεται σ' ένα σωρό διαρθρωτικούς μετασχηματισμούς στις δυτικές καπιταλιστικές χώρες, στους όποιους δέν μπορούμε νά έπεκταθούμε έδώ. Άρκει νά υπενθυμίσουμε ότι αυτοί οι μετασχηματισμοί έναρκώνονται κοινωνικά σε μιά καινούρια γραφειοκρατία, τόσο οικονομική όσο και «εργατική».

Η επανάσταση λοιπόν, μέ τό νά έξαλείψει τήν ιδιωτική ιδιοκτησία, τήν άγορά κλπ., *μπορεί* -άν σταματήσει εκεί- νά διευκολύνει τό δρόμο της ολοκληρωτικής γραφειοκρατικής συγκέντρωσης. Έτσι, βλέπουμε ότι ή γραφειοκρατία, μακριά από τό νά είναι στερημένη από αυτόδύναμη πραγματικότητα, προσωποποιεί τήν τελευταία φάση της άνάπτυξης του καπιταλισμού.

Έτσι, γινόταν φανερό ότι τό πρόγραμμα της σοσιαλιστικής επανάστασης και ό άντικειμενικός σκοπός του προλεταριάτου δέν μπορούσε πλέον νά είναι άπλώς ή κατάργηση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας, ή εθνικοποίηση των μέσων παραγωγής και ή σχεδιοποίηση, *άλλά ή εργατική διέυθυνση της οικονομίας και της έξουσίας*.

Κάνοντας μιά άνασκόπηση του έκφυλισμού της ρωσικής επανάστασης, διαπιστώναμε ότι τό μολοσεβίικο κόμμα, στό οικονομικό πε-

δίο, δέν είχε πρόγραμμα τήν *ἐργατική διεύθυνση* ἀλλά τόν *ἐργατικό ἔλεγχο*. Κι αὐτό γιατί τό κόμμα, πού δέν πίστευε πώς ἡ ἐπανάσταση μποροῦσε νά ἐξελιχθεῖ ἀμέσως σέ σοσιαλιστική ἐπανάσταση, δέν ἔθετε κόν σάν καθήκον του τήν ἀπαλλοτρίωση τῶν καπιταλιστῶν: ἐπομένως, θεωροῦσε ὅτι οἱ καπιταλιστές θά κρατοῦσαν τή διεύθυνση τῶν ἐπιχειρήσεων. Μέ αὐτές τῖς συνθήκες ὁ ἐργατικός ἔλεγχος θά εἶχε συγχρόνως σκοπό νά ἐμποδίσει τοὺς καπιταλιστές νά ὀργανώσουν τό σαμποτάζ τῆς παραγωγῆς, νά ἐλέγχει τὰ κέρδη τους καί τή διάθεση τῆς παραγωγῆς τῶν ἐπιχειρήσεων καί νά δημιουργήσει μιὰ «σχολή» διεύθυνσης γιά τοὺς ἐργάτες. Ἄλλά αὐτό τό κοινωνιολογικό τερατούργημα μιᾶς χώρας ὅπου τό προλεταριάτο ἀσκεῖ τή δικτατορία του μέσω τῶν Σοβιέτ καί τοῦ μπολσεβίκου κόμματος καί οἱ καπιταλιστές διατηροῦν τήν ἰδιοκτησία καί τή διεύθυνση τῶν ἐπιχειρήσεων δέν μποροῦσε νά διαρκέσει πολύ· οἱ καπιταλιστές, ἐκεῖ πού δέν πῆραν δρόμο μόνοι τους, διωχτήκανε ἀπό τοὺς ἐργάτες, πού κατέλαβαν συγχρόνως τή διεύθυνση τῶν ἐπιχειρήσεων.

Αὐτή ἡ πρώτη ἐμπειρία τῆς ἐργατικῆς διεύθυνσης κράτησε πολύ λίγο. Δέν μποροῦμε ἐδῶ νά ἀναλύσουμε αὐτήν τήν περίοδο (πού εἶναι πολύ σκοτεινή καί γιά τήν ὁποία πολύ λίγες πηγές ὑπάρχουν)* τῆς ρωσικῆς ἐπανάστασης οὔτε τοὺς παράγοντες πού καθόρισαν τό γρήγορο πέρασμα τῆς διεύθυνσης τῶν ἐργοσασιῶν στά χέρια ἑνός καινούριου διευθυντικοῦ στρώματος· καθυστερημένη κατάσταση τῆς χώρας, ἀριθμητική καί πολιτιστική ἀδυναμία τοῦ προλεταριάτου, κατάρρευση τοῦ παραγωγικοῦ μηχανισμοῦ, μακρὺς ἐμφύλιος πόλεμος πρωτοφανοῦς διαίτητας, διεθνῆς ἀπομόνωση τῆς ἐπανάστασης. Θέλουμε μόνο νά ὑπογραμμίσουμε τή δράση ἑνός παράγοντα κατά τή διάρκεια αὐτῆς τῆς περιόδου: ἡ συστηματική πολιτική τοῦ μπολσεβίκου κόμματος ἦταν, στήν πράξη, ἀντίθετη στήν ἐργατική διεύθυνση τῆς παραγωγῆς καί προσπάθησε ἀπό τήν ἀρχή νά ἐγκαθιδρύσει ἕναν ἰδιαίτερο διευθυντικό μηχανισμό τῆς παραγωγῆς, ὑπεύθυνο μόνον ἀπέναντι στήν κεντρική ἐξουσία, δηλαδή, σέ τελευταία ἀνάλυση, στό κόμμα. Αὐτό ἔγινε στό ὄνομα τῆς ἀποτελεσματικότητος καί τῶν ἐπιτακτικῶν ἀναγκῶν τοῦ ἐμφυλίου πολέμου. Ἄν αὐτή ἡ πολιτική ἦταν ἡ πιό ἀποτελεσματική, ἔστω καί βραχυπρόθεσμα, αὐτό ἐξακολουθεῖ νά εἶναι προβληματικό· ἐν πάση περιπτώσει, σέ μακροπρόθεσμη προοπτική ἔβαζε τὰ θεμέλια τῆς γραφειοκρατίας.

Ἄν ἡ διεύθυνση τῆς οἰκονομίας ξέφευγε ἔτσι ἀπό τό προλεταριάτο, ὁ Λένιν πίστευε πώς τό οὐσιώδες ἦταν ὅτι ἡ διεύθυνση τοῦ Κράτους ἔμεινε στά χέρια τοῦ προλεταριάτου μέσω τῆς ἐξουσίας τῶν Σοβιέτ· καί πώς, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ ἐργατική τάξη συμμετέχοντας

* Ἐκτοτε δημοσιεύθηκε στό *S. ou B.*, ἀρ. 34, τό κείμενο τῆς Α. Κολλοτιά: *Ἡ ἐργατική ἀντιπολίτευση* (1921). (Σ.τ.Μ.)

στή διεύθυνση τῆς οἰκονομίας μέ τόν ἐργατικό ἔλεγχο, τὰ συνδικάτα κλπ. «θά μάθαινε» σιγά σιγά νά διευθύνει. Ὡστόσο, μιὰ ἐξέλιξη ἀναπόφευκτη –πού εἶναι ἀδύνατον νά ἀναλύσουμε ἐδῶ– κατέστησε γρήγορα ἀμετάκλητη τήν κυριαρχία τοῦ μπολσεβίκου κόμματος στά Σοβιέτ. Ἄπο αὐτή τή στιγμή ὁ προλεταριακός χαρακτήρας ὅλου τοῦ συστήματος κρεμόταν ἀπό τόν προλεταριακό χαρακτήρα τοῦ μπολσεβίκου κόμματος. Εὐκόλα θά μπορούσε νά δεῖξει κανεῖς ὅτι, σ' αὐτές τῖς συνθήκες, τό κόμμα, αὐστηρά συγκεντρωτική μειοψηφία, πού κατεῖχε τό μονοπώλιο τῆς ἀσκησης τῆς ἐξουσίας δέν μποροῦσε πιά νά κρατήσει τόν προλεταριακό χαρακτήρα μέ τήν κυριολεκτική σημασία τοῦ ὄρου καί θά χωριζόταν ἀναγκαστικά ἀπό τήν τάξη ἀπό τήν ὁποία εἶχε βγεῖ. Ἄλλά δέν εἶναι ἀνάγκη νά πάει κανεῖς μέχρι ἐκεῖ. Στά 1923 «τό κόμμα ἀριθμοῦσε 350.000 μέλη: 50.000 ἐργάτες καί 300.000 κρατικούς ὑπαλλήλους. Δέν ἦταν πιά ἐργατικό κόμμα ἀλλά κόμμα ἐργατῶν πού ἔγιναν κρατικοὶ ὑπάλληλοι».¹⁰ Τό κόμμα, συγκεντρώνοντας τήν «ἐλίτ» τοῦ προλεταριάτου, ὀδηγήθηκε νά τήν ἐγκαταστήσει στίς καιριές θέσεις διεύθυνσης τῆς οἰκονομίας καί τοῦ Κράτους· καί ὄντας σ' αὐτές τῖς θέσεις, δέν ἦταν ὑποχρεωμένη νά δίνει λογαριασμό παρά μόνο στό κόμμα, δηλαδή στόν ἴδιο τόν ἑαυτό της. Ἡ «ἐκμάθηση» τῆς διεύθυνσης ἀπό τήν ἐργατική τάξη σήμαινε ἀπλῶς ὅτι ἕνας ὀρισμένος ἀριθμός ἐργάτες, μαθαίνοντας τῖς τεχνικές τῆς διεύθυνσης, ἔβγαινε ἀπό τήν τάξη τοῦ καί πέρανε στή μεριά τῆς καινούριας γραφειοκρατίας. Μιά καί ἡ κοινωνική θέση τῶν ἀνθρώπων καθορίζει τή συνειδήσή τους, τὰ μέλη τοῦ κόμματος ἐνεργοῦσαν, τοῦ λοιποῦ, ὄχι σύμφωνα μέ τό μπολσεβίκικο πρόγραμμα, ἀλλά σέ συνάρτηση μέ τή συγκεκριμένη κατάσταση τους, σάν προνομιοῦχοι διευθυντές τῆς οἰκονομίας καί τοῦ Κράτους. Τό παιχνίδι εἶχε τελειώσει, ἡ ἐπανάσταση ἦταν νεκρή, καί ἂν ὑπάρχει κάτι τό ἐκπληκτικό, εἶναι περισσότερο ὁ ἀργός ρυθμός μέ τόν ὁποῖο ἐδραιώθηκε στή συνέχεια ἡ γραφειοκρατία στήν ἐξουσία.¹¹

Τά συμπεράσματα πού βγαίνουν ἀπ' αὐτή τή σύντομη ἀνάλυση εἶναι καθαρά: τό πρόγραμμα τῆς σοσιαλιστικῆς ἐπανάστασης δέν μπορεῖ νά εἶναι ἄλλο παρά ἡ *ἐργατική διεύθυνση*. Ἐργατική διεύθυνση τῆς ἐξουσίας, δηλαδή ἐξουσία τῶν αὐτόνομων ὀργανισμῶν τῶν μαζῶν (Σοβιέτ ἢ Συμβούλια)· ἐργατική διεύθυνση τῆς οἰκονομίας, δηλαδή διεύθυνση τῆς παραγωγῆς ἀπό τοὺς παραγωγούς, ὀργανωμένους ἐπίσης σέ ὀργανισμούς σοβιετικοῦ τύπου. Ὁ ἀντικειμενικός σκοπός τοῦ προλεταριάτου δέν μπορεῖ νά εἶναι ἀπλά ἡ ἐθνικοποίηση καί ἡ σχεδιοποίηση, γιατί αὐτό σημαίνει τήν ἀνάθεση τῆς κυριαρχίας στήν κοινωνία σ' ἕνα καινούριο στρώμα κυριάρχων καί ἐκτελεστῶν. Οὔτε μπορεῖ νά πραγματοποιηθεῖ ὁ σκοπός τοῦ προλεταριάτου μέ τό νά δοθεῖ ἡ ἐξουσία ξανά σέ ἕνα κόμμα, ὅσο ἐπαναστατικό καί ὅσο προλεταριακό κι ἂν εἶναι στήν ἀρχή, γιατί αὐτό τό κόμμα θά τείνει

μοιραία να ασκήσει την έξουσία για δικό του λογαριασμό και θα χρησιμεύσει σαν πυρήνας για την κρυστάλλωση ενός καινούριου κυρίαρχου στρώματος. Το πρόβλημα της διαίρεσης της κοινωνίας σε τάξεις εμφανίζεται πράγματι στην εποχή μας όλο και περισσότερο με την πιά άμεση και την πιά γυμνή του μορφή, αποβάλλοντας όλες τις νομικές προσωπίδες, σαν το πρόβλημα της διαίρεσης της κοινωνίας σε διευθύνοντες και εκτελεστές. Η προλεταριακή επανάσταση δεν πραγματοποιεί το ιστορικό της πρόγραμμα, παρά στο βαθμό που τείνει από την αρχή να καταλύσει αυτή τη διαίρεση, με την *συλλογικοποίηση*, ή ακριβέστερα, με την *πλήρη κοινωνικοποίηση* των λειτουργιών διευθύνσης. Το πρόβλημα της ιστορικής ικανότητας του προλεταριάτου να πραγματοποιήσει την άταξική κοινωνία δεν είναι το πρόβλημα της ικανότητάς του να ρίξει δυναμικά τους έκμεταλλευτές από την έξουσία (γιατί αυτή η ικανότητα δεν επιδέχεται αμφιβολία), αλλά το πρόβλημα της θετικής οργάνωσης μιάς συλλογικής κοινωνικοποιημένης διευθύνσης της παραγωγής και της έξουσίας. Έτσι, γίνεται φανερό ότι η πραγματοποίηση του σοσιαλισμού, για λογαριασμό του προλεταριάτου, από ένα κόμμα ή μιά οποιαδήποτε γραφειοκρατία είναι ένας παραλογισμός, μιά έκφραση αντιφατική, ένας τετράγωνος κύκλος, ένα υποδρύχιο πουλί· ο σοσιαλισμός δεν είναι τίποτε άλλο παρά η συνειδητή και αδιάκοπη διευθυντική δραστηριότητα των μαζών. Όμοιως γίνεται φανερό ότι ο σοσιαλισμός δεν μπορεί να είναι «άντικειμενικά» έγγεγραμμένος, ούτε και κατά 50%, σε ένα νόμο ή σε ένα οποιοδήποτε σύνταγμα, στην έθνικοποίηση των μέσων παραγωγής ή τη σχεδιοποίηση, ούτε ακόμα σ' ένα «νόμο» που θα εγκαθίδρυε την εργατική διεύθυνση: αν η εργατική τάξη δεν είναι ικανή να διευθύνει, κανένας νόμος δεν μπορεί να την κάνει ικανή, και αν είναι ικανή να διευθύνει, ο «νόμος» αυτός δεν θα κάνει τίποτε άλλο παρά να διαπιστώνει αυτό το πραγματικό γεγονός.

Έτσι, ξεκινώντας από την κριτική της γραφειοκρατίας φτάσαμε να διαπιστώσουμε μιά θετική αντίληψη για το περιεχόμενο του σοσιαλισμού· με λίγα λόγια, «ο σοσιαλισμός σε όλες του τις απόψεις δεν σημαίνει τίποτε άλλο παρά την εργατική διεύθυνση της κοινωνίας», και «η εργατική τάξη δεν μπορεί να απελευθερωθεί παρά μόνο πραγματοποιώντας τη δική της έξουσία». Το προλεταριάτο δεν μπορεί να πραγματοποιήσει τη σοσιαλιστική επανάσταση παρά μόνον αν δρα αυτόνομο, δηλαδή αν βρίζει μέσα του και τη θέληση και τη συνείδηση για την αναγκαία μεταμόρφωση της κοινωνίας. Ο σοσιαλισμός δεν μπορεί να είναι ούτε το μοιραίο αποτέλεσμα της ιστορικής εξέλιξης ούτε ένας διασμός της ιστορίας από ένα κόμμα υπερανθρώπων ούτε η εφαρμογή ενός προγράμματος που απορρέει από μιά θεωρία αληθινή καθαυτήν—αλλά το ξέσπασμα της ελεύθερης δημιουργικής

δράσης των καταπιεζομένων μαζών, ξέσπασμα τό οποίο ή ιστορική εξέλιξη τό καθιστά δυνατό και τό οποίο μπορεί άπεράντα να διευκολύνει ή δράση ενός κόμματος που βασίζεται σ' αυτή τή θεωρία.

Αν είναι έτσι, γίνεται άμέσως άπαραίτητο να αναπτύξουμε τίς συνέπειες αυτής της ιδέας σε όλα τά επίπεδα.

Η ιδέα της άυτονομίας του προλεταριάτου και ο μαρξισμός

Πρέπει να πούμε άμέσως πώς αυτή ή αρχή δεν περιέχει τίποτα τό ούσιαστικά καινούριο. Τό περιεχόμενο της βρίσκεται στή γνωστή διατύπωση του Μάρξ ότι «ή χειραφέτηση των εργαζομένων θά είναι τό έργο των ίδιων των εργαζομένων»· είχε επίσης χρησιμοποιήσει εκφράσεις του Τρότσκι, όταν έλεγε πώς «ο σοσιαλισμός, σε αντίθεση με τον καπιταλισμό, οικοδομείται συνειδητά». Είναι πολύ εύκολο να παραθέσουμε άάμπολλες διατυπώσεις αυτού του είδους.

Αυτό που είναι καινούριο είναι τό να θελήσουμε και να μπορέσουμε να πάρουμε τελείως στά σοβαρά αυτή την ιδέα και να βγάλουμε συγχρόνως τά θεωρητικά και πρακτικά της συμπεράσματα. Αυτό δεν πόρρεσε να γίνει μέχρι τώρα, ούτε από μās ούτε από τούς μεγάλους θεμελιωτές του μαρξισμού. Από τή μιά μεριά, ή αναγκαία ιστορική πείρα έλειπε· ή άνάλυση που προηγείται, δείχνει καθαρά τήν τεράστια σπουδαιότητα που έχει ο εκφυλισμός της ρωσικής επανάστασης για τό ξεκαθάρισμα του προβλήματος της εργατικής έξουσίας. Από τήν άλλη μεριά και σ' ένα βαθύτερο επίπεδο, ή θεωρία και ή επαναστατική πρακτική μέσα στην κοινωνία της έκμετάλλευσης ύπόκεινται σε μιά κρίσιμη αντίφαση που απορρέει από τό ότι συμμετέχουν στην κοινωνία που θέλουν να καταλύσουν, πράγμα που εκφράζεται με χίλιους τρόπους.

Ένας μόνον άπ' αυτούς τούς τρόπους μās ενδιαφέρει εδώ. Τό να είσαι επαναστάτης σημαίνει να πιστεύεις πώς μόνον οί μάζες, με την πάλη τους, μπορούν να λύσουν τό πρόβλημα του σοσιαλισμού, και ταυτόχρονα να μή μένεις με σταυρωμένα χέρια γι' αυτόν τό λόγο: σημαίνει να πιστεύεις πώς τό ούσιώδες περιεχόμενο της επανάστασης θά δοθεί από τήν πρωτότυπη και άπρόβλεπτη δημιουργική δράση των μαζών, και ταυτόχρονα να ενεργεί ο ίδιος ξεκινώντας από μιά όρθολογιστική άνάλυση του παρόντος και από μιά προοπτική που προεξοφλεί τό μέλλον.¹² Σέ τελευταία άνάλυση: να έχεις για βασική αρχή ότι ή επανάσταση θά σημαίνει άνατροπή και τεράστια διεύρυνση του όρθολογισμού μās και να χρησιμοποιείς αυτόν τόν ίδιο όρθολογισμό για να προβλέψεις τό περιεχόμενο αυτής της επανάστασης.

Τό πώς αυτή ή αντίφαση σχετικά λύνεται και σχετικά εκ νέου τίθεται σε κάθε φάση του εργατικού κινήματος, μέχρι τήν τελική νίκη της επανάστασης, δεν μπορεί να μās άπασχολήσει εδώ· αυτό είναι όλο τό πρόβλημα της συγκεκριμένης διαλεκτικής της ιστορικής εξέλιξης της

επαναστατικής δράσης του προλεταριάτου και της επαναστατικής θεωρίας. Άρκει αυτή τη στιγμή να διαπιστώσουμε ότι υπάρχει μιá εσωτερική δυσκολία στην ανάπτυξη μιáς επαναστατικής θεωρίας και πρακτικής μέσα στο πλαίσιο της εκμεταλλευτικής κοινωνίας και ότι στο βαθμό που θέλει να ξεπεράσει αυτή τη δυσκολία ένας θεωρητικός – όπως άλλωστε κι ένας αγωνιστής– κινδυνεύει να ξαναπέσει άσυνείδητα στο χώρο της άστικης σκέψης, πλιό γενικά στο χώρο αυτού του τρόπου σκέψης που γεννήθηκε σε μιá άλλοτριωμένη κοινωνία και κυριαρχήσε στην ανθρωπότητα χιλιάδες χρόνια. Έτσι, συμβαίνει ώστε ο θεωρητικός, απέναντι στα προβλήματα που βάζει ή καινούρια ιστορική κατάσταση, να φτάνει συχνά να «άναγει τό άγνωστο στο γνωστό», γιατί ακριβώς σ' αυτό συνίσταται ή συνηθισμένη θεωρητική δραστηριότητα. Έτσι μπορεί είτε να μη δει ότι πρόκειται για ένα πρόβλημα νέας μορφής είτε, αν τό δει, να εφαρμόσει στην επίλυση του τούς παραδοσιακούς τύπους λύσης. Κι αυτό τήν ίδια τή στιγμή που αναγνώρισε ή ανακάλυψε τήν επαναστατική σημασία αυτών των δύο θεμελιωδών παραγόντων, τής μοντέρνας τεχνικής και τής δράσης του προλεταριάτου, που τείνουν όχι μόνο να δημιουργήσουν λύσεις καινούριας μορφής, αλλά να καταστρέψουν τίσ ίδιες τίσ βάσεις πάνω στις οποίες έμπαιναν προηγουμένως τά προβλήματα. Οί λύσεις παραδοσιακής μορφής που θά δώσει ο θεωρητικός δέν θά είναι, συνεπώς, μόνον άπρόσφορες· στο βαθμό που θά γίνουν άποδεκτές – πράγμα που σημαίνει μέ τή σειρά του ότι τό προλεταριάτο μένει ακόμα στην έπιρροή των παραδοσιακών ιδεών– θά είναι άντικειμενικά τό όργανο τής συγκρότησης του προλεταριάτου μέσα στα πλαίσια τής εκμετάλλευσης, τό πολύ πολύ μέ μιá άλλη μορφή ίσως.

Ο Μάρξ είχε πλήρη συνείδηση αυτού του προβλήματος· ή αντίθεσή του μέ τόν «ουτοπικό» σοσιαλισμό και ή φράση του «ένα θετικό δήμα πρός τά μπρός αξίζει περισσότερο από μιá ντουζίνα προγράμματα» εκφράζουν ακριβώς τήν καχυποψία του απέναντι στις λύσεις «πάνω στο χαρτί», τίσ οποίες ή ζωντανή εξέλιξη τής ιστορίας τίσ βάζει πάντα στο ράφι. Παρ' όλα αυτά, παραμένει ακόμα στο μαρξισμό ένα σημαντικό μέρος (που αύξηθηκε ακόμα στους μαρξιστές των επόμενων γενεών) από άστικά ή «παραδοσιακά» ιδεολογικά κατάλοιπα. Σ' αυτόν τό βαθμό υπάρχει στον θεωρητικό μαρξισμό μιá άμφιταλάντευση που έπαιξε σημαντικό ιστορικό ρόλο· μέ τή μεσολάβησή της, ή επίδραση τής εκμεταλλευτικής κοινωνίας μπόρεσε να έξασκηθεί από τά μέσα στο προλεταριακό κίνημα. Μιá δραματική έκφραση αυτής τής επίδρασης είναι ή εφαρμογή – που αναλύθηκε πλιό πάνω– από τό μπολσεβίικο κόμμα στη Ρωσία παραδοσιακών άποτελεσματικών λύσεων στο πρόβλημα τής διεύθυνσης τής παραγωγής· οί παραδοσιακές λύσεις υπήρξαν άποτελεσματικές μέ τήν έννοια ότι ξανάφεραν άποτελεσματικά τήν παραδοσιακή κατάσταση πραγμάτων και όδήγη-

σαν στην παλινόρθωση τής εκμετάλλευσης μέ καινούριες μορφές. Θά συναντήσουμε πλιό κάτω κι άλλες σημαντικές περιπτώσεις επιβίωσης άστικών ιδεών στο μαρξισμό. Είναι χρήσιμο, ώστόσο, να συζητήσουμε από τώρα ένα παράδειγμα μέ τό όποιο θά φανεί καθαρά αυτό που έννοούμε.

Πώς θά πληρώνεται ή εργασία σε μιá σοσιαλιστική οικονομία; Είναι γνωστό ότι ο Μάρξ στην «Κριτική του προγράμματος τής Γκότα», ξεχωρίζοντας αυτό τόν τρόπο όργάνωσης τής κοινωνίας μετά τήν επανάσταση («κατώτερη φάση του κομμουνισμού») από τόν ίδιο τόν κομμουνισμό (όπου θά βασιλεύει ή άρχή «από τόν καθένα ανάλογα μέ τίσ ικανότητές του, στον καθένα ανάλογα μέ τίσ ανάγκες του»), μίλησε για τό «άστικό δίκαιο» που θά ισχύει ακόμα σ' αυτή τή φάση, έννοώντας μ' αυτό ίση πληρωμή για τήν ίδια ποιότητα και ποσότητα εργασίας – πράγμα που σημαίνει άνιση πληρωμή για τά διάφορα άτομα.¹³

Πώς μπορεί να δικαιολογήσει κανείς αυτή τήν άρχή; Ξεκινάει από τά θεμελιώδη χαρακτηριστικά τής σοσιαλιστικής οικονομίας: από τή μιá μεριά, ή οικονομία είναι ακόμα οικονομία σπανιότητας και έλλειψης, πράγμα που σημαίνει ότι είναι ουσιώδες να άνέβει στο μάξιμουμ ή παραγωγική προσπάθεια των μελών τής κοινωνίας· από τήν άλλη, οί άνθρωποι είναι ακόμα αιχμάλωτοι τής «έγωιστικής» νοοτροπίας τής κληρονομημένης από τήν προηγούμενη κοινωνία, νοοτροπίας που διατηρείται ακριβώς από αυτή τήν κατάσταση έλλειψης και σπανιότητας. Έπομένως, είναι άναγκαία ή προσπάθεια για τή μεγαλύτερη δυνατή παραγωγή και ταυτόχρονα ή πάλη ενάντια στη «φυσική» τάση, που υπάρχει ακόμα σ' αυτό τό στάδιο, να άποφεύγει κανείς τήν εργασία. Θά βγάξει, συνεπώς, κανείς τό συμπέρασμα ότι, αν θέλουμε να άποφύγουμε τό χάος και τήν πείνα, πρέπει ή πληρωμή τής εργασίας να είναι ανάλογη μέ τήν ποιότητα και τήν ποσότητα τής προσφερόμενης εργασίας (μετρημένη, π.χ., μέ τόν αριθμό των κατασκευαζόμενων κομματιών, μέ τίσ ώρες παρουσίας κλπ.), πράγμα που όδηγει φυσιολογικά σε πληρωμή μηδέν για εργασία μηδέν και ρυθμίζει συγχρόνως τό πρόβλημα τής υποχρέωσης να εργάζεται. Συνοπτικά, καταλήγουμε σε ένα είδος «άμοιβής» άντίστοιχης μέ τήν άπόδοση,¹⁴ και, ανάλογα μέ τήν έξυπνάδα μας, θά μπόρέσουμε να συμβιβάσουμε όπως όπως αυτό τό συμπέρασμα μέ τήν όξυτάτη κριτική που άπευθύνουμε σ' αυτόν τόν τύπο μισθού (μισθός σύμφωνα μέ τήν άπόδοση) μέσα στο πλαίσιο του καπιταλισμού.

Μ' αυτό τόν τρόπο θά ξεχνάγαμε, άπλούστατα, ότι τό πρόβλημα δέν μπορεί πιά να τεθεί μ' αυτούς τούς όρους: και ή μοντέρνα τεχνική και οί μορφές συνεργασίας των εργατών που συνεπάγεται ο σοσιαλισμός δείχνουν πώς αυτό τό πρόβλημα, έτσι τοποθετημένο, είναι ξεπερασμένο. Είτε πρόκειται για εργασία σε «άλυσίδα μονταρίσματος»

είτε γὰρ κατασκευή κομματιῶν σέ μηχανές «ἀτομικές», ὁ ρυθμός ἐργασίας τοῦ ἀτομικοῦ ἐργάτη τοῦ ὑπαγορεύεται ἀπὸ τὸ ρυθμὸ ἐργασίας τοῦ συνόλου στὸ ὁποῖο ἀνήκει – αὐτόματα καὶ «φυσικά» στὴν περίπτωση δουλειᾶς στὴν ἄλυσίδα, ἔμμεσα καὶ «κοινωνικά» στὴν περίπτωση κατασκευῆς κομματιῶν σέ ἀτομικὴ μηχανή, ἀλλὰ πάντοτε μ' ἓναν τρόπο πού τοῦ ἐπιβάλλεται. Δέν ὑπάρχει πιά, κατὰ συνέπεια, πρόβλημα ἀτομικῆς ἀπόδοσης.¹⁵ Ὑπάρχει ἓνα πρόβλημα ρυθμοῦ ἐργασίας ἐνός δεδομένου συνόλου ἐργατῶν – πού εἶναι σέ τελευταία ἀνάληψη τὸ σύνολο ἐνός ἐργοστασίου – κι αὐτὸς ὁ ρυθμὸς δέν μπορεῖ νὰ καθοριστεῖ παρά μόνο ἀπ' αὐτὸ τὸ ἴδιο τὸ σύνολο ἐργατῶν. Τὸ πρόβλημα τῆς πληρωμῆς, λοιπόν, καταντάει νὰ εἶναι ἓνα πρόβλημα διεύθυνσης γιατί, μιά καὶ καθορίστηκε ἓνας γενικός μισθός, ἢ συγκεκριμένη κλίμακα ἀμοιβῆς (σχέση μισθοῦ-ἀπόδοσης) θά καθοριστεῖ μέσω τοῦ καθορισμοῦ τοῦ ρυθμοῦ ἐργασίας· αὐτὸ μέ τῆ σειρά του μᾶς ὀδηγεῖ κατευθεῖαν στὴν καρδιά τοῦ προβλήματος τῆς διεύθυνσης, πρόβλημα πού ἀφορᾶ, μέ συγκεκριμένη μορφή, τὸ σύνολο τῶν παραγωγῶν (πού θά πρέπει νὰ προσδιορίσουν, μ' αὐτὴ ἢ τὴν ἄλλη μορφή, ὅτι τοῦτος ὁ ρυθμὸς παραγωγῆς σέ μιά συγκεκριμένη ἄλυσίδα ἰσοδυναμεῖ σάν κατανάλωση ἐργασίας μέ ἓναν ἄλλο ρυθμὸ παραγωγῆς σέ μιά ἄλλη ἄλυσίδα, καὶ αὐτὸ τόσο ἀνάμεσα στὰ διάφορα τμήματα τοῦ ἴδιου ἐργοστασίου ὅσο καὶ ἀνάμεσα στὰ διάφορα ἐργοστάσια κλπ.). Ὑπενθυμίζουμε, ἂν χρειάζεται, ὅτι αὐτὸ δέν σημαίνει καθόλου ὅτι τὸ πρόβλημα γίνεται ἀναγκαστικά πιὸ εὐκόλο στὴ λύση του, ἴσως ἀκόμα συμβαίνει τὸ ἀντίθετο· εἶναι ὅμως, ἐπιτέλους, τοποθετημένο σωστά. Ἐνδεχόμενα λάθη στὴ λύση του μπορεῖ νὰ φανοῦν γόνιμα γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ σοσιαλισμοῦ, γιατί ἡ διαδοχικὴ τους διόρθωση θά ἐπιτρέψει νὰ φτάσουμε στὴ λύση ἐνῶ, ὅσο τὸ θέτουμε ἀκόμα μέ τῆ μορφή τῆς «ἀμοιβῆς σύμφωνα μέ τὴν ἀπόδοση» ἢ τοῦ «ἀστικοῦ δικαίου», τοποθετούμαστε ἀμέσως στὸ χῶρο μᾶς ἐκμεταλλευτικῆς κοινωνίας.¹⁶

Ἄλλὰ αὐτὸ πού ἐνδιαφέρει εἶναι νὰ ἀναλύσουμε τὸ μηχανισμό τοῦ λάθους. Ἀπέναντι σ' ἓνα πρόβλημα κληροδοτημένο ἀπὸ τὴν ἀστικὴ ἐποχὴ σκεφτόμαστε σάν ἀστοί. Καταρχὴν δάζουμε ἓναν κανόνα γενικό καὶ ἀφηρημένο – μόνη μορφή λύσης προβλημάτων γιὰ μιά ἀλλοτριωμένη κοινωνία – ξεχνώντας ὅτι «ὁ νόμος εἶναι σάν ἓνας ἄνθρωπος αὐθάδης καὶ ἀμαθής» πού ἐπαναλαμβάνει συνεχῶς τὸ ἴδιο πράγμα¹⁷ καὶ μιά σοσιαλιστικὴ λύση δέν μπορεῖ νὰ εἶναι ὀσοιαλιστικὴ παρά μόνον ἐάν εἶναι μιά συγκεκριμένη λύση πού ἀπαιτεῖ τὴ μόνιμη συμμετοχὴ τοῦ οργανωμένου συνόλου τῶν ἐργατῶν γιὰ τὸν καθορισμὸ τῆς. Ξεχνώντας ἀκόμα ὅτι μιά ἀλλοτριωμένη κοινωνία εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ προστρέχει σέ γενικούς καὶ ἀφηρημένους κανόνες, γιατί ἄλλιως δέν θά μπορούσε νὰ εἶναι σταθερὴ καὶ γιατί εἶναι ἀνίκανη νὰ λάβει ὑπόψη τῆς τῆς συγκεκριμένες περιπτώσεις καθαυτῆς, μὴν ἔχοντας οὐ-

τε τοὺς θεσμούς, οὔτε τὴν ἀπαραίτητη ὀπτική γι' αὐτὸ, ἐνῶ, ἀντίθετα, μιά σοσιαλιστικὴ κοινωνία πού δημιουργεῖ ἀκριβῶς τὰ ὄργανα πού μποροῦν νὰ λάβουν ὑπόψη τους ὅλες τῆς συγκεκριμένες περιπτώσεις δέν μπορεῖ νὰ ἔχει γιὰ νόμο παρά μόνο τὴν ἀδιάκοπη καθοριστικὴ δραστηριότητα αὐτῶν τῶν ὀργάνων.

Σκεφτόμαστε ἀκόμα σάν ἀστοί κατὰ τοῦτο: δεχόμαστε τὴν ἀστικὴ ἰδέα (πού ἀντανάκλᾳ ἀκριβῶς τὴν κατάσταση στὴν ἀστικὴ κοινωνία) τοῦ ἀτομικοῦ συμφέροντος σάν ὑπέρατο κίνητρο τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητος. Ἔτσι, π.χ. γιὰ τὴν ἀστικὴ νοοτροπία τῶν ἄγγλων «νεοσοσιαλιστῶν», ὁ ἄνθρωπος στὴ σοσιαλιστικὴ κοινωνία ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι, πρὶν ἀπὸ ὅτιδήποτε ἄλλο, ἓνας «οἰκονομικός ἄνθρωπος», κατὰ συνέπεια θά ἐπρεπε ἢ κοινωνία νὰ οργανωθεῖ σύμφωνα μ' αὐτὴν τὴν ἰδέα. Ἔτσι, μεταθέτοντας καὶ τὰ προβλήματα τοῦ καπιταλισμοῦ καὶ τῆ συμπεριφορᾶ τοῦ ἀστοῦ στὴν καινούρια κοινωνία, οἱ «νεοσοσιαλιστές» ἀπασχολοῦνται οὐσιαστικά μέ τὸ πρόβλημα «χρηματικῶν κινήτρων» καὶ ξεχνοῦν ὅτι ἡδὴ στὴν καπιταλιστικὴ κοινωνία αὐτὸ πού κάνει τὸν ἐργάτη νὰ δουλεύει δέν εἶναι τὰ «χρηματικὰ κίνητρα» ἀλλὰ ὁ ἔλεγχος τῆς δουλειᾶς του ἀπὸ ἄλλους ἀνθρώπους καὶ ἀπὸ τῆς ἴδιες τῆς μηχανές. Ἡ ἰδέα τοῦ «οἰκονομικοῦ ἀνθρώπου» δημιουργήθηκε ἀπὸ τὴν ἀστικὴ κοινωνία κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσίνης· πιά συγκεκριμένα, κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωση τοῦ ἀστοῦ καὶ ἀσφαλῶς ὄχι τοῦ ἐργάτη. Οἱ ἐργάτες δέν ἐνεργοῦν σάν «οἰκονομικοὶ ἄνθρωποι» παρά μόνον ἐκεῖ πού εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ τὸ κάνουν, δηλαδή ἀπέναντι στοὺς ἀστούς (πού ἔτσι πληρώνονται μέ τὸ ἴδιο τους τὸ νόμισμα), ἀλλὰ ἀσφαλῶς ποτέ ἀνάμεσά τους (ὅπως μπορούμε νὰ τὸ δοῦμε στίς ἀπεργεῖες καὶ ἐπίσης στὴ συμπεριφορᾶ τους ἀπέναντι στίς οἰκογένειές τους· ἄλλιώς θά ὑπῆρχαν πιά ἐργάτες ἀπὸ πολὺν καιρὸ). Κι ἂν πει κανεὶς ὅτι ἐνεργοῦν ἔτσι ἀπέναντι σ' αὐτὰ πού τοὺς «ἀνήκουν» (οἰκογένεια, τάξη κλπ.), θά εἶμαστε τελείως σύμφωνοι γιατί λέμε ἀκριβῶς αὐτὸ: ὅτι θά ἐνεργοῦν μέ τὸν ἴδιο τρόπο ἀπέναντι στὰ πάντα ὅταν τὰ πάντα θά τοὺς «ἀνήκουν». Κι ἂν ἰσχυρίζοταν κανεὶς ὅτι ἡ οἰκογένεια εἶναι πραγματικὴ καὶ ὄρατὴ ἐνῶ τὸ «πᾶν» εἶναι μιά ἀφαίρεση, θά ἔδειχνε ἀκόμα πὼς δέν ἔχει καταλάβει περὶ τίνος πρόκειται γιατί τὸ «πᾶν» γιὰ τὸ ὁποῖο μιλάμε εἶναι συγκεκριμένο, ἀρχίζει μέ τοὺς ἄλλους ἐργάτες τοῦ τμήματος, τοῦ ἄλλου ἐργοστασίου κλπ.

Ἡ ἐργατικὴ διεύθυνση τῆς παραγωγῆς

Μιά κοινωνία χωρὶς ἐκμετάλλευση δέν εἶναι νοητὴ – τὸ εἶδαμε πιὸ πάνω – παρά μόνον ὅταν ἡ διεύθυνση τῆς παραγωγῆς δέν εἶναι ἐντοπισμένη σέ μιά κοινωνικὴ κατηγορία, μέ ἄλλα λόγια ἂν ἡ διαρθρωτικὴ διαίρεση τῆς κοινωνίας σέ διευθύνοντες καὶ ἐκτελεστές ἔχει καταργηθεῖ. Εἶδαμε ἐπίσης ὅτι ἡ λύση τοῦ προβλήματος, τὸ ὁποῖο ὀρι-

ζεται έτσι, δέν μπορεί νά δοθεί παρά μόνον από τό ίδιο τό προλεταριάτο. Δέν πρόκειται μόνον γιά τό ότι καμιά λύση δέν θά έχει άξία, ότι δέν θά μπορούσε καν νά πραγματοποιηθεί, άν δέν είχε εκ νέου επινοηθεί αυτόνομα από τίς μάζες· ούτε μόνον γιά τό ότι τό πρόβλημα μπαίνει σέ κλίμακα πού κάνει αναγκαία τήν ενεργό συνεργασία εκατομμυρίων ατόμων γιά τή λύση του. Πρόκειται κυρίως γιά τό ότι, από τήν ίδια του τή φύση, ή λύση του προβλήματος τής εργατικής διεύθυνσης δέν μπορεί νά μπει σέ μιά φόρμουλα ή, όπως τό είπαμε ήδη, ή αδιάκοπη καθοριστική δραστηριότητα των μαζικών διευθυντικών οργανισμών είναι ο μόνος άληθινός νόμος πού γνωρίζει ή σοσιαλιστική κοινωνία.

Οί παρακάτω σκέψεις δέν αποσκοπούν, συνεπώς, στό νά «επιλύσουν» θεωρητικά τό πρόβλημα τής εργατικής διεύθυνσης—προσπάθεια πού θά ήταν, ακόμα μιά φορά, σέ αντίθεση μέ τόν έαυτό της— αλλά στό νά ξεκαθαρίσουν τά δεδομένα του. Αποβλέπουμε άπλώς στό νά διαλύσουμε τίς παρεξηγήσεις και προκαταλήψεις πού είναι πλατιά διαδεδομένες, δείχνοντας πώς δέν τίθεται και πώς τίθεται τό πρόβλημα τής εργατικής διεύθυνσης.

Αν κανείς σκέφτεται ότι τό ουσιαστικό καθήκον τής επανάστασης είναι καθήκον άρνητικό, π.χ. ή κατάργηση τής ιδιωτικής ιδιοκτησίας—πού μπορεί πράγματι νά πραγματοποιηθεί μέ ένα διάταγμα— μπορεί νά σκέφτεται και ότι ή επανάσταση αποβλέπει κεντρικά στήν «κατάληψη τής έξουσίας», δηλαδή ότι είναι μιά «στιγμή» (πού μπορεί νά διαρκέσει μερικές μέρες και νά έπεκταθεί, τό πολύ, σέ μερικούς μήνες ή χρόνια έμφυλιου πολέμου) όπου οι εργάτες, παίρνοντας τήν έξουσία, άπαλλοτριώνουν νόμφ και έργω τούς ιδιοκτήτες των εργοστασίων. Καί, σέ μιά τέτοια περίπτωση, πράγματι θά φτάσει ν' αποδώσει κανείς κεφαλαιώδη σπουδαιότητα στήν «κατάληψη τής έξουσίας» και σ' έναν οργανισμό φτιαγμένο αποκλειστικά γι' αυτόν τό σκοπό.

Έτσι άκριβώς συμβαίνουν τά πράγματα σέ μιά άστική επανάσταση. Η καινούρια κοινωνία είναι ολότετα προετοιμασμένη στους κόλπους τής παλιάς· οι φάμπρικες συγκεντρώνουν άφεντικά και εργάτες, τά μισιακά πού πληρώνουν οι χωρικοί στους γαιοκτήμονες στερούνται κάθε οικονομική λειτουργία, όπως οι γαιοκτήμονες πού τά λαμβάνουν στερούνται κάθε κοινωνική λειτουργία. Σ' αυτή τήν ουσιαστικά άστική κοινωνία δέν διατηρούνται παρά μόνο μερικά φεουδαρχικά κατάλοιπα. Μιά Βασιλίη πού γκρεμίζεται, μερικά κεφάλια πού κόβονται, μιά νύχτα Αυγούστου, πολλοί βουλευτές (ανάμεσα στους όποιους πολλοί δικηγόροι) πού διατυπώνουν συντάγματα, νόμους και διατάγματα—και ή παρτίδα παίχτηκε. Η επανάσταση έγινε, μιά ιστορική περίοδος κλείνει, μιά καινούρια άνοίγει. Είναι γεγονός ότι ένας έμφύλιος πόλεμος μπορεί νά έπακολουθήσει· ή σύνταξη των

νέων Κωδίκων θά πάρει λίγα χρόνια, ή δομή τής Διοίκησης όπως και του Στρατού θά ύποστούν σημαντικές αλλαγές. Αλλά τό πιο σημαντικό μέρος τής επανάστασης έχει κιάλας γίνει πριν από τήν επανάσταση.

Αυτό συμβαίνει επειδή ή άστική επανάσταση δέν είναι παρά καθαρή άρνηση σέ ό,τι άφορά τόν οικονομικό τομέα. Βασίζεται σ' αυτό πού υπάρχει, περιορίζεται στό νά δώσει νομική μορφή σέ μιά υπάρχουσα κατάσταση πραγμάτων καταργώντας ένα έποικοδόμημα πού αυτό τό ίδιο έχει ήδη πάψει νά είναι πραγματικό. Οί περιορισμένες κατασκευές της δέν άφορούν παρά μόνον αυτό τό έποικοδόμημα· ή οικονομική βάση φροντίζει γιά τόν έαυτό της. Ο καπιταλισμός, είτε πριν είτε μετά από τήν άστική επανάσταση, μιά και έγκαταστάθηκε σ' έναν τομέα τής οικονομίας, διαδίδεται από τήν ίδια τή δύναμη των νόμων του σ' όλο τό χώρο τής άπλης έμπορευματικής παραγωγής πού βρίσκει μπροστά του.

Δέν υπάρχει καμιά σχέση ανάμεσα σ' αυτή τή διαδικασία και τή διαδικασία τής σοσιαλιστικής επανάστασης. Γιατί έτούτη δέν είναι άπλή άρνηση ορισμένων πλευρών τής προηγούμενης κοινωνικής όργάνωσης· είναι ουσιαστικά θετική. Οφείλει νά δημιουργήσει τό καθεστώς—όχι νά φτιάξει έργοστάσια αλλά νά δημιουργήσει καινούριες σχέσεις παραγωγής πού μόνον τίς προϋποθέσεις τους προσφέρει ή ανάπτυξη του καπιταλισμού. Αυτό τό αντίλαμβάνεται κανείς καλύτερα ξαναδιαβάζοντας τήν περικοπή όπου ο Μάρξ περιγράφει τήν «ιστορική τάση τής καπιταλιστικής συγκεντρώσεως». Ας μάς επιτραπεί νά παραθέσουμε εδώ ένα εκτεταμένο απόσπασμα:

«Από τή στιγμή πού ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής γίνεται αυτόαρκης, ή βαθμιαία κοινωνικοποίηση τής εργασίας και ή έπακολουθούσα μετατροπή τής γής και των άλλων μέσων παραγωγής σέ μέσα παραγωγής κοινά, συνεπώς κοινωνικά έκμεταλλείσιμα, και, εν συνεχεία, ή άπαλλοτρίωση των ιδιωτών ιδιοκτητών παίρνουν καινούρια μορφή. Αυτή ή άπαλλοτρίωση συντελείται μέσα από τό παιχνίδι των νόμων πού ένυπάρχουν στήν ίδια τήν καπιταλιστική παραγωγή μέ τή συγκεντρωση των κεφαλαίων. Κάθε καπιταλιστής σκοτώνει πολλούς άλλους. Παράλληλα μ' αυτήν τή συγκεντρωση ή άπαλλοτρίωση πολλών καπιταλιστών από λίγους, αναπτύσσονται ή συνεργατική μορφή τής διαδικασίας τής εργασίας σέ μιά κλίμακα όλο και μεγαλύτερη, ή όρθολογιστική έφαρμογή τής έπιστήμης στήν τεχνική, ή συστηματική έκμετάλλευση του εδάφους, ή μετατροπή των ιδιαίτερων μέσων εργασίας σέ μέσα πού δέν μπορούν νά χρησιμοποιηθούν παρά από κοινού, ή οικονομία όλων των μέσων παραγωγής επειδή χρησιμοποιούνται σαν μέσα παραγωγής μιάς συνδυασμένης κοινωνικής εργασίας, ή είσοδος όλων των λαών στό δίκτυο τής παγκόσμιας άγοράς και, κατά συνέπεια, ο διεθνής χαρακτήρας του καπιταλιστι-

κού καθεστώτος. Παράλληλα με την ελάττωση του αριθμού των μεγάλων καπιταλιστών που ιδιοποιούνται και μονοπωλούν όλα τα πλεονεκτήματα αυτής της διαδικασίας μετασχηματισμού, βλέπουμε να μεγαλώνει η φτώχεια, η καταπίεση, η σκληριά, ο εκφυλισμός, η εκμετάλλευση, αλλά ταυτόχρονα και η εξέγερση της εργατικής τάξης, η οποία αυξάνει ακατάπαυστα και την οποία εκπαίδευσε, ένωσε και οργάνωσε ο ίδιος ο μηχανισμός της διαδικασίας της καπιταλιστικής παραγωγής. Το μονοπώλιο του κεφαλαίου γίνεται το έμπόδιο του τρόπου παραγωγής που αναπτύχθηκε μ' αυτό και απ' αυτό. Η συγκέντρωση των μέσων παραγωγής και η κοινωνικοποίηση της εργασίας φτάνουν στο σημείο όπου δέν συμβιδιάζονται πια με το καπιταλιστικό τους περίβλημα και τό κάνουν να έκρηγαι. Η τελευταία ώρα της καπιταλιστικής ιδιωτικής ιδιοκτησίας σήμανε. Οι άπαλλοτριωτές άπαλλοτριώνονται με τή σειρά τους.»¹⁸

Τί υπάρχει όμως στην πραγματικότητα από την καινούρια κοινωνία, τή στιγμή που «τό καπιταλιστικό περίβλημα έκρήγνυται»; Υπάρχουν πράγματι όλες της οί προϋποθέσεις: Μιά κοινωνία σχηματισμένη σχεδόν αποκλειστικά από προλετάριους, ή «όρθολογιστική έφαρμογή της επιστήμης στη βιομηχανία» και επίσης, δεδομένου του βαθμού συγκέντρωσης των επιχειρήσεων που προϋποθέτει ή περικοπή του Μάρξ, ο διαχωρισμός της ιδιοκτησίας και των πραγματικών λειτουργιών διεύθυνσης της παραγωγής. Άλλά που είναι οί σοσιαλιστικές σχέσεις παραγωγής ήδη πραγματοποιημένες στους κόλπους αυτής της κοινωνίας, όπως ήταν οί άστικές σχέσεις παραγωγής στη «φρεουδαρχική» κοινωνία;

Είναι προφανές ότι αυτές οί καινούριες σχέσεις παραγωγής δέν μπορούν να ταυτιστούν άπλά με την «κοινωνικοποίηση της διαδικασίας της εργασίας» και με τή συνεργασία χιλιάδων άτόμων στους κόλπους των μεγάλων βιομηχανικών μονάδων· γιατί αυτές εδώ οί σχέσεις δέν είναι παρά οί χαρακτηριστικές σχέσεις παραγωγής του τέλει αναπτυγμένου καπιταλισμού.

Η «κοινωνικοποίηση της διαδικασίας της εργασίας», έτσι όπως γίνεται στην καπιταλιστική οικονομία, είναι ή προϋπόθεση του σοσιαλισμού, καθόσο καταργεί τήν άναρχία, τήν άπομόνωση, τή διασπορά κλπ. Άλλά δέν είναι καθόλου μία «προεικόνιση» ή ένα «έμβρυο» του σοσιαλισμού, καθόσο είναι ανταγωνιστική κοινωνικοποίηση, δηλαδή άναπαράγει και βαθώνει τή διαίρεση της μάζας των έκτελεστών και του διευθυντικού στρώματος. Παράλληλα με τό ότι οί παραγωγοί υποβάλλονται σέ συλλογική πειθαρχία, ότι οί συνθήκες παραγωγής ένοποιούνται άνάμεσα στους διάφορους τομείς και περιοχές, ότι τά καθήκοντα της παραγωγής γίνονται ανταλλάξιμα άναμεταξύ τους, παρατηρούμε από τήν άλλη μεριά όχι μόνον έναν ελαττούμενο αριθμό καπιταλιστών, με ένα ρόλο όλο και περισσότερο παρασιτικό, αλλά

τή δημιουργία ενός ξεχωριστού μηχανισμού της διεύθυνσης της παραγωγής. Άλλά άκριβώς οί σοσιαλιστικές παραγωγικές σχέσεις αποκλείουν τήν ξεχωριστή ύπαρξη ενός σταθερού και μόνιμου διευθυντικού στρώματος της παραγωγής. Βλέπουμε, λοιπόν, ότι ή άφετηρία της πραγματοποίησης των σοσιαλιστικών σχέσεων παραγωγής δέν μπορεί να είναι παρά ή κατάλυση της άστικής ή γραφειοκρατικής έξουσίας. Ο καπιταλιστικός μετασχηματισμός της κοινωνίας τελειώνει με τήν άστική επανάσταση, ο σοσιαλιστικός μετασχηματισμός αρχίζει με τήν προλεταριακή επανάσταση.

Η μοντέρνα εξέλιξη εξαφάνισε ή ίδια πολλές πλευρές του προβλήματος της διεύθυνσης που άλλοτε είχαν θεωρηθεί κρίσιμες. Από τή μια μεριά ή ίδια ή εργασία της διεύθυνσης έγινε μία εργασία μισθωτή, όπως τό σημείωνε ήδη ο Ένγκελς· από τήν άλλη, έγινε και ή ίδια μία συλλογική εργασία έκτέλεσης·¹⁹ τά «καθήκοντα» οργάνωσης της εργασίας, που άλλοτε τά έκτελούσε τό άφεντικό με τή βοήθεια λίγων μηχανικών, σήμερα έκτελούνται από γραφεία που αριθμούν εκατοντάδες ή χιλιάδες πρόσωπα που είναι και αυτοί μισθωτοί έκτελεστές και κάνουν μία έπιμέρους εργασία. Τό άλλο μέρος των κατά παράδοση καθηκόντων της διεύθυνσης, εν συντομία ή ένταξη της επιχειρήσης στο σύνολο της οικονομίας και ιδιαίτερα ή «μελέτη» ή ή «διαίεση» της άγοράς (φύση, ποιότητα, τιμή των ζητούμενων προϊόντων, μεταβολή της κλίμακας της παραγωγής κλπ.), είχε ήδη μετασχηματιστεί στη φύση του με τήν εμφάνιση των μονοπωλίων· μετασχηματίζεται επίσης στον τρόπο πραγματοποίησής του, γιατί τό κύριο μέρος του έκτελείται, στο έξής, από έναν συλλογικό μηχανισμό έρευνας των άγορών, μελέτης των γούστων των καταναλωτών, πώλησης του προϊόντος κλπ. Αυτό γίνεται στην περίπτωση του μονοπωλιακού καπιταλισμού. Όταν ή ιδιωτική ιδιοκτησία άφήσει τή θέση της στην κρατική ιδιοκτησία, όπως στον γραφειοκρατικό καπιταλισμό, ένας κεντρικός μηχανισμός συντονισμού της λειτουργίας των επιχειρήσεων παίρνει τή θέση και της άγοράς σαν «ρυθμιστής» και των διευθυντικών μηχανισμών κάθε επιχειρήσης· είναι ή κεντρική γραφειοκρατία ή έπιφορτισμένη με τή σχεδιοποίηση, της οποίας ή οικονομική «άναγκαιότητα» άπορρέει, κατά τούς άπολογητές της, από αυτές άκριβώς τίς συντονιστικές λειτουργίες.

Είναι περιττό να συζητήσει κανείς αυτό τό σόφισμα,²⁰ γιατί — και αυτό είναι που μάς ενδιαφέρει — τό πρόβλημα του συντονισμού της δραστηριότητας των επιχειρήσεων και των παραγωγικών τομέων μετά τήν κατάργηση της άγοράς, με άλλα λόγια τό πρόβλημα της σχεδιοποίησης, είναι ήδη καταργημένο από μόνο του από τή μοντέρνα τεχνική. Η μέθοδος του Λεοντιέφ,²¹ ακόμα και στή σημερινή της μορφή,²² άφαιρεί κάθε «πολιτική» ή «οικονομική» σημασία από τό πρόβλημα του συντονισμού άνάμεσα στους διάφορους τομείς ή σίς

διάφορες επιχειρήσεις. Γιατί επιτρέπει, αν τό ποσό τῆς ἐπιθυμητῆς παραγωγῆς ἀντικειμένων τελικῆς χρήσης εἶναι καθορισμένο, νά προσδιορίσουμε τίς συνέπειες πού ἀπορρέουν γιά τό σύνολο τῶν τομέων, τῶν περιοχῶν καί τῶν επιχειρήσεων μέ μορφή στόχων παραγωγῆς πού θά πρέπει νά πραγματοποιηθοῦν ἀπό κάθε παραγωγική μονάδα σέ ἕνα δεδομένο χρονικό διάστημα. Ἐπιτρέπει ταυτόχρονα ἕναν μεγάλο βαθμό εὐκαμψίας, γιατί δίνει τή δυνατότητα, ἂν θέλουμε, νά τροποποιήσουμε ἕνα σχέδιο κατά τή διάρκεια τῆς ἐκτέλεσής του καί νά συνάγουμε ἀμέσως τίς πρακτικές συνέπειες αὐτῆς τῆς τροποποίησης. Συνδυασμένη μέ ἄλλες μοντέρνες μεθόδους,²³ ἐπιτρέπει συγχρόνως νά διαλέξουμε, ὅταν οἱ συνολικά ἀντικειμενικοί σκοποὶ ἔχουν καθοριστεῖ, τίς καλύτερες μεθόδους πραγματοποίησης καί νά τίς συγκεκριμενοποιήσουμε λεπτομερειακά γιά ὅλη τήν οἰκονομία. Μέ λίγα λόγια, τό σύνολο τῆς «δραστηριότητας σχεδιοποίησης» τῆς ρωσικῆς γραφειοκρατίας, π.χ., θά μπορούσι ἀπό τώρα νά ἀνατεθεῖ σέ μιά ἠλεκτρονική μηχανή.

Τό πρόβλημα, λοιπόν, δέν μπαίνει παρά σά δύο ἄκρες τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητας: στό πιό συγκεκριμένο ἐπίπεδο, δηλαδή τῆς μετατροπῆς τοῦ στόχου παραγωγῆς ἐνός ἐργοστασίου σέ στόχο παραγωγῆς γιά κάθε ομάδα ἐργατῶν στά διάφορα ἐργαστήρια τοῦ ἐργοστασίου, καί στό πιό καθολικό ἐπίπεδο, δηλαδή τοῦ καθορισμοῦ γιά τό σύνολο τῆς οἰκονομίας τῶν στόχων παραγωγῆς γιά τά ἀγαθὰ τελικῆς χρήσης.

Καί στίς δύο περιπτώσεις τό πρόβλημα μπαίνει μόνο γιατί ὑπάρχει –καί θά ὑπάρχει ἀκόμα περισσότερο σέ μιά σοσιαλιστική κοινωνία– τεχνική ἀνάπτυξη (μέ τή γενικότερη σημασία τοῦ ὄρου). Εἶναι πρᾶγμα φανερό ὅτι μέ μιά στάσιμη τεχνική ἢ μορφή τῆς λύσης (ἂν ὄχι οἱ ἴδιες οἱ λύσεις πού στό συγκεκριμένο τους περιεχόμενο θά μεταβάλλονται, π.χ. ἂν ὑπάρχει συσσώρευση) θά μπορούσε νά δοθεῖ μιά φερά γιά πάντα, εἴτε πρόκειται γιά τήν κατανομή καθηκόντων στό ἐσωτερικό ἐνός ἐργαστηρίου (τέλεια συμβιβάσιμη μέ τήν ἀνταλλαξιμότητα τῶν παραγωγῶν στά διάφορα πόστα) εἴτε γιά τόν καθορισμό τῶν προϊόντων τελικῆς χρήσης. Ἄλλά στήν πραγματικότητα (μέ μιά ἀναπτυσσόμενη τεχνική) ἢ ἀδιάκοπη τροποποίηση τῶν παραγωγικῶν συνδυασμῶν καί τῶν τελικῶν στόχων θά δημιουργήσῃ τό χώρο ὅπου θά πρέπει νά ἀσκηθεῖ ἡ συλλογική διεύθυνση.

Ἡ ἀλλοτρίωση στήν καπιταλιστική κοινωνία

Μέ τόν ὄρο «ἀλλοτρίωση» πού εἶναι χαρακτηριστικό σημεῖο κάθε ταξικῆς κοινωνίας ἀλλά ἐμφανίζεται σέ ἕκταση καί βάθος ἀσύγκριτα μεγαλύτερο στήν καπιταλιστική κοινωνία – ἐννοοῦμε ὅτι τά προϊόντα τῆς δραστηριότητος τοῦ ἀνθρώπου – εἴτε πρόκειται γιά ἀντικείμενα εἴτε γιά θεσμούς – παίρνουν ἀπέναντί του ἀνεξάρτητη κοινωνική

ὑπαρξη καί, ἀντί νά κυριαρχοῦν ἀπ' αὐτόν, κυριαρχοῦν σ' αὐτόν. Ἡ ἀλλοτρίωση εἶναι, κατά συνέπεια, αὐτό πού ἀντιτίθεται στήν ἐλεύθερη δημιουργικότητα τοῦ ἀνθρώπου μέσα στόν κόσμο πού δημιουργήθηκε ἀπό τόν ἀνθρώπο· δέν εἶναι ἀνεξάρτητη ἱστορική ἀρχή μέ δική της πηγῆ. Εἶναι ἡ ἀντικειμενικοποίηση τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητος στό βαθμό πού ξεφεύγει ἀπό τό ὑποκείμενό της, χωρίς νά μπορεῖ τό ὑποκείμενό της νά τῆς ξεφύγει. Κάθε ἀλλοτρίωση εἶναι μιά ἀνθρώπινη ἀντικειμενικοποίηση, δηλαδή ἡ πηγῆ τῆς βρίσκεται σέ μιά ἀνθρώπινη δραστηριότητα (δέν ὑπάρχουν «μυστικές δυνάμεις» στήν ἱστορία οὔτε «πανουργία τοῦ λόγου»,* οὔτε φυσικοὶ οἰκονομικοὶ νόμοι)· ὁμως, κάθε ἀντικειμενικοποίηση δέν εἶναι ἀναγκαστικά ἀπαλλοτρίωση,²⁴ στό βαθμό πού μπορεῖ νά ἀναθεωρηθεῖ συνειδητά, νά ἐπιβεβαιωθεῖ ἐκ νέου ἢ νά καταλυθεῖ. Ὁ σοσιαλισμός θά εἶναι ἡ κατάλυση τῆς ἀλλοτρίωσης καθόσο θά ἐπιτρέπει τήν ἀδιάκοπη ἀναθεώρηση, συνειδητή καί χωρίς βίαιες συγκρούσεις τῶν κοινωνικῶν δεδομένων, καθόσο θά ἐγκαθιδρύσει τήν κυριαρχία τῶν ἀνθρώπων στά προϊόντα τῆς δραστηριότητός τους. Ἡ καπιταλιστική κοινωνία εἶναι μιά ἀλλοτριωμένη κοινωνία καθόσο κυριαρχεῖται ἀπό τίς ἴδιες τῆς τίς δημιουργίες, καθόσο οἱ μετασχηματισμοὶ τῆς συντελοῦνται ἀνεξάρτητα ἀπό τή θέληση καί τή συνείδηση τῶν ἀνθρώπων (περιλαμβανομένης καί τῆς κυρίαρχης τάξης) καί σύμφωνα μέ οἰονομικούς «νόμους» πού ἐκφράζουν ἀντικειμενικές δομές ἀνεξάρτητες ἀπό τόν ἔλεγχό της.

Αὐτό πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ δέν εἶναι νά περιγράψουμε τή γένεση τῆς ἀλλοτρίωσης, ὡς ἀλλοτρίωσης τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας – πρᾶγμα πού θά προϋπόθετε τήν ἀνάλυση τῆς γένεσης τοῦ καπιταλισμοῦ καί τῆς λειτουργίας του – ἀλλά νά δείξουμε τίς συγκεκριμένες ἐκδηλώσεις τῆς ἀλλοτρίωσης στίς διάφορες σφαῖρες τῆς κοινωνικῆς δραστηριότητος καί τὴν ἐσώτερη ἐνότητά τους.

Μόνο στό βαθμό πού συλλαμβάνουμε τό περιεχόμενο τοῦ σοσιαλισμοῦ σάν τήν αὐτονομία τοῦ προλεταριάτου, σάν ἐλεύθερη δημιουργική δραστηριότητα πού αὐτοκαθορίζεται, σάν ἐργατική διεύθυνση σέ ὅλους τοὺς τομεῖς, μόνο σ' αὐτόν τό βαθμό μπορούμε νά συλλάβουμε τήν οὐσία τῆς ἀλλοτρίωσης τοῦ ἀνθρώπου στήν καπιταλιστική κοινωνία. Πρᾶγματι, δέν εἶναι τυχαῖο τό γεγονός ὅτι «φωτισμένοι» ἄστοι καί ρεφορμιστές γραφειοκράτες ἢ σταλινικοὶ δέν θέλουν νά δοῦν παρά μόνο τά οἰκονομικά κακά τοῦ καπιταλισμοῦ, καί στό οἰκονομικό ἐπίπεδο μόνο τήν ἐκμετάλλευση μέ τή μορφή ἀνίσης κατα-

* Μ' αὐτό τόν ὄρο (List der Vernunft) ὁ Χέγκελ ἤθελε νά ἐκφράσει τή χρησιμοποίηση ἀπό τό λόγο – πού, κατά τή θεωρία του, κυριαρχεῖ στήν ἱστορία – μέσων πού φαίνονται ἄσχετα μέ τό σκοπό τους καί, παρ' ὅλα αὐτά, ἐπιφέρουν τό ἐπιδιωκόμενο (ἀπό τό Λόγο) ἀποτέλεσμα. (Σ.τ.Μ.)

νομής του Ξθνικού εισοδήματος. Η κριτική τους για τον καπιταλισμό, στο βαθμό που επεκτείνεται και σε άλλους τομείς, έχει ακόμα άφρατα αυτή την άνιση κατανομή του εισοδήματος και συνίσταται ουσιαστικά σε παραλλαγές στο θέμα της διαφθοράς που δημιουργεί ή δύναμη του χρήματος. Αν πρόκειται για την οικογένεια και το σεξουαλικό πρόβλημα π.χ., θα μιλήσουν για τη φτώχεια που σπρώχνει στην εκπόρευση, για τη νέα κοπέλα που πουλιέται στον πλούσιο γέρο, για οικογενειακά δράματα που δημιουργούνται από τη μιζέρια. Αν πρόκειται για την κουλτούρα, θα μιλήσουν για εξαγόραση, για τα εμπόδια που συναντάει το φτωχό ταλέντο, για τον αναλαφρητισμό. Βέβαια, όλα αυτά είναι αληθινά και σημαντικά. Αλλά αφορούν μόνο την επιφάνεια του προβλήματος και αυτοί που μιλούν μόνο για αυτό βλέπουν τον άνθρωπο απλώς σαν καταναλωτή και, ισχυριζόμενοι πως θα τον ικανοποιήσουν σ' αυτό το επίπεδο, προσπαθούν να τον αναγάγουν στις φυσικές του λειτουργίες χώνεψης (άμεσης ή «έξιδανικευμένης»). Αλλά για τον άνθρωπο το ζήτημα δεν είναι απλώς να καταπιεί κάθε είδους τροφές, αλλά να εκφραστεί και να δημιουργήσει, και όχι μόνο στον οικονομικό τομέα αλλά σε όλους τους τομείς.

Η σύγκρουση μέσα στην ταξική κοινωνία δεν μεταφράζεται απλώς στον τομέα της κατανομής σαν εκμετάλλευση και περιορισμός της κατανάλωσης· αυτό δεν είναι παρά μία πλευρά της σύγκρουσης, και δεν είναι η πιο σημαντική. Η βασική της πλευρά είναι ο περιορισμός και, σε τελευταία ανάλυση, η προσπάθεια κατάλυσης του ανθρώπινου ρόλου του ανθρώπου στον τομέα της παραγωγής. Είναι το ότι ο άνθρωπος απαλλοτριώνεται από τη διεύθυνση της ίδιας του δραστηριότητας, τόσο άτομα όσο και συλλογικά. Ο άνθρωπος, με την υποδούλωσή του στη μηχανή και, διαμέσου αυτής, σε μία θέληση αφηρημένη, ξένη και έχθρική, αποστερείται το αληθινό περιεχόμενο της ανθρώπινης δραστηριότητάς του που είναι η συνειδητή μεταμόρφωση του φυσικού κόσμου· ή βαθιά τάση που τον σπρώχνει να πραγματοποιήσει μέσα στο αντικείμενο καταπιέζεται συνεχώς. Η αληθινή σημασία αυτής της κατάστασης δεν είναι απλώς ότι οι παραγωγοί τη ζούν σαν μία απόλυτη δυστυχία, σαν έναν διαρκή άκρωτηριασμό· είναι ότι δημιουργεί μία αδιάκοπη σύγκρουση στο πιο βαθύ επίπεδο της παραγωγής, που εκρήγνυται με τη μικρότερη ευκαιρία· είναι επίσης ότι οδηγεί σε μία πελώρια σπατάλη—συγκριτικά, ή σπατάλη που αντιστοιχεί στις κρίσεις υπερπαραγωγής είναι, πιθανώς, άμελητά—και λόγω της θετικής αντίθεσης των παραγωγών προς ένα σύστημα που απορρίπτει και λόγω της απώλειας που πηγάει από την έξουδετέρωση της επινοητικότητας και της δημιουργικότητας εκατομμυρίων ατόμων. Πέρα απ' αυτές τις απόψεις, πρέπει να διερωτηθεί κανείς σε ποιο μέτρο ή παραπέρα ανάπτυξη της καπιταλιστικής παρα-

γωγής θα ήταν ακόμα και «τεχνικά» δυνατή, αν ο άμεσος παραγωγός εξακολουθεί να παραμένει στην τεμαχισμένη κατάσταση που βρίσκεται σήμερα.

Αλλά η αλλοτρίωση στην καπιταλιστική κοινωνία δεν είναι απλά οικονομική· δεν εκδηλώνεται μόνο σε σχέση με την παραγωγή της υλικής ζωής, αλλά βαθαίνει κατά τρόπο θεμελιώδη και στις σεξουαλικές και στις πολιτιστικές λειτουργίες του ανθρώπου.

Πράγματι, δεν υπάρχει κοινωνία παρά στο βαθμό που υπάρχει οργάνωση της παραγωγής και της αναπαραγωγής της ζωής των ατόμων και του είδους—συνεπώς οργάνωση οικονομικών και σεξουαλικών σχέσεων—και στο βαθμό που αυτή η οργάνωση παύει να είναι απλά ένστικτώδης και γίνεται συνειδητή—επομένως περιέχει τη στιγμή του πολιτισμού.²⁵

Αν, λοιπόν, μία κοινωνική οργάνωση είναι ανταγωνιστική, θα τείνει να είναι ανταγωνιστική τόσο στο επίπεδο της παραγωγής όσο και στο σεξουαλικό και στο πολιτιστικό επίπεδο. Η ιδέα ότι η σύγκρουση στον τομέα της παραγωγής «δημιουργεί» ή «καθορίζει» μία δευτερεύουσα και παράγωγη σύγκρουση στα άλλα επίπεδα είναι βασικά έσφαλμένη. Οι δομές της ταξικής καταπίεσης επιβάλλονται ταυτόχρονα στα τρία επίπεδα μαζί και είναι αδύνατες και αδιανόητες έξω απ' αυτόν το συγχρονισμό, έξω απ' αυτή την ισοδυναμία. Η εκμετάλλευση π.χ. δεν μπορεί να εξασφαλιστεί παρά μόνον αν οι παραγωγοί είναι απαλλοτριωμένοι από τη διεύθυνση της παραγωγής· αλλά αυτή η απαλλοτρίωση και προϋποθέτει ότι οι παραγωγοί ωθούνται να χωριστούν από τις ικανότητες διεύθυνσης—επομένως από τον πολιτισμό—και αναπαράγει συνεχώς αυτόν το διαχωρισμό σε μεγαλύτερη κλίμακα. Επίσης, μία κοινωνία όπου οι θεμελιώδεις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων είναι σχέσεις κυριαρχικές και προϋποθέτει και ξαναδημιουργεί συνεχώς μία αλλοτριωμένη οργάνωση στις σεξουαλικές σχέσεις, δηλαδή μία οργάνωση που γεννάει στα άτομα θεμελιώδεις απαγορεύσεις, που τείνει να τα κάνει να σκύβουν το κεφάλι μπρός στην έξουσία κλπ.²⁶

Είναι, πράγματι, προφανές ότι υπάρχει μία *διαλεκτική* ισοδυναμία ανάμεσα στις κοινωνικές και στις «ψυχολογικές» δομές των ατόμων. Το άτομο, από τα πρώτα κιόλας δήματά του στη ζωή, υφίσταται μία σταθερή πίεση που αποσκοπεί να του επιβάλει μία δεδομένη συμπεριφορά απέναντι στην εργασία, στη σεξουαλικότητα, στις ιδέες, να το στερήσει από τα φυσικά αντικείμενα της δραστηριότητάς του και να το ευνουχίσει κόνοντάς το να αποδεχτεί έσωτερικά και να δώσει θετική αξία σ' αυτή τη στέρηση. Η ταξική κοινωνία δεν μπορεί να υπάρξει παρά στο βαθμό που επιτυγχάνει να επιβάλει αυτή την αποδοχή σ' έναν σημαντικό βαθμό. Γι' αυτόν το λόγο η σύγκρουση δεν είναι μόνο σύγκρουση έξωτερική, αλλά μετατοπίζεται στην καρδιά

των ιδίων των ατόμων. Η ανταγωνιστική κοινωνική δομή αντιστοιχεί σε μία ανταγωνιστική δομή στα άτομα, και η καθεμία αναπαράγεται αδιάκοπα μέσω της άλλης.

Αυτές οι σκέψεις δεν θέλουν μόνο να υπογραμμίσουν ότι η ουσία των σχέσεων κυριαρχίας είναι η ίδια, αδιάφορα αν αυτές οι σχέσεις πραγματοποιούνται στο καπιταλιστικό έργοστάσιο, στην πατριαρχική οικογένεια, ή στην αυταρχική παιδεία και στην «αριστοκρατική» κουλτούρα. Θέλουν κυρίως να υποδείξουν ότι η σοσιαλιστική επανάσταση θα πρέπει αναγκαστικά να αγαλιάσει όλους τους τομείς, κι αυτό όχι σ' ένα απροσδιόριστο μέλλον και «ως εκ περισσού» αλλά από την πρώτη στιγμή. Βέβαια, η επανάσταση πρέπει ν' αρχίσει μ' έναν ορισμένο τρόπο που δεν μπορεί να είναι άλλος παρά η κατάλυση της εξουσίας των εκμεταλλευτών από την εξουσία των όπλισμένων μαζών και η εγκαθίδρυση της εργατικής διεύθυνσης της παραγωγής. 'Αλλά θα πρέπει άμεσα να ασχοληθεί με την ανασυγκρότηση όλων των άλλων κοινωνικών δραστηριοτήτων, επί ποιηθ θανάτου. Θα προσπαθήσουμε να τό δείξουμε στο παράδειγμα των σχέσεων του προλεταριάτου, όταν κατέχει την εξουσία, με την κουλτούρα.

Η ανταγωνιστική δομή των πολιτιστικών σχέσεων στη σύγχρονη κοινωνία εκφράζεται επίσης (αν και καθόλου αποκλειστικά) με τη ριζική διαίρεση ανάμεσα στη χειρωνακτική και στην πνευματική εργασία, πράγμα που έχει αποτέλεσμα ότι η συντριπτική πλειοψηφία της ανθρωπότητας είναι τέλεια χωρισμένη από την κουλτούρα σαν δραστηριότητα και δεν συμμετέχει παρά σε ένα ελάχιστο μέρος από τα αποτελέσματά της. 'Από την άλλη μεριά, η διαίρεση της κοινωνίας σε διευθύνοντες και εκτελεστές γίνεται όλο και περισσότερο ομόλογη με τη διαίρεση της εργασίας σε χειρωνακτική και πνευματική (όλες οι εργασίες διεύθυνσης είναι πνευματικές, και όλες οι χειρωνακτικές εργασίες είναι εργασίες εκτέλεσης).²⁷ Κατά συνέπεια, η εργατική διεύθυνση δεν είναι δυνατή παρά μόνον αν αυτή η διαίρεση τείνει από την αρχή να ξεπεραστεί, ιδιαίτερα όσον αφορά την πνευματική εργασία τη σχετική με την παραγωγή. Αυτό συνεπάγεται, με τη σειρά του, την κατάκτηση της κουλτούρας από τό προλεταριάτο. 'Οχι, βέβαια, σαν κατάκτηση μιας κουλτούρας έτοιμης, ούτε σαν άφομοίωση των «αποτελεσμάτων» της ιστορικής κουλτούρας: αυτή η άφομοίωση, πέρα από ένα σημείο, είναι και αδύνατη στο άμεσο μέλλον και περιττή (σε σχέση μ' αυτό που μās ενδιαφέρει εδώ). 'Αλλά σαν κατάκτηση της δραστηριότητας και σαν ανάκτηση της πολιτιστικής λειτουργίας, σαν ριζική αλλαγή στη σχέση της μάζας των παραγωγών με την πνευματική εργασία. Μόνο στο βαθμό που αυτή η αλλαγή θα προχωρήσει, η εργατική διεύθυνση θα κατοχυρώνεται, ώσπου τελικά η επιστοροφή πρός τό πίσω να γίνει αδύνατη.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Στο βαθμό που αυτή η εισαγωγή ξαναπιάνει συνοπτικά την ανάλυση διαφόρων προβλημάτων, που ήδη έχουν εξεταστεί σ' αυτό τό περιοδικό, θεωρούμε σκόπιμο να παραπέμφουμε τόν αναγνώστη στα αντίστοιχα δημοσιευμένα κείμενα του περιοδικού *Socialisme ou Barbarie* (Σοσιαλισμός ή Βαρβαρότητα).

2. Η άπεργία του 'Απριλί του 1947 στα έργοστάσια Ρενό, η πρώτη μεγάλη έκρηξη εργατικού αγώνα μετά τόν πόλεμο στη Γαλλία, δεν μπόρεσε να γίνει παρά μόνον έπειτα από σωματική πάλη των εργατών με τούς σταλινικούς υπεύθυνους.

3. Βλ. στό άρ. 13 του *S. ou B.* (σ. 34-46) τη λεπτομερή περιγραφή του τρόπου με τόν όποιο οι σταλινικοί, τόν Αύγουστο του 1953, στα έργοστάσια Ρενό, μπόρεσαν να «πνίξουν» την άπεργία, χωρίς να χτυπήσουν άνοιχτά.

4. 'Η με άλλα ρεύματα άνάλογης φύσης (μυορτυγκιστές π.χ.).

5. Στους σοβαρούς αντιπροσώπους του τροτσκισμού, που περιορίζονται περίπου στον ίδιο τόν Α. Τρότσκι. Οι σύγχρονοι τροτσκιστές, στραπατσариμένοι από την πραγματικότητα, όπως ποτέ κανένα άλλο ιδεολογικό ρεύμα, βρίσκονται σε τέτοιο βαθμό πολιτικής και οργανωτικής άποσύνθεσης, που είναι αδύνατο να μιλήσει κανείς γι' αυτούς με άκρίβεια.

6. Σε τελευταία ανάλυση, η τελική μας αντίληψη της εργατικής γραφειοκρατίας οδηγεί επίσης στην αναθεώρηση της παραδοσιακής λενινιστικής θεωρίας για τό ρεφορμισμό. 'Αλλά δεν μπορούμε να έκτεταθούμε εδώ σ' αυτό τό θέμα.

7. Βλ. την «'Ανοιχτή έπιστολή στους αγωνιστές του Δ.Κ.Κ.» (γαλλικό τροτσκιστικό κόμμα), στό άρ. 1 του *S. ou B.* (σ. 90-101).

8. Βλ. «Οι σχέσεις παραγωγής στη Ρωσία», στό άρ. 2 του *S. ou B.* (σ. 1-66).

9. Σχετικά με την επιχειρηματολογία του Τρότσκι ότι η γραφειοκρατία δεν είναι η κυρίαρχη τάξη, γιατί τό γραφειοκρατικά προνόμια δεν μεταβιβάζονται κληρονομικά, άρκεί να υπενθυμίσουμε: (α) ότι η κληρονομική μεταβίβαση δεν είναι καθόλου άναγκαίο στοιχείο της κατηγορίας - κυρίαρχη τάξη: (β) ότι στην πραγματικότητα ό κληρονομικός χαρακτήρας της ιδιότητας μέλους της γραφειοκρατίας (όχι, βέβαια, μιας ιδιαίτερης γραφειοκρατικής θέσης) στη Ρωσία είναι προφανής. 'Αρκεί ένα μέτρο, όπως η κατάργηση της δωρεάν παιδείας στη μέση εκπαίδευση (που επιβλήθηκε τό 1936), για να εγκαθιδρυθεί ένας άδυσώπητος κοινωνιολογικός μηχανισμός που εξασφαλίζει ότι μόνο τά παιδιά των γραφειοκρατών μπορούν να μπουν στη γραφειοκρατική καριέρα. Τό ότι, πέρα άπ' αυτό, η γραφειοκρατία δοκιμάζει (με ύποτροφίες σπουδών ή με την έπιλογή «άπόλυτη άξία») να τραβήξει με τό μέρος της τό ταλέντα που γεννιούνται στους κόλπους του προλεταριάτου ή της άγροτιάς, όχι μόνο δεν άντιφάσκει, αλλά άντίθετα επιβεβαιώνει τό χαρακτήρα της, σαν εκμεταλλευτική τάξη: άνάλογοι μηχανισμοί ύπήρχαν άνέκαθεν στις καπιταλιστικές χώρες, και ό κοινωνικός ρόλος τους είναι ν' άναζωογονούν με καινούριο αίμα τό κυρίαρχο στρώμα, να διορθώνουν εν μέρος τούς παραλογισμούς που πηγαίνουν από τόν κληρονομικό χαρακτήρα των διευθυντικών λειτουργιών και να εύνοηχίζουν τις εκμεταλλεύμενες τάξεις, διαφθείροντας τό πιό προικισμένα τους στοιχεία.

10. Victor Serge, «*Destin d'un révolution*» (Ἡ μοίρα μιᾶς ἐπανάστασης), Παρίσι 1937, σ. 174.

11. Βλ. τὸ ἄρθρο τῆς σύνταξης στὸ ἀρ. 1 τοῦ *S. ou B.*, σ. 27 κ.έ.

12. Βλ. «Ἡ προλεταριακὴ διεύθυνση» στὸ ἀρ. 10 τοῦ *S. ou B.*, σ. 10 κ.έ.

13. Δείξαμε ἄλλοῦ ὅτι αὐτὴ ἢ ἀνισότητά θά ἦταν ἄκρως περιορισμένη. Βλ. «Γιὰ τὴ δυναμικὴ τοῦ καπιταλισμοῦ», ἀρ. 13 τοῦ *S. ou B.*, σ. 66-69.

14. Ὁ ὅρος δὲν χρησιμοποιεῖται, βέβαια, ἐδῶ μὲ τὴν ἀκριβῆ τεχνικὴ ἔννοια πού ἔχει σήμερα.

15. Βλ. τὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ *Ἐργατικὸ Βῆμα*, δημοσιευμένα στὸ ἀρ. 17 τοῦ περιοδικοῦ *S. ou B.*

16. Βέβαια, τὸ πρόβλημα μὲ τὴν παραδοσιακὴ μορφὴ μπορεῖ νὰ ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει γιὰ τοὺς «καθυστερημένους τομεῖς», πράγμα πού δὲν σημαίνει ὅτι θά πρέπει ἀναγκαστικὰ νὰ τοῦ δώσουμε μιὰ «καθυστερημένη» λύση. Ἀλλὰ ὅποια κι ἂν εἶναι ἡ λύση σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι, αὐτὸ πού θέλουμε νὰ ποῦμε εἶναι ὅτι ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξι τείνει νὰ ἀλλάξει καὶ τὴ μορφὴ καὶ τὸ περιεχόμενο τοῦ προβλήματος.

17. Πλάτων, *Ὁ πολιτικός* 294 b-c.

18. *Τὸ Κεφάλαιο*, τόμ. IV (μετάφραση Molitor), σ. 273-4.

19. Βλ. τὸ ἄρθρο τοῦ Ph. Guillaume, *Machinisme et Proletariat*, (Μηχανοποίηση καὶ προλεταριάτο), στὸ ἀρ. 7 τοῦ περιοδικοῦ *S. ou B.*, ἰδιαίτερα σ. 59 κ.έ.

20. Σημειώνουμε ἀπλῶς ὅτι οἱ δικηγόροι τῆς γραφειοκρατίας ἀποδεικνύουν, σ' ἓνα πρῶτο στάδιο, ὅτι μποροῦμε ν' ἀπαλλαγτοῦμε ἀπὸ τὰ ἀφεντικά, ἀφοῦ μποροῦμε νὰ κάνουμε τὴν οἰκονομία νὰ λειτουργήσει μ' ἓνα σχέδιο καί, σ' ἓνα δευτέρω στάδιο, ὅτι τὸ σχέδιο γιὰ νὰ λειτουργήσει ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ ἀφεντικά ἐνός ἄλλου τύπου.

21. Ἐκθέσαμε μερικὲς θεμελιώδεις ἀρχές αὐτῆς τῆς μεθόδου στὸ ἄρθρο «Γιὰ τὴ δυναμικὴ τοῦ καπιταλισμοῦ», δημοσιευμένο στὸ ἀρ. 12 τοῦ περιοδικοῦ *S. ou B.*, σ. 17 κ.έ. Βλ. ἐπίσης Leontief κ.ἄ., *Studies in the Structure of American Economy*, 1953 (Μελέτες γιὰ τὴ δομὴ τῆς ἀμερικάνικης οἰκονομίας).

22. Ἐπιφύλαξη σημαντικὴ, γιατί οἱ πρακτικὲς ἐφαρμογές αὐτῆς μεθόδου δὲν ἀναπτύχθηκαν σχεδόν καθόλου μέχρι τώρα, γιὰ προφανεῖς λόγους.

23. Βλ. T. Koopmans, *Activity Analysis of Production and Allocation*, 1951.

24. Κάθε προϊόν τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητος (ἀκόμα καὶ μιὰ καθαρὰ ἐσωτερικὴ συμπεριφορὰ), ἀπὸ τὴ στιγμὴ πού τίθεται, «διαφεύγει ἀπὸ τὸν δόνημο τοῦ» καὶ διαγεί μιὰ ὑπαρξὴ ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτόν. Εἶναι ἀδύνατον νὰ κάνω νὰ μὴν ἔχει ὑπάρξει μιὰ φράση πού πρόφερα· ἀλλὰ μπορῶ νὰ πάψω νὰ καθορίζομαι ἀπ' αὐτήν. Γιὰ κάθε ἄτομο, ἡ περασμένη ζωὴ του εἶναι ἢ ὡς τώρα ἀντικειμενικοποίησή του· δὲν εἶναι, ὅμως, ἀναγκαῖα καὶ τέλεια ἀλλοτριωμένος ἀπ' αὐτήν, τὸ μέλλον του δὲν εἶναι τελειωτικὰ ὑποδουλωμένο στὸ παρελθόν του.

25. Ὅπως ἔλεγε ὁ Μάρξ, «ἡ μέλισσα μὲ τὴ δομὴ τῶν κέρινων κυψελῶν τῆς ντροπιάζει πολλοὺς ἀρχιτέκτονες. Ἀλλὰ αὐτὸ πού, ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ, κάνει τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸν χειρότερο ἀρχιτέκτονα καὶ τὴν πιὸ ἐπιδέξια μέλισσα εἶναι ὅτι ὁ ἀρχιτέκτονας κατασκευάζει τὴν κυψελὴ μέσα στὸ κεφάλι του πρὶν τὴν πραγματοποιήσει μὲ τὸ κερί» (*Τὸ Κεφάλαιο*, μετάφραση Molitor, τόμ. II, σ. D). Τεχνικὴ καὶ συνείδηση προφανῶς συμβαδίζουν: ἓνα ἐργαλεῖο δὲν εἶναι παρὰ ὑλοποιημένο καὶ ἐνεργὸ νόημα, ἢ ἀκόμα ἓνα μεσίτευμα ἀνάμε-

σα σέ μιὰ συνειδητὴ πρόθεσι καὶ ἓνα σκοπὸ πού μένει ἀκόμα ἰδεατός.

Αὐτὸ πού λέγεται στὸ κείμενο τοῦ Μάρξ γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς κυψέλης ἀπὸ τίς μέλισσες μπορεῖ νὰ τὸ πεί κανεὶς ἐξίσου σωστά καὶ γιὰ τὴν «κοινωνικὴ ὀργάνωσή τους». Ὅπως ἡ τεχνικὴ ἀντιπροσωπεύει μιὰ ἐκλογίκευσι τῶν σχέσεων μὲ τὸν φυσικὸ κόσμο, ἡ κοινωνικὴ ὀργάνωσι ἀντιπροσωπεύει μιὰ ἐκλογίκευσι τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στὰ ἄτομα τῆς κοινωνικῆς ομάδας. Ἀλλὰ ἡ ὀργάνωσι τῆς κυψέλης εἶναι ἀσυνείδητη, ἡ ὀργάνωσι μιᾶς πρωτόγονης φυλῆς εἶναι συνειδητὴ: ὁ πρωτόγονος μπορεῖ νὰ τὴν περιγράψει καὶ μπορεῖ νὰ τὴν ἀρνηθεῖ (παραβαίνοντας τοὺς κανόνες τῆς). Ἐκλογίκευσι ἐδῶ δὲν σημαίνει, βέβαια, τὴ «δική μας» ἐκλογίκευσι. Σ' ἓνα ὀρισμένο στάδιο καὶ συνθήκες, τόσο ἡ μαγεία ὡς καὶ ὁ κανιβαλισμὸς ἀντιπροσωπεύουν ἐκλογικεύσεις (χωρὶς εἰσαγωγικά).

26. Βλέπε, ὅσον ἀφορᾷ τὴ βαθιὰ σχέση ἀνάμεσα στὴν ταξικὴ διάρθρωσι τῆς κοινωνίας καὶ τὴν πατριαρχικὴ ρύθμισι τῶν σεξουαλικῶν σχέσεων, τὰ ἐργα τοῦ W. Reich: *Ἡ Σεξουαλικὴ ἐπανάστασι* (1954), *Ἀνάλυσι τοῦ χαρακτήρα* (1948), καὶ *Ἡ Λειτουργία τοῦ ὄργανου* (γαλλικὴ μετάφρασι 1952). Ἰδιαίτερα στὸ τελευταῖο βλ. τὴν ἀνάλυσι τῆς νευρωτικῆς δομῆς τοῦ φασιστικοῦ ἀτόμου, σ. 186-199.

27. Ἀνάμεσα στίς δύο βρίσκεται ἡ κατηγορία τῶν διανοητικῶν ἐργων ἐκτέλεσις, πού ἡ σημασία τους συνεχῶς αὐξάνει. Θὰ μιλήσουμε γι' αὐτὸ τὸ θέμα πιὸ κάτω.

ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΟΥ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΥ, ΙΙ*

Ἡ ἐξέλιξη τῆς σύγχρονης κοινωνίας καὶ τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος ἐδῶ καὶ ἕναν αἰῶνα, καὶ ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸ 1917 καὶ μετὰ, ἐπιδάλλει μιά ριζικὴ ἀναθεώρηση τῶν ἰδεῶν μέ τις ὁποῖες ἔζησε αὐτὸ τὸ κίνημα μέχρι τώρα. Σαραντα χρόνια πέρασαν ἀπὸ τὴν ἡμέρα πού μιά προλεταριακὴ ἐπανάσταση πῆρε τὴν ἐξουσία στὴ Ρωσία. Τελικά, ἀπ' αὐτὴ τὴν ἐπανάσταση δέν βγήκε ὁ σοσιαλισμός, ἀλλὰ μιά κοινωνία τερατώδους ἐκμετάλλευσης καὶ ὀλοκληρωτικῆς καταπίεσης τῶν ἐργαζομένων, πού δέν διαφέρει σέ τίποτα ἀπὸ τις χειρότερες μορφές τοῦ καπιταλισμοῦ· ἡ μόνη διαφορὰ εἶναι ὅτι ἡ γραφειοκρατία ἔχει πάρει τὴ θέση τῶν ἰδιωτῶν ἐργοδοτῶν, καὶ τὸ «σχέδιο» τὴ θέση τῆς «ἐλεύθερης ἀγορᾶς». Πρὶν ἀπὸ δέκα χρόνια ἤμασταν ἐλάχιστοι αὐτοὶ πού ὑποστηρίζαμε αὐτὲς τις ἰδέες. Τώρα οἱ οὐγγαρέζοι ἐργάτες τις ἔκαναν νά λάμψουν στὰ μάτια ὅλου τοῦ κόσμου.

Ἡ τεράστια πείρα τῆς ρωσικῆς ἐπανάστασης καὶ τοῦ ἐκφυλισμοῦ τῆς, τὰ οὐγγαρέζικα ἐργατικά συμβούλια, ἡ δραστηριότητά τους καὶ τὸ πρόγραμμά τους εἶναι τὰ πρῶτα ὑλικά αὐτῆς τῆς ἀναθεώρησης. Ἀλλὰ δέν εἶναι τὰ μόνα. Ἡ ἀνάλυση τῆς ἐξέλιξης τοῦ καπιταλισμοῦ καὶ τῶν ἐργατικῶν ἀγώνων στὶς ἄλλες χῶρες ἐδῶ καὶ ἕναν αἰῶνα, καὶ ἰδιαίτερα στὴν ἐποχὴ μας, δείχνει ὅτι παντοῦ μπαίνουν τὰ ἴδια θεμελιώδη προβλήματα μέ ἐκπληκτικὰ ὁμοίους ὁρους, καὶ παντοῦ ζητοῦν τὴν ἴδια ἀπάντηση. Ἡ ἀπάντηση αὐτὴ εἶναι ὁ σοσιαλισμός, ὁ σοσιαλισμός πού εἶναι ἡ ἀπόλυτη ἀντίθεση τοῦ γραφειοκρατικοῦ καπιταλισμοῦ πού ἐγκαθιδρύθηκε στὴ Ρωσία, στὴν Κίνα καὶ ἄλλοῦ. Ἡ ἐμπει-

* *S. ou B.*, ἀρ. 22 (Ἰούλιος 1957).

Στὸ κείμενο προτασσόταν ἡ παρακάτω σημείωση:

Ἐνα πρῶτο μέρος αὐτοῦ τοῦ κειμένου δημοσιεύτηκε στὸ τεῦχος ἀρ. 17 τοῦ *S. ou B.* σ. 1-22. Οἱ σελίδες πού ἀκολουθοῦν παρουσιάζουν μιά νέα σύνταξη τοῦ συνόλου καὶ ἡ κατανόησή του δέν προϋποθέτει τὴν ἀνάγνωση τοῦ ἤδη δημοσιευμένου μέρους.

Αὐτὸ τὸ κείμενο ἀνοίγει μιά συζήτηση γιὰ τὰ προγραμματικά προβλήματα. Οἱ θέσεις πού παρουσιάζονται δέν ἐκφράζουν, ἀναγκαστικά, τὴ συνολικὴ ὀπτικὴ τῆς ὁμάδας «Σοσιαλισμός ἢ Βαρβαρότητα» στὸ θέμα.

ρία του γραφειοκρατικού καπιταλισμού επιτρέπει να δοῦμε τί δέν είναι και τί δέν μπορεί να είναι ο σοσιαλισμός. Ἡ ἀνάλυση τῶν προλεταριακῶν ἐπαναστάσεων ἀπό τή μιά, τῶν καθημερινῶν ἀγῶνων και τῆς καθημερινῆς ζωῆς τοῦ προλεταριάτου, ἀπό τήν ἄλλη, επιτρέπει να πούμε τί μπορεί και τί πρέπει να είναι ο σοσιαλισμός. Σήμερα, βασισμένοι στήν πείρα ἑνός αἰῶνα, ἔχουμε τή δυνατότητα και τήν ὑποχρέωση να ὀρίσουμε τό θετικό περιεχόμενο τοῦ σοσιαλισμοῦ μέ τρόπο ἀσύγκριτα πιά συγκεκριμένο ἀπό τούς ἐπαναστάτες τοῦ παρελθόντος. Μέσα στήν ἀπέραντη σημερινή σύγχυση, ἄνθρωποι πού θεωροῦν τούς ἑαυτούς τούς ὁπαδούς τοῦ σοσιαλισμοῦ εἶναι ἔτοιμοι να διαβεβαιώσουν ὅτι «δέν ξέρουν τί πρέπει να ἐννοεῖ κανεῖς μ' αὐτό τόν ὄρο». Ἐμεῖς ἰσχυριζόμαστε ὅτι θά δεῖξουμε πῶς σήμερα, γιά πρώτη φορά, μπορεί κανεῖς να ξέρει τί σημαίνει συγκεκριμένα ο σοσιαλισμός.

Ἡ ἀνάλυση πού θά ἐπιχειρήσουμε δέν καταλήγει μόνο στήν ἀναθεώρηση τῶν ἰδεῶν πού κυκλοφοροῦν σχετικά μέ τό σοσιαλισμό – πολλές ἀπό τίς ὁποῖες ὀφείλονται στόν Λένιν και μερικές στόν Μάρξ. Καταλήγει ἐξίσου σέ μιά ἀναθεώρηση τῶν γενικά διαδεδομένων ἰδεῶν γιά τόν καπιταλισμό, τή λειτουργία του και τή ρίζα τῆς κρίσης του, ἰδεῶν ἀπό τίς ὁποῖες ὀρισμένες προέρχονται, μέ ἤ χωρίς παραμορφώσεις, ἀπό τόν ἴδιο τόν Μάρξ. Στήν πραγματικότητα οἱ δύο ἀναλύσεις συμβαδίζουν και ἡ καθεμιά ἀπαιτεῖ τήν ἄλλη.

Βέβαια, αὐτή ἡ ἀναθεώρηση δέν ἀρχίζει σήμερα. Πολλά ρεύματα ἢ μεμονωμένοι ἐπαναστάτες ἔχουν προσφέρει στοιχεῖα τῆς ἐδῶ και καιροῦ. Ἀπό τό πρῶτο τεῦχος τοῦ *Σοσιαλισμός ἢ Βαρβαρότητα* προσπαθήσαμε να ξαναρχίσουμε αὐτό τό ἔργο μέ συστηματικό τρόπο. Οἱ κεντρικές ἰδέες θρῖσκονται ἤδη διατυπωμένες στό κύριο ἄρθρο τοῦ πρῶτου τεύχους τοῦ περιοδικοῦ: * ὅτι ἡ βασική διαίρεση στίς σύγχρονες κοινωνίες εἶναι ἡ διαίρεση ἀνάμεσα σέ διευθύνοντες και σέ ἐκτελεστές· ὅτι ἡ ἴδια ἡ ἀνάπτυξη τοῦ προλεταριάτου τό ὀδηγεῖ στή σοσιαλιστική συνείδηση· ὅτι, ἀντίστροφα, ὁ σοσιαλισμός δέν μπορεί να εἶναι τίποτα ἄλλο παρὰ τό προϊόν τῆς αὐτόνομης δράσης τοῦ προλεταριάτου· ὅτι ἡ σοσιαλιστική κοινωνία χαρακτηρίζεται ἀπό τήν κατάλυση κάθε ξεχωριστοῦ στρώματος διευθυνόντων, συνεπῶς ἀπό τήν ἐξουσία τῶν μαζικῶν ὀργανισμῶν και τήν ἐργατική διεύθυνση** τῆς παραγωγῆς. Ἀλλά και ἔμεῖς οἱ ἴδιοι, ἀπό μιά ἄποψη, δέν εἶχαμε πλήρως συλλάβει τό περιεχόμενο αὐτῶν τῶν ἰδεῶν.

* *S. ou B.*, ἀρ. 1 (Μάρτιος 1949). (Σ.τ.Μ.)

** Ὅπως τό ἐξηγεῖ λεπτομερειακά πιά κάτω τό κείμενο, ἐργατική διεύθυνση δέν σημαίνει καθόλου τήν ὑπαρξη διευθυντῶν πού προέρχονται ἀπό τά ἐργατικά στρώματα, ἀλλά τή συλλογική διεύθυνση τῆς παραγωγῆς (και κάθε ἄλλης κοινωνικῆς δραστηριότητος) ἀπό τά ὄργανα τῶν ἐργαζομένων (γενικές συνελεύσεις, ἐργατικά συμβούλια κλπ.). (Σ.τ.Μ.)

Τό γεγονός αὐτό δέν θά ἀξίξει ν' ἀναφερθεῖ ἂν δέν μετέφραζε κι αὐτό, στό ἐπίπεδό του, τήν ἐπιρροή τῶν παραγόντων πού καθόρισαν τήν ἐξέλιξη τοῦ ἴδιου τοῦ μαρξισμού ἐδῶ και ἑναν αἰῶνα: Τήν ἐρᾶσσια πίεση τῆς ἰδεολογίας τῆς ἐκμεταλλευτικῆς κοινωνίας, τό βάρος τῆς παραδοσιακῆς νοοτροπίας, τή δυσκολία ν' ἀπαλλαγεῖ κανεῖς ἀπό τούς κληρονομημένους τρόπους σκέψης.

Ἀπό μιά ἄποψη ἡ ἀναθεώρηση γιά τήν ὁποία μιλάμε, συνίσταται ἀπλά και μόνο στήν ξεκάθαρη διατύπωση και τόν προσδιορισμό τῆς πραγματικῆς πρόθεσης τοῦ μαρξισμού στό ξεκίνημά του και ἀποτελέσει πάντα τό πιά βαθύ περιεχόμενο τῶν προλεταριακῶν ἀγῶνων – ἔτσι ὅπως ἐκδηλώνεται εἴτε στά ἐπαναστατικά ἀποκορυφωμάτα τους εἴτε στήν ἀνωθυμία τῆς καθημερινῆς ζωῆς στό ἐργοστάσιο. Ἀπό μιά ἄλλη ἄποψη ἡ ἀναθεώρηση αὐτή ὀδηγεῖ στό καθάρσιμα τῆς συνουρίας πού ἔχει συσσωρευτεῖ ἐδῶ και ἑναν αἰῶνα γύρω ἀπό τήν ἐπαναστατική ἰδεολογία, στό σπάσιμο τῶν παραμορφωτικῶν φακῶν μέσα ἀπό τούς ὁποῖους συνηθίσουμε ὄλοι να βλέπουμε τή ζωή και τή δράση τοῦ προλεταριάτου. Ὁ σοσιαλισμός ἀποσκοπεῖ να δώσει νόημα στή ζωή και στή δουλειά τῶν ἀνθρώπων, να επιτρέψει στήν ἐλευθερία τους, στή δημιουργικότητά τους, στή θετικότητά τους ν' ἀναπτυχθοῦν, να δημιουργήσει ὀργανικούς δεσμούς ἀνάμεσα στό ἄτομο και τήν ὀμάδα του, ἀνάμεσα στήν ὀμάδα και τήν κοινωνία, να συμπλιώσει τόν ἄνθρωπο μέ τόν ἑαυτό του και μέ τή φύση. Γ' αὐτό και συναντιέται μέ τούς βασικούς σκοπούς τοῦ προλεταριάτου στούς ἀγῶνες του ἐνάντια στήν καπιταλιστική ἀλλοτρίωση – ὄχι μέ πόθους πού χάνονται μέσα σ' ἑνα ἀκαθόριστο μέλλον, ἀλλά μέ τό περιεχόμενο τῶν τάσεων πού ὑπάρχουν και ἐκδηλώνονται ἀπό σήμερα, εἴτε στούς ἐπαναστατικούς ἀγῶνες εἴτε στήν καθημερινή ζωή. Ὅταν κανεῖς καταλάβει αὐτό, τότε καταλαβαίνει ὅτι γιά τόν ἐργάτη τό τελικό πρόβλημα τῆς ἰστορίας εἶναι ἑνα πρόβλημα *καθημερινό*· καταλαβαίνει ταυτόχρονα ὅτι ὁ σοσιαλισμός δέν εἶναι ἡ «ἐθνικοποίηση», ἡ «σχεδιοποίηση» ἢ ἀκόμα ἡ ἄνοδος τοῦ διοτικοῦ ἐπιπέδου – ἀί ὅτι ἡ κρίση τοῦ καπιταλισμοῦ δέν εἶναι ἡ «ἀναρχία τῆς ἀγορᾶς», ἡ ὑπερπαραγωγή ἢ ἡ πτώση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους. Καί, τέλος, μπορεί να δεῖ μέ τρόπο ἐντελῶς καινούριο τά καθήκοντα τῆς θεωρίας και τή λειτουργία μιᾶς ἐπαναστατικῆς ὀργάνωσης.

Οἱ ἰδέες αὐτές, ἐξωθούμενες στίς συνέπειές τους, συλλαμβανόμενες σέ ὄλη τους τή δύναμη, μεταμορφώνουν τή θεώρηση τῆς κοινωνίας και τοῦ κόσμου και μεταβάλλουν τήν ἀντίληψη και τῆς θεωρίας και τῆς ἐπαναστατικῆς πρακτικῆς.

Τό πρῶτο μέρος αὐτοῦ τοῦ κειμένου εἶναι ἀφιερωμένο στόν θετικό ὀρισμό τοῦ σοσιαλισμοῦ. Τό δεύτερο ἀσχολεῖται μέ τήν ἀνάλυση τοῦ

καπιταλισμού και της κρίσης του.* Αυτή η σειρά, που μπορεί να μη φαίνεται λογική, δικαιολογείται από το ότι η πολωνέζικη και η ουγγαρέζικη επανάσταση έδωσαν στο θέμα του θετικού όρισμού της σοσιαλιστικής οργάνωσης της κοινωνίας έναν άμεσα πρακτικό χαρακτήρα. Άλλά είναι επίσης συνέπεια μιάς άλλης διαπίστωσης. Το ίδιο το περιεχόμενο των ιδεών μας μάς οδηγεί να υποστηρίζουμε ότι, τελικά, δεν μπορεί να καταλάβει κανείς τίποτα από το βαθύτερο νόημα του καπιταλισμού και της κρίσης του, αν δεν ξεκινήσει από την πιο καθολική ιδέα του σοσιαλισμού. Έπειδή δ,τι έχουμε να πούμε, μπορεί να συνοψισθεί τελικά στο έξης: ο σοσιαλισμός είναι η αυτονομία, ή συνειδητή διεύθυνση της ζωής των ανθρώπων από αυτούς τους ίδιους· ο καπιταλισμός –ιδιωτικός ή γραφειοκρατικός– είναι η άρνηση αυτής της αυτονομίας, και η κρίση του πηγάζει απ' το ότι δημιουργεί αναγκαστικά την τάση των ανθρώπων προς την αυτονομία, τάση που ταυτόχρονα είναι υποχρεωμένος να την καταπιέζει.

Η ΡΙΖΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΤΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ

Η καπιταλιστική οργάνωση της κοινωνικής ζωής –και έννοούμε τόσο τον ιδιωτικό καπιταλισμό της Δύσης όσο και τον γραφειοκρατικό καπιταλισμό της Ανατολής– δημιουργεί μιά κρίση που ανανεώνεται αδιάκοπα σε όλες τις σφαίρες της ανθρώπινης δραστηριότητας. Αυτή η κρίση παρουσιάζει τη μεγαλύτερή της ένταση στον τομέα της παραγωγής.¹ Άλλά η κατάσταση βασικά είναι· ή ίδια σε όλους τους τομείς – είτε πρόκειται για την οικογένεια, είτε για την παιδεία, για την πολιτική, τις διεθνείς σχέσεις ή τον πολιτισμό. Παντού η καπιταλιστική διάρθρωση ισοδυναμεί με την οργάνωση της ζωής των ανθρώπων από τά έξω, έρημην των ενδιαφερομένων και αντίθετα προς τις τάσεις τους και τά ενδιαφέροντά τους. Αυτό ακριβώς εκφράζει κανείς λέγοντας ότι η καπιταλιστική κοινωνία είναι διαιρεμένη ανάμεσα σ' ένα λεπτό στρώμα διευθυνόντων, που έχουν ρόλο να αποφασίζουν για τη ζωή όλου του κόσμου, και στη μεγάλη πλειοψηφία των ανθρώπων, που περιορίζονται στο να εκτελούν τις αποφάσεις των διευθυνόντων και, κατ' αυτό τον τρόπο, να ύφιστανται τη ζωή τους σαν κάτι ξένο προς τον ίδιο τον έαυτό τους.

Αυτή η οργάνωση είναι βαθιά παράλογη και αντιφαιτική, και ή αδιάκοπη ανανέωση των κρίσεών της, με οποιαδήποτε μορφή, είναι απόλυτα αναπόφευκτη. Είναι βαθιά παράλογο να θέλει κανείς να οργανώσει τους ανθρώπους, είτε πρόκειται για την παραγωγή είτε

για την πολιτική ζωή, σαν να ήταν άψυχα αντικείμενα, αγνοώντας έντελώς τί σκέπτονται και τί θέλουν οι ίδιοι όσον αφορά την ίδια τους την οργάνωση. Στην πραγματικότητα ο καπιταλισμός είναι υποχρεωμένος να στηρίζεται στην ικανότητα αυτοοργάνωσης των ανθρώπων ομάδων, στην ατομική και συλλογική δημιουργικότητα των παραγωγών, χωρίς την οποία δεν θά μπορούσε να επιζήσει ούτε μιά μέρα. Όλη του όμως ή επίσημη οργάνωση ταυτόχρονα αγνοεί και προσπαθεί να καταστρέψει, όσο τό δυνατό περισσότερο, αυτές τις ικανότητες αυτοοργάνωσης και δημιουργίας. Το αποτέλεσμα δεν είναι μόνο μιά τεράστια σπατάλη, ένα άμετρητο έλλειμμα· τό σύστημα ξεσηκώνει αναγκαστικά την αντίδραση, τον άγώνα αυτών στους οποίους θέλει να επιβληθεί. Πολύ πριν τεθεί ζήτημα επανάστασης ή πολιτικής συνείδησης, οι άνθρωποι δεν δέχονται, στην καθημερινή ζωή του έργοστασίου, να τους μεταχειρίζονται σαν αντικείμενα. Η καπιταλιστική οργάνωση γίνεται όχι μόνον έρημην των ενδιαφερομένων, αλλά είναι υποχρεωμένη ταυτόχρονα να γίνεται ενάντια στους ενδιαφερομένους. Το αποτέλεσμα της δεν είναι μόνον ή σπατάλη, είναι ή αδιάκοπη διαμάχη.

Άν χίλια άτομα έχουν ένα δεδομένο δυναμικό οργανωτικών ικανοτήτων, ο καπιταλισμός λειτουργεί παίρνοντας ανάμεσά τους, περίπου στην τύχη, καμιά πενήνταριά, έπιφορτίζοντάς τους με τά καθήκοντα διεύθυνσης και αποφασίζοντας ότι οι υπόλοιποι είναι πέτρες. Μέχρις έδω κιάλας, μιλώντας μεταφορικά, έχουμε μιά απώλεια κοινωνικής ενέργειας 95%. Άλλά αυτό δεν είναι παρά μιά πλευρά του θέματος.

Μιά και οι υπόλοιποι 950 δεν είναι στην πραγματικότητα πέτρες, μιά και ο καπιταλισμός είναι ταυτόχρονα υποχρεωμένος να στηρίζεται στις ανθρώπινες ικανότητές τους και να τις αναπτύσει για να μπορέσει να λειτουργήσει, αντιδρούν σ' αυτή την οργάνωση που τους επιβάλλεται και αγωνίζονται ενάντια της. Τίς οργανωτικές τους ικανότητες, που δεν μπορούν να έξασκήσουν ύπέρ ενός συστήματος που τίς απορρίπτει και που τό απορρίπτουν, τίς χρησιμοποιούν ενάντια σ' αυτό τό σύστημα. Η διαμάχη έγκαθίσταται έτσι μόνιμα στην καρδιά της κοινωνικής ζωής. Ταυτόχρονα γίνεται πηγή μιάς καινούριας σπατάλης: επειδή, στο έξης, ή δραστηριότητα της μικρής μειοψηφίας των διευθυνόντων έχει βασικό αντικείμενο, όχι τόσο την οργάνωση της δραστηριότητας των εκτελεστών, αλλά την αντιμετώπιση του άγώνα των εκτελεστών ενάντια στην οργάνωση που τους έχει επιβληθεί. Ο βασικός ρόλος του διευθυντικού μηχανισμού παύει να είναι ή οργάνωση και γίνεται ο καταναγκασμός με τίς πολλαπλές του μορφές. Ο συνολικός χρόνος που ο διευθυντικός μηχανισμός ενός σύγχρονου μεγάλου έργοστασίου αφιερώνει στην οργάνωση της παραγωγής είναι λιγότερος από τό χρόνο που διαθέτει, άμεσα ή έμμεσα, για

* Τό δεύτερο αυτό μέρος αντιστοιχεί εν μέρει στη συνέχεια αυτού του κειμένου που δημοσιεύεται έδω και εν μέρει στο κείμενο «Τό επαναστατικό κίνημα στον σύγχρονο καπιταλισμό», που δημοσιεύτηκε χωριστά (έκδ. «Πράξη»). (Σ.τ.Μ.)

νά δαμάσει τήν αντίσταση τῶν ἐκμεταλλευσόμενων –εἴτε πρόκειται γιά ἐπίβλεψη, γιά ποιοτικό ἔλεγχο τῆς παραγωγῆς, γιά ὑπολογισμό τῶν «πρίμ», γιά «ἀνθρώπινες σχέσεις», γιά διαπραγματεύσεις μέ τούς ἐκπαιδευμένους καί τά συνδικάτα εἴτε, τελικά, γιά τή συνεχή ἀπασχόληση καί ἔμμονη ἰδέα νά εἶναι τό καθετί μετρήσιμο, ἔξακριβώσιμο, ἔλεγχσιμο γιά νά ἐξουδετερωθεῖ ἐκ τῶν προτέρων κάθε ἄμυνα πού θά μπορούσαν νά ἐφεύρουν οἱ ἐργαζόμενοι ἐνάντια σέ μιά νέα μέθοδο ἐκμετάλλευσης. Τό ἴδιο ἰσχύει, μέ τίς ἀναγκαῖες μετατροπές, γιά τήν ὀργάνωση τοῦ συνόλου τῆς κοινωνικῆς ζωῆς καί γιά τίς βασικές δραστηριότητες τοῦ σύγχρονου Κράτους.

Ἄλλά ὁ παραλογισμός καί ἡ ἀντίφαση τοῦ καπιταλισμοῦ δέν ἐμφανίζονται μόνο στό χῶρο τῆς ὀργάνωσης, τῆς μορφῆς τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Ἐμφανίζονται ἀκόμα πιά πολύ στήν οὐσία, στό περιεχόμενο αὐτῆς τῆς ζωῆς. Περισότερο ἀπό κάθε ἄλλο κοινωνικό σύστημα ὁ καπιταλισμός ἔβαλε τήν ἐργασία στό κέντρο τῶν ἀνθρώπινων δραστηριοτήτων –καί περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλο σύστημα τείνει νά κάνει τήν ἐργασία μιά δραστηριότητα καθαυτῆ παράλογη καί χωρίς νόημα. Χωρίς νόημα ὄχι ἀπό τή σκοπιά τῶν φιλοσόφων ἢ τῶν ἠθικολόγων, ἀλλά ἀπό τή σκοπιά αὐτῶν πού τήν ἐκπληρώνουν. Δέν μιλάμε μόνον γιά τήν «ἀνθρώπινη ὀργάνωση» τῆς παραγωγῆς, ἀλλά γιά τή φύση, τό περιεχόμενο, τίς μεθόδους, τά ὄργανα καί τά ἀντικείμενα τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς. Οἱ δύο πλευρές εἶναι βέβαια ἀδιάρρηκτα συνδεδεμένες, ἀλλά εἶναι πολύ πιά σημαντικῶς ν' ἀναλύσουμε καί νά προβάλουμε τή δεύτερη. Ἄπό τή φύση τῆς ἐργασίας μέσα στό καπιταλιστικό ἐργαστάσιο, ἀπ' ὅπου τελικά καί ἂν προέρχεται ἡ ὀργάνωσή της, ἡ δραστηριότητα τοῦ ἐργαζομένου, ἀντί νά εἶναι ἡ ὀργανική ἔκφραση τῶν ἀνθρώπινων ἰκανοτήτων του, γίνεται μιά διαδικασία ξένη καί ἐχθρική πού ἐξουσιάζει αὐτόν πού τήν κάνει. Γιά τόν προλετάριο, οἱ ἀρχές πού ρυθμίζουν αὐτήν τή δραστηριότητα, οἱ μέθοδοι πού τή συγκεκριμενοποιοῦν, οἱ σκοποὶ πού ἐξυπηρετεῖ, εἶναι ἢ πρέπει νά εἶναι ξένοι: μ' αὐτή τή δραστηριότητα δέν τόν συνδέει τυπικά παρά μιά λεπτή καί ἄθραυστη κλωστή, ἡ ἀνάγκη νά κερδίσει τή ζωή του. Ἡ ἴδια του ἡ δουλειά, ἡ ἴδια ἡ μέρα ἐργασίας του πού θά ἀρχίσει, ὀρθώνονται μπροστά του σάν ἐχθροί. Γι' αὐτό ἡ ἐργασία σημαίνει ταυτόχρονα ἕναν διαρκή ἀκρωτηριασμό, μιά συνεχῶς ἀνανεωνόμενη σπατάλη δημιουργικῆς δύναμης καί μιά ἀκατάπαυστη διαμάχη ἀνάμεσα στόν ἐργαζόμενο καί τή δραστηριότητά του, ἀνάμεσα σ' αὐτό πού ἔχει τάση νά κάνει καί σ' αὐτό πού εἶναι ὑποχρεωμένος νά κάνει.

Καί ἀπ' αὐτήν τήν ἀποψη ὁ καπιταλισμός δέν καταφέρει νά ἐπιβεβαιώσει παρά μόνο στό βαθμό πού ἡ πραγματικότητα δέν συμμορφώνεται μέ τίς μεθόδους καί τό πνεῦμα του. Μόνο στό βαθμό πού ἡ «ἐπίσημη» ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς –καί τῆς κοινωνίας– συνεχῶς παρεμποδίζεται,

διορθώνεται, συμπληρώνεται ἀπό τήν πραγματική αὐτοοργάνωση τῶν ἐργαζομένων, μόνο σ' αὐτό τό βαθμό τό σύστημα καταφέρει καί λειτουργεῖ. Μόνο στό βαθμό πού ἡ πραγματική στάση τῶν ἐργαζομένων ἀπέναντι στήν ἐργασία διαφέρει ἀπό τή στάση πού θά ἔπρεπε νά ἔχουν, σύμφωνα μέ τό περιεχόμενο καί τή φύση τῆς ἐργασίας στόν καπιταλισμό, μπορεῖ ἡ διαδικασία τῆς ἐργασίας νά ἔχει πράγματι ἀποτελεσματικότητα. Οἱ ἐργαζόμενοι κατορθώνουν νά ἀφομοιώσουν καί νά καταλάβουν τίς γενικές ἀρχές πού ρυθμίζουν τήν ἐργασία τους – ἀρχές πού, κατά τή λογική τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος θά ἔπρεπε νά τούς εἶναι ἀπρόσιτες καί τίς ὁποῖες τό σύστημα προσπαθεῖ μέ ὄλους τούς τρόπους νά συσκοτίσει. Οἱ ἐργαζόμενοι συγκεκριμενοποιοῦν διαρκῶς αὐτές τίς ἀρχές σέ σχέση μέ τίς εἰδικές συνθήκες στίς ὁποῖες βρῖσκονται – ἐνῶ αὐτή ἡ συγκεκριμενοποίηση θά ἔπρεπε νά γίνεται μόνο ἀπό τόν διευθυντικό μηχανισμό, πού ὑποτίθεται ὅτι αὐτός εἶναι ὁ ρόλος του.

Κάθε ἐκμεταλλευτική κοινωνία ζεῖ χάρη σ' αὐτούς τούς ὁποίους ἐκμεταλλεύεται. Χάρη στους σκλάβους ἢ τούς δουλοπάροικους ζοῦν οἱ κύριοι καί ἀφέντες τους σύμφωνα μέ τούς κανόνες τῆς κοινωνίας τῶν κυριῶν καί τῶν ἀφεντάδων. Χάρη στό προλεταριάτο ζεῖ ὁ καπιταλισμός σέ ἀντίθεση μέ τούς κανόνες τοῦ καπιταλισμοῦ. Ἐδῶ βρῖσκεται ἡ προέλευση τῆς ἱστορικῆς κρίσης τοῦ καπιταλισμοῦ, γι' αὐτόν τό λόγο ἡ καπιταλιστική κοινωνία ἐγκυμονεῖ τήν ἐπανάσταση. Ἡ σκλαβιά ἢ ἡ δουλοπαροικία λειτουργοῦν ἐφόσον οἱ ἐκμεταλλεῦόμενοι δέν ἀγωνίζονται ἐνάντια στό σύστημα. Ἄλλά ὁ καπιταλισμός δέν καταφέρει νά λειτουργήσει παρά μόνον ἐφόσον οἱ ἐκμεταλλεῦόμενοι ἀγωνίζονται ἐνάντια στή λειτουργία τήν ὁποία τείνει νά ἐπιβάλλει τό σύστημα. Ἡ κατάληξη αὐτοῦ τοῦ ἀγῶνα, ἡ πλήρης κατάργηση τῶν κανόνων, τῶν μεθόδων, τῶν μορφῶν ὀργάνωσης τοῦ καπιταλισμοῦ, ἡ πλήρης ἀπελευθέρωση τῶν δυνάμεων δημιουργίας καί ὀργάνωσης τῶν μαζῶν, αὐτό εἶναι ὁ σοσιαλισμός.

ΟΙ ΒΑΣΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Ἡ σοσιαλιστική κοινωνία εἶναι ἡ ὀργάνωση ἀπό τούς ἴδιους τούς ἀνθρώπους τῶν κοινωνικῶν τους δραστηριοτήτων σ' ὅλες τούς τίς πλευρές· ἡ ἐγκαθίδρυσή της ἐπομένως ἔχει ἐπακόλουθο τήν ἄμεση κατάργηση τῆς διαίρεσης τῆς κοινωνίας σέ μιά τάξη διευθυνόντων καί μιά τάξη ἐκτελεστών.

Τό περιεχόμενο τῆς σοσιαλιστικῆς ὀργάνωσης τῆς κοινωνίας εἶναι, πρῶτ' ἀπ' ὅλα, ἡ ἐργατική διεύθυνση. Αὐτή τή διεύθυνση ἡ ἐργατική τάξη τήν ἔχει διεκδικήσει καί ἔχει ἀγωνιστεῖ γιά νά τήν πραγματοποιήσει στίς ὑψηλότερες στιγμές τῆς ἱστορικῆς της δράσης: στή Ρωσία τό 1917-18, στήν Ἰσπανία τό 1936, στήν Οὐγγαρία τό 1956.

Ἡ μορφή τῆς ἐργατικῆς διεύθυνσης, ὁ θεσμός ὁ κατάλληλος νά τήν πραγματοποιήσῃ εἶναι τό *Συμβούλιο τῶν ἐργαζομένων τῆς ἐπιχείρησης*. Ἡ ἐργατική διεύθυνση σημαίνει τήν ἐξουσία τῶν Συμβουλίων ἐπιχείρησης καί τελικά, στήν κλίμακα ὀλόκληρης τῆς κοινωνίας, τήν *κεντρική Συνέλευση καί τήν Κυβέρνηση τῶν Συμβουλίων*. Τό συμβούλιο ἐργαστασίου ἢ ἐπιχείρησης –συνέλευση ἀντιπροσώπων ἐκλεγμένων ἀπό τοὺς ἐργαζομένους, πού εἶναι ἀνακλητοί σέ κάθε στιγμή, λογοδοτοῦν τακτικά μπροστά τοὺς ἐργαζομένους γιά τίς δραστηριότητές τους καί συγκεντρώνουν καθήκοντα σύσκεψης, ἀπόφασης καί ἐκτελέσεως– εἶναι μιά ἱστορική δημιουργία τῆς ἐργατικῆς τάξης πού παρουσιάστηκε ἐκ νέου κάθε φορά πού τέθηκε στή σύγχρονη κοινωνία τό πρόβλημα τῆς ἐξουσίας. Οἱ ἐπιτροπές φάμπρικας στή Ρωσία τό 1917, τά συμβούλια ἐπιχείρησης στή Γερμανία τό 1919, τά ἐργατικά συμβούλια στή Οὐγγαρία τό 1956 ἐκφράσανε, μέ διαφορετικά ὀνόματα, τόν ἴδιο τρόπο ὀργάνωσης τῆς ἐργατικῆς τάξης, πού εἶναι μιά πρωτότυπη δημιουργία τῆς.

Ὁ συγκεκριμένος καθορισμός τῆς σοσιαλιστικῆς ὀργάνωσης τῆς κοινωνίας δέν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπό τήν ἐπεξεργασία τῶν συμπερασμάτων πού ἀπορρέουν ἀπ' αὐτές τίς δύο ἰδέες: ἐργατική διεύθυνση καί Κυβέρνηση τῶν Συμβουλίων, πού εἶναι ὀργανικές δημιουργίες τοῦ ἀγῶνα τοῦ προλεταριάτου. Ἄλλὰ αὐτός ὁ καθορισμός δέν μπορεῖ νά γίνει παρά μέσα ἀπό μιά περιγραφή τῶν γενικῶν γραμμῶν τῆς λειτουργίας καί τῶν θεσμῶν αὐτῆς τῆς κοινωνίας.

Δέν πρόκειται νά δώσουμε ἐδῶ τό «καταστατικό» τῆς σοσιαλιστικῆς κοινωνίας. Εἶναι αὐτονόητο πῶς τά καταστατικά ἀπό μόνα τους δέν σημαίνουν τίποτα. Τά καλύτερα καταστατικά δέν ἔχουν ἀξία παρά μόνον ἐφόσον οἱ ἄνθρωποι εἶναι κάθε στιγμή ἔτοιμοι νά ὑπερασπίσουν ὅ,τι ὑγιές περιέχουν, νά προσθέσουν ὅ,τι λείπει, νά ἀλλάξουν ὅ,τι ἀπόρροφο ἢ ξεπερασμένο περιέχουν. Ἀπ' αὐτή τήν ἀποψη εἶναι προφανές ὅτι πρέπει νά ἀπορριφθεῖ κάθε φετιχισμός σχετικός μέ τή μορφή «Σοβιέτ» ἢ «Συμβούλιο». Οἱ κανόνες τῆς ἐκλογῆς καί τῆς συνεχοῦς ἀνακλητότητας τῶν ἐκπροσώπων σέ καμιά περίπτωση δέν ἐπαρκοῦν γιά νά «ἐξασφαλίσουν» ὅτι τό Συμβούλιο θά παραμείνῃ ἢ ἐκφραση τῶν ἐργαζομένων. Θά παραμείνῃ ὅσον καιρό οἱ ἐργαζόμενοι θά εἶναι ἔτοιμοι νά κάνουν ὅ,τι χρειάζεται γιά νά παραμείνῃ. Ἡ πραγματοποίηση τοῦ σοσιαλισμοῦ δέν εἶναι ὑπόθεση ἀλλαγῆς νομοθεσίας: ἐξαργάται ἀπό τήν αὐτόνομη δράση τῆς ἐργατικῆς τάξης, ἀπό τήν ἱκανότητά της νά βρεῖ μέσα της τή συνείδηση τῶν σκοπῶν καί τῶν μέσων, τήν ἀναγκαῖα ἀλληλεγγύη καί τήν ἀναγκαῖα ἀποφασιστικότητα.

Ἄλλὰ αὐτή ἢ αὐτόνομη δράση δέν μένει καί δέν μπορεῖ νά παρα-

μένει ἀμορφη. Ἐνσαρκώνεται ἀναγκαστικά σέ μορφές δράσης καί ὀργάνωσης, σέ μεθόδους λειτουργίας καί σέ θεσμούς, πού μποροῦν νά τήν ἐξυπηρετήσουν καί νά τήν ἐκφράσουν μέ τρόπο πρόσφορο. Ἐξίσου μέ τό φετιχισμό τοῦ «καταστατικού» πρέπει νά καταδικαστεῖ ὁ «ἀναρχικός» ἢ «αὐθορμητιστικός» φετιχισμός πού, μέ τό πρόσχημα ὅτι τελικά ἢ συνείδηση τοῦ προλεταριάτου ἀποφασίζει γιά τά πάντα, δέν ἐνδιαφέρεται γιά τίς συγκεκριμένες μορφές ὀργάνωσης πού πρέπει νά χρησιμοποιήσῃ αὐτή ἢ συνείδηση, ἂν θέλει νά εἶναι κοινωνικά ἀποτελεσματική. Τό Συμβούλιο δέν εἶναι ἓνας θεσμός *θανατοῦργός*: δέν μπορεῖ νά εἶναι ἢ ἐκφραση τῶν ἐργαζομένων, ἂν οἱ ἐργαζόμενοι δέν εἶναι ἀποφασισμένοι νά ἐκφραστοῦν μέσα ἀπ' αὐτόν. Ἀλλά εἶναι μιά μορφή ὀργάνωσης *πρόσφορη*: ὅλη του ἡ διάρθρωση εἶναι καμωμένη γιά νά ἐπιτρέπει σ' αὐτή τή θέληση ἐκφρασης νά φανερωθεῖ, ἔάν ὑπάρχει. Ἀντίθετα, τό Κοινοβούλιο εἴτε ὀνομάζεται «Ἐθνοσυνέλευση» εἴτε «Ἀνώτατο Σοβιέτ»² εἶναι ἐξ ὀρισμοῦ ἓνας τύπος θεσμοῦ πού δέν θά μπορούσε νά εἶναι σοσιαλιστικός: εἶναι θεμελιωμένο πάνω στόν ριζικό διαχωρισμό ἀνάμεσα στή μάζα, πού ἀπό καιρό σέ καιρό τή «συμβουλευόμαστε», καί σ' αὐτούς πού, ἐνώ ὑποτίθεται ὅτι τήν «ἀντιπροσωπεύουν», παραμένουν ἀνεξέλεγκτοι καί εἶναι στήν πραγματικότητα ἀμετάθετοι. Τό Συμβούλιο εἶναι καμωμένο γιά νά ἐκπροσωπεῖ τοὺς ἐργαζομένους καί μπορεῖ νά παύσῃ νά ἐκπληρώνῃ αὐτόν τό ρόλο: τό Κοινοβούλιο εἶναι φτιαγμένο γιά νά μὴν ἐκπροσωπεῖ τίς μάζες, καί αὐτόν τό ρόλο δέν μπορεῖ ποτέ νά πάψῃ νά τόν ἐκπληρώνῃ.

Τό θέμα τῆς ὑπαρξῆς πρόσφορων θεσμῶν εἶναι συνεπῶς οὐσιώδες γιά τή σοσιαλιστική κοινωνία καί γίνεται ἀκόμα πιό οὐσιώδες ἀπό τό ὅτι αὐτή ἢ κοινωνία δέν μπορεῖ νά ἐγκαθιδρυθεῖ παρά μέ μιά ἐπανάσταση, δηλαδή μέσω μιάς κοινωνικῆς κρίσης κατά τή διάρκεια τῆς ὁποίας ἢ συνείδηση καί ἢ δραστηριότητα τῶν μαζῶν φτάνουν σέ μιά ἐξαιρετική ἔνταση. Μόνο σ' αὐτή τήν κατάσταση οἱ μάζες καταφέρνουν νά σαρώσουν τήν κυρίαρχη τάξη, τίς ἐνοπλες δυνάμεις της καί τίς ὀργανώσεις της καί νά ξεπεράσουν μέσα τους τή βαριά κληρονομιά αἰῶνων δουλείας. Αὐτή ἢ κατάσταση δέν εἶναι ἓνας παροξυσμός, ἀλλά ἀντίθετα ἓνα προάγγελμα τοῦ βαθμοῦ δραστηριότητος καί συνείδησης τῶν ἀνθρώπων σέ μιά ἐλεύθερη κοινωνία. Ἡ «ὑποχώρηση τῆς ἐπαναστατικῆς δραστηριότητος» δέν εἶναι καθόλου μοιραία. Εἶναι ἐντούτοις πάντα δυνατή μπροστά στά τεράστια ἔργα πού πρέπει νά πραγματοποιηθοῦν. Καί καθεῖ πού συσσωρεύει τά ἐμπόδια, ἤδη ἀναρίθμητα, μπροστά στήν ἐπαναστατική δραστηριότητα τῶν μαζῶν εὐνοεῖ αὐτή τήν ὑποχώρηση. Εἶναι, λοιπόν, βασικό γιά τήν ἐπαναστατική κοινωνία νά δώσει στόν ἑαυτό της, ἀπό τίς πρῶτες κιόλας μέρες, τό δίκτυο ἀπό θεσμούς καί μεθόδους λειτουργίας πού ἐπιτρέπουν καί εὐνοοῦν τήν ἀνάπτυξη τῆς δραστηριότητος τῶν μαζῶν, καί

παράλληλα νά εξαλείψει καθετί πού τήν ἐμποδίζει καί τῆς ἀντιτίθεται. Εἶναι βασικό νά δώσει στόν ἑαυτό της, σέ κάθε βήμα πού κάνει, σταθερές μορφές ὀργάνωσης πού θά γίνονται οἱ φυσιολογικοί τρόποι ἔκφρασης τῆς θέλησης τῶν μαζῶν, τόσο γιά τίς «μεγάλες ὑποθέσεις» ὅσο καί γιά τήν καθημερινή ζωή –πού στήν πραγματικότητα εἶναι ἡ *πρώτη* μεγάλη ὑπόθεση.

Ἐορυσμός τῆς σοσιαλιστικῆς κοινωνίας στόν ὁποῖο ἀποβλέπουμε περιέχει, ἐπομένως, ἀναγκαστικά μιά περιγραφή τῶν θεσμῶν καί τῆς λειτουργίας αὐτῆς τῆς κοινωνίας. Αὐτή ἡ περιγραφή δέν εἶναι «οὐτοπική»,³ γιατί δέν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπό τήν ἐπεξεργασία καί τή γενίκευση τῶν ἱστορικῶν δημιουργημάτων τῆς ἐργατικῆς τάξης καί ἰδιαίτερα τῆς ἰδέας τῆς ἐργατικῆς διεύθυνσης.

Ἡ ἀρχή πού μᾶς κατευθύνει σ' αὐτή τήν ἐπεξεργασία εἶναι ἡ ἐξῆς: ἡ ἐργατική διεύθυνση δέν εἶναι δυνατή παρά μόνον ἐάν ἡ στάση τῶν ἀτόμων ἀπέναντι στήν κοινωνική ὀργάνωση ἀλλάξει ριζικά. Αὐτό, μέ τή σειρά του, δέν εἶναι δυνατό παρά μόνον ἐάν οἱ θεσμοί πού ἐνσαρκώνουν αὐτή τήν κοινωνική ὀργάνωση ἀποκτήσουν γιά τά ἄτομα νόημα, ἐάν εἶναι μέρος τῆς πραγματικῆς τους ζωῆς. Ὅπως ἀκριβῶς ἡ ἐργασία δέν θά ἀποκτήσει κανένα νόημα γιά τά ἄτομα, παρά μόνον ἐφόσον θά τήν *καταλάβουν* καί θά τήν *ἐξουσιάσουν*, ἔτσι καί οἱ θεσμοί τῆς σοσιαλιστικῆς κοινωνίας θά πρέπει νά εἶναι *κατανοητοί* καί *ἐλέγξιμοι*.⁴

Ἡ σημερινή κοινωνία εἶναι μιά σκοτεινή ζούγκλα, μιά συσώρευση ἀπό μηχανισμούς καί ὄργανα πού τή λειτουργία τους κανένας, ἢ σχεδόν κανένας δέν καταλαβαίνει, πού στήν πραγματικότητα κανένας δέν ἐξουσιάζει καί γιά τά ὁποῖα τελικά κανένας δέν ἐνδιαφέρεται.

Ἡ σοσιαλιστική κοινωνία δέν θά μπορέσει νά ὑπάρξει παρά ἂν ἐπιφέρει μιά ριζική ἀλλαγὴ σ' αὐτή τήν κατάσταση, ἂν εἰσάγει μιά ριζική ἀπλοποίηση τῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσης. Ὁ σοσιαλισμός εἶναι ἡ διαφάνεια τῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσης γιά τά μέλη τῆς κοινωνίας.

Τό νά λέει κανεῖς ὅτι ἡ λειτουργία καί οἱ θεσμοί τῆς σοσιαλιστικῆς κοινωνίας πρέπει νά εἶναι κατανοητοί σημαίνει ὅτι ἡ κοινωνία πρέπει νά διαθέτει τή μέγιστη δυνατή πληροφόρηση. Αὐτή ἡ μέγιστη πληροφόρηση δέν ἰσοδυναμεῖ καθόλου μέ τήν ὕλική συσσώρευση τῶν δεδομένων. Σέ καμιά περίπτωση τό πρόβλημα δέν εἶναι νά ἐφοδιαστῆ ὁ κάθε κάτοικος μέ μιά φορητή ἐθνική βιβλιοθήκη. Ἀντίθετα, ἡ μέγιστη πληροφόρηση ἐξαρτᾶται πρῶτα πρῶτα ἀπό ἕναν *περιορισμό* τῶν δεδομένων στό οὐσιώδες, ὥστε ὁ καθένας νά μπορεῖ νά τά χρησιμοποιήσει. Αὐτή ἡ σύμπτυξη τῶν δεδομένων θά γίνει δυνατή ἀπό τό γεγονός ὅτι ὁ σοσιαλισμός θά ἔχει ἄμεσο ἐπακόλουθο μιά τεράστια ἀπλοποίηση τῶν προβλημάτων καί τήν κατάργηση τῶν τεσσάρων πέ-

μπτων τῶν σημερινῶν διατάξεων, πού θά χάσουν τό περιεχόμενό τους. Ἀφετέρου θά διευκολυνθεῖ ἀπό τή συστηματική προσπάθεια γιά τή *γνώση* τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας καί τή διάδοσή της, καθὼς ἐπίσης γιά τήν ἀπλοποιημένη καί σαφῆ *παρουσίαση* τῶν δεδομένων. Πιο κάτω θά δώσουμε παραδείγματα γιά τίς ἀμέτρητες δυνατότητες πού ὑπάρχουν σ' αὐτούς τούς τομεῖς σέ σχέση μέ τή λειτουργία τῆς σοσιαλιστικῆς οἰκονομίας.

Γιά νά μποροῦν οἱ ἄνθρωποι νά ἐξουσιάζουν τή λειτουργία καί τούς θεσμούς τῆς σοσιαλιστικῆς κοινωνίας ἀντί νά ἐξουσιάζονται ἀπ' αὐτούς, πρέπει νά πραγματοποιηθεῖ, γιά πρώτη φορά στήν ἱστορία, ἡ δημοκρατία. Δημοκρατία σημαίνει ἐτυμολογικά *κυριαρχία τῶν μαζῶν*. Ἀλλά δέν παίρνομε τή λέξη «κυριαρχία» μέ τήν τυπική της ἔννοια. Ἡ πραγματική *κυριαρχία* δέν μπορεῖ νά συγγέεται μέ τήν ψήφο· ἡ ψήφος, ἀκόμα καί ἐλεύθερη –ὅπως εἶναι τίς περισσότερες φορές– εἶναι ἡ φάρσα τῆς δημοκρατίας. Ἡ δημοκρατία δέν εἶναι ἡ ψηφοφορία γιά θέματα δευτερεύοντα οὔτε ἡ ἀνάδειξη τῶν προσώπων πού θά ἀποφασίζουν μόνα τους, ἀνεξάρτητα ἀπό κάθε πραγματικό ἔλεγχο, γιά τά βασικά θέματα. Οὔτε δημοκρατία σημαίνει νά καλεῖς τούς ἀνθρώπους νά ἐκφέρουν γνώμη σέ θέματα ἀκατανόητα ἢ χωρῆς νόημα γι' αὐτούς. Ἡ πραγματική *κυριαρχία* εἶναι ἡ *ἐξουσία* νά ἀποφασίζεις μέ τούς σου γιά τά βασικά θέματα καί νά ἀποφασίζεις μέ *ἐπίγνωση*. Σ' αὐτή τήν ἔκφραση, *ἀπόφαση μέ ἐπίγνωση*, βρίσκεται ὅλο τό πρόβλημα τῆς δημοκρατίας.⁵ Δέν ἔχει κανένα νόημα νά καλοῦνται οἱ ἄνθρωποι νά ἐκφέρουν *γνώμη*, ἂν δέν μποροῦν νά τό κάνουν μέ *ἐπίγνωση*. Αὐτό τό σημεῖο ἔχει ὑπογραμμιστεῖ ἐδῶ καί καιρῶ ἀπό τίς ἀντιδραστικές ἢ φασιστικές κριτικές τῆς ἀστικῆς «δημοκρατίας» καί συχνά τό ξαναβρίσκει κανεῖς στήν ἐμπιστευτική ἐπιχειρηματολογία τῶν πιό κυνικῶν σταλινικῶν.⁶ Εἶναι προφανές ὅτι ἡ ἀστική «δημοκρατία» εἶναι μιά κωμωδία– ἂν ὄχι γιά ἄλλο λόγο, ἐπειδὴ *κανένας* μέσα στήν καπιταλιστική κοινωνία δέν μπορεῖ νά ἀποφανθεῖ μέ *ἐπίγνωση*, καί λιγότερο ἀπό κάθε ἄλλον οἱ μάζες, ἀπό τίς ὁποῖες τό καθεστῶς κρύβει συστηματικά τήν οἰκονομική καί πολιτική πραγματικότητα καί τό νόημα τῶν ἐρωτήσεων πού μπαίνουν. Τό συμπέρασμα ὅμως δέν εἶναι νά ἐμπιστευτοῦμε τήν ἐξουσία σ' ἕνα στρώμα ἀρμόδιων καί ἀνεξέλεγκτων γραφειοκρατῶν, ἀλλά νά μετασχηματίσουμε τήν κοινωνική πραγματικότητα ἔτσι πού τά βασικά δεδομένα καί τά θεμελιώδη προβλήματα νά εἶναι προσιτά στά ἄτομα, πού θά μποροῦν ἔτσι νά ἀποφασίζουν μέ *ἐπίγνωση*.

Ἀποφασίζω σημαίνει ἀποφασίζω ὁ ἴδιος· νά ἀποφασίζω γιά τό ποιός θά ἀποφασίσει δέν εἶναι πιά ἐντελῶς νά ἀποφασίζω. Τελικά, ἡ μόνη ὀλική μορφή τῆς δημοκρατίας εἶναι ἡ *ἄμεση δημοκρατία*. Καί τό Συμβούλιο τῶν ἐργαζομένων τῆς ἐπιχείρησης δέν εἶναι καί δέν

πρέπει να είναι παρά το όργανο που αντικαθιστά τη γενική Συνέλευση της επιχείρησης όταν δεν συνεδριάζει.⁷

Η πιο πλατιά πραγματοποίηση της άμεσης δημοκρατίας σημαίνει ότι όλη η οργάνωση—οικονομική, πολιτική κλπ.— της κοινωνίας πρέπει να άρθρωθεί σε πυρήνες βάσης που θα είναι συγκεκριμένες κοινωνότητες, οργανικές κοινωνικές μονάδες. Η άμεση δημοκρατία δεν απαιτεί απλά και μόνο τη φυσική παρουσία των πολιτών στον ίδιο τόπο όταν πρόκειται να ληφθούν αποφάσεις, απαιτεί επίσης να αποτελούν αυτοί οι πολίτες οργανικά μιά κοινότητα, να ζούν στο ίδιο περιβάλλον, να έχουν καθημερινή γνώση των θεμάτων που συζητούνται, οικειότητα με τα προβλήματα που πρέπει να λυθούν. Μόνο σε μιά τέτοια μονάδα ή πολιτική συμμετοχή του ατόμου γίνεται ολική, με την προϋπόθεση ότι το άτομο αισθάνεται και ξέρει ότι η συμμετοχή του θα έχει αποτέλεσμα, δηλαδή ότι η συγκεκριμένη ζωή της κοινωνίας καθορίζεται σε ένα μεγάλο μέρος από την ίδια την κοινότητα και όχι από όργανα άγνωστα ή απρόσιτα που αποφασίζουν για αυτήν. Κατά συνέπεια, πρέπει να υπάρχει ή μέγιστη αυτονομία και αυτοδιοίκηση για τους κοινωνικούς πυρήνες.

Αυτούς τους πυρήνες ή σύγχρονη κοινωνική ζωή τους έχει δημιουργήσει και εξακολουθεί να τους δημιουργεί, είναι βασικά οι «μέγες» ή «μεγάλες» επιχειρήσεις της βιομηχανίας, των μεταφορών, του εμπορίου, των τραπεζών, των ασφαλίσεων, των δημοσίων υπηρεσιών, όπου οι άνθρωποι κατά εκατοντάδες, κατά χιλιάδες ή κατά δεκάδες χιλιάδες περνούν το ουσιώδες μέρος της ζωής τους ζευγμένοι σε μιά κοινή δουλειά και συναντούν την κοινωνία με τη συγκεκριμένη της μορφή. Η επιχείρηση δεν είναι μόνο μιά παραγωγική μονάδα, έχει γίνει η πρωταρχική μονάδα κοινωνικής ζωής για τη μεγάλη πλειοψηφία των ατόμων.⁸ Αντί να βασίζεται σε μονάδες γεωγραφικές, που η οικονομική ανάπτυξη τις στερεί ολοένα περισσότερο από πραγματικό περιεχόμενο—εκτός από τις περιπτώσεις όπου ακριβώς διατήρησε ή τους ξανάδωσε μιά παραγωγική ένότητα, όπως το χωριό από τη μιά μεριά, ή πόλη με ένα μόνο εργοστάσιο ή μιά μόνο βιομηχανία από την άλλη— ή πολιτική δομή του σοσιαλισμού θα διαρθρωθεί στις κοινότητες των εργαζομένων που ενοποιούνται από μιά κοινή δουλειά. Η κοινότητα της επιχείρησης θα είναι το γόνιμο έδαφος της άμεσης δημοκρατίας, όπως ήταν στην εποχή τους, και για ανάλογους λόγους, ή αρχαία πόλη ή οι δημοκρατικές κοινότητες των ελεύθερων αγροτών στις ΗΠΑ του 19ου αιώνα.

Η άμεση δημοκρατία δείχνει όλη την έκταση της αποκέντρωσης που η σοσιαλιστική κοινωνία θα μπορέσει να πραγματοποιήσει. Άλλά ταυτόχρονα η σοσιαλιστική κοινωνία θα πρέπει να λύσει το πρό-

βλημα της ενσωμάτωσης αυτών των βασικών μονάδων μέσα στη συνολική κοινωνία, να πραγματοποιήσει τη συγκέντρωση χωρίς την οποία η ζωή ενός σύγχρονου έθνους θα κατέρρεε άμεσα.

Δέν είναι η συγκέντρωση αυτή καθαυτή που στη σύγχρονη κοινωνία οδηγεί στην πολιτική αλλοτρίωση, στην αφαίρεση της εξουσίας από τη μάζα για το όφελος μερικών. Είναι η συγκρότηση οργανικών χωριστών και ανεξέλεγκτων που έχουν αποκλειστικό και ειδικό καθήκον τη συγκέντρωση. Η γραφειοκρατία και η εξουσία της είναι αχώριστες από τη συγκέντρωση, εφόσον η συγκέντρωση εννοείται σαν ανεξάρτητη λειτουργία ενός ανεξάρτητου μηχανισμού. Άλλά στη σοσιαλιστική κοινωνία δεν θα υπάρχει διαμάχη ανάμεσα στην αυτονομία των οργανισμών βάσης και τη συγκέντρωση, δεδομένου ότι οι δύο λειτουργίες θα πηγάζουν από τα ίδια όργανα και δεν θα υπάρχει ξεχωριστός μηχανισμός επιφορτισμένος να ενοποιήσει εκ νέου την κοινωνία, αφού πρώτα την έχει κομματιάσει—δουλειά τρελού που συνιστά τη βασική «λειτουργία» της γραφειοκρατίας.

Η τερατώδης συγκέντρωση που χαρακτηρίζει τις σύγχρονες εκμεταλλευτικές κοινωνίες και η στενή σύνδεση αυτής της συγκέντρωσης με τον ολοκληρωτισμό της γραφειοκρατίας σε μιά ταξική κοινωνία οδηγούν σήμερα πολλούς σε μιά βίαιη αντίδραση, εναντίον της συγκέντρωσης, ευεξήγητη και ύγιη, που είναι όμως γεμάτη σύγχυση, πάει στην άλλη άκρη και έτσι ενισχύει τον εχθρό τον οποίο θέλει να καταρρίψει. Η συγκέντρωση είναι ο εχθρός: αυτή είναι η κραυγή, στη Γαλλία όπως και στην Πολωνία ή στην Ουγγαρία, πολλών τίμων επαναστατών που έκοψαν με το σταλινισμό. Άλλά αυτή η ιδέα, ήδη διφορούμενη καθαυτήν, γίνεται καθαρά καταστροφική όταν οδηγεί, όπως συχνά συμβαίνει, στο να ζητά κανείς ρητά είτε τον κατακερματισμό των οργάνων εξουσίας είτε απλά και μόνο την επέκταση των εξουσιών των τοπικών οργανισμών ή των οργανισμών της επιχείρησης, παραμελώντας αυτά που συμβαίνουν στο επίπεδο της κεντρικής εξουσίας. Όταν π.χ. μερικοί πολωνοί αγωνιστές πιστεύουν ότι βρήκαν το δρόμο για την κατάλυση της γραφειοκρατίας σε μιά κοινωνική ζωή που είναι οργανωμένη και διευθύνεται από «πολλά κέντρα»—την κρατική διοίκηση, μιά κοινοβουλευτική Συνέλευση, τα Συμβούλια Εργοστασίου, τα Συνδικάτα, τα πολιτικά κόμματα— πώς να μη δει κανείς ότι αυτός ο «πολυκεντρισμός» είναι ισοδύναμος με την απουσία πραγματικού κέντρου και ότι, καθώς η σύγχρονη κοινωνία δεν μπορεί να λειτουργήσει χωρίς κέντρο, αυτό το «Σύνταγμα» δεν θα μπορέσει ποτέ να υπάρξει παρά μόνο στα χαρτιά και δεν θα χρησιμεύσει σε τίποτα άλλο παρά για να κρύψει το πραγματικό κέντρο—που αναπόφευκτα θα ξαναδημιουργηθεί μέσα στην κρατική και πολιτική γραφειοκρατία— ακόμα πιο ανεξέλεγκτο και επικίνδυνο; Πώς να μη δει κανείς ότι, αν τα όργανα που εκπληρώνουν μιά ζωτική διαδικα-

σία κομματιαστούν, δημιουργείται, δέκα φορές πλιό επιτακτική, ή ανάγκη ενός άλλο οργάνου πού θά ξαναενώσει τά διασκορπισμένα κομμάτια; Μέ τόν ίδιο τρόπο, άν κανείς προσανατολίζεται αποκλειστικά ή ουσιαστικά πρὸς τήν ἐπέκταση τῶν ἐξουσιῶν τῶν Συμβουλίων στό ἐπίπεδο τῆς συγκεκριμένης ἐπιχείρησης, πῶς μπορεί νά μή βλέπει δι τι ἔτσι παραδίδει αὐτά τά Συμβούλια στήν κεντρική γραφειοκρατία, πού αὐτή μόνο «ξέρει» καί «μπορεῖ» νά κάνει νά λειτουργήσῃ ἡ οἰκονομία στό σύνολό της (καί ἡ σύγχρονη οἰκονομία δέν ὑπάρχει παρά σάν σύνολο); Τό νά μή θέλει κανείς νά ἀντιμετωπίσει τό πρόβλημα τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας καταλήγει στήν πραγματικότητα στό νά ἀφήσῃ στή γραφειοκρατία —αὐτή πού ὑπάρχει σήμερα ἢ σέ μιά καινούρια— τή φροντίδα νά τό λύσει.

Ἡ σοσιαλιστική κοινωνία θά πρέπει προφανῶς νά δώσει μιά σοσιαλιστική ἀπάντηση στό πρόβλημα τῆς συγκέντρωσης, καί αὐτή ἡ ἀπάντηση δέν μπορεί νά εἶναι παρά ἡ ἀνάληψη αὐτῆς τῆς ἐξουσίας ἀπό τήν Ὀμοσπονδία τῶν Συμβουλίων, ἡ ἐγκαθίδρυση μιάς κεντρικῆς Συνέλευσης τῶν Συμβουλίων καί μιάς Κυβέρνησης τῶν Συμβουλίων. Θά δοῦμε πλιό κάτω δι τι αὐτή ἡ Συνέλευση καί αὐτή ἡ Κυβέρνηση δέν σημαίνουν ἀντιπροσώπηση τῆς ἐξουσίας τῶν μαζῶν, ἀλλά ἔκφραση αὐτῆς τῆς ἐξουσίας. Ἐδῶ θά περιοριστοῦμε στή διατύπωση τῆς βασικῆς ἀρχῆς τῶν σχέσεων τους μέ τά Συμβούλια καί τίς κοινωνικές κοινότητες, γιατί αὐτή ἡ ἀρχή προσδιορίζει κατά πολλούς τρόπους τή λειτουργία ὄλων τῶν θεσμῶν τῆς σοσιαλιστικῆς κοινωνίας.

Σέ μιά κοινωνία ὅπου ὁ πληθυσμός εἶναι ἀπαλλοτριωμένος ἀπό τήν πολιτική ἐξουσία πρὸς ὄφελος μιάς συγκεντρωτικῆς ἀρχῆς, ἡ βασική σχέση αὐτῆς τῆς ἀρχῆς μέ τίς κατώτερες ἀρχές πού ἐλέγχει (καί τελικά μέ τόν πληθυσμό) μπορεί νά συνοψιστεῖ ὡς ἐξῆς: οἱ ἐπικοινωνίες πού πᾶνε ἀπό τή βάση στήν κορυφή μεταδίδουν αποκλειστικά πληροφορίες, οἱ ἐπικοινωνίες πού πᾶνε ἀπό τήν κορυφή πρὸς τή βάση μεταδίδουν βασικά ἀποφάσεις (καί παρεμπιπτόντως μόνο τίς ἐλάχιστες πληροφορίες πού εἶναι ἀπαραίτητες γιά τήν κατανόηση καί τή σωστή ἐκτέλεση τῶν ἀποφάσεων τῆς κορυφῆς). Σ' αὐτό ἐκφράζεται ὄχι μόνο τό μονοπώλιο ἐξουσίας πού ἄσκει ἡ κορυφή —μονοπώλιο ἀπόφασης— ἀλλά ἐπίσης τό μονοπώλιο τῶν προϋποθέσεων τῆς ἐξουσίας, δεδομένου ὅτι ἡ κορυφή εἶναι ἡ μόνη πού κατέχει τό «σύνολο» τῶν ἀναγκαίων πληροφοριῶν γιά νά κρίνει καί νά ἀποφασίσει, καί ὅτι γιά κάθε ἄλλη ἀρχή ἢ άτομο ἢ κατοχή πληροφοριῶν πού δέν ἀφοροῦν τόν τομέα του δέν μπορεί νά εἶναι παρά ἓνα τυχαῖο γεγονός (πού τό σύστημα τείνει νά ἐμποδίσει ἢ ἀποφεύγει μέ κάθε τρόπο νά διευκολύνει).

Τό νά λέει κανείς δι τι στή σοσιαλιστική κοινωνία ἡ κεντρική ἐξουσία δέν θά εἶναι ἀντιπροσώπηση ἀλλά ἔκφραση τῆς ἐξουσίας τῶν μαζῶν σημαίνει ριζικό μετασχηματισμό αὐτῆς τῆς κατάστασης. Ἐνα

διπλό ρεῦμα θά δημιουργηθεῖ ἀνάμεσα στή «βάση» καί στήν «κορυφή». Ἐνα ἀπό τά βασικά καθήκοντα τοῦ κεντρικοῦ οργάνου θά εἶναι ν' ἀναμεταδίδει τίς συγκεκριμένες πληροφορίες στό σύνολο τῶν ὀργανισμῶν βάσης. Ἐνας ἀπό τοὺς οὐσιωδέστερους ρόλους τῆς Κυβέρνησης τῶν Συμβουλίων θά εἶναι ὁ ρόλος τοῦ συλλέκτη καί διανομέα πληροφοριῶν. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, γιά ὄλα τά βασικά θέματα οἱ ἀποφάσεις θά παίρνονται ἀπό τή βάση καί θά ἀνεβαίνουν πρὸς τήν κορυφή πού θά εἶναι ἐπιφορτισμένη νά ἐξασφαλίζει ἢ νά ἐπιβλέπει τήν ἐκτέλεσή τους. Ἐτσι θά δημιουργηθεῖ ἓνα διπλό ρεῦμα πληροφοριῶν καί ἀποφάσεων, κι αὐτό δέν θά ἀφορᾷ μόνο τίς σχέσεις ἀνάμεσα στή Κυβέρνηση καί στά Συμβούλια, ἀλλά θά εἶναι τό πρότυπο ὄλων τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στίς ἀρχές ὁποιοῦδήποτε τύπου καί στοὺς ἀνθρώπους.⁹

Ο ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΣ ΕΙΝΑΙ Η ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Ὁ σοσιαλισμός δέν μπορεί νά ἐγκαθιδρυθεῖ παρά μέ τήν αὐτόνομη δράση τῆς ἐργατικῆς τάξης, δέν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπ' αὐτή τήν αὐτόνομη δράση. Ἡ σοσιαλιστική κοινωνία δέν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ τήν ὀργάνωση αὐτῆς τῆς αὐτονομίας, ὀργάνωση πού τήν προϋποθέτει καί ταυτόχρονα τήν ἀναπτύσσει.

Ἀλλά αὐτή ἡ αὐτονομία εἶναι ἡ ἐνσυνείδητη κυριαρχία τῶν ἀνθρώπων στίς δραστηριότητές τους καί στά προϊόντα τους: εἶναι λοιπόν σαφές δι τι δέν μπορεί νά εἶναι μόνο πολιτική αὐτονομία. Ἡ αὐτονομία στό πολιτικό ἐπίπεδο δέν εἶναι παρά μιά ἄποψη, μιά ἔκφραση πού ἀπορρέει ἀπ' αὐτό πού ἀποτελεῖ τό ἰδιαίτερο περιεχόμενο καί τό οὐσιαστικό πρόβλημα τοῦ σοσιαλισμοῦ: τήν ἐγκαθίδρυση τῆς κυριαρχίας τῶν ἀνθρώπων στήν πρώτη τους δραστηριότητα πού εἶναι ἡ ἐργασία. Τό τονίζουμε: ἐγκαθίδρυση καί ὄχι ἐπανίδρυση. Πραγματικά, ποτέ μιά τέτοια κατάσταση πραγμάτων δέν ὑπῆρξε στήν ἱστορία, καί ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη κάθε εἶδους σύγκριση μέ ἱστορικές καταστάσεις τοῦ παρελθόντος —π.χ. τοῦ βιοτέχνη ἢ τοῦ ἐλεύθερου ἀγρότη— ὄσο γόνιμη κι ἂν εἶναι ἀπό μερικές πλευρές, δέν ἔχει παρά περιορισμένο κύρος καί κινδυνεύει νά καταλήξῃ σέ ἀναστραμμένες οὐτοπίες.

Ὅτι ἡ αὐτονομία δέν μπορεί νά περιοριστεῖ στόν πολιτικό τομέα, εἶναι αὐτόνοητο. Δέν μπορεί νά διανοηθεῖ κανείς μιά κοινωνία ὅπου ἡ ἑβδομαδιαία σκλαβιά διακόπτεται ἀπό Κυριακές ἐλεύθερης πολιτικῆς δραστηριότητας.¹⁰ Ἡ ἰδέα δι τι ἡ παραγωγή καί ἡ σοσιαλιστική οἰκονομία θά μπορούσαν νά διευθύνονται, σέ ἓνα ὁποιοῦδήποτε ἐπίπεδο, ἀπό «τεχνικούς» πού ἐπιβλέπονται ἀπό τά Σοβιέτ, τά Συμβούλια ἢ ἄλλους ὀργανισμούς οἱ ὅποιοι θά ἐνσαρκώνουν τήν πολιτική ἐξουσία τῆς ἐργατικῆς τάξης δέν ἔχει κανένα νόημα. Ἡ οὐσιαστική

έξουσία σέ μιά τέτοια κοινωνία θά έπεφτε γρήγορα στά χέρια αὐτῶν πού διευθύνουν τήν παραγωγή. Τά Σοβιέτ ἢ Συμβούλια θά άτροφοῦσαν άργά ἢ γρήγορα μέσα στήν άπάθεια τοῦ πληθυσμοῦ πού δέν θά έτρεφε πιά μέ τό ένδιαφέρον του καί τή δραστηριότητά του θεσμούς πού θά είχαν σταματήσει νά παίζουν άποφασιστικό ρόλο στήν εξέλιξη τῆς οὐσιαστικῆς τους ζωῆς.

Ἡ αὐτονομία δέν σημαίνει, λοιπόν, τίποτα άν δέν εἶναι *έργατική διεύθυνση*, δηλαδή καθορισμός τῆς παραγωγῆς άπό τούς οργανωμένους έργαζομένους, τόσο στήν κλίμακα τῆς συγκεκριμένης έπιχείρησης όσο καί τῆς βιομηχανίας καί τῆς οἰκονομίας στό σύνολό της. Ἄλλά, μέ τή σειρά της, αὐτή ἡ έργατική διεύθυνση δέν μπορεί νά μείνει χωρισμένη άπό τίς παραγωγικές δραστηριότητες. Ἡ έργατική διεύθυνση δέν σημαίνει σέ καμιά περίπτωση τήν άντικατάσταση τοῦ γραφειοκρατικοῦ οργάνου πού διευθύνει σήμερα τήν παραγωγή άπό ένα Συμβούλιο έργαζομένων, όσο δημοκρατικό, άνακλητό κλπ. κι άν εἶναι. Σημαίνει ότι τό σύνολο τῶν έργαζομένων θά έγκαθιδρύσει καινούριες σχέσεις μέ τήν έργασία καί σέ σχέση μέ τήν έργασία. Σημαίνει ότι τό ίδιο τό *περιεχόμενο* τῆς έργασίας άρχίζει άμέσως νά μεταμορφώνεται.

Σήμερα τό άντικείμενο, τά μέσα, ό τρόπος, ό ρυθμός τῆς δουλειᾶς καθορίζονται —άνεξάρτητα άπό τούς έργαζομένους— άπό τόν γραφειοκρατικό μηχανισμό διεύθυνσης. Αὐτός ό μηχανισμός δέν μπορεί νά διευθύνει παρά χρησιμοποιώντας άφρημένους γενικούς κανόνες, καθορισμένους μιά γιά πάντα, τῶν οἰοίων ἢ άναπόφευκτη περιοδική άναθεώρηση σημαίνει κάθε φορά κρίση στήν οργάνωση τῆς παραγωγῆς. Αὐτοί οἱ κανόνες συμπεριλαμβάνουν τόσο τίς νόρμες τῆς παραγωγῆς όσο καί τούς τεχνικούς προσδιορισμούς, τό ὕψος τῶν μισθῶν καί τῶν πριμ, ὅπως καί τήν παραγωγική οργάνωση τοῦ έργαστηρίου. Ὅταν καταργηθεῖ ό γραφειοκρατικός μηχανισμός διεύθυνσης, αὐτή ἡ μορφή κανονισμοῦ τῆς παραγωγῆς δέν θά μπορεί πιά νά ὑφίσταται οὔτε στόν τύπο οὔτε στήν οὐσία.

Σύμφωνα μέ τίς πιό βαθιές τάσεις τῶν έργατῶν, οἱ «νόρμες» τῆς παραγωγῆς μέ τή σημερινή τους σημασία θά καταργηθοῦν καί θά θεσπιστεῖ πλήρης έξίσωση τῶν μισθῶν. Αὐτό σημαίνει τήν κατάργηση τοῦ οἰκονομικοῦ καταναγκασμοῦ —έκτός μόνο άπό τήν πιό γενική του έκφραση «ὅποιος δέν δουλεύει, δέν τρώει»— καθώς καί τῆς πειθαρχίας πού επιβάλλεται άπέξω, άπό ένα ειδικό σῶμα παραγωγικοῦ καταναγκασμοῦ. Ἡ *πειθαρχία έργασίας* θά εἶναι ἡ πειθαρχία πού θά επιβάλλεται άπό τήν ομάδα τῶν έργαζομένων σέ κάθε μέλος της, άπό τό έργαστήριο στίς ομάδες πού τό άποτελοῦν, άπό τό Συνέλευση τῆς έπιχείρησης στά τμήματα τῆς έπιχείρησης. Ἡ έναρμόνιση τῶν ξεχωριστῶν δραστηριοτήτων θά γίνεται βασικά μέ τή συνεργασία τῶν διαφόρων ομάδων έργατῶν ἢ τῶν έργαστηρίων, θά εἶναι τό άντικεί-

μενο μιάς συνεχοῦς συντονιστικῆς δραστηριότητας τῶν έργαζομένων. Ἡ *γενικότητα*, οὐσιαστικό χαρακτηριστικό τῆς σύγχρονης παραγωγῆς, θά πηγάζει άπό τή συγκεκριμένη έμπειρία τῆς δουλειᾶς καί θά διατυπώνεται άπό συνδιασκέψεις παραγωγῶν.

Κατά συνέπεια, ἡ έργατική διεύθυνση δέν εἶναι οὔτε ἡ «ἐπίβλεψη» ενός γραφειοκρατικοῦ μηχανισμοῦ διεύθυνσης τῆς έπιχείρησης άπό άντιπροσώπους τῶν έργατῶν οὔτε ἡ άντικατάσταση αὐτοῦ τοῦ μηχανισμοῦ άπό έναν άλλο άνάλογο πού τά μέλη του θά έχουν έργατική προέλευση. Εἶναι ἡ *κατάργηση* τοῦ ξεχωριστοῦ μηχανισμοῦ διεύθυνσης, ἡ έπαναφορά τῶν λειτουργιῶν του στήν κοινότητα τῶν έργαζομένων. Τό Συμβούλιο τῆς έπιχείρησης δέν εἶναι ένας νέος διευθυντικός μηχανισμός· δέν εἶναι παρά ένα άπό τά όργανα συντονισμοῦ, ένα «διαρκές γραφεῖο» καί ό τόπος ὅπου ρυθμίζονται οἱ έπαφές τῆς έπιχείρησης μέ τόν έξωτερικό κόσμο.

Αὐτό ἤδη σημαίνει ότι ἡ φύση, τό περιεχόμενο τῆς έργασίας άρχίζει άμέσως νά μεταμορφώνεται. Σήμερα ἡ έργασία εἶναι στήν οὐσία της μιά χωριστή δραστηριότητα έκτέλεσης, ένῶ άπό τούς εκτελοῦντες έχει άφαιρεθεῖ ἡ *διεύθυνση* τῆς δραστηριότητάς τους. Ἡ έργατική διεύθυνση σημαίνει τήν επανασύνδεση τῶν *λειτουργιῶν* διεύθυνσης καί έκτέλεσης.

Ἄλλά καί αὐτό άκόμα δέν εἶναι άρκετό —ἢ, πιό σωστά, ὀδηγεῖ καί θά ὀδηγήσει άμέσως πιό πέρα. Ἡ άπόδοση τῶν λειτουργιῶν διεύθυνσης στους έργαζομένους θά τούς κάνει άναγκαστικά νά καταπιαστοῦν μ' αὐτό πού εἶναι στή σημερινή έποχή ό *πυρήνας* τῆς άλλοτριώσης, δηλαδή μέ τήν *τεχνολογική δομή* τῆς έργασίας, τῶν άντικειμένων της, τῶν οργάνων της καί τῶν τρόπων διεξαγωγῆς της, πού έχουν άναγκαῖο άποτέλεσμα νά έξουσιάζει ἡ έργασία τούς παραγωγούς αντί νά έξουσιάζουν οἱ παραγωγοί τήν έργασία. Οἱ έργαζόμενοι δέν θά μπορέσουν, βέβαια, νά λύσουν αὐτό τό πρόβλημα άπό τή μιά μέρα στήν άλλη, ἡ λύση του θά εἶναι τό έργο αὐτῆς τῆς ιστορικῆς περιόδου πού ὀνομάζουμε σοσιαλισμό.

Ἄλλά ό σοσιαλισμός εἶναι πρῖν άπό κάθε άλλο ἡ λύση αὐτοῦ τοῦ *προβλήματος*. Ἐνάμεσα στόν καπιταλισμό καί τόν κομμουνισμό δέν ὑπάρχουν τριάντα έξι περίοδοι καί «μεταβατικές» κοινωνίες, ὅπως θέλησαν μερικοί νά μᾶς ποῦν, ὑπάρχει μόνο μία: ἡ σοσιαλιστική κοινωνία. Καί αὐτή ἡ κοινωνία δέν χαρακτηρίζεται κατά πρῶτο λόγο οὔτε άπό τήν πολιτική έλευθερία οὔτε άπό τήν άνθιση τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων οὔτε άπό τήν αυξανόμενη ικανοποίηση τῶν άναγκῶν κατανάλωσης, αλλά άπό τή *μεταμόρφωση τῆς φύσης καί τοῦ περιεχομένου τῆς έργασίας*, πράγμα πού σημαίνει: τόν *συνειδητό μετασχηματισμό τῆς κληρονομημένης τεχνολογίας* έτσι ὥστε γιά πρώτη φορά στήν ιστορία νά ὑποταχτεῖ αὐτή ἡ τεχνολογία στίς άνάγκες τοῦ ανθρώπου ὄχι μόνον ὡς καταναλωτή αλλά ὡς *παραγωγοῦ*. Ἡ σοσιαλι-

στική επανάσταση θά σημάνει τήν ἀρχή αὐτῆς τῆς μεταμόρφωσης καί ἡ πραγματοποίησή της θά σημάνει τήν εἴσοδο τῆς ἀνθρωπότητας στήν κομμουνιστική περίοδο. Ὅλα τά ἄλλα – ἡ πολιτική, ἡ κατανάλωση κλπ. – εἶναι συνέπειες, ὄροι, ἐπακόλουθα, προϋποθέσεις, καί πρέπει νά τά βλέπουμε μέσα στή συστηματική τους ἐνότητα, τήν ὁποία ἀκριβῶς ἐνότητα δέν μποροῦν νά ἐπιτύχουν, δέν μποροῦν νά ἀποκτήσουν τό νόημά τους παρά μόνον ἂν εἶναι ὁργανωμένα γύρω ἀπ' αὐτό τό κέντρο πού εἶναι ἡ μεταμόρφωση τῆς ἴδιας τῆς ἐργασίας. Ἡ ἐλευθερία τῶν ἀνθρώπων θά εἶναι μιά ἐξαπάτηση ἢ μιά αὐταπάτη, ἂν δέν εἶναι ἐλευθερία στή βασική τους δραστηριότητα – τήν παραγωγική δραστηριότητα. Καί αὐτή ἡ ἐλευθερία δέν εἶναι ἓνα δῶρο τῆς φύσης οὔτε θά ἀπορρῆσει ἀπό μόνη της, σάν πλεόνασμα, ἀπό ἄλλες ἐξελίξεις: οἱ ἀνθρωποί θά πρέπει νά τή δημιουργήσουν συνειδητά. Σέ τελευταία ἀνάλυση, αὐτό εἶναι τό περιεχόμενο τοῦ σοσιαλισμοῦ.

Οἱ συνέπειες σέ σχέση μέ τά ἄμεσα καθήκοντα μιᾶς σοσιαλιστικῆς επανάστασης εἶναι βασικῆς σημασίας. Οἱ ἐργαζόμενοι θά πιάσουν τό πρόβλημα τῆς μεταμόρφωσης τῆς φύσης τῆς ἐργασίας ταυτόχρονα ἀπό τίς δύο του ἅκρες. Ἀπό τή μιά μεριά εἶναι ἀναγκαῖο νά ἀποδοθεῖ πρωταρχική σημασία στήν ἀνάπτυξη τῶν ἀνθρώπινων δυνατοτήτων καί ἱκανοτήτων τῶν παραγωγῶν. Αὐτό συντελεῖται, κατά πρῶτο λόγο, τήν κατεδάφιση, πέτρα πέτρα, ἀπ' ὅ,τι μείνει ἀπό τό οἰκοδόμημα τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, εἶναι ἀναγκαῖο νά δοθεῖ ἓνας καινούριος προσανατολισμός στό σύνολο τῆς τεχνικῆς ἀνάπτυξης καί τῆς ἐφαρμογῆς της στήν παραγωγή.

Πρόκειται ἐδῶ γιά δύο ἀπόψεις τοῦ ἴδιου πράγματος, δηλαδή γιά τίς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων μέ τήν τεχνική. Ἄς ἐξετάσουμε τή δευτέρη ἄποψη, τήν πιό προσιτή, πού ἀφορᾷ τήν τεχνική ἀνάπτυξη καθαυτήν.

Μποροῦμε νά ποῦμε, σέ πρώτη προσέγγιση, ὅτι ὅλη ἡ καπιταλιστική τεχνολογία, ὅλη ἡ σημερινή ἐφαρμογή τῆς τεχνικῆς στήν παραγωγή εἶναι στρεβλωμένη στή βάση της, ὄχι μόνο γιατί εἶναι ἀπόρροφη νά βοηθήσει τόν ἄνθρωπο νά κυριαρχήσει στή δουλειά του, ἀλλά γιατί ὁ πρωταρχικός της σκοπός εἶναι ἀκριβῶς τό ἀντίθετο.

Λέγεται συνήθως ὅτι ἡ καπιταλιστική τεχνολογία ἀποσκοπεῖ στό νά ἀναπτύξει τήν παραγωγή γιά τό κέρδος, ἢ τήν παραγωγή γιά τήν παραγωγή, ἀνεξάρτητα ἀπό τίς ἀνθρώπινες ἀνάγκες· μέσα σ' αὐτό τό πλαίσιο οἱ ἀνθρωποί θεωροῦνται μόνο ἐνδεχόμενοι καταναλωτές τῶν προϊόντων. Μ' αὐτή τήν ἀντίληψη, αὐτό πού ἐμφανίζεται οὐσιῶδες εἶναι ἡ προσαρμογή τῆς παραγωγῆς στίς πραγματικῆς καταναλωτικῆς ἀνάγκες τῆς κοινωνίας ὅσον ἀφορᾷ τήν ποσότητα καί τή φύση τῶν παραγομένων ἀντικειμένων.

Φυσικά αὐτό τό πρόβλημα ὑπάρχει. Ἄλλά τό βαθύτερο πρόβλημα

εἶναι ἄλλο. Ὁ καπιταλισμός δέν χρησιμοποιεῖ μιά τεχνολογία, οὐδέτερη καθαυτήν, γιά καπιταλιστικούς σκοπούς. Ὁ καπιταλισμός δημιούργησε μιά καπιταλιστική τεχνολογία πού δέν εἶναι καθόλου οὐδέτερη. Τό πραγματικό νόημα αὐτῆς τῆς τεχνολογίας δέν εἶναι κἀν νά ἀναπτύξει τήν παραγωγή γιά τήν παραγωγή· εἶναι κατὰ πρῶτο λόγο νά ὑποτάξει καί νά κυριαρχήσει στούς παραγωγούς. Ἡ καπιταλιστική τεχνολογία χαρακτηρίζεται βασικά ἀπό τήν προσπάθειά της νά ἐξαλείψει τόν ἀνθρώπινο ρόλο τοῦ ἀνθρώπου στήν παραγωγή – καί στίς ἀκραίες της συνέπειες νά ἐξαλείψει τελείως τόν ἄνθρωπο ἀπό τήν παραγωγή. Τό ὅτι σ' αὐτή τήν περίπτωση, ὅπως καί σέ ὁποιαδήποτε ἄλλη, ὁ καπιταλισμός δέν καταφέρνει νά πραγματοποιήσει τή βαθιά του τάση – ἂν τό κατάφερε, θά κατέρρεε ἀμέσως – δέν ἀναιρεῖ αὐτό πού λέμε. Ἀντίθετα, ἐπιτρέπει νά δοῦμε καθαρά μιά ἄλλη πλευρά τῆς ἀντίφασης καί τῆς κρίσης του.

Ὁ καπιταλισμός δέν μπορεῖ νά ὑπολογίσει στή θεληματική συνεργασία τῶν παραγωγῶν· ἀντίθετα, εἶναι ὑποχρεωμένος νά ἀντιμετωπίζει τήν ἐχθρότητά τους, στήν καλύτερη περίπτωση τήν ἀδιαφορία τους, ὅσον ἀφορᾷ τήν παραγωγή. Ἐπομένως, πρέπει ὁ ρυθμός τῆς ἐργασίας νά ἐπιβάλλεται ἀπό τή μηχανή· ἂν αὐτό δέν εἶναι δυνατό, πρέπει ἡ μηχανή νά ἐπιτρέπει τή μέτρηση τῆς πραγματοποιούμενης ἐργασίας· σέ κάθε παραγωγική διαδικασία, ἡ ἐργασία πρέπει νά μετριέται, νά καθορίζεται, νά ἐλέγχεται ἀπέξω – διαφορετικά σὺτή ἡ διαδικασία δέν ἔχει νόημα γιά τόν καπιταλισμό. Ταυτόχρονα πρέπει ὁ παραγωγός, ὅσο ὁ καπιταλισμός δέν μπορεῖ νά ἀπαλλαγεῖ ἐντελῶς ἀπ' αὐτόν, νά εἶναι ὅσο γίνεται πιό ἀντικαταστάσιμος – δηλαδή νά περιοριστεῖ ὁ ρόλος του στήν πιό στοιχειώδη του μορφή, τῆς ἀνεπίδευτης δηλαδή ἐργατικῆς δύναμης. Πίσω ἀπ' ὅλα αὐτά δέν βρίσκεται οὔτε συννομοσία οὔτε συνειδητό σχέδιο. Ὑπάρχει ἀπλῶς τέτοια διαδικασία «φυσικῆς ἐπιλογῆς» τῶν ἐφευρέσεων πού ἐφαρμόζονται στή βιομηχανία ὥστε νά ἐφαρμόζονται, κατά προτίμηση ἢ ἀποκλειστικά, οἱ ἐφευρέσεις πού ἀντιστοιχοῦν στή βασική ἀνάγκη τοῦ καπιταλισμοῦ νά ἔχει νά κάνει μέ μιά ἐργασία μετρήσιμη, ἐλέγξιμη, ἀντικαταστάσιμη. Δέν ὑπάρχει καπιταλιστική φυσική ἢ χημεία: δέν ὑπάρχει κἀν καπιταλιστική τεχνική μέ τή γενική ἔννοια τοῦ ὄρου «καπιταλιστική»· ὑπάρχει, ὅμως, μιά καπιταλιστική τεχνολογία, δηλαδή, μέσα στό «φάσμα» τῶν τεχνικῶν πού εἶναι πραγματοποιήσιμες σέ μιά ἐποχή (πού καθορίζεται ἀπό τήν ἀνάπτυξη τῆς ἐπιστήμης), μιά «ζώνη» μεθόδων πού πραγματικά ἐφαρμόζονται. Πράγματι, ἀπό τή στιγμή πού ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐπιστήμης καί τῆς τεχνικῆς ἐπιτρέπει τήν ἐκλογή ἀνάμεσα σέ πολλές δυνατές μεθόδους, μιά κοινωνία θά διαλέξει ἀναπόφευκτα τούς τρόπους πού ἔχουν νόημα γι' αὐτήν, πού εἶναι «ὀρθολογιστικοί» μέσα στό πλαίσιο τῆς ταξικῆς της λογικῆς. Ἄλλά ὁ ὀρθο-

λογισμός μιᾶς ἐκμεταλλευτικῆς κοινωνίας δέν εἶναι ὁ ὀρθολογισμός μιᾶς σοσιαλιστικῆς κοινωνίας.¹¹ Ἡ συνειδητή μεταμόρφωση τῆς τεχνολογίας θά εἶναι τό κεντρικό καθήκον μιᾶς κοινωνίας ἐλεύθερων ἐργαζομένων. Μέ τόν ἴδιο τρόπο, ἡ ἀνάλυση τῆς ἀλλοτρίωσης καί τῆς κρίσης τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας πρέπει νά ξεκινήσει ἀπ' αὐτόν τόν πυρήνα ὄλων τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, δηλαδή ἀπό τή συγκεκριμένη παραγωγική σχέση, τή σχέση ἐργασίας, μέ τίς τρεῖς ἀξεχώριστες ὀψεις τῆς: σχέση τῶν ἐργαζομένων μέ τά μέσα καί τά ἀντικείμενα τῆς παραγωγῆς, σχέση τῶν ἐργαζομένων μεταξύ τους, σχέση τῶν ἐργαζομένων μέ τό ὄργανο διεύθυνσης τῆς παραγωγῆς.

Πρώτος ὁ Μάρξ, ὅπως εἶναι γνωστό, ἔκανε αὐτό τό ἱστορικό βῆμα νά ξεπεράσει τήν ἐπιφάνεια τῶν φαινομένων τοῦ καπιταλισμοῦ – ἀγορά, συναγωνισμός, κατανομή– καί νά καταπιασθεῖ μέ τήν ἀνάλυση τῆς κεντρικῆς σφαιρας τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, τῶν συγκεκριμένων παραγωγικῶν σχέσεων στό καπιταλιστικό ἐργοστάσιο. Ὁ πρῶτος τόμος τοῦ *Κεφαλαίου* περιμένει ἀκόμα τή συνέχισή του. Τό πιό χτυπητό χαρακτηριστικό τοῦ ἐκφυλισμοῦ τοῦ μαρξιστικοῦ κινήματος εἶναι χωρίς ἀμφιβολία ὅτι αὐτή ἡ ἀποψη, ἡ πιό βαθιά ἀπ' ὅλες, ἐγκαταλείφθηκε γρήγορα, ἀκόμα κι ἀπό τούς καλύτερους, πρὸς ὄφελος ἀναλύσεων τῶν «μεγάλων» φαινομένων, ἀναλύσεων πού ἐξαιτίας αὐτοῦ τοῦ γεγονότος εἶναι εἴτε ἐντελῶς στρεβλωμένες εἴτε περιορισμένες σέ ἐπιμέρους ἀπόψεις καταλήγοντας ἔτσι σέ μιᾶ καταστροφικά λανθασμένη ὀπτική.¹² Εἶναι ἐκπληκτικό νά βλέπει κανεῖς τή Ρόζα Λούξεμπουργκ νά ἀφιερώνει δύο μεγάλους τόμους στή *Συσσώρευση τοῦ Κεφαλαίου* καί νά παραμελεῖ ἐντελῶς τή σημασία τῆς διαδικασίας τῆς συσσωρεύσεως γιά τίς συγκεκριμένες παραγωγικές σχέσεις, νά ἐνδιαφέρεται μόνο γιά τή δυνατότητα μιᾶς συνολικῆς ἰσορροπίας ἀνάμεσα στήν παραγωγή καί στήν κατανάλωση καί νά νομίζει ὅτι ἀνακαλύπτει στό τέλος μιᾶ αὐτόματη διαδικασία κατάρρευσης τοῦ καπιταλισμοῦ (πράγμα πού, περὶτό νά προσθέσει κανεῖς, εἶναι συγκεκριμένα λανθασμένο καί λογικά ἄτοπο). Εἶναι τό ἴδιο ἐκπληκτικό νά βλέπει κανεῖς τόν Λένιν στόν *Ἰμπεριαλισμό* νά ξεκινάει ἀπό τή θεμελιώδη καί σωστή διαπίστωση ὅτι ἡ διαδικασία τῆς συγκέντρωσης τοῦ κεφαλαίου ἔφτασε στό στάδιο τῆς κυριαρχίας τῶν μονοπωλίων, καί νά παραμελεῖ τό μετασχηματισμό τῶν παραγωγικῶν σχέσεων μέσα στό ἐργοστάσιο πού συμβαδίζει μ' αὐτήν τή συγκέντρωση, νά παραβλέπει τό θεμελιώδες φαινόμενο τῆς δημιουργίας ἐνός πελώριου μηχανισμοῦ διεύθυνσης τῆς παραγωγῆς πού ἐνσαρκώνει στό ἔξῃς τήν ἐκμετάλλευση, καί νά βλέπει τήν πρωταρχική συνέπεια τῆς συγκέντρωσης στή μετατροπή τῶν καπιταλιστῶν σέ εἰσοδηματίες «πού κόβουν κουπόνια». Τό ἐργατικό κίνημα πληρώνει ἀκόμα τίς συνέπειες αὐτῆς τῆς νοοτροπίας, ἀπό μιᾶ ἀποψη, στό βαθμό πού οἱ ἰδέες παί-

ζουν ἕνα ρόλο στήν ἱστορία –ὁ Χρυσόσφφ εἶναι στήν ἐξουσία στή Ρωσία σέ συνάρτηση μέ τήν ἰδέα ὅτι ἡ ἐκμετάλλευση δέν μπορεῖ νά συνίσταται παρά στό «κόψιμο κουπονιῶν».

Ἄλλὰ πρέπει ν' ἀνατρέξουμε πιό μακριά. Πρέπει ν' ἀνατρέξουμε στόν ἴδιο τόν Μάρξ. Ἄν ὁ Μάρξ ἔβγαλε στό φῶς μέ ἀνυπέδβλητη ἐνάργεια τήν ἀλλοτρίωση τοῦ παραγωγοῦ στή διαδικασία τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς, τήν ὑποδούλωση τοῦ ἀνθρώπου στό μηχανικό σύμπαν πού ὁ ἴδιος δημιούργησε, ἡ ἀνάλυσή του μένει μερικές φορές ἀσυμπλήρωτη, στό βαθμό πού δέν βλέπει σ' αὐτή τή δραστηριότητα παρά μόνο τήν ἀλλοτρίωση. Στό *Κεφάλαιο*, σέ ἀντίθεση μέ τά χειρόγραφα τῆς νεότητάς του,* δέν φαίνεται καθόλου ὅτι τό προλεταριάτο εἶναι –καί δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι– θετικός φορέας τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς πού εἶναι ἀναγκασμένη νά στηρίζεται ἐπάνω του καί νά τό ἀναπτύσσει σάν τέτοιο, ἐνῶ ταυτόχρονα προσπαθεῖ νά τό περιορίσει σ' ἕνα ρόλο ἐντελῶς μηχανικό καί, στήν ὀριακή περίπτωση, νά τό ἐκτοπίσει ἀπό τήν παραγωγή. Κατά συνέπεια, αὐτή ἡ ἀνάλυση δέν βλέπει ὅτι ἡ πρωταρχική κρίση τοῦ καπιταλισμοῦ εἶναι αὐτή ἡ κρίση μέσα στήν παραγωγή πού προέρχεται ἀπό τήν ταυτόχρονη ὑπαρξη δύο ἀντιφατικῶν τάσεων ἀπό τίς ὁποῖες καμιά δέν θά μπορούσε νά ἐξαφανιστεῖ χωρίς νά καταρρεύσει τό σύστημα. Ἡ ἀνάλυση τοῦ Μάρξ παρουσιάζει τόν καπιταλισμό σάν «δεσποτισμό μέσα στό ἐργαστήριο καί ἀναρχία μέσα στήν κοινωνία», ἀντί νά τόν θεωρήσει δεσποτισμό καί ἀναρχία ταυτόχρονα καί στό ἐργοστάσιο καί στήν κοινωνία. Ἔτσι καταλήγει νά προσπαθεῖ νά βρεῖ τήν αἰτία τῆς κρίσης τοῦ καπιταλισμοῦ ὄχι μέσα στήν παραγωγή –ἐκτός ἀπό τήν περίπτωση πού ὁ καπιταλισμός ἀναπτύσσει «τήν καταπίεση, τή δυστυχία, τόν ἐκφυλισμό, ἀλλά ἐπίσης τήν ἐξέγερση», τόν ἀριθμό καί τήν πειθαρχία τοῦ προλεταριάτου– ἀλλά στήν ὑπερπαραγωγή καί τήν πτώση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους. Δέν μπορεῖ, λοιπόν, νά δεῖ ὅτι, ὅσο συνεχίζεται αὐτός ὁ τύπος ἐργασίας, θά συνεχίζεται κι αὐτή ἡ ἴδια ἡ κρίση καί ὅλα τῆς τά ἐπακόλουθα, ὅποιο κι ἄν εἶναι τό σύστημα, ὄχι μόνον τῆς ἰδιοκτησίας ἀλλά ἀκόμα καί τοῦ Κράτους καί, τελικά, καί τῆς διεύθυνσης τῆς παραγωγῆς.

Μ' αὐτό τόν τρόπο ὁ Μάρξ φτάνει στό σημείο, σέ μερικά σημεία τοῦ *Κεφαλαίου*, νά μὴ βλέπει στή μοντέρνα παραγωγή παρά μόνον ὅτι ὁ παραγωγός ἀναπληρώνεται καί μεταβάλλεται σέ ἕνα «κομμάτι ἀνθρώπου» –πράγμα πού εἶναι ἀλήθεια ὅσο καί τό ἀντίθετο– καί, κάτι ἀκόμα πιό σοβαρό, νά συνδέει αὐτή τήν ἀποψη μέ τή μοντέρνα παραγωγή καί τελικά μέ τήν παραγωγή αὐτή καθαυτήν, ἀντί νά τή συνδέει μέ τήν καπιταλιστική τεχνολογία. Σάν νά ἦταν ἡ ἴδια ἡ φύση τῆς

* Τό πιό σημαντικό ἀπ' αὐτή τήν ἀποψη εἶναι τό κείμενο «Πολιτική Οἰκονομία καί Φιλοσοφία», ἐκδ. Κόστ, τόμ. 6 (Σ.τ.Μ.)

σύγχρονης παραγωγής, σάν νά ήταν ένα στάδιο τής τεχνικής άπένα-
ντι στό όποίο δέν μποροϋμε νά κάνουμε τίποτα, σάν νά ήταν τό περι-
φημο «βασίλειο τής αναγκαιότητας» πού θεμελιώνουν αυτή τήν κα-
τάσταση. Έτσι ή ανακατάκτηση τής κοινωνίας από τούς παραγωγούς
–δηλαδή ό σοσιαλισμός– καταλήγει μερικές φορές νά σημαίνει γιά
τόν Μάρξ μόνο μιá έξωτερική πολιτική και οικονομική διαχείριση
πού αφήνει άθικτη αυτή τή δομή τής εργασίας και άπλά μεταρρυθμί-
ζει τίς πιό «άπάνθρωπες» μορφές τής. Αυτή ή ιδέα εκφράζεται καθα-
ρά στό γνωστό μέρος του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου* όπου ό Μάρξ
λέει μιλώντας γιά τή σοσιαλιστική κοινωνία:

«Τό βασίλειο τής ελευθερίας δέν αρχίζει πράγματι παρά από τή
στιγμή πού δέν ύπάρχει πιá υποχρέωση εργασίας ή όποία επιβάλλε-
ται από τή φτώχεια ή από έξωτερικούς σκοπούς· βρίσκεται, λοιπόν,
από τή φύση των πραγμάτων έξω από τή σφαίρα τής ύλικής παραγω-
γής, μέ τήν κύρια έννοια του όρου. Σ' αυτή τήν κατάσταση πραγμά-
των, ή ελευθερία συνίσταται αποκλειστικά στό έξής: ό κοινωνικός
άνθρωπος, οί συνεργαζόμενοι παραγωγοί ρυθμίζουν μέ τρόπο όρθο-
λογιστικό τίς ανταλλαγές τους μέ τή φύση και τίς υποβάλλουν στόν
συλλογικότous έλεγχο, άντί νά αφήνουν νά κυριαρχούν τυφλά άπ'
αυτές· και πραγματοποιούν αυτές τίς ανταλλαγές καταβάλλοντας τή
μικρότερη δυνατή προσπάθεια, στίς πιό άξιες και πιό πρόσφορες
συνθήκες γιά τήν ανθρώπινη φύση τους. Άλλά ή αναγκαιότητα δέν
παύει νά ύπάρχει. Αντί ό βασίλειο τής ελευθερίας δέν μπορεί νά οί-
κοδομηθεί παρά μόνο σ' αυτό τό βασίλειο τής αναγκαιότητας. 'Η
μείωση τής ημέρας εργασίας είναι ή βασική προϋπόθεση.»¹³

Ένώ είναι άλήθεια ότι «τό βασίλειο τής ελευθερίας δέν αρχίζει
παρά έφόσον δέν ύπάρχει πιá υποχρέωση εργασίας πού επιβάλλεται
από τή φτώχεια ή από έξωτερικούς στόχους», είναι εκπληκτικό νά
διαβάζει κανείς, από τήν πένα αυτού πού έγραψε ότι «ή βιομηχανία
είναι τό άνοιχτό βιβλίο των ανθρώπινων ίκανοτήτων», ότι «επομέ-
νως» ή ελευθερία βρίσκεται έξω από τήν εργασία. Τό σωστό συμπέ-
ρασμα –πού ό ίδιος ό Μάρξ έδγαλε σέ άλλα σημεία– είναι ότι τό βα-
σίλειο τής ελευθερίας αρχίζει όταν ή εργασία γίνεται *ελεύθερη δρα-
στηριότητα*, τόσο στά κίνητρά της όσο και στό περιεχόμενό της.
Άντίθετα, σύμφωνα μέ τήν αντίληψη πού αναφέραμε, ή ελευθερία
είναι ό,τι δέν είναι εργασία, ό,τι περιβάλλει τήν εργασία –είτε ό
«ελεύθερος χρόνος» (μείωση τής ημέρας εργασίας) είτε ή «όρθολογι-
στική ρύθμιση» και ό «συλλογικός έλεγχος» των ανταλλαγών μέ τή
φύση, πού μειώνουν τόν κόπο και διαφυλάττουν τήν ανθρώπινη
άξιοπρέπεια. Πραγματικά, μέ αυτή τήν προοπτική, ή μείωση τής ημέ-
ρας εργασίας γίνεται ή «βασική προϋπόθεση», μιá πού ό άνθρωπος
δέν θά ήταν ελεύθερος παρά μόνον στή σχόλη του.

‘Η μείωση τής ημέρας εργασίας είναι πράγματι σημαντική, όχι γι’

αυτόν τό λόγο αλλά γιά νά μπορέσουν οί άνθρωποι νά πραγματο-
ποιήσουν μιá ίσορροπία ανάμεσα στους διάφορους τύπους δραστη-
ριότητάς τους. Καί τό «ιδανικό» στήν όριακή περίπτωση, ό κοιμου-
νισμός, δέν είναι ή μείωση τής διάρκειας τής εργασίας στό μηδέν, άλ-
λά ό ελεύθερος καθορισμός από τόν καθένα τής φύσης και τής
διάρκειας τής εργασίας του. ‘Η σοσιαλιστική κοινωνία θά μπορέσει
και θά πρέπει νά πραγματοποιήσει τή μείωση τής ημέρας εργασίας,
άλλά δέν θά είναι αυτή ή βασική της φροντίδα. ‘Η πρώτη της φροντί-
δα θά είναι νά καταπιαστεί μέ τό ίδιο τό «βασίλειο τής αναγκαιότη-
τας», νά μεταμορφώσει τήν ίδια τή φύση τής εργασίας. Τό πρόβλημα
δέν είναι νά αφηθεί στους ανθρώπους ένας «ελεύθερος χρόνος» –πού
θά κινδύνευε νά μήν είναι τίποτε άλλο από *κενός χρόνος*– γιά νά
μπορούν νά τόν γεμίσουν όπως τούς άρέσει μέ «ποίηση» ή μέ ξυλο-
γλυπτική. Τό πρόβλημα είναι όλος ό χρόνος νά γίνει χρόνος ελευθε-
ρίας, και ή συγκεκριμένη ελευθερία νά μπορεί νά ένσαρκωθεί στή δη-
μιουργική δραστηριότητα. Τό πρόβλημα είναι νά μπει ή ποίηση στήν
εργασία.¹⁴ ‘Η παραγωγή δέν είναι ή άρνητική πλευρά πού πρέπει νά
περιορίσουμε όσο τό δυνατό περισσότερο, γιά νά μπορέσει ό άνθρω-
πος νά πραγματοποιηθεί στίς ώρες «ψυχαγωγίας». Έπίσης είναι ή
έγκαθίδρυση τής άυτονομίας – κατά πρώτο λόγο είναι ή έγκαθίδρυση
τής άυτονομίας στήν εργασία.

‘Η ιδέα ότι ή ελευθερία βρίσκεται «έξω από τή σφαίρα τής καθαυ-
τό ύλικής παραγωγής» στηρίζεται σέ μιá διπλή πλάνη. ‘Από τή μιá
μεριά ότι ή ίδια ή φύση τής τεχνικής και τής σύγχρονης παραγωγής
καθιστούν άναπόφευκτη τήν κυριαρχία τής παραγωγικής διαδικα-
σίας στόν παραγωγό κατά τή διάρκεια τής εργασίας. ‘Από τήν άλλη
μεριά ότι ή τεχνική και ιδιαίτερα ή μοντέρνα τεχνική άκολουθεί μιá
αυτόνομη εξέλιξη, μπροστά στήν όποία δέν μποροϋμε παρά νά σκύ-
ψουμε τό κεφάλι και ή όποία θά παρουσιάζει επιπλέον αυτή τή διπλή
ιδιότητα: από τή μιá μεριά νά έλαττώνει συνέχεια τόν ανθρώπινο ρό-
λο του ανθρώπου στήν παραγωγή, από τήν άλλη νά άνεβάζει συνε-
χώς τήν άπόδοσή του. ‘Από αυτές τίς δυό άνεξήγητα συνδυασμένες
ιδιότητες πηγάζει δήθεν μιá θαυματουργή διαλεκτική τής τεχνικής
προόδου: ό άνθρωπος, ύποδουλωμένος όλο και πιό πολύ *κατά τή
διάρκεια* τής εργασίας, θά ήταν στό έξής σέ θέση νά έλαττώσει σημα-
ντικά τή *διάρκεια* τής εργασίας, άρκεί νά κατάφερνε νά όργανώσει
όρθολογιστικά τήν κοινωνία.

‘Ωστόσο, γιά τούς λόγους πού αναφέραμε παραπάνω, δέν ύπάρχει
αυτόνομη εξέλιξη τής τεχνικής τής εφαρμοσμένης στήν παραγωγή,
δηλαδή τής τεχνολογίας. ‘Από τό σύνολο των τεχνολογιών πού κάνει
δυνατές ή έπιστημονική και τεχνική εξέλιξη τής έποχής, ή καπιταλι-
στική κοινωνία πραγματοποιεί αυτήν πού άντιστοιχεί στήν ταξική
της ύπόσταση, αυτήν πού επιτρέπει στό κεφάλαιο νά άγωνιστεί καλύ-

τερα ενάντια στην εργασία. Είναι γενικά διαδεδομένη ή ιδέα ότι η εφαρμογή αυτής ή εκείνης της εφεύρεσης στην παραγωγή εξαρτάται από την οικονομική της «αποδοτικότητα». Άλλα δέν υπάρχει κοινωνικά ούδέτερη οικονομική «αποδοτικότητα», ή πάλη των τάξεων μέσα στο εργοστάσιο είναι ο βασικός παράγοντας που καθορίζει την αποδοτικότητα. Η διεύθυνση του εργοστασίου θά προτιμήσει μία όρισμένη εφεύρεση από μία άλλη, κάτω από τις ίδιες υπόλοιπες συνθήκες, εάν αυξάνει την ανεξαρτησία του παραγωγικού μηχανισμού σε σχέση με τους παραγωγούς. Η αυξανόμενη υποδούλωση του ανθρώπου προέρχεται βασικά από αυτή τη διαδικασία, όχι από κάποια κατάρα συνυφασμένη με μία δεδομένη φάση της τεχνολογικής εξέλιξης. Ούτε υπάρχει διαλεκτική μαγεία της υποδούλωσης και της αποδοτικότητας: ή αποδοτικότητα ανεβαίνει σε συνάρτηση με την πελώρια επιστημονική και τεχνική άνθιση στην οποία βασίζεται ή σύγχρονη παραγωγή, και παρά την υποδούλωση, όχι εξαιτίας της. Η υποδούλωση σημαίνει απλώς μία *άμετρητη σπατάλη*, επειδή οι άνθρωποι δέν συμμετέχουν στην παραγωγή παρά μόνο με ένα άπειροελάχιστο μέρος από τις συνολικές τους ικανότητες. (Αυτό δέν προϋποθέτει καμιά εκ των προτέρων ιδέα γι' αυτές τις ικανότητες. Ο κ. Ντρίφους* ή ο κ. Χρουστσόφ, όσο χαμηλή κι αν είναι ή απότιμηση αυτών των ικανοτήτων που κάνουν, θά ήταν υποχρεωμένοι να παραδεχτούν ότι ή όργάνωση της παραγωγής, έτσι όπως τη διεύθυνουν, δέν πετυχαίνει να αξιοποιηήσει παρά ένα ελάχιστο μέρος τους.)

Η σοσιαλιστική κοινωνία δέν θά έχει λοιπόν να υποστεί κανένα είδος τεχνικής κατάρας. Αφού καταργήσει τις καπιταλιστικές-γραφειοκρατικές σχέσεις, θά καταπιαστεί ταυτόχρονα με την τεχνολογική δομή της παραγωγής, που είναι ταυτόχρονα τό στηρίγμα και τό συνεχώς ανανεωμένο προϊόν αυτής της παραγωγής.

Η ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗΣ

Δέν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι οι εργάτες ενός εργαστηρίου ή ενός τμήματος του εργοστασίου έχουν την ικανότητα να οργανώσουν μόνοι τους τη δουλειά τους. Οι ίδιοι οι άστοι κοινωνιολόγοι της βιομηχανίας όχι μόνο τό αναγνωρίζουν, αλλά είναι υποχρεωμένοι να διαπιστώσουν ότι οι «στοιχειώδεις ομάδες»** εργατών κάνουν τόσο καλύτερα τη δουλειά τους όσο περισσότερο ή διεύθυνση τους αφήνει

* Διευθυντής των εργοστασίων Ρενό. (Σ.τ.Μ.)

** Έτσι ονομάζει ή σύγχρονη κοινωνιολογία της βιομηχανίας, απ' τόν Έλτον Μαγιό και ύστερα (γύρω στα 1920-1930), τις ομάδες που σχηματίζουν μόνοι τους οι εργαζόμενοι στη δουλειά, άσχετα από τις οδηγίες της διεύθυνσης ή και αντίθετα μ' αυτές, για να μπορέσουν να βγάλουν πέρα τη δουλειά τους. (Σ.τ.Μ.)

στην ήσυχία τους και δέν προσπαθεί να τούς «διευθύνει».¹⁵

Πώς όμως ή εργασία όλων αυτών των «στοιχειωδών ομάδων»-ή των εργαστηρίων και των τμημάτων του εργοστασίου- θά συντονιστεί; Οι άστοι θεωρητικοί διαπιστώνουν ότι ο σημερινός μηχανισμός διεύθυνσης, που είναι επιφορτισμένος τυπικά μ' αυτόν τό συντονισμό, στην πραγματικότητα είναι πολύ λίγο ικανός να τόν πραγματοποιήσει αληθινά, γιατί είναι χωρίς επαφή με τους παραγωγούς και θρυμματισμένος από τις έσωτερικές του διαμάχες, δηλαδή τόν καταλύουν με τις κριτικές τους αλλά δέν βρίσκουν τίποτα να δάλουν στη θέση του. Και επειδή, πέρα από τη «στοιχειώδη» όργάνωση της παραγωγής, χρειάζεται βέβαια μία όργάνωση «δευτέρου βαθμού», ξαναγυρίζουν τελικά στον ίδιο γραφειοκρατικό μηχανισμό διεύθυνσης και τόν παροτρύνουν να «δείχνει κατανόηση», να «βελτιωθεί», να «έχει εμπιστοσύνη στους ανθρώπους» κλπ.¹⁶ Μπορούμε να πούμε τό ίδιο, σε ένα άλλο επίπεδο, για τούς «άποσταλινοποιημένους» και «έκδημοκρατισμένους» ρώσους ήγέτες.¹⁷ Γιατί και οι μέν και οι δέ δέν μπορούν να αναγνωρίσουν τη διευθυντική ικανότητα των εργατών πέρα από ένα πολύ περιορισμένο πλαίσιο. Δέν μπορούν να δούν τη μάζα των εργαζομένων μιας επιχείρησης σαν ένα ενεργό υποκείμενο διεύθυνσης και όργάνωσης. Γι' αυτούς, πέρα από τά δέκα, δεκαπέντε ή είκοσι άτομα δέν υπάρχει παρά ο όχλος, λερναία ύδρα με χίλια κεφάλια που δέν μπορεί να δράσει συλλογικά- ή μόνο μέσα στην ύστερία και τό παραλήρημα- και την οποία μόνο ένας μηχανισμός διεύθυνσης και καταναγκασμού, δημοσκορημένος επί τούτου, μπορεί να τη δαμάσει και να την «όργανώσει».

Αυτή ή άποψη δέν μπορεί να μās άπασχολήσει σοβαρά. Στην πραγματικότητα ξέρουμε ότι τά έλαττώματα και ή άσυναρτησία του γραφειοκρατικού μηχανισμού διεύθυνσης είναι τέτοια ώστε ακόμα και σήμερα οι εργάτες άτομικά ή «οι στοιχειώδεις ομάδες» εργατών υποχρεώνονται να παίρνουν στα χέρια τους ένα μεγάλο μέρος από τά καθήκοντα συντονισμού.¹⁸ Και ή ιστορική πείρα άποδεικνύει ότι ή εργατική τάξη είναι άπόλυτα ικανή να λύσει τό πρόβλημα της διεύθυνσης των επιχειρήσεων. Στην Ίσπανία τό 1936-37 οι εργάτες δέν δυσκολεύτηκαν καθόλου να θέσουν τά εργοστάσια σε λειτουργία. Στη Βουδαπέστη τό 1956, σύμφωνα με τις διηγήσεις ούγγαρέζων προσφύγων, τά μεγάλα άρτοποιεία (που άπασχολούσαν εκατοντάδες εργάτες) λειτουργήσαν καθ' όλη τη διάρκεια της επανάστασης και κατόπιν, υπό τη διεύθυνση των εργατών, όπως ποτέ άλλοτε. Αυτά τά παραδείγματα θά μπορούσαν εύκολα να πολλαπλασιαστούν.

Η σωστή μέθοδος για να συζητήσουμε αυτό τό πρόβλημα δέν είναι να κάνουμε άφρημένες υποθέσεις σχετικά με τις διευθυντικές ικανότητες των εργατών, αλλά να ξεετάσουμε τις πραγματικές λειτουργίες του σημερινού μηχανισμού διεύθυνσης, για να βρούμε εκείνες που

έξακολουθούν να έχουν νόημα σε μία σοσιαλιστική επιχείρηση και τον τρόπο με τον οποίο μπορούν να πραγματοποιηθούν.

Οι λειτουργίες αυτές είναι σήμερα τεσσάρων τύπων.

- Λειτουργίες καταναγκασμού.
- «Γενικές υπηρεσίες» κάθε είδους, όχι άμεσα συνδεδεμένες με την παραγωγή.
- Λειτουργίες «τεχνικές».
- Λειτουργίες «διεύθυνσης κορυφής», με την κυριολεκτική σημασία του όρου.

Τό πρώτο μέρος των λειτουργιών του σημερινού μηχανισμού διεύθυνσης αφορά τα καθήκοντα καταναγκασμού των εργαζομένων. Αυτές οι λειτουργίες και οι αντίστοιχες θέσεις -π.χ. ή επιτήρηση, οι επόπτες και επιστάτες, ένα μέρος από τις «υπηρεσίες προσωπικού» κλπ.- άπλουστα θα καταργηθούν. Κάθε ομάδα εργατών είναι απόλυτα ικανή να αυτοπειθαρχηθεί, όπως επίσης, σε περίπτωση που μία συγκεκριμένη δουλειά απαιτεί διεύθυνση προσωρινή από ένα άτομο, και να εκχωρήσει την απαραίτητη εξουσία σ' ένα πρόσωπο που τό διαλέγει από τους κόλπους της.

Τό δεύτερο μέρος περιλαμβάνει δουλειές που καθαυτές δεν είναι δουλειές διεύθυνσης αλλά εκτέλεσης, απαραίτητες για τή λειτουργία της επιχείρησης και διαχωρισμένες από τή άμεση παραγωγή. Είναι ή περίπτωση του μεγαλύτερου μέρους της δουλειάς των σημερινών «γραφείων». Συμπεριλαμβάνονται εδώ οι λογιστικές και εμπορικές υπηρεσίες και οι γενικές υπηρεσίες της επιχείρησης. Σ' αυτές τις υπηρεσίες ή σύγχρονη εξέλιξη της παραγωγής έχει επιβάλει τόν ίδιο βαθμό διαίρεσης, καταμερισμού και κοινωνικοποίησης της δουλειάς όσο και στην άμεση υλική παραγωγή. Τά έννεα δέκατα του προσωπικού που δουλεύουν σήμερα σ' αυτές τις υπηρεσίες δεν πραγματοποιούν και δεν πρόκειται να πραγματοποιούν σε όλη τους τή ζωή παρά επιμέρους δουλειές εκτέλεσης. Αυτές οι υπηρεσίες θά πρέπει να υποστούν σημαντικές μεταρρυθμίσεις. Πρώτα πρώτα ή καπιταλιστική δομή της επιχείρησης έχει γενικά αποτέλεσμα σ' αυτές τις υπηρεσίες τή υπερβολική διόγκωση του προσωπικού¹⁹ και είναι πιθανό ότι ό σοσιαλιστικός μετασχηματισμός θά επιφέρει μεγάλες οικονομίες εργασίας σ' αυτούς τους τομείς. Έπειτα, μερικές απ' αυτές τις υπηρεσίες θά δούν όχι μόνο τή σημασία τους να μειώνεται, αλλά τό ρόλο τους να αλλάζει. Οι σημερινές εμπορικές υπηρεσίες π.χ., που δείχνουν στην εποχή μας μία ιλιγγιώδη ανάπτυξη, θά γίνουν σε μία σοσιαλιστική σχεδιοποιημένη οικονομία υπηρεσίες προμήθειας και παράδοσης, επιφορτισμένες βασικά με καθήκοντα διαχείρισης υλικού από τή μία μεριά, έξωτερικών μεταφορών από τήν άλλη, σε συνεργα-

σία με τις αντίστοιχες υπηρεσίες των εργοστασίων-προμηθευτών και των καταστημάτων πώλησης στους καταναλωτές. Όταν πραγματοποιηθούν αυτές οι αλλαγές, και άλλες ανάλογες, αυτές οι υπηρεσίες δεν θά είναι πιά παρά εργαστήρια, όπως τά άλλα, που θά οργανώνουν μόνο τους τή δικιά τους εργασία, σε επαφή και συντονισμό με τά άλλα τμήματα της επιχείρησης. Και δεν θά μπορούν να αποκομίσουν κανένα ιδιαίτερο προνόμιο από τή φύση της εργασίας τους. Ήδη και σήμερα, άλλωστε, κανένα προνόμιο τους δεν απορρέει στην πραγματικότητα από τή φύση της εργασίας τους, και μόνο σε συνάρτηση με άλλους παράγοντες -τή διαίρεση ανάμεσα σε εργασία χειρωνακτική και διανοητική, τή ιεράρχηση που είναι πολύ πιό αναπτυγμένη στα γραφεία- τά άτομα που βρίσκονται επικεφαλής αυτών των υπηρεσιών φτάνουν μερικές φορές μέχρι τήν κορυφή της «πραγματικής διεύθυνσης» της επιχείρησης.

Κατά τρίτο λόγο, υπάρχει ό καθαυτό «τεχνικός» μηχανισμός του εργοστασίου, από τους μηχανικούς μέχρι τους σχεδιαστές. Και γι' αυτό τό σώμα είναι αλήθεια ότι ή σύγχρονη εξέλιξη τό έχει μετατρέψει σ' ένα συλλογικό όργανο όπου ή εργασία είναι διαιρεμένη και κοινωνικοποιημένη και τό όποιο κατά τά έννεα δέκατα περιλαμβάνει άτομα που κάνουν επιμέρους εκτελεστικές δουλειές. 'Αλλά, ενώ ή κατάσταση είναι αυτή όσον αφορά τήν *έσωτερική* του δομή, είναι βέβαιο ότι εκπληρώνει, ως προς τό υπόλοιπο μέρος του εργοστασίου - ως προς τις υπηρεσίες υλικής παραγωγής- μία λειτουργία διεύθυνσης. Αυτό τό συλλογικό τεχνικό σώμα είναι που καθορίζει ή υποτίθεται ότι καθορίζει, άμα αποφασιστούν οι σκοποί και ή κλίμακα της παραγωγής, τά μέσα και τους τρόπους της παραγωγής, αποφασίζει τις αναγκαίες αλλαγές των μηχανημάτων και των εργαλείων, καθορίζει τή σειρά και τόν τρόπο εκτέλεσης των πράξεων κλπ. Θεωρητικά οι υπηρεσίες υλικής παραγωγής δεν είναι παρά άπλοι εκτελεστές των παραγγελμάτων που δίνονται από τήν τεχνική υπηρεσία του εργοστασίου, και υπάρχει ένας απόλυτος διαχωρισμός ανάμεσα σ' αυτούς που είναι επιφορτισμένοι να τά εκτελούν στίς συγκεκριμένες συνθήκες της μαζικής παραγωγής.

Αυτή ή κατάσταση βασίζεται, μέχρι ένα σημείο, σ' ένα πραγματικό γεγονός: τήν επιστημονική και τεχνική ειδίκευση και άρμοδιότητα, που σήμερα μένει κτήμα μιάς μειοψηφίας. 'Αλλά τό συμπέρασμα δεν είναι σε καμιά περίπτωση ότι ό καλύτερος τρόπος για να χρησιμοποιήσει κανείς αυτή τήν άρμοδιότητα είναι να τής εμπιστευτεί τό δικαίωμα να αποφασίζει για τήν πραγματική πορεία του συνόλου της παραγωγής. Γιατί αυτή ή άρμοδιότητα είναι, έξ όρισμού, περιορισμένη σ' έναν τομέα ή σε μία συγκεκριμένη άποψη της διαδικασίας της παραγωγής: έξω απ' αυτό τόν τομέα ό τεχνικός δεν είναι σε θέση πε-

ρισσότερο από οποιονδήποτε άλλο να πάρει υπεύθυνα μία απόφαση. 'Ακόμα και μέσα σ' αυτό τον τομέα εξάλλου, η άποψη του μοιραία είναι μερική. 'Από τη μία μεριά άγνοει και έχει την τάση να παραμελεί τους άλλους τομείς που αναγκαστικά επηρεάζουν τον δικό του. 'Από την άλλη μεριά, τό πιο σημαντικό, είναι αποξενωμένος από την πραγματική διαδικασία της παραγωγής.

Αυτή η απόσταση ανάμεσα στους τεχνικούς και στην ουσιαστική διαδικασία της παραγωγής είναι σήμερα μία από τις κυριότερες πηγές σπατάλης και συγκρούσεων στο καπιταλιστικό έργοστάσιο. Δέν μπορεί να εξαλειφθεί παρά μόνον αν εγκαθιδρυθεί μία βαθιά συνεργασία ανάμεσα στις «τεχνικές» και τις «παραγωγικές» υπηρεσίες του έργοστασίου. Αυτή η συνεργασία θά βασίζεται στον καθορισμό συλλογικά και από κοινού, από τους εργάτες τους επιφορτισμένους μέ την πραγματοποίηση μιās διαδικασίας παραγωγής και τους τεχνικούς, των μέσων και του τρόπου αυτής της πραγματοποίησης. Μιά τέτοια συνεργασία θά μπορέσει να πραγματοποιηθεί χωρίς διαμάχες; Ναι, γιατί δέν υπάρχει καμιά ένδογενής αίτια για να παρουσιαστούν ανεπίλυτες αντιδικίες. Οί εργάτες δέν έχουν συμφέρον να άμφισβητούν τις άπαντήσεις που ό τεχνικός, ως τεχνικός, δίνει σέ όσα τεχνικά προβλήματα προκύπτουν και, αν υπάρχει άμφισβήτηση, μπορεί να λυθεί γρήγορα μέσω της έμπειρίας: ό τομέας της παραγωγής επιτρέπει τον σχεδόν άμεσο έλεγχο των ιδεών που προβάλλονται από τους μέν ή από τους δέ. Τό ότι για τούτο τό κομμάτι ή τούτο τό έργαλείο (μέ τη δεδομένη κατάσταση των γνώσεων και τις δεδομένες συνθήκες παραγωγής) ή τάδε σύνθεση μετάλλου είναι ή πιο ένδεδειγμένη π.χ., δέν μπορεί να είναι και δέν θά είναι αντικείμενο διαμάχης. 'Αλλά οί άπαντήσεις που σέ τέτοιες περιπτώσεις μπορεί να δώσει μέ τρόπο όριστικό ή τεχνική δέν όρίζουν παρά ένα γενικό πλαίσιο ή ένα μέρος μόνο από τά στοιχεία που διαμορφώνουν τη συγκεκριμένη διαδικασία της παραγωγής. Μέσα σ' αυτό τό πλαίσιο υπάρχει ένα πλήθος από διαφορετικούς τρόπους οργάνωσης αυτής της διαδικασίας, και ή έκλογή δέν μπορεί να γίνει παρά σέ συνάρτηση, από τη μία μεριά, μέ παράγοντες «οίκονομίας» γενικά –οίκονομία εργασίας, πρώτων ύλων, ενέργειας, εργαλείων– και από την άλλη μεριά, τό κυριότερο, σέ συνάρτηση μέ παράγοντες σχετικούς μέ τη μοίρα των άνθρώπων μέσα στην παραγωγική διαδικασία. Για τους τελευταίους παράγοντες μόνον οί άνθρωποι είναι έξ όρισμού άρμόδιοι –ή άρμοδιότητα του τεχνικού, ως τεχνικού, είναι έντελώς μηδενική.²⁰ Συνεπώς, ή πραγματική οργάνωση της διαδικασίας της παραγωγής δέν μπορεί παρά να άνήκει σ' αυτούς που την πραγματοποιούν, άφου φυσικά λάβουν ύπόψη τά τεχνικά στοιχεία που παρέχουν οί άρμόδιοι τεχνικοί. Στην πραγματικότητα, ένα συνεχές πηγαινέλα θά εγκαθιδρυθεί προφανώς, αν όχι για άλλο λόγο, παρά για τό ότι οί παραγωγοί θά έπινοούν

καινούριους τρόπους οργάνωσης της παραγωγής που θά δημιουργούν τεχνικά προβλήματα, για τά όποια οί τεχνικοί θά πρέπει να δίνουν κάθε φορά τά δέβαια ή πιθανά στοιχεία εκτίμησης, πριν ληφθεί μία απόφαση μέ πλήρη επίγνωση. 'Αλλά ή απόφαση σ' αυτές τις περιπτώσεις όπως και στις άλλες θά άνήκει στους παραγωγούς (συμπεριλαμβανομένων και των τεχνικών) του εργαστηρίου, εάν ή ύπόθεση άφορά τό εργαστήριο, ή της επιχείρησης, εάν άφορά όλη την επιχείρηση.

Οί δυνατοί λόγοι, λοιπόν, μιās διαμάχης ανάμεσα σέ εργαζομένους και τεχνικούς δέν είναι σέ καμιά περίπτωση τεχνικοί· μία τέτοια διαμάχη, εάν έμφανιζόταν, θά ήταν διαμάχη καθαρά κοινωνική και πολιτική. Δέν θά μπορούσε παρά να είναι άποτέλεσμα της ένδεχόμενης τάσης των τεχνικών να αναλάβουν ένα πραγματικό μονοπώλιο διεύθυνσης, να άποτελέσουν εκ νέου έναν γραφειοκρατικό διεθυντικό μηχανισμό. Ποιά είναι ή δύναμη και ή πιθανή εξέλιξη αυτής της τάσης;

Δέν μπορούμε να εξετάσουμε έδω, έστω και σύντομα, αυτό τό θέμα. Θά περιοριστούμε να υπενθυμίσουμε ότι δέν είναι οί τεχνικοί που άποτελούν την πλειοψηφία ούτε καν ένα ουσιαδές μέρος του άνωτερου μηχανισμού διεύθυνσης της σημερινής παραγωγής, της οίκονομίας ή της κοινωνίας –και αυτό άποκαλύπτει ταυτόχρονα τον άπατηλό χαρακτήρα των επιχειρημάτων που προσπαθούν να άποδείξουν ότι ή εργατική τάξη θά ήταν άνίκανη να διευθίνει την παραγωγή, γιατί δέν θά διέθετε τις «άπαραίτητες τεχνικές ικανότητες». Στη μεγάλη τους πλειοψηφία οί τεχνικοί δέν κατέχουν παρά θέσεις κατώτερες και δέν έκπληρώνουν παρά επιμέρους καθήκοντα εκτέλεσης. 'Όσοι από τους τεχνικούς φτάνουν στην κορυφή δέν φτάνουν σάν τεχνικοί, αλλά σάν «διευθύνοντες» και «όργανωτές». 'Ο σύγχρονος καπιταλισμός είναι ένας καπιταλισμός γραφειοκρατικός, δέν είναι και δέν θά γίνει ποτέ ένας καπιταλισμός τεχνοκρατικός. 'Η τεχνοκρατία είναι μία κενή γενίκευση επιφανειακών κοινωνιολόγων ή ένα όνειροπόλημα τεχνικών που αισθάνονται πικρά την άδυναμία τους μπροστά στο σημερινό καθεστώς και τον παραλογισμό του. Οί τεχνικοί δέν άποτελούν μία ξεχωριστή τάξη· τυπικά δέν είναι τίποτα περισσότερο από μία κατηγορία μισθωτών εργαζομένων, και ή εξέλιξη του σύγχρονου καπιταλισμού, που τους μετατρέπει όλο και πιο πολύ σέ αντικαταστάσιμους εκτελεστές επιμέρους δουλειών και μειώνει τη σχετική τους σπανιότητα, τείνει να τους μετατρέψει σέ προλεταριάτο. Σ' αυτή τη διαδικασία αντίτιθεται ή θέση τους στην ιεραρχία των άποδοχών και των «κοινωνικών θέσεων», καθώς επίσης και ό,τι τους μένει σάν προοπτική «άτομικής άνόδου». 'Αλλά αυτή ή προοπτική στενεύει συνεχώς, γιατί μέ τον καιρό τό έπάγγελμα από τη μία μεριά μαζικοποιείται, από την άλλη γραφειοκρατικοποιείται. Παράλληλα

ανάπτυσσεται ανάμεσά τους μία εξέγερση ενάντια στους παραλογισμούς του καπιταλιστικού και γραφειοκρατικού συστήματος και ενάντια στην αδυναμία του τεχνικού, μεταμορφωμένου σε υπάλληλο και κολλημένου σε μία επιμέρους δουλειά, να δώσει ελεύθερη έκφραση στις ικανότητές του εφεύρεσης και εργασίας. Έτσι, σε μερικούς τεχνικούς φτασμένους ή αριθίστες, που παίρνουν αποφασιστικά θέση με τη μεριά της εκμετάλλευσης, αντίτιθεται μία αυξανόμενη μειοψηφία εξεγερμένων τεχνικών, που είναι έτοιμοι να συνεργαστούν για την ανατροπή του συστήματος. 'Ανάμεσα στις δυο μερίδες βρίσκεται η μεγάλη πλειοψηφία των τεχνικών που δέχονται με απάθεια το ρόλο των προνομιούχων υπαλλήλων· ο σημερινός συντηρητισμός αυτής της μερίδας σημαίνει ακριβώς ότι δεν θα διακινδύνευε μία διαμάχη με την πραγματική έξουσία, όποια κι αν είναι· η εξέλιξη άλλωστε δεν μπορεί παρά να τη ριζοσπαστικοποιήσει κι αυτήν. Είναι λοιπόν πάρα πολύ πιθανό ότι η εργατική έξουσία στο έργοστάσιο, αφού απαλλαγεί από έναν μικρό αριθμό τεχνικών-γραφειοκρατών, θα υποστηριχτεί ενεργά από ένα σημαντικό μέρος των άλλων και θα μπορέσει χωρίς μεγάλη διαμάχη να αφομοιώσει το υπόλοιπο μέσα στο δικτυο συνεργασίας του εργοστασίου.

Μένει η πραγματική «διεύθυνση» της επιχείρησης που στην πραγματικότητα απασχολεί σήμερα έναν πολύ μικρό αριθμό προσώπων (τά πρόσωπα που ένας γενικός διευθυντής «συμβουλευτείται» πριν πάρει μία απόφαση μετριούνται στα δάχτυλα, ακόμα και στις πιο σημαντικές επιχειρήσεις). Τα καθήκοντα αυτής της διεύθυνσης είναι δύο ειδών: από τη μία μεριά να παίρνει αποφάσεις, σε συνάρτηση με τις διακυμάνσεις της αγοράς ή με τις μακροπρόθεσμες προοπτικές, σχετικά με τις επενδύσεις, τα στόκ, την κλίμακα παραγωγής κλπ.· από την άλλη μεριά να εξασφαλίζει το συντονισμό των διαφόρων υπηρεσιών της επιχείρησης και, ιδιαίτερα, των διαφόρων τμημάτων του γραφειοκρατικού μηχανισμού.

Ένα μέρος από αυτά τα καθήκοντα θα εξαφανιστεί αυτόματα σε μία σχεδιοποιημένη οικονομία: έτσι, όλες οι αποφάσεις συνδέονται επί του παρόντος με τις διακυμάνσεις της αγοράς (κλίμακα της παραγωγής, ύψος των επενδύσεων κλπ.). 'Αλλα θα περιοριστούν σημαντικά: έτσι, ο συντονισμός ανάμεσα στους διάφορους τομείς της επιχείρησης θα απλοποιηθεί, χωρίς αμφιβολία, σημαντικά αν οι παραγωγοί οργανώνουν μόνοι τους την εργασία τους και αν οι διάφορες ομάδες, εργαστήρια ή τμήματα μπορούν να έρχονται σε άμεση επαφή μεταξύ τους. 'Αλλα καθήκοντα, αντίθετα, θα αναπτυχθούν πιο πολύ: θα είναι η περίπτωση, κατά πρώτο λόγο, για ό,τι αφορά την ενεργό έπεξεργασία των μελλοντικών δυνατοτήτων, αντικειμένων και μέσων παραγωγής, δηλαδή των προτάσεων που αφορούν τη θέση της επιχεί-

ρησης στη συνολική εξέλιξη της οικονομίας. Όλα αυτά τα καθήκοντα διεύθυνσης θα είναι στα χέρια δύο οργάνων:

(α) Ένα Συμβούλιο εκπροσώπων των εργαστηρίων και των γραφείων, εκλεγμένων και ανακλητών σε κάθε στιγμή. Σε μία επιχείρηση από πέντε με δέκα χιλιάδες εργαζομένους αυτό το Συμβούλιο θα μπορούσε να συμπεριλαμβάνει τριάντα με πενήντα μέλη. Οι εκπρόσωποι δεν θα παύουν να εργάζονται στην παραγωγή. Θα συνεδριάζουν σε ολομέλειες όσο συχνά αποδειχτεί αναγκαίο στο φως της εμπειρίας (πιθανόν μία ή δυο μισές μέρες την εβδομάδα). Θα δίνουν λογαριασμό για κάθε συνεδρίαση στους συντρόφους τους του εργοστασίου ή του γραφείου· τα θέματα θα τα έχουν ήδη συζητήσει μαζί τους από πριν. Θα εξασφαλίσουν μία κεντρική διαρκή εκπροσώπηση, αποτελούμενη από έναν ή περισσότερους εκπροσώπους εκ περιτροπής. Ένα από τα κυριότερα καθήκοντά τους θα είναι να εξασφαλίσουν τη σύνδεση της επιχείρησης με τον «έξωτερικό κόσμο».

(6) Η Γενική Συνέλευση όλων των εργαζομένων του εργοστασίου, εργατών, υπαλλήλων και τεχνικών, ανώτατο όργανο απόφασης για όλα τα προβλήματα που αφορούν την επιχείρηση στο σύνολό της ή που προκύπτουν από διαφωνίες ή διαμάχες μεταξύ τομέων. Αυτή η Γενική Συνέλευση θα είναι η αποκατάσταση της άμεσης δημοκρατίας μέσα στο φυσικό πλαίσιο του σύγχρονου κόσμου, την επιχείρηση ως βασική κοινωνική μονάδα. Θα πρέπει να επικυρώνει όλες τις αποφάσεις του Συμβουλίου, εκτός από τις αποφάσεις άπλης ρουτίνας. Θα μπορεί να επανεξετάσει όλες τις αποφάσεις που πάρθηκαν από το Συμβούλιο των εκπροσώπων, να τις επικυρώνει ή να τις απορρίπτει· θα αποφασίζει ή ίδια για τα θέματα που θα πρέπει να της υποβάλλονται κατευθείαν. Θα έχει μία σταθερή περιοδικότητα—μία ή δυο μέρες το μήνα π.χ.— και θα μπορεί να συγκληθεί κάθε στιγμή αν ένας ορισμένος αριθμός εργαζομένων, εργαστηρίων ή εκπροσώπων το ζητούν.

Ποιό θα είναι το ουσιαστικό περιεχόμενο της εργατικής διεύθυνσης της επιχείρησης, τα μόνιμα καθήκοντα που θα έχει να εκτελέσει;

Μπορούμε να δούμε πιο καθαρά αυτό το πρόβλημα αν θεωρήσουμε σχηματικά την εργατική διεύθυνση από δυο άποψεις, τη στατική και τη δυναμική.

Με τη στατική άποψη εννοούμε ότι ένας δεδομένος στόχος παραγωγής έχει καθοριστεί στην επιχείρηση από το σχέδιο για μία ορισμένη περίοδο (θα δούμε αργότερα πώς γίνεται ο καθορισμός αυτού του στόχου) και ταυτόχρονα είναι καθορισμένα τα μέσα, με την πιο γενική έννοια, που θα έχει στη διάθεσή της η επιχείρηση για την επίτευξη αυτού του στόχου. Το σχέδιο θα καθορίζει π.χ. οάν στόχο παραγωγής για ένα εργοστάσιο αυτοκινήτων την ετήσια παραγωγή τόσο

ἀριθμού αυτοκινήτων τέτοιου τύπου και θά τό τροφοδοτεί γι' αὐτόν τό σκοπό μέ τίς ἀναγκαῖες ποσότητες πρώτων ὑλών, ἐνέργειας, μηχανμάτων κλπ. — ἐνῶ ταυτόχρονα θά καθορίζει τήν ποσότητα ὠρῶν ἐργασίας (δηλαδή, ἂν ὑποθέσουμε πῶς ἡ διάρκεια ἐργασίας εἶναι καθορισμένη, τόν ἀριθμό τῶν ἐργαζομένων) πού ἀντιστοιχοῦν σ' αὐτή τήν παραγωγή.

Ἄπ' αὐτῆ τήν ἄποψη ἡ διεύθυνση τῆς ἐπιχειρήσεως ἀπό τούς ἐργαζομένους σημαίνει ὅτι αὐτοί εἶναι πού ἔχουν τήν εὐθύνη και τήν ὑποχρέωση νά πραγματοποιήσουν τό σκοπό πού τούς ἔχει καθοριστεῖ μέ τά μέσα πού ἔχουν τεθεῖ στή διάθεσή τους. Τό καθήκον, λοιπόν, τῶν ἐργαζομένων τῆς ἐπιχειρήσεως εἶναι ἀνάλογο μέ τά «θετικά» καθήκοντα τοῦ σημερινοῦ ὀργανοῦ διεύθυνσης, πού θά ἔχει καταργηθεῖ: ἡ ὀργάνωση τῆς ἐργασίας κάθε ἐργαστηρίου ἢ τμήματος ἀπό τούς ἴδιους τούς ἐργαζομένους· ὁ συντονισμός τῆς δουλειᾶς τῶν ἐργαστηρίων πού βρίσκονται σέ ἄμεση παραγωγική ἀλληλουχία ἀπό τούς ἴδιους τούς ἐνδιαφερομένους σέ προσωπική ἐπαφή (ἂν πρόκειται γιά προβλήματα περιορισμένα ἢ γιά τή ρουτίνα τῆς παραγωγῆς), ἀπό συγκεκριμένους ἐκπροσώπων ἢ ἀπό κοινές γενικές συνελεύσεις δύο ἢ περισσότερων ἐργαστηρίων ἢ τμημάτων (ἂν πρόκειται γιά προβλήματα πῶς σημαντικά)· ὁ συντονισμός τῶν ἐργασιῶν τοῦ συνόλου τοῦ ἐργοστασίου ἀπό τό Συμβούλιο τῆς ἐπιχειρήσεως και τή Γενική Συνέλευση· ἡ σύνδεση μέ τήν ὑπόλοιπη οἰκονομία ἀπό τό Συμβούλιο.

Σ' αὐτές τίς συνθήκες ἡ αὐτονομία, σέ σχέση μέ τήν παραγωγή, σημαίνει τόν καθορισμό τοῦ τρόπου πραγματοποίησης ὀρισμένων δεδομένων σκοπῶν μέ τή βοήθεια μέσων καθορισμένων γενικά. Ἐνάμεσα σ' αὐτούς τούς σκοπούς και στά μέσα πού πρέπει νά εἶναι καθορισμένα ἀπό τό σχέδιο (γιατί προέρχονται ἀπό τήν παραγωγή ἄλλων ἐπιχειρήσεων), ὑπάρχει ἓνας σημαντικός χῶρος πρωτοβουλίας πού ἀπαιτεῖ μιά διαδικασία συγκεκριμενοποίησης πού δέν μπορεῖ νά πραγματοποιηθεῖ παρά μόνο ἀπό τούς ἐργαζομένους τῆς ἐπιχειρήσεως: στόχοι και μέσα δέν καθορίζουν αὐτόματα και ἀποκλειστικά τίς μορφές τῆς δουλειᾶς, πόσο μάλλον πού ὁ καθορισμός τῶν μέσων ἀπό τό σχέδιο παραμένει ἀναγκαστικά γενικός και δέν μπορεῖ οὔτε πρέπει νά ἀσχολεῖται μέ ὄλες τίς σημαντικές «λεπτομέρειες». Αὐτή ἡ συγκεκριμενοποίηση, αὐτός ὁ καθορισμός τοῦ τρόπου πραγματοποίησης τῶν στόχων τῆς ἐπιχειρήσεως μέ τή βοήθεια τῶν μέσων πού ἔχει στά χέρια της εἶναι ὁ πρῶτος τομέας ἀσκησης τῆς αὐτονομίας τῶν ἐργαζομένων. Εἶναι πολύ σημαντικός. Ἄλλά εἶναι περιορισμένος· και ἡ καθαρή συνειδητοποίηση τῶν περιορισμῶν του ἔχει κρίσιμη σημασία, γιατί οἱ περιορισμοί αὐτοί καθορίζουν τό ἀναπόφευκτο πλαίσιο τοῦ *ξικινήματος* τῆς σοσιαλιστικῆς παραγωγῆς — τό πλαίσιο πού θά πρέπει νά πλαταίνει συνεχῶς, καθώς θά ἐξελίσσεται ἡ σοσιαλιστική παραγωγή.

Ἔτσι, ἡ αὐτονομία, ἀπό τή στατική ἄποψη, εἶναι καταρχήν προφανῶς περιορισμένη σχετικά μέ τόν καθορισμό τῶν στόχων τῆς παραγωγῆς. Οἱ ἐργαζόμενοι μιᾶς δεδομένης ἐπιχειρήσεως *συμμετέχουν* στόν καθορισμό τῶν παραγωγικῶν στόχων τῆς ἐπιχειρήσεως τους, ἀπ' τό γεγονός ὅτι συμμετέχουν στόν καθορισμό τοῦ σχεδίου στό σύνολό του. Ἄλλά δέν προσδιορίζουν οἱ ἴδιοι ἅμεσα και μόνοι τους αὐτούς τούς στόχους. Στή σύγχρονη οἰκονομία, ὅπου ἡ παραγωγή κάθε ἐπιχειρήσεως βρίσκεται σέ ἀμοιβαία ἐξάρτηση μέ τήν παραγωγή ὄλων τῶν ἄλλων, ὁ καθορισμός συναρτημένων στόχων παραγωγῆς δέν μπορεῖ νά γίνει γιά κάθε ἐπιχείρηση χωριστά, πρέπει νά γίνει ἀπό ὄλες και γιά ὄλες μαζί, και ἡ γενική ἄποψη δέν μπορεῖ παρά νά ὑπερισχύσει σέ σχέση μέ τήν εἰδική.

Ἡ αὐτονομία εἶναι τό ἴδιο περιορισμένη και ὡς πρός τόν καθορισμό τῶν μέσων παραγωγῆς. Οἱ ἐργαζόμενοι μιᾶς ἐπιχειρήσεως δέν μποροῦν νά προσδιορίσουν μέ *πλήρη* αὐτονομία τά μέσα πού προτιμοῦν νά χρησιμοποιήσουν, γιατί αὐτά τά μέσα εἶναι προϊόντα παραγωγῆς ἄλλων ἐπιχειρήσεων· μιά τέτοιου εἶδους αὐτονομία θά σήμαινε ὅτι κάθε ἐπιχείρηση θά μποροῦσε νά καθορίσει τούς στόχους παραγωγῆς ὄλων τῶν ἄλλων, και ἔτσι αὐτές οἱ αὐτονομίες θά καταργούσαν ἢ μιά τήν ἄλλη. Παρ' ὄλα αὐτά, αὐτός ὁ περιορισμός εἶναι πολύ λιγότερο αὐστηρός ἀπ' ὅ,τι ὁ πρῶτος — ὁ σχετικός μέ τούς στόχους — ἐπειδή οἱ μεταβολές τῶν μέσων παραγωγῆς πού προτείνονται ἀπό τό ἐργοστάσιο πού τά χρησιμοποιεῖ, μποροῦν νά πραγματοποιηθοῦν εὐκόλα ἀπό τό ἐργοστάσιο πού τά κατασκευάζει χωρίς νά δημιουργοῦν ἐπιπρόσθετα δάρα γιά τό δεύτερο· αὐτό φαίνεται πεντακάθαρα στήν περίπτωση τῶν μεγάλων ἐργοστασίων μηχανικῆς παραγωγῆς — π.χ. αυτοκινήτων — μέ προχωρημένη ὀλοκλήρωση (κάθετη συγκέντρωση) τῆς παραγωγῆς, ὅπου ἓνα μεγάλο μέρος τῶν χρησιμοποιούμενων τεχνικῶν μέσων κατασκευάζεται ἀπό τό ἴδιο τό ἐργοστάσιο, κατά συνέπεια ἡ συνεργασία τῶν τμημάτων πού κατασκευάζουν τά εργαλεῖα μέ τά τμήματα πού τά χρησιμοποιοῦν θά μπορεῖ νά ὀδηγήσει σέ μεγάλες μεταβολές τῶν μέσων παραγωγῆς πού χρησιμοποιοῦνται σήμερα.²¹

Ἄλλά ἂν θεωρήσουμε αὐτό πού ὀνομάζουμε δυναμική ἄποψη τῆς ἐργατικῆς διεύθυνσης, δηλαδή τό ρόλο τῆς ἐργατικῆς διεύθυνσης στήν *ἀνάπτυξη* και τή *μετατροπή* τῆς σοσιαλιστικῆς παραγωγῆς, πῶς συγκεκριμένα ὅτι αὐτή ἡ ἀνάπτυξη και αὐτή ἡ μετατροπή θά εἶναι ὁ *πρῶτος* στόχος αὐτῆς τῆς διεύθυνσης, ὅ,τι εἴπαμε ὡς τώρα πρέπει νά τό ξαναξετάσουμε κάτω ἀπό νέο πρίσμα και τότε διαπιστώνουμε πῶς τά πλαίσια τῆς αὐτονομίας βαθμιαία πλαταίνουν.

Αὐτό φαίνεται πρῶτα πρῶτα στό θέμα τοῦ καθορισμοῦ τῶν μέσων παραγωγῆς. Ἐκκινώντας ἀπό τήν τεχνολογία τήν κληρονομημένη ἀπό τόν καπιταλισμό, ἡ σοσιαλιστική παραγωγή θά ἐπιδιώξει, ὅπως εἴπα-

με, τόν συνειδητό μετασχηματισμό αὐτῆς τῆς τεχνολογίας. Ἡ πρώτη πλευρά αὐτοῦ τοῦ προβλήματος εἶναι ἡ ἐξῆς: σήμερα ὁ βιομηχανικός ἐξοπλισμός –καί γενικότερα τὰ μέσα παραγωγῆς– καταρχὴν ἐπινοοῦνται καί κατασκευάζονται *ἀνεξάρτητα* ἀπὸ τόν ἄνθρωπο πού θά τὰ χρησιμοποιοῦσε καί ἀπὸ τὴν ἀποψή του (αὐτοῦ πού τὰ ἐπινοοῦν ἰσχυρίζονται φυσικά ὅτι λαμβάνουν ὑπόψη τους τόν ἄνθρωπο πού θά τὰ χρησιμοποιήσει, ἀλλά στήν πραγματικότητα ἡ νοοτροπία τους δέν ἔχει καμιά σχέση μέ τὴν ἀποψη τοῦ ἀνθρώπου πού τὰ χρησιμοποιεῖ στίς συγκεκριμένες συνθήκες παραγωγῆς τοῦ καπιταλιστικοῦ ἐργοστασίου). Ὁ μηχανικός ἐξοπλισμός ὁμως κατασκευάζεται γιά νά καταναλωθεῖ παραγωγικά, καί ἡ ἀποψη τοῦ παραγωγικοῦ καταναλωτῆ, δηλαδή τοῦ παραγωγοῦ πού τὰ χρησιμοποιεῖ, εἶναι πρωταρχική. Στό βαθμό πού ἡ ἀποψη τοῦ παραγωγοῦ τοῦ ἐξοπλισμοῦ εἶναι ἐπίσης σημαντική, τὸ πρόβλημα τοῦ καθορισμοῦ τῶν μέσων παραγωγῆς δέν μπορεῖ νά λυθεῖ παρά μόνο μέ τὴ ζωντανή συνεργασία αὐτῶν τῶν δύο κατηγοριῶν ἐργαζομένων. Σέ ἓνα ἐργοστασιο ὁλοκληρωμένο, αὐτό συνεπάγεται τὴ διαρκή ἐπαφή ἀνάμεσα στίς ἀντίστοιχες κατηγορίες ἐργαστηρίων. Σ' ὁλόκληρη τὴν κλίμακα τῆς οἰκονομίας αὐτό μπορεῖ νά γίνεται μέ τὴν ἐγκαθίδρυση μορφῶν μόνιμης καί κανονικῆς συνεργασίας μεταξύ ἐργοστασίων, ὅπως καί μεταξύ κλάδων τῆς παραγωγῆς. (Αὐτό τὸ πρόβλημα εἶναι *ξεχωριστό* ἀπὸ τὸ πρόβλημα τῆς γενικῆς σχεδιοποίησης πού βάζει ἓνα πλαίσιο ποσοτικό –τόσο ἀτάλα, τόσες ὥρες ἐργασίας ἀπ' τὴ μιά μεριά, τόσα τελικά προϊόντα καταβάλλωσις ἀπ' τὴν ἄλλη– ἀλλά δέν ἐπεμβαίνει στή μορφή, τόν τύπο κλπ. τῶν ἐνδιάμεσων προϊόντων.) Αὐτὴ ἡ συνεργασία θά πάρε ἀναγκαστικά δύο μορφές. Ἀπ' τὴ μιά μεριά, τὰ προβλήματα ἐκλογῆς τῶν καλύτερων μεθόδων καί τῆς διάδοσής τους, τῆς τυποποίησης καί τοῦ ὀρθολογισμοῦ θά εἶναι τὸ ἀντικείμενο τῆς *ὀριζόντιας* συνεργασίας τῶν Συμβουλιῶν τῶν ὀργανωμένων κατὰ κλάδους καί τομεῖς τῆς βιομηχανίας (ὑφαντουργία, χημεία, μηχανική, ἠλεκτρολογία κλπ.). Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ συγχώνευση τῶν ἀπόψεων ὄσων παράγουν καί ὄσων χρησιμοποιοῦν τόν μηχανικό ἐξοπλισμό καί γενικότερα ὄλα τὰ ἐνδιάμεσα προϊόντα θά εἶναι τὸ ἀντικείμενο τῆς *κάθετης* συνεργασίας τῶν Συμβουλιῶν πού ἀντιπροσωπεύουν τὰ διαδοχικά στάδια παραγωγῆς (π.χ. σιδηρουργία –βιομηχανία ἐργαλειομηχανῶν– μηχανική βιομηχανία). Καί στίς δύο περιπτώσεις αὐτὴ ἡ συνεργασία θά πρέπει νά ὀργανωθεῖ σέ μόνιμες μορφές: ὀριζόντιες καί κάθετες Ἐπιτροπές ἀντιπροσώπων τῶν Συμβουλιῶν ἐπιχειρήσεων καθὼς ἐπίσης καί πλατύτερες Διασκέψεις τῶν παραγωγῶν.

Ἐξετάζοντας λοιπόν τὸ πρόβλημα ἀπὸ τὴ δυναμικὴ του πλευρὰ – πού τελικά εἶναι ἡ μόνη σημαντικὴ– διαπιστώνουμε ὅτι τὸ πεδίο ἀσκησης τῆς αὐτονομίας πλαταίνει ἀπέραντα. Ἦδη στό ἐπίπεδο τῶν

ἐπιχειρήσεων οἱ παραγωγοὶ θά καθορίζουν οἱ ἴδιοι τὰ μέσα παραγωγῆς. Θά εἶναι ἔτσι σέ θέση νά κυριαρχήσουν βαθμιαῖα στή διαδικασία τῆς ἐργασίας, γιατί ὄχι μόνο θά καθορίζουν τίς μορφές τῆς ἀλλὰ θά μποροῦν νά ἀλλάξουν τὴν τεχνολογικὴ τῆς βάση.

Αὐτὸ τὸ γεγονός ἀπὸ μόνο του μεταβάλλει τὴ σημασία ὄσων εἴπαμε γιά τὸν καθορισμὸ τῶν στόχων. Τὰ τρία τέταρτα τῆς σύγχρονης (ἀκαθάριστης) παραγωγῆς ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἐνδιάμεσα προϊόντα, ἀπὸ μέσα παραγωγῆς μέ τὴ γενικὴ ἔννοια. Ὁ καθορισμὸς ἐπομένως τῶν μέσων παραγωγῆς ἀπὸ τοὺς παραγωγοὺς σημαίνει αὐτόματα *ἄμεση* συμμετοχὴ –ἐξαιρετικὰ σημαντικὴ– στὸν καθορισμὸ τῶν στόχων παραγωγῆς (ἐφόσον ἡ φύση τῶν ἐνδιάμεσων ἀντικειμένων καθορίζεται ἀπὸ κοινὸ ἀπὸ αὐτοὺς πού τὰ παράγουν καί αὐτοὺς πού τὰ χρησιμοποιοῦν). Ὁ περιορισμὸς πού παραμένει– καί εἶναι σημαντικὸς– πηγάζει ἀπὸ τὸ ὅτι αὐτὰ τὰ μέσα πρέπει νά χρησιμοποιηθοῦν, ὅποια καὶ ἂν εἶναι ἡ συγκεκριμένη φύση τους, γιά τὴν παραγωγὴ τελικῶν καταναλωτικῶν ἀγαθῶν καί ὅτι αὐτὰ τὰ ἀγαθὰ δέν μποροῦν νά προσδιοριστοῦν παρά μέ τρόπο γενικό, ἀπὸ τὸ σχέδιο.

Ἄλλὰ καί ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη ἀκόμα, ἡ θεώρηση τῆς δυναμικῆς πλευρᾶς ἀλλάζει ριζικὰ τὴν κατάσταση. Ἡ σύγχρονη κατανάλωση χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἀκατάπαυστη ἐμφάνιση νέων προϊόντων. Ὁ ρόλος τῶν ἐπιχειρήσεων πού παράγουν καταναλωτικά ἀγαθὰ θά εἶναι νά ἐπινοοῦν, νά μελετοῦν καί νά παράγουν αὐτὰ τὰ καινούρια προϊόντα.

Αὐτὸ θέτει τὸ γενικότερο πρόβλημα τῆς ἐπαφῆς μεταξύ παραγωγῶν καί καταναλωτῶν. Ἡ καπιταλιστικὴ κοινωνία εἶναι θεμελιωμένη πάνω σ' ἓνα πλήρες σχίσμα αὐτῶν τῶν δύο πλευρῶν τοῦ ἀνθρώπου καί πάνω στήν ἐκμετάλλευση τοῦ καταναλωτῆ ὡς καταναλωτῆ. Δέν πρόκειται μόνο γιά τὴ χρηματικὴ ἐκμετάλλευση ἢ γιά τὸ ἐπίπεδο τῶν μισθῶν. Ἡ καπιταλιστικὴ παραγωγὴ ἰσχυρίζεται ὅτι ἰκανοποιεῖ περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη στήν ἱστορία τίς ἀνάγκες τῶν μαζῶν, ἀλλὰ στήν πραγματικότητα αὐτὴ ἡ ἴδια εἶναι πού καθορίζει, ἂν ὄχι τίς ἴδιες τίς ἀνάγκες, τουλάχιστον τὸν τρόπο τῆς ἰκανοποίησής τους. Ἡ ἀποψη τοῦ καταναλωτῆ δέν εἶναι παρά μιά ἀπὸ τίς πολλὰς μεταδλητές πού χειρίζονται οἱ σύγχρονες τεχνικὲς πώλησις. Τὸ σχίσμα ἀνάμεσα στὸν παραγωγὸ καί τὸν καταναλωτῆ ἐμφανίζεται μέ ἰδιαίτερη ἐνάργεια στό θέμα τῆς *ποιότητας* τῶν προϊόντων. Ὁ διάλογος ἀνάμεσα στὸν ἐργάτη-ἄνθρωπο καί στὸν ἐργάτη-ρομπὸτ πού συνοψίζει ὁ Μοτέ στό κείμενό του (τὸ ὁποῖο ἀναφέραμε ἤδη πολλές φορές): «Νομίζεις ὅτι εἶναι σημαντικό αὐτὸ τὸ κομμάτι; –Καί τί σέ νοιάζει; Τσιμέντο νά γίνει» δείχνει χτυπητὰ γιά τὸ πρόβλημα τῆς ποιότητας δέν μπορεῖ νά λυθεῖ στό πλαίσιο τῆς κοινωνίας τῆς ἐκμετάλλευσης. Ὁ ἀπλοϊκὸς βλέπει σ' ἓνα ἐμπόρευμα ἓνα ἐμπόρευμα, ἀντὶ νά δεῖ μιά ἀποκρυσταλλωμένη στιγμή τῆς ταξικῆς πάλης στά ἐλαττώματα τῶν

έμπορευμάτων βλέπει ελαττώματα, αντί να δει το αποτέλεσμα της διαμάχης του εργάτη με τον εαυτό του, του εργάτη με την εκμετάλλευση, και των διαφόρων οργάνων της γραφειοκρατίας στο εργοστάσιο μεταξύ τους.

Η κατάργηση της εκμετάλλευσης θα έχει από μόνη της αποτέλεσμα τη μετατροπή αυτής της κατάστασης, και ο εργάτης θα τείνει από μόνος του, κατά τη διάρκεια της δουλειάς του, να συμπεριφέρεται σαν ένδεχόμενος καταναλωτής του προϊόντος που παράγει. 'Αλλά η σοσιαλιστική κοινωνία θα πρέπει χωρίς αμφιβολία, στην πρώτη της φάση, να αντιμετωπίσει την εγκαθίδρυση κανονικών μορφών έπαφης – πέρα από την «αγορά»– ανάμεσα στους παραγωγούς και τους καταναλωτές ως καταναλωτές.

Ός εδώ προϋποθέσαμε τον καταμερισμό της εργασίας τον κληρονομημένο από τη σημερινή κοινωνία, που αποτελεί τό σημείο απ' όπου ξεκινάει η σοσιαλιστική κοινωνία. 'Αλλά ήδη αναφέραμε πιο πάνω ότι η σοσιαλιστική κοινωνία δεν μπορεί να μὴν ασχοληθεί ενεργά, από την πρώτη της μέρα, με την κατάλυση αυτού του καταμερισμού. Αυτό είναι ένα πρόβλημα τεράστιο με τό όποιο δεν μπορούμε να ασχοληθούμε στά πλαίσια αυτού του κειμένου. 'Εντούτοις, τά πρώτα στοιχεία γιά τήν επίλυσή του εμφανίζονται από σήμερα. 'Η σύγχρονη παραγωγή, καταστρέφοντας κατά μεγάλο μέρος τίς επαγγελματικές ειδικοότητες του παρελθόντος και δημιουργώντας μηχανές καθολικές* ήμιαυτόματες ή αυτόματες, γκρέμισε μόνη της τόν παραδοσιακό σκελετό του καταμερισμού της εργασίας στή βιομηχανία και δημιούργησε τόν τύπο του καθολικού εργάτη, ίκανού να δουλέψει με τίς περισσότερες από τίς χρησιμοποιούμενες μηχανές μετά από σύντομη μαθητεία. 'Απαλλαγμένη από τά ταξικά της στοιχεία, ή κατονομή των εργαζομένων σέ μιά μεγάλη σύγχρονη επιχείρηση αντιστοιχεί όλο και λιγότερο σέ έναν πραγματικό καταμερισμό της εργασίας και όλο και πιο πολύ σέ έναν καταμερισμό των καθηκόντων.**Οί εργαζόμενοι είναι καρφωμένοι σέ όρισμένα σημεία του παραγωγικού μηχανισμού, όχι σέ συνάρτηση με μιά ανέκκλητη αντιστοιχία ανάμεσα στίς «ειδικότητες» τους και στίς «άπαιτήσεις της δουλειάς», αλλά επειδή ή θέση είναι διαθέσιμη, επειδή τούς παρέχει τούτο ή τό άλλο πλεονέκτημα –σέ τελευταία ανάλυση, άπλως επειδή εκεί τούς έβαλαν. Τό

* Μηχανές που χρησιμοποιούν γιά τύπους δουλειάς που γίνονται στά πιο διαφορετικά αντικείμενα, κομμάτια και ύλικά: π.χ. οί τόρνοι της σύγχρονης μεταλλοβιομηχανίας. (Σ.τ.Μ.)

** Δηλαδή δεν πρόκειται γιά διαφορετικά επαγγέλματα με αντίστοιχες «ειδικότητες», αλλά μόνο γιά μιά αυθαίρετη κατανομή των εργαζομένων ανάμεσα σέ διαφορετικές ασχολίες που μαθαίνονται σέ μερικές μέρες ή εβδομάδες. (Σ.τ.Μ.)

σοσιαλιστικό εργοστάσιο δεν θα έχει φυσικά κανένα λόγο να δεχτεί τήν τεχνική απολίθωση των απασχολήσεων που επικρατεί σήμερα. Θά έχει κάθε ενδιαφέρον νά ενθαρρύνει τήν έναλλαγή των εργαζομένων ανάμεσα στα εργαστήρια και στα τμήματα του εργοστασίου, καθώς επίσης και ανάμεσα στα παραγωγικά τμήματα και στα «γραφεία». Μιά τέτοια έναλλαγή δεν μπορεί παρά να διευκολύνει άφάνταστα τήν ενεργό και με επίγνωση συμμετοχή των εργαζομένων στή διεύθυνση του εργοστασίου, στο βαθμό που ένα συνεχώς αυξανόμενο μέρος των εργαζομένων θα έξοικειώνεται προσωπικά με τήν εργασία ενός αυξανόμενου αριθμού τμημάτων. Τό ίδιο ισχύει γιά τήν έναλλαγή των εργαζομένων ανάμεσα σέ διάφορες επιχειρήσεις, και σαν πρώτο βήμα ανάμεσα σέ επιχειρήσεις που παράγουν και επιχειρήσεις που χρησιμοποιούν τά προϊόντα των πρώτων.

Όσο γι' αυτό που άπομένει από τό πρόβλημα αυτού του ίδιου του καταμερισμού της εργασίας, δεν μπορεί να συζητηθεί παρά σέ συνδυασμό με τό πρόβλημα της παιδείας –όχι μόνο των καινούριων γενεών αλλά και των ενήλικων– με τό όποιο δεν μπορούμε να ασχοληθούμε εδώ.

ΑΠΛΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΕΚΛΟΓΙΚΕΥΣΗ ΤΩΝ ΓΕΝΙΚΩΝ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

Η λειτουργία της σοσιαλιστικής οικονομίας-προϋποθέτει τή συνειδητή διεύθυνση της οικονομικής διαδικασίας από τούς παραγωγούς σέ όλα τά επίπεδα, και ιδιαίτερα στο κεντρικό επίπεδο. Είναι τέλεια αυταπάτη να πιστεύει κανείς είτε ότι μιά κεντρική γραφειοκρατία, ακόμα και «έλεγχόμενη», θα μπορούσε να κατευθύνει τήν οικονομία προς τό σοσιαλισμό (θά τήν οδηγούσε ξανά στήν εκμετάλλευση), είτε ότι θα μπορούσαν να καθιερωθούν αντικειμενικοί «αυτόματοι» μηχανισμοί που, σαν μηχανές αυτόματου χειρισμού, θα προσανατόλιζαν σέ κάθε στιγμή τήν οικονομία προς τήν επιθυμητή κατεύθυνση. Σέ όλες αυτές τίς περιπτώσεις –διεύθυνση της οικονομίας από μιά «φωτισμένη» γραφειοκρατία, ρύθμιση από μηχανισμούς μιάς «άληθινής αγοράς» που έχουν επανέλθει στήν αρχική αγνότητα που δήθεν είχαν πριν τούς διαφθείρει ο καπιταλισμός, ή ρύθμιση από έναν ηλεκτρονικό υπερεγκέφαλο– εμφανίζεται ή ίδια βασική αδυναμία. Κάθε σχέδιο προϋποθέτει μιά απόφαση σχετική με τό ρυθμό ανάπτυξης της οικονομίας, και αυτός ο ρυθμός με τή σειρά του έξαρτάται ουσιαστικά από τήν κατανομή τού κοινωνικού προϊόντος, ανάμεσα σέ κατανάλωση και επένδυση.²²

Στήν πραγματικότητα δεν υπάρχει καμιά «αντικειμενική» ορθολογική βάση που να επιτρέπει τόν προσδιορισμό αυτής της κατανομής. 'Η απόφαση να αφιερωθεί 0% στίς καθαρές επενδύσεις του κοινω-

νικου προϊόντος δέν είναι ούτε περισσότερο ούτε λιγότερο «όρθολογιστική» άντικειμενικά από τήν άπόφαση νά αφιερώνεται σ' αυτές τίς έπενδύσεις τό 90% του κοινωνικού προϊόντος. 'Η μόνη λογική βάση πού μπορεί νά ύπάρχει σ' αυτό τό θέμα είναι ή άπόφαση πού παίρνουν μέ επίγνωση οι άνθρωποι για τήν ίδια τους τή μοίρα. Καί ό καθορισμός των στόχων του σχεδίου από τους εργαζομένους, οι όποιοι θά τό εκτελέσουν κιόλας, είναι, σέ τελευταία ανάληψη, ή μόνη έγγυση για τήν αυθόρμητη και ήθελοντική συμμετοχή τους στην προσπάθεια τής πραγματοποίησής τους και, έπομένως, για μιá πραγματική κινητοποίηση των ατόμων γύρω από τή διεύθυνση και παράλληλα από τήν ανάπτυξη τής οικονομίας.

'Αλλά αυτό δέν σημαίνει ότι τό σχέδιο και ή διεύθυνση τής οικονομίας είναι ζητήματα «καθαρά πολιτικά». 'Η σοσιαλιστική σχεδιοποίηση θά στηριχτεί σέ άντικειμενικά όρθολογιστικά στοιχεία και είναι ή μόνη ικανή νά τά εντάξει σ' έναν συνεδηγτό προσανατολισμό τής οικονομίας. Αυτά τά στοιχεία άφορούν εξαιρετικά ισχυρά μέσα εξοικονόμησης σκέψης και εργασίας, άπλοποίησης τής αναπαράστασης τής οικονομίας και των νόμων τής, πού επιτρέπουν στο σύνολο των εργαζομένων τήν κατανόηση των προβλημάτων τής κεντρικής διεύθυνσης. Μιά εργατική διεύθυνση τής παραγωγής πού δέν περιορίζεται στην κλίμακα ενός εργοστασίου αλλά επεκτείνεται στο σύνολο τής οικονομίας δέν είναι δυνατή παρά μόνον εάν τά καθήκοντα διεύθυνσης έχουν ύποστει μιá τεράστια άπλοποίηση, έτσι ώστε οι παραγωγοί και τά συλλογικά τους όργανα νά μπορούν νά έχουν, για τά άποφασιστικά προβλήματα, γνώμες βασισμένες στην επίγνωση. Πρέπει, μέ άλλα λόγια, τό άμεσο χάος των οικονομικών δεδομένων και σχέσεων νά μπορεί νά συνοψιστεί σέ μερικά δεδομένα πού θά συμπυκνώνουν τά προβλήματα κατά πρόσφορο τρόπο: περιορισμένα σέ αριθμό, κατανοητά, συνοπτικά χωρίς παραμόρφωση και χωρίς άπάτη, επαρκή για νά βασίσουν σ' αυτά οι άνθρωποι τήν κρίση τους. Μιά τέτοια πρόσφορη συμπύκνωση είναι δυνατή, επειδή ύπάρχει κατά πρώτο λόγο ένας λογικός σκελετός τής οικονομίας· κατά δεύτερο λόγο, σύγχρονες τεχνικές κατανόησης τής οικονομίας· κατά τρίτο λόγο, ή δυνατότητα νά μηχανοποιηθεί και νά αυτοματιστεί οτιδήποτε δέν ανήκει στο πεδίο ακριβώς των ανθρώπινων αποφάσεων.

'Η συζήτηση γι' αυτά τά στοιχεία, αυτές τίς τεχνικές και αυτές τίς δυνατότητες είναι έπομένως αναγκαία από τώρα. Χωρίς τό τεράστιο ξεκαθάρισμα πού μπορεί νά γίνει έτσι, ή εργατική διεύθυνση τής οικονομίας θά κινδύνευε νά καταρρεύσει από τό βάρος τής ύλης στην όποία πρέπει νά κυριαρχήσει. 'Εννοείται ότι αυτή ή συζήτηση μέ κανέναν τρόπο δέν είναι αποκλειστικά «τεχνική» στο περιεχόμενό τής· οι γενικές άρχές πού καθορίσαμε από τήν αρχή θά μās οδηγούν στην διεξαγωγή τής.

'Ενα σχέδιο παραγωγής, είτε άφορά ένα συγκεκριμένο εργοστάσιο είτε τό σύνολο τής οικονομίας, είναι ένας συλλογισμός (πού περιλαμβάνει έναν μεγάλο αριθμό από δευτερεύοντες συλλογισμούς) πού άνάγεται τελικά σέ δύο βασικές προτάσεις (προκειμένες) και ένα συμπέρασμα. Οι δύο βασικές προτάσεις άφορούν: τά μέσα πού διαθέτουμε στην αρχή (βιομηχανικό έξοπλισμό, εργατικά χέρια, στόκ κλπ.) και τήν κατάσταση στην όποία στοπεύουμε νά φτάσουμε (παραγωγή τέτοιας ποσότητας όρισμένων άντικειμένων και ύπηρεσιών κατά τή διάρκεια τής τάδε περιόδου). Θά τά ονομάσουμε αντίστοιχα *αρχικές συνθήκες* και *στόχο*. Τό συμπέρασμα είναι ό δρόμος πού πρέπει νά ακολουθήσουμε για νά περάσουμε από τίς αρχικές συνθήκες στο στόχο (τόσα και τέτοια ενδιάμεσα προϊόντα νά κατασκευαστούν στην διάρκεια τής τάδε περιόδου κλπ.). Θά ονομάσουμε αυτό τό συμπέρασμα *ενδιάμεσους στόχους*.

'Εάν πρόκειται για τήν πραγματοποίηση ενός άπλου στόχου, ξεκινώντας από άπλές αρχικές συνθήκες, ό ενδιάμεσος στόχος μπορεί νά προσδιοριστεί άμέσως. Καθόσο οι αρχικές συνθήκες ή ό στόχος ή και τά δυό γίνονται πιό πολύπλοκα ή χωρίζονται από μεγαλύτερο χρονικό διάστημα, ό προσδιορισμός των ενδιάμεσων στόχων γίνεται βέβαια πιό δύσκολος. Στην περίπτωση τής οικονομίας, ό χαρακτήρας των στοιχείων είναι τόσο πολύπλοκος (ύπάρχουν χιλιάδες διαφορετικά προϊόντα, διάφοροι δυνατοί τρόποι κατασκευής για πολλά άπ' αυτά, και ή παραγωγή κάθε κατηγορίας προϊόντων είναι σέ άμεση ή έμμεση σχέση μέ τήν παραγωγή σχεδόν όλων των άλλων), ώστε θά μπορούσε κανείς νά σκεφτεί ότι μιá όρθολογιστική σχεδιοποίηση (μέ τήν έννοια του καθορισμού *εκ των προτέρων* όλων των ενδιάμεσων στόχων από τή στιγμή πού οι αρχικές συνθήκες και ό τελικός στόχος είναι γνωστοί) είναι άδύνατη. 'Εξάλλου, αυτή τήν άποψη ύποστήριξαν για πολύν καιρό οι άπολογητές του «ελεύθερου συναγωνισμού». Στην πραγματικότητα δέν είναι καθόλου έτσι.²³ Τό πρόβλημα επιδέχεται γενική λύση και οι διαθέσιμες τεχνικές οικονομικού ύπολογισμού επιτρέπουν τή συγκεκριμένη λύση του μέ άξιοσημείωτα άπλό τρόπο. 'Από τή στιγμή πού είναι γνωστές οι αρχικές συνθήκες (ή κατάσταση τής οικονομίας στο ξεκίνημα) και καθορισμένος ό τελικός ή οι τελικοί στόχοι, όλη ή δουλειά τής σχεδιοποίησης (ό προσδιορισμός των ενδιάμεσων στόχων) μπορεί νά αναχθεί σέ μιá καθαρά τεχνική εργασία εκτέλεσης, πού μπορεί νά μηχανοποιηθεί και νά αυτοματιστεί σέ πολύ εκτεταμένο βαθμό.

'Η βάση αυτών των μεθόδων είναι ακριβώς ή ιδέα τής όλικής αλληλεξάρτησης των διαφόρων τομέων τής οικονομίας (τό γεγονός ότι καθετί πού χρησιμοποιεί έναν τομέα για τήν παραγωγή του είναι ήδη

προϊόν παραγωγής ενός άλλου τομέα και ότι, αντίστροφα, τό προϊόν κάθε τομέα θά πρέπει σέ τελευταία άνάλυση νά χρησιμοποιηθεί από τούς άλλους). Αύτή τήν ιδέα πού κατάγεται από τόν Quensay, και άποτελεί τή βάση τής άνάλυσης τής καπιταλιστικής συσώρευσης από τόν Μάρξ, μιά ομάδα άμερικανών οικονομολόγων γύρω από τόν W. Leontief μπόρεσε νά τήν έκφράσει στατιστικά και νά τήν εφαρμόσει στήν πραγματική οικονομία σέ μιά έκταση διαρκώς αύξανόμενη.²⁴ Αύτή ή άλληλεξάρτηση σημαίνει ότι σέ κάθε στιγμή (για μιά δεδομένη κατάσταση τής τεχνικής και μιά δεδομένη διάρθρωση του οικονομικού έξοπλισμού) ή παραγωγή κάθε τομέα είναι συνδεδεμένη μέ σχέσεις περίπου σταθερές μέ τίς ποσότητες προϊόντων άλλων τομέων τίς όποιες χρησιμοποιεί (καταναλώνει παραγωγικά) αυτός ό τομέας. "Όλος ό κόσμος ξέρει ότι χρειάζεται μιά ορισμένη ποσότητα από κάρβουνο για τήν παραγωγή ενός τόνου άτσαλιού, και ότι επιπλέον χρειάζεται τόσο μετάλλευμα σιδήρου, τόσες ώρες εργασίας, τόσα έξοδα συντήρησης και έπισκευών κλπ. "Η σχέση «χρησιμοποιούμενος άνθρακας-παραγόμενο άτσάλι» (όταν τά δυό ποσά έκφράζονται σάν άξίες) είναι ό *τρέχων τεχνικός συντελεστής* πού καθορίζει τήν παραγωγική κατανάλωση άνθρακα κατά μονάδα παραγόμενου άτσαλιού.

"Αν θέλουμε νά αύξήσουμε τήν παραγωγή άτσαλιού πέρα από ένα ορισμένο σημείο, δέν θά έξυπηρετεί σέ τίποτα νά αύξήσουμε τίς ποσότητες άνθρακα, μεταλλεύματος κλπ. πού παρέχονται στά χαλυβουργεία: θά πρέπει νά κατασκευάσουμε καινούριους φούρνους, μέ άλλα λόγια νά αύξήσουμε τόν έξοπλισμό, τό ύφιστάμενο παραγωγικό δυναμικό τών χαλυβουργείων. Για νά παράγουμε τόση συμπληρωματική ποσότητα άτσαλιού, θά πρέπει λοιπόν νά παράγουμε τόση και τόση ποσότητα βιομηχανικού έξοπλισμού (ορισμένου τύπου). "Η σχέση «τόση ποσότητα τέτοιου τύπου έξοπλισμού-παραγωγικό δυναμικό άτσαλιού κατά περίοδο», μέ τά ποσά έκφρασμένα σέ άξία, μάς δίνει τόν *τεχνικό συντελεστή κεφαλαίου* πού καθορίζει τήν ποσότητα κεφαλαίου για τήν παραγωγή μιās μονάδας άτσαλιού κατά τή διάρκεια μιās περιόδου.

"Όλα αυτά είναι πασίγνωστα και τετριμμένα, και μπορούμε νά περιοριστούμε σ' αυτά αν πρόκειται για τή διεύθυνση μιās μόνο επιχείρησης: κάθε φίρμα βασίζεται σ' αυτούς τούς ύπολογισμούς—πολύ πιο λεπτομερειακούς— όταν, άφου άποφασίσει νά παράγει τόσο ή νά αύξήσει τό παραγωγικό της δυναμικό κατά τόσο, αγοράζει τίς πρώτες ύλες, κάνει προσλήψεις εργατών ή παραγγέλνει μηχανήματα. "Αλλά, αν ξεετάσουμε τό σύνολο τής οικονομίας, τό πρόβλημα αλλάζει: ή άλληλεξάρτηση τών τομέων έχει άποτέλεσμα νά άντανακλάται (σέ διαφορετικούς βαθμούς) ή αύξηση τής παραγωγής ενός τομέα σέ όλους τούς άλλους και, τελικά, άκόμα και στόν τομέα από τόν όποιο ξεκινήσαμε. Μιά αύξηση τής παραγωγής άτσαλιού άπαιτεί άμεσα μιά

ορισμένη αύξηση τής παραγωγής άνθρακα: αλλά αύτή ή δεύτερη αύξηση έχει συνέπεια, π.χ., άπ' τή μιά μεριά τήν αύξηση του τάδε τύπου έξοπλισμού τών ορυχείων, από τήν άλλη μεριά τήν πρόσληψη πρόσθετων εργατικών χειρών. Οί αύξημένες άνάγκες έξοπλισμού ορυχείων έχουν συνέπεια, π.χ., μιά επιπρόσθετη ζήτηση άτσαλιού— και άλλων τύπων προϊόντων και εργασιών. "Η επιπρόσθετη αύτή ζήτηση άτσαλιού άντανακλά μέ τή σειρά τής στή ζήτηση άνθρακα—και σ'ότω καθ' έξής. "Απ' τήν άλλη μεριά, μέ τούς πρόσθετους εργάτες αύξάνει τό σύνολο τών μισθών—έπομένως ή ζήτηση για καταναλωτικά άγαθά διαφόρων τύπων πού ή παραγωγή τους άπαιτεί τόσες και τόσες ποσότητες πρώτων ύλών, μηχανημάτων κλπ. (και πάλι άνθρακα και άτσάλι). Δέν πρόκειται για εύθυμη ιστορία, αλλά για ένα από τά κεντρικά προβλήματα στά όποια ή σχεδιοποίηση πρέπει—και μπορεί— νά άπαντήσει: κατά πόσο θά αύξηθεί ή ζήτηση για νάλον κάλτσες στή Λακωνία, αν κατασκευάσουμε μιά ύφικάμινο στήν Καβάλα;

"Η μέθοδος τών μητρών του Leontief, συνδυασμένη μέ άλλες σύγχρονες μεθόδους (*activity analysis* του Koopmans, τής όποιίας ή *Recherche operationnelle* είναι ειδική περίπτωση),²⁵ επιτρέπει, στήν περίπτωση μιās σοσιαλιστικής οικονομίας, θεωρητικά τή λύση αυτού του προβλήματος μέ άκρίβεια. Μιά μήτρα είναι ένας πίνακας μέσα στόν όποιο είναι ταξινομημένοι οί τεχνικοί συντελεστές (τρέχοντες ή κεφαλαίου) πού έκφράζουν τήν έξάρτηση κάθε τομέα άπέναντι σέ καθέναν από τούς άλλους. Κάθε καθορισμένος τελικός στόχος παρουσιάζεται σάν μιά σειρά προϊόντα τελικής χρήσης σέ συγκεκριμένες ποσότητες πού πρέπει νά παραχθούν κατά τή διάρκεια μιās ορισμένης περιόδου. Μόλις αυτός ό τελικός στόχος δοθεί, ή λύση ενός συστήματος έξισώσεων επιτρέπει τόν άμεσο προσδιορισμό όλων τών ενδιάμεσων στόχων, έπομένως τών καθηκόντων πού κάθε τομέας τής οικονομίας θά πρέπει νά πραγματοποιήσει.

"Η λύση αυτών τών προβλημάτων θά είναι τό έργο μιās συγκεκριμένης *επιχείρησης*, μηχανοποιημένης και αυτοματοποιημένης σέ σημαντικό βαθμό, τής όποιίας έργο θά είναι ή «μαζική παραγωγή» τών σχεδίων και τών διαφόρων ξεχωριστών τους κομματιών. Αύτή ή επιχείρηση είναι τό *σχεδιοστάσιο*.

Τό κεντρικό τμήμα του σχεδιοστασίου θά είναι κατά πάσα πιθανότητα (στήν αρχή) ένας ηλεκτρονικός έγκέφαλος του όποίου ή μαγνητική μνήμη θά έχει έναποθηκεύσει τούς τεχνικούς συντελεστές και τό παραγωγικό δυναμικό κάθε τομέα και ό όποιος, «τροφοδοτημένος» μέ ύποθετικούς στόχους, θά «παράγει» τά άπορρέοντα καθήκοντα παραγωγής κατά τομέα (συμπεριλαμβανομένων, βέβαια, τών ώρών εργασίας πού θά πρέπει στήν αντίστοιχη περίπτωση νά προσφέρει ό

τομέας «εργαζόμενος»²⁶).

Γύρω απ' αυτό τό τμήμα θά είναι οργανωμένα άλλα τμήματα πού θά έχουν καθήκοντα: τή μελέτη τής κατά περιοχή κατανομής και τών γεωγραφικών ρευμάτων τής τρέχουσας παραγωγής και τών νέων επενδύσεων· μελέτη τών διαφορών τεχνικών ορίστων, λαμβανομένης υπόψη τής γενικής αλληλεξάρτησης – καθορισμός τής κατά μονάδα αξίας τών διαφορών κατηγοριών προϊόντων κλπ.

Δύο υπηρεσίες του σχεδιαστικού χρειάζονται ειδική μνεία: ή απογραφή και ή υπηρεσία τών τεχνικών συντελεστών.

Απ' αυτήν τήν άποψη, ή ποιότητα τής εργασίας σχεδιοποίησης εξαρτάται από τήν ποιότητα τής πραγματικής γνώσης τής κατάστασης τής οικονομίας στην όποία βασίζεται· ή ακρίβεια τών λύσεων εξαρτάται, μέ άλλα λόγια, από τή σαφή γνώση τών «άρχικων συνθηκών» και τών τεχνικών συντελεστών. Βιομηχανικές και αγροτικές απογραφές γίνονται κατά κανονικά διαστήματα στίς αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες από τώρα· προσφέρουν μιά βάση για τό ξεκίνημα, αλλά είναι εξαιρετικά αποσπασματικές, ανακριβείς, άσαφείς και άπρόσφορες. Μιά πλήρης και σωστή απογραφή θά είναι τό πρώτο καθήκον μιάς εργατικής έξουσίας. Άλλά αυτή ή απογραφή, πού προϋποθέτει σημαντική και σοβαρή προετοιμασία, δέν μπορεί νά γίνει μέ διάταγμα από τήν μιά μέρα στην άλλη ούτε μιά για πάντα. Η τελειοποίηση και ή ενήμερωσή της θά είναι τό διαρκές έργο του σχεδιοστικού, σέ στενή συνεργασία μέ τίς αντίστοιχες υπηρεσίες τών επιχειρήσεων. Τά αποτελέσματα αυτής τής δουλειάς θά αλλάζουν και θά πλουτίζουν κάθε φορά τήν κεντρική μνήμη του έγκεφάλου (πού θά μπορεί έξάλλου νά επιφορτιστεί και ό ίδιος μέ ένα σημαντικό μέρος τής δουλειάς).

Από τήν άλλη μεριά, ό καθορισμός τών τεχνικών συντελεστών θά δημιουργήσει ανάλογα προβλήματα. Μπορεί νά γίνει χοντρικά στην άρχή ξεκινώντας από γενικά στατιστικά δεδομένα («κατά μέσον όρο ή ύφαντουργία χρησιμοποίησε τόσο βαμβάκι για τήν παραγωγή τόσον βαμβακερών ειδών»), αλλά θά πρέπει νά τελειοποιηθεί γρήγορα μέ τή δουλειά τών τεχνικών κάθε τομέα πού θά προσφέρει πολύ πιό ακριβείς σχέσεις. Τόσο ή βαθμιαία βελτίωση τής γνώσης τών τεχνικών συντελεστών όσο και, ακόμη περισσότερο, ή πραγματική άλλαγή αυτών τών συντελεστών σέ συνάρτηση μέ τίς νέες εξελίξεις τής τεχνολογίας θά έχουν αποτέλεσμα περιοδικές αναθεωρήσεις τών δεδομένων πού θά είναι έναποθηκευμένα στον έγκεφαλο.

Μιά τόσο πλατιά γνώση τής πραγματικής κατάστασης και τών δυνατοτήτων τής οικονομίας, ή διαρκής αναθεώρηση τών υλικών και τεχνικών δεδομένων και τά *στιγμιαία* συμπεράσματα, πού θά μπορούν νά δγαίνουν κάθε φορά, θά δημιουργήσουν όφέλη για τά όποια

είναι δύσκολο νά έχουμε από τώρα μιά εικόνα, αλλά πού είναι βέβαιο ότι θά είναι τεράστια. Θά δώσουμε μόνο δύο ένδειξεις. Σέ μιά σειρά από ειδικά προβλήματα ή εφαρμογή τών μοντέρνων μεθόδων και τών ηλεκτρονικών εργαλείων επέτρεψε νά δοθούν λύσεις σημαντικά διαφορετικές από τήν πρακτική πού ακολουθιόταν μέχρι τότε και πολύ πιό οικονομικές και όρθολογιστικές. Ώστόσο, αυτές οι δυνατότητες μένουν σήμερα άνεμετάλλευτες στον τομέα όπου πρέπει νά είναι, και κατά πολύ, οι πιό σημαντικές – στον τομέα τής οικονομίας στο σύνολό της. Άπό τήν άλλη μεριά *κάθε* τεχνική μεταβολή σέ έναν όρισμένο κλάδο *μπορεί* καταρχήν νά επηρεάσει τίς συνθήκες άποδοτικότητας και τήν όρθολογιστική έκλογή τών παραγωγικών μεθόδων όλων τών άλλων κλάδων. Η σοσιαλιστική οικονομία θά μπορεί νά παίρνει υπόψη τής *όλοκληρωτικά* και *στιγμιαία* αυτές τίς επιδράσεις. Η καπιταλιστική οικονομία δέν τίς παίρνει υπόψη της παρά σ' ένα μικρό ποσοστό και μέ μεγάλες καθυστερήσεις.

Η υλική πραγματοποίηση αυτού του σχεδιοστικού θά είναι άμεσα δυνατή σέ μιά χώρα μέ μέση βιομηχανική ανάπτυξη. Ο άναγκαίος βιομηχανικός έξοπλισμός ύπάρχει ήδη, όπως και οι άνθρωποι οι ίκανοί για νά τόν χρησιμοποιήσουν. Ήπαγγελματικοί κλάδοι πού δέν έχουν κανένα λόγο ύπαρξης σέ μιά σοσιαλιστική οικονομία, όπως οι τράπεζες και οι ασφάλισεις, έκτελούν σήμερα, μέ τή βοήθεια τών ίδιων μοντέρνων μέσων, εργασία άνάλογης μορφής. Συνεργαζόμενοι μέ μαθηματικούς, οικονομότερες και στατιστολόγους, οι εργαζόμενοι αυτών τών κλάδων θά μπορούν νά άποτελέσουν τό προσωπικό του σχεδιοστικού. Και ή εργατική διεύθυνση, οι άπαιτήσεις μιάς όρθολογιστικής οικονομίας, θά δώσουν εξαιρετική ώθηση στην ανάπτυξη, τόσο «αυθόρμητη και αυτόματα» όσο και συνειδητή, τών λογικών και μηχανικών τεχνικών τής σχεδιοποίησης.

Γιά νά συνοψίσουμε: ό ρόλος του σχεδιοστικού δέν θά είναι προφανώς νά *άποφασίζει* για τό σχέδιο. Οι *στόχοι* του σχεδίου θά καθορίζονται από τήν κοινωνία, μέ τόν τρόπο πού θά περιγράψουμε πιό κάτω. Ο ρόλος του σχεδιοστικού θά είναι: *πρίν* από τήν ψήφιση του σχεδίου νά *υπολογίζει* και νά παρουσιάζει στην κοινωνία τί άπαιτούν και τί συνεπάγονται τό σχέδιο ή τά σχέδια πού προτείνονται. *Μετά* τήν ψήφιση του σχεδίου νά *άναθεωρεί* συνεχώς τά δεδομένα τής τρέχουσας σχεδιοποίησης και, ένδεχομένως, νά *υπολογίζει* τίς συνέπειες αυτών τών μεταβολών, πληροφορώντας τήν κεντρική Συνέλευση και τούς ενδιαφερόμενους κλάδους για τίς *άλλαγές* τών *ένδιάμεσων στόχων* – έπομένως τών καθηκόντων παραγωγής – πού κανονικά πηγάζουν απ' αυτές τίς μεταβολές. Ούτε στην πρώτη ούτε στην δεύτερη περίπτωση δέν πρόκειται νά *άποφασίζει* τό ίδιο για *οτιδήποτε*

ποτε, εκτός βέβαια, όπως και κάθε άλλο εργοστάσιο, από την οργάνωση της ίδιας του της εργασίας.

Ἡ ἀγορά τῶν καταναλωτικῶν ἀγαθῶν

Μέ μιὰ δεδομένη τεχνική ὁ καθορισμός τῶν «ἐνδιάμεσων στόχων» εἶναι, ὅπως εἶδαμε, μηχανική δουλειά (μέ μιὰ τεχνική σέ διαρκή εξέλιξη μπαίνουν ἄλλα προβλήματα πού θά ἐξετάσουμε πιο κάτω). Ἄλλὰ τί θά γίνεται μέ τά καταναλωτικά ἀγαθά; Πῶς θά γίνεται ὁ προσδιορισμός τοῦ καταλόγου καί τῆς ποσότητας τῶν καταναλωτικῶν ἀγαθῶν πού πρέπει νά παραχθοῦν;

Εἶναι πρῶτα πρῶτα ξεκάθαρο ὅτι ὁ προσδιορισμός αὐτός δέν μπορεῖ νά γίνει μέ ἄμεσο δημοκρατικό τρόπο. Ἡ ἀπόφαση σχεδιοποίησης πού προτείνεται στήν κοινωνία δέν μπορεῖ νά ἀφορᾶ τόν πλήρη καί λεπτομερή κατάλογο τῶν καταναλωτικῶν ἀγαθῶν πού πρέπει νά παραχθοῦν καί τῆς ποσότητάς τους, σάν νά ἦταν αὐτός ὁ κατάλογος ἕνας τελικός στόχος. Μιά τέτοια ἀπόφαση δέν θά ἦταν δημοκρατική, γιατί δέν θά μπορούσε νά ληφθεῖ μέ πλήρη ἐπίγνωση: κανένας δέν μπορεῖ νά πάρει μιὰ λογική ἀπόφαση γιά καταλόγους πού περιέχουν χιλιάδες εἶδη σέ διαφορετικές ποσότητες. Κατά δεύτερο λόγο, μιὰ τέτοια ἀπόφαση θά ἰσοδυναμοῦσε μέ μιὰ τυραννία τῆς πλειοψηφίας στή μειοψηφία, πού δέν θά εἶχε καμιά δικαιολογία. Ἄν 40% τοῦ πληθυσμοῦ ἐπιθυμοῦν νά καταναλώσουν τό τάδε εἶδος καί εἶναι διατεθειμένοι νά πληρώσουν γιά νά τό ἔχουν, δέν ὑπάρχει κανένας λόγος νά τό στερηθοῦν μέ τό πρόσχημα ὅτι οἱ ὑπόλοιποι δέν τό θέλουν. Δέν ὑπάρχει γοῦστο πιο λογικό ἀπό ἕνα ἄλλο, οὔτε κανένας, ὅποιοδήποτε λόγος γιά νά ληφθεῖ μιὰ γενική ἀπόφαση γι' αὐτό τό πρόβλημα, μιὰ καί ἡ ἱκανοποίηση τῶν ἐπιθυμιῶν τοῦ ἑνός δέν εἶναι ἀσυμβίβαστη μέ τήν ἱκανοποίηση τῶν ἐπιθυμιῶν τοῦ ἄλλου. Ὁ καθορισμός τῆς κατανάλωσης μέ τά δελτία –γιατί σ' αὐτό θά κατέλγε ἕνα σύστημα ἀπόφασης τῆς πλειοψηφίας– εἶναι ὁ πιο παράλογος τρόπος γιά νά λυθεῖ αὐτό τό πρόβλημα: τρόπος ἀπόλυτα ἄλογος ὅπουδήποτε ἄλλου ἐκτός ἂν πρόκειται γιά ναυαγούς ἢ πολιορκημένο κάστρο.

Ἡ ἀπόφαση σχεδιοποίησης θά ἀφορᾶ λοιπόν τό βιοτικό ἐπίπεδο ἢ τόν συνολικό ὄγκο κατανάλωσης πού ἐκφράζεται σάν διαθέσιμο εἰσόδημα κατά ἄτομο –καί ὄχι τή λεπτομερειακή σύνθεση αὐτῆς τῆς κατανάλωσης.

Ἄν ὁ συνολικός ὄγκος τῆς κατανάλωσης εἶναι καθορισμένος, θά μπορούσε κανεῖς νά ἀποπειραθεῖ νά ἐξετάσει τά εἶδη πού τόν ἀπαρτίζουν σάν «ἐνδιάμεσους στόχους». Θά μπορούσε νά πει: «Οἱ καταναλωτές, ὅταν διαθέτουν τόσο εἰσόδημα, ἀγοράζουν τόση ποσότητα αὐτοῦ τοῦ εἶδους.» Ἄλλά αὐτό θά ἦταν μιὰ ἀπάντηση τεχνητή καί, σέ τελευταία ἀνάλυση, ἐσφαλμένη. Ὁ καθορισμός ἑνός στόχου σχετι-

κοῦ μέ τό βιοτικό ἐπίπεδο δέν ἔχει γιά τήν ἀνθρώπινη κατανάλωση συνέπειες ἴδιου τύπου μέ αὐτές πού ἔχει γιά τήν παραγωγή ἀνθρακα ἢ ἀπόφαση παραγωγῆς τόσων τόνων ἀτσαλιού. Δέν ὑπάρχουν «τεχνικοί συντελεστές» τοῦ καταναλωτή. Στήν ὑλική παραγωγή αὐτοί οἱ συντελεστές ἔχουν μιὰ ἀνεξάρτητη σημασία, στόν τομέα τῆς καταναλώσεως δέν θά ἀντιπροσώπευαν παρά ἕνα ὑπολογιστικό τέχνασμα. Ὑπάρχει, βέβαια, μιὰ στατιστική κανονικότητα τῆς δομῆς τῆς ζήτησης τῶν καταναλωτῶν σέ συνάρτηση μέ τό εἰσόδημά τους· χωρίς αὐτή τήν κανονικότητα ἡ ἰδιωτική καπιταλιστική οἰκονομία δέν θά μπορούσε νά λειτουργήσει. Αὐτή ἡ κανονικότητα ὅμως εἶναι πολύ σχετική. Ἀκόμα περισσότερο, θά ἀλλάξει ριζικά κατά τή σοσιαλιστική περίοδο: θά γίνει μιὰ ἐκτεταμένη ἀνακατανομή τῶν εἰσοδημάτων· θά γίνουν σέ ὅλα τά ἐπίπεδα ὄλων τῶν εἰδῶν οἱ ἀναστατώσεις· θά σταματήσει ὁ συνεχῆς διασμός τῶν καταναλωτῶν ἀπό τή διαφήμιση καί τίς τεχνικές πώλησης τοῦ καπιταλισμοῦ· θά ἐμφανιστοῦν ἄλλα γοῦστα σέ συνάρτηση μέ τήν αὔξηση τοῦ ἐλεύθερου χρόνου. Τέλος, ἡ στατιστική κανονικότητα τῆς ζήτησης τῶν καταναλωτῶν δέν λύνει τό πρόβλημα τῶν διαφορῶν πού μπορεῖ νά παρουσιάσει ἡ πραγματική ζήτηση κατά τή διάρκεια μιᾶς περιόδου σέ σχέση μέ τό σχέδιο. Μιά ἀληθινή σχεδιοποίηση δέν μπορεῖ νά πει ὅτι «τό βιοτικό ἐπίπεδο θά ἀνέβει κατά 5% τόν ἐρχόμενο χρόνο, κι αὐτό, ὅπως μάς διδάσκει ἡ πείρα, θά ἔχει ἀποτέλεσμα μιὰ αὔξηση κατά 20% τῆς ζήτησης αὐτοκινήτων, ἐπομένως πρέπει νά παράγουμε 20% πιο πολλά αὐτοκίνητα», καί νά σταματήσει ἐκεῖ. Θά εἶναι ὑποχρεωμένη νά ἀρχίσει ἔτσι, μιὰ καί τῆς λείπουν ἄλλα κριτήρια· ἀλλά θά πρέπει νά περιλαμβάνει, ἐνωματωμένους στή δομή τῆς, διορθωτικούς μηχανισμούς πού θά μπορούν νά ἀπαντοῦν στίς διαφορές ἀνάμεσα στήν πραγματική ἐξέλιξη καί στήν ἐξέλιξη πού εἶχε «προβλεφθεῖ».

Γι' αὐτούς τοὺς λόγους ἡ σοσιαλιστική κοινωνία θά ρυθμίσει τή διάρθρωση τῆς κατανάλωσης τῆς ξεκινώντας ἀπό τήν ἀρχή τῆς κυριαρχίας τοῦ καταναλωτή –πράγμα πού ἔχει ἀποτέλεσμα τήν ὑπαρξη μιᾶς πραγματικῆς ἀγορᾶς καταναλωτικῶν ἀγαθῶν. Ἡ γενική ἀπόφαση σχεδιοποίησης θά καθορίζει τό μέρος τοῦ προϊόντος τῆς πού θέλει ἡ κοινωνία νά ἀφιερῶσει στήν ἱκανοποίηση τῶν καταναλωτικῶν ἀναγκῶν τῆς, τό μέρος τό ἀφιερῶμένο στίς κοινωνικές ἀνάγκες («δημόσια κατανάλωση») καί τό μέρος τό ἀφιερῶμένο στήν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων («ἐπένδυση»). Ἄλλά ἡ διάρθρωση τῆς κατανάλωσης θά καθοριστεῖ ἀπό τή ζήτηση τῶν ἰδίων τῶν καταναλωτῶν.

Πῶς θά λειτουργήσει αὐτή ἡ ἀγορά, πῶς θά πραγματοποιηθεῖ ἡ ἀλληλοπροσαρμογή τῆς προσφοράς καί τῆς ζήτησης;

Ὑπάρχει, πρῶτα πρῶτα, ἕνας ὁρος πού ἀφορᾶ τή συνολική ἰσορροπία: τό σύνολο τῶν διανεμημένων εἰσοδημάτων (μισθῶν, συντά-

Westphalen

ξεων κλπ.) θά πρέπει νά είναι ίσο μέ τήν αξία (ποσότητα χιμή) τών καταναλωτικῶν ἀγαθῶν πού προσφέρονται κατά τή διάρκεια τής περιόδου.

Θά πρέπει νά ληφθεῖ στήν ἀρχή μιá πρώτη «ἐμπειρική» ἀπόφαση γιά τή διάρθρωση τής κατανάλωσης. Θά στηρίζεται στίς παραδοσιακά «γνωστές» στατιστικές κανονικότητες, διορθώνοντάς τες γιά νά λάβει ὑπόψη τής τό ἀποτέλεσμα τῶν καινούριων παραγόντων (ἐξίσωση τῶν εισοδημάτων π.χ.). Θά πρέπει ἐπίσης νά προβλέπει τό σχηματισμό ἀποθεμάτων μεγαλύτερων ἀπό αὐτά πού είναι «τεχνικά» ἀπαραίτητα.

Οἱ ἐνδεχόμενες διαφορές τής πραγματικῆς ἐξέλιξης τής κατανάλωσης σέ σχέση μέ τίς προβλέψεις θά συναντοῦν τρεῖς διαδοχικούς «ἐξομαλυντές» ἢ διαδικασίες διόρθωσης:

(α) διακυμάνσεις τῶν ἀποθεμάτων,

(β) αὐξηση (ἢ πτώση, σέ περίπτωση ἀνεπαρκῶς ζήτησης) τής τιμῆς τοῦ ἐν λόγω ἐμπορεύματος, ὅσον καιροῦ τά ἀποθέματα ἐξακολουθοῦν νά μειώνονται (ἢ νά συσσωρεύονται), ἐξηγώντας στόν πληθυσμό τό λόγο αὐτῆς τής ἀλλαγῆς τής τιμῆς,

(γ) ἐνδιαμέσως, ἀναπροσαρμογή τής διάρθρωσης τής παραγωγῆς καταναλωτικῶν ἀγαθῶν, μέχρι νά ἐξισωθεῖ ἡ ροή παραγωγῆς (μετά ἀπό ἀποκατάσταση κανονικῶν ἀποθεμάτων) μέ τή ροή τής ζήτησης. Σ' αὐτό τό σημείο ἡ τιμή πώλησης ξαναγυρίζει στήν κανονική τιμή.

Δεδομένης τής ἀρχῆς τής κυριαρχίας τῶν καταναλωτῶν, ἡ διαφορά ἀνάμεσα στήν πραγματική ζήτηση καί τήν προβλεπόμενη παραγωγή ἔπρεπε νά διορθώνεται, ὄχι μέ τήν ἐγκαθίδρυση μιᾶς μόνιμης διαφοράς ἀνάμεσα σέ τιμή πώλησης καί σέ κανονική τιμή ἀλλά μέ τή μεταβολή τής διάρθρωσης τής παραγωγῆς. Πράγματι, μιá τέτοια διαφορά σημαίνει αὐτή καθαυτήν ὅτι ἡ ἀπόφαση σχεδιοποίησης ἦταν ἐσφαλμένη σ' αὐτόν τόν τομέα.

Νόμισμα, τιμές, μισθοί καί ἀξία

?

Πολλοί παραλογισμοί ἔχουν εἰπωθεῖ γιά τό νόμισμα καί τήν κἀτάργησή του σέ μιá σοσιαλιστική κοινωνία. Ἐντούτοις εἶναι ξεκάθαρο ὅτι ὁ ρόλος τοῦ νομίσματος ἀλλάζει ριζικά ἀπ' τή στιγμή πού δέν μπορεί πιά νά εἶναι ὄργανο συσσώρευσης ἢ κοινωνικῆς πίεσης, ἐπειδή κανένας δέν θά μπορεί νά κατέχει τά μέσα παραγωγῆς καί ὅλα τά εἰσοδήματα θά εἶναι ἴσα. Οἱ ἐργαζόμενοι θά ἔχουν ἕνα εἰσόδημα καί αὐτό τό εἰσόδημα θά παίρνει τή μορφή συμβόλων πού θά τοῦς ἐπιτρέπουν νά κατανέμουν τά ἐξοδά τους ὅπως τοῦς ἀρέσει μέσα στό χρόνο καί ἀνάμεσα σέ διάφορα ἀγαθά. Ἀγωνιζόμενοι ἐναντία σέ πραγματικότητες καί ὄχι ἐναντία σέ λέξεις, δέν ἔχουμε κανένα δισταγμό νά ὀνομάσουμε αὐτό τό εἰσόδημα «μισθό» καί αὐτά τά σύμβολα «νομίσματα».

2!

Ἔτσι, ὀνομάσαμε παραπάνω «κανονική τιμή» τή νομισματική ἐκφραση τής ἀξίας-ἐργασίας. Αὐτή ἡ ἀξία, μόνη δυνατή λογική βάση μιᾶς κοινωνικῆς λογιστικῆς καί μόνη μονάδα μέτρησης πού ἔχει σημασία γιά τοῦς ἀνθρώπους, θά εἶναι ἀναγκαστικά ἡ βάση τοῦ ὑπολογισμοῦ τῆς ἀποδοτικότητας τῆς σοσιαλιστικῆς παραγωγῆς (ὑπολογισμός τοῦ ὅποιου τό βασικό ἀντικείμενο θά εἶναι ἡ ἀναγωγή τοῦ ἀμειψου ἢ ἔμμεσου κόστους σέ ἀνθρώπινη ἐργασία). Ὁ καθορισμός τῆς τιμῆς τῶν ἀντικειμένων μέ βάση τήν ἀξία τους θά σημαίνει ὅτι γιά τόν καθένα τό κόστος τῶν καταναλωτικῶν ἀγαθῶν θά ἐμφανίζεται σάν τό ισοδύναμο τῆς ἐργασίας πού θά ἔπρεπε ὁ ἴδιος νά καταβάλλει γιά νά τά παραγάγει, ἐφοδιασμένος μέ τόν μέσο βιομηχανικό ἐξοπλισμό καί μέ μέση κοινωνική ἱκανότητα.

Θά εἶναι μιá ἀπλοποίηση καί ἕνα ξεκαθάρισμα ἀν ἡ νομισματική μονάδα εἶναι ισοδύναμη μέ τό «καθαρό προϊόν μιᾶς ὥρας ἐργασίας», δηλαδή μέ τή μονάδα ἀξίας, καί ὁ ὠριαῖος μισθός ἕνα κλάσμα αὐτῆς τῆς μονάδας (ἴσο μέ τό κλάσμα: ἰδιωτική κατανάλωση/καθαρή συνολική παραγωγή), μέ τέτοιον τρόπο ὥστε ἡ «θεμελιώδης ἀπόφαση» τῆς σχεδιοποίησης (κατανομή τοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος ἀνάμεσα σέ κατανάλωση καί ἐπένδυση) νά εἶναι ὀλοφάνερη ἀμέσως στόν καθένα, ὅπως ἐπίσης καί τό κοινωνικό κόστος κάθε ἀντικειμένου πού ἀγοράζει.

Ἡ ἀπόλυτη ἐξίσωση τῶν μισθῶν

Σύμφωνα μέ τίς βαθύτερες τάσεις τῶν ἐργατῶν —οἱ ἐργατικές διεκδικήσεις, ὅταν ἐκφράζονται ἀνεξάρτητα ἀπό τή συνδικαλιστική γραφειοκρατία, κατευθύνονται ὅλο καί πιά συχνά ἐναντία στήν ἱεραρχία τῶν μισθῶν²⁷— θά ἐπιβληθεῖ ἀπόλυτη ἐξίσωση στοῦς μισθοῦς. Καμιά δικαιολόγηση, ἐκτός ἀπό τήν ἐκμετάλλευση, δέν μπορεί νά στηρίξει τήν ἱεραρχία τῶν μισθῶν,²⁸ εἴτε ἀντιστοιχεῖ στήν ἐπαγγελματική εἰδίκευση εἴτε σέ διαφορές ἀπόδοσης. Ἐάν ὁ ἐργαζόμενος προκατέβαλλε ὁ ἴδιος τά ἐξοδα τῆς ἐπαγγελματικῆς του εἰδίκευσης καί ἡ σοσιαλιστική κοινωνία θεωροῦσε αὐτόν τόν ἴδιο μιá «ἐπιχείρηση», ἡ ἐπιστροφή αὐτῶν τῶν ἐξόδων κατά τή διάρκεια τῆς ἐνεργοῦ ζωῆς του θά μπορούσε τό πολύ νά «δικαιολογήσει» μιá διαφορά πού νά φάνε, στήν ἀκραία περίπτωση, τή σχέση 2 (ἀνάμεσα στήν καθαρίστρια καί τόν πιά εἰδικευμένο χειρουργό τοῦ ἐγκεφάλου). Ἀλλά τά ἐξοδα γιά τήν εἰδίκευση θά τά προκαταβάλλει ἡ κοινωνία (στίς περισσότερες περιπτώσεις αὐτό συμβαίνει καί σήμερα), καί τό πρόβλημα τῆς «ἐπιστροφῆς» τους δέν ἔχει νόημα. Ὅσον ἀφορᾷ τήν ἀπόδοση, ἐξαρτᾶται ἤδη σήμερα πολύ λιγότερο ἀπό τό πρῶμ καί, πολύ περισσότερο, ἀπό τοῦς καταναγκασμούς πού ἐπιβάλλονται ἀπό τίς μηχανές καί τήν ἐπίβλεψη ἀπ' τή μιá μεριά, ἀπό τήν πειθαρχία τῶν «στοιχειωδῶν ὀμάδων» τῶν ἐργαζομένων στό ἐργοτάξιο, ἀπ' τήν ἄλ-

λη. Ἡ σοσιαλιστική κοινωνία δέν μπορεί νά ἐπιβάλει τήν αὐξηση τῆς ἀπόδοσης χρησιμοποιώντας τόν οἰκονομικό καταναγκασμό, χωρίς νά ξαναπέσει σ' ὄλο τό καπιταλιστικό χάος πού δημιουργοῦν οἱ νόρμες, ἡ ἐπιβλεψη κλπ. Ἡ πειθαρχία τῆς δουλειᾶς θά ἀπορρέει (ὅπως ἐν μέρει καί σήμερα) ἀπό τήν ὀργάνωση τῆς «στοιχειώδους ὀμάδας» τῶν ἐργαζομένων στό ἐργαστήριο, ἀπό τή συνεργασία καί τόν ἀμοιβαῖο ἔλεγχο τῶν τμημάτων στό ἐργοστάσιο, τῶν συνελεύσεων τῶν παραγωγῶν τῶν διαφόρων ἐπιχειρήσεων καί τῶν διαφόρων κλάδων. Ἡ «στοιχειώδης ὀμάδα» ἐργαζομένων σέ ἓνα ἐργαστήριο μπορεί, κατά γενικό κανόνα, νά ἐπιβάλει πειθαρχία σέ ἓνα ἄτομο καί, ἂν τό ἄτομο ἀποδειχθεῖ στό τέλος ἀδιόρθωτο, νά τό ὑποχρεώσει νά φύγει ἀπ' τό ἐργαστήριο. Ὁ ἀπειθαρχητός δέν θά ἔχει τότε ἄλλη διέξοδο ἀπό τό νά προσπαθῆσει νά μπεῖ σέ μιά ἄλλη ὀμάδα ἐργαζομένων καί νά γί- νει ἀποδεκτός ἀπ' αὐτή ἢ νά μείνει χωρίς δουλειά.

Ἡ ἐξίσωση τῶν μισθῶν θά δώσει πραγματική σημασία στήν ἀγορά τῶν καταναλωτικῶν ἀγαθῶν ὅπου κάθε συμμετοχος θά εἶναι ἐπιτέ- λους προικισμένος γιά πρώτη φορά μέ τήν ἴδια ψήφο. Θά ἐξαλείψει ἓναν ἀτέλειωτο ἀριθμό ἀπό διαμάχες καί θά ἐπιτρέψει τήν πραγμα- τοποίηση μιᾶς ἐξαιρετικῆς συνοχῆς τῶν ἐργαζομένων. Θά καταστρέ- ψει στή βάση του ὄλο τό κερδοσκοπικό τερατούργημα τοῦ καπιταλι- σμοῦ, ἰδιωτικοῦ ἢ γραφειοκρατικοῦ, τήν ἐμπορευματοποίηση τῶν ἀν-θρώπων, αὐτόν τόν κόσμο ὅπου κανεῖς δέν κερδίζει ὅσο ἀξίζει, ἀλλά ἀξίζει ὅσο κερδίζει. Ἐξίσωση τῶν μισθῶν γιά μερικά χρόνια καί πο- λύ λίγα θά παραμεῖνουν ἀπό τή σημερινή νοτροπία τῶν ἀτόμων.

Ἡ θεμελιώδης ἀπόφαση

Ἡ θεμελιώδης ἀπόφαση εἶναι ἡ ἀπόφαση μέ τήν ὁποία ἡ κοινωνία καθορίζει τόν τελικό στόχο τοῦ σχεδίου. Ἄφορᾷ τά δύο δεδομένα πού, σέ συνάρτηση μέ τίς «ἀρχικές συνθήκες» τῆς οἰκονομίας, καθο- ρίζουν τό σύνολο τῆς σχεδιοποίησης: τό χρόνο ἐργασίας πού ἡ κοι- νωνία θέλει νά ἀφιερῶσει στήν παραγωγή· τό μέρος τῆς παραγωγῆς πού θέλει νά ἀφιερῶσει ἀντίστοιχα στήν ἰδιωτική κατανάλωση, στή δημόσια κατανάλωση καί στίς ἐπενδύσεις.

Στήν καπιταλιστική κοινωνία, εἴτε ἰδιωτική εἴτε γραφειοκρατική, ὁ χρόνος ἐργασίας καθορίζεται ἀπό τήν κυρίαρχη τάξη πού χρησιμο- ποιεῖ εἴτε ἄμεσο καταναγκασμό (αὐτό συνέβαινε μέχρι χθές στά ρω- σικά ἐργοστάσια) εἴτε οἰκονομικό καταναγκασμό. Ἡ σοσιαλιστική κοινωνία θά ὑποστῆ καί αὐτή τόν οἰκονομικό καταναγκασμό, γιατί μιά ἀπόφαση ἀλλαγῆς τῆς διάρκειας ἐργασίας θά ἔχει ἐπιπτώσεις στήν παραγωγή. Ἀλλά θά μπορεί νά ἀποφασίζει μέ πλήρη ἐπίγνωση μπροστά στά δεδομένα τοῦ προβλήματος πού θά ἔχουν ἐκτεθεῖ ξεκά- θαρα.

Ἡ σοσιαλιστική κοινωνία θά εἶναι ἡ πρώτη μοντέρνα κοινωνία

πού θά μπορεί νά καθορίσει μέ τρόπο ὀρθολογιστικό τήν κατανομή τοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος ἀνάμεσα σέ κατανάλωση καί ἐπένδυση.²⁹ Στήν ἰδιωτική καπιταλιστική κοινωνία, αὐτή ἡ κατανομή πραγματο- ποιεῖται μέ τρόπο ἐντελῶς τυφλό, καί εἶναι μάταιο νά ψάξει κανεῖς νά βρεῖ ἓναν ὁποιοδήποτε «ὀρθολογισμό» στούς παράγοντες πού καθορίζουν τόν ὄγκο τῶν ἐπενδύσεων.³⁰ Στή γραφειοκρατική κοινο- νία ὁ ὄγκος τῶν ἐπενδύσεων ἐξαρτᾶται ἀπό μιά ἐντελῶς αὐθαίρετη ἀπόφαση τῆς κεντρικῆς γραφειοκρατίας, πού δέν ἦταν ποτέ ἰκανή νά τή δικαιολογήσει μέ ἄλλον τρόπο παρά ψέλλοντας τροπάρια γιά τήν «προτεραιότητα τῆς βαριάς βιομηχανίας».³¹ Ἀλλά καί νά ὑπῆρχε «ἀντικειμενική» λογική βάση γιά μιά κεντρική ἀπόφαση σ' αὐτό τό θέμα, αὐτή ἡ ἀπόφαση θά ἦταν παράλογη ἀπό τό γεγονός καί μόνο ὅτι θά εἶχε ληφθεῖ ἐρήμην τῶν μόνων ἐνδιαφερομένων –τοῦ συνόλου τῆς κοινωνίας. Θά ξαναδημιουργοῦσε τή βασική ἀντίφαση κάθε ἐκ- μεταλλευτικοῦ καθεστώτος: θά μεταχειριζόταν τούς ἀνθρώπους μέσα στό σχέδιο σάν μιά μεταβλητή (ἀνάμεσα σέ πολλές ἄλλες) μέ προβλε- πτή συμπεριφορά, θά τούς μετέτρεπε ἐπομένως σέ ἀντικείμενα στίς θεωρητικές τῆς ἀρχές καί θά ἔφτανε σύντομα νά τούς μεταχειρίζεται σάν ἀντικείμενα καί στήν πράξη. Θά περιεῖχε τό σπόρο τῆς ἴδιας τῆς ἀποτυχίας ἐπειδή, ἀντί νά παρακινεῖ τή συμμετοχή τῶν παραγω- γῶν στήν ἐκτέλεση τῶν σχεδίων, θά τούς ἀπομάκρυνε ἀπό ἓνα σχέδιο ἔξω πρὸς τή θέλησή τους. Δέν ὑπάρχει «ἀντικειμενική» λογική πού θά ἐπέτρεπε νά ἀποφασίζει κανεῖς μέ τή βοήθεια μαθηματικῶν τύπων γιά τό μέλλον τῆς κοινωνίας, γιά τήν ἐργασία τῆς, γιά τήν κατανάλω- σή τῆς, γιά τή συσσώρευσή τῆς. Ἡ μόνη λογική σ' αὐτόν τόν τομέα εἶναι ὁ ζωντανός λόγος τῶν ἀνθρώπων, ἡ ἀπόφαση τῶν ἰδίων τῶν ἀνθρώπων γιά τήν ἴδια τους τήν τύχη.

Ἀλλά αὐτή ἡ ἀπόφαση δέν θά εἶναι μιά ζαριά. Θά στηρίζεται σέ ἓνα πλήρες ξεκαθάρισμα τῶν δεδομένων τοῦ προβλήματος, θά εἶναι μιά ἀπόφαση μέ πλήρη ἐπίγνωση.

Ἡ δυνατότητα αὐτοῦ τοῦ ξεκαθαρίσματος προέρχεται ἀπό τήν ὑπαρξη, γιά μιά δεδομένη κατάσταση τῆς τεχνικῆς, μιᾶς καθορισμέ- νης σχέσης ἀνάμεσα στίς ἐπενδύσεις καί τήν αὐξηση τῆς παραγωγῆς πού αὐτές οἱ ἐπενδύσεις ἐπιτρέπουν. Αὐτή ἡ σχέση δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά τό ἀποτέλεσμα τῆς ἐφαρμογῆς στό σύνολο τῆς οἰκονομίας τῶν «τεχνικῶν συντελεστῶν τοῦ κεφαλαίου» γιά τούς ὁποίους μιλή-σαμε πῶς πάνω. Τόσες ἐπενδύσεις στά χαλυβουργεῖα ἐπιτρέπουν τόση αὐξηση τοῦ καθαροῦ προϊόντος τῶν χαλυβουργειῶν· καί τόσο συνολ- ικό ὕψος ἐπενδύσεων ἐπιτρέπει τόση καθαρῆ αὐξηση τοῦ συνολικοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος.³² Κατά συνέπεια, ὁ τάδε ρυθμός συσσώρευ- σης ἐπιτρέπει τόν δεῖνα ρυθμό αὐξησης τοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος, ἄρα τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου (ἢ ἐλεύθερου χρόνου) καί, τελικά, τό τά- δε κλάσμα τοῦ προϊόντος πού ἀφιερώνεται στή συσσώρευση ἐπιτρέ-

πει τόν δείνα ρυθμό άνόδου του βιοτικού επιπέδου. Τό πρόβλημα μπορεί λοιπόν νά τεθεί μέ αυτούς τούς όρους: τόση αύξηση τής κατανάλωσης είναι δυνατή —άλλά σημαίνει ότι εγκαταλείπουμε τή δυνατότητα κάθε αύξησης γιά τά έπόμενα χρόνια. Μιά άλλη αύξηση, πιό περιορισμένη, θά επέτρεπε στό κοινωνικό προión, έπομένως και στό βιοτικό επίπεδο νά άνεβαινει μέ ρυθμό χ% τό χρόνο, και ούτω καθ' έξής. 'Η «άντινομία άνάμεσα στό παρόν και στό μέλλον», τήν όποία λιτανεύουν οι άπολογητές του καπιταλισμού και τής γραφειοκρατίας, θά ύπάρχει άκόμα, άλλά καθαρά έκφρασμένη, και ή κοινωνία θά μπορεί νά τή λύσει μέ συνείδηση τών πλαισίων και τών συνεπειών τής άπόφασής της.

Τελικά λοιπόν, κάθε σχέδιο πού θά ύποβάλλεται στους εργαζόμενους γιά νά άποφασίσουν θά πρέπει νά προσδιορίζει:

— Τή διάρκεια εργασίας πού συνεπάγεται.

— Τό καταναλωτικό επίπεδο κατά τή διάρκεια τής πρώτης περιόδου.

— Τά μέσα πού θά πρέπει νά άφιερωθούν στίς επενδύσεις και στή δημόσια κατανάλωση.

— Τό ρυθμό αύξησης τής κατανάλωσης κατά τίς έπόμενες περιόδους.

— Τά καθήκοντα παραγωγής πού θά άναλογούν σέ κάθε επιχείρηση.

Παρουσιάσαμε, γιά νά άπλοποιήσουμε τή συζήτηση, σέ διάφορα σημεία τήν άπόφαση σχετικά μέ τό στόχο τών σχεδίων και τόν καθορισμό τών ενδιάμεσων στόχων (συνέπειες του σχεδίου γιά τούτη ή τήν άλλη ειδική παραγωγή) σάν δυό πράξεις διαδοχικές και μοναδικές. 'Αλλά στήν πραγματικότητα θά ύπάρχει ένα συνεχές πηγαινέλα άνάμεσα σ' αυτές τίς δυό φάσεις και ένα πλήθος προτάσεις. 'Απ' τή μία μεριά, οι εργαζόμενοι δέν μπορούν νά άποφασίζουν μέ πλήρη επίγνωση γιά τό στόχο τής σχεδιοποίησης παρά μόνον άν ξέρουν τίς συνέπειές του γι' αυτούς τούς ίδιους, όχι μόνο ως καταναλωτές, άλλά ως παραγωγούς τής τάδε συγκεκριμένης επιχείρησης. 'Από τήν άλλη μεριά, δέν ύπάρχει άπόφαση μέ επίγνωση παρά μόνον άν αυτή ή άπόφαση μπορεί νά λάβει ύπόψη της τό σύνολο τών δυνατοτήτων, έπομένως άν είναι έκλογή άνάμεσα σέ μία κλίμακα στόχων και συνεπειών. Κατά συνέπεια, ή διαδικασία τής άπόφασης θά πάρει τήν έξής μορφή: συζήτηση άπό τίς Συνελεύσεις επιχειρήσεων και έπεξεργασία άπό τά Συμβούλια συνολικών ή τμηματικών προτάσεων γιά τούς στόχους και τίς δυνατότητες παραγωγής γιά τήν περίοδο πού έρχεται: συγκέντρωση αυτών τών προτάσεων άπό τό σχεδιοστάσιο, άπόρριψη τών προτάσεων πού είναι άπραγματοποίητες ή προκαλούν άναγκαστική ύποαπασχόληση: έπεξεργασία τών προτάσεων πού μπο-

ρουν νά πραγματοποιηθούν (συγχωνευμένων έφόσον είναι συμβιβάσιμες) και τών συνεπειών τους μέ τήν πιό συγκεκριμένη δυνατή μορφή («ή πρόταση Α συνεπάγεται ότι τό έργοστάσιο X θά αύξήσει τόν έρχόμενο χρόνο τήν παραγωγή του κατά α% μέ τή βοήθεια του πρόσθετου έξοπλισμού ψ»): συζήτηση αυτών τών προτάσεων στό Συμβούλιο και τίς Συνελεύσεις, ένδεχομένως αντιπροτάσεις και επανάληψη τής προηγούμενης διαδικασίας: τελική συζήτηση και ψηφοφορία στίς Συνελεύσεις επιχειρήσεων.

Η ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

Είδαμε τί σημαίνει ή εργατική διεύθυνση τής επιχείρησης: τήν κατάρτηση του ξεχωριστού διεθυντικού όργάνου και τήν πραγματοποίηση τών διεθυντικών λειτουργιών άπό τούς ίδιους τούς εργαζόμενους, οργανωμένους μέ τήν μορφή Συνέλευσης ένός ή περισσοτέρων εργαστηρίων ή γραφείων, γενικής Συνέλευσης τής επιχείρησης και Συμβουλίου τής επιχείρησης.

'Η εργατική διεύθυνση τής οικονομίας στό σύνολό της σημαίνει κατά τόν ίδιο τρόπο ότι ή διεύθυνση τής οικονομίας δέν έχει άνατεθεί σέ ένα ειδικό όργανο διεύθυνσης άλλά ότι άνήκει στους οργανωμένους εργαζόμενους.

'Η άνάλυση πού προηγήθηκε, δείχνει ότι αυτή ή διεύθυνση είναι πλήρως πραγματοποιήσιμη. 'Η προϋπόθεσή της είναι τό ξεκαθάρισμα και ή εκμετάλλευση τών δυνατοτήτων της σύγχρονης τεχνικής άπό τούς ανθρώπους: είναι ή συνειδητή χρησιμοποίηση μιάς σειράς άπό διαδικασίες, μέσα και μηχανισμούς πού στηρίζονται στή γνώση τής πραγματικότητας τής οικονομίας, καθαρίζουν τό έδαφος και άπλοποιούν τά βασικά προβλήματα πού μπαίνουν στήν κοινωνία. Τέτοια προβλήματα είναι, άπ' τή μία μεριά, ή «άγορά» τών καταναλωτικών αγαθών, ή έξίσωση τών μισθών, ή σύνδεση άνάμεσα στίς τιμές και τίς αξίες. 'Απ' τήν άλλη μεριά, και τό κυριότερο, ή ύπαρξη του «σχεδιοστατίου». Τό πιό έκτεταμένο μέρος τής εργασίας τής σχεδιοποίησης συνίσταται σέ καθήκοντα έκτέλεσης, έπομένως μπορεί νά άνατεθεί σέ μία επιχείρηση εκμηχανισμένη και αυτοματοποιημένη, ή όποία δηλαδή δέν έχει ούτε ρόλο ούτε λειτουργία πολιτική και άπλώς θέτει στή διάθεση τής κοινωνίας τά διάφορα δυνατά σχέδια και τίς συνέπειές τους γιά κάθε άτομο, τόσο άπό τήν άποψη τής παραγωγής όσο και άπό τήν άποψη τής κατανάλωσης.

'Αφού γίνει αυτό τό ξεκαθάρισμα και διατυπωθούν δημόσια οι δυνατός συνεπείς κατευθύνσεις, ή έπιλογή γίνεται άπό τόν πληθυσμό. 'Ο καθένας μπορεί νά άποφασίσει τούς στόχους του σχεδίου μέ επίγνωση, μία και γνωρίζει τίς συνέπειες κάθε έπιλογής γιά τόν εαυτό του, και ως καταναλωτή και ως παραγωγό. Τά στοιχεία του σχεδίου ξεκίνησαν σάν προτάσεις τών διαφόρων επιχειρήσεων ή έπεξεργα-

οία τους έγινε με τη μορφή μιᾶς κλίμακας δυνατῶν σχεδίων ἀπὸ τὸ «σχεδιοστάσιο»· αὐτὰ τὰ σχέδια ξαναγυρίζουν τελικὰ στὶς Συνελεύσεις τῶν ἐπιχειρήσεων πού τὰ συζητοῦν καὶ ψηφίζουν.

Τὸ σχέδιο, ἀφοῦ ἐγκριθεῖ, χαράζει τὸ πλαίσιο τῶν οἰκονομικῶν δραστηριοτήτων γιὰ τὴν περίοδο πού καλύπτει, καὶ εἶναι ἡ ἀφετηρία τους. Ἄλλὰ τὸ σχέδιο δὲν κυριαρχεῖ στὴν οἰκονομικὴ ζωὴ τῆς σοσιαλιστικῆς κοινωνίας. Δὲν εἶναι, ἀκριβῶς, παρὰ ἡ ἀφετηρία, πού διαρκῶς ξαναεξετάζεται καὶ ἀλλάζει. Ἡ οἰκονομικὴ ζωὴ –ἐπομένως ὅλη ἡ ζωὴ– τῆς κοινωνίας δὲν μπορεῖ νὰ ἐπαναπαυθεῖ σὲ μιὰ νεκρὴ τεχνικὴ λογικὴ, δεδομένη μιὰ γιὰ πάντα. Ἡ κοινωνία δὲν μπορεῖ νὰ ἀλλοτριωθεῖ στὶς ἴδιες τῆς τίς ἀποφάσεις. Δὲν πρόκειται μόνο γιὰ τὸ ὅτι ἡ ἐξέλιξη τῆς πραγματικότητος δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἀπομακρυνθεῖ, ἀπὸ ἀναρίθμητες ἀπόψεις, καὶ ἀπὸ τὸ πιὸ «τέλειο» σχέδιο τοῦ κόσμου. Πρόκειται κυρίως γιὰ τὸ ὅτι ἡ διευθυντικὴ δραστηριότητα τῶν ἐργαζομένων θὰ τείνει διαρκῶς, ἄμεσα ἢ ἕμμεσα, νὰ μετατρέπεται ταυτόχρονα τὰ δεδομένα καὶ τοὺς στόχους τοῦ σχεδίου. Καινούρια προϊόντα, καινούρια μέσα παραγωγῆς, καινούριες μέθοδοι, ὅπως καὶ καινούρια προβλήματα καὶ καινούριες ἀσχολίες θὰ παρουσιάζονται συνέχεια· χρόνοι ἐργασίας θὰ ἐλαττώνονται, τιμές θὰ μεταβάλλονται, ἐπιφέροντας ἀντιδράσεις τῶν καταναλωτῶν ἢ μετατοπίσεις τῆς ζήτησης· ὀρισμένες ἀπ' αὐτὲς τίς μεταβολές δὲν θὰ ἐνδιαφέρουν παρὰ μόνο μιὰ ἐπιχειρήση, ἄλλες θὰ ἀφοροῦν πολλές καὶ, χωρὶς ἀμφιβολία, θὰ ὑπάρξουν ἄλλες πού θὰ ἔχουν ἀντίκτυπο στὸ σύνολο τῆς οἰκονομίας.³³ Συνεπῶς τὸ «σχεδιοστάσιο» δὲν θὰ λειτουργεῖ μιὰ μέρα κάθε πέντε χρόνια, κατὰ πάσα πιθανότητα θὰ λειτουργεῖ κάθε μέρα γιὰ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο λόγο.

Τὸ περιεχόμενο τῆς διεύθυνσης τῆς οἰκονομίας

Ἄντι τὸ εἶπαμε μέχρι τώρα ἀφορᾶ κυρίως τὴ μορφή τῆς διεύθυνσης τῆς οἰκονομίας, τοὺς θεσμούς καὶ τοὺς μηχανισμούς πού θὰ ἐπιτρέπουν τὴ δημοκρατικὴ τῆς λειτουργία. Αὐτὴ ἡ μορφή θὰ ἐπιτρέψει στὴν κοινωνία νὰ δώσει στὴ διεύθυνση τῆς οἰκονομίας τὸ περιεχόμενο πού θέλει –ἀκριβέστερα, νὰ κατευθύνει ἐλεύθερα τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη.

Ἄλλὰ ἀπὸ ὅλα ὅσα εἶπαμε θγαίνει τὸ συμπέρασμα ὅτι αὐτὴ ἡ ἀνάπτυξη θὰ ἀποβλέπει σὲ σκοποὺς ριζικὰ διαφορετικούς ἀπὸ αὐτοὺς πού τῆς ἀποδίδουν στὶς σύγχρονες κοινωνίες οἱ ἰδεολόγοι καὶ οἱ πιὸ καλοπροαίρετοι φιλόσοφοι. Θεωρεῖται αὐτονόητο σήμερον ὅτι ἡ ἰδανικὴ οἰκονομία εἶναι αὐτὴ πού ἐξασφαλίζει τὸν ταχύτερον ρυθμὸ ἀνάπτυξης τῆς ὑλικῆς παραγωγῆς καὶ, ταυτόχρονα, μείωσης τῆς διάρκειας ἐργασίας. Αὐτὴ ἡ ἰδέα καθαρὴν εἶναι ἀπόλυτα τρελή. Ἀκριβέστερα, δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ ἀκραία συμπύκνωση ὅλης τῆς νοοτροπίας, τῆς ψυχολογίας, τῆς λογικῆς καὶ τῆς μεταφυσ-

κῆς τοῦ καπιταλισμοῦ, τῆς πραγματικότητός του ὅπως καὶ τῆς σχιζοφρενείας του. Ἡ δουλειὰ εἶναι ἡ κόλαση –πρέπει λοιπὸν νὰ τὴν ἐλαττώσουμε ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερο. Ὁ κ. Οὐίλσον ἢ ὁ κ. Χρουστσόφ δὲν μποροῦν νὰ δώσουν τίποτε ἄλλο στὸν πληθυσμὸ ἐκτός ἀπὸ αὐτοκίνητα καὶ βούτυρο. Πρέπει λοιπὸν ἡ κοινωνία νὰ πεισθεῖ ὅτι δὲν εἶναι εὐτυχισμένη παρὰ ἂν ἔχει ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερο αὐτοκίνητα, ἂν «φτάσει τὴν ἀμερικάνικη παραγωγή βουτύρου σὲ τρία χρόνια». Καὶ ὅταν οἱ ἄνθρωποι φτάσουν νὰ ἔχουν τὰ αὐτοκίνητα καὶ τὸ βούτυρο πού μποροῦν νὰ χρησιμοποιήσουν, δὲν τοὺς μένει παρὰ νὰ αὐτοκτονήσουν. Αὐτὸ κάνουν σ' αὐτὴ τὴν ἰδανικὴ χώρα πού λέγεται Σουηδία. Αὐτὴ ἡ «ἀποκτητικὴ» νοοτροπία, τὴν ὁποία συντηρεῖ ὁ καπιταλισμὸς καὶ ἡ ὁποία τὸν συντηρεῖ, πού χωρὶς αὐτὴν δὲν θὰ μπορούσε νὰ λειτουργήσει καὶ τὴν καλλιεργεῖ σὲ βαθμὸ παροξυσμοῦ, ὅπως νὰ ἦταν μιὰ χρήσιμη τρέλα σὲ μιὰ φάση τῆς ἀνάπτυξης τῆς ἀνθρωπότητας. Ἄλλὰ θὰ πεθάνει μαζί μὲ τὸν καπιταλισμὸ. Ἡ σοσιαλιστικὴ κοινωνία δὲν θὰ εἶναι αὐτὸς ὁ παράλογος ἀγῶνας ταχύτητας γιὰ τὰ ποσοστὰ αὐξησης τῆς παραγωγῆς –δὲν θὰ εἶναι αὐτὴ ἡ βασικὴ τῆς φροντίδα.

Ἡ ἱκανοποίηση τῶν καταναλωτικῶν ἀναγκῶν, ὅπως καὶ μιὰ περισσότερο ἰσορροπημένη κατανομή τοῦ χρόνου τῶν ἀνθρώπων ἀνάμεσα στὴν παραγωγικὴ ἐργασία καὶ τίς ἄλλες τους δραστηριότητες, θὰ εἶναι βέβαια ἀπὸ τοὺς βασικοὺς στόχους μιᾶς σοσιαλιστικῆς οἰκονομίας, τουλάχιστον κατὰ τὴν πρώτη φάση τῆς. Ἄλλὰ ἡ κεντρικὴ ἰδέα θὰ εἶναι ἡ ἀνάπτυξη τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν κοινωνικῶν ὁμάδων. Ἐνα πολὺ σημαντικό μέρος τῶν ἐπενδύσεων τῆς κοινωνίας θὰ ἀφιερωθεῖ, χωρὶς ἀμφιβολία, στὸ μετασχηματισμὸ τοῦ βιομηχανικοῦ ἐξοπλισμοῦ, στὴν καθολικὴ παιδεία, γιὰ τὴν κατάργηση τοῦ διαχωρισμοῦ πόλης καὶ ὑπαίθρου. Ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐλευθερίας μέσα στὴ δουλειά, οἱ δημιουργικὲς ἱκανότητες τῶν παραγωγῶν, ἡ δημιουργία ολοκληρωμένων ἀνθρώπινων κοινοτήτων, αὐτὲς θὰ εἶναι οἱ κατευθύνσεις στὶς ὁποῖες θὰ ἀναζητηθεῖ ἡ σοσιαλιστικὴ ἀνθρωπότητα τὸ γήμα τῆς ὑπαρξῆς τῆς –καὶ οἱ ὁποῖες θὰ τῆς ἐπιτρέψουν, ὡς ἐκ περὶ σσοῦ, νὰ ἀποκτήσει ὅλη τὴν ὑλικὴ δύναμη πού μπορεῖ νὰ χρειάζεται.

Η ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Εἶδαμε προηγουμένως τὸ εἶδος τῶν μεταβολῶν πού θὰ ἔχει ἀποτέλεσμα ἡ ὀριζόντια καὶ κάθετη συνεργασία τῶν Συμβουλίων ἐπιχειρήσεως, συνεργασία πού θὰ ὀργανώνεται ἀπὸ τίς Ἐπιτροπές βιομηχανίας, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦνται ἀπὸ τοὺς ἐκπροσώπους τῶν ἐπιχειρήσεων. Ἀνάλογη συνεργασία θὰ πρέπει νὰ ἐγκαθιδρυθεῖ στὴν κλίμακα τῆς περιοχῆς, στὸ πλαίσιο ἐπιτροπῶν πού θὰ ἀντιπροσωπεύουν ὅλες τίς μονάδες τῆς περιοχῆς. Καὶ τελικὰ αὐτὴ ἡ συνεργασία θὰ

πρέπει να εγκαθιδρυθεί σε εθνική κλίμακα, για το σύνολο των δραστηριοτήτων της κοινωνίας, είτε είναι οικονομικές είτε όχι. Ένας κεντρικός οργανισμός, που θα είναι η έκφραση των εργαζομένων, θα πρέπει να εκπληρώνει, απ' τή μιά μεριά, τὰ καθήκοντα γενικού οικονομικού συντονισμού, στο βαθμό που δεν θα καλύπτονται από το σχέδιο, πίο συγκεκριμένα στο βαθμό που το σχέδιο θα τροποποιείται διαρκώς ή συχνά (αν όχι τίποτε άλλο, ή απόφαση να αρχίσει μιά διαδικασία αναθεώρησης του σχεδίου πρέπει να ληφθεί από κάποιον)· απ' τήν άλλη μεριά, τὰ καθήκοντα συντονισμού των δραστηριοτήτων των άλλων τομέων τής κοινωνικής ζωής που δεν καλύπτονται παρά εν μέρει ή και καθόλου από τήν καθαυτό σχεδιοποίηση ή από όποιοδήποτε είδος σχεδιοποίησης. Αυτό το κεντρικό όργανο θα είναι ή απόρροια των Συμβουλίων, ή Κεντρική Συνέλευση των εκπροσώπων των Συμβουλίων, που θα εκλέγει από τὰ μέλη της ένα κεντρικό Συμβούλιο, τήν «Κυβέρνηση».

Αυτό το δίκτυο Συνελεύσεων και Συμβουλίων δεν είναι τίποτε άλλο από τό Κράτος και τήν εξουσία τής σοσιαλιστικής κοινωνίας—δλο τό Κράτος και δλη ή εξουσία. Δεν υπάρχει κανένας άλλος θεσμός που να μπορεί να διευθύνει, που να μπορεί να παίρνει αποφάσεις καθοριστικές για τή ζωή των ανθρώπων. Για να δεβαιωθούμε γι' αυτό, αρκεί να δείξουμε:

(α) Ότι μιά τέτοια οργάνωση μπορεί να συμπεριλάβει τό σύνολο του πληθυσμού του έθνους και όχι μόνο τή βιομηχανία.

(β) Ότι μπορεί να οργανώσει, να κατευθύνει και να συντονίσει όλες τές κοινωνικές δραστηριότητες που έχουν ανάγκη να οργανωθούν, να διευθυνθούν και να συντονιστούν, και ιδιαίτερα τές μη οικονομικές δραστηριότητες· με άλλα λόγια, ότι μπορεί να εκπληρώσει τές λειτουργίες του σοσιαλιστικού «Κράτους» (που δεν πρέπει να τές συγχέουμε με τές λειτουργίες του σύγχρονου Κράτους).

Θά χρειαστεί κατόπιν να εξετάσουμε ποιά μπορεί να είναι ή σημασία του «Κράτους», των «κομμάτων» και τής «πολιτικής» σ' αυτή τήν κοινωνία.

Τά Συμβούλια, πλήρης και αποκλειστική μορφή οργάνωσης του πληθυσμού

Ή οργάνωση των εργαζομένων σε Συμβούλια δεν δημιουργεί κανένα ιδιαίτερο πρόβλημα όσον αφορά τή βιομηχανία (θεωρώντας αυτόν τόν όρο με τήν πίο γενική έννοια: όρυχεία, ενέργεια και δημόσιες υπηρεσίες, μεταποίηση, μεταφορές και επικοινωνίες, οικόδομές και δημόσια έργα). Ή επαναστατική μετατροπή τής κοινωνίας θά ξεκινήσει ακριδώς με τή σύσταση Συμβουλίων από τούς εργαζομένους τής βιομηχανίας, διαφορετικά είναι αδύνατη. Στή μετεπανάστατική φάση εξομάλυνσης των κοινωνικών σχέσεων θά δημιουργηθεί ένο

πρόβλημα από τήν ανάγκη να συμπυκνωθούν οι εργαζόμενοι των μικρών επιχειρήσεων, για να διευκολυνθεί και να άπλοποιηθεί ή εκπροσώπηση τους. Είναι αυτονόητο ότι αυτή ή σύμπτυξη θά βασιστεί λογικά σε ένα συμβιβασμό ανάμεσα σε κριτήρια γεωγραφικής απόστασης και βιομηχανικής ένοποίησης. Ή σημασία αυτού του προβλήματος είναι περιορισμένη, γιατί αν ό αριθμός αυτών των επιχειρήσεων είναι μεγάλος, ό αριθμός των εργαζομένων που άπασχολούν δεν αντιπροσωπεύει παρά ένα μικρό μέρος του συνόλου των εργαζομένων.

Όσο παράδοξο κι αν φαίνεται αυτό, ή οργάνωση του πληθυσμού σε Συμβούλια μπορεί να βρει ένα έρεισμα εξίσου φυσικό στην περίπτωση τής γεωργίας όσο και στην περίπτωση τής βιομηχανίας. Παραδοσιακά επικρατεί ή γνώμη ότι ή άγροτιά δεν μπορεί παρά να δημιουργήσει σημαντικές δυσκολίες σε μιά προλεταριακή εξουσία, εξαιτίας τής διασποράς της, των δεσμών της με τήν ιδιοκτησία, τής πολιτικής και ιδεολογικής της καθυστέρησης. Είναι βέβαιο ότι αυτοί οι παράγοντες υπάρχουν, αλλά είναι πάρα πολύ άμφίβολο αν ή άγροτιά θά έδειχne πραγματική έχθρότητα σε μιά προλεταριακή εξουσία που θά εφαρμόζε άπέναντί της έξυπνη πολιτική—δηλαδή σοσιαλιστική. Ό «άγροτικός επιάλτης» που έχει γίνει έμμονη ιδέα πολλών επαναστατών προέρχεται από τή σύγχυση δύο προβλημάτων εντελώς διαφορετικών: από τή μιά μεριά, τό πρόβλημα τής σχέσης τής άγροτιάς με μιά σοσιαλιστική εξουσία και οικονομία στο πλαίσιο μιάς σύγχρονης κοινωνίας· από τήν άλλη μεριά, τό πρόβλημα τής σχέσης του Κράτους και τής άγροτιάς στή Ρωσία τό 1921 και τό 1932, ή στους δορυφόρους τής Ρωσίας από τό 1945 μέχρι σήμερα. Ή κατάσταση που όδήγησε τή Ρωσία στή ΝΕΠ (νέα οικονομική πολιτική) τό 1921 δεν έχει άξία ιστορικού παραδείγματος για μιά χώρα που παρουσιάζει έστω και μέσο βαθμό βιομηχανικής ανάπτυξης, γιατί δεν έχει καμιά πιθανότητα να επαναληφθεί. Στή Ρωσία ή γεωργία δεν εξαρτιόταν από τό υπόλοιπο τής εθνικής οικονομίας για τὰ μέσα παραγωγής της, έπτά χρόνια διεθνούς και έμφυλιου πολέμου τήν είχαν αναγκάσει να επιστρέψει σε κατάσταση αυτάρκειας, και τής ζητούσαν να παρέχει τὰ προϊόντα της στις πόλεις χωρίς να μπορούν να τής πώσουν τίποτε για αντίλλαγμα. Τό 1932 στή Ρωσία όπως και μετά από τό 1945 στους δορυφόρους είμαστε μάρτυρες μιάς απόλυτα όγμους αντίστασης τής άγροτιάς ένάντια στην τερατώδη εκμετάλλευση που τής επέβαλε τό γραφειοκρατικό Κράτος στο πλαίσιο τής καταναγκαστικής κολεκτιβοποίησης.

Σε μιά χώρα όπως ή Γαλλία—που είναι, έντούτοις, από μιά άποψη «καθυστερημένη», αν λάβουμε υπόψη τό αριθμητικό βάρος τής άγροτιάς—μιά προλεταριακή εξουσία δεν θά έχει κανένα λόγο να φοβάται τήν άπεργία του σταριού, ούτε να στέλνει τμήματα καταδρομής στην

ύπαιθρο. Ἡ ἀγροτιά, ἀκριβῶς ἐπειδὴ εἶναι προσκολλημένη στὰ συμφέροντά της, δέν θά ἔχει καμιά διάθεση νά ἀρχίσει πάλι ἐνάντια σ' ἓνα Κράτος πού θά μπορεῖ σάν ἀντίποινα νά τῆς στερήσει ἀμέσως τή βενζίνη, τόν ἠλεκτρισμό, τὰ λιπάσματα, τὰ ἐντομοκτόνα καί τὰ ἀνταλλακτικά. Δέν θά τό ἔκανε παρά μόνο ἄν ἔφτανε στό τελευταῖο ὄριο τῆς ὑπομονῆς, εἴτε ἐξαιτίας τῆς ἐκμετάλλευσης εἴτε ἐξαιτίας τῆς παράλογης πολιτικῆς τῆς καταναγκαστικῆς κολεκτιβοποίησης. Ἄλλά ἡ σοσιαλιστική ὀργάνωση τῆς οἰκονομίας θά ἔχει ἀποτέλεσμα ἄμεση βελτίωση τῆς οἰκονομικῆς κατάστασης τῆς πλειοψηφίας τῶν ἀγροτῶν, ἄν ὄχι γιά τίποτε ἄλλο, λόγω τῆς κατάργησης τῆς ἐκμετάλλευσης πού ὑφίστανται σήμερα ἀπό τό μεγάλο ἐμπόριο. Ὅσο γιά τήν καταναγκαστική κολεκτιβοποίηση, αὐτή εἶναι ἡ ἀπόλυτη ἀντίθεση μιᾶς σοσιαλιστικῆς πολιτικῆς στόν γεωργικό τομέα. Ἡ κολεκτιβοποίηση τῆς γεωργίας δέν μπορεῖ νά εἶναι παρά τό προϊόν τῆς φυσιολογικῆς ἐξέλιξης τῆς ἀγροτίας, βοηθούμενης ἀπό τήν τεχνική ἀνάπτυξη· σέ καμιά περίπτωση δέν μπορεῖ νά τῆς ἐπιβληθεῖ μέ τόν καταναγκασμό, εἴτε ἄμεσο εἴτε ἔμμεσο (οἰκονομικό).

Ἡ σοσιαλιστική ἐξουσία στήν ἀρχή θά ἀναγνωρίσει τήν πιό πλατιά αὐτονομία τῶν ἀγροτῶν στή διαχείριση τῶν δικῶν τους ὑποθέσεων. Θά τοῦς καλέσει νά ὀργανωθοῦν σέ ἀγροτικές Κοινότητες πού θά ἀντιστοιχοῦν σέ ἐνόητες γεωγραφικές καί θά περιέχουν πάνω κάτω ἰσάριθμους πληθυσμούς. Κάθε Κοινότητα θά ἔχει, σέ σχέση μέ τήν ὑπόλοιπη κοινωνία, καί ὡς πρός τήν πολιτική τῆς ὀργάνωση, τήν ὀργάνωση καί τό ρόλο μιᾶς ἐπιχείρησης· ὁ κυρίαρχος ὀργανισμός τῆς θά εἶναι ἡ Γενική Συνέλευση, ἡ μόνιμη ἐκπροσώπηση τῆς τῆς Συμβουλίου τῶν ἀγροτῶν. Ἡ ἀγροτική Κοινότητα καί τό Συμβούλιό της θά ἀναλάβουν τήν τοπική αὐτοδιοίκηση· θά ἀποφασίζουν εἰδικότερα ἔάν, πότε καί πῶς θέλουν νά σχηματίσουν συνεταιρισμούς παραγωγῆς, μέ ποιό καταστατικό κλπ. Ἀπ' τήν ἄλλη μεριά, ἡ Κομμούνια καί τό Συμβούλιό της, καί ὄχι οἱ ἀγρότες ὡς ἄτομα, θά εὐθύνονται ἀπέναντι στό σχέδιο καί στήν κυβέρνηση. Ἡ Κοινότητα θά ἀναλαμβάνει τήν ὑποχρέωση ἀπέναντι στό σχέδιο νά παραδίδει ἓνα ὀρισμένο μέρος τῆς συγκομιδῆς ἢ μιᾶ ὀρισμένη ποσότητα συγκεκριμένων προϊόντων, καί θά παίρνει καθορισμένες ποσότητες μέσων παραγωγῆς καί χρημάτων.³⁴ Ἡ ἴδια ἐπίσης θά ἀναλαμβάνει τήν κατανομή τῶν ὑποχρεώσεων καί τῶν ἐσόδων στὰ μέλη της.

Ὅσον ἀφορᾷ τίς μέσες καί μεγάλες ἐπιχειρήσεις *ὑπηρεσιῶν* (ἐμπόριο, τράπεζες, ἀσφάλειες, θεάματα –καί τό σύνολο τῶν ὑπηρεσιῶν τοῦ πρῶν Κράτους) ὑπάρχει ἀνάλογη κατάσταση μέ τή βιομηχανία.³⁵ Εἶναι ἀνάλογη μέ τήν κατάσταση πού ἐπικρατεῖ στή γεωργία ὅσον ἀφορᾷ τίς χίλιες δυό μορφές μικροεπιχειρήσεων πού ὑπάρχουν στίς πόλεις (μικροεμπόριο, «προσωπικές» ὑπηρεσίες, βιοτεχνία, μερι-

κά «ἐλεύθερα» ἐπαγγέλματα κλπ.). Καί ἐδῶ οἱ λύσεις δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι τοῦ ἴδιου τύπου, μέ τήν ἔννοια ὅτι ἡ ἐργατική ἐξουσία δέν θά ἐπιβάλλει σέ καμιά περίπτωση καταναγκαστική κολεκτιβοποίηση, ἀλλά θά ἀπαιτήσῃ ἀπ' αὐτές τίς κατηγορίες τοῦ πληθυσμοῦ νά συγκεντρωθοῦν σέ συλλογικές μονάδες πού θά εἶναι ταυτόχρονα τὰ ἀντιπροσωπευτικά πολιτικά τους ὄργανα καί τὰ ὑπεύθυνα σώματα ἀπέναντι στοῦς ὀργανισμούς διεύθυνσης τῆς οἰκονομίας. Ἀποκλείεται π.χ. νά τροφοδοτεῖ ἡ κοινωνικοποιημένη βιομηχανία ξεχωριστά κάθε μικρέμπορο ἢ βιοτέχνη· θά τροφοδοτεῖ τό συνεταιρισμό στόν ὁποῖο θά ἀνήκουν καί ὁ ὁποῖος θά ἔχει τό καθῆκον νά ὀργανώσει τίς σχέσεις ἀνάμεσα στὰ μέλη του. Καί στό πολιτικό ἐπίπεδο ἡ ἐπιλογή γι' αὐτές τίς κατηγορίες θά εἶναι νά ἀντιπροσωπεύονται μέ τή μορφή Συμβουλίων ἢ νά μήν μποροῦν νά ἀντιπροσωπεύονται καθόλου, ἐφόσον δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει θέμα γενικῶν ἐκλογῶν γαλλικοῦ ἢ ρωσικοῦ τύπου. Ἄλλά δέν πρέπει νά παραγνωρίζουμε ὅτι αὐτές οἱ λύσεις παρουσιάζουν ἓνα σοβαρό μειονέκτημα σέ σχέση μέ τὰ Συμβούλια τῶν μεγάλων ἐπιχειρήσεων –ἡ ἀκόμη καί μέ τίς ἀγροτικές Κοινότητες– τὰ ὁποῖα δέν στηρίζονται στήν ταυτότητα τοῦ ἐπαγγέλματος (αὐτό θά ἦταν μάλλον, στό βαθμό πού ὑπάρχει, ἡ ἀδυναμία τους), ἀλλά στήν ἐνόητη μιᾶς ἐργασίας καί ταυτόχρονα σέ μιᾶ κοινή ζωή. Ἀντιπροσωπεύουν, μέ ἄλλα λόγια, ὀργανικές κοινωνικές μονάδες. Ἀντίθετα, ἓνας συνεταιρισμός μικροεμπόρων ἢ βιοτεχνῶν, τοπικά διασκορπισμένων καί διαχωρισμένων στήν ἐργασία τους καί στή ζωή τους, δέν θά βασίζεται παρά μόνο σέ μιᾶ συγγένεια οἰκονομικῶν συμφερόντων μέ τήν αὐστηρή ἔννοια, καί, ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη ἐπίσης, θά εἶναι ἓνα καπιταλιστικό ὑπόλειμμα πού ἡ σοσιαλιστική κοινωνία θά πρέπει νά ἐξαλείψει ὅσο τό δυνατό γρηγορότερα. Ἡ λύση θά δοθεῖ ἐν μέρει ἀπό τή γρήγορη ἀπορρόφηση ἑνός τμήματος αὐτῶν τῶν στρωμάτων τοῦ πληθυσμοῦ, πού σήμερα εἶναι ὑπερτροφικά, ἀπό τίς ἄλλες ἀσχολίες καί ἐν μέρει ἀπό τή βοήθεια πού θά μπορέσει νά τοῦς δώσει ἡ κοινωνία γιά νά ἰδρῦσουν μεγάλες ἐπιχειρήσεις μέ συλλογική διεύθυνση.

Πρέπει νά ἐπαναλάβουμε, σέ σχέση μέ αὐτές τίς κατηγορίες, ὅ,τι εἴπαμε ἤδη σέ σχέση μέ τοῦς ἀγρότες: δέν ἔχουμε καμιά πείρα γιά τή στάση αὐτῶν τῶν στρωμάτων ἀπέναντι σέ μιᾶ σοσιαλιστική ἐξουσία. Στήν ἀρχή καί μέχρι ἐνός ὀρισμένου σημείου εἶναι χωρίς ἀμφιβολία προσκολλημένες στήν «ἰδιοκτησία». Ἄλλά μέχρι ποιό σημείο; Αὐτό πού ξέρουμε εἶναι πῶς ἀντέδρασαν ὅταν ὁ σταλινοσμός προσπάθησε νά τοῦς βάλλει μέ τή βία σέ ἓνα *κάτεργο* καί ὄχι σέ μιᾶ σοσιαλιστική κοινωνία. Μιά κοινωνία πού, ἐνῶ θά τοῦς ἀφήνει μεγάλη αὐτονομία, ὡς πρός τίς δικές τους ὑποθέσεις, θά ὀργανώσει ὀρθολογικά τήν ἐνταξή τους στήν οἰκονομία, θά τοῦς δώσει τό παράδειγμα μιᾶς σοσιαλιστικῆς διεύθυνσης καί θά τοῦς βοηθήσει θετικά, ἄν θέλουν νά προ-

χωρήσουν προς την κοινωνικοποίηση των δραστηριοτήτων τους, θά έχει στα μάτια τους τελείως διαφορετικό γόητρο, και τελείως διαφορετική έπιρροή στην εξέλιξή τους από μιά έκμεταλλεύτρια και ολοκληρωτική γραφειοκρατία, πού μέ όλες τίς πράξεις της δέν έκανε τίποτε άλλο παρά νά δυναμώνει την «προσκόλληση στην ιδιοκτησία» αυτών των στρωμάτων και νά τούς σπρώχνει αιώνες πίσω.

*Τά Συμβούλια, καθολική μορφή οργάνωσης
των κοινωνικών δραστηριοτήτων*

Οί βασικοί πυρήνες της κοινωνικής οργάνωσης πού εξέτάσαμε μέχρι τώρα δέν είναι σε καμιά περίπτωση άλλα όργανα διεύθυνσης της παραγωγής. Είναι ταυτόχρονα και κυρίως τά όργανα αυτοδιοίκησης του πληθυσμού από κάθε άποψη: από τή μιά μεριά, τά όργανα της τοπικής αυτοδιοίκησης, από την άλλη μεριά οί μοναδικές άρθρώσεις της κεντρικής έξουσίας, πού δέν υπάρχει παρά σάν όμοσπονδία και σύμπτυξη του συνόλου των Συμβουλίων.

Όταν λέμε ότι τό Συμβούλιο της έπιχείρησης θά είναι τό όργανο της αυτοδιοίκησης των εργαζομένων και όχι μόνο της διεύθυνσης της παραγωγής, αυτό σημαίνει απλώς ότι αναγνωρίζουμε ότι ή έπιχείρηση δέν είναι μόνο μιά μονάδα παραγωγής αλλά ένας κοινωνικός πυρήνας, ότι έχει γίνει ό βασικός χώρος «κοινωνικοποίησης» των ατόμων όπου διαδραματίζονται ένα σωρό άλλες δραστηριότητες εκτός από τό απλό καθημερινό «μεροδοσί»: καντίνες, συνεταιρισμοί, κατασκηνώσεις, λέσχες, βιβλιοθήκες, διασκεδάσεις, αναπαυτήρια ή αναρρωτήρια, όπου δένονται οί πιό σημαντικοί άνθρωποι δεσμοί, τόσο στο ιδιωτικό όσο και στο «δημόσιο» επίπεδο. Τό σύγχρονο άτομο δρα, στο βαθμό πού συμβαίνει αυτό, ως δημόσιος άνθρωπος πολύ περισσότερο μέ τή συνδικαλιστική ή πολιτική του δραστηριότητα στην έπιχείρηση παρά σάν άφηρημένος «πολίτης» πού κάθε τέσσερα χρόνια ρίχνει ένα ψηφοδέλτιο σε μιά κάλπη. Ό μετασχηματισμός έξάλλου των παραγωγικών σχέσεων και της ίδιας της φύσης της εργασίας δέν μπορεί παρά νά ενισχύσει κατά πολύ τή σημασία—πού θά είναι στο έξής αποκλειστικά θετική— της κοινότητας των εργαζομένων για κάθε άτομο πού ανήκει στην κοινότητα.

Συνεπώς, τό Συμβούλιο της έπιχείρησης ή ή άγροτική Κοινότητα θά άπορροφήσει όλες τίς σημερινές «δημοτικές» λειτουργίες και ένα σωρό άλλες τίς όποιες ή τερατώδης συγκέντρωση του σύγχρονου κράτους άφαιρεί από τά τοπικά όργανα μέ μοναδικό σκοπό νά έξασφαλίσει καλύτερα τόν έλεγχο της άρχουσας τάξης και της κεντρικής της γραφειοκρατίας στον πληθυσμό. Σ' αυτές τίς λειτουργίες συμπεριλαμβάνονται όλες οί «δημοτικές» και «κοινοτικές» υπηρεσίες και έπιχειρήσεις, καθώς και ή άμεση «άστυνομία» (άπό άποσπάσματα όπλισμένων εργαζομένων πού θά αλλάζουν μέ τή σειρά), ό ρόλος της δι-

καιουσύνης σε πρώτο βαθμό και ό έλεγχος της παιδείας στις πρώτες της φάσεις.

Βέβαια, οί δύο συμπτύξεις—παραγωγική και τοπική— σε πολλές περιπτώσεις δέν συμπύκνουν σήμερα: οί κατοικίες δέν είναι πάντα συγκεντρωμένες γύρω από τόν τόπο εργασίας. Στο βαθμό πού δέν υπάρχει τέτοια άπόσταση ή είναι άσημαντη—δπως συμβαίνει σε πολλές πόλεις ή βιομηχανικές συνοικίες, ή στις άγροτικές Κοινότητες— ή διεύθυνση παραγωγής και οί λειτουργίες της τοπικής αυτοδιοίκησης θά εκτελούνται από τίς ίδιες γενικές Συνελεύσεις και τά ίδια Συμβούλια. Στο βαθμό, αντίθετα, πού υπάρχει σημαντική άπόσταση, θά πρέπει νά δημιουργηθούν τοπικά Συμβούλια (Σοβιέτ) πού θά αντιπροσωπεύουν ταυτόχρονα τίς διάφορες έπιχειρήσεις της περιοχής και τούς κατοίκους. Σε μιά πρώτη φάση, τέτοια τοπικά Συμβούλια θά είναι άπαραίτητα σε πολλές περιπτώσεις. Άλλά πρέπει νά φανταστούμε σάν όργανα «παράλληλα», έπιφορισμένα μέ τίς τοπικές υποθέσεις σε συνεργασία, σε τοπική και έθνική κλίμακα, μέ τά Συμβούλια των παραγωγών, τά όποια και μόνον άποτελούν τά όργανα έξουσίας.³⁶

Τό πρόβλημα πού προκύπτει από τή διαφορά αυτών των δύο τύπων σύμπτυξης θά μπορούσε νά λυθεί σχεδόν άμέσως μέ οργανωμένες ανταλλαγές του τόπου κατοικίας των εργαζομένων. Άλλά αυτό δέν είναι παρά μιά μικρή πλευρά του θέματος. Στην πραγματικότητα πρόκειται για ένα από τά πιό βασικά πρόβλήματα πού θά αντιμετωπιστεί ή σοσιαλιστική κοινωνία και τό όποιο σχετίζεται άποφασιστικά μέ τόν γενικό της μακροπρόθεσμο προσανατολισμό. Η συγκέντρωση των κατοικιών γύρω από τούς τόπους παραγωγής—ή τό αντίθετο—δημιουργεί όλο τό πρόβλημα των οικονομικών, κοινωνικών και ανθρώπινων πλευρών της πολεοδομίας, μέ τήν πιό βαθιά έννοια του όρου, και τελικά τό ίδιο τό πρόβλημα του διαχωρισμού πόλης και ύπαιθρου. Δέν μπορούμε εδώ νά άσχοληθούμε μ' αυτό τόν τομέα: υπογραμμίζουμε απλώς ότι ή σοσιαλιστική κοινωνία δέν θά μπορεί, από τήν άρχή, νά αντιμετωπίσει αυτά τά πρόβλήματα παρά σάν προβλήματα καθολικά, πού άφορούν όλους τούς τομείς της ζωής των ανθρώπων και της ίδιας της οικονομικής, πολιτικής και μορφωτικής οργάνωσης.

Ό,τι είπαμε για τήν τοπική αυτοδιοίκηση έπεκτείνεται εύκολα για τήν περιφέρεια. Περιφερειακές όμοσπονδίες των Συμβουλίων έπιχειρήσεων και των άγροτικών Κομμουνών θά είναι έπιφορισμένες μέ τό συντονισμό των δραστηριοτήτων αυτών των Συμβουλίων σε επίπεδο περιφέρειας και της οργάνωσης των δραστηριοτήτων πού δέν εμφανίζονται παρά στα πλαίσια της περιφέρειας.

Ὁ ἐκβιομηχανισμός τοῦ «Κράτους»

Εἶδαμε ὅτι μιά σειρά ἀπὸ τίς λειτουργίες τοῦ σημερινοῦ Κράτους θά ἀνατεθοῦν στὰ ὄργανα αὐτοδιοίκησης τοῦ πληθυσμοῦ, καὶ αὐτὸ δὲν ἀφορᾷ μόνον τίς «ἐδαφικές» λειτουργίες –τοπικές ἢ περιφερειακές. Τί θά γίνει, ὅμως, μέ τίς πραγματικά «κεντρικές» λειτουργίες τοῦ Κράτους, αὐτές πού μέ τό περιεχόμενό τους ἀφοροῦν τό σύνολο τῆς ἐθνικῆς ζωῆς ἀδιάσπαστο;

Σέ μιά ταξική κοινωνία, καί πάντως στή «φιλελεύθερη» καπιταλιστική κοινωνία τοῦ 19ου αἰώνα, ἡ τελική λειτουργία τοῦ Κράτους εἶναι νά ἐξασφαλίζει, μέσω τοῦ νόμιμου μονοπωλίου τῆς βίας, τή συντήρηση τῶν κοινωνικῶν σχέσεων πού ὑπάρχουν. Μ' αὐτή τήν ἔννοια ὁ Λένιν εἶχε δίκιο ὅταν ὑποστήριξε, ἐπαναλαμβάνοντας τήν ἔκφραση τοῦ Ἑγγκελς,³⁷ ἐνάντια στοὺς ρεφορμιστές τῆς ἐποχῆς του, ὅτι τό Κράτος δέν ἦταν τίποτε ἄλλο παρά «εἰδικευμένα ἀποσπάσματα ἐνόπλων καί φυλακές». Ταυτόχρονα, ἡ τύχη αὐτοῦ τοῦ Κράτους σέ μιά σοσιαλιστική ἐπανάσταση ἦταν ξεκάθαρη: αὐτό τό κρατικό σῶμα θά ἐπρεπε νά καταστραφεῖ, «τά εἰδικευμένα ἀποσπάσματα ἐνόπλων» νά διαλυθοῦν καί νά ἀντικατασταθοῦν ἀπὸ τόν ἐξοπλισμό τοῦ λαοῦ, ἢ μόνιμη γραφειοκρατία νά καταργηθεῖ καί ν' ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ ὑπαλλήλους ἐκλεγμένους καί ἀνακλητούς.

Ἀπό τότε ὡς σήμερα ἡ συγκέντρωση τοῦ καπιταλισμοῦ καί ταυτόχρονα ἡ κρίση του, ἡ αὐξάνουσα ἀλληλεξάρτηση ὄλων τῶν τομέων τῆς κοινωνικῆς ζωῆς καί ἡ ἀντίστοιχη ἀνάγκη νά ὑποταχθοῦν ὅλοι οἱ τοῦ στόν ἔλεγχο τῆς ἀρχουσας τάξης εἶχαν ἀποτέλεσμα μιά τεράστια ἐπέκταση τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ, τῶν λειτουργιῶν του, τῆς γραφειοκρατίας του. Τό Κράτος δέν εἶναι πιά μόνο ἓνας μηχανισμός καταναγκασμοῦ πού ἀνυψώθηκε «πάνω» ἀπὸ τήν κοινωνία· εἶναι τό κεντρικό κομμάτι τοῦ καθημερινοῦ μηχανισμοῦ τῆς λειτουργίας τῆς κοινωνίας καί, ὀριακά, ἀπορροφᾷ ὅλες τίς κοινωνικές δραστηριότητες (ὅπως π.χ. στή γραφειοκρατική καπιταλιστική κοινωνία, ἐκεῖ ὅπου ἔχει πραγματοποιηθεῖ τέλεια: Ρωσία καί δορυφόροι). Πέρα ἀπὸ τήν «ἐξουσία» μέ τήν αὐστηρή ἔννοια, τό σύγχρονο Κράτος ἀναλαμβάνει κάθε μέρα ἓνα πιο σημαντικό ρόλο διεύθυνσης καί διαχείρισης ὄχι μόνο τῆς οἰκονομίας ἀλλά καί πολλῶν ἄλλων κοινωνικῶν δραστηριοτήτων. Παράλληλα παίρνει στὰ χέρια του δραστηριότητες πού καθ'αυτές δέν ἔχουν τίποτα τό «κρατικό», ἀλλά ἔχουν γίνει πολῦτιμα ἐργαλεῖα τοῦ ἐξουσιαστικοῦ ρόλου του ἢ προϋποθέτουν τή χρησιμοποίηση σημαντικῶν μέσων πού μόνο τό Κράτος κατέχει.

Αὐτή ἡ κατάσταση ἔχει ἀποτέλεσμα ὅτι, γιά πολλούς, ὁ μῦθος τοῦ «Κράτους, ἐνσάρκωσης τῆς ἀπόλυτης ἰδέας» πού καταγελοῦσε ὁ Ἑγγκελς ἔχει ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ τό μῦθο τοῦ Κράτους, ἀναπόφευκτης ἐνσάρκωσης τῆς συγκέντρωσης καί τοῦ «τεχνικοῦ ὀρθολογισμοῦ» τῆς

σύγχρονης κοινωνικῆς ζωῆς. Αὐτό ὀδηγεῖ μερικούς, ἀπό τή μιά μεριά, νά θεωροῦν τά συμπεράσματα στά ὁποῖα κατέληξαν ὁ Μάρξ, ὁ Ἑγγκελς ἢ ὁ Λένιν ἀπὸ τή θεωρητική ἀνάλυση τοῦ Κράτους καί ἀπὸ τήν ἐμπειρία τῶν ἐπαναστάσεων τοῦ 1848, τοῦ 1871 ἢ τοῦ 1905 ξεπερασμένα, οὐτοπικά ἢ ἀνεφάρμοστα· ἀπὸ τήν ἄλλη μεριά νά καταπίνουν ἡσυχά τήν πραγματικότητα τοῦ ρωσικοῦ κράτους, π.χ., πού ἀποτελεῖ (ὄχι μέ ὄ,τι κρύβει –τήν ἀστυνομική τρομοκρατία καί τά στρατόπεδα συγκέντρωσης– ἀλλά μέ ὄ,τι διακηρύσσει ἐπίσημα στό Σύνταγμα του) τήν πιο καθολική ἀρνηση πού θά μπορούσε νά συλλάβει τό μυαλό τοῦ ἀνθρώπου τῆς μαρξιστικῆς ἀντίληψης γιά τό σοσιαλιστικό «Κράτος» καί τόν πιο τερατώδη παροξυσμό τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ καπιταλιστικοῦ κράτους, πού τόσο βίαια κατάγγελλαν ὁ Μάρξ ἢ ὁ Λένιν (ριζικός διαχωρισμός τῶν κυβερνούντων καί τῶν κυβερνωμένων, μονιμότητα τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων, παροχή στοὺς δημοσίους ὑπαλλήλους μισθῶν καί προνομίων ἀσύγκριτα ἀνώτερων ἀπ' ὄ,τι παρέχει ὁποιοδήποτε ἀστικό Κράτος κλπ.).

Ἄλλὰ αὐτή ἡ ἴδια ἡ ἐξέλιξη περιέχει τό σπόρο τῆς λύσης. Τό σύγχρονο Κράτος ἔχει γίνει μιά τεράστια ἐπιχείρηση –ἢ κατά πολύ πιο σημαντική ἐπιχείρηση στή σύγχρονη κοινωνία. Τίς λειτουργίες διεύθυνσης πού τοῦ ἀνῆκουν δέν μπορεῖ νά τίς ἐκτελέσει παρά στό βαθμό πού ἔχει μετατραπεί σέ ἓνα τεράστιο συγκρότημα ὀργάνων ἐκτέλεσης, ὅπου ἡ ἐργασία ἔχει γίνει συλλογική ἐργασία, καταμερισμένη καί εἰδικευμένη. Συναντᾶμε ἐδῶ, σέ πολύ πιο μεγάλη κλίμακα, τήν ἴδια ἐξέλιξη πού ὑπέστη ἡ διεύθυνση τῆς παραγωγῆς στίς ἐπιμέρους ἐπιχειρήσεις. Στήν τεράστια πλειοψηφία τους, οἱ δημόσιες ὑπηρεσίες δέν κάνουν τίποτε ἄλλο παρά νά ἐκτελοῦν εἰδικά καθήκοντα· εἶναι κυριολεκτικά ἐπιχειρήσεις εἰδικευμένες στήν τάδε ἢ δεῖνα κατηγορία ἔργων (ἀπὸ τά ὁποῖα μερικά εἶναι κοινωνικῶς ἀπαραίτητα καί ἄλλα ἐντελῶς παρασιτικά ἢ δικαιολογούνται μόνον ἀπὸ τήν ταξική διάρθρωση τῆς κοινωνίας)· ἡ «ἐξουσία» δέν ἔχει περισσότερο ἐσωτερικό δεσμό μέ αὐτά τά ἔργα ἀπ' ὄ,τι μέ τήν παραγωγή αὐτοκινήτων π.χ. Ἡ ἔννοια τῆς «ἐξουσίας» καί τοῦ «διοικητικοῦ δικαίου» πού μένει κολλημένη σ' αὐτό καί πού στήν πραγματικότητα εἶναι μιά σειρά ἀπὸ «δημόσιες ὑπηρεσίες» εἶναι μιά νομική κληρονομιά χωρίς πραγματικό περιεχόμενο καί μέ μοναδικό ρόλο νά προστατεύει τήν αὐθαιρεσία καί τήν ἀνευθυνότητα τῶν γραφειοκρατικῶν κορυφῶν.³⁸

Μ' αὐτές τίς συνθήκες ἡ λύση δέν βρῖσκεται στήν «ἐκλογή καί ἀνακλητότητα τῶν ὑπαλλήλων»· στίς περισσότερες περιπτώσεις δέν εἶναι οὔτε ἀναγκαῖα –αὐτοὶ οἱ ὑπάλληλοι δέν ἐξασκοῦν κανένα εἶδος ἐξουσίας– οὔτε δυνατή –γιατί εἶναι εἰδικευμένοι ἐργαζόμενοι καί δέν εἶναι δυνατόν νά «ἐκλέγονται», ὅπως δέν εἶναι δυνατόν νά «ἐκλέγονται» οἱ τορναδόροι ἢ οἱ γιατροί. Ἡ λύση βρῖσκεται στό γεγονός ὅτι

οί περισσότερες υπηρεσίες του σημερινού κράτους θά *εκδιομηχανιστούν*, πράγμα που πολύ συχνά δέν θά είναι τίποτε άλλο παρά ή σαφής αναγνώριση μιās πραγματικής κατάστασης που ήδη υπάρχει και των συνεπειών της. Αὐτός ὁ *εκδιομηχανισμός* σημαίνει συγκεκριμένα:

(α) Τήν ξεκάθαρη μετατροπή αὐτῶν τῶν «διοικητικῶν υπηρεσιῶν» σέ *ἐπιχειρήσεις* τοῦ ἴδιου τύπου μέ τίς ἄλλες *ἐπιχειρήσεις* στίς ὁποῖες ἡ διαδικασία ἐκμηχάνισης καί αὐτοματισμοῦ τῆς ἐργασίας θά μπορεῖ νά ἀναπτυχθεῖ συστηματικά σέ πάρα πολλές περιπτώσεις.

(β) Τή διεύθυνση αὐτῶν τῶν *ἐπιχειρήσεων* ἀπό τό Συμβούλιο τῶν ἐργαζομένων που ἀπασχολοῦν, καί τήν αὐτονομία αὐτῶν τῶν ἐργαζομένων ὅσον ἀφορᾷ τήν ὀργάνωση τῆς δουλειᾶς τους.³⁹

(γ) Τόν περιορισμό αὐτῶν τῶν *ἐπιχειρήσεων* στό ρόλο τῆς ἐπιχειρήσεως, δηλαδή στά καθήκοντα ἐκτέλεσης που τοὺς ἀνατίθενται καί τῶν ὁποίων τό ἀντικείμενο καί ἡ γενική κατεύθυνση καθορίζονται ἀπό τήν κοινωνία.

Εἶδαμε ὅτι ἔτσι θά γίνει μέ τό «σχεδιοστάσιο». Τό ἴδιο θά γίνει καί γιά ὅσες θά παραμείνουν ἢ θά μπορεῖ νά χρησιμοποιηθοῦν, ἀφοῦ μετατραποῦν, ἀπό τίς σημερινές υπηρεσίες τίς σχετικές μέ τήν *οἰκονομία* (ὑπουργεῖα οἰκονομικῶν, ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου, γεωργίας, βιομηχανίας κλπ.). Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά μιᾶ σειρά ἀπό λειτουργίες τοῦ Κράτους που ἀπό τώρα είναι ἤδη *διομηχανικές* (δημόσια ἐργα, μεταφορές καί ἐπικοινωνίες, δημόσια ὑγεία καί κοινωνικές ἀσφαλίσεις κλπ.). Τέλος, τό ἴδιο ἰσχύει καί στήν περίπτωση τῆς *παιδείας*.

Ἡ κεντρική ἐξουσία: Συνέλευση καί κυβέρνηση τῶν Συμβουλίων

Ὅ,τι παραμένει ἀπό τίς λειτουργίες τοῦ Κράτους ἀνήκει σέ τρεῖς κατηγορίες που είναι: οἱ ὑλικές δάσεις τῆς ἐξουσίας ἢ τοῦ καταναγκασμοῦ, «τά εἰδικευμένα ἀποσπάσματα ἐνόπλων καί οἱ φυλακές» – μέ ἄλλα λόγια, ὁ στρατός καί ἡ δικαιοσύνη ἢ «πολιτική» μέ τήν αὐστηρή ἔννοια τοῦ ὄρου, ἐσωτερική καί ἐξωτερική – μέ ἄλλα λόγια, τά προβλήματα που θά μπορεῖ νά δημιουργήσει στήν ἐργατική ἐξουσία μιᾶ ἀντιπολίτευση ἐναντίον τοῦ καθεστώτος ἢ ἡ ἐπιδίωξη ἐκμεταλλευτικῶν καθεστώτων στίς ἄλλες χώρες ἢ ἀληθινή πολιτική, ἢ γενική ἀποψη, ὁ συντονισμός καί ὁ προσανατολισμός τοῦ συνόλου τῶν κοινωνικῶν δραστηριοτήτων.

Ὅσον ἀφορᾷ τό Στρατό, εἶναι αὐτονόητο ὅτι τά «εἰδικευμένα ἀποσπάσματα ἐνόπλων» θά καταργηθοῦν καί θά ἀντικατασταθοῦν ἀπό τόν ἐξοπλισμό τοῦ λαοῦ. Οἱ ἐργαζόμενοι τῶν *ἐπιχειρήσεων* καί τῶν Κομμουνῶν θά σχηματίσουν τίς μονάδες ἐνός στρατοῦ ὄχι πιά μόνιμου ἀλλά ἐπαρχιακοῦ (περιφερειακοῦ), ἐνώ κάθε Συμβούλιο θά ἔχει

τή φροντίδα τῆς ἀστυνομίας στήν περιοχή του. Περιφερειακές ὀργανώσεις θά ἐπιτρέπουν τήν κοινή ὀργάνωση τῶν τοπικῶν μονάδων καί τήν ὀρθολογιστική χρησιμοποίηση τοῦ «βαρέως» ὄπλισμοῦ. Κατά πόσο μορφές «στρατηγικοῦ» ὄπλισμοῦ που δέν μποροῦν νά χρησιμοποιηθοῦν παρά μόνο συγκεντρωτικά θά ἐξακολουθοῦν νά εἶναι ἀναγκαῖες, αὐτό δέν μπορεῖ νά ἀποφασιστεῖ ἐκ τῶν προτέρων.⁴⁰ σέ περίπτωση καταφατικής ἀπάντησης, κάθε Συμβούλιο θά πρέπει νά συμβάλλει μέ ἓνα σῶμα στό σχηματισμό ὀρισμένων κεντρικῶν στρατιωτικῶν υπηρεσιῶν που θά ἐλέγχονται ἀπό τήν κεντρική Συνέλευση τῶν Συμβουλίων.

Ὅσον ἀφορᾷ τή δικαιοσύνη, θά ἀνατεθεῖ στοὺς ὀργανισμούς δάσης· κάθε Συμβούλιο θά εἶναι δικαστήριο πρώτου βαθμοῦ γιά τίς παραβάσεις που θά γίνονται στήν περιοχή δικαιοδοσίας του. Κανόνες διαδικασίας θεσπισμένοι ἀπό τό σύνολο τῶν Συμβουλίων, ὅπως π.χ. ἐνδεχομένως τό δικαίωμα ἐφεσης στό περιφερειακό Συμβούλιο ἢ στήν κεντρική Συνέλευση, θά κατοχυρώνουν τά ἀτομικά δικαιώματα. Δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει θέμα Ποινικοῦ Κώδικα οὔτε φυλακῶν, ἢ ἴδια ἢ ἔννοια τῆς «ποινῆς» εἶναι παράλογη ἀπό τήν ἀποψη μιᾶς σοσιαλιστικῆς κοινωνίας· οἱ «δικαστικές» ἀποφάσεις δέν μποροῦν νά ἀποβλέπουν παρά στήν ἀναμόρφωση τοῦ παραβάτη καί τήν ἐκ νέου ἐνταξί του στόν κοινωνικό χώρο. Ἡ στέρση τῆς ἐλευθερίας δέν ἔχει νόημα παρά ἐάν κριθεῖ ὅτι τό ἄτομο ἀποτελεῖ ἓναν διαρκή κίνδυνο γιά τοὺς ἄλλους, καί αὐτές οἱ περιπτώσεις ἀνήκουν στήν ἀρμοδιότητα «παιδαγωγικῶν» καί «ιατρικῶν» («ψυχιατρικῶν») ἰδρυμάτων καί ὄχι ποινικῶν.

Τά πολιτικά προβλήματα –τόσο μέ τήν αὐστηρή ὅσο καί μέ τήν εὐρεία ἔννοια– εἶναι τά προβλήματα που ἀφοροῦν τό σύνολο τοῦ πληθυσμοῦ, καί μόνον ὁ ἴδιος ὁ πληθυσμός εἶναι ἀρμόδιος. Ἀλλά δέν μπορεῖ νά τά λύσει παρά μόνον ἂν εἶναι ὀργανωμένος γι' αὐτόν τό σκοπό. (Σήμερα τά πάντα εἶναι ὀργανωμένα γιά νά ἐμποδίζουν τόν πληθυσμό νά εἶναι σέ θέση νά λύσει τά πολιτικά προβλήματα καί γιά νά τόν πείθουν ὅτι μόνον οἱ εἰδικοί τῆς καθολικότητας –που γενικά ἔχουν μόνη καθολικότητα τήν ἀγνοία κάθε εἰδικῆς πραγματικότητας– κατέχουν τίς λύσεις.) Αὐτή ἡ ὀργάνωση θά περιλαμβάνει, ἀπό τή μιᾶ μεριά, τό Συμβούλιο καί τή γενική Συνέλευση τῶν ἐργαζομένων κάθε ἐπιχειρήσεως, ζωντανούς συλλογικούς χώρους σχηματισμοῦ καί πάλης τῶν ἀπόψεων καί ἀνώτατο κυρίαρχο ὄργανο γιά κάθε πολιτική ἀπόφαση· ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἓναν κεντρικό ὀργανισμό, ἄμεση ἀπόρροια τῶν ὀργανισμῶν δάσης, τήν κεντρική Συνέλευση τῶν Συμβουλίων. Ἡ ὑπαρξή μιᾶς τέτοιας κεντρικῆς ἀρχῆς εἶναι προφανῶς ἀναγκαῖα, ὄχι μόνον σέ σχέση μέ τά θέματα που ἀπαιτοῦν ἄμεση ἀπόφαση (ἀπόφαση που φυσικά θά μπορεῖ νά ἐπικυρωθεῖ ἢ νά ἀπορριφθεῖ κατόπιν ἀπό τόν πληθυσμό), ἀλλά κυρίως ἐπειδή εἶναι σχεδόν

πάντα απαραίτητη, πριν την απόφαση, μιά έπεξεργασία, ένα ξεκαθάρισμα και μιά πληροφόρηση-τό να καλέσει κανείς τον πληθυσμό να αποφανθεί χωρίς αυτή την προετοιμασία θά ήταν τις περισσότερες φορές ένας έμπαιγμός που ίσοδυναμεί με την άρνηση της δημοκρατίας (σάν άρνηση της δυνατότητας απόφασης με *πλήρη επίγνωση*). Πρέπει να υπάρχει ένας τρόπος με τον οποίο τά προβλήματα υποβάλλονται για συζήτηση και απόφαση στον πληθυσμό, μιά απόφαση για τή στιγμή που θά προκύψουν κλπ. "Όπως ήδη είπαμε παραπάνω, αυτές οι λειτουργίες δέν είναι καθόλου «τεχνικές», είναι ουσιαστικά και βαθιά *πολιτικές*, ή αρχή που τις έκτελεί είναι σίγουρα *κεντρική έξουσία* (άν και πολύ διαφορετική στη δομή της και στό ρόλο της από τή σημερινή κεντρική έξουσία) και δέν υπάρχει σοσιαλιστική κοινωνία που να μπορεί να κάνει χωρίς αυτήν.

Τό πραγματικό πρόβλημα δέν είναι ή ύπαρξη ή όχι μιάς τέτοιας αρχής, αλλά ή οργάνωσή της κατά τέτοιο τρόπο ώστε να μην ένσαρκώνει πιά τήν άπαλλοτρίωση της πολιτικής έξουσίας της κοινωνίας προς όφελος ενός ειδικευμένου σώματος, αλλά να είναι ή έκφραση και τό όργανο αυτής της πολιτικής έξουσίας. Καί αυτό είναι άπόλυτα πραγματοποιήσιμο με τις συνθήκες της σύγχρονης κοινωνίας.

Η κεντρική Συνέλευση των Συμβουλίων θά σχηματιστεί από εκπροσώπους των οργανισμών, επιχειρήσεων, αγροτικών κομμούνων κλπ., που θά εκλέγονται κατευθείαν από τις γενικές Συνελεύσεις αυτών των οργανισμών και θά είναι άνακλητοί ανά πάσα στιγμή. Αυτοί οι εκπρόσωποι-όπως και οι εκπρόσωποι που σχηματίζουν τά Συμβούλια έπιχείρησης- δέν θά εγκαταλείπουν τήν παραγωγή. Θά συνεδριάζουν σε όλομέλεια, όσο συχνά θά χρειάζεται, και είναι βέβαιο ότι, άν συγκεντρώνονται δύο μέρες τήν εβδομάδα ή μιά εβδομάδα τό μήνα, θά μπορούν να διεκπεραιώνουν πολύ περισσότερο ουσιαστική δουλειά από τά σημερινά κοινοβούλια (που στην πραγματικότητα δέν κάνουν καμιά). Θά όφείλουν να κάνουν άπολογισμό της διαχείρισής τους σε περιοδικά διαστήματα (μιά φορά τό μήνα π.χ.) μπροστά στην έπιχείρηση ή τις έπιχειρήσεις που θά αντιπροσωπεύουν.⁴¹ Θά εκλέγουν από τά μέλη τους ή θά σχηματίζουν εκ περιτροπής τήν *Κυβέρνηση*, μόνιμο όργανο μερικών δεκάδων μελών, έπιφορισμένων να προετοιμάζουν τις εργασίες της Συνέλευσης, να δρουν στη θέση της όταν αυτή δέν είναι σε περίοδο λειτουργίας, και να τή συγκαλούν έκτάκτως, εάν είναι αναγκαίο.

Η Κυβέρνηση, εάν παίρνει αποφάσεις ενώ μπορεί και πρέπει να υποβάλλει τά θέματα στη Συνέλευση, ή παίρνει αποφάσεις τις όποιες ή Συνέλευση άποδοκιμάζει, είναι υπεύθυνη άπέναντι στη Συνέλευση και ύφίσταται τις κυρώσεις της. Εάν ή Συνέλευση παίρνει άδικαιολόγητα αποφάσεις στη θέση των Συνελεύσεων έπιχειρήσεως ή απο-

φάσεις αντίθετες προς τή θέλησή τους, τά μέλη της είναι υπεύθυνα άπέναντι σ' αυτούς που αντιπροσωπεύουν και θά ύφίστανται κυρώσεις από μέρους τους (ή πρώτη άπ' αυτές τις κυρώσεις είναι βέβαια ή *ανάκληση*). Ούτε ή Κυβέρνηση ούτε ή Συνέλευση μπορούν να έμμένουν, επειδή δέν έχουν δικιά τους έξουσία, είναι *άνακλητές* και, σε τελευταία άνάλυση, οι εργαζόμενοι των έπιχειρήσεων είναι όπλισμένοι. Άν όμως ή Συνέλευση αφήνει όλες τις αποφάσεις στην Κυβέρνηση, άν οι εργαζόμενοι τις αφήνουν στους εκπροσώπους τους στη Συνέλευση, τότε φυσικά δέν υπάρχει γιαιρεία. Ο πληθυσμός δέν μπορεί να έξασκει τήν πολιτική έξουσία παρά μόνον άν θέλει να τήν έξασκει. Τό αποτέλεσμα αυτής της οργάνωσης είναι ότι ό πληθυσμός θά μπορεί να έξασκει τήν έξουσία, αρκεί να τό θέλει.

Άλλά αυτή ή ίδια ή θέληση δέν είναι καμιά μαγική δύναμη που έμφανίζεται και έξαφανίζεται με άνεξήγητο τρόπο. Η πολιτική άλλοτρίωση στην καπιταλιστική κοινωνία δέν είναι μόνον ή ύπαρξη θεσμών που από τήν ίδια τους τή δομή καθιστούν «τεχνικά» άδύνατη τήν έκφραση και τήν άσκηση της πολιτικής θέλησης του λαού. Η σημερινή πολιτική άλλοτρίωση συνίσταται στό ότι αυτή ή θέληση άφανίζεται στη ρίζα της, ότι και ό σχηματισμός της έμποδίζεται, ότι τελικά τό ενδιαφέρον για τά δημόσια πράγματα καταλύεται έντελώς. Τίποτα δέν άντηχεί πιό θλιβερά από τά παράπονα των φιλελεύθερων δημοκρατικών για τήν «πολιτική άπάθεια του λαού», άπάθεια τήν όποία θά δημιουργούσε ξανά κάθε πρωί, άν δέν ύπηρεχε ήδη, τό πολιτικό και κοινωνικό τους καθεστώς. Αυτή ή κατάλυση της πολιτικής θέλησης στις σύγχρονες κοινωνίες άπορρέει τόσο από τό *περιεχόμενο* της σημερινής «πολιτικής» όσο και από τον τρόπο *έκφρασης* της και από τήν *άξεπέραστη άπόσταση* που τή χωρίζει από τήν πραγματική ζωή των ανθρώπων. Τό περιεχόμενο της είναι να οργανώσει καλύτερα τήν κοινωνία της έκμετάλλευσης, δηλαδή τήν έκμετάλλευση της κοινωνίας. Ο τρόπος έκφρασης της είναι άναγκαστικά ό έμπαιγμός με τό καθαρό ψέμα ή τήν άφηρημένη φρασεολογία. Ο κόσμος στον όποιο διαδραματίζεται είναι ό κόσμος των «ειδικών» της κρυφοκομπίνας και της άπόκρυφης ψευδοτεχνικής.

Όλες αυτές οι συνθήκες θά αλλάξουν ριζικά σε μιά σοσιαλιστική κοινωνία. Έφόσον ή έκμετάλλευση θά έχει καταργηθεί, τό περιεχόμενο της πολιτικής θά είναι ή καλύτερη οργάνωση της κοινής ζωής. Η άμεση συνέπεια θά είναι ή διαφορετική στάση των άτόμων άπέναντι στα δημόσια πράγματα, δεδομένου ότι τά πολιτικά προβλήματα θά είναι τά ίδια τά προβλήματα του καθενός, είτε πρόκειται για τήν έπιχείρηση είτε για τήν εθνική ζωή, και ή στάση του άπέναντι σ' αυτά τά προβλήματα θά παίξει ένα ρόλο και θά έχει άποτελέσματα που θά του είναι αισθητά. Ο τρόπος έκφρασης της πολιτικής θά συνίστα-

ται στό νά κάνει τά ἀληθινά προβλήματα προσιτά στόν καθένα. Ἡ ἀπόσταση πού χωρίζει τίς «πολιτικές σφαίρες» ἀπό τήν πραγματική ζωή τῶν ἀνθρώπων θά ἐξαλειφθεῖ ἐντελῶς.

Αὐτά τά σημεῖα ἀξίζουν μερικές ἐπεξηγήσεις. Εἴτε πρόκειται γιά τόν τρόπο ἔκφρασης καί τό περιεχόμενο τῆς πολιτικῆς δραστηριότη-
τας εἴτε γιά τήν ἀπόσταση πού τή χωρίζει ἀπό τήν πραγματική ζωή καί τά ἐνδιαφέροντα τῶν ἀνθρώπων, ἀκούει κανεῖς σήμερα ἀπ' ὄλες τίς πλευρές τόν ἰσχυρισμό ὅτι αὐτά τά φαινόμενα κυριαρχοῦνται ἀπό μιὰ ἀνεπίστρεπτη τεχνική ἐξέλιξη πού καταργεῖ κάθε πραγματική δυ-
νατότητα δημοκρατίας.⁴²

Τό περιεχόμενο τῆς πολιτικῆς –ή διεύθυνση τῆς κοινωνίας– ἔχει γί-
νει, μᾶς λένε, ὑπερβολικά περίπλοκο, ἀγκαλιάζει ἕνα τεράστιο πλῆ-
θος δεδομένα καί προβλήματα, πού τό καθένα τους δέν μπορεῖ νά
κυριαρχηθεῖ παρά μόνο σέ συνάρτηση μέ μιὰ προχωρημένη ἐξειδί-
κευση. Κατά συνέπεια, εἶναι φανερό ὅτι αὐτά τά προβλήματα δέν θά
μποροῦσαν ποτέ νά παρουσιαστοῦν στό κοινό μέ τρόπο κατανοητό
–ἢ μόνο μετά ἀπό ἀπλοποιήσεις πού τά παραμορφώνουν ἐντελῶς.
Γιατί, λοιπόν, μᾶς φαίνεται περίεργο πού τό πλατύ κοινό δέν ἐνδια-
φέρεται περισσότερο γιά τήν πολιτική ἀπ' ὅ, τι γιά τόν διαφορικό λο-
γισμό;

Ἄν αὐτά τά ἐπιχειρήματα, πού παρουσιάζονται σάν ἡ τελευταία
λέξη τῆς πολιτικῆς κοινωνιολογίας καί στήν πραγματικότητα εἶναι
τόσο παλιά ὅσο κι ὁ κόσμος,⁴³ ἀποδείκνυαν τίποτε, θά ἦταν ὄχι ὅτι ἡ
δημοκρατία ἀλλά ἡ ἴδια ἡ διεύθυνση τῆς κοινωνίας, μέ ὁποιαδήποτε
μορφή, εἶναι ἀδύνατη. Γιατί τότε ὁ πολιτικός θά ἔπρεπε νά εἶναι ἡ
ἐνσάρκωση τῆς ἀπόλυτης καί καθολικῆς γνώσης. Καμιὰ τεχνική ειδί-
κευση, ὅσο προχωρημένη κι ἂν εἶναι, δέν δίνει στόν κάτοχό της τή
δυνατότητα νά κυριαρχήσει σέ ἄλλους κλάδους ἔξω ἀπό τόν δικό
του. Μιά συνέλευση τεχνικῶν, ὅπου ὁ καθένας θά ἀντιπροσώπευε
τήν πιό προχωρημένη αἰχμή τῶν γνώσεων τοῦ κλάδου του, δέν θά
ἦταν ἀρμόδια, σάν συνέλευση τεχνικῶν, γιά νά ἐπιλύσει κανένα θέ-
μα: ἕνα μόνον ἄτομο θά μπορούσε νά ἐκφράσει γνώμη γιά κάθε ειδι-
κό πρόβλημα, καί κανένα ἀπολύτως γιά τά γενικά πρόβλήματα.

Οὔτε ἡ σημερινή κοινωνία διεύθυνεται ἀπό τεχνικούς σάν τεχνι-
κούς (καί δέν θά μπορούσε ποτέ νά διευθύνεται ἔτσι), οὔτε αὐτοί πού
τή διευθύνουν ἐνσαρκώνουν τήν ἀπόλυτη Γνώση –ἀλλά μάλλον τή γε-
νικευμένη ἀναρμοδιότητα. Στήν πραγματικότητα ἡ σημερινή κοινω-
νία οὔτε καν διεύθυνεται μέ οἰονδήποτε τρόπο, πηγαίνει ὅπου τήν
πᾶνε τά πράγματα. Ἀκριβῶς ὅπως ἡ διεύθυνση στήν κορυφή τοῦ
γραφειοκρατικοῦ μηχανισμοῦ μᾶς μεγάλης ἐπιχείρησης, ἔτσι καί ἡ
σημερινή πολιτική «διεύθυνση» δέν κάνει τίποτε ἄλλο ἀπό τό νά βγά-
ζει ἀποφάσεις διατησίας –τέλεια αὐθαίρετες– διαλέγοντας ἀνάμεσα
στίς ἀπόψεις τῶν διαφόρων τεχνικῶν ὑπηρεσιῶν πού τήν «ὑπηρε-

κοῦν» καί στίς ὁποῖες δέν μπορεῖ καθόλου νά κυριαρχήσει. Κατ' αὐτό
τόν τρόπο ὑφίσταται τόν ἀντίκτυπο ἀπό τό ἴδιο τό σύστημά της, καί
ὑπόκειται στήν ἴδια πολιτική ἀλλοτρίωση πού ἐπιβάλλει στήν ὑπό-
λοιπη κοινωνία. Τό χάος τῆς κοινωνικῆς τῆς ὀργάνωσης καί ἡ ἀνά-
πτυξη κάθε κλάδου γιά τόν ἑαυτό του τῆς καθιστοῦν ἀδύνατη τήν ὀρ-
θολογιστική (ἀπό τήν ἀποψη τῆς) ἄσκηση τῆς ἐξουσίας πού κατέ-
χει.⁴⁴

Δέν συζητάμε αὐτό τό σόφισμα παρά μόνον ἐπειδή μᾶς ὀδηγεῖ σέ
μιὰ σημαντική ἀλήθεια. Ὅπως ἀκριβῶς στήν περίπτωση τῆς παρα-
γωγῆς, ἔτσι κι ἐδῶ κατηγοροῦν τή σύγχρονη τεχνική καί «τεχνικο-
ποίηση» γενικά, ἀντί νά δοῦν ὅτι πρόκειται γιά τήν *εἰδική* *καπιταλι-
στική* *τεχνολογία*. Ὅπως στήν περίπτωση τῆς παραγωγῆς, ἔτσι καί
στήν περίπτωση τῆς πολιτικῆς ὁ καπιταλισμός σημαίνει ὄχι μόνο τή
χρησιμοποίηση γιά καπιταλιστικούς σκοπούς τεχνικῶν μεθόδων πού
εἶναι «καθαυτές οὐδέτερες», ἀλλά τή δημιουργία καί ἀνάπτυξη ειδι-
κῶν τεχνικῶν μεθόδων πού ἀποσκοποῦν ἄλλου στήν ἐκμετάλλευση
καί στήν ἀλλοτρίωση τοῦ παραγωγοῦ, ἄλλου στήν καταπίεση, στήν
ἐξαπάτηση καί στήν πολιτική ἀλλοτρίωση τοῦ πολίτη. Ἄν στόν το-
μέα τῆς παραγωγῆς ὁ σοσιαλισμός θά σημαίνει τή συνειδητή μετα-
τροπή τῆς τεχνολογίας, γιά νά μπεῖ ἡ τεχνική στήν ὑπηρεσία τῶν ἀν-
θρώπων, στόν πολιτικό τομέα ὁ σοσιαλισμός θά σημαίνει μιὰ ἀνάλο-
γη μετατροπή ὥστε νά μπεῖ ἡ *τεχνική* *σὴν ὑπηρεσία τῆς δημοκρα-
τίας*.

Ἡ πολιτική τεχνική εἶναι βασικά ἡ τεχνική τῆς πληροφόρησης καί
τῆς ἐπικοινωνίας. Χρησιμοποιοῦμε ἐδῶ αὐτές τίς λέξεις μέ τήν πιό
πλατιά τους ἔννοια: τά *ὕλικά* *μέσα* *πληροφόρησης* καί *ἐπικοινωνίας*
δέν εἶναι παρά ἕνα μέρος τῶν ἀντίστοιχων τεχνικῶν μεθόδων. Τό νά
τεθεῖ ἡ τεχνική τῆς πληροφόρησης στήν ὑπηρεσία τῆς δημοκρατίας
δέν σημαίνει μόνο νά τεθοῦν τά *ὕλικά* *μέσα* *ἐκφρασης* *στή* *διάθεση*
τοῦ *πληθυσμοῦ* (πράγμα πού εἶναι, βέβαια, ὅπως ὅποτε θεμελιώ-
δες), οὔτε συμπίπτει μέ τή διάδοση ὄλων τῶν πληροφοριῶν καί
ὁποιαδήποτε πληροφοριῶν μέ ὁποιαδήποτε μορφή. Σημαίνει πρῶτα
πρῶτα νά τεθοῦν στή διάθεση τῶν ἀνθρώπων τά ἀναγκαῖα στοιχεῖα
γιά τή λήψη ἀποφάσεων μέ πλήρη ἐπίγνωση –τά στοιχεῖα πού οἱ ἄν-
θρωποι θά θεωρήσουν ἀναγκαῖα. Αὐτό σημαίνει νά μεταφράσει κα-
νεῖς τά οὐσιαστικά δεδομένα τῶν προβλημάτων πού πρέπει νά λυ-
θοῦν σέ ἕναν περιορισμένο καί συμπαγή ἀριθμό στοιχείων πού ἔχουν
σημασία γιά τόν καθένα. Δώσαμε παραπάνω ἕνα συγκεκριμένο πα-
ράδειγμα μᾶς τέτοιας πληροφόρησης σχετικά μέ τή σχεδιοποίηση. Ἡ
πραγματική πληροφόρηση, σ' αὐτή τήν περίπτωση, δέν θά ἦταν νά
φορτώσεις στούς ὤμους κάθε κατοίκου μιὰ βιβλιοθήκη οἰκονομίας,
τεχνολογίας καί στατιστικῆς, τό ἀποτέλεσμα θά ἦταν μιὰ πληροφόρη-
ση ἴση ἀκριβῶς μέ τό μηδέν. Ἡ πληροφόρηση πού θά δοθεῖ ἀπό τό

«σχεδιοστάσιο» στον πληθυσμό θά είναι ταυτόχρονα *συμπαγής, σημαντική, επαρκής και πιστή*: ο καθένας θά ξέρει τή δουλειά πού θά πρέπει νά παραδώσει, τήν κατανάλωση πού θά μπορεί νά απολαύσει, άν υίοθετηθεί ή μιά ή ή άλλη παραλλαγή του σχεδίου. Νά πώς ή τεχνική (σ' αυτή τή συγκεκριμένη περίπτωση ή οικονομική ανάλυση, ή στατιστική και ό ηλεκτρονικός υπολογιστής) μπορεί νά τεθεί στην ύπηρεσία τής δημοκρατίας σέ έναν κρίσιμο τομέα.⁴⁵

Τό ίδιο ισχύει γιά τήν τεχνική τής επικοινωνίας. Μās λένε ότι οι διαστάσεις τών σύγχρονων κοινωνιών κάνουν αδύνατη τήν άσκηση τής δημοκρατίας. Οι απόστάσεις και οι αριθμοί θά απέκλειαν δήθεν στό έξής τήν άμεση δημοκρατία, και ή μόνη δυνατή θά ήταν μιά δημοκρατία αντιπροσωπευτική, πού περιέχει πάντοτε ένα στοιχείο άλλοτριώσης τής πολιτικής εξουσίας τών αντιπροσωπευμένων στους εκπροσώπους.

Στήν πραγματικότητα υπάρχουν πολλοί τρόποι νά φανταστεί κανείς και νά πραγματοποιήσει τήν αντιπροσωπευτική δημοκρατία. Τό Κοινοβούλιο είναι ένας τρόπος, τό Συμβούλιο είναι ένας άλλος, και είναι δύσκολο νά διανοηθεί κανείς τήν πολιτική άλλοτριώση μέσα σ' ένα Συμβούλιο πού λειτουργεί σύμφωνα μέ τούς κανόνες του. Άλλά, εάν τά σύγχρονα μέσα επικοινωνίας τεθούν στην ύπηρεσία τής δημοκρατίας, οι τομείς όπου ή εκπροσώπηση φαίνεται αναπόφευκτη μπορεί νά ύποστούν έναν πλήρη περιορισμό: Οι ύλικές απόστάσεις είναι πιό μικρές στη Γαλλία του 20ού αιώνα απ' ό,τι ήταν στην Άττική του 5ου αιώνα π.Χ.: ό χώρος πού καλύπτει ή φωνή του ρήτορα –έπομένως και ό αριθμός μιάς συνέλευσης– ήταν τότε περιορισμένος από τή δύναμη τών φωνητικών του χορδών, σήμερα δέν περιορίζεται από τίποτε.⁴⁶ Έξάλλου, οι απόστάσεις από τήν άποψη τής επικοινωνίας τών ιδεών δέν έχουν μόνο μακρύνει, έχουν μηδενιστεί. Άν ή κοινωνία τό θεωρούσε αναγκαίο, θά μπορούσε αύριο κιόλας νά πραγματοποιήσει μιά γενική Συνέλευση του γαλλικού πληθυσμού: θά άρχουσε νά συνδεθούν μεταξύ τους μέ ραδιοτηλεόραση οι γενικές Συνελεύσεις τών επιχειρήσεων και τών κοινοτήτων. Άνάλογες συνδέσεις πιό περιορισμένες θά μπορούσαν νά πραγματοποιηθούν σέ πολλές περιπτώσεις.⁴⁷ Έτσι κι άλλως οι συνεδριάσεις τής κεντρικής Συνέλευσης τών Συμβουλίων και τής Κυβέρνησης θά μπορούσαν νά αναμεταδίδονται από τήν τηλεόραση –πράγμα πού, σέ συνδυασμό μέ τήν ανακλιτότητα τών αντιπροσώπων, θά διατηρούσε τά κεντρικά όργανα κάτω από τόν *διαρκή έλεγχο* τών εργαζομένων και θά άλλοιωνε βαθιά τήν ίδια τήν έννοια τής «εμπροσώπευσης».⁴⁸

Μέ λίγα λόγια: διάφοροι άνθρωποι θρηνολογούν γιά τό ότι ή έκταση τής σύγχρονης πολιτείας, συγκρινόμενη μέ τήν έκταση τής πολιτείας του παρελθόντος –δεκάδες εκατομμύρια αντί γιά δεκάδες χιλιάδες– κάνει αδύνατη τήν άμεση δημοκρατία, αντί νά δούν, *πρώτα*

πρώτα, ότι ή σύγχρονη εποχή δημιούργησε εκ νέου τόν οργανικό χώρο όπου πρέπει νά άρχισει ή εγκαθίδρυση αυτής τής δημοκρατίας, δηλαδή τήν *επιχείρηση*. *Έπειτα*, ότι δημιούργησε και μπορεί ακόμα νά αναπτύξει άπεριόριστα τά μέσα μιάς άληθινής δημοκρατίας σέ κλίμακα δεκάδων εκατομμυρίων. Γιά τά προβλήματα μιάς ύπερηχητικής κοινωνίας δέν θρίσκουν άπάντηση παρά σ' αυτό τό κάρο τών πολιτικών μηχανισμών πού είναι τό Κοινοβούλιο –και συμπεραίνουν ότι ή δημοκρατία έχει γίνει αδύνατη. Ίσχυρίζονται ότι κάνουν μιά «καινούρια» ανάλυση –και άγνοούν αυτό πού είναι πραγματικά καινούριο στή σημερινή εποχή: τήν ελευθερία μετατροπής του ύλικού κόσμου, τήν τεχνική, και τόν ζωντανό της φορέα, τό προλεταριάτο.

«Κράτος», «κόμματα», «πολιτική»

Τί είναι τό «Κράτος», ή «πολιτική» και τά «κόμματα» σέ μιά τέτοια κοινωνία;

Είδαμε τί θά συμβεί μέ τό «Κράτος». Ύπάρχει «Κράτος» στό βαθμό πού ακόμα δέν ύπάρχει άπλά και μόνο «διαχείριση τών πραγμάτων», πού ύπάρχει πάντα δυνατότητα καταναγκασμού άτόμων ή ομάδων, πού ή άπόφαση τής πλειοψηφίας επιβάλλεται στή μειοψηφία, πού έξακολουθούν νά ύπάρχουν περιορισμοί τής ελευθερίας τών άτόμων. Δέν ύπάρχει πιά Κράτος στό βαθμό πού οι οργανισμοί πού άσκούν τήν έξουσία δέν είναι τίποτε άλλο από τίς παραγωγικές ή τοπικές οργανώσεις του πληθυσμού, πού οι οργανικοί θεσμοί τής κοινωνικής ζωής δέν είναι πιά παρά μιά πλευρά αυτής τής ίδιας τής ζωής, πού αυτό πού έξακολουθεί νά ύπάρχει σάν κεντρική άρχή είναι κάτω από τόν άμεσο και διαρκή έλεγχο τών οργανισμών βάσης. Αυτή είναι ή κατάσταση στό ξεκίνημα. Η ανάπτυξη τής κοινωνίας δέν μπορεί παρά νά επιφέρει μιά γρήγορη άτροφία (τό «μαρασμό») τών «κρατικών» χαρακτηριστικών τής κοινωνικής οργάνωσης: οι λόγοι άσκησης του καταναγκασμού θά έξαφανιστούν βαθμιαία, τό πεδίο άσκησης τής ελευθερίας τών άτόμων θά πλατύνει. (Είναι αυτόνητο ότι δέν μιλάμε εδώ γιά τίς τυπικές «δημοκρατικές ελευθερίες» τίς όποιες ή σοσιαλιστική κοινωνία δέν μπορεί, στό σύνολο, παρά νά έπεκτείνει σημαντικά από τίς πρώτες μέρες της, αλλά γιά τίς *ουσιαστικές* ελευθερίες –όχι γιά τό δικαίωμα νά ζήσεις αλλά γιά τό δικαίωμα νά κάνεις ό,τι θέλεις τή ζωή σου.)

Η πολιτική σέ μιά τέτοια κοινωνία, άπαλλαγμένη απ' τίς σύγχρονες σαβούρες και άπάτες, δέν είναι παρά ή έρευνα, ή συζήτηση και ή υιοθέτηση λύσεων γιά τά προβλήματα γενικού χαρακτήρα από τά όποια έξαρτάται τό μέλλον τής κοινωνίας –είτε πρόκειται γιά τήν οικονομία, γιά τήν παιδεία ή γιά τίς σχέσεις μέ τόν υπόλοιπο κόσμο, είτε πρόκειται γιά έσωτερικές σχέσεις ανάμεσα σέ διάφορα στρώματα

και κοινωνικές τάξεις. Αυτές οι αποφάσεις αφορούν τό σύνολο του πληθυσμού –και του άνήκου.

Γι' αυτά τά πολιτικά προβλήματα είναι πιθανόν και μάλιστα βέβαιο ότι θά υπάρχουν διαφορετικές κατευθύνσεις, ή καθεμά από τίς όποιες θά είναι ή θά θέλει νά είναι συστηματική και συνεπής, και θά υπάρχουν άνθρωποι πού θά συμμερίζονται αυτές τίς κατευθύνσεις και θά βρίσκονται διασκορπισμένοι τοπικά και επαγγελματικά. Αυτοί οι άνθρωποι θά συγκεντρώνονται γιά νά υποστηρίξουν τίς απόψεις τους –μέ άλλα λόγια, θά σχηματίζουν κόμματα. Τά Συμβούλια, σέ εθνικό επίπεδο, θά πρέπει νά αποφασίσουν αν θεωρούν τόν προσανατολισμό του ενός ή του άλλου κόμματος συμβιβασίμο μέ τήν όργανωση τής καινούριας κοινωνίας και, επομένως, αν αυτό ή τό άλλο κόμμα μπορεί νά λειτουργήσει νόμιμα.

Θά ήταν μάταιο νά κλείσουμε τά μάτια μας μπροστά στην αντίφαση πού υπάρχει ανάμεσα στην ύπαρξη τών κομμάτων και τό ρόλο τών Συμβουλίων. Είναι αδύνατον νά εξακολουθήσουν νά αναπτύσσονται γιά πολύν καιρό και τά δυό ταυτόχρονα. Τά Συμβούλια, έαν πραγματοποιούν τό ρόλο τους, θά είναι ό βασικός ζωντανός χώρος όχι μόνο πάλης αλλά και διαμόρφωσης τών πολιτικών πεποιθήσεων. Ένα κόμμα όμως είναι πάντοτε αποκλειστικός χώρος διαμόρφωσης πεποιθήσεων τών μελών του –καθώς επίσης και αποκλειστικός πόλος τής νομιμοφοσύνης τους. ΈΗ παράλληλη ύπαρξη τών Συμβουλίων και τών κομμάτων σημαίνει ότι ένα μέρος από τήν πραγματική πολιτική ζωή θά διαδραματίζεται έξω από τά Συμβούλια και ότι όρισμένοι άνθρωποι θά τείνουν νά ενεργούν μέσα στα Συμβούλια σέ συνάρτηση μέ αποφάσεις πού θά έχουν ήδη ληφθεί άλλου. Αυτή ή τάση, αν κατέληγε νά επικρατήσει, θά όδηγούσε γρήγορα στην άτροφία και τελικά στην εξαφάνιση τών Συμβουλίων. Αντίστροφα, ή σοσιαλιστική εξέλιξη δέν μπορεί νά χαρακτηρίζεται παρά από τήν προοδευτική άτροφία τών κομμάτων.

Αυτή ή αντίφαση δέν μπορεί νά σησται μέ μία μολυβιά ή μέ νομικές διατάξεις. ΈΗ ύπαρξη τών κομμάτων εκφράζει τήν επιδίωση τών χαρακτηριστικών τών κληρονομημένων από τήν καπιταλιστική κοινωνία –και πιά συγκεκριμένα, τήν επιδίωση διαφορετικών συμφερόντων και ιδεολογιών πού τούς αντιστοιχούν ακόμα και μετά τήν εξαφάνιση αυτών τών συμφερόντων. Οι άνθρωποι δέν θά σχηματίσουν κόμματα υπέρ ή κατά τής θεωρίας τών κβάντα, ούτε μέ άφορμή άλλες διαφορές αντίληψεων γιά τό ένα ή τό άλλο ιδιαίτερο σημείο. ΈΗ ζωή ή ή άτροφία τών κομμάτων θά είναι τό ακριβές μέτρο τής ικανότητας τής εργατικής έξουσίας νά ένοποιήσει τήν κοινωνία.⁴⁹

Έάν υπάρχουν κόμματα πού εκφράζουν τήν επιδίωση αντιθέτων συμφερόντων ή ιδεολογιών, θά υπάρξει επίσης ένα σοσιαλιστικό έρ-

γατικό κόμμα μέ κατεύθυνση τήν ύποστήριξη αυτού εδώ του προσανατολισμού. Θά είναι άνοικτό σέ όλους τούς όπαδούς τής έξουσίας τών Συμβουλίων και θά διαφοροποιηθεί από όλα τά άλλα κόμματα και στό πρόγραμμά του και στην πρακτική του άκριβώς σ' αυτό τό σημείο: ή βασική του δραστηριότητα θά άποσκοπει μόνο στό νά συγκεντρώσουν τά Συμβούλια όλη τήν έξουσία και νά γίνουν τά μοναδικά/ κέντρα τής πολιτικής ζωής. Αυτό συνεπάγεται επίσης ότι θά άγωνιστεί ένάντια στην κατοχή τής έξουσίας από ένα ιδιαίτερο κόμμα, όποιοδήποτε κι αν είναι.

Πραγματικά, είναι προφανές ότι ή δημοκρατική δομή τής έξουσίας στη σοσιαλιστική κοινωνία άποκλείει «νά έχει τήν έξουσία» ένα κόμμα, αυτές οι λέξεις δέν έχουν καν νόημα στα πλαίσια πού έχουμε περιγράψει. Στο βαθμό πού μεγάλα ρεύματα γνώμων σχηματίζονται και διαχωρίζονται σέ σημαντικά θέματα, είναι δυνατόν οι εκπρόσωποι τής πλειοψηφούσας άποψης νά είναι πιά συχνά από άλλους αντιπρόσωποι στα Συμβούλια κλπ. (Αυτό, έντούτοις, δέν είναι καθόλου άπύλυτο, γιατί ένας εκπρόσωπος σέ ένα Συμβούλιο εκλέγεται κυρίως βάσει μιάς καθολικής έμπιστοσύνης πού δέν έξαρτάται άναγκαστικά από τή θέση πού έχει πάρει γιά τό ένα ή τό άλλο θέμα.) Άλλά τά κόμματα δέν θά είναι όργανισμοί πού θά διεκδικούν τήν έξουσία, και ή κεντρική Συνέλευση τών Συμβουλίων δέν θά είναι ένα «εργατικό κοινοβούλιο», οι άνθρωποι δέν θά έχουν εκλεγεί σαν μέλη ενός κόμματος. Τό ίδιο πράγμα ίσχύει γιά τήν Κυβέρνηση πού προέρχεται από αυτή τή Συνέλευση.⁵⁰

Ό ρόλος ενός σοσιαλιστικού εργατικού κόμματος θά είναι, χωρίς άμφιβολία, μεγάλος στην άρχή, θά έχει νά υπερασπιστεί μέ τρόπο συστηματικό και συνεπή αυτή τήν αντίληψη, θά έχει νά δώσει έναν σημαντικό άγώνα γιά νά ξεσκεπάσει και νά καταδικάσει τίς γραφειοκρατικές τάσεις, όχι μόνο γενικά αλλά εκεί όπου παρουσιάζονται συγκεκριμένα, επίσης –και ίσως τό κυριότερο– θά είναι τό μόνο ικανό στην άρχή νά ύποδειξει σύντομα τούς δρόμους και τά μέσα όργάνωσης και κυριαρχίας τής τεχνικής και τών τεχνικών πού θά επιτρέπουν τή σταθεροποίηση και τήν άνθιση τής εργατικής δημοκρατίας. ΈΗ δουλειά του κόμματος θά μπορεί π.χ. νά επιταχύνει σημαντικά τήν εγκαθίδρυση τών μηχανισμών δημοκρατικής σχεδιοποίησης πού αναλύσαμε παραπάνω. Πράγματι, τό κόμμα είναι ή μοναδική μορφή μέ τήν όποία μπορεί νά πραγματοποιηθεί ακόμα και στην έμμεταλλευτική κοινωνία μία συγχώνευση τών διανοουμένων και τών εργατών –ή όποια άλλως δέν είναι δυνατή από αυτήν τήν κοινωνία– και ή όποία μπορεί έπομένως νά επιτρέψει τή γρήγορη χρησιμοποίηση τής τεχνικής γιά τήν ύπηρεσία τής εργατικής έξουσίας.

Έάν όμως μερικά χρόνια μετά τήν επανάσταση τό κόμμα «έξακολουθεί νά αναπτύσσεται», αυτό θά είναι τό πιά σίγουρο σημάδι ότι

είναι νεκρό —σάν σοσιαλιστικό εργατικό κόμμα.

Οί ελευθερίες και η δικτατορία του προλεταριάτου

Τό πρόβλημα τών πολιτικών ελευθεριών παρουσιάζεται από δύο απόψεις: ελευθεριών πολιτικών οργανώσεων και δικαιώματα τών διαφόρων κοινωνικών στρωμάτων.

Μόνο τά Συμβούλια, σέ εθνική κλίμακα, μπορούν νά είναι κριτές του έπιτροπτού ή όχι χαρακτήρα τών δραστηριοτήτων μιάς απολιτικής οργάνωσης. Τό βασικό κριτήριο πού θά πρέπει νά τά κατευθύνει σ' αυτή τήν κρίση δέν μπορεί νά είναι άλλο από τούτο: αυτή ή οργάνωση αποσκοπεί νά επαναφέρει ένα καθεστώς εκμετάλλευσης —μέ άλλα λόγια, αποσκοπεί νά καταργήσει τήν εξουσία τών Συμβουλίων; 'Αν κρίνουν ότι από συμβαίνει, τά Συμβούλια έχουν τό δικαίωμα και τό καθήκον νά άμυνθούν άπαγορεύοντας αυτές τίς δραστηριότητες. Είναι ξεκάθαρο ότι αυτό τό κριτήριο απέχει πολύ από τό νά δίνει αυτόματα μιά απάντηση για κάθε συγκεκριμένη περίπτωση —άλλά είναι επίσης ξεκάθαρο ότι μιά τέτοια αυτόματη απάντηση δέν μπορεί νά υπάρξει και ότι τά Συμβούλια θά έχουν κάθε φορά τήν πολιτική εϋθύνη τής απάντησης βαδίζοντας ανάμεσα σέ δύο κινδύνους έξίσου σημαντικούς: νά αφήσουν άτιμώτητα τή δράση τών έχθρών του σοσιαλισμού πού αποσκοπούν νά τόν σκοτώσουν —ή νά τόν σκοτώσουν τά ίδια μέ άκραίους περιορισμούς τής πολιτικής ελευθερίας. Καί δέν πρέπει νά υποτιμήμε τή σημασία αυτού του προβλήματος λέγοντας ότι ένα πολιτικό ρεύμα, όταν είναι έστω και λίγο σημαντικό, δέν μπορεί παρά νά αντιπροσωπεύεται στά Συμβούλια: είναι άπόλυτα νοητό και μάλιστα πιθανότατο ότι στά Συμβούλια θά υπάρξουν τάσεις *αντιτιθέμενες* στήν άπόλυτη εξουσία τών Συμβουλίων.

Πραγματικά, ή «νομιμότητα τών σοβιετικών κομμάτων» μέ τήν όποία ό Τρότσκι κίμζε, τό 1936, ότι δίνει απάντηση σ' αυτό τό πρόβλημα δέν τό λύνει καθόλου. 'Αν ό μοναδικός κίνδυνος για τή σοσιαλιστική κοινωνία ήταν ό κίνδυνος πού θά διέτρεχε από άστικά «παλινορθωτικά» κόμματα, είναι πιθανόν ότι, καθώς αυτά τά κόμματα δέν θά βρισκανε ύποστήριξη στίς εργατικές Συνελεύσεις, θά αποκλειόνταν αυτόματα από τήν πολιτική νομιμότητα. 'Αλλά ό σοβαρός κίνδυνος πού διατρέχει μιά σοσιαλιστική επανάσταση, μετά τήν άνατροπή του ιδιωτικού καπιταλισμού, δέν προέρχεται από τίς παλινορθωτικές τάσεις: προέρχεται από τίς *γραφειοκρατικές* τάσεις. Τέτοιου είδους τάσεις μπορούν νά βρούν ύποστήριξη σέ τμήματα τής εργατικής τάξης, και ένας λόγος παραπάνω είναι ότι τό πρόγραμμα τους δέν αποσκοπεί και δέν θά αποσκοπεί ποτέ στήν επαναφορά τών παραδοσιακά γνωστών μορφών εκμετάλλευσης, αλλά εμφανίζεται σάν μιά «παραλλαγή» του σοσιαλισμού. 'Ο γραφειοκρατικός στό ξεκίνημα του, τότε πού είπα και πιό επικίνδυνος, δέν είναι ούτε ένα κοινωνι-

κό σύστημα ούτε ένα ξεκαθαρισμένο πρόγραμμα: είναι άπλώς μιά συμπεριφορά. Τά Συμβούλια δέν θά μπορούν νά τόν καταπολεμήσουν παρά ξεκινώντας από τή συγκεκριμένη έμπειρία τους. 'Αλλά ένα επαναστατικό ρεύμα μέσα στά Συμβούλια θά καταγγέλλει συνεχώς τήν «ένιαία διοίκηση του εργοστασίου από τό διευθυντή» —όπως εφαρμόζεται στή Ρωσία— ή τήν κεντρική διεύθυνση τής οικονομίας από ένα ξεχωριστό όργανο —όπως στή Ρωσία, τήν Πολωνία ή τή Γιουγκοσλαβία— σάν μιά παραλλαγή, όχι του σοσιαλισμού αλλά τής εκμετάλλευσης: και θά άγωνιστεί για νά τεθούν εκτός νόμου οι οργανώσεις πού ύποστηρίζουν τέτοιους σκοπούς.

Δέν είναι καν άναγκαίο νά προσθέσουμε ότι, άν μπορούν νά καταστούν αναπόφευκτοι περιορισμοί τής *πολιτικής δραστηριότητας* τής μιάς ή τής άλλης οργάνωσης, κανένας περιορισμός δέν είναι νοητός στον τομέα τής *ιδεολογίας* και του *πολιτισμού*.⁵¹

'Αλλά τό πρόβλημα μπαίνει άνεξάρτητα από τό θέμα τών πολιτικών οργάνωσης: όλα τά στρώματα του πληθυσμού έχουν και μπορεί από τήν άρχή νά έχουν τά ίδια δικαιώματα και νά συμμετέχουν έξίσου στήν πολιτική διεύθυνση τής κοινωνίας; Τί σημαίνει σ' αυτές τίς συνθήκες ή δικτατορία του προλεταριάτου;

'Η δικτατορία του προλεταριάτου σημαίνει αυτό τό άναμφισβήτητο γεγονός: ότι ή πρωτοβουλία και ή διεύθυνση τής σοσιαλιστικής επανάστασης και τής μετατροπής τής κοινωνίας πού έπακολουθεί δέν μπορεί παρά νά άνήκει στο *προλεταριάτο*. Σημαίνει λοιπόν ότι τό σημείο εκκίνησης και τό κέντρο τής σοσιαλιστικής εξουσίας θά είναι τά *εργατικά Συμβούλια* μέ τήν άκριβή έννοια του όρου. 'Αλλά τό προλεταριάτο δέν αποσκοπεί νά εγκαθιδρύσει μιά δικτατορία *πάνω* στήν κοινωνία και στά άλλα στρώματα του πληθυσμού: αποσκοπεί νά εγκαθιδρύσει τό σοσιαλισμό, δηλαδή μιά κοινωνία όπου οι διαφορές ανάμεσα σέ κοινωνικά «στρώματα» ή τάξεις θά πρέπει νά μειώνονται γρήγορα και τελικά νά εξαφανιστούν. Τό προλεταριάτο δέν μπορεί νά κατευθύνει τήν κοινωνία προς τό σοσιαλισμό παρά στο βαθμό πού εξασφαλίζει τή συνεργασία τών άλλων στρωμάτων του πληθυσμού προς αυτή τήν κατεύθυνση, τούς αναγνωρίζει κάθε άυτονομία συμβιβάσιμη μέ τόν γενικό προσανατολισμό τής κοινωνίας, τούς άνυψώνει στο ρόλο *υποκειμένων* τής πολιτικής διεύθυνσης και δέν τούς κάνει —πράγμα πού θά ήταν αντίθετο προς όλο τόν προσανατολισμό του— άντικείμενα τής δικιάς του διεύθυνσης. Αυτό τό πράγμα έκφράζει ή *γενική* οργάνωση τής κοινωνίας σέ Συμβούλια, ή έκτεταμένη *άυτονομία* αυτών τών Συμβουλίων, ή *συμμετοχή* όλων αυτών τών Συμβουλίων στήν κεντρική εξουσία, πού όρισαμε παραπάνω.

'Εάν ή άριθμητική ύπεροχή του προλεταριάτου δέν είναι μεγάλη, εάν ή επανάσταση βρísκεται, στήν άρχή, σέ μιά θέση ιδιαίτερα δύσκολη, εάν άλλα στρώματα παίρνουν στάση ένεργητικής έχθρότητας

πρός την έξουσία των εργατικών Συμβουλίων, ή δικτατορία του προλεταριάτου θα μεταφραστεί συγκεκριμένα σε μία *άνιση* συμμετοχή των διαφόρων στρωμάτων του πληθυσμού στην κεντρική έξουσία. Έτσι θα ήταν ικανόν να υποχρεωθεί το προλεταριάτο, στην άρχή, να μη δώσει σπ' αγροτικά Συμβούλια π.χ. παρά μία ψήφο με μικρότερο βάρος από των άλλων Συμβουλίων, με την προοπτική να αυξησει αυτό το βάρος έφ'όσον, με τον καιρό, ή ταξική ένταση θα μειώνεται.

Άλλά ή πραγματική σημασία αυτού του προβλήματος είναι περιορισμένη. Το προλεταριάτο δέν μπορεί να κρατήσει την έξουσία παρά μόνον αν κερδίσει με τό μέρος του την πλειοψηφία των *μισθωτών* στρωμάτων, ακόμα κι αν δέν ανήκουν στή βιομηχανία. Οί μισθωτοί όμως αποτελούν ή συντριπτική πλειοψηφία των σύγχρονων κοινωνιών –καί κάθιμέρα πού περνάει αυξάνει ή σημασία τους. Μ'έτέτοιες προϋποθέσεις, έάν μία ισχυρή πλειοψηφία του προλεταριάτου των έργοστασίων κι ή πλειοψηφία των άλλων μισθωτών στρωμάτων είναι με τό πλευρό της επαναστατικής έξουσίας, μία πολιτική αντιπολίτευση της αγροτιάς (πού, εξάλλου, δέν είναι καθόλου ένα όμοιογενές μπλόκ) δέν θά αποτελούσε ζωική απειλή για τό νέο καθεστώς· κι αν αυτά τά στρώματα δέν είναι στό πλευρό του, δέν βλέπει κανείς, έτσι ή άλλως, πώς αυτή ή έξουσία θά μπορούσε να εγκαθιδρυθεί και, ακόμα λιγότερο, να παραμείνει.

ΤΑ «ΜΕΤΑΒΑΤΙΚΑ» ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

Η κοινωνία για την οποία μιλήσαμε δέν είναι ό κομμουνισμός, ό όποιος προϋπάρχει την καθολική έλευθερία και την πλήρη κυριαρχία των ανθρώπων στίς δραστηριότητές τους, την άπουσία κάθε καταναγκασμού και την άφθονία –με λίγα λόγια, μία καινούρια δομή του ανθρώπινου όντος.

Άλλά αυτή ή κοινωνία είναι ό σοσιαλισμός, και ό σοσιαλισμός είναι ή *μοναδική μεταβατική κοινωνία* ανάμεσα στό καθεστώς έκμετάλλευσης και τόν κομμουνισμό, ό μοναδικός τύπος κοινωνίας πού είναι ικανός να όδηγήσει την ανθρωπότητα στόν κομμουνισμό. Ό,τι δέν είναι σοσιαλισμός, όπως τόν όρίσαμε, δέν είναι μεταβατική κοινωνία αλλά *έκμεταλλευτική κοινωνία*. Κάθε εκμεταλλευτική κοινωνία είναι, αν τό θέλουμε κοινωνία μετάβασης –άλλά μετάβασης προς μία άλλη μορφή εκμετάλλευσης. Η μετάβαση προς τόν κομμουνισμό δέν είναι δυνατή παρά μόνον αν ή εκμετάλλευση καταργηθεί άμέσως –γιατί άλλως ή εκμετάλλευση διαιωνίζεται και μεγαλώνει από μόνη της. Η κατάργηση της εκμετάλλευσης δέν είναι δυνατή παρά μόνον αν κάθε στρώμα *χωριστών διευθυνόντων* καταργηθεί –γιατί στίς σύγχρονες κοινωνίες αυτή ή διαίρεση σε διευθύνοντες και εκτελεστές είναι ή ρί-

ζα της εκμετάλλευσης. Η κατάργηση κάθε χωριστής διεύθυνσης σημαίνει την *εργατική διεύθυνση* σε όλους τούς τομείς της κοινωνικής δραστηριότητας. Η εργατική διεύθυνση δέν είναι δυνατή παρά μόνο στό πλαίσιο νέων μορφών άμεσης δημοκρατικής όργάνωσης των παραγωγών, πού εκπροσωπούν τα *Συμβούλια* και αυτή ή διεύθυνση δέν μπορεί να στερεωθεί και να έπεκταθεί παρά στό βαθμό πού κτυπάει τίς βαθιές ρίζες της άλλοτριώσης σε όλους τούς τομείς και, κατά πρώτο λόγο, στόν τομέα της *έργασίας*.

Αυτή ή θέση κατά βάθος συμπίπτει άπόλυτα με την ουσία των ιδεών του Μάρξ και του Λένιν για αυτό τό πρόβλημα. Ό Μάρξ δέν είχε ποτέ αντιμετώπισει παρά μία μορφή μεταβατικής κοινωνίας ανάμεσα στόν καπιταλισμό και τόν κομμουνισμό πού την όνόμαζε *άδιακρίτως «δικτατορία του προλεταριάτου»* ή «κατώτερη φάση του κομμουνισμού» και είναι αυτόνομη, για τόν Μάρξ, ότι αυτή ή κοινωνία θά σήμαινε από την πρώτη μέρα την κατάργηση της εκμετάλλευσης και του κρατικού όργανου.⁵² Οί θέσεις του Λένιν, στό «Κράτος και Έπανάσταση», δέν είναι απ' αυτή την άποψη παρά επεξήγηση και υποστήριξη των θέσεων του Μάρξ ενάντια στους ρεφορμιστές της έποχής του.

Αυτές οι στοιχειώδεις αλήθειες έχουν παραμορφωθεί ή άποσιωπηθεί συστηματικά μετά από τόν εκφυλισμό της ρωσικής επανάστασης. Άς αφήσουμε κατά μέρος τούς σταλινικούς πού ό ρόλος τους είναι να παρουσιάζουν τά στρατόπεδα συγκέντρωσης, την άπόλυτη έξουσία του διευθυντή του έργοστασίου, τό μεροκάματο κατ' άποκοπήν και τό σταχανοβισμό σαν την τελειωτική εικόνα του σοσιαλισμού. Άλλά, με μία μορφή πιό επιτήδεια και έξίσου επικίνδυνη, ό ίδιος μύθος έχει διαδοθεί απ' τό τροτσικιστικό ρεύμα και από τόν ίδιο τόν Τρότσκι, πού κατάφεραν να έφεύρουν έναν καθημερινά μεγαλύτερο αριθμό «μεταβατικών κοινωνιών» πού τίς διπλώνουν όπως μπορούν ή μία μέσα στην άλλη. Άνάμεσα στόν κομμουνισμό και τόν καπιταλισμό υπάρχει ό σοσιαλισμός· ανάμεσα όμως στό σοσιαλισμό και τόν καπιταλισμό υπάρχει τό «εργατικό Κράτος»· ανάμεσα στό «εργατικό Κράτος» και τόν καπιταλισμό υπάρχει τό «εκφυλισμένο εργατικό Κράτος» (πού με ή σειρά του, μία και ό εκφυλισμός είναι μία διαδικασία, επιδέχεται διαβαθμίσεις: εκφυλισμένο, πολύ εκφυλισμένο, τερατωδώς εκφυλισμένο κλπ.). Μετά τόν πόλεμο είδαμε να γεννιούνται μία όλόκληρη σειρά εργατικά Κράτη πού ήταν εκφυλισμένα, χωρίς να έχουν υπάρξει ποτέ εργατικά (τίς δορυφόρες χώρες). Όλα αυτά τά λένε, για να άποφύγουν να αναγνωρίσουν ότι ή Ρωσία ξανάγινε εκμεταλλευτική κοινωνία πού δέν έχει τίποτα τό σοσιαλιστικό, ούτε από κοντά ούτε από μακριά, και ότι ό εκφυλισμός της ρωσικής επανάστασης μάς υποχρεώνει να επανεξετάσουμε τό σύνολο των θεμάτων των σχετικών με τό πρόγραμμα και τό περιεχόμενο του σοσιαλι-

σμού, τὸ ρόλο τοῦ προλεταριάτου, τοῦ κόμματος κλπ.

Ἡ ἰδέα μιᾶς «μεταβατικῆς κοινωνίας» διαφορετικῆς ἀπὸ τῆ σοσιαλιστικῆς κοινωνία γιὰ τὴν ὁποία μιλήσαμε, εἶναι ἕνας ἐμπαιγμός. Αὐτὸ δὲν σημαίνει –κάθε ἄλλο– ὅτι δὲν ὑπάρχουν *προβλήματα* μεταβατικά· κατὰ κάποιον τρόπο ὅλη ἡ σοσιαλιστικὴ κοινωνία καθορίζεται ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ αὐτῶν τῶν προβλημάτων, καὶ ἡ δραστηριότητά της ἀποσκοπεῖ στὸ νὰ τὰ ἐπιλύσει. Ἀλλὰ ὑπάρχουν ἐπίσης μεταβατικὰ προβλήματα μὲ μιὰ πιὸ αὐστηρὴ ἔννοια: εἶναι τὰ προβλήματα πού ἀπορρέουν ἀπὸ τὶς συγκεκριμένες ἀρχικὲς συνθήκες πού ἀντιμετωπίζει κάθε φορὰ μιὰ σοσιαλιστικὴ ἐπανάσταση καὶ πού ἐνκολύνουν ἢ δυσκολεῦν, κατενθύνουν πρὸς τὴ μιὰ ἢ τὴν ἄλλη μορφή τῆ συγκεκριμενοποίηση τῶν ἀρχῶν πού εἶναι ἡ οὐσία τοῦ σοσιαλισμοῦ.

Ἡ ἐπανάσταση λ.χ. δὲν μπορεῖ νὰ ἀρχίσει παρὰ σὲ μιὰ χώρα ἢ μιὰ ομάδα χωρῶν. Ἐξαιτίας αὐτοῦ θὰ ἔχει νὰ ὑποστῆ πιέσεις ὁποιασδήποτε φύσης καὶ διάρκειας. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὅποια καὶ νὰ εἶναι ἡ ταχύτητα τῆς διεθνούς ἐπέκτασης τῆς ἐπανάστασης, ὁ βαθμὸς ὠριμότητος μιᾶς χώρας θὰ παίξει σημαντικό ρόλο στὴ συγκεκριμενοποίηση τῶν ἀρχῶν τοῦ σοσιαλισμοῦ. Ἡ γεωργία π.χ. θὰ εἶναι πρόβλημα πιθανότατα σημαντικό στὴ Γαλλία· καὶ δὲν θὰ εἶναι καθόλου σημαντικό στὶς ΗΠΑ ἢ στὴν Ἀγγλία (ὄπου, ἀντίστροφα, τὸ πρόβλημα θὰ πῆγαζε ἀπὸ τὴν ἐντονη ἐξάρτηση τῆς χώρας ἀπὸ τὶς εἰσαγωγὲς εἰδῶν διατροφῆς). Κατὰ τὴν διάρκειά της ἀνάληψή της μὲς ὀδηγηθήκαμε νὰ συζητήσουμε πολλὰ προβλήματα αὐτοῦ τοῦ τύπου καὶ πιστεύουμε πὼς δεῖξαμε ὅτι σὲ κάθε περίπτωση ὑπάρχουν λύσεις πού συμφωνοῦν μὲ τὸ νόημα τοῦ σοσιαλισμοῦ. Δὲν μπορέσαμε νὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ τὰ ἰδιαίτερα προβλήματα πού θὰ δημιουργοῦσε μιὰ παρατεταμένη ἀπομόνωση τῆς ἐπανάστασης σὲ μιὰ χώρα –καὶ δὲν μποροῦμε ἄλλωστε νὰ τὸ κάνουμε ἐδῶ. Ἐλπίζουμε ὅμως ὅτι ἡ ἀνάληψη πού προηγεῖται δεῖχνει ἔμμεσα πόσο λάθος εἶναι νὰ πιστεῦει κανεὶς ὅτι τὰ προβλήματα πού δημιουργοῦνται ἀπὸ τέτοια ἀπομόνωση εἶναι ἄλυτα, ὅτι μιὰ προλεταριακὴ ἔξουσία ἀπομονωμένη πρέπει νὰ πεθάνει ἡρωικά ἢ νὰ ἐκφυλιστεῖ, ὅτι τὸ πολὺ πολὺ μπορεῖ νὰ «κρατηθεῖ» περιμένοντας. *Δὲν μπορεῖς νὰ περιμένεις, δὲν μπορεῖς νὰ κρατηθεῖς παρὰ οἰκοδομώντας τὸ σοσιαλισμὸ* –ἀλλιῶς εἶσαι ἤδη ἐκφυλισμένος καὶ δὲν περιμένεις τίποτα πιά. Αὐτὴ ἡ οἰκοδόμησις τοῦ σοσιαλισμοῦ ἀπὸ τὴν πρώτη μέρα γιὰ μιὰ ἐργατικὴ ἔξουσία, ὄχι μόνον εἶναι δυνατὴ –εἶναι ἀναγκαία, ἀλλιῶς αὐτὴ ἡ ἔξουσία δὲν εἶναι πιά ἐργατικὴ ἔξουσία.⁵³

Τὸ πρόγραμμα πού ἀναπτύξαμε εἶναι ἕνα πρόγραμμα *ἐπίκαιρο, πραγματοποιήσιμο σήμερα* σὲ μιὰ χώρα μὲ μέση ἐκδιομηχάνιση. Καθορίζει τὰ μέτρα –ἢ τὸ πνεῦμα τῶν μέτρων– καὶ τὸν προσανατολισμὸ πού θὰ πρέπει νὰ υἰοθετήσουν τὰ Συμβούλια ἀπὸ τὶς πρώτες ἑβδομάδες τῆς ἔξουσίας τους, εἴτε ἐπεκτείνεται σὲ πολλές χώρες εἴτε σὲ μιὰ

μόνον. Ἴσως, ἂν ἐπρόκειτο γιὰ τὴν Ἀλβανία, νὰ μὴν μποροῦσε νὰ γίνε τίποτα. Ἀλλὰ, ἂν αὐριο στὴ Γαλλία ἢ ἀκόμα στὴν Πολωνία –ὄπως χθὲς στὴν Οὐγγαρία– σχηματίζονταν ἐργατικὰ Συμβούλια, ἐγκαθίδρυναν τὴν ἔξουσία τους καὶ δὲν εἶχαν νὰ ἀντιμετωπίσουν μιὰ ἔξωτερικὴ στρατιωτικὴ ἐπέμβαση, δὲν θὰ μποροῦσαν νὰ κάνουν τίποτε ἄλλο ἀπὸ:

– Νὰ ἐνθωθῶν ὁμοσπονδιακὰ σὲ μιὰ κεντρικὴ Συνέλευση καὶ νὰ αὐτοανακηρυχθῶν μοναδικὴ ἔξουσία στὴ χώρα.

– Νὰ πραγματοποιήσουν τὸν ἐξοπλισμὸ τοῦ προλεταριάτου καὶ τὴ διάλυση τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ καὶ τῆς ἀστυνομίας.

– Νὰ θεσπίσουν τὴν ἀπαλλοτρίωση τῶν καπιταλιστῶν, τὴν καθάρση ὄλων τῶν διευθυνόντων τῆς παραγωγῆς καὶ τὴ διεύθυνση κάθε ἐπιχειρήσεως ἀπὸ τοὺς ἐργαζομένους τῆς ἐπιχειρήσεως, ὀργανωμένους στὸ Συμβούλιό τους.

– Νὰ διακηρύξουν ὅτι καταργοῦν τὶς νόρμες δουλειᾶς καὶ νὰ ἐγκαθιδρῦσουν τὴν πλήρη ἐξίσωση τῶν μισθῶν καὶ τῶν εἰσοδημάτων κάθε εἶδους.

– Νὰ καλέσουν τὶς ἄλλες κατηγορίες μισθωτῶν νὰ σχηματίσουν Συμβούλια καὶ νὰ πάρουν στὰ χέρια τους τὴ διεύθυνση τῶν ἀντίστοιχων ἐπιχειρήσεών τους.

– Νὰ καλέσουν τοὺς ἐργαζομένους τῶν κρατικῶν ὑπηρεσιῶν, κυρίως, νὰ σχηματίσουν Συμβούλια, νὰ διακηρύξουν τὴ μετατροπὴ αὐτῶν τῶν ὑπηρεσιῶν σὲ ἐπιχειρήσεις στερημένες ἀπὸ κάθε γενικὴ ἔξουσία καὶ διευθυνόμενες ἀπὸ τοὺς ἐργαζομένους πού ἀπασχολοῦν.

– Νὰ καλέσουν τοὺς ἀγρότες καὶ τὶς ὑπόλοιπες κατηγορίες τῶν μισθωτῶν τοῦ πληθυσμοῦ νὰ σχηματίσουν Συμβούλια καὶ νὰ στείλουν τοὺς ἀντιπροσώπους τους στὴν κεντρικὴ Συνέλευση.

– Νὰ ὀργανώσουν τὸ «σχεδιοστάσιο» καὶ νὰ ὑποβάλουν γρήγορα στὴν ἐγκριση τῶν Συμβουλίων ἐπιχειρήσεως ἕνα πρῶτο οἰκονομικὸ προσωρινὸ σχέδιο.

– Νὰ ἀπευθυνθοῦν στοὺς ἐργαζομένους τῶν ἄλλων χωρῶν ἐξηγώντας τὸ περιεχόμενον καὶ τὴ σημασία αὐτῶν τῶν μέτρων.

Ἐν ὅλα αὐτὰ τὰ μέτρα θὰ ἦταν *ἀμέσου ἀνάγκης* –καὶ περιέχουν τὴν οὐσία τῆς διαδικασίας τῆς οἰκοδόμησις τοῦ σοσιαλισμοῦ.

1. Στην παραγωγή, στο εργαστήριο του εργοστασίου - όχι στην «οικονομία» και την «αγορά».

2. Πρόκειται βέβαια για το σημερινό «'Ανώτατο Σοβιέτ».

3. Παρά τον κίνδυνο να ενισχύσουμε την «ουτοπική» όψη αυτού του κειμένου, χρησιμοποιήσαμε παντού μιλώντας για τη σοσιαλιστική κοινωνία τον μέλλοντα, για να αποφύγουμε τη χρήση του υποθετικού λόγου που στο τέλος γίνεται ανιαρός. Είναι αυτονόητο ότι αυτός ο τρόπος έκφρασης δεν επηρεάζει καθόλου την εξέταση των προβλημάτων, και ο αναγνώστης μπορεί εύκολα να αντικαταστήσει το «'Η σοσιαλιστική κοινωνία θα είναι...» με το «'Ο συγγραφέας πιστεύει ότι η σοσιαλιστική κοινωνία θα είναι...».

Ός προς την ουσία: περιορίσαμε ήθελημένα στο ελάχιστο τις αναφορές στην ιστορία ή στη βιβλιογραφία. 'Αλλά οι ιδέες που διατυπώνονται στις σελίδες που ακολουθούν δεν είναι παρά οι θεωρητικές διατυπώσεις της εμπειρίας ενός αιώνα εργατικών αγώνων: εμπειρία θετική ή αρνητική, συμπεράσματα άμεσα ή συμπεράσματα έμμεσα, απαντήσεις δοσμένες πραγματικά σε προβλήματα που έχουν δημιουργηθεί ή απαντήσεις σε προβλήματα που δεν θα ήταν δυνατόν να μη δημιουργηθούν σε περίπτωση που ή τάδε ή ή δείνα επανάσταση είχε προχωρήσει. Δεν υπάρχει φράση σ' αυτό το κείμενο που να μην είναι έτσι δεμένη με τα προβλήματα τα οποία καλυμμένα ή ανοιχτά έχουν ήδη συναντήσει οι εργατικοί αγώνες. Αυτό θα έπρεπε να κλείσει τη συζήτηση για τον «ουτοπισμό».

Μιά ανάλογη επεξεργασία των προβλημάτων μιάς σοσιαλιστικής κοινωνίας έχει δοθεί από τον Anton Pannekoek στο πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου του «Τά εργατικά συμβούλια» (Μελβούρνη 1950). Στα περισσότερα από τα θεμελιώδη σημεία ή άποψή μας είναι εξαιρετικά παραπλήσια με τη δική του.

4. 'Ηδη ο Μπακούνιν διατύπωσε το πρόβλημα του σοσιαλισμού σαν το πρόβλημα «της ένταξης των ατόμων σε δομές που θα τις καταλαβαίνουν και θα μπορούν να τις ελέγξουν».

5. Την έκφραση τη χρησιμοποιεί ήδη ο 'Ενγκελς, *'Αντί-Ντίριγκ* (έκδ. Κόστ), 3ος τόμ., σ. 52.

6. 'Ετσι μπορούσαμε και διαβάσαμε πριν από λίγα χρόνια από την πένα ενός «φιλοσόφου» πάνω κάτω τα εξής: Πώς θα μπορούσε κανείς να συζητήσει τις απόψεις του Στάλιν, αφού αγνοεί τα στοιχεία με τα οποία μόνο αυτός μπορούσε να τις θεμελιώσει (Σάροτ, *Οι κομμουνιστές και η ειρήνη*).

7. 'Ο Λένιν δεν χάνει ευκαιρία στο *Κράτος και 'Επανάσταση* να υπερασπιστεί την ιδέα της άμεσης δημοκρατίας ενάντια στους ρεφορμιστές της εποχής του, που την άποκαλύσαν με περιφρόνηση «πρωτόγονη δημοκρατία».

8. Πολλά κείμενα γι' αυτή την άποψη της ζωής στην επιχείρηση έχουν δημοσιευτεί στο περιοδικό *Socialisme ou Barbarie*.

9. 'Ακόμα μιά φορά δεν προσπαθούμε εδώ να καθορίσουμε καταστατικά με απόλυτη ασφάλεια. Είναι φανερό ότι τό να συλλέγεις και να μεταδίδεις πληροφορίες, π.χ., δεν είναι ούδέτερη λειτουργία. Δεν μπορούν να μεταδίδονται όλες οι πληροφορίες. Θά ήταν ο πιο σίγουρος τρόπος για να γίνουν ακατανόητες ή χωρίς ενδιαφέρον - και επομένως ο ρόλος της Κυβέρνησης είναι προφανώς ρόλος πολιτικός, ακόμα και απ' αυτή την άποψη. Γι' αυτό εξάλλου την ονομάζουμε Κυβέρνηση και όχι «Κεντρική 'Υπηρεσία Τύπου». 'Αλλά αυτό που έχει σημασία είναι ότι είναι καθαρά δικό της καθήκον και τό να πλη-

ροφορεί, ότι έχει την ευθύνη αυτής της λειτουργίας. Τό καθαρό καθήκον της σημερινής Κυβέρνησης είναι να κρύβει την πραγματικότητα από τον πληθυσμό.

10. 'Εντούτοις σ' αυτό καταλήγει ο όρισμός του Λένιν: 'Ο σοσιαλισμός είναι τό Σοβιέτ συν ο έξηλεκτρισμός.

11. Οι άκαδημαϊκοί οικονομολόγοι έχουν αναλύσει τό γεγονός ότι ή επιχείρηση διαλέγει ανάμεσα σε διάφορες μεθόδους που είναι έξισου παραγωγικές τεχνικά και ότι έτσι ή οικονομία καταλήγει σε μιά τεχνολογία που εφαρμόζεται στην παραγωγή σαν συγκεκριμενοποίηση της τεχνικής (πού είναι τό σύνολο των γενικών πρακτικών ίκανοτήτων μιάς δεδομένης εποχής). Βλ., π.χ., Τζόαν Ρόμπινσον, *'Η συσσώρευση του κεφαλαίου*, Λονδίνο 1956, σ. 101-178. 'Αλλά σ' αυτές τις αναλύσεις παρουσιάζουν την έπιλογή σαν να άπορρφε από κριτήρια ύπολογισμού κέρδους και, κυρίως, από την εξέταση των «σχετικών τιμών του κεφαλαίου και της εργασίας». Αυτή ή άφηρημένη άποψη ελάχιστο έπιτρέπει να δει κανείς την πραγματικότητα της βιομηχανικής εξέλιξης. 'Ο Μάρξ, αντίθετα, ύπογραμμίζει διαρκώς τό κοινωνικό περιεχόμενο της εκμηχάνισης, τό ρόλο της στην ύποδούλωση των εκμεταλλευόμενων.

12. 'Η μεγάλη προσφορά της άμερικάνικης ομάδας που δημοσιεύει την *'Αλληλογραφία* είναι ότι άσχολήθηκε ξανά με την άνάλυση της κρίσης της κοινωνίας από την άποψη της παραγωγής και την έφαρμοσε στις συνθήκες της εποχής μας. Βλ. τά κείμενά τους μεταφρασμένα και δημοσιευμένα στο περιοδικό *S. ou B.*: «'Ο άμερικάνος εργάτης» του Paul Romano (άρ. 1 ως 5-6), και «'Η άνοιχοδόμηση της κοινωνίας» της Ria Stone (άρ. 7 και 8).

Στή Γαλλία ο Ph. Guillaume άσχολήθηκε ξανά μ' αυτή την άποψη (6λ. τό άρθρο του «'Εκμηχάνιση και προλεταριάτο», άρ. 7 του *S. ou B.*). Πολλές ιδέες του παρόντος κειμένου του όφείλονται, άμεσα ή έμμεσα.

13. *Τό Κεφάλαιο*, έκδ. Molitor, τόμ. 14, σ. 114-115.

14. Ποίηση σημαίνει κυριολεκτικά δημιουργία.

15. Τό κείμενο του Ντ. Μοτέ «Τό εργοστάσιο και ή εργατική διεύθυνση» (δημοσιευμένο στο *S. ou B.*, άρ. 22) είναι ήδη μιά έμπρακτη άπάντηση - προερχόμενη μέσα από τό εργοστάσιο - στα συγκεκριμένα προβλήματα εργατικής διεύθυνσης και όργάνωσης της δουλειάς στην κλίμακα του εργοστασίου. Παραπέμπουμε γι' αυτά τά θέματα σ' αυτό τό κείμενο και συζητάμε εδώ μόνο τά προβλήματα του εργοστασίου ως *συνόλου*.

16. Βλ. π.χ. στην πολύ καλή συνοπτική έκθεση της «βιομηχανικής κοινωνιολογίας» που προσφέρει ο J.A.C. Brown (*'Η κοινωνική ψυχολογία της βιομηχανίας*, Πένγκουιν, 1954) την πλήρη αντίφαση ανάμεσα στη συντριπτική άνάλυσή του της καπιταλιστικής παραγωγής και στα μόνα συμπεράσματα που θγάζει: ήθικολογικές παροτρύνσεις στη διεύθυνση για να δείξει περισσότερη «κατανόηση», να «βελτιωθεί», να «έκδημοκρατιστεί» κλπ. Κι άς μή μάς πούν πώς ένας «βιομηχανικός κοινωνιολόγος» δεν παίρνει στάση, πώς περιγράφει άπλά τά γεγονότα και δεν θέτει κανόνες όταν συμβουλευεί τον διεθυντικό μηχανισμό να «βελτιωθεί», παίρνει κατ' ανάγκη θέση - και μιά θέση που μόνος του άπέδειξε προηγουμένως πώς είναι τελείως ουτοπική.

17. Βλ. τά κείμενα του 20ού Συνεδρίου του Κ.Κ. της Ε.Σ.Σ.Δ. και την άνάλυση του Κ.Λ. Λεφόρ «'Ο ολοκληρωτισμός χωρίς τον Στάλιν», άρ. 19 του *S. ou B.*, ιδιαίτερα σ. 59-62.

18. Βλ. τό κείμενο του Μοτέ που αναφέραμε πιο πάνω.

19. Βλ. σχετικά με την άκρα διόγκωση των «μη παραγωγικών» ύπηρεσιών

στό σύγχρονο έργοστάσιο τό άρθρο του Ζ. Βιβιέρ «Η ζωή στό έργοστάσιο», άρ. 12 του *S. ou B.*, σ. 39-41. Ο Βιβιέρ ύπολογίζει, γιά τήν επιχείρηση πού περιγράφει, ότι χωρίς όρθολογιστική αναδιοργάνωση των ύπηρεσιών, 30% των ύπαλλήλων των γραφείων είναι υπεράριθμοι (ύπογραμμισμένο στό κείμενο).

20. Μέ άλλα λόγια, αυτό πού άμφισβητούμε ριζικά είναι ότι είναι δυνατόν νά ύπάρχει μιά τεχνική ικανή νά οργανώσει τους ανθρώπους πού δέν θά προέρχεται από τους ίδιους τους ανθρώπους. (Ίδέα τελικά τόσο παράλογη όσο ή ιδέα μιας ψυχανάλυσης στην όποία ό ψυχαναλυόμενος θά έμνε έξωτερικό στοιχείο και δέν θά ήταν παρά μιά «τεχνική» του ψυχαναλυτή.) Αυτό πού ύπάρχει είναι μόνο τεχνικές της καταπίεσης και του καταναγκασμού και τεχνικές πού παίζουν μέ τό άτομικό οικονομικό συμφέρον του εργάτη -και πού άλλωστε, τελικά, δέν πετυχαίνουν ποτέ τό σκοπό τους.

21. Βλ. τό κείμενο του Μοτέ πού αναφέραμε πύό πάνω.

22. Θά μπορούσαμε νά προσθέσουμε: (1) Ότι εξαρτάται επίσης από τήν τεχνική πρόοδο. Άλλά αυτή ή πρόοδος είναι βασικά συνάρτηση των επενδύσεων, πού είναι άμεσα ή έμμεσα άφιερωμένες στην έρευνα. (2) Ότι εξαρτάται από τήν εξέλιξη της παραγωγικότητας της εργασίας. Άλλά αυτή εξαρτάται μέ τή σειρά της από τό κατά εργάτη διαθέσιμο κεφάλαιο και από τό τεχνικό έπίπεδο (δύο παράγοντες πού μάς ξαναπαγαίνουν στην επένδυση) και κυρίως από τή στάση των παραγωγών άπέναντι στην οικονομία. Αυτή ή στάση των παραγωγών είναι στενά συνδεδεμένη μέ τή στάση τους άπέναντι στους στόχους του σχεδίου και μέ τή μέθοδο μέ τήν όποία έχουν καθοριστεί, έπομένως μάς ξαναστέλνει στους παράγοντες πού συζητάμε στό κείμενο.

23. Η γραφειοκρατική «σχεδιοποίηση» πού εφαρμόζεται στή Ρωσία και σίς δορυφόρες χώρες δέν άποδεικνύει τίποτα, ούτε πός τή μιά κατεύθυνση ούτε πός τήν άλλη. Είναι τό ίδιο άντιορθολογιστική, περιέχει τήν ίδια άναρχία και σπατάλη («έξωτερική», ανεξάρτητα από τή σπατάλη μέσα στά έργοστάσια και τήν παραγωγή), όπως και ή καπιταλιστική «άγορά» -άν και όπωσδήποτε μέ άλλη μορφή. Έχουμε κάνει μιά σύντομη περιγραφή αυτής της σπατάλης και μιά άνάλυση των πηγών αυτού του άνορθολογισμού στό κείμενο «Η προλεταριακή επανάσταση ενάντια στή γραφειοκρατία», άρ. 20 του *S. ou B.*, σ. 139-155.

24. Η σχετική βιβλιογραφία αύξάνει καθημερινά. Τό άναγκαίο ξεκίνημα γιά όποιον θέλει νά μελετήσει τό θέμα μένει πάντα τό έργο του Β. Λεόντιεφ *Η διάρθρωση της άμερικάνικης οικονομίας* (Ν. Ύόρκη, 1951). Βλ. επίσης Β. Λεόντιεφ κ.ά. *Μελέτες γιά τή διάρθρωση της άμερικάνικης οικονομίας*, Ν. Ύόρκη, 1953.

25. Βλ. τό βιβλίό του Τ. Κοορμάνς *Activity analysis of production and allocation*, Ν. Ύόρκη, 1951.

26. Η διαίρεση της οικονομίας σε καμιά εκατοντάδα κλάδους, πού άντιστοίχει στή *σημερινή* ικανότητα των ηλεκτρονικών εγκεφάλων, βρίσκεται περίπου στή μισή άπόσταση άνάμεσα στή διαίρεση σε δύο τομείς, άγαθά παραγωγής και άγαθά κατανάλωσης -μέ τήν όποία δούλευε ό Μάρξ- και μέ τίσ μερικές χιλιάδες κλάδους πού θά απαιτούσε μιά διαίρεση εντελώς άυστηρή. Είναι πιθανόν ότι θά είναι άρκετή στήν πρακτική. Θά μπορούσε εύκολα έξάλλου νά τελειοποιηθεί από τώρα μέ μιά λύση του προβλήματος σε πολλά διαδοχικά στάδια.

27. Οί άπεργίες της Νάντ τό 1955 εξέλιχθηκαν μέ βάση ένα αίτημα άντιεργαρχικό όμοιόμορφης αύξησης γιά όλους. Τά συγγραφείζοντα έργατικά Συμβού-

λια ζητούσαν τήν κατάργηση των κανόνων παραγωγής και έναν άυστηρό περιορισμό της ιεραρχίας. Ό,τι αφήνουν και φαίνεται οί έπίσημες δηλώσεις δείχνει ότι ένας διαρκής άγώνας ενάντια στην ιεραρχία γίνεται μέσα στα ρωσικά έργοστάσια. Βλ. τίσ παραπομπές της σημείωσης 23.

28. Τό πρόβλημα της ιεραρχίας των μισθών συζητήθηκε έκτεταμένα στό άρθρο «Οί παραγωγικές σχέσεις στή Ρωσία», άρ. 2 του *S. ou B.*, σ. 50-66, και «Η δυναμική του καπιταλισμού», άρ. 13 του ίδιου περιοδικού, σ. 67-69.

29. Δέν λαμβάνουμε ύπόψη μας στό έξής τό πρόβλημα της δημόσιας κατανώλωσης.

30. Ο Κέινς, στό κυριότερο έργο του τό άφιερωμένο σ' αυτό τό θέμα, και μετά από μετριοπαθή χρήση διαφορικών εξισώσεων, καταλήγει στό συμπέρασμα ότι ό κυριότερος καθοριστικός παράγοντας των επενδύσεων είναι τά «ζωτικά πνεύματα» των επιχειρηματιών (*Γενική θεωρία*, σ. 161-162). «Όσο γιά τήν ιδέα ότι τό ύψος των επενδύσεων καθορίζεται βασικά από τό έπιτόκιο και ότι τό έπιτόκιο άπορρέει από τό παιγνίδι των «πραγματικών δυνάμεων της παραγωγικότητας και της άποταμίευσης» πάει καιρός πού έχει καταρριφθεί από τήν ίδια τήν άκαδημαϊκή οικονομία (Βλ. π.χ. Τζόαν Ρόμπινσον, *Τό έπιτόκιο και άλλες μελέτες*, 1951).

31. Μάταια θά έψαχνε κανείς νά βρει μέσα στα άφθονα έργα του κ. Μπετελέμ τήν παραμικρή προσπάθεια γιά μιά όποιαδήποτε λογική δικαιολόγηση του ρυθμού συσώρευσης πού «διαλέγει» ή ρώσική γραφειοκρατία. «Όσοσιαλισμός» κάτω τέτοιων «θεωρητικών» δέν σημαίνει μονάχα: ό Στάλιν (ή ό Χρουστσόφ) μόνον είναι σέ θέση νά γνωρίζει. Σημαίνει επίσης: αυτή ή γνώση, από τήν ίδια της τή φύση, δέν είναι δυνατόν νά κοινοποιηθεί στην ύπόλοιπη άνθρωπότητα. Σε μιά άλλη χώρα, και σε άλλους καιρούς, αυτό όνομαζόταν Φύρερ-πριντσιπ.

32. Αυτή ή καθαρή αύξηση δέν είναι προφανώς τό άθροισμα απλώς και μόνο των αύξήσεων σε κάθε τομέα: πολλά στοιχεία προστίθενται και άφαιρούνται, γιά νά περάσουμε από τή μιά στην άλλη. Τέτοια είναι π.χ. οί «ένδιάμεσες χρήσεις» των προϊόντων κάθε τομέα, άπ' τή μιά μεριά, οί «έξωτερικές οικονομίες» άπ' τήν άλλη (μιά επένδυση σ' έναν κλάδο, καταργώντας μιά τοπική στενότητα, μπορεί νά επιτρέψει τή χρησιμοποίηση παραγωγικών δυνατοτήτων πού ήδη ύπήρχαν, αλλά σπαταλούντουσαν μέχρι τότε). Άλλά ό ύπολογισμός αυτής της καθαρής αύξησης δέν παρανοιάζει κάποια ιδιαίτερη δυσκολία: γίνεται αυτόματα, ταυτόχρονα μέ τόν ύπολογισμό των «ένδιάμεσων στόχων» (μαθηματικά, ή λύση του ενός δίνει άμέσως τή λύση του άλλου).

Συζητήσαμε τό πρόβλημα του συνολικού προορισμού του όγκου των επενδύσεων. Ο χώρος δέν μάς επιτρέπει νά συζητήσουμε τό πρόβλημα της έκλογής των συγκεκριμένων επενδύσεων. Άς περιοριστούμε σε μερικές ύποδείξεις. Η κατανομή των επενδύσεων σε τομείς είναι αυτόματη από τή στιγμή πού θά καθορισθεί ό τελικός στόχος (τό τάδε έπίπεδο τελικής κατανώλωσης συνεπάγεται άμεσα ή έμμεσα τή δείνα παραγωγική δύναμη κάθε τομέα). Η έκλογή ενός όρισμένου τύπου επένδυσης μεταξύ πολλών πού έχουν τό ίδιο άποτέλεσμα δέν μπορεί παρά νά εξαρτάται βασικά από θεωρήσεις σχετικές μέ τήν κατάσταση πού ό ένας ή ό άλλος τύπος έξοπλισμού δημιουργεί γιά τους εργαζόμενους πού τίσ χρησιμοποιούν και, σύμφωνα μέ ό,τι, ή άποψη αυτών των εργαζομένων είναι άποφασιστική. Μεταξύ ίσοδύναμων έξοπλισμών (θερμική ή ύδραυλική παραγωγή ηλεκτρικού ρεύματος π.χ.) τό κριτήριο της άποδοτικότητας είναι πάντα εφαρμόσιμο. Έκεί πού ό ύπολογισμός της άποδοτικότητας συνεπάγεται τή χρήση ενός «λογιστικού» έπιτοκίου, ή σοσιαλιστική

κοινωνία θα είναι ακόμα σε θέση ανωτερότητας σε σχέση με την καπιταλιστική οικονομία: θα χρησιμοποιεί σαν επίτοκιο τό ποσοστό ανάπτυξης της οικονομίας, γιατί μπορεί να αποδειχτεί ότι αυτά τα δύο ποσοστά πρέπει να είναι αναγκαστικά τα ίδια σε μία ορθολογιστική οικονομία (φόν Νόιμαν, 1937).

33. 'Απ' αυτή την άποψη, τα νούμερα που δείχνουν κάθε χρόνο την πραγματοποίηση κατά 101% των σχεδίων θα αποτελούσαν, αν δεν ήταν ψεύτικα, την πιο αυστηρή καταδίκη της ρωσικής οικονομίας και κοινωνίας. Πράγματι, αυτό θα σήμαινε ότι σε διάστημα πέντε χρόνων τίποτα δεν συμβαίνει σ' αυτή τη χώρα, ούτε μία πρωτότυπη ιδέα δεν φύτρωσε πουθενά (ή, άλλως, ότι ο Στάλιν τις είχε όλες προβλέψει και ενσωματώσει εκ των προτέρων στο σχέδιο, αφήνοντας με την καλοσύνη του στους εφευρέτες την αυταπάτη και τη χαρά της ανακάλυψης).

34. Περιπτώκα, οικονομικά προβλήματα αλλά καθόλου άλντα, παρουσιάζονται σ' αυτό τό σημείο, με τά όποια δυστυχώς δέν μπορούμε νά ασχοληθούμε έδω. Συνοψίζονται στό εξής: Πώς γίνεται ό καθορισμός των τιμών όταν ή άγροτικών προϊόντων σε μία σοσιαλιστική οικονομία; 'Η δυσκολία είναι ότι ή εφαρμογή όμοιορφων τιμών μπορεί νά διατηρήσει σημαντικές άνισότητες άποδοχών (διαφορετικές προσόδους) μεταξύ άγροτικών κοινοτήτων ή ακόμη μεταξύ άγροτών της ίδιας κοινότητας. 'Η πλήρης λύση του προβλήματος έξαρτάται προφανώς από την πλήρη κοινωνικοποίηση της γεωργίας. Στο με- ταξύ, θά πρέπει νά εφαρμοστούν ένδιάμεσες λύσεις. Μιά τέτοια λύση θά μπορούσε νά είναι π.χ. ή φορολόγηση των πιο «πλούσιων» κοινοτήτων, συνδυασμένη με έπιχορηγήσεις που θά δίνονται στις πιο φτωχές κοινότητες, έτσι που νά περιοριστούν σημαντικά αυτές οι άνισότητες (ή πλήρης κατάργηση τους μ' αυτό τό μέσο θά ίσοδυναμούσε με μία έξαναγκαστική κοινωνικοποίηση). 'Αξίζει νά σημειωθεί ότι ένα μέρος από τις σημερινές άποδόσεις όφείλεται στη διατήρηση καλλιιεργειών σε φτωχά έδάφη με εφαρμογή της τεχνολογίας ή με πρωτόγονα έκμεταλλευτικά μέσα, που έπιχορηγεί τό καπιταλιστικό κράτος για πολιτικούς λόγους.' Η σοσιαλιστική έξουσία θά μπορεί νά περιορίσει γρήγορα αυτές τις διαφορές άνοημένη νά έπιχορηγήσει δραστηριότητες μη άποδοτικές και προσφέροντας άλλες λύσεις στους ένδιαφερόμενους άγρότες -καθώς επίσης και δοηθώντας τόν μηχανικό έξοπλισμό των ύγιών αλλά φτωχών κοινοτήτων.

35. Για τή διάρθρωση μιάς μεγάλης 'Ασφαλιστικής 'Εταιρείας στό δρόμο της γρήγορης «έκβιομηχάνισης», τόσο τεχνικά όσο και κοινωνικά και πολιτικά, βλ. τό άρθρο του 'Ανρί Κολέ 'Η άπεργία στις Γ.Α. - 'Η ζωή, άρ. 7 του Σ. ου Β., σ. 103-110, και του Ρ. Μπεσιέ Μιά έμπειρία έργατικής όργάνωσης: Τό Συμβόλιο του προσωπικού των Γ.Α. - 'Η Ζωή, άρ. 20 του ίδιου περιοδικού, σ. 1-64. Για την ίδια εξέλιξη στις ΗΠΑ, που περικλείει όλο και περισσότερο τους τριτογενείς τομείς, βλ. C. Wright Mills, *White Collar*, Ν. 'Υόρκη, 1951, ιδιαίτερα σ. 192-198. Για νά ύπολογίσουμε τή σημασία των μεταβολών που μπορούμε νά περιμένουμε σ' αυτόν τόν τομέα, πρέπει νά καταλάβουμε ότι ή έκβιομηχάνιση των γραφείων και των «ύπηρεσιών» και, τελικά, ή έκβιομηχάνιση της «πνευματικής» εργασίας είναι ακόμα στα πρώτα της θήματα. Βλ. Ν. Wiener, *Cybernetics*, Ν. 'Υόρκη και Παρίσι, 1951, σ. 37-38.

Σ' έναν έντελώς άλλο τομέα, τόν τομέα του θεάτρου, μπορούμε νά συγκρίνουμε τις ιδέες που διατυπώνουμε στό κείμενο με τόν πολλαπλό ρόλο -οικονομικό, πολιτικό, διεύθυνσης της εργασίας- που έπαιξε, κατά τή διάρκεια της σύγγραφής επανάστασης, ή επαναστατική 'Επιτροπή των εργαζομένων αυτού του κλάδου. Βλ. «Οί καλλιτέχνες του θεάτρου και του κινηματογράφου

κατά τή διάρκεια της σύγγραφής επανάστασης», άρ. 20 του Σ. ου Β., σ. 95-104.

36. Παρόλο που ή λέξη στά ρωσικά σημαίνει «συμβούλιο», δέν πρέπει νά συγχέουμε τό ρωσικό Σοβιέτ με τό Συμβούλιο για τό όποιο μιλάγαμε συνεχώς σ' αυτό τό κείμενο. Αυτό τό Συμβούλιο, βασισμένο στην έπιχείρηση, μπορεί νά παίξει τόσο ένα ρόλο πολιτικό όσο και ένα ρόλο διεύθυνσης της παραγωγής. Είναι από την ύπόστασή του ένας όργανισμός καθολικός. Τό Σοβιέτ των έργατικών εκπροσώπων της Πετρούπολης τό 1905, προϊόν της γενικής άπεργίας, αν και αποτελούσαν αποκλειστικά από εργάτες, έμεινε ένα όργανο αποκλειστικά πολιτικό. Τά Σοβιέτ του 1917, βασισμένα ως επί τό πλείστον στην περιοχή, ήταν όργανα καθαρά πολιτικά μέσω των όποιων πραγματοποιούνταν τό κοινό μέτωπο όλων των λαϊκών στρωμάτων που ήταν αντίθετα με τό παλιό καθεστώς (βλ. Τρότσκι, 1905 και 'Ιστορία της Ρωσικής 'Επανάστασης). 'Ο ρόλος τους άντιστοιχούσε στις συνθήκες της χώρας, ιδιαίτερα στην «καθυστέρηση» της ρωσικής οικονομίας και κοινωνίας και στα «άστικοδημοκρατικά» στοιχεία της επανάστασης του 1917. Με αυτή τή μορφή άνήκουν στό παρελθόν. 'Η κανονική μορφή εκπροσώπησης των εργαζομένων στη σημερινή έποχή είναι άναμφισβήτητα τό Συμβούλιο έπιχείρησης.

37. Βλ. Κράτος και 'Επανάσταση.

38. Βλ. στό βιβλίο του J. Ellul *La technique ou l'enjeu du siecle*, Παρίσι 1954, τό κεφάλαιο IV: 'Η τεχνική και τό Κράτος. Παρά τή ριζικά λανθασμένη όπτική του, τό βιβλίο του Ellul παρουσιάζει τό προτέρημα ότι αναλύει μερικώς από αυτές τις βασικές πλευρές του σύγχρονου κράτους που εύθυμα άγνοούνται από τους περισσότερους κοινωνιολόγους και πολιτικούς συγγραφείς, «μαρξιστές» ή όχι.

39. 'Ο σχηματισμός Συμβουλίων των εργαζομένων των κρατικών ύπηρεσιών ήταν μια από τις διεκδικήσεις των σύγχρονων εργατικών Συμβουλίων.

40. Είναι ξεκάθαρο ότι όχι μόνο τά μέσα αλλά και ή συνολική αντίληψη του πολέμου για μία σοσιαλιστική χώρα δέν μπορεί νά άντιγραφούν από τις ίμπεριαλιστικές χώρες, και ό,τι είπαμε για την καπιταλιστική τεχνολογία ίσχύει και για τή στρατιωτική τεχνική: δέν ύπάρχει ούδέτερη στρατιωτική τεχνική, δέν ύπάρχει άτομική βόμβα στην ύπηρεσία του σοσιαλισμού. 'Ο Ph. Guillaume έδειξε καθαρά ότι μία προλεταριακή επανάσταση πρέπει αναγκαστικά νά άναπτύξει μία δική της στρατηγική και μεθόδους σύμφωνες με τους κοινωνικούς και ανθρώπινους σκοπούς της (βλ. «'Ο πόλεμος και ή έποχή μας», άρ. 3 και 5-6 του Σ. ου Β.). 'Η αναγκαιότητα των λεγομένων «στρατηγικών» δπλων δέν είναι, έπομένως, καθόλου αυτονόητη για μία επαναστατική έξουσία.

41. Στή Γαλλία αυτή ή Συνέλευση θά μπορούσε νά σχηματιστεί από 1.000 έως 2.000 άντιπρόσωπους (ένας άντιπρόσωπος για 10.000 ή 20.000 εργαζομένων). Πρέπει νά βρεθεί ένας συμβιβασμός άνάμεσα σε δύο απαιτήσεις: αυτή ή Συνέλευση, σαν Συνέλευση που πρέπει νά θγάζει πραγματική δουλειά, δέν πρέπει νά είναι πολύ πολυάριθμη· άπ' τήν άλλη μεριά, πρέπει νά παρέχει την πιο πλατιά και πιο άμεση εκπροσώπηση των σωμάτων από τά όποια προέρχεται.

42. Αυτή είναι ή άποψη του J. Ellul στό βιβλίο του που προαναφέραμε, του όποιου τό συμπέρασμα είναι ότι «είναι έντελώς μάταιο νά προσπαθεί κανείς είτε νά σταματήσει αυτή τήν εξέλιξη είτε νά τήν πάρει στα χέρια του και νά τήν κατευθύνει». 'Η τεχνική γι' αυτόν δέν είναι παρά ύποδούλωση που άναπτύσσεται από μόνη της, άνεξάρτητα από κάθε κοινωνικό πλαίσιο.

43. Έξετάζονται εκτενώς από τον Πλάτωνα, και ο Πρωταγόρας μ' αυτά ασχολείται σε μεγάλος μέρος.

44. Βλ. C. Wright Mills, *White Collar*, σ. 347-348, και *The Power Elite* (N. Υόρκη, 1956), σ. 134 κ.ε., 145 κ. ε. και άλλου, για την ουσιαστική έλλειψη κάθε σχέσης ανάμεσα στην πολιτική διεύθυνση ή τη διεύθυνση των επιχειρήσεων και τις όποιεσδήποτε «τεχνικές» ικανότητες.

45. Δέν υπάρχει «πολιτική κυβερνητική» ικανή να καθορίσει τα αναγκαία στοιχεία για τη λήψη μιάς απόφασης· μόνον οι άνθρωποι μπορούν να τα καθορίσουν.

46. Ο Πλάτων καθορίζει τον βέλτιστο αριθμό πληθυσμού μιάς πόλεως με τον αριθμό των πολιτών που μπορούν να ακούσουν τη φωνή ενός μόνο ρήτορα. Σήμερα αυτά τα όρια δέν προσδιορίζουν μιά πόλη αλλά έναν πολιτισμό. Παντού όπου τά νεοτεχνικά μέσα είναι διαθέσιμα και όπου μιλιέται μιά κοινή γλώσσα, υπάρχουν τώρα τά στοιχεία μιάς πολιτικής ένότητας που είναι σχεδόν παραπλήσια με τίς πιο μικρές πόλεις της αρχαίας Ελλάδος. Οι δυνατότητες που δημιουργούνται έτσι προς τό καλύτερο ή προς τό χειρότερο είναι τεράστιες (L. Mumford, *Technique et civilisation*, Παρίσι, 1950, σ. 219).

47. Θα μπορούσε να πει κανείς ότι τό πρόβλημα του αριθμού παραμένει και ότι ποτέ οι άνθρωποι δέν θα μπορούν να εκφραστούν σ' ένα λογικό χρονικό διάστημα. Όστόσο: (1) Σέ καμιά συνέλευση που ξεπερνάει τά 15 ή 20 άτομα δέν εκφράζονται όλοι οι παρευρισκόμενοι· ο λόγος είναι φανερός. (2) Οι δυνατές γνώμες δέν είναι άπειρες, ούτε και τά επιχειρήματα. Στίς ελεύθερες εργατικές συγκεντρώσεις, οργανωμένες π.χ. για να αποφασιστεί μιά άπεργία, ποτέ δέν δημιουργήθηκαν δυσκολίες εξαιτίας του αριθμού των όμιλητών· άφου διατυπωθούν οι δύο ή τρεις βασικές γνώμες και ανταλλαχτούν μερικά επιχειρήματα, ή συνέλευση περνάει στην άπόφαση.

Η διάρκεια των λόγων είναι συνηθέστερα αντίστροφως άνάλογη με τό βαρος τους. Ο Benoit Frachon μίλησε στο τελευταίο συνέδριο της Γενικής Εργατικής Συνομοσπονδίας τέσσερις ώρες (*Le Monde*, 19 Ιουνίου 1957) για να μνή πει τίποτα. Ο λόγος του έφόρου που έπεισε τους Σπαρτιάτες να άναλάβουν τον Πελοποννησιακό Πόλεμο καταλαμβάνει στον Θουκυδίδη είκοσι μιά γραμμές (I, 86)· για τό λακωνισμό των επαναστατικών συνελεύσεων, βλ. την περιγραφή των συνεδριάσεων του Σοδιέ της Πετρούπολης από τον Τρότσκι (1905, σ. 97) και την περιγραφή μιάς συνεδρίασης των αντιπροσώπων των εργοστασίων της Βουδαπέστης κατά τη διάρκεια της ούγγαρέζικης επανάστασης από έναν συμμετέχοντα (άρ. 21 του *S. ou B.*, σ. 91-92).

48. Θα μπορούσε κανείς να μεταδώσει, για άστείο, στο ραδιόφωνο και την τηλεόραση τίς συνεδριάσεις του σημερινού Κοινοβουλίου· θα ήταν ένα εξαιρετικό μέσο για να κατέβει ή πώληση των συσκευών.

49. Αυτό που οδηγεί στη συγκρότηση των κομμάτων δέν είναι ή διάσταση γνωμών καθαυτήν, αλλά ή διάσταση σε βασικά σημεία και ή ένότητα -λίγο πολύ συστηματική- κάθε «συνόλου άπόψεων»· με άλλα λόγια, μιά συνολική κατεύθυνση που αντιστοιχεί σε μιά ιδεολογία λίγο πολύ καθορισμένη, ή όποια με τη σειρά της προέρχεται από την ύπαρξη κοινωνικών καταστάσεων που οδηγούν σε αντιτιθέμενους προσανατολισμούς. Αυτές οι κοινωνικές καταστάσεις, όσο υπάρχουν, «προβάλλονται» έτσι πολιτικά, και δέν μπορεί να «καταργηθούν» τά κόμματα -και στο βαθμό που αυτές οι καταστάσεις εξαφανίζονται, είναι παράλογο να σκεφτεί κανείς ότι θα δημιουργηθούν κόμματα από έν γένει «διαφωνίες».

50. Τά γεγονότα της Πολωνίας βεβαίωσαν άλλη μιά φορά ότι τό κόμμα δέν

μπορεί να είναι όργανο κυβέρνησης. (Βλ., άρ. 20 του *S. ou B.*, «Η προλεταριακή επανάσταση ενάντια στη γραφειοκρατία», σ. 167, και άρ. 21 του ίδιου περιοδικού «Ο πολωνικός δρόμος της γραφειοκρατικοποίησης», σ. 65-66).

51. Μιά άληθινή σοσιαλιστική κουλτούρα δέν μπορεί παρά να σημαίνει μιά πραγματική ποικιλία τάσεων, «σχολών» κλπ., πολύ μεγαλύτερη από αυτήν που υπάρχει σήμερα.

52. Βλ. την *Κριτική των προγραμμάτων της Γκότα και Έρφούρτης*.

53. Όλη ή συζήτηση για τό «σοσιαλισμό σε μιά μόνο χώρα» ανάμεσα στη σταλινική φράξια και την άριστερή αντιπολίτευση (1924-1927) δείχνει σε τρομακτικό βαθμό πως οι άνθρωποι γράφουν την ιστορία τους νομίζοντας ότι ξέρουν τί κάνουν, ενώ δέν καταλαβαίνουν τίποτα. Ο Στάλιν ύποστήριξε τη δυνατότητα της οικοδόμησης του σοσιαλισμού στην άπομονωμένη Ρωσία έννοώντας ότι σοσιαλισμός είναι ή εκβιομηχάνιση σύν ή έξουσία της γραφειοκρατίας. Ο Τρότσκι ύποστήριξε ότι αυτή ή οικοδόμηση είναι άδύνατη έννοώντας ότι σοσιαλισμός είναι ουσιαστικά μιά άταξική κοινωνία. Ο καθένας είχε δικιο σε ό,τι ύποστήριξε, και άδικο άρνούμενος τίς θέσεις του άλλου. Στην πραγματικότητα ούτε ο ένας ούτε ο άλλος δέν μιλούσαν για σοσιαλισμό, και κανένας κατά τη διάρκεια όλης της συζήτησης δέν άνέφερε την κατάσταση στα ρωσικά εργοστάσια, τη σχέση του προλεταριάτου με τη διεύθυνση της παραγωγής και τη σχέση του μπολσεβίκικου κόμματος με τό προλεταριάτο, τον κύριο ενδιαφερόμενο της ύπόθεσης σε τελευταία άνάλυση.

ΤΙ ΣΗΜΑΙΝΕΙ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΣ*

Ἡ ἀνάγκη ἑνός σοσιαλιστικοῦ προγράμματος

Εἶναι ἀδύνατο νά μή μᾶς ἐκπλήξει τό πόσο λίγο οἱ σημερινοί σοσιαλιστές συζητοῦν τό ζήτημα τοῦ σοσιαλισμοῦ. Κι ἀκόμα πιό ἐκπληκτικό εἶναι πού ἀκοῦμε τούς ὑποτιθέμενους ἐπαναστάτες νά ὑποστηρίζουν πώς θά ἔπρεπε νά ἀσχοληθοῦμε ἀποκλειστικά μέ τά «πρακτικά» καί «καθημερινά» προβλήματα τῆς ταξικῆς πάλης καί νά ἀφήσουμε τό μέλλον νά φροντίσει γιά τό μέλλον. Αὐτές οἱ ἀντιλήψεις θυμίζουν τήν περίφημη ρήση τοῦ Μπερόνσταιν: «Ἄσχοποι δέν εἶναι τίποτα, τό κίνημα εἶναι τό πᾶν.» Στήν πραγματικότητα κίνημα ὑπάρχει μόνον πρὸς κάποιον στόχο –παρόλο πού αὐτός ὁ στόχος πρέπει νά ἀναπροσδιορίζεται διαρκῶς ὅσο τό κίνημα ἀναπτύσσεται.

Συχνά, γιά νά ἀποφύγουν κάθε ἐμπεριστατωμένη συζήτηση γιά τό ζήτημα τοῦ σοσιαλισμοῦ, χρησιμοποιοῦν ἀποσπάσματα πού ἔχουν διαλέξει μέ ἐπιμέλεια ἀπό τό ἔργο τοῦ Μάρξ, ἀποσπάσματα πού στρέφονται ἐναντίον τῶν οὐτοπικῶν σοσιαλιστῶν. Ἄλλά προφανῶς τά ἀποσπάσματα δέν εἶναι καί ἀποδείξεις. Στήν πραγματικότητα εἶναι τό ἐντελῶς ἀντίθετο: ἀποδείξεις τῆς ἀπουσίας μᾶς ἀληθινῆς ἀπόδειξης. Δέν ἐπικαλεῖται κανεῖς τήν αὐθεντία ἑνός μεγάλου συγγραφέα γιά νά ἀποδείξει πώς τό νερό θά βράσει ἂν τό ἀφήσουμε ἀρκετή ὥρα στή φωτιά. Ἄλλά τί νά σκεφτοῦμε γιά τό βάθος τῆς ὑπόθεσης; Ὁ Μάρξ δικαιολογημένα ἄσκησε πολεμική ἐναντίον ἐκείνων πού ἤθελαν νά ἀντικαταστήσουν μέ λεπτομερειακές καί ἀσθητικές περιγραφές τῆς μελλοντικῆς κοινωνίας τήν ἀνάλυση τῶν πραγματικῶν ἀγῶνων πού διαδραματίζονταν κάτω ἀπό τή μύτη τους. Ὡστόσο, δέν παρέλειψε νά διατυπώσει τίς δικές του ἀπόψεις σχετικά μέ τό πρόγραμμα μᾶς προλεταριακῆς ἐπανάστασης. Πράγματι, ἐνσωμάτωσε τά στοιχεῖα ἑνός τέτοιου προγράμματος στό *Κομμουνιστικό Μανι-*

* Δημοσιεύτηκε στό *International Socialism*, Λονδίνο, τεῦχος Ἐνοιξιῆς 1961. Ἡ *Solidarity* τοῦ Λονδίνου τό τύπωσε σέ μικροσούρα τόν Σεπτέμβριο τοῦ 1961. Τό κείμενο αὐτό γνώρισε πολλές ἀνατυπώσεις, μεταφράστηκε καί δημοσιεύτηκε καί στά ἰταλικά, γαλλικά, γερμανικά, πολωνικά, σουηδικά καί νόρβηγικά. Τό ξαναμετέφρασα ἀπό τά ἀγγλικά ὁ ἴδιος.

φέστο. Δέν άγνόησε καμιά άπό τίς εύκαιρίες πού του πρόσφερε ή άνάπτυξη τής ιστορικής πείρας ή οι άνάγκες του εργατικού κινήματος, για νά διευρύνει, νά έπεξεργαστεί ή και νά τροποποιήξει τίς προηγούμενες προγραμματικές άντιλήψεις του. Γνωρίζουμε τά παραδείγματα τής γενίκευσης τής έμπειρίας τής Παρισινής Κομμούνας μέ τόν όρο «δικτατορία του προλεταριάτου» ή τής «Κριτικής του Προγράμματος τής Γκότα».

Αν ύποστηρίζει κανείς, τό 1961, πώς δέν μπορούμε ούτε όφείλουμε νά προχωρήσουμε μακρύτερα άπό τόν Μάρξ, είναι σαν νά δηλώνει πώς έδώ και όγδόντα χρόνια δέν συνέβη τίποτα τό άξιόλογο. Φαίνεται, στ' άλήθεια, ότι αυτό σκέφτονται όρισμένοι άνθρωποι – συμπεριλαμβανομένων και πολλών ύποτιθέμενων «μαρξιστών». Φυσικά, δέχονται πώς πολλά γεγονότα συνέβησαν και πώς θά 'πρεπε νά καταγραφώσουμε έπιμελώς τό χρονικό τους. Όστόσο, άπορρίπτουν τήν ιδέα ότι αυτά τά γεγονότα επιβάλλουν τήν παραμικρότερη έστω άλλαγή τών προγραμματικών άντιλήψεών τους. Η όργανωτική άποσύνθεσή τους συμβαδίζει μέ τή θεωρητική και πολιτική τους στασιμότητα.

Πιστεύουμε πώς ό,τι συνέβη κατά τήν περίοδο τήν όποία συζητάμε, και κυρίως άπό τό 1917 κι έπειτα, είναι για τούς σοσιαλιστές πιό σημαντικό άπό όποιοδήποτε προηγούμενο γεγονός τής άνθρώπινης ιστορίας. Τό προλεταριάτο πήρε τήν έξουσία σε μιά άχανή χώρα. Άντιστάθηκε νικηφόρα στίς άπόπειρες μιάς άστικής άντεπανάστασης. Έπειτα έξαφανίστηκε βαθμιαία άπό τό ιστορικό προσκήνιο, και ένα καινούριο κοινωνικό στρώμα, ή γραφειοκρατία, έπέβαλε τήν κυριαρχία του στή ρωσική κοινωνία και δάλθηκε νά οικοδομήσει τό «σοσιαλισμό» μέ τίς πιό κτηνώδεις μεθόδους τρομοκρατίας και έκμετάλλευσης. Άντίθετα άπ' όλα τά προγνωστικά –άκόμα και του Τρότσκι– ή ρωσική γραφειοκρατία πέρασε νικηφόρα τή δοκιμασία του μεγαλύτερου πολέμου τής ιστορίας και σήμερα διεκδικεί άπό τίς ΗΠΑ τήν παγκόσμια πρωτιά στό βιομηχανικό και τό στρατιωτικό πεδίο.

Πρίν άπό τόν πόλεμο ό Τρότσκι καθημερινά διατύπωνε τήν πρόβλεψη ότι ή γραφειοκρατία δέν θά μπορούσε νά ξεπεράσει αυτή τήν έσχατη δοκιμασία, έξαιτίας τής «άντίφασης άνάμεσα στά σοσιαλιστικά θεμέλια του καθεστώτος και τόν παρασιτικό και άντιδραστικό χαρακτήρα τής γραφειοκρατίας». Σήμερα οι τροτσκιστές λένε πώς ή άύξανόμενη στρατιωτική δύναμη τής Ρωσίας είναι προϊόν αυτών τών «σοσιαλιστικών θεμελίων». Άν δέν μπορείτε νά καταλάβετε αυτή τή λογική, δέν έχετε παρά νά εφαρμόσετε τόν έξής κανόνα: όταν ένας σπούτνικ μπαίνει καλά στήν τροχιά του, αυτό σημαίνει άναγκαστικά πώς έκτοξεύτηκε άπό τά δάθη τών σοσιαλιστικών θεμελίων. Άν τι-

ναχεί στον άέρα, αυτό όφείλεται στον παρασιτικό χαρακτήρα τής γραφειοκρατίας.

Μετά τόν πόλεμο, τό ίδιο γραφειοκρατικό καθεστώς επιβλήθηκε σε χώρες τόσο διαφορετικές όπως ή Άνατολική Γερμανία και ή Τσεχοσλοβακία, άπό τή μιά μεριά, και ή Βόρεια Κορέα ή τό Βόρειο Βιετνάμ, άπό τήν άλλη, χωρίς προλεταριακή επανάσταση. Άν ή έθνικοποίηση τών μέσων παραγωγής και ό σχεδιασμός είναι τά «θεμέλια» του σοσιαλισμού, προφανώς δέν ύπάρχει κανείς άναγκαιός δεσμός μεταξύ του σοσιαλισμού και τής δράσης τής εργατικής τάξης. Τό μόνο πού έχουν νά κάνουν οι εργάτες είναι νά ψοφήσουν για νά χτίσουν «σοσιαλιστικά» εργοστάσια και νά τά δάλουν μπρός. Όποιαδήποτε τοπική γραφειοκρατία θά μπορούσε, μέ τή συνδρομή εύνοιικών περιορισάσεων και του Κρεμλίνου, νά πραγματώσει αυτόν τό «σοσιαλισμό».

Έπειτα κάτι συνέβη, τό 1956 οι ούγγροι εργάτες πήραν τά όπλα και ξεσηκώθηκαν ενάντια στή γραφειοκρατία. Σχημάτισαν εργατικά Συμβούλια και άπαίτησαν τήν εργατική διαχείριση τής παραγωγής. Έτσι απέδειξαν πώς τό ζήτημα άν ό σοσιαλισμός είναι άπλά «έθνικοποίηση σύν σχεδιασμός» ή άν είναι «εργατικά Συμβούλια σύν εργατική διαχείριση τής παραγωγής» δέν είναι άκαδημαϊκό ζήτημα. Έδώ και πέντε χρόνια ή ιστορία θέτει αυτό τό ζήτημα περισσότερο άπό έπιτακτικά.

Οι παραδοσιακές ιδέες περί σοσιαλισμού γνώρισαν μέ πολλούς και διάφορους τρόπους τή δοκιμασία τών γεγονότων. Είναι άδύνατο νά κλείνουμε τά μάτια μας μπροστά στά συμπεράσματα. Άν σοσιαλισμός είναι έθνικοποιημένη ιδιοκτησία σύν σχεδιασμός σύν δικτατορία του Κόμματος, τότε σοσιαλισμός είναι Χρυσός όφ σύν σπούτνικς σύν «βούτυρο τό 1964», όπως λέει. Μ' αυτή τήν άντίληψη, τό καλύτερο πού έχουμε νά κάνουμε, είναι νά παραμείνουμε αντιπολίτευση στό καθεστώς, άσκώντας κριτική άπό τίς τάξεις του κομμουνιστικού Κόμματος και προσπαθώντας νά «έκδημοκρατίσουμε» και νά «έξανθρωπίσουμε» τό σύστημα. Όσο για τά υπόλοιπα, ποιός ό λόγος νά προσπαθούμε; Η έκβιομηχάνιση μπορεί νά πραγματοποιηθεί χωρίς δημοκρατία. Όπως έλεγε και ό Τρότσκι, κάθε επανάσταση έχει τά «έκτακτα έξοδα» της. Τό ότι έδώ αυτά τά «έκτακτα έξοδα» είναι άληθινά πτώματα, είναι κάτι πού μπορούσαμε νά τό περιμένουμε.

Αυτές οι διαπιστώσεις δέν είναι σημαντικές μόνο για μιά συζήτηση για τό σοσιαλισμό. Η σημασία τους είναι θεμελιώδης άν θέλουμε επιπλέον νά κατανοήσουμε τόν σύγχρονο καπιταλισμό. Σε πολλές καπιταλιστικές χώρες έχουν έθνικοποιηθεί βασικοί οικονομικοί τομείς και έχει πραγματοποιηθεί σε σημαντικό βαθμό ό κρατικός έλεγχος και ό οικονομικός σχεδιασμός. Ό ίδιος ό καπιταλισμός –ό «όρθόδοξος» καπιταλισμός δυτικού τύπου– γνώρισε τεράστιες άλλαγές.

Ἡ πραγματικότητα κλόνισε σκληρά τὶς περισσότερες ἀπὸ τὶς ἰδέες σχετικὰ μὲ αὐτὸν τὸν καπιταλισμό. Γιὰ παράδειγμα, τὴν ἰδέα πὼς ὁ καπιταλισμός δὲν μποροῦσε νὰ ἀναπτύξει ἄλλο τὴν παραγωγή (μὴ ἰδέα πού διατύπωσε σαφέστατα ὁ Τρότσκι στὸ *Μεταβατικὸ πρόγραμμά του*: «Οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις τῆς ἀνθρωπότητας μένουν στάσιμες. Οἱ καινούριες ἐφευρέσεις καὶ βελτιώσεις δὲν καταφέρνουν νὰ ἀνυψώσουν τὸ ἐπίπεδο τοῦ ὑλικοῦ πλοῦτου»)· τὴν ἰδέα πὼς ὑπάρχει μὴ ἀναπόφευκτη διαδοχὴ φάσεων ἀνάπτυξης καὶ ὄλο καὶ βαθύτερων οἰκονομικῶν ὑφέσεων· ὅτι, στὸν καπιταλισμό, τὸ βιοτικὸ ἐπίπεδο τῆς οἰκονομικῶν ὑφέσεων· ὅτι, στὸν καπιταλισμό, τὸ βιοτικὸ ἐπίπεδο τῆς ἐργατικῆς τάξης δὲν μπορεῖ νὰ ἀνέβει οὐσιαστικά καὶ γιὰ πολὺ· ὅτι μὴ ὄλο καὶ μεγαλύτερη δεύτερη βιομηχανικὴ στρατιά εἶναι ἀναπόφευκτη γιὰ τὸ σύστημα. Οἱ «ὀρθόδοξοι» μαρξιστὲς εἶναι ὑποχρεωμένοι ν' ἀνατρέχουν σὲ κάθε λογῆς λεκτικὲς ἀκροβασίες γιὰ νὰ ὑπερασπίσουν αὐτὲς τὶς ἰδέες. Κι ἔτσι κατέληξαν σὲ ὄνειροφαντασίες σχετικὰ μὲ τὴν ἐπόμενη μεγάλη οἰκονομικὴ ὑφεση —πού ἐδῶ καὶ εἴκοσι χρόνια ὑποτίθεται πὼς ὅπου νὰ 'ναι ἐρχεται.

Αὐτὰ τὰ προβλήματα, πού φέρνει στὴν ἐπιφάνεια ἡ ἐξέλιξη τοῦ καπιταλισμοῦ, συνδέονται στενότερα μὲ τὶς προγραμματικὲς ἀντιλήψεις τοῦ σοσιαλιστικοῦ κινήματος. Ὅπως συνήθως, οἱ ὑποτιθέμενοι «ρεαλιστὲς» (πού μὲ δδελυγμία ἀπορρίπτουν κάθε συζήτηση γιὰ τὸ σοσιαλισμό, «ἔνα θέμα πού ἀφορᾷ τὸ ἀπώτερο μέλλον») εἶναι τυφλοὶ μπροστὰ στὴν πραγματικότητα. Ἡ ἴδια ἡ πραγματικότητα ὅμως ἀπαιτεῖ μὴ ἐπανεξέταση, ἐδῶ καὶ τώρα, τῶν θεμελιωδῶν προβλημάτων τοῦ κινήματος. Στὸ τέλος αὐτοῦ τοῦ κειμένου θὰ δεῖξουμε γιὰτί χωρὶς μὴ τέτοια ἐπανεξέταση εἶναι ἀδύνατο νὰ ὑιοθετήσουμε μὴ σωστὴ θέση μπροστὰ στὰ πιὸ ἀπλά, στὰ πιὸ καθημερινά, στὰ πιὸ προσγειωμένα πρακτικὰ προβλήματα. Πρὸς τὸ παρὸν σημειώνουμε τὸ ἔξης προφανές: εἶναι ἀδύνατο νὰ ὑπάρξει *συνειδητὸ* σοσιαλιστικὸ κίνημα ἂν ἀποφεύγει τὴν ἀπάντηση στὸ θεμελιώδες ἐρώτημα «τί εἶναι σοσιαλισμός». Κι αὐτὴ ἡ ἐρώτηση εἶναι ἡ ἄλλη ὀψη αὐτῶν τῶν δύο ἄλλων ἐρωτήσεων: «τί εἶναι καπιταλισμός», καὶ «ποιεῖς εἶναι οἱ πραγματικὲς ρίζες τῆς κρίσης τῆς σύγχρονης κοινωνίας».

Ἡ ἀντίφαση στὴν παραγωγή

Ὁ παραδοσιακὸς μαρξισμὸς θεωρεῖ πὼς ἡ κρίση τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἰδιωτικῆς ἰδιοκτησίας τῶν μέσων παραγωγῆς καὶ τῆς «ἀναρχίας τῆς ἀγορᾶς». Ἔτσι, ἡ κατάργηση τῆς ἰδιωτικῆς ἰδιοκτησίας θὰ ἀνοίγει μὴ καινούρια περίοδο ἀνάπτυξης τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας. Σήμερα μποροῦμε νὰ δοῦμε πὼς τὸ λάθος αὐτῆς τῆς ἀποψῆς ἀποδείχθηκε ἀπὸ τὰ γεγονότα. Στὶς χώρες τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης δὲν ὑπάρχει ἰδιωτικὴ ἰδιοκτησία. Δὲν ὑπάρχουν οἰκονομικὲς ὑφέσεις. Δὲν ὑπάρχει ἀνεργία. Κι ὅμως, οἱ κοινωνικοὶ ἀγῶνες εἶναι τόσο ὀξεῖς ὅσο καὶ στὴ Δύση. Χρειάζεται νὰ

θυμίσουμε τὰ γεγονότα στὴν Ἀνατολικὴ Γερμανία τὸ 1953, στὴν Πολωνία καὶ στὴν Οὐγγαρία τὸ 1956, στὴν Κίνα τὸ 1957, ἢ τοὺς ἀπόηχους τῶν καθημερινῶν ἀγῶνων στὰ ῥωσικὰ ἐργοστάσια, πού τὰ βρισκόμε στὸν ἴδιο τὸν ἐπίσημο σοβιετικὸ Τύπο καὶ στὴ *δημόσια* ἐκθεση τοῦ Χρυστοσῶφ στὸ 206 Συνέδριο τοῦ ΚΚΣΕ;

Ἡ οἰκονομικὴ ἀναρχία, ἡ μαζικὴ ἀνεργία, ἡ στασιμότητα τῆς παραγωγῆς καὶ οἱ μισθοὶ πείνας θεωροῦνταν ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴ σκέψη τόσο ἐκφράσεις τῶν βαθιὰ ριζωμένων στὴ φύση τοῦ καθεστώτος ἀντιφάσεων τοῦ καπιταλισμοῦ ὅσο καὶ κύρια κίνητρα τῆς ταξικῆς πάλης. Σήμερα βλέπουμε πὼς, παρόλο πού δὲν ὑπάρχει ἀνεργία καὶ οἱ μισθοὶ αὐξάνονται, οἱ καπιταλιστὲς συναντοῦν διαρκῶς προβλήματα στὴ διαχείριση τοῦ συστήματός τους καὶ ἡ ταξικὴ πάλη δὲν ἔχει καθόλου ἀποδυναμωθεῖ. Γιὰ βαθύτερους λόγους —πού συνδέονται στενά μὲ τὰ προβλήματα πού συζητάμε σ' αὐτὸ τὸ κείμενο— οἱ μορφὲς αὐτῆς τῆς πάλης τροποποιήθηκαν ἀλλὰ δὲν μειώθηκε ἡ ἔντασή της. Τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἐργατῶν γιὰ τὴν παραδοσιακὴ, «ἀριστερὴ» ἢ ὄχι, «πολιτικὴ» μειώθηκε. Ἀλλὰ οἱ «ἀνεπίσημες» ἀπεργίες στὴ Μεγάλῃ Βρετανία καὶ οἱ «ἀγριες» ἀπεργίες στὶς ΗΠΑ εἶναι ὄλο καὶ πιὸ συχνές. Τὰ ἄτομα πού μπροστὰ σ' αὐτὴ τὴν κατάσταση ἐξακολουθοῦν νὰ παραθέτουν τὰ παλιὰ κείμενα δὲν μποροῦν νὰ προσφέρουν τίποτα στὴν οὐσιαστικὴ καὶ ἀπαραίτητη ἀνασυγκρότηση τοῦ σοσιαλιστικοῦ κινήματος.

Ὁ παραδοσιακὸς μαρξισμὸς τοποθετοῦσε τὶς ἀντιφάσεις καὶ τὸν ἀνορθολογισμό τοῦ καπιταλισμοῦ στὸ ἐπίπεδο τῆς συνολικῆς οἰκονομίας καὶ ὄχι στὸ ἐπίπεδο τῆς παραγωγῆς. (Ἀπὸ δῶ καὶ στὸ ἔξης χρησιμοποιοῦ τὸν ὄρο «μαρξισμός» μὲ τὴν πραγματικὴ ἱστορικὴ του ἔννοια. Ἐννοῶ δηλαδὴ τὶς ἰδέες πού τὸν περισσότερο καιρὸ ὑπερίσχυσαν στὸ μαρξιστικὸ κίνημα, καὶ ἀφήνω κατὰ μέρος τὶς φιλολογικὲς λεπτότητες καὶ τὶς λεπτομερειακὲς ἐρμηνείες τοῦ τάδε ἢ τοῦ δείνα ἀποσπάσματος. Οἱ ἰδέες πού σηζητοῦνται παρακάτω εἶναι αὐστηρά οἱ ἰδέες τοῦ Μάρξ, ὅπως τὶς διατύπωσε στὸ *Κεφάλαιο*.) Σύμφωνα μὲ τὸν Μάρξ, τὸ πρόβλημα θρῖσκόταν στὸ ἐπίπεδο τῆς «ἀγορᾶς» καὶ τοῦ «συστήματος ἰδιοποίησης» καὶ ὄχι στὸ ἐπίπεδο τῆς ἰδιαίτερης ἐπιχείρησης ἢ τοῦ συστήματος παραγωγῆς μὲ τὴν πιὸ συγκεκριμένη, τὴν πιὸ ὑλικὴ του ἔννοια. Φυσικά, σήμερα τὸ καπιταλιστικὸ ἐργοστάσιο ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴ σχέση του μὲ τὴν ἀγορά. Θὰ ἦταν παράλογο γιὰ τὴν ἀγορά νὰ παράγονται προϊόντα πού δὲν πρόκειται νὰ πωληθοῦν. Βέβαια ὁ παραδοσιακὸς μαρξισμὸς ἀναγνωρίζει πὼς τὸ πνεῦμα τοῦ καπιταλισμοῦ διαπερνᾷ ἀπ' ἄκρη σ' ἄκρη τὸ σύγχρονο ἐργοστάσιο: οἱ μέθοδοι καὶ οἱ ρυθμοὶ δουλειᾶς εἶναι πιὸ καταπιεστικοὶ ἀπ' ὅ,τι χρειάζεται, ὁ καπιταλισμὸς ἐνδιαφέρεται λίγο γιὰ τὴ ζωὴ ἢ γιὰ τὴν ὑγεία τῶν ἐργατῶν, καὶ πάει λέγοντας. Ἀλλὰ αὐτὸ *καθαυτὸ* τὸ ἐργοστάσιο, ὅπως εἶναι σήμερα, τὸ θεωροῦν καθαρὴ ἐνσάρκωση

της ὀρθολογικότητας καί τῆς ἀποτελεσματικότητας. Τόσο ἀπό τεχνολογική ἄποψη ὅσο καί ἀπό ὀργανωτική πλευρά, τό σύγχρονο ἐργοστάσιο θεωρεῖται προσωποποίηση τοῦ Λόγου. Ἡ καπιταλιστική τεχνολογία εἶναι ἢ τεχνολογία, ἢ τεχνολογία πού τήν ἐπιβάλλει ἀπόλυτα ἢ παρούσα φάση τῆς ἱστορικής ἀνάπτυξης. Εἶναι ἡ τεχνολογία πού αὐτά τά τυφλά ἐργαλεῖα τοῦ Ἱστορικοῦ Λόγου, οἱ καπιταλιστές, καλλιεργοῦν ἀκούραστα καί ἐφαρμόζουν στήν παραγωγή. Ἡ καπιταλιστική ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς (καταμερισμός τῆς ἐργασίας καί τῶν καθηκόντων, ἐξουχιστικός ἔλεγχος τῆς ἐργασίας ἀπό τό προσωπικό ἐπίβλεψης καί, τελικά, ἀπό τίς ἴδιες τίς μηχανές) θεωρεῖται ἡ κατεξοχὴν ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς ἐπειδή, κυνηγώντας τό κέρδος, προσαρμόζεται ἀσταμάτητα στήν πιό σύγχρονη τεχνολογία καί πραγματοποιεῖ τή μέγιστη δυνατή ἀποτελεσματικότητα τῆς παραγωγῆς. Μὲ λίγα λόγια, ὁ καπιταλισμός δημιουργεῖ τά σωστά μέσα, τά μόνα μέσα –ἀλλά τά χρησιμοποιεῖ γιά κακούς σκοπούς. Σύμφωνα μέ τούς παραδοσιακοὺς μαρξιστές, ἡ ἀνατροπὴ τοῦ καπιταλισμοῦ θά προσανατολίσει πρὸς τούς σωστούς σκοπούς αὐτό τό παραγωγικό ἐργαλεῖο μέ τὴν τεράστια ἀποτελεσματικότητά. Κι ἔτσι θά μπορέσουμε νά τό χρησιμοποιήσουμε γιά τὴν «ἱκανοποίηση τῶν ἀναγκῶν τῶν μαζῶν» ἀντὶ νά χρησιμοποιεῖται γιά «τό μέγιστο δυνατό κέρδος τῶν καπιταλιστῶν». Συνεπῶς θά ἐξαλειφθοῦν καί οἱ ἀπάνθρωπες ὑπερβολές τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου ὀργάνωσης τῆς ἐργασίας. Ἄλλά, σύμφωνα μ' αὐτὴ τὴν παραδοσιακὴ ἄποψη, αὐτὴ ἡ ἀνατροπὴ δέν θά ἀλλάξει τίποτα, καί τίποτα δέν θά μπορεῖ νά ἀλλάξει (ἐκτός ἴσως σέ κάποιο πολὺ μακρινό μέλλον) στήν ὀργάνωση τῆς δουλειᾶς καί στήν ἴδια τὴν παραγωγικὴ δραστηριότητα, τά χαρακτηριστικὰ τῆς ὁποίας ἀπορρέουν ἀναπόφευκτα ἀπὸ τὴν «παρούσα φάση ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων».

Βέβαια ὁ Μάρξ εἶδε πῶς ὁ καπιταλιστικὸς ἐξορθολογισμὸς τῆς παραγωγῆς περιεῖχε μιά ἀντίφαση. Πραγματοποιούνταν μέσ' ἀπὸ τὴν διαρκὴ ὑποδούλωση τῆς ζωντανῆς ἐργασίας (τοῦ ἐργάτη) στὴ νεκρὴ ἐργασία (τὴ μηχανή). Ὁ ἄνθρωπος ἦταν ἀποξενωμένος στὸ βαθμὸ πού τὸν κυριαρχοῦσαν τά ἴδια του τά προϊόντα, τά ἴδια τά δημιουργήματά του (οἱ μηχανές). Εἶχε καταντήσει ἓνα «ἀπλό κομμάτι ἀνθρώπου» ἐξαιτίας τοῦ διαρκῶς ἀξενόμενου καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας. Ἄλλά στὸ πνεῦμα τοῦ Μάρξ αὐτὴ ἡ ἀντίφαση ἦταν ἀφηρημένη, «φιλοσοφική». Ἀφορούσε τὴ μοῖρα τοῦ ἀνθρώπου στήν παραγωγή καί ὄχι τὴν ἴδια τὴν παραγωγή. Ἡ παραγωγή ἀξενόταν *pari passu* μαζί μέ τό μετασχηματισμὸ τοῦ ἐργάτη σέ «ἀπλό ἐξάρτημα» τῆς μηχανῆς, καί ἐξαιτίας αὐτοῦ τοῦ μετασχηματισμοῦ. Ἡ ἀντικειμενικὴ λογικὴ τῆς παραγωγῆς ὀφείλει ἀναγκαστικά νά συντρίβει τίς ἀνάγκες, τίς ἐπιθυμίες, τίς ὑποκειμενικὲς κλίσεις τῶν ἀνθρώπων. Πρέπει νά τούς «πειθαρχεῖ». Δέν μποροῦμε νά κάνουμε τίποτα γι' αὐτό: εἶναι ἀναπό-

τρειπτή συνέπεια τῆς παρούσας φάσης τῆς τεχνολογικῆς ἀνάπτυξης. Εἶναι ἐπίσης, γενικότερα, συνέπεια τῆς ἴδιας τῆς φύσης τῆς οἰκονομίας, πού εἶναι «τό βασίλειο τῆς ἀναγκαιότητας». Καί αὐτὴ ἡ κατάσταση ἐκτείνεται στὸ μέλλον τόσο μακριά ὅσο μποροῦσε νά δεῖ ὁ Μάρξ. Ἀκόμα καί στὴν κοινωνία τῶν «ἐλεύθερα συνεργαζόμενων παραγωγῶν», ὁ Μάρξ δηλώνει (στὸν τρίτο τόμο τοῦ *Κεφαλαίου*) πῶς ὁ ἄνθρωπος δέν θά 'ναι ἐλεύθερος στήν παραγωγή. Τό «βασίλειο τῆς ἐλευθερίας» θά ἐγκαθιδρυθεῖ –ὑποτίθεται– ἔξω ἀπὸ τὴν παραγωγή, λόγω τῆς «μείωσης τῆς ἐργάσιμης μέρας». Ἐλευθερία εἶναι οἱ δραστηριότητες τοῦ ἐλεύθερου χρόνου –αὐτὸ τουλάχιστον φαίνεται νά προκύπτει ἀπ' αὐτά τά λεγόμενα τοῦ Μάρξ.

Ἐμεῖς δηλώνουμε πῶς ἡ πιό πραγματικὴ, ἡ θαυτέρη, ἡ πιό συγκεκριμένη ἀντίφαση τοῦ καπιταλισμοῦ εἶναι στήν πραγματικότητα αὐτὴ ἢ ἀντίφαση τὴν ὁποία ὁ Μάρξ προσέγγιζε σάν μιά ἀπλῶς «φιλοσοφική» ἀντίφαση. Αὐτὴ εἶναι ἡ πηγὴ τῆς διαρκοῦς κρίσης τῆς παρούσας κοινωνίας, τόσο στήν Ἀνατολή ὅσο καί στὴ Δύση. Ἡ «ὀρθολογικότητα» τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς δέν εἶναι παρά ἐπιφάνεια. Χρησιμοποιεῖ ὅλα τά μέσα της γιά νά αὐξήσει τὴν παραγωγή, τὴν ὁποία θεωρεῖ στόχο καθ'αυτὸν. Αὐτὸ καθ'αυτὸ εἶναι ἀπόλυτα ἄνορθολογικὸ.

Ἡ παραγωγή εἶναι μέσο γιά νά ἐκπληρωθοῦν ἀνθρώπινοι στόχοι – ὁ ἄνθρωπος δέν εἶναι μέσο γιά νά ἐκπληρωθεῖ ἡ παραγωγή. Ὁ καπιταλιστικὸς ἀνορθολογισμὸς ἔχει μιά ἄμεση καί συγκεκριμένη ἐκφραση: ἐπειδὴ μεταχειρίζεται τούς ἀνθρώπους στὴν παραγωγή σάν ἀπλά μέσα, τούς μετασχηματίζει σέ ἀντικείμενα, σέ πράγματα. Ἄλλά ἀκόμα καί στήν ἀλυσίδα συναρμογῆς, ἡ παραγωγή βασίζεται στοὺς ἀνθρώπους ὡς ἐνεργὰ καί συνειδητὰ ὄντα. Ὁ μετασχηματισμὸς τοῦ ἐργάτη σέ ἀπλό ἐξάρτημα τῆς μηχανῆς –πράγμα πού ὁ καπιταλισμὸς ἐπιδιώκει σταθερὰ, χωρὶς ποτέ νά τό πραγματώνει πλήρως– συγκρούεται μετωπικά μέ τὴν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς. Ἄν ποτέ ὁ καπιταλισμὸς κατόρθωνε νά πραγματώσει αὐτόν τό μετασχηματισμὸ, ἡ παραγωγικὴ διαδικασία θά κατέρρεε ἀμέσως. Ἀπὸ καπιταλιστικὴ ἄποψη, αὐτὴ ἡ ἀντίφαση ἐκφράζεται ἀπὸ τὴν ταυτόχρονη προσπάθεια, ἀφενὸς, νά περιοριστεῖ ἡ ἐργασία στὴν ἀπλή ἐκτέλεση αὐστηρὰ καθορισμένων ἔργων (ἢ μάλλον αὐστηρὰ καθορισμένων *χειρονομιῶν*) καί, ἀφετέρου, νά γίνεται διαρκῆς ἐκκλιση καί προσφυγὴ στὴν ἐκούσια καί συνειδητὴ *συμμετοχὴ* τοῦ ἐργάτη, στὴν ἱκανότητά του νά κατανοεῖ καί νά πράττει πολὺ περισσότερα ἀπ' ὅσα θεωρεῖται ὅτι πρέπει νά κατανοεῖ καί νά πράττει.

Αὐτὴ ἡ κατάσταση ἐπιβάλλεται στὸν ἐργάτη ὀκτώ ὥρες τὴν ἡμέρα ἢ καί παραπάνω. Ὅπως εἶπε ἓνας ἀπὸ τούς συντρόφους μας στὰ Ἐργοστάσια Ρενό [ὁ Ντ. Μοτέ], ζητοῦν ἀπὸ τὸν ἐργάτη νά συμπεριφέρεται ταυτόχρονα «σάν ρομπὸτ καί σάν ὑπεράνθρωπος». Ἐκεῖ

βρίσκεται μιὰ πηγή ἀτελειώτων ἀντιφάσεων καὶ ἀγώνων σέ ὅλα τὰ ἐργοστάσια, στὰ ὄρυχεία, στὰ ἐργοτάξια καὶ τὰ ἐργαστήρια τοῦ σύγχρονου κόσμου. Κι αὐτὴ ἡ κατάσταση δὲν ἐπηρεάζεται ἀπὸ τίς «ἐθνικοποιήσεις», τὰ «πλάνα», ἀπὸ φάσεις οικονομικῆς μεγέθυνσης ἢ ὑφέσεως, ἀπὸ τὸ ὑψηλὸ ἢ ὄχι ἐπίπεδο τῶν μισθῶν.

Αὐτὴ εἶναι ἡ θεμελιώδης κριτικὴ πού οἱ σοσιαλιστές ὀφείλουν σήμερα νὰ ἀσκήσουν στὴν ὑπάρχουσα ὀργάνωση τῆς κοινωνίας. Παλεύοντας σ' αὐτὸ τὸ μέτωπο, θὰ διατυπώσουν ρητὰ αὐτὸ πού κάθε ἐργάτης, σέ κάθε ἐργοστάσιο, σέ κάθε γραφεῖο, νιώθει κάθε στιγμὴ καθημερινά καὶ προσπαθεῖ νὰ τὸ ἐκφράσει ἀδιάκοπα μὲ τὴν ἀτομικὴ ἢ συλλογικὴ του δράση.

Ἡ καπιταλιστικὴ παραγωγή

Στὴν κοινωνία μας οἱ ἄνθρωποι περνοῦν τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ζωῆς τους στὴ δουλειά. Κι αὐτὴ ἡ δουλειά τούς εἶναι ἄγχος καὶ δραστηριότητα χωρὶς νόημα. Εἶναι ἄγχος γιατί ὁ ἐργάτης διαρκῶς ὑποτάσσεται σέ μιὰ ξένη καὶ ἐχθρική δύναμη μὲ δύο πρόσωπα: τὸ πρόσωπο τῆς μηχανῆς καὶ τὸ πρόσωπο τῆς διεύθυνσης. Δέν ἔχει νόημα, γιατί τὰ ἀφεντικά τοποθετοῦν τὸν ἐργάτη μπροστὰ σέ δύο ἀντιφατικὰ καθήκοντα: νὰ ἔκτελει διαταγές καὶ νὰ φέρνει σέ πέρας ἕνα θετικό ἀποτέλεσμα.

Ἡ διεύθυνση ὀργανώνει τὴν παραγωγή μὲ στόχο τὴ «μέγιστη ἀποτελεσματικότητα». Ἀλλὰ τὸ πρῶτιστο ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς ὀργάνωσης εἶναι ὅτι προκαλεῖ τούς ἐργάτες νὰ ξεσηκώνονται ἐναντία στὴν παραγωγή. Οἱ παραγωγικὲς ἀπώλειες πού προξενεῖ αὐτὴ ἡ κατάσταση ξεπερνοῦν κατὰ πολὺ τίς ἀπώλειες πού προκαλοῦνται ἀπὸ τίς χειρότερες οικονομικὲς ὑφέσεις. Προφανῶς εἶναι τῆς ἴδιας τάξης μεγέθους μὲ τὸ σύνολο τῆς τρέχουσας παραγωγῆς (βλ. γιὰ παράδειγμα τὸ βιβλίο τοῦ J.A.C. Brown, *The Social Psychology of Industry*, Πένγκουιν).

Ἡ διεύθυνση, γιὰ νὰ πολεμήσει τὴν ἀντίσταση τῶν ἐργατῶν, ἐπιβάλλει ἕναν ἀκόμα πιὸ ἐξελιγμένο καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας καὶ τῶν καθηκόντων. Ὁρίζει ἐντελῶς αὐστηρὰ τίς μεθόδους καὶ τίς διαδικασίες τῆς δουλειᾶς. Ἐπιβάλλει ἐλέγχους τῆς ποσότητας καὶ τῆς ποιότητας τῶν κομματιῶν πού παράγονται. Πληρώνει μὲ τὸ κομμάτι ἢ μὲ τὴν ἀπόδοση. Ἀλλὰ ἐπίσης ἐπιβάλλει στὴν τεχνολογικὴ ἀνάπτυξη ἕνα ὄλο καὶ πιὸ φανερό ταξικό κίνητρο. Ἐφευρισκουν ἢ διαλέγουν τίς μηχανές σύμφωνα μὲ τὸ ἐξῆς θεμελιώδες κριτήριον: βοηθοῦν τὸν ἄγωνα τῆς διεύθυνσης κατὰ τῶν ἐργατῶν, στενεύουν ἀκόμα περισσότερο τὸ περιθώριον αὐτονομίας τοῦ ἐργάτη, συνεισφέρουν τελικὰ στὴν πλήρη ἐξάλειψή του; Μ' αὐτὴ τὴν ἐννοια, ἡ ὑπάρχουσα ὀργάνωση τῆς ἐργασίας στὴν Ἀγγλία ἢ τὴ Γαλλία, στὶς ΗΠΑ ἢ στὴ Ρωσία εἶναι μιὰ ταξικὴ ὀργάνωση. Ἡ τεχνολογία εἶναι κατὰ κύριο λόγο ταξικὴ

τεχνολογία. Κανένας ἄγγλος καπιταλιστής, κανένας ρώσος διευθυντὴς ἐργοστασίου δέν θὰ χρησιμοποιοῦσε ποτέ στὸ ἐργοστάσιό του μιὰ μηχανὴ πού θὰ μεγάλωνε τὴ δυνατότητα τοῦ ἐργάτη μεμονωμένα ἢ τῆς ομάδας ἐργατῶν νὰ διευθύνουν οἱ ἴδιοι τὴ δουλειά τους—ἀκόμα κι ἂν μιὰ τέτοια μηχανὴ βοηθοῦσε τὴν αὔξηση τῆς παραγωγῆς.

Σ' αὐτὸ τὸν ἄγωνα οἱ ἐργάτες δέν εἶναι καθόλου ἄοπλοι. Ἐφευρισκουν σταθερὰ μεθόδους αὐτοάμυνας. Παραβιάζουν τούς κανονισμούς μὲ τὸ νὰ τούς σέβονται «τυπικά». Ὁργανώνονται ἄτυπα, ἐγκαθιδρύουν μιὰ συλλογικὴ ἀλληλεγγύη καὶ πειθαρχία. Δημιουργοῦν μιὰ καινούρια ἠθικὴ τῆς ἐργασίας. Ἀπορρίπτουν τὴν ψυχολογία τοῦ ραβδίου καὶ τοῦ καρότου. Κάνουν τὸ δίο ἀδίωτο τόσο στοὺς «σπασίγκλες» ὅσο καὶ σ' ἐκείνους πού θέλουν νὰ τὴ «βγάξουν καθαρή».

Μέ τίς μεθόδους τῆς ὀργάνωσης τῆς παραγωγῆς, ἡ διεύθυνση βρίσκεται μιλεγμένη στὸ κουδῶρι τῶν ἀτελειώτων ἀντιφάσεων καὶ συγκρούσεων τῆς. Κι αὐτές οἱ ἀντιφάσεις καὶ συγκρούσεις ξεπερνοῦν κατὰ πολὺ ἐκεῖνες πού προκαλεῖ ἄμεσα ἢ ἀντίσταση τῶν ἐργατῶν. Ὁ αὐστηρὸς προσδιορισμὸς τῶν ἐργων, τὸν ὁποῖο θέλει νὰ πετύχει ἡ διεύθυνση, εἶναι σχεδόν πάντοτε αὐθαίρετος καὶ συχνά ἐντελῶς ἀνορθολογικός. Οἱ ἐργασιακὲς νόρμες δέν εἶναι δυνατόν νὰ καθοριστοῦν «ὀρθολογικά» ὅταν οἱ ἐργάτες τούς ἐναντιώνονται σταθερὰ καὶ ἐνεργητικά. Ἡ ἀντιμετώπιση τῶν ἐργατῶν σάν ξεχωριστῶν ἐξαρτημάτων τῆς παραγωγικῆς μηχανῆς ἀντιφάσκει μὲ τὸν θαυμάσια συλλογικό χαρακτήρα τῆς σύγχρονης παραγωγῆς. Ἀποτέλεσμα: ἡ συνύπαρξη μιᾶς τυπικῆς, ἐπίσημης ὀργάνωσης καὶ μιᾶς ἄτυπης, πραγματικῆς ὀργάνωσης τῆς ἐπιχειρήσεως τῆς ἐργασιακῆς διαδικασίας, τῶν ἐπικοινωνιῶν. Αὐτές οἱ δύο ὀργανώσεις ἐναντιώνονται, ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ, ἢ μιὰ στὴν ἄλλη.

Ἡ διεύθυνση τῆς ἐργασίας χωρίζεται ὄλο καὶ περισσότερο ἀπὸ τὴν ἐκτέλεσή της. Γιὰ νὰ ξεπεράσει αὐτὸν τὸ χωρισμὸ, γιὰ νὰ καταφέρει νὰ διοικήσει—ἀπὸ τὰ ἔξω—τὴν τρομακτικὴ πολυπλοκότητα τῆς σύγχρονης παραγωγῆς, ἀναγκάζεται νὰ ἀναπλάθει καὶ νὰ ἀντανανκλᾷ στοὺς κόλπους τῆς ὅλη τὴν παραγωγικὴ διαδικασία, κι αὐτὸ, ἀκόμα κι ἐδῶ, μὲ τρόπο αὐθαίρετο. Μιλώντας αὐστηρὰ, κάτι τέτοιο δέν εἶναι μόνον ἀδύνατο· ὀδηγεῖ ἐπίσης στὴ δημιουργία ἐνός τεραστίου γραφειοκρατικοῦ ὀργάνου. Στους κόλπους αὐτοῦ τοῦ ὀργάνου ἕνας καινούριος καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας κάνει τὴν ἐμφάνισή του, καὶ ἀναπαράγεται τὸ σύνολο τῶν ἀντιφάσεων πού περιγράψαμε. Μιὰ διεύθυνση χωρισμένη ἀπὸ τὴν ἐκτέλεση δέν μπορεῖ νὰ κάνει ὀρθολογικό χεδιασμὸ. Δέν μπορεῖ νὰ ἐπανορθώσει ἐγκαιρὰ τὰ ἀναπόφευκτα λάθη. Δέν μπορεῖ νὰ ἀντιμετωπίσει τὸ ἀπρόβλεπτο. Δέν μπορεῖ νὰ δεχτεῖ τὴν ἀντιμετώπιση ὄλων αὐτῶν ἀπὸ τούς ἐργάτες... καὶ δέν μπορεῖ νὰ μὴν τὴ δεχτεῖ. Ποτέ δέν ἔχει σωστὴ πληροφόρηση. Ἡ κύ-

ρια πηγή πληροφόρησης –οί εργάτες στην παραγωγή– οργανώνουν μιά διαρκή «συνομοσία σιωπής» εναντίον της. Τέλος, ή διεύθυνση δέν μπορεί άληθινά νά κατανοήσει τήν παραγωγή γιατί δέν μπορεί νά καταλάβει τήν κύρια κινητήρια δύναμή της: τόν εργάτη.

Αυτή ή κατάσταση, αυτό τό σύνολο σχέσεων, είναι τό πρότυπο όλων των συγκρούσεων στη σύγχρονη κοινωνία. Μέ τίς απαραίτητες τροποποιήσεις, δέβια, αυτή ή περιγραφή του χάους του καπιταλιστικού εργοστασίου ισχύει έξισου γιά τή βρετανική κυβέρνηση, γιά τήν Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα, γιά τό Κομμουνιστικό Κόμμα Γαλλίας, γιά τή Διεύθυνση Άνθρακωρυχείων Γαλλίας, γιά τά Ένωμένα Έθνη, γιά τόν άμερικάνικο στρατό και γιά τήν πολωνική επιτροπή σχεδιασμού.

Ή συμπεριφορά της διεύθυνσης άπέναντι στην παραγωγή δέν είναι τυχαία. Οί πράξεις της επιβάλλονται άπό τό ότι ή όργάνωση της παραγωγής σήμερα είναι συνώνυμη της όργάνωσης της έκμετάλλευσης. Άλλά και τό αντίστροφο είναι έξισου άληθινό: οί ιδιωτικοί καπιταλιστές, όπως και ή κρατική γραφειοκρατία, έχουν σήμερα τή δυνατότητα νά έκμεταλλεύονται άκριβώς έπειδή διαχειρίζονται τήν παραγωγή. Ή ταξική διαίρεση στη σύγχρονη κοινωνία γυμνώνεται όλο και περισσότερο άπό τά νομικά και τυπικά πέπλα της. Έτσι φανερώνεται ό πυρήνας των θεμελιωδών κοινωνικών σχέσεων όλων των ταξικών κοινωνιών: ό καταμερισμός της εργασίας μεταξύ ενός στρώματος πού διευθύνει τόσο τήν εργασία όσο και τήν κοινωνική ζωή, και ενός στρώματος πού άπλώς έκτελεί. Ή διεύθυνση της παραγωγής δέν είναι άπλώς ένα μέσο άπό αυτά πού χρησιμοποιούν οί έκμεταλλευτές γιά νά αύξησουν τήν έκμετάλλευση. Είναι τό θεμέλιο και ή ούσια της ίδιας της έκμετάλλευσης. Άπό τή στιγμή πού ένα κοινωνικό στρώμα ιδιοποιείται τή διαχείριση, τό υπόλοιπο της κοινωνίας περιορίζεται αυτόμάτως στό ρόλο των άπλών αντικειμένων αυτού του στρώματος. Άπό τή στιγμή πού ένα στρώμα καταφέρει νά έξασφαλίσει μιά κυρίαρχη θέση, χρησιμοποιεί αυτή τή θέση γιά νά άπολαμβάνει προνόμια (ένα έξευγενισμένο όνομα της ιδιοποίησης του άποθέματος). Και άπό τή στιγμή αυτή όφείλει νά υπερασπίζει τά προνόμιά του. Ή κυριαρχία πρέπει νά τελειοποιηθεί. Αυτή ή σπειροειδής κίνηση, πού διευρύνεται άπό μόνη της, όδηγεί γρήγορα στό σχηματισμό μιάς καινούριας ταξικής κοινωνίας. Αυτό άκριβώς είναι τό σπουδαιότερο μάθημα πού όφείλουμε νά άποκομίσουμε άπό τή μελέτη του έκφυλισμού της Όκτωβριανής Έπανάστασης –αυτό, και όχι ή «καθυστέρηση» ή ή «διεθνής άπομόνωση».

Σοσιαλισμός σημαίνει εργατική διαχείριση

Μέ τόν όρο «σοσιαλισμός» έννοούμε τήν ιστορική περίοδο πού αρχίζει μέ τήν προλεταριακή επανάσταση και καταλήγει στόν κομμουνισμό.

νισμό. Αυτός ό όρισμός συμφωνεί άπολύτως μέ τόν όρισμό του Μάρξ. Μ' αυτή τήν έννοια ό σοσιαλισμός είναι ή μόνη «μεταβατική φάση» μεταξύ της ταξικής κοινωνίας και του κομμουνισμού. Δέν υπάρχει άλλη. Αυτή ή μεταβατική κοινωνία δέν είναι κομμουνισμός στό βαθμό πού κάποιο είδος «Κράτους» και πολιτικού καταναγκασμού έξακολουθούν νά υπάρχουν (ή «δικτατορία του προλεταριάτου»). Επίσης έξακολουθεί νά υπάρχει κάποιος οικονομικός καταναγκασμός («όποιος δέν δουλεύει δέν τρώει»). Όστόσο, δέν είναι ταξική κοινωνία στό βαθμό πού έξαλείφονται όχι μόνον ή παλιά κυρίαρχη τάξη αλλά και κάθε είδος κυρίαρχου κοινωνικού στρώματος. Ή έκμετάλλευση καταργείται. Πρέπει νά καταγγείλουμε άλύπητα τή σύγχυση πού έφερε σ' αυτό τό πεδίο ό Τρότσκι και οί τροτσκιστές χρησιμοποιώντας ένα όλο και μεγαλύτερο αριθμό «μεταβατικών κοινωνιών» μεταξύ του καπιταλισμού και του σοσιαλισμού (εργατικά κράτη, έκφυλισμένα εργατικά κράτη, πολύ έκφυλισμένα εργατικά κράτη κλπ.). Τό τελικό άποτέλεσμα αυτής της σύγχυσης είναι ή δικαιολόγηση της γραφειοκρατίας και ή φενάκιση των εργαζομένων, τούς όποιους πείθει πώς μπορούν νά είναι ή «κυρίαρχη τάξη»... και παρ' όλ' αυτά νά τούς έκμεταλλεύονται και νά τούς καταπιέζουν χωρίς οίκτο. Μιά κοινωνία στην όποία οί εργαζόμενοι δέν είναι ή κυρίαρχη κοινωνική δύναμη, μέ τήν κυριολεκτική έννοια του όρου, δέν είναι, ούτε μπορεί ποτέ νά είναι, μιά «κοινωνία μετάβασης» προς τό σοσιαλισμό ή τόν κομμουνισμό (έκτός φυσικά άν πούμε πώς και ό ίδιος ό καπιταλισμός είναι μιά «κοινωνία μετάβασης» προς τό σοσιαλισμό).

Άν λοιπόν ή σοσιαλιστική επανάσταση όφείλει νά καταργήσει τήν έκμετάλλευση και νά έξαλείψει τήν κρίση της σημερινής κοινωνίας, όφείλει νά έξαλείψει επίσης όλα τά ιδιαίτερα στρώματα των έξειδικευμένων και σταθερών διευθυντών πού κυριαρχούν σέ διάφορες σφαίρες της κοινωνικής ζωής. Και αυτό όφείλει νά τό κάνει κατά πρώτο λόγο, και κυρίως, στην ίδια τήν παραγωγή. Μ' άλλα λόγια, ή επανάσταση δέν μπορεί νά περιοριστεί στό νά άπαλλοτριώσει τούς καπιταλιστές. Όφείλει επίσης νά «άπαλλοτριώσει» τή διαχειρίστρια γραφειοκρατία άπό τίς σημερινές προνομιακές θέσεις της.

Ό σοσιαλισμός δέν θά μπορούσει νά επιβληθεί ως καθεστώς άν, άπό τήν πρώτη κιόλας μέρα, δέν επιβάλει τή διαχείριση της παραγωγής άπό τούς εργαζομένους. Σ' αυτό τό συμπέρασμα καταλήξαμε τό 1948 ολοκληρώνοντας τήν άνάλυσή μας γιά τόν έκφυλισμό της ρωσικής επανάστασης (βλ. τά κείμενα πού αναδημοσιεύονται σήμερα στη Γραφειοκρατική κοινωνία, τόμ. 1, και στόν Σύγχρονο καπιταλισμό και επανάσταση, τόμ. 1). Στο ίδιο άκριβώς συμπέρασμα όδηγησε τούς σύγχρονους εργάτες τό 1956 ή έμπειρία πού είχαν άπό τή γραφειοκρατία. Ή διαχείριση της παραγωγής άπό τούς εργαζομένους ήταν

μά από τις κεντρικές διεκδικήσεις των ούγγρικών Συμβουλίων εργα-
τών.

Για λόγους που φαίνονται μυστήριοι, οι μαρξιστές είδαν πάντοτε
τήν πραγμάτωση της εξουσίας της εργατικής τάξης αποκλειστικά με
δρους κατάληψης της πολιτικής εξουσίας. Τήν πραγματική εξουσία,
ιδίως τήν εξουσία στην παραγωγή στά πλαίσια της καθημερινής
ζωής, ανέκαθεν τήν άγνοούσαν. Οί άριστεροί αντίπαλοι του μπολσε-
βικισμού δικαίως άσκησαν κριτική στην ύποκατάσταση της δικτατο-
ρίας των προλεταριακών μαζών από τή δικτατορία του κόμματος.
'Αλλά αυτή δέν είναι παρά μία όψη του προβλήματος, και μάλιστα
δευτερεύουσα όψη. Δέν έχουμε πρόθεση νά συζητήσουμε εδώ τήν
εξέλιξη της Ρωσίας μετά τό 1917 ούτε άν ό Λένιν και οι μπολσεβίκοι
«θά μπορούσαν νά κάνουν άλλιώς». Αυτή ή συζήτηση είναι έντελώς
στείρα και μάταιη. Αυτό που προέχει νά ύπογραμμίσουμε, είναι ό
δεσμός μεταξύ αυτού που έγινε και του τελικού αποτελέσματος. 'Ηδη
τό 1919 ή διαχείριση της παραγωγής και της οικονομίας ήταν στά χέ-
ρια των «ειδικών» και ή διαχείριση της πολιτικής ζωής ήταν στά χέ-
ρια των «ειδικών της επαναστατικής πολιτικής», δηλαδή του Κόμμα-
τος. Σ' αυτές τις συνθήκες καμιά δύναμη στόν κόσμο δέν θά μπορού-
σε νά σταματήσει τόν γραφειοκρατικό εκφυλισμό. 'Η «προγραμματι-
κή αντίληψη» του Λένιν -σ' αντίθεση με τήν πραγματική πρακτική
του- ήταν πώς ή πολιτική εξουσία έπρεπε νά άνήκει στά Σοβιέτ, τόν
πιό δημοκρατικό άπ' όλους τούς θεσμούς. 'Αλλά επίσης δέν έπαψε
ποτέ νά επαναλαμβάνει, από τό 1917 ως τό θάνατό του, πώς ή παρα-
γωγή έπρεπε νά οργανώνεται από τά πάνω, σύμφωνα με «κρατικοκα-
πιταλιστικές» μεθόδους. 'Η αντίληψη αυτή ήταν άπίθανα ιδεαλιστι-
κή. Τό προλεταριάτο δέν μπορεί νά είναι σκλάβος στην παραγωγή έξι
μέρες τή δδομάδα, και τις Κυριακές νά απολαμβάνει τήν πολιτική
ύπεροχή του. 'Αν τήν παραγωγή δέν τή διαχειρίζεται τό προλεταριά-
το, άναγκαστικά κάποιος άλλος τή διαχειρίζεται. Και επειδή στη
σύγχρονη κοινωνία ή παραγωγή είναι ό άύθεντικός τόπος της εξου-
σίας, σ' αυτές τις συνθήκες ή «πολιτική εξουσία» του προλεταριάτου
θά περιοριστεί γρήγορα σέ άπλό σκηικό. Σ' αυτό τό πρόβλημα ό ερ-
γατικός «έλεγχος» της παραγωγής δέν δίνει καμιά απάντηση. Είτε ό
εργατικός «έλεγχος» θά διευρυνθεί γρήγορα και θά γίνει εργατική
διαχείριση είτε θά καταντήσει φάρσα. Ούτε στην παραγωγή ούτε
στην πολιτική μπορούν νά ύπάρξουν μακροχρόνιες περιόδοι «δύι-
σμού της εξουσίας».

Οί επαναστάτες σοσιαλιστές θά 'πρεπε νά γνωρίζουν καλύτερα με-
ρικά από τά γραπτά του Λένιν εκείνης της περιόδου, πράγμα που δέν
συμβαίνει. Τά ακόλουθα άποσπάσματα από «Τά άμεσα καθήκοντα
της σοβιετικής κυβέρνησης» δείχνουν πολύ καθαρά τί σκέφτονταν οι
μπολσεβίκοι για τό ζήτημα της όργάνωσης της εργασίας:

*'Η πρωτοπορία του ρωσικού προλεταριάτου, που κατέχει τήν πιο
ύψηλή ταξική συνείδηση, έθεσε κιάλας τό καθήκον της άσπληρότερης
πειθαρχίας στη δουλειά. (...) Αυτές τις προσπάθειες πρέπει νά τις
στηρίζουμε και νά τις ακολουθήσουμε, όσο πιο γρήγορα γίνεται. Πρέ-
πει νά θέσουμε τό ζήτημα της δουλειάς με τό κομμάτι και νά τήν ύπο-
βάλουμε στη δοκιμασία της πρακτικής· πρέπει νά θέσουμε τό ζήτημα
της εφαρμογής πολλών προοδευτικών και έπιστημονικών στοιχείων
του συστήματος του Τέλουρ. (...) Τό σύστημα Τέλουρ είναι συνδυα-
σμός της επιδέξιας βίας της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης και ενός
άριθμού πολύ μεγάλων έπιστημονικών επιτευγμάτων στο πεδίο της
ανάλυσης των μηχανικών κινήσεων στη διάρκεια της δουλειάς, της
εξάλειψης των περιττών και άδόξων κινήσεων, της έπεξεργασίας σω-
στών μεθόδων δουλειάς κλπ.*

*'Η επανάσταση απαιτεί, για τά συμφέροντα του σοσιαλισμού, νά
ύπακοϋν οι μάζες χωρίς δεύτερη κουβέντα στη θέληση των άρχηγών
της εργασιακής διαδικασίας.*

*Πρέπει νά μάθουμε νά συνδυάζουμε τή δημοκρατία «συνέλευσης»
των εργαζόμενων μαζών (...) με μία σιδερένια πειθαρχία στη
διάρκεια της δουλειάς, με μία χωρίς συζήτηση ύπακοή στη θέληση
ένός και μόνον προσώπου, του σοβιετικού ήγέτη, στη διάρκεια της
δουλειάς. Δέν έχουμε μάθει ακόμα νά τό κάνουμε. Πρέπει νά τό μά-
θουμε.*

Πιστεύουμε πώς αυτές οι αντίληψεις, αυτός ό «ύποκειμενικός» πα-
ράγοντας, έπαιξαν τεράστιο ρόλο στόν εκφυλισμό της ρωσικής έπα-
νάστασης, ρόλο που δέν έχουμε ακόμα εκτιμήσει πλήρως. Δέν μάς έν-
διαφέρει νά άμαυρώσουμε τόν Λένιν. Μπορούμε όμως νά δούμε τή
σχέση άνάμεσα σέ άπόψεις δικές του και στην κατοπινή πραγματικό-
τητα του σταλινισμού. Δέν είμαστε καλύτεροι επαναστάτες από τόν
Λένιν. 'Ερχόμαστε σαράντα χρόνια μετά άπ' αυτόν.

'Η ιστορία έδειξε πώς τό νά μάθουμε τί συμβαίνει μετά τήν επανά-
σταση είναι ένα ζήτημα θεμελιώδους σπουδαιότητας για τή σοσιαλι-
στική σκέψη. 'Ολα σχεδόν έξαρτώνται από τό επίπεδο συνειδητής
δραστηριότητας και συμμετοχής των μαζών. Μιά γνήσια επανάσταση
παίρνει σάρκα και όστά όταν και μόνον όταν αυτή ή δραστηριότητα
παίρνει εκπληκτικές διαστάσεις τόσο όσον άφορά τόν άριθμό των
προσώπων που παίρνουν μέρος όσο και ως προς τήν ένταση της συμ-
μετοχής τους. 'Επανάσταση είναι μία περίοδος έντονης και συνειδη-
τής δραστηριότητας των μαζών που προσπαθούν νά καταπιαστούν
άπό μόνες τους με τή διαχείριση όλων των κοινών ύποθέσεων της
κοινωνίας. 'Ο γραφειοκρατικός εκφυλισμός έπέρχεται μόνον όταν
αυτή ή δραστηριότητα ύποχωρεί. Τί όμως προκαλεί αυτή τήν ύποχώ-
ρηση; Σ' αυτό τό σημείο της άνάλυσης πολλοί έντιμοι επαναστάτες

δέν μπορούν παρά να σηκώσουν τά χέρια ψηλά, λέγοντας πώς πολύ θά 'θελαν να τό μάθουν.

Κανείς δέν μπορεί να έγγηθει ότι μιá επανάσταση δέν θά έκφυλι-
στεί. Δέν υπάρχουν συνταγές για τή διατήρηση ενός ύψηλου επίπε-
δου δραστηριότητας τών μαζών. 'Αλλά ή ιστορία έδειξε πώς όρισμέ-
νοι παράγοντες όδηγούν, και μάλιστα πολύ γρήγορα, στην άπόσυρση
τών μαζών από τήν πολιτική δραστηριότητα. Αύτοί οί παράγοντες
άνάγονται στην εμφάνιση και τήν παγίωση, στίς διαφορετικές περιο-
χές τής κοινωνικής ζωής, ατόμων και ομάδων πού «άναλαμβάνουν»
τίς κοινές ύποθέσεις. (Και όλες αυτές οί παρατηρήσεις είναι άμεσα
χρήσιμες όσον άφορά τό πρόβλημα τής ίδιας τής επαναστατικής όρ-
γάνωσης και του πιθανού έκφυλισμού της. 'Αρκεί να άντικαταστή-
σουμε τόν όρο «μάζες» μέ τόν όρο «μέλη» στίς προηγούμενες φρά-
σεις.) 'Η διατήρηση ενός ύψηλου επίπεδου δραστηριότητας τών μα-
ζών άπαιτεί να βλέπουν οί μάζες —όχι στίς όμιλίες αλλά στα γεγονότα
τής καθημερινής ζωής τους— πώς ή έξουσία τους άνήκει άληθινά, πώς
μπορούν να αλλάξουν τίς συνθήκες τής ύπαρξής τους. Τό πρώτο πε-
δίο, και τό πιο σημαντικό, στό όποιο μπορούν να τό έπαληθεύσουν,
είναι ή εργασία. 'Η διαχείριση τής παραγωγής από τούς εργαζομέ-
νους προσφέρει στους εργαζομένους κάτι τό άμεσα κατανοητό, χει-
ροπιαστό. Δίνει πραγματικό νόημα σε όλα τά άλλα ζητήματα και σε
όλη τήν πολιτική εξέλιξη. Χωρίς αυτήν, άκόμα και μιá επαναστατική
πολιτική γρήγορα θά καταντούσε ό,τι και κάθε πολιτική σήμερα: ρη-
τορεία και φενάκιση.

Τί είναι εργατική διαχείριση;

'Εργατική διαχείριση δέν σημαίνει πώς άτομα εργατικής προέλευ-
σης παίρνουν τή θέση τών σημερινών διευθυντών. Σημαίνει πώς ή
συλλογικότητα τών εργατών, ύπαλλήλων και τεχνικών διαχειρίζεται
τήν παραγωγή, σε όλα τά επίπεδά της. Συνελεύσεις τών εργαζομένων
του εργαστηρίου ή του συγκεκριμένου τομέα λύνουν τά ζητήματα πού
άφορούν τό εργαστήριο ή τόν τομέα αυτόν. 'Εκλεγμένοι και άνακλη-
τοί κάθε στιγμή εκπρόσωποι λύνουν τά τρέχοντα ή τά έπείγοντα ζη-
τήματα. Τό συντονισμό μεταξύ δύο ή περισσότερων εργαστηρίων
έξασφαλίζουν συνελεύσεις τών αντίστοιχων εκπροσώπων ή κοινές
συνελεύσεις. 'Ο συντονισμός στό επίπεδο του συνόλου τής επιχείρη-
σης και οί σχέσεις μέ τήν ύπόλοιπη οικονομία είναι έργο τών εργατι-
κών Συμβουλίων, τά όποια άπαρτίζονται από εκπροσώπους εκλεγμέ-
νους από τούς επιμέρους τομείς. Γενικές συνελεύσεις πού περιλαμβάν-
ουν όλους τούς εργαζομένους τής συγκεκριμένης επιχείρησης λύ-
νουν τά κύρια ζητήματα.

'Η έγκαθίδρυση τής εργατικής διαχείρισης θά επιτρέψει τό ξεκίνη-
μα τής άμεσης εξέλιξης τών θεμελιωδών άντιφάσεων τής καπιταλι-

στικής παραγωγής. 'Η εργατική διαχείριση θά σημαδέψει τό τέλος
τής κυριαρχίας τής εργασίας στον άνθρωπο, και τήν άρχή τής κυ-
ριαρχίας του ανθρώπου στην εργασία. Κάθε επιχείριση θά είναι αυ-
τόνομη στον μεγαλύτερο δυνατό βαθμό, μιá και θά άποφασίζει αυτή
ή ίδια για όλες τίς όψεις τής παραγωγής και τής εργασίας πού δέν
άφορούν τήν ύπόλοιπη οικονομία, και θά συμμετέχει σε όλες τίς άπο-
φάσεις πού άφορούν τή γενική όργάνωση τής παραγωγής και τής
κοινωνικής ζωής. Οί γενικοί στόχοι τής παραγωγής θά άποφασίζο-
νται από τό σύνολο του εργαζόμενου πληθυσμού.

Δέν μπορούμε έδώ να άσχοληθούμε μέ τά τεχνικά προβλήματα πού
συνεπάγεται ένας άληθινά δημοκρατικός σχεδιασμός. Τά συζητήσαμε
λεπτομερειακά στό τεύχος άρ. 22 ('Ιούλιος 1957) του *Socialisme ou
Barbarie* («Τό περιεχόμενο του σοσιαλισμού, II» έδώ σ. 77). 'Η ουσία
του ζητήματος είναι πώς οί γενικοί στόχοι του σχεδίου θά 'πρεπε να
καθορίζονται συλλογικά και να γίνονται άποδεκτοί από τόν μεγαλύ-
τερο δυνατό αριθμό. Μέ βάση όρισμένα θεμελιώδη δεδομένα, ήλε-
κτρονικοί ύπολογιστές θά μπορούσαν να παράγουν έναν όρισμένο
αριθμό σχεδίων και να έπεξεργάζονται μέ άρκετά λεπτομερειακό
τρόπο τίς τεχνικές συνέπειες του καθενός σε σχέση μέ τούς διάφο-
ρους τομείς τής οικονομίας. Τά εργατικά Συμβούλια θά συζητούσαν
στή συνέχεια τήν άξία κάθε σχεδίου, έχοντας πλήρη επίγνωση τών
συνεπειών του όσον άφορά τήν ανθρώπινη εργασία.

Για παράδειγμα, άποφάσεις πού άφορούν τό άν μιá αύξηση τής
παραγωγής κατά 10% θά έπρεπε να άποφέρει μεγαλύτερους μισθούς,
μείωση τής διάρκειας τής δουλειάς ή αύξηση τών επενδύσεων είναι
άποφάσεις στίς όποιες όλοι θά έπρεπε να συμμετέχουν. 'Επειδή άφο-
ρούν όλο τόν κόσμο. Δέν είναι άποφάσεις πού θά μπορούσε κανείς
να τίς άφήσει στους γραφειοκράτες «πού ενεργούν για τά συμφέρο-
ντα» τών μαζών. 'Αν παρόμοιες θεμελιώδεις άποφάσεις άφήνονταν
σε «έπαγγελματίες ειδήμονες», πολύ γρήγορα αύτοί οί ειδήμονες θά
άρχιζαν να παίρνουν άποφάσεις για τά δικά τους συμφέροντα. 'Η
κυρίαρχη θέση τους στη διεύθυνση τής παραγωγής θά τους έδινε άμέ-
σως έναν κυρίαρχο ρόλο και στη διανομή του κοινωνικού προϊόντος.
'Η βάση λοιπόν καινούριων ταξικών σχέσεων θά ξανάμπαινε πραγ-
ματικά και άποτελεσματικά.

Τό προτιμώμενο σχέδιο θά όρίσει σε κάθε επιχείρηση τό καθήκον
της στη διάρκεια μιās συγκεκριμένης περιόδου και θά παρέχει σε κα-
θεμιá τά μέσα πού άπαιτούνται γι' αυτόν τό σκοπό. 'Αλλά, στό έσω-
τερικό αυτού του γενικού πλαισίου, οί εργαζόμενοι κάθε επιχείρησης
θά πρέπει να όργανώσουν τή δική τους δουλειά. 'Ολοι όσοι γνωρίζ-
ουν τίς ρίζες τής κρίσης στίς σημερινές διομηχανικές σχέσεις και
όλοι όσοι ξεφρον τίς διεκδικήσεις τών εργαζομένων και τό άντικειμε-
νο των άνεπίσημων άγώνων τους θά κατανοήσουν εύκολα προς ποιές

διευθύνσεις θά κινηθεῖ ἡ ἀναδιοργάνωση τῆς παραγωγῆς ἀπό τούς ἐργαζομένους. Ἀσφαλῶς θά καταργηθοῦν οἱ ἐργασιακές νόρμες πού ἐπιβάλλονται ἀπέξω. (Αὐτή ἦταν μιά ρητὴ διεκδίκηση τῶν οὐγγρικών ἐργατικῶν Συμβουλίων καθὼς καὶ τὸ πεδίο μιᾶς ἀκατάπαυτης πάλης σέ κάθε ἐργοστάσιο τοῦ κόσμου.) Ὁ συντονισμός τῆς ἐργασίας θά γίνεται μέσω ἄμεσων ἐπαφῶν καὶ τῆς συνεργασίας. Ὁ ἀκαμπτos καταμερισμός τῆς ἐργασίας θά ἀρχίσει νά ἐξαλειφεται μονομιᾶς λόγω τῆς ἀνακύκλωσης τῶν ἀνθρώπων μεταξύ τομέων καὶ ἐργασιῶν.

Θά ὑπάρχει ἄμεση καὶ διαρκῆς ἐπαφὴ καὶ συντονισμός μεταξύ τῶν τμημάτων καὶ τῶν ἐργοστασίων πού χρησιμοποιοῦν τῆς μηχανῆς καὶ τὰ ἐργαλεῖα καὶ ἐκείνων πού τὰ παράγουν. Αὐτὸ θά εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἀλλαγῆς τῆς σχέσης μεταξύ ἐργατῶν καὶ ἐργαλείων παραγωγῆς. Κύριος στόχος τῶν σημερινῶν μηχανῶν εἶναι, ὅπως εἶδαμε, ἡ αὐξηση τῆς παραγωγῆς μέσω μιᾶς ἔντονης καθυπόταξης τοῦ ἀνθρώπου στὴ μηχανή. Οἱ ἐργαζόμενοι, ὅταν ἀναλάβουν οἱ ἴδιοι τὴ διαχείριση τῆς παραγωγῆς, θά ἀρχίσουν νά προσαρμόζονται τὰ μηχανήματα ὄχι μόνο στίς ἀπαιτήσεις τῆς δουλειᾶς πού πρέπει νά διεκπεραιώσουν ἀλλὰ καὶ, κυρίως, στίς δικές τους ἀνάγκες, ἀνάγκες ἀνθρώπων ὄντων.

Ὁ συνειδητὸς μετασχηματισμός τῆς τεχνολογίας θά εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ κρισιμότερα καθήκοντα τῆς σοσιαλιστικῆς κοινωνίας. Γιὰ πρώτη φορὰ τὴν ἱστορία τὰ ἀνθρώπινα ὄντα θά εἶναι ἀφέντες τῆς παραγωγικῆς δραστηριότητάς τους. Ἡ ἐργασία θά πάψει νά εἶναι «τὸ βασίλειο τῆς ἀναγκαιότητος». Θά γίνει ἕνα πεδίο στὸ ὁποῖο οἱ ἀνθρώποι ἀσκοῦν τὴ δημιουργικὴ δυνάμη τους. Ἡ σημερινὴ ἐπιστῆμη καὶ τεχνικὴ προσφέρουν, πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση, ἀπεριόριστες δυνατότητες. Βέβαια, αὐτὸς ὁ μετασχηματισμός δέν θά πραγματοποιηθεῖ ἀπὸ τὴ μιά μέρα στὴν ἄλλη. Δέν πρέπει ὅμως νά τὸν ἀντιμετωπίζουμε σάν κάτι πού θά συμβεῖ σ' ἕνα θολό, ἀπόμακρο καὶ ἀκαθόριστο κομμουνιστικὸ μέλλον. Αὐτὰ τὰ ζητήματα δέν θά λυθοῦν ἀπὸ μόνους. Θά πρέπει νά πολεμήσουμε συστηματικὰ γιὰ τὴν ἐπίλυση τῶν ἀπὸ τὴ στιγμὴ πού θά ἐγκαθιδρυθεῖ ἡ ἐξουσία τῶν ἐργαζομένων. Αὐτὴ ἡ λύση θά ἀπαιτήσῃ μιά μεταβατικὴ περίοδο. Κι αὐτὴ ἡ περίοδος εἶναι πραγματικὰ ἡ σοσιαλιστικὴ κοινωνία (σέ ὅ,τι τὴ διακρίνει ἀπὸ τὸν κομμουνισμό).

Οἱ σοσιαλιστικὲς ἀξίες

Ποιές θά εἶναι οἱ οὐσιαστικὲς ἀξίες μιᾶς σοσιαλιστικῆς κοινωνίας; Ποιὸς θά εἶναι ὁ θεμελιώδης προσανατολισμός της; Κι ἐδῶ πάλι δέν ἔχουμε νά κάνουμε μ' ἕνα ὁμηχλῶδες μέλλον ἀλλὰ μὲ καθήκοντα πού μιά προλεταριακὴ ἐπανάσταση θά πρέπει νά ὀρίσει ἀμέσως. Δέν προσπαθοῦμε νά κατασκευάσουμε αὐθαίρετα μιά καινούρια ἠθικὴ ἢ

μιὰ καινούρια μεταφυσικὴ. Προσπαθοῦμε νά διατυπώσουμε συμπεράσματα πού νομίζουμε ὅτι ἀπορρέουν ἀναπόφευκτα ἀπὸ τὴν κρίση τῶν ἀξιών τῆς σημερινῆς κοινωνίας καὶ τῆς πραγματικῆς συμπεριφορῆς τῶν σημερινῶν ἐργαζομένων, τόσο στὸ ἐργοστάσιο ὅσο καὶ στὴ ζωὴ.

Ἡ διαχείριση τῆς παραγωγῆς ἀπὸ τούς ἐργαζομένους, ὁ συνειδητὸς μετασχηματισμός τῆς τεχνολογίας, ἡ διακυβέρνηση τῆς κοινωνίας ἀπὸ τὰ Συμβούλια τῶν ἐργαζομένων, ὁ δημοκρατικὸς σχεδιασμός θά ἀναπτύξουν ὁπωσδήποτε τὴν παραγωγικότητα καὶ θά αὐξήσουν σημαντικὰ τὸ ποσοστὸ αὐξησης τῆς οἰκονομίας. Θά κάνουν δυνατὴ μιά γρήγορη αὐξηση τῆς κατανάλωσης. Πολλές θεμελιώδεις ἀνάγκες τῆς κοινωνίας θά μποροῦν νά ικανοποιούνται. Ἡ διάρκεια τῆς ἐργασίας θά μειωθεῖ. Ἀλλὰ, κατὰ τὴ γνώμη μας, ἡ οὐσία τοῦ ζητήματος δέν βρίσκεται ἐκεῖ. Ὅλα αὐτὰ, ὅσο σημαντικὰ κι ἂν εἶναι, δέν εἶναι παρὰ ὑποπροϊόντα τοῦ σοσιαλιστικοῦ μετασχηματισμοῦ.

Ὁ σοσιαλισμός δέν εἶναι μιά ἀντίληψη πού ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν αὐξηση τῆς παραγωγῆς *καθαυτῆν*. Μιά τέτοια ἄποψη εἶναι καθαρὰ καπιταλιστικὴ. Κύρια ἀπασχόληση τοῦ ἀνθρώπινου εἶδους, σέ ὅλη τὴν πορεία τῆς ἱστορίας του, δέν ἦταν ποτὲ ἡ αὐξηση τῆς παραγωγῆς μὲ κάθε τίμημα. Οὔτε πάλι ὁ σοσιαλισμός εἶναι μιά ἀντίληψη πού ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν «καλύτερη ὀργάνωση» *καθαυτῆν*, εἴτε πρόκειται γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς ἢ τῆς οἰκονομίας εἴτε τῆς κοινωνίας. Ἡ ὀργάνωση γιὰ τὴν ὀργάνωση εἶναι ἡ διαρκῆς ἔμμονη ἰδέα τοῦ καπιταλισμοῦ –ιδιωτικοῦ καὶ γραφειοκρατικοῦ (τό ὅτι ὁ καπιταλισμός διαρκῶς ἀποτυχαίνει σ' αὐτὸ τὸν τομέα δέν μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ). Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ σοσιαλισμοῦ, τὰ ἀποφασιστικὰ ζητήματα εἶναι: περισσότερη παραγωγή, καλύτερη ὀργάνωση –*μέ τί τίμημα*, μὲ τίμημα πληρωμένο ἀπὸ ποιόν καὶ γιὰ ποιὸ σκοπὸ;

Οἱ ἀπαντήσεις σ' αὐτὰ τὰ ἐρωτήματα, ἀνεξάρτητα ἂν προέρχονται ἀπὸ τὸν κύριο Κένεντι, τὸν κ. Χρουστσόφ, τὸν κ. Γκάιτσκελ, τὸν κ. Γκόλαν ἢ τὸν κ. Χίλι (οἱ δύο τελευταῖοι εἶναι ἠγέτες τοῦ σταλινικοῦ καὶ τοῦ τροτσκιστικοῦ ἀγγλικοῦ κόμματος ἀντίστοιχα), λένε: περισσότερη παραγωγή καὶ καλύτερη ὀργάνωση γιὰ νά αὐξηθοῦν ἡ κατανάλωση καὶ οἱ δραστηριότητες τοῦ ἐλεύθερου χρόνου. Ἄς κοιτάξουμε ὅμως τὸν κόσμο γύρω μας. Οἱ ἀνθρώποι ὑποβάλλονται σέ ὄλο καὶ μεγαλύτερες πιέσεις ἀπὸ τὴν πλευρὰ ἐκείνων πού ὀργανώνουν τὴν παραγωγή. Ἐργάζονται σάν παλαβοὶ στὸ ἐργοστάσιο ἢ στὸ γραφεῖο, σέ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ μεγαλύτερου μέρους τῆς ζωῆς πού περνᾶνε ξύπνιοι, μόνο καὶ μόνο γιὰ νά πετύχουν μιά αὐξηση κατὰ 3% τοῦ μισθοῦ τους ἢ γιὰ μιά μέρα παραπάνω διακοπὲς τὸ χρόνο. Στὸ τέλος –κι αὐτὸ εἶναι ὄλο καὶ λιγότερο ἀπλή πρόβλεψη– ἡ ἀνθρώπινη εὐτυχία θά πραγματωθεῖ σ' ἕνα τερατῶδες μπουτιλιάρισμα αὐτοκινήτων, μὲ τὴν κάθε οἰκογένεια νά παρακολουθεῖ τηλεόραση μέσα στὸ

αυτοκίνητο της, τρώγοντας παγωτά που θα παράγει το ψυγείο του αυτοκινήτου.

Ἡ κατανάλωση καθυπὸν δὲν ἔχει κανένα νόημα γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Οἱ δραστηριότητες τοῦ ἐλεύθερου χρόνου καθυπὸν εἶναι κενές. Οἱ πῶς δυστυχημένοι ἄνθρωποι στὴ σημερινή κοινωνία εἶναι οἱ ἄνεργοι γέροι, ἀκόμα κι ὅταν δὲν ἔχουν ὑλικά προβλήματα. Παντοῦ σὲ ὄλο τὸν κόσμο οἱ ἐργάτες περιμένουν ἀνυπόμονα τὴν Κυριακή. Νιώθουν τὴν ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη νὰ ξεφύγουν ἀπὸ τὴ φυσικὴ καὶ πνευματικὴ σκλαβιά τῆς βδομάδας δουλειᾶς. Ἀνυπόμονα περιμένουν τὴ στιγμή πού θὰ εἶναι ἀφέντες τοῦ χρόνου τους. Καὶ ἀνακαλύπτουν πῶς, ἀκόμα καὶ σ' αὐτὲς τὶς στιγμές, ἡ καπιταλιστικὴ κοινωνία τοὺς ἐπιβάλλεται. Τόσο στὶς δραστηριότητες τοῦ ἐλεύθερου χρόνου τους ὅσο καὶ στὴ δουλειά τους εἶναι ἀποξενωμένοι. Οἱ Κυριακὲς ἀντανάκλουν ὄλη τὴν ἀθλιότητα τῆς ἐργασιακῆς βδομάδας πού πέρασε, καὶ τὸ κενὸ ἐκείνης πού θὰ ἀρχίσει.

Σήμερα ἡ κατανάλωση ἐκφράζει ὄλες τὶς ἀντιφάσεις μιᾶς κουλτούρας πού ἀποσυντίθεται. Ἡ «ἀνοδος τοῦ ἐπιπέδου ζωῆς» δὲν ἔχει κανένα νόημα γιατί αὐτὴ ἡ ἀνοδος δὲν ἔχει κανένα σκοπὸ, κανένα τέλος. (Εἶναι αὐτὸ πού ὁ Χέγγελ ὀνόμαζε «κακὸ ἄπειρο», schlechte Unendlichkeit.) Ἡ κοινωνία ἔχει ὀργανωθεῖ γιὰ νὰ κατασκευάζει περισσότερες ἀνάγκες ἀπ' ὅσες μποροῦν ποτέ νὰ ἱκανοποιήσουν οἱ ἄνθρωποι. «Ἀνώτερα ἐπίπεδα ζωῆς» εἶναι οἱ ἠλεκτρικοὶ λαγοὶ πού χρησιμοποιοῦν οἱ καπιταλιστὲς καὶ οἱ γραφειοκράτες γιὰ νὰ κρατᾶνε τοὺς ἀνθρώπους στὸ κυνηγητό. Καμιά ἄλλη ἀξία, κανένα ἄλλο κίνητρο δὲν ἀπομένει γιὰ τὸν ἄνθρωπο σ' αὐτὴ τὴν ἀπάνθρωπη καὶ ἄλλοτριωμένη κοινωνία. Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ διαδικασία βρῖσκεται σὲ ἀντίφαση μὲ τὸν ἑαυτὸ της. Ἀργὰ ἢ γρήγορα θὰ πάψει νὰ λειτουργεῖ. Τὰ «ἐπίπεδα ζωῆς» αὐτῆς τῆς δεκαετίας θὰ κάνουν τὰ «ἐπίπεδα ζωῆς» τῆς προηγούμενης δεκαετίας νὰ μοιάζουν γελοῖα. Κάθε κατηγορία ἀποδοχῶν περιφρονεῖ αὐτὴν πού βρῖσκεται ἀκριβῶς ἀπὸ κάτω της.

Τὸ ἴδιο τὸ περιεχόμενο τῆς σημερινῆς κατανάλωσης εἶναι ἀντιφατικό. Ἡ κατανάλωση παραμένει ἀναρχικὴ (κι αὐτὸ δὲν θὰ μποροῦσε νὰ τὸ ξεπεράσει κανένας γραφειοκρατικὸς σχεδιασμός) γιατί τὰ καταναλωτικὰ ἀγαθὰ δὲν εἶναι ἀγαθὰ καθυπὸν, δὲν εἶναι ἀπόλυτα, ἀλλὰ ἐνσαρκώνουν τὶς ἀξίες αὐτῆς τῆς κουλτούρας. Οἱ ἄνθρωποι σκοτώνονται στὴ δουλειά γιὰ νὰ ἀγοράσουν ἀντικείμενα τὰ ὁποῖα δὲν μποροῦν νὰ ἀπολαύσουν ἢ δὲν μποροῦν κἀν νὰ χρησιμοποιήσουν. Οἱ ἐργάτες ἀποκοιμοῦνται μπροστὰ στὶς τηλεοράσεις πού ἀγόρασαν δουλεύοντας ὑπερωρίες. Οἱ ἀνάγκες εἶναι ὄλο καὶ λιγότερο πραγματικὲς ἀνάγκες. Οἱ ἀνθρώπινες ἀνάγκες ἦταν πάντοτε θεμελιωδῶς κοινωνικὲς ἀνάγκες. (Δὲν μιλῶ ἐδῶ γιὰ τὶς βιολογικὲς ἀναγκαιότητες.) Σήμερα, σ' ἓναν ὄλο καὶ μεγαλύτερο βαθμὸ, ἡ κυρίαρχη τάξη κατασκευάζει καὶ χειραγωγεῖ τὶς ἀνάγκες. Ἡ ὑποδούλωση τοῦ ἀν-

θρώπου γίνεται φανερὴ καὶ στὴν ἴδια τὴν κατανάλωση. Δηλώνουμε πῶς ὁ σοσιαλισμὸς δὲν ἐνδιαφέρεται κυρίως γιὰ τὴν αὐξηση τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς κατανάλωσης τοῦ σημερινοῦ τύπου. Μιά τέτοια αὐξηση δὲν θὰ μποροῦσε παρὰ νὰ ὀδηγήσει, μέσα ἀπὸ ἀναρίθμητους δεσμούς καὶ συνδέσμους, σὲ περισσότερο καπιταλισμὸ.

Ὁ σοσιαλισμὸς ἔχει νὰ κάνει μὲ τὴν ἐλευθερία. Δὲν ἐννοοῦμε μόνο τὴν ἐλευθερία μὲ τὴ νομικὴ ἔννοια τοῦ ὄρου. Οὔτε τὴν ἐλευθερία μὲ μιὰ ἠθικὴ ἢ μεταφυσικὴ ἔννοια. Ἐννοοῦμε ἐλευθερία μὲ τὴν πῶς σωστὴ ἔννοια, τὴν πῶς ρεαλιστικὴ ἔννοια τοῦ ὄρου: τὴν ἐλευθερία τῶν ἀνθρώπων στὴν καθημερινὴ ζωὴ καὶ στὶς καθημερινὲς δραστηριότητές τους, τὴν ἐλευθερία νὰ ἀποφασίζουν συλλογικὰ πόσο θὰ παράγουν, πόσο θὰ καταναλώνουν, πόσο θὰ δουλεύουν, πόσο θὰ ἀναπαύονται. Ἐλευθερία νὰ ἀποφασίζουν, συλλογικὰ καὶ ἀτομικὰ, τί θὰ καταναλώνουν, πῶς θὰ παράγουν, πῶς θὰ ἐργάζονται. (Ἀσφαλῶς στὴ σοσιαλιστικὴ κοινωνία θὰ διατηρηθεῖ, ἢ μᾶλλον θὰ ἐγκαθιδρυθεῖ γιὰ πρώτη φορὰ μιὰ γνήσια ἀγορὰ καταναλωτικῶν ἀγαθῶν στὴν ὁποία θὰ ἰσχύει πάνω ἀπ' ὄλα «τὸ κυρίαρχο τῶν καταναλωτῶν».) Καὶ ἐλευθερία νὰ διευθύνουν τὴ ζωὴ τους σ' αὐτὸ τὸ κοινωνικὸ πλαίσιο.

Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια ἡ ἐλευθερία δὲν θὰ ξεπηδήσει αὐτόματα ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς. Δὲν πρέπει νὰ τὴ συγχέουμε μὲ τὶς δραστηριότητες τοῦ ἐλεύθερου χρόνου. Γιὰ τὸ ἀνθρώπινο ὄν, ἐλευθερία δὲν εἶναι ἡ ἀεργία ἀλλὰ ἡ ἐλεύθερη δραστηριότητα. Τὸ συγκεκριμένο περιεχόμενο πού δίνουν οἱ ἄνθρωποι στὸ «χρόνο ἀναψυχῆς» τους ἐξαρτᾶται εὐρύτατα ἀπ' ὄ,τι συμβαίνει στὴ θεμελιώδη σφαῖρα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς—στὴν παραγωγή. Σὲ μιὰ ἄλλοτριωμένη κοινωνία ἡ «ἀναψυχὴ», τόσο στὴ μορφή ὅσο καὶ στὸ περιεχόμενό της, δὲν εἶναι παρὰ μιὰ ἀπὸ τὶς ἐκφράσεις τῆς ἄλλοτριώσεως.

Ἐπιπλέον, ἡ ἐλευθερία δὲν θὰ εἶναι ἓνα αὐτόματο προῖόν τῶν «αὐξημένων δυνατοτήτων παιδείας γιὰ ὄλους». Ἡ ἴδια ἡ ἐκπαίδευση δὲν λύνει τίποτε. Αὐτὴ καθυπὸν καταλήγει ἀπλῶς στὴ μαζικὴ παραγωγή ἀτόμων πού θὰ ἀναπαράγουν τὴν ἴδια κοινωνία, ἀτόμων πού θὰ ἐνσωματώνουν στὴν προσωπικότητά τους τὴν ὑπάρχουσα κοινωνικὴ δομὴ καὶ ὄλες τὶς ἀντιφάσεις της. Ἡ σημερινὴ ἐκπαίδευση στὴν Ἀγγλία ἢ στὴ Ρωσία, ἀπὸ τὸ σχολεῖο ἢ ἀπὸ τὴν οἰκογένεια, ἀποβλέπει στὴν παραγωγή ἀνθρώπων προσαρμοσμένων στὸν σημερινὸ τύπο κοινωνίας. Διαστρεβλώνει τὸ ἀνθρώπινο νόημα τῆς ἐνσωμάτωσεως στὴν κοινωνία, μετασηματίζοντάς το σὲ συνήθεια ὑποταγῆς στὴν αὐθεντία. Διαστρέφει τὸ ἀνθρώπινο νόημα τῆς ἀντιμετώπισης τῆς πραγματικότητας, μετασηματίζοντάς το σὲ συνήθεια λατρείας τοῦ status quo. Ἐπιβάλλει ἓναν τύπο ἐργασίας χωρὶς κανένα νόημα, πού χωρίζει, παραμορφώνει καὶ ἀποδιαιθερώνει τὶς φυσικὲς καὶ πνευματικὲς ἐνέργειες τοῦ ἀνθρώπινου ὄντος. Ὅσο περισσότερο προσφέρε-

ται εκπαίδευση σημερινού τύπου, τόσο περισσότερο παράγονται όντα μέ έσωτερικευμένο τό ραγιαδισμό.

Η ανάπτυξη της παραγωγής και ή ύλική άφθονία πού ύποτίθεται ότι θά φέρει δέν θά επιφέρουν από μόνες τους άλλαγή τών κοινωνικών συμπεριφορών. Δέν θά βάλουν τέλος στον «άγώνα όλων έναντι όλων». Συνοπτικά μιλώντας, αυτός ό άγώνας είναι πολύ πιο βίαιος και άλύπητος στις ΗΠΑ σήμερα άπ' ότι σ' ένα άφρικάνικο χωριό. Οί λόγοι είναι προφανείς: στη σύγχρονη κοινωνία ή ξένωση διαπερνά όλα τά πράγματα και καταστρέφει τό νόημα τών πάντων. Οί μόνες άξίες και τά μόνα κίνητρα πού παραμένουν είναι όλο και ύψηλότερα (όχι άπλώς ύψηλότερα) «επίπεδα» ύλικής κατανάλωσης. Η κοινωνία, για νά παρηγορήσει τή διαρκώς αύξανόμενη φροσύνη πού ζούν οι άνθρωποι στη δουλειά τους, όπως και σε όλες τις άλλες κοινωνικές δραστηριότητες, τούς παρουσιάζει έναν άλλο στόχο: τήν άπόκτηση όλο και πιο πολυάριθμων «αγαθών». Η άπόσταση μεταξύ εκείνου πού πραγματικά μπορεί νά άποκτήσει ένας εργάτης και εκείνου πού ή κοινωνία όρίζει ως «άξιοπρεπές» επίπεδο κατανάλωσης αύξανόταν άσταμάτητα μαζί μέ τήν αύξηση της παραγωγής και τήν άνοδο τών πραγματικών επιπέδων ζωής. Αυτή ή διαδικασία –και ό «άγώνας όλων έναντι όλων» πού της αντίστοιχεί– δέν θά σταματήσει αν δέν καταστραφεί από τή ρίζα της ή σημερινή κουλτούρα, ή λατρεία της για κατανάλωση και ή κτητική φιλοσοφία της. Αυτές οι καπιταλιστικές συμπεριφορές στην πραγματικότητα έχουν διεισδύσει πλήρως, ύποτάξει και παραμορφώσει αυτό πού σήμερα παρουσιάζεται σαν «μαρξισμός».

Τόσο ό ιδιωτικός καπιταλισμός όσο και ό γραφειοκρατικός καπιταλισμός χρησιμοποιούν τήν ίδια μέθοδο για νά διατηρήσουν τούς ανθρώπους δεμένους στη δουλειά τους και, ταυτόχρονα, σε άμοιβαίο ανταγωνισμό. Είναι ή συστηματική πολιτική της διαφοροποίησης τών μισθών. Από τή μία πλευρά, ύπάρχει μία τερατώδης διαφοροποίηση τών άποδοχών μεταξύ τών κατώτερων και τών άνωτερων στρωμάτων της γραφειοκρατικής πυραμίδας –της επιχείρησης και του κράτους. Από μία άλλη πλευρά, εισάγονται συστηματικά τεχνητές διαφοροποιήσεις πληρωμών για νά καταστρέψουν τήν ταξική άλληλεγγύη. Εφαρμόζονται σε ανθρώπους μέ παρεμφερείς εργασίες από άποψη ειδίκευσης ή απαιτούμενων προσπαθειών. "Όταν ή ταξική δομή της κοινωνίας καταστραφεί, καμιά οικονομική ή άλλη δικαιολογία δέν θά ύπάρχει για τή διατήρηση τών διαφοροποιήσεων. Είναι αδύνατο νά συζητήσουμε εδώ τις άπίστευτες σοφιστείες μέ τις όποιες οι δήθεν «μαρξιστές» προσπάθησαν νά δικαιολογήσουν τήν άνισότητα τών άποδοχών στη Ρωσία ή στο «σοσιαλισμό» γενικότερα. "Ας ύπογραμμίσουμε μόνο δύο σημεία:

(α) Η αύστηρή εφαρμογή της άρχής «από τόν καθένα σύμφωνα μέ

τήν άξία της προσφερομένης εργασίας», πού ύποστήριξε ό Μάρξ στην *Κριτική του προγράμματος της Γκότα*, θά όδηγούσε τό πολύ πολύ σε μία διαφοροποίηση τών άποδοχών της τάξεως από 1 (άνειδίκευτη χειρωνακτική εργασία) μέχρι 1,25 ή 1,5 (πυρηνικός φυσικός). «Άξία προσφερομένης εργασίας» έννοώ τήν άξία μέ τή μαρξική έννοια του όρου, όπως τήν όρίζει ή θεωρία της άξίας-εργασίας.

(β) Τήν άνισότητα τών άποδοχών σε μία σοσιαλιστική κοινωνία τή δικαιολογούν συνήθως μέ τό επιχείρημα ότι ή κοινωνία θά πρέπει νά ανταμείψει τόν ειδικευμένο εργάτη για τά έξοδα της ειδίκευσής του (συμπεριλαμβανομένων και τών χρόνων τών σπουδών του). Οί διαφοροποιήσεις τών άποδοχών στην καπιταλιστική κοινωνία ανταποδίδουν αυτά τά έξοδα στο πολλαπλάσιο. Αυτή ή «άρχη» θά ήταν παραλογισμός στη σοσιαλιστική κοινωνία όπου τά έξοδα ειδίκευσης δέν θά τά αναλαμβάνει τό άτομο (άλλωστε κάτι τέτοιο δέν συμβαίνει ούτε σήμερα) αλλά ή ίδια ή κοινωνία.

Ποτέ δέν θά μπορούσε νά ύπάρξει συλλογική και δημοκρατική διαχείριση του εργοστασίου, της οικονομίας ή της κοινωνίας αν τήν άσκοούσαν άτομα οικονομικά άνισα. Η διατήρηση τών διαφοροποιήσεων τών άποδοχών θά έτεινε άμεσα στην αναγέννηση του σημερινού χάους. *Ίσος μισθός για όσους εργάζονται*, αυτός θά πρέπει νά είναι ένας από τούς θεμελιώδεις κανόνες πού όφείλει νά εφαρμοστεί ή σοσιαλιστική επανάσταση.

Η σοσιαλιστική όργάνωση

Τί κάνουμε πραγματικά όταν, ως σοσιαλιστές επαναστάτες, προσπαθούμε νά προσδιορίσουμε πώς έννοούμε τό σοσιαλισμό; Προσπαθούμε, χωρίς άμφιβολία, νά άποσαφηνίσουμε τό ίδιο τό κίνημα. Άλλά ποιοί είμαστε εμείς; Τί αντιπροσωπεύουμε; Σε ποιο πρόγραμμα θέλουμε νά μάς κρίνουν οι εργαζόμενοι;

Η στοιχειώδης πολιτική τιμότητα άπαιτεί νά διατυπώσουμε άνοιχτά, χωρίς διφορούμενα και κρυφές σκέψεις, τούς στόχους για τούς όποιους πιστεύουμε πώς θά 'πρεπε νά άγωνίζονται οι εργαζόμενοι. Άλλά αυτό είναι και ένα ζήτημα μέ μεγάλη πρακτική σημασία. Ένα ζήτημα ζωής και θανάτου πού άφορά τήν επαναστατική όργάνωση και τήν ανάπτυξη της. Και νά γιατί.

"Ας δούμε πρώτα πρώτα τή σχέση μεταξύ επαναστατικής όργάνωσης και εργατικής τάξης. Τί πρέπει νά είναι αυτή ή σχέση; "Αν μοναδικός, ή κύριος, σκοπός της σοσιαλιστικής επανάστασης είναι ή έξάλειψη της ιδιωτικής ιδιοκτησίας και της άγοράς, μέ στόχο τήν επιτάχυνση –μέσω τών εθνικοποιήσεων και του σχεδιασμού– της ανάπτυξης της παραγωγής, τό προλεταριάτο δέν έχει νά παίξει κανένα *συνειδητό και αυτόνομο* ρόλο σ' αυτόν τό μετασχηματισμό. "Όλα τά μέτρα πού μετατρέπουν τό προλεταριάτο σε ύπάκουο και πειθαρχημένο

πεζικό στή διάθεση του «επαναστατικού» γενικού Έπιτελείου είναι, σ' αυτή την περίπτωση, κατάλληλα και καλά. Άρκει νά προετοιμασθεί ή εργατική τάξη -ή νά όδηγηθεί σέ πόλεμο έναντιόν του καπιταλισμού μέχρι θανάτου. Δέν έχει καμιά σημασία νά ξέρει πώς, γιατί και για ποιό σκοπό. Η «ήγεσία» ξέρει. Η σχέση μεταξύ Κόμματος και τάξης είναι, σ' αυτή την περίπτωση, όμολογη της διαίρεσης της καπιταλιστικής ή της γραφειοκρατικής κοινωνίας μεταξύ διευθυντών και άπλών έκτελεστών. Μετά την επανάσταση ή έξουσία και ή διαχείριση άνήκουν στό Κόμμα, τό όποιο «διαχειρίζεται» την κοινωνία «για τά συμφέροντα των εργατών». Αυτή την αντίληψη συμμερίζονται οί σταλινικοί και οί τροτσικιστές. Σ' αυτές τίς συνθήκες ή εμφάνιση μιάς γραφειοκρατικής κοινωνίας, μιάς ταξικής κοινωνίας, γίνεται άναπόφευκτη.

(Συναντάμε αυτή την αντίληψη, μέ μιά έλαφρή μεταμφίση, στό τεύχος του Όκτωβρίου-Νοεμβρίου του 1960 της *Labour Review* [«θεωρητικό» όργανο των άγγλων τροτσικιστών]. Ένα άρθρο του Κλίφ Σλότερ μέ τίτλο «Τί είναι ή επαναστατική ήγεσία» περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, μιά επίθεση κατά των ιδεών του *Socialisme ou Barbarie*. Σ' αυτό τό άρθρο δέν θά βρούμε τίποτα πέρα από την πάντα ίδια συλλογή κοινοτυπιών περί «της αναγκαιότητας μιάς σιδερένιας ήγεσίας», πού συναντά κανείς σ' όποιοδήποτε τροτσικιστικό άρθρο μ' αυτό τό θέμα τά είκοσι τελευταία χρόνια. Ο συγγραφέας ακολουθεί πιστά την αυθεντική παράδοση των έπιγώνων του Τρότσκι, άποφεύγοντας έπιμελώς κάθε προσπάθεια κατανόησης των ιδεών στις όποιες κάνει κριτική. Τό θεωρητικό του έπίπεδο φαίνεται καθαρά από τό ότι, κατ' αυτόν, όλη ή ιστορία της ανθρωπότητας έδώ και σαράντα χρόνια δέν μπορεί νά εξηγηθεί παρά από «την κρίση της επαναστατικής ήγεσίας». Ούτε μισό δευτερόλεπτο δέν άναρωτιέται: ποιά είναι λοιπόν τά αίτια αυτής της κρίσης; Άν τό Κόμμα είναι ή απάντηση σ' αυτή την κρίση και τό Κόμμα αυτό «όφείλει νά φτιαχτεί από εκείνους πού κατανοούν θεωρητικά την ιστορική διαδικασία», πώς εξηγείται τό ότι έδώ και τριάντα χρόνια οί κατανοούντες τροτσικιστές δέν κατάφεραν νά τό φτιάξουν; Γιατί οί τροτσικιστικές όργανώσεις κατέργεισαν ακόμα και στις χώρες πού κάποτε είχαν κάποιες δυνάμεις; Η «άπόρριψη» των αντιγραφειοκρατικών αντιλήψεων πού μās προσφέρει ό Σλότερ βασίζεται στό έπιχείρημα ότι ή συνείδηση είναι αναγκαία για την άνατροπή του καπιταλισμού. Έπειτα ταυτίζει, μέ άφέλεια μάλλον, τή συνείδηση μέ τή συνείδηση των ήγετών του Κόμματος. Στο τέλος, ό συγγραφέας προδίνει την ούσιαστικά άστική νοοτροπία του περιγράφοντας τή συγκέντρωση της άστικής έξουσίας, την όργάνωσή της, τον έξοπλισμό της κλπ. και άπαιτώντας, για νά τίς πολεμήσουμε, «νά έπιταθεί ή πειθαρχία και ή συγκεντρωτική αυθεντία στον μεγαλύτερο μέχρι τώρα βαθμό». Ούτε

μιά στιγμή δέν ύποψιάζεται πώς ό προλεταριακός συγκεντρωτισμός και ή πειθαρχία -όπως τουλάχιστον ύποδηλώνονται από ένα εργατικό Συμβούλιο ή μιά άπεργιακή έπιτροπή- εκπροσωπούν κάτι τό ριζικά διαφορετικό από τον καπιταλιστικό συγκεντρωτισμό και την πειθαρχία, την ένταση της όποίας ζητά.)

Άν όμως άντικείμενο της σοσιαλιστικής επανάστασης είναι ή θέσμιση της διαχείρισης της παραγωγής, της οικονομίας και της κοινωνικής ζωής από τους εργαζομένους, μέσα από την έξουσία των εργατικών Συμβουλίων, τό ενεργό και συνειδητό ύποκείμενο αυτής της επανάστασης και όλου του μετέπειτα μετασχηματισμού της κοινωνίας δέν μπορεί νά είναι κανείς άλλος από τό ίδιο τό προλεταριάτο. Η σοσιαλιστική επανάσταση μπορεί νά γίνει μόνο μέ την αυτόνομη δράση του προλεταριάτου. Αυτός ό μετασχηματισμός μπορεί νά πραγματοποιηθεί μόνον άν τό προλεταριάτο βρει μέσα του τή θέληση και τή συνείδηση πού είναι αναγκαίες γι' αυτό τον τεράστιο μετασχηματισμό. Ένας σοσιαλισμός ό όποιος πραγματοποιείται «για λογαριασμό του προλεταριάτου», ακόμα και από τό πιο επαναστατικό κόμμα, δέν έχει κανένα άπολύτως νόημα. Συνεπώς, ή επαναστατική όργάνωση δέν είναι ούτε μπορεί νά είναι «ήγεσία» της τάξης. Δέν μπορεί νά είναι παρά ένα εργαλείο της ταξικής πάλης. Κύριο καθήκον της είναι νά βοηθήσει, μέ τά λόγια και μέ τά έργα της, την εργατική τάξη ν' αναλάβει τον ιστορικό ρόλο της διαχείρισης της κοινωνίας.

Ποιά πρέπει νά είναι ή έσωτερική λειτουργία αυτής της επαναστατικής όργάνωσης; Σύμφωνα μέ τίς παραδοσιακές αντιλήψεις, τό Κόμμα όργανώνεται και λειτουργεί μέ βάση όρισμένες άρχές πού έχουν άποδείξει την άποτελεσματικότητά τους και ύποτίθεται ότι βασίζονται στην «καλή θέληση» -δηλαδή καταμερισμό της εργασίας μεταξύ «ήγετών» και «βάσης», έλεγχο των «ήγετών» από τή «βάση» σέ άραιά διαστήματα και συνήθως εκ των ύστερων (έτσι πού ό ύποτιθέμενος έλεγχος καταντά απλή έπιδοκιμασία), έξειδείκυση, άυστηρή διαίρεση των καθηκόντων κλπ. Αυτά μπορεί νά είναι άστική καλή θέληση αλλά από επαναστατική άποψη είναι άνοησίες. Αυτός ό τύπος όργάνωσης είναι άποτελεσματικός μόνο μέ την έννοια ότι άναπαράγει άποτελεσματικά μιά άστική τάξη πραγμάτων, τόσο μέσα όσο κι έξω από τό Κόμμα. Στην καλύτερη και στην πιο «δημοκρατική» μορφή του, δέν είναι παρά μιά παρωδία του άστικού κοινοβουλευτισμού.

Η επαναστατική όργάνωση θά πρέπει νά εφαρμόσει ή ίδια τίς άρχές πού άνέπτυξε τό προλεταριάτο στή διάρκεια των ιστορικών άγώνων του: την Κομμούνα, τά Σοβιέτ, τά εργατικά Συμβούλια. Θά πρέπει νά θεοπίσει την άυτονομία των τοπικών όργάνων της στον μεγαλύτερο δυνατό βαθμό πού συμβαδίζει μέ την ένότητα της όργάνωσης: την άμεση δημοκρατία παντού όπου μπορεί νά γίνει πράξη ύλικά.

τήν ἐκλογή καί τό ἀνακλητό ἀνά πάσα στιγμή ὄλων τῶν ἐκπροσώπων πού συμμετέχουν σέ ὄργανα μέ ἀποφασιστική ἐξουσία.

Ποιές εἶναι οἱ σοσιαλιστικές διεκδικήσεις;

Ποιά θά ἔπρεπε νά εἶναι ἡ στάση τῆς ὀργάνωσης ἀπέναντι στούς καθημερινούς ταξικούς ἀγῶνες; Ποιές «ἄμεσες» ὄσο καί «μεταβατικές» διεκδικήσεις θά ἔπρεπε νά στηρίζει;

Οἱ παραδοσιακές ὀργανώσεις, ρεφορμιστικές ἢ «μαρξιστικές», ἔβλεπαν αὐτούς τοὺς ἀγῶνες ἀποκλειστικά σάν ἓνα μέσο γιά νά ἐπιτευχθεῖ ὁ ἔλεγχος καί ἡ διεύθυνση τῆς τάξης ἀπό τό κόμμα. Αὐτό πού ἐνδιαφέρει γιά παράδειγμα τοὺς τροτσκιστές σέ μιά ἀπεργία εἶναι νά κατορθώσουν νά ἐφαρμόσει ἡ ἀπεργιακή ἐπιτροπή τή «γραμμή» πού ἀποφάσισε ἡ φράξια τοῦ κόμματος. Συχνά οἱ ἀπεργίες ὀδηγοῦνται στήν ἡττα ἐπειδή ὅλη ἡ ἐκπαίδευση, ὅλη ἡ νοοτροπία τῶν μελῶν τῶν κομμάτων τοὺς κάνει νά θεωροῦν (κι αὐτό ὄχι κατ' ἀνάγκη συνειδητά) πρωταρχικό στόχο τους πῶς θά ἐλέγξουν τό κίνημα καί ὄχι πῶς τό ἴδιο τό κίνημα θά προχωρήσει. Τέτοιες ὀργανώσεις θεωροῦν τοὺς ἀγῶνες στά συνδικάτα οὐσιαστικά μιά πάλι γιά τόν ἔλεγχο τοῦ συνδικαλιστικοῦ ὀργάνου.

Ἡ ἀντιδραστική ἰδεολογία καί συμπεριφορά αὐτῶν τῶν ὀργανώσεων ἀντανακλῶνται στίς διεκδικήσεις πού ὑποστηρίζουν. Κι αὐτό μέ δύο τρόπους. Πρῶτα πρῶτα, ἐπειδή δέν μιλάνε παρά γιά αὐξήσεις μισθῶν, γιά πάλι ἐνάντια στίς ἀπολύσεις καί τήν ἀνεργία ἢ γιά ἐθνικοποιήσεις, συγκεντρῶνουν τήν προσοχή τῶν ἐργαζομένων σέ μεταρρυθμίσεις πού ὄχι μόνο μπορεῖ κάλλιστα νά ἰκανοποιήσῃ ὁ καπιταλισμός ἀλλά καί τίς ὁποῖες, ὄλο καί περισσότερο, ὁ καπιταλισμός πράγματι ἰκανοποιεῖ. Αὐτές οἱ μεταρρυθμίσεις εἶναι στήν πραγματικότητα ἡ ἴδια ἢ ἔκφραση τοῦ γραφειοκρατικοῦ μετασχηματισμοῦ πού πραγματοποιεῖται σήμερα στήν κοινωνία. Ἄν τίς πάρουμε ξεχωριστά, αὐτές οἱ διεκδικήσεις τείνουν ἀπλῶς στόν ἐξορθολογισμό τῆς δομῆς τῆς ὑπάρχουσας κοινωνίας. Ταυτίζονται ἀπόλυτα μέ τό πρόγραμμα τῆς «προοδευτικῆς» ἢ «ἀριστοτέλης» πτέρυγας τῶν κυρίαρχων τάξεων.

Ἐπειτα, αὐτές οἱ ὀργανώσεις φενακίζουν καί χειραγωγοῦν τοὺς ἐργαζομένους προωθώντας «μεταβατικές» διεκδικήσεις – κινήματα κλίμακα τῶν μισθῶν καί τῶν ὥρων δουλειᾶς, ἐργατικό «ἐλεγχό», ἐργατικές πολιτοφυλακές κλπ. – πού ὑποτίθεται ὅτι δέν συμβιβάζονται μέ τόν καπιταλισμό, τίς ὁποῖες ὄμως δέν τίς παρουσιάζουν ἔτσι στήν ἐργατική τάξη. (Στήν πραγματικότητα ὀρισμένες ἀπ' αὐτές τίς διεκδικήσεις συμβιβάζονται κάλλιστα μέ τόν καπιταλισμό: σήμερα σέ πολλές βιομηχανίες καί σέ πάμπολλες χώρες ἐφαρμόζουν τήν κινήματα τῶν μισθῶν. Ἄλλά αὐτή ἡ ἐκδήλωση τῆς ἰκανότητας τῶν τροτσκιστῶν νά ζοῦν σέ ἓναν φανταστικό κόσμο δέν ἔχει κανένα ἐνδια-

φέρον γιά τήν οὐσία τῆς συζήτησής μας.) Τό Κόμμα π.χ. «ξέρει» (ἢ νομίζει ὅτι ξέρει) πῶς οἱ καπιταλιστές δέν πρόκειται ποτέ νά δεχτοῦν τήν κινήματα κλίμακα τῶν μισθῶν. Νομίζει πῶς μιά τέτοια διεκδίκηση θά ὀδηγήσει σέ μιά ἐπαναστατική κατάσταση καί, τελικά, στήν ἴδια τήν ἐπανάσταση, ἄρκει οἱ ἐργάτες νά πολεμήσουν ἀληθινά γι' αὐτήν. Ἄλλά δέν τό λέει δημόσια. Ἄν τό ἔλεγε, θά «τρόμαζε τοὺς ἐργάτες», πού «ἀκόμα» δέν εἶναι ὄριμοι νά ἀγωνιστοῦν οὔτε γιά τό σοσιαλισμό. Ἐτσι προωθοῦν σάν *πραγματοποιήσιμη* τή φαινομενικά ἀθῶα διεκδίκηση τῆς κινήματος κλίμακας τῶν μισθῶν... ἐνῶ «ξέρουν» πῶς δέν εἶναι πραγματοποιήσιμη. Εἶναι τό δόλωμα πού θά κάνει τοὺς ἐργάτες νά δαγκώσουν τό ἀγκίστρι καί στή συνέχεια νά καταπιοῦν τήν ἐπαναστατική γραμμή. Τό Κόμμα, πού κρατάει σφιχτά τό καλάμι, θά πιάσει λοιπόν καί θά ρίξει ἀπαλά τήν τάξη στό «σοσιαλιστικό» πηγάδι. Ὅλα αὐτά θά ἦταν τερατώδη ἂν δέν ἦταν ἀπίστευτα γελοῖα.

Γιά τήν ἐπαναστατική ὀργάνωση δέν ὑπάρχει παρά ἓνα καί μοναδικό κριτήριο, ἀπλό, πού καθορίζει τή στάση τῆς ἀπέναντι στούς καθημερινούς ἀγῶνες τῶν ἐργατῶν. Αὐτή ἡ ἰδιαίτερη μορφή ἀγῶνα, αὐτή ἡ ἰδιαίτερη μορφή ὀργάνωσης, *μεγαλώνει ἢ μειώνει* τή συμμετοχή τῶν ἐργατῶν, τή συνείδησή τους, τήν ἰκανότητά τους νά διαχειρίζονται τίς ὑποθέσεις τους, τήν ἐμπιστοσύνη τους στόν ἑαυτό τους (δεδομένου ὅτι, ἐπιπλέον, ὄλοι αὐτοί οἱ παράγοντες εἶναι οἱ *μόνοι* πού μποροῦν νά ἐγγυηθοῦν ἂν ἓνας ἀγῶνας θά εἶναι *συνεπής* καί ἀποτελεσματικός ἀκόμα καί ἀπό τήν πιό ἄμεση καί περιορισμένη ἀποψη);

Συνεπῶς, ὑποστηρίζουμε ἀνεπιφύλακτα: λήψη ἀποφάσεων ἄμεσα ἀπό τίς συνελεύσεις τῶν ἀπεργῶν γιά ὄλα τά σημαντικά ζητήματα: ἀπεργιακές ἐπιτροπές πού ἐκλέγονται καί εἶναι διαρκῶς ἀνακλητές (πράγμα πού εἶναι κοινοτοπία ἴσως στή Μεγάλη Βρετανία ἀλλά ὄχι καί στήν ὑπόλοιπη Εὐρώπη): εἴμαστε ἀντίθετοι στήν καθοδήγηση τῶν ἀπεργιῶν ἀπό τοὺς συνδικαλιστές γραφειοκράτες: ὑποστηρίζουμε ἀνεπιφύλακτα τοὺς shop stewards (οἱ ἐκλεγμένοι ἀνά ἐργαστήριο στή Μεγάλη Βρετανία, ἐκλεγμένοι ἄμεσα ἀπό τοὺς ἐργάτες) καί ἀνακλητοί κάθε στιγμή ἀπό τοὺς ἐργάτες) πολεμάμε ὄλες τίς αὐταπάτες τίς σχετικές μέ τή δυνατότητα «μεταρρύθμισης», «βελτίωσης» ἢ «κατάκτησης» τοῦ γραφειοκρατικοῦ ὀργάνου τῶν συνδικάτων.

Οἱ διεκδικήσεις πρέπει νά ὀρίζονται ἀπό τοὺς ἴδιους τοὺς ἐργαζομένους καί νά μὴν τοὺς ἐπιβάλλονται ἀπό τά συνδικάτα ἢ ἀπό τά κόμματα. Φυσικά αὐτό δέν σημαίνει πῶς ἡ ἐπαναστατική ὀργάνωση δέν ἔχει τή δικιά της ἀποψη γι' αὐτά τά ζητήματα ἢ πῶς θά ἔπρεπε νά μὴν ὑποστηρίζει τήν ἀποψη τῆς ὅταν οἱ ἐργαζόμενοι δέν τή δέχονται. Συνεπάγεται ὄμως πῶς ἡ ὀργάνωση ἀρνεῖται νά χειραγωγήσει τοὺς ἐργαζομένους ἢ νά τοὺς ἀναγκάσει νά υἱοθετήσουν τήν τάδε ἢ τή δέλινα ἀποψη.

Ἡ στάση τῆς ὀργάνωσης ἀπέναντι στίς ἰδιαίτερες διεκδικήσεις συνδέεται ἄμεσα μέ τή συνολική ἀντίληψή της γιά τό σοσιαλισμό. Νά δύο παραδείγματα:

(α) Ἡ πηγή τῆς καταπίεσης τῆς ἐργατικῆς τάξης βρίσκεται στήν ἴδια τήν παραγωγή. Ὁ σοσιαλισμός ἔχει νά κάνει μέ τό μετασχηματισμό αὐτῶν τῶν παραγωγικῶν σχέσεων. Συνεπῶς, οἱ ἄμεσες διεκδικήσεις πού ἔχουν σχέση μέ τίς *συνθήκες δουλειᾶς* καί γενικότερα μέ τή ζωή στό ἐργοστάσιο πρέπει νά ἔχουν κεντρική θέση, τό ἴδιο σημαντική τουλάχιστον – ἄν ὄχι σημαντικότερη – μέ τίς οἰκονομικές διεκδικήσεις. (Δέν εἶναι βέβαια τυχαῖο πού τά παραδοσιακά κόμματα καί τά συνδικάτα ἀποσιωποῦν αὐτό τό πρόβλημα· οὔτε ὅτι ἓνα ὄλο καί μεγαλύτερο ποσοστό «ἀνεπίσημων» ἀπεργιῶν στή Μεγάλη Βρετανία καί στίς ΗΠΑ ἀναπτύσσεται γύρω ἀκριβῶς ἀπ' αὐτές τίς διεκδικήσεις.) Ὅταν υἰοθετοῦμε αὐτή τή θέση, δέν ἐκφράζουμε μόνο τά βαθύτερα ἐνδιαφέροντα τῶν ἐργαζομένων σήμερα· φτιάχνουμε καί ἓναν ἄμεσο δεσμό μέ τό πρόβλημα τῆς ἐπανάστασης. Καί ταυτόχρονα φέρνουμε στό φῶς τή θεμελιωδῶς συντηρητική φύση ὄλων τῶν ὑπαρκτῶν συνδικάτων καί κομμάτων.

(β) Ἡ ἐκμετάλλευση ἐκφράζεται ὄλο καί περισσότερο στήν ἱεραρχική δομή τῶν ἐργασιῶν καί τῶν ἀποδοχῶν καί στήν ἐξατομίκευση πού εἰσάγεται στό προλεταριάτο μέσ' ἀπό τή διαφοροποίηση τῶν μισθῶν. Πρέπει νά καταγγέλλουμε σταθερά τίς ἱεραρχικές ἀντιλήψεις γιά τή δουλειά καί τήν κοινωνική ὀργάνωση. Πρέπει νά ὑποστηρίζουμε ἐκεῖνες τίς οἰκονομικές διεκδικήσεις πού τείνουν νά καταργήσουν ἢ νά μειώσουν τίς διαφοροποιήσεις τῶν μισθῶν (π.χ. ἴσες αὐξήσεις γιά ὄλους ἢ αὐξήσεις *πρωτικῆς* ποσοτικά, σύμφωνα μέ τούς μισθοῦς τῶν κάτω καί λιγότερο μέ τούς μισθοῦς τῶν πάνω). Ἔτσι βοηθάμε μακροπρόθεσμα τήν ἀνάπτυξη τοῦ συναισθήματος ἀλληλεγγύης μεταξύ τῶν ἐργαζομένων, ξεσκεπάζουμε τή γραφειοκρατία, χτυπάμε ἄμεσα τή φιλοσοφία καί τίς ἀξίες τοῦ καπιταλισμοῦ, χτίζουμε μιά γέφυρα πρὸς τίς θεμελιώδεις ἀντιλήψεις τοῦ σοσιαλισμοῦ.

Αὐτές εἶναι οἱ ἀληθινές «σοσιαλιστικές διεκδικήσεις». Διεκδικήσεις μεταβατικές, μέ τήν ἔννοια πού δίνει σ' αὐτό τόν ὄρο ἡ τροτσικιστική μυθολογία, δέν ὑπῆρξαν ποτέ στήν ἱστορία. Διεκδικήσεις μεταβατικές ὑπῆρξαν, καί μποροῦν νά ὑπάρξουν, μόνο μέσα σέ δύο σύνολα περιστάσεων: εἴτε, σέ μιά συγκεκριμένη κατάσταση, διεκδικήσεις, πού κατά τά ἄλλα εἶναι «πραγματοποιησίμες» στόν καπιταλισμό, γίνονται ἐκρηκτικές καί ἐπαναστατικές (π.χ. τό «ψωμί καί ἐλευθερία» τοῦ 1917)· εἴτε κάποιες ἄμεσες διεκδικήσεις, ἀρκεῖ νά τίς ὑποστηρίξει σθεναρός ἀγώνας, ὑποσκάπτουν μέ τό περιεχόμενό τους τά βαθύτερα θεμέλια τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας. Τά παραδείγματα πού δώσαμε παραπάνω ἀνήκουν σ' αὐτή τή δεύτερη κατηγορία.

ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΜΕ ΑΓΩΝΙΣΤΕΣ ΤΟΥ P.S.U.*

Ἐξέν Ἐνρική: Εἶναι ἀναγκαῖο νά ἀναφερθοῦμε ἐν συντομία στήν ομάδα «Σοσιαλισμός ἢ Βαρβαρότητα», τήν ὁποία ἐνέπνευσε ὁ Καστοριάδης. Δημιουργήθηκε ἀπό μιά ρήξη μέ τόν τροτσικισμό στά 1948. Τό περιοδικό *Σοσιαλισμός ἢ Βαρβαρότητα* κυκλοφοροῦσε ἀπό τά τέλη τοῦ 1948 μέχρι τό 1965. Ἐκτός ἀπό τόν Καστοριάδη, συνεργάστηκαν κατά καιρούς ὁ Λεφόρ, ὁ Κιοτάρ καί ἄλλοι. Ἡ ζωή τῆς ομάδας ἦταν πολυτάραχη: κατά διαστήματα ἐκδηλώθηκαν ἀρκετές συγκρούσεις. Ὁ Καστοριάδης ἔγραψε πολυάριθμα ἀρθρα τά ὁποῖα ἀναδημοσιεύει σήμερα σέ μιά σειρά βιβλία πού βρίσκονται στό στάδιο τῆς ἐκδόσης. Ἀπό ἐκείνη κιόλας τήν ἐποχή ἀνέπτυξε μιά προδληματική θεμελιωμένη στήν αὐτοδιαχείριση καί καταφερόταν μέ σθένος ἐναντία στό σοβιετικό μοντέλο (ἀπό τό δεύτερο μόλις τεῦχος, ἓνα ἀρθρο ἐναντία στό μοντέλο ἀνάπτυξης τῆς Σοβιετικῆς Ἐνωσης, κατόπιν μιά σειρά ἀρθρα ἐναντία στήν ὑπεράσπιση τῆς Σοβιετικῆς Ἐνωσης πού πρόβαλλε ἐκείνη τήν ἐποχή τό Κομμουνιστικό Κόμμα).

Ἡ ἐξέλιξη τῆς σκέψης του τόν ὀδήγησε στήν ἀμφισβήτηση τοῦ μαρξισμοῦ σέ πολλές ἀπό τίς θεμελιώδεις ὄψεις του.

Πιέρ Γκαρίγκ: Στό βιβλίο «Ἡ C.F.D.T. καί ἡ αὐτοδιαχείριση» ὁ Μέρ καί ὁ Κρουμνόβ γράφουν: «Ὁ ἐπανακαθορισμός τῶν τρόπων ἀσκησης τῆς ἐξουσίας σέ ὄλα τά ἐπίπεδα στήν κοινωνία δέν περιορίζεται στήν ἐξέταση ἄν ἡ κορυφή σέ σχέση μέ τή βάση ἀπεικονίζουν ἐπαρκῶς μιά πυραμίδα. Ἡ ἴδια ἡ ἀντίληψη τῆς πυραμίδας βρίσκεται σέ μιά διαδικασία ἀπόρριψης.»

Ἐπ' αὐτῆ στήν πραγματικότητα ἡ ἀντίληψη τῆς πυραμίδας, καί βρίσκεται σ' ἀλήθεια σέ μιά διαδικασία ἀπόρριψης; Ὁ Μπιλοντό πιστεύει ὅτι αὐτή ἡ ἀντίληψη μᾶς ἔχει ἐπιβληθεῖ ἀπό τήν ἀστική

* Κείμενο μᾶς συζήτησης μέ ἀγωνιστές τοῦ P.S.U. (Ἐνοποιημένο Σοσιαλιστικό Κόμμα), στίς 12 Ἰανουαρίου τοῦ 1974. Δημοσιεύθηκε στό συμπλήρωμα τοῦ 5ου τεύχους τῆς *Critique Socialiste* (Σεπτέμβριος-Ὀκτώβριος 1974).

ιδεολογία. Αυτό που μ' άνησχει, αν αυτή ή αντίληψη απορριφθεί σ' άλληθια, είναι τό τί θά έπακολουθήσει.

Κ. Καστοριάδης: Πιθανώς θέλουν νά πούν ότι αυτή ή απόρριψη τής πυραμίδας εμφανίζεται ταυτόχρονα στην έκφρασμένη ιδεολογία (οί άνθρωποι τείνουν νά απορρίψουν τίσ παραδοσιακές δικαιολογίες τής ύπαρξης μιάς ή περισσότερων πυραμίδων) και στην κοινωνική πραγματικότητα.

Μπ. Μπιλοντό: Νομίζω πώς ή ιεραρχική πυραμίδα είναι μιά αναπαράσταση πού καλύπτει τήν πραγματικότητα κατά τόν ίδιο τρόπο μέ τόν ανταγωνισμό: καλύπτει τήν ένότητα των συμφερόντων τής άστικής τάξης μπροστά σέ δευτερεύοντα διαφοροποιημένα συμφέρονα. Παρομοίως, ή ιεραρχία είναι μιά πραγματικότητα ως αναπαράσταση, πού καλύπτει όμως τήν πολικότητα των συμφερόντων δύο ανταγωνιστριών τάξεων: ή ίδια ή εικόνα τής ιεραρχίας κρύβει τήν ύπαρξη αυτών των δυο πόλων.

Κ. Καστοριάδης: Σ' αυτό τό σημείο όλοι κολυμπάμε στον Ειρηνικό Ωκεανό, στό πίο βαθιά νερά: στή συζήτηση για τό μαρξιστικό σχήμα. Πράγματι, ό Μάρξ, άναφορικά μέ τή συσσώρευση του κεφαλαίου, λέει: στό βαθμό πού επεκτείνεται ή συγκέντρωση του κεφαλαίου (...) στον ένα πόλο αυξάνεται ό πλούτος, και στον άλλο ή άθλιότητα, ή καταπίεση, ό έκφυλισμός. (...) Σήμερα, ένας κάποιος νεοπαλαιομαρξισμός φτάνει στό σημείο νά δηλώνει πώς ή ιεραρχία κρύβει τήν κυριαρχία του «Κεφαλαίου» σέ μιά άδιαφοροποίητη στην ουσία της μάζα. Σ' αυτό τό σχήμα ή τάξη των καπιταλιστών γίνεται κι αυτή ένα έπιφαινόμενο: δέν είναι παρά ή προσωποποίηση αυτής τής μηχανής, του «Κεφαλαίου».

Όλοένα και περισσότερο, έδώ και είκοσι πέντε χρόνια, θεωρώ ότι αυτό τό σχήμα άποτελεί μέρος τής ιδεολογίας, τής όντολογίας του θεμισμένου κόσμου. Η θεμελιώδης διαίρεση στή σημερινή κοινωνία δέν είναι ή διαίρεση μεταξύ κατόχων του κεφαλαίου και εκείνων πού δέν κατέχουν παρά τήν εργατική τους δύναμη αλλά, στό ίδιο τό έσωτερικό τής παραγωγικής διαδικασίας, ή διαίρεση ανάμεσα σέ διευθύνοντες και έκτελεστές. Έπιπλέον -και γι' αυτό δέν μπορούμε πιά σήμερα νά σκεφτόμαστε μέ τούς όρους του παραδοσιακού μαρξισμού- άκόμη κι αυτή ή διαίρεση δέν είναι καθόλου άπλή και σαφής: δέν είναι πιά δυνατόν νά προσδιορίσουμε ένα ποσοστό του ενεργού πληθυσμού πού θά περιλάμβανε άνθρωπους πού δέν είναι παρά διευθύνοντες, άνθρωπους προς όφελος των όποιων ύποτίθεται ότι λειτουργεί τό κοινωνικό σύστημα, ενώ τό υπόλοιπο του πληθυσμού θά περιοριζόταν στην άπλή έκτέλεση και, δικαιωματικά και δυναμικά, θά έτεινε στην έξέγερση.

Στήν παραγωγική διαδικασία, όπως και σέ όλες τίσ άλλες κοινωνικά οργανωμένες δραστηριότητες (έκπαίδευση, πολιτική, θία, κουλτούρα...) οί ροπές τής διεύθυνσης και έκτέλεσης είναι αντίθετες αλλά, έκτός από δύο άκραιο περιπτώσεις (κορυφή τής κορυφής τής πυραμίδας και κατώτατο επίπεδο τής βάσης της, πού δέν είναι τό πίο σημαντικό άριθμητικά στρώμα), σέ όλα τά ενδιάμεσα επίπεδα οί ρόλοι είναι μεικτοί, σύνθετοι. Θά ήταν παραπλανητικό νά συνδέσουμε τή βαθύτερη πολιτική συμπεριφορά των ατόμων μέ τή θέση τους στην ιεραρχική πυραμίδα (έκτός από εκείνους πού άποτελούν τή διευθυντική κορυφή τής πυραμίδας).

Η πυραμίδα είναι προφανώς ένα μεταφορικό σχήμα. Στην πραγματικότητα έχουμε νά κάνουμε μέ ένα σύνολο από πυραμίδες πού διασταυρώνονται έφόσον, για παράδειγμα, δέν συμπίπτουν οί θέσεις στα δίκτυα έξουσίας και οικονομικού όφελους. Έξάλλου, στίς δυτικές καπιταλιστικές κοινωνίες υπάρχουν άκόμα κατάλοιπα προγενέστερων συνθηκών πού έχουν εκλείψει στίς κατά κάποιον τρόπο αντιπροσωπευτικές γραφειοκρατικές καπιταλιστικές κοινωνίες, όπως είναι ή ΕΣΣΔ -στίς όποιες, αν και υπάρχει σύγκλιση πολλών πυραμίδων, μιά άπ' αυτές είναι ή «άληθινή»: ή πυραμίδα του Κόμματος. Οί κοινωνικές διαιρέσεις μπορούν νά γίνουν κατανοητές μόνο σέ σχέση μέ τό Κόμμα, στό βαθμό πού ή πυραμίδα τής έξουσίας στό Κόμμα ήγείται τής κοινωνίας.

Είναι άνησχητική ή απόρριψη τής πυραμίδας; Καταρχήν αυτό δέν πρόκειται νά συμβεί σύντομα! Άλλά τό σχέδιο του αυτοδιαχειριζόμενου σοσιαλισμού -αν μέ αυτό έννοούμε μιά κοινωνία όπου τό σύνολο των άνδρων και των γυναικών διαχειρίζεται άμεσα και δημοκρατικά τίσ ύποθέσεις τους- σέ όλους τομείς- βρίσκει σέ όλοκληρωτική αντίθεση μέ ένα ιεραρχικό μοντέλο.

Ζάν λέ Γκαρέκ: Στην επιχείρηση υπάρχει ένα ενδιάμεσο στρώμα πού κατέχει τή γνώση αλλά έχει χάσει τήν έξουσία (σέ σχέση μέ τήν κορυφή τής πυραμίδας). Σέ δύο έκατομμύρια νέες θέσεις εργασίας, πού δημιουργήθηκαν μεταξύ 1962 και 1972, έναμιση έκατομμύριο άντιστοιχούν σέ εργασίες πού δέν άπαιτούν ή έχουν άρχίσει νά μήν άπαιτούν ειδίκευση. Είναι λοιπόν λάθος νά ύποστηρίζει κανείς πώς ή βάση τής κοινωνικής πυραμίδας συρρικνώνεται άριθμητικά. Οί θέσεις εργασίας των ειδικευμένων εργατών και συναφών επαγγελματιών είναι οί θέσεις πού άριθμητικά, αν όχι ποσοτικά, αυξάνονται μέ τόν γρηγορότερο ρυθμό αυτά τά τελευταία χρόνια.

Οί υπόλοιπες 500.000 θέσεις άφορούν ειδικευμένους σέ κάποιο βαθμό και μη ύποκειμένους σέ έξουσία.

Τό ιεραρχικό μοντέλο ανταποκρίνεται μέ τόν τρόπο του στην άνάγκη των ανθρώπων για άσφάλεια. Τέλος, παρέχει τήν έλπίδα άναρρί-

χησης στην πυραμίδα. Δέν θά πρέπει νά σταθοῦμε μόνο στή διαπίστωση ὅτι αὐτό τό μοντέλο ἀμφισβητεῖται ἔντονα; πρέπει νά ξέρουμε ἀπό ποιόν, σέ ποιά ἐπίπεδα ἀμφισβητεῖται, καί νά προτείνουμε ἕνα ἄλλο μοντέλο πού θά παίρνει κι αὐτό ὑπόψη του αὐτή τήν ἀνάγκη τῶν ἀνθρώπων νά ἐξασφαλιστοῦν. Ἄλλά ἔχω τήν ἐντύπωση πώς δέν προχωρᾷ ἀρκετά πρὸς αὐτή τήν κατεύθυνση.

Κ. Καστοριάδης: Δέν εἶναι δική μου δουλειά νά φτιάξω τό μοντέλο μιᾶς μὴ ἱεραρχημένης κοινωνίας, ἐρήμην τῶν ἰδίων τῶν ἐνδιαφερομένων.

Ὅπως θυμίζω καί στό ἐπίμετρο τοῦ ἄρθρου μου γιά τό περιοδικό *Ἡ C.F.D.T. Aujourd'hui*,¹ ἡ κυριότερη δυσκολία γιά τήν ἐξάλειψη τῆς ἱεραρχίας εἶναι ἡ ταυτόχρονα κοινωνική καί ψυχική διάστασή της: Ὑπάρχει μιά ὁμολογία σχέση ἀνάμεσα σ' αὐτό πού ἔχει ἐγκαθιδρυθεῖ ἐδῶ καί τέσσερις χιλιάδες τουλάχιστον χρόνια στίς κοινωνίες μας καί στή βαθύτερη δομή τῆς προσωπικότητος τῶν ἀτόμων. Ποτέ ἐμεῖς οἱ Εὐρωπαῖοι δέν ὑπῆρξαμε Ἰνδιάνοι Ζούνι: δέν ὑπῆρξε ποτέ στό συλλογικό παρελθόν μας μιά φυλή ὅπου θά ἔπρεπε νά νικηθεῖ κανεῖς μετὰ ἀπό μάχη, ὥστε χάνοντας νά δεχθεῖ νά εἶναι ὁ ἀρχηγός. Ἀντίθετα σέ μᾶς, πάντοτε σκοτωνόταν κανεῖς γιά νά εἶναι αὐτός ὁ ἴδιος ὁ ἀρχηγός. Ἄς ἀνατρέξουμε στοὺς Φαραῶ, στόν Αἰσχύλο, στόν Σέξπιρ, στόν Στάλιν...

Ὑπάρχει μιά βαθιά ριζωμένη ὁμολογία ἀνάμεσα στήν κοινωνική θέσμιση τῆς διαφορᾶς μεταξὺ τῶν ἀτόμων ὡς μὴ συμμετρικῆς διαφορᾶς (δέν εἴμαστε διαιρεμένοι σύμφωνα μέ τό δόρειο ἢ νότιο μισό τοῦ χωριοῦ ἢ μέ βάση τίς φυλές τῆς λεοπαρδαλῆς καί τοῦ λιονταριοῦ, ἀλλά ἔχουμε συνηθίσει νά τοποθετούμαστε οἱ μὲν σέ σχέση μέ τούς δέ μέ βάση μιά κάθετη κλίμακα, κατὰ ἕναν μὴ συμμετρικό τρόπο, μέσα σ' ἕνα δίκτυο κατὰ μιά ἔννοια ἀκαμπτο καί σταθερό) καί στήν ψυχική συγκρότηση τῶν ἀτόμων: ξεκινώντας ἀπό τό ντύσιμό τους – ὅποια κι ἂν εἶναι, σχεδόν, ἡ κοινωνική τάξη – καί φτάνοντας στήν ὁμιλία, τά ἄτομα μπαίνουν σ' ἕναν κόσμο ὅπου τά πάντα εἶναι ἱεραρχικά δομημένα. Τά βαθύτερα σημεῖα ἀναφορᾶς τους – γιά νά ξεκινήσουμε ἀπό τά δικά τους σημεῖα ἀναφορᾶς πού τούς παρέχουν μιά ταυτότητα – τά ὀρίζουν οἱ ἴδιοι σέ σχέση μέ τούς ἄλλους, ὄχι ἀπλά σάν διαφορετικά, ἀλλά ἄμεσα σάν ἀνώτερα ἢ κατώτερα. Καί αὐτό ἀπό τή στιγμή τοῦ ἐξανθρωπισμοῦ τοῦ παιδιοῦ, ἀπό τή στιγμή πού ὁ οἰκογενειακός ὀρίζοντας ξανοίγεται στή σφαιρική κοινωνική πραγματικότητα.

Τί μπορεῖ νά κάνει ὁ συγγραφέας, ὁ θεωρητικός, ἐναντία σ' αὐτή τήν κατάσταση; Μπορεῖ νά ἐξηγήσει ὅτι, οἰκονομικά (γιά νά θίξουμε τήν ἀπλούστερη πλευρά τοῦ πράγματος), μιά σύγχρονη κοινωνία μέ ἐξελιγμένη τεχνολογία εἶναι δυνατό νά λειτουργήσει κάλλιστα σέ μιά βάση πλήρους ἰσότητος τῶν εἰσοδημάτων. Κατὰ μιά ἔννοια μάλιστα,

αὐτός εἶναι ὁ μόνος τρόπος οἰκονομικά ὀρθολογικῆς λειτουργίας.

Μπορεῖ νά δείξει ὅτι τό οἰκονομικό κίνητρο τοῦ κέρδους, στό ὁποῖο στηρίζεται ἡ σημερινή κοινωνία, δέν εἶναι παρά ἕνα κίνητρο μεταξὺ τῶν ἄλλων· ὅτι κατὰ καιρούς ὑπῆρξαν καί ἄλλα κίνητρα στή διάρκεια τῆς ἱστορίας. Ἄλλά δέν μπορεῖ ἀπό μόνος του νά δημιουργήσει τό ψυχικό πρότυπο ἐνός μὴ ἱεραρχικοῦ ἀτόμου, νά ἐπινοήσει τήν ἐπιστημονική φαντασία ἐνός καινούριου ψυχισμοῦ. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά ὅ,τι ἀφορᾷ τή βαθύτερη θέσμιση τῆς ἀντίστοιχης κοινωνίας, τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ὀργανώνεται ἀπό μόνη της καί ὀργανώνει τόν κόσμο, τίς κοινωνικές σχέσεις: ὁ θεωρητικός δέν μπορεῖ νά τή διαπλάσει· μπορεῖ μόνο νά γράφει ἕνα μυθιστόρημα, πού μπορεῖ νά εἶναι καλό ἀλλά μπορεῖ νά εἶναι καί ἄσχημο.

Αὐτό πού μπορεῖ νά κάνει, εἶναι νά κάνει κριτική στό ὑπάρχον σύστημα, νά καταρρίψει τίς ἐκλογικεύσεις του, νά δείξει ὅτι δέν εἶναι παρά ψευτο-ὀρθολογικότητες. Νά καταδείξει, γιά παράδειγμα, τήν ἀσυναρτησία τῆς ἰδέας, ὅτι ἡ «ἀνταγωνιστικότητα» ἀποτελεῖ τό ἀντικειμενικό θεμέλιο τῆς ἱεραρχίας. Ἄλλά δέν μπορεῖ νά «γεννήσει» ἀπό μόνος του κάτι πού δέν θά στεκόταν οὔτε σάν οὐτοπία.

Ἡ βάση τῆς κοινωνικῆς πυραμίδας βρίσκεται σέ διαδικασία διεύρυνσης ἢ μήπως συρρικνώνεται τείνοντας νά πάρει σχῆμα βαρελιοῦ, καθὼς πιστεύω; Θά πρέπει νά συζητήσουμε μέ ποσοστά καί ὄχι μέ ἀπόλυτους ἀριθμούς: ἂν καί οἱ χειρῶνακτες προλετάριοι ἐξακολουθοῦν νά αὐξάνονται σέ ἀπόλυτους ἀριθμούς, δέν ἀντιπροσωπεύουν πιά παρά τό 18% τοῦ ἐνεργοῦ πληθυσμοῦ τῶν ΗΠΑ. Ἄν καί αὐτό τό 18% ἀντιπροσωπεύει ἕναν ἀπόλυτο ἀριθμό, ἀνώτερο ἀπό τόν ἀντίστοιχο τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνα, ἡ μείωση τοῦ ἐπὶ τοῖς ἑκατὸ ποσοστοῦ εἶναι ἐνδεικτικὴ αὐτῆς τῆς τάσης.

Ρομπέρ Σαποῦ: Ναι, ἀλλά ὑπάρχουν καί «διανοούμενοι εἰδικευμένοι ἐργάτες».

Κ. Καστοριάδης: Σύμφωνα, ἀλλά θεωροῦνται ταυτόσημοι μέ τίς καθαρίστριες ἐνός ἐργοστασίου; Θά πρέπει νά παίρνομε ὑπόψη τήν πολυπλοκότητα τῶν ἐπιμέρους πυραμίδων. Οἱ εἰδικευμένοι ἐργάτες δέν ἀποτελοῦν τό χαμηλότερο ἐπίπεδο τῆς κοινωνικῆς πυραμίδας.

Αὐτό πού εἶναι λειτουργικά σημαντικό εἶναι ἡ διάχυση, ἡ συνάρθρωση τῶν θέσεων καί τῶν ρόλων σέ ὅλα τά ἐνδιάμεσα ἐπίπεδα τῆς κοινωνικῆς ἱεραρχίας.

Φιλίπ Μπρασέ: Ἀλήθεια, δέν εἶναι δυνατόν οἱ ἐπαναστάτες θεωρητικοί νά ἀντιπαράβουν τό μοντέλο μιᾶς ἐναλλακτικῆς κοινωνίας στή σύγχρονη ἱεραρχημένη καπιταλιστικὴ κοινωνία; Αὐτό δέν θά σημαίνει στήν πραγματικότητα νά ἐπινοήσουν αὐτό τό μοντέλο στή θέση μιᾶς κοινωνικῆς ἀπαιτήσεως πού, γιά νά εἶναι ἐγκυρη, γιά νά ἔχει πι-

θανότητας επιτυχίας, θά ὀφειλε νά διατυπωθεῖ ἀπό μόνη της στήν ἱστορική πραγματικότητα τῶν κοινωνικῶν ἀγώνων;

Ἄλλὰ αὐτή ἡ κοινωνική ἀπαίτηση ὑπάρχει: ἐκφράζεται –στή σημερινή κοινωνία εἶναι ἴσως ὁ μόνος τρόπος ἐκφρασῆς της– στή μορφὴ τῶν ἀγώνων πού ἀναπτύχθηκαν κυρίως μετὰ τὸ 1968. Τὸ πραγματικὸ πρόβλημα εἶναι ἡ ὀργανική σύνδεση τῆς ἐπαναστατικῆς θεωρίας μ' αὐτούς τοὺς ἀγῶνες. Γιατί αὐτοὶ οἱ ἀγῶνες ἐκφράζουν μιά ἀμφισβήτηση τοῦ μοντέλου τῆς γραφειοκρατικῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας πού δέν θά βρεῖ ποτέ στὸν ἴδιο της τὸν ἑαυτὸ τὰ ἐπαρκῆ μέσα γιὰ νὸ ξεπεραστεῖ σάν ἀμφισβήτηση καὶ νά ἐξελιχθεῖ σέ μιά σφαιρικὴ ἐναλλακτική πολιτική.

Αὐτὸ ἀκριβῶς ζοῦμε σήμερα στή Γαλλία: οἱ μισθωτοὶ ἐργαζόμενοι –ἡ κοινὴ γνώμη– ἀποδοκιμάζουν πλατύτατα τὸ ἱεραρχικὸ μοντέλο καὶ τὴν κορυφὴ του –τὸν Πομπιντοῦ καὶ τὴν κυβέρνησή του. Οἱ παραδοσιακὲς δικαιολογήσεις τοῦ ἱεραρχικοῦ μοντέλου δέν «τραβάνε» πιά στὸ βαθμὸ πού οἱ ἀγῶνες πού τὸ ἀμφισβητοῦν ἄμεσα στήν πράξι εἶναι ἀρκετὰ δημοφιλεῖς.

Ἄλλὰ ἡ μεγάλη δύναμη αὐτοῦ τοῦ μοντέλου βρίσκεται στὸ διὰ ἀρκεῖ νά τὸ ἀποδοκιμάζει κανεὶς γιὰ νά ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ ἕνα ἄλλο μοντέλο. Ἐπιωφελεῖται ἀπὸ τὴ σημαντικὴ ἀδράνεια πού ἐμποδίζει νά θεμελιωθεῖ κάτι διαφορετικὸ μὲ ἀφετηρία τὴν ἀποδοκιμασία τοῦ καὶ μόνον. Στὸ βαθμὸ πού ἡ «Ἀριστερά» δέν εἶναι πιά ἰκανὴ ὄχι μὴ νά προτείνει ἕνα ἄλλο μοντέλο ἀλλὰ καὶ νά τὸ συνδέσει μὲ τὴν πραγματικότητα τῶν ἀγώνων ἔτσι ὥστε ἡ γενίκευσή της νά παρουσιάζεται πιο φερέγγυα ἀπὸ τὴ διατήρηση τοῦ ἱεραρχικοῦ μοντέλου – σ' αὐτὸν τὸ βαθμὸ οἱ ἀντιδράσεις τῶν ἀνθρώπων θά ἐγγράφονται πάλι στὸ παραδοσιακὸ μοντέλο. Τὸ ἱεραρχικὸ μοντέλο ξαναποκτὰ κύρος στηριζόμενο στήν ἐνοχί πού νιώθουν ἀσυνείδητα οἱ ἄνθρωποι ἐπειδὴ τοῦ ἐναντιώθηκαν χωρὶς ἐπιτυχία.

Ὁ Πομπιντοῦ καὶ ἡ Δεξιὰ ξέρουν καλά πὼς ἔχουν ἀναμφίβολο συμφέρον σήμερα νά ἀφήσουν φαινομενικὰ ἐλεύθερο τὸ πεδίο σέ ὀρισμένους ἀγῶνες καὶ διεκδικήσεις ἐλευθεριακοῦ τύπου –συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ ἐνδεχομένου νά πάρει τὴν κυβέρνηση ἡ Ἀριστερά– ὥστε νά ἀποδειχτεῖ ὅτι κάτι τέτοιο δέν θά ἦταν παρὰ σκέτη ἀποτυχία καὶ ὅτι μόνο τὸ ἱεραρχικὸ μοντέλο ἀνταποκρίνεται στήν πραγματικότητα –«τὰ πράγματα εἶναι αὐτὸ πού εἶναι» ἔλεγε ὁ Ντέ Γκόλ.

Ἄν οἱ ἐπαναστατικὲς δυνάμεις –καὶ οἱ θεωρητικὲς μορφές– ἐκφρασῆς τους στή συγκεκριμένη περίπτωση ἔχουν μεγάλη εὐθύνη– δέ σταθοῦν ἰκανές νά προβάλλουν ἕνα φερέγγυο ἐναλλακτικὸ κοινωνικὸ μοντέλο, τὸ σημερινὸ κοινωνικὸ κενὸ θά ὑπερχειλίσει ἀπὸ μιά βίαιη ἐπιστροφή τοῦ αὐταρχικοῦ μοντέλου στὸ βαθμὸ πού οἱ ἄνθρωποι θὰ βιώσουν τὴ συλλογικὴ τους ἀδυναμία νά γεμίσουν αὐτὸ τὸ κενὸ μ' μιά συλλογικὴ δημιουργία κατὰ τὸ πρότυπο τῆς ἀφοσίωσης στὸ ψυ

χο-οικογενειακό: γιὰ νά κατευνάσουν τὴν ἐνοχί τους, θά ζητήσουν τὴν προσασία ἐνὸς ἀρχηγοῦ, πράγμα πού διαφαίνεται ἤδη ἐδῶ καὶ ἐκεῖ (ἀντιδράσεις μετὰ τὴν ἀποτυχία ἢ μισοαποτυχία μιᾶς ἀπεργίας).

Ζεράρ Φούκς: Δέν ὑπάρχει κάποια δόση ὑποκρισίας στήν ἀρνηση πρότασης γιὰ ἕνα καινούριο κοινωνικὸ μοντέλο; Γιατί κάτι τέτοιο γίνεται ἤδη σιωπηρὰ μὲ τὸν τρόπο πού ἀσκεῖται κριτικὴ στή σημερινή κοινωνία.

Κ. Καστοριάδης: Πιστεύω ὅτι εἶμαι ἕνας ἀπ' αὐτούς πού, μετὰ τὸν Φουριέ, προχώρησαν ὅσο μακρύτερα γινόταν στή σαφῆ περιγραφή μιᾶς σοσιαλιστικῆς κοινωνίας. Ἐγὼ γράφει ἕνα ἄρθρο γιὰ «Τὸ περιεχόμενο τοῦ σοσιαλισμοῦ», τὸ ὁποῖο δημοσιεύτηκε στὸ τεῦχος 22 τοῦ περιοδικοῦ *Σοσιαλισμός ἢ Βαρβαρότητα*, πού προσπαθεῖ νά *σκιαγραφήσει* τὴ σοσιαλιστικὴ κοινωνία.

Στὴν ὁμάδα «Σοσιαλισμός ἢ Βαρβαρότητα», ἡ πιὸ σημαντικὴ ἰδεολογικὴ ρῆξι, ἡ ρῆξι μὲ τὸν Λεφόρ καὶ τὸν Σιμόν ἐκδηλώθηκε κυρίως ἐπειδὴ οἱ συγκεκριμένοι σύντροφοι ἀρνοῦνταν τελικὰ στοὺς ἐπαναστάτες θεωρητικούς τὸ δικαίωμα νά διατυπώνουν προτάσεις: δέν ὀφείλαν παρὰ νά δέχονται αὐτὸ πού διατυπώνει ἡ ἐργατικὴ τάξι. Ἐγὼ ἀντιτίθεμαι σ' αὐτὴ τὴν ἀντίληψη: οἱ ἐπαναστάτες θεωρητικοὶ ἔχουν τὸ δικαίωμα νά μιλοῦν, ὅπως καὶ ὅποιοδήποτε ἄλλο μέλος τῆς κοινωνίας.

Στὸ κείμενο «Τὸ περιεχόμενο τοῦ σοσιαλισμοῦ» μιλοῦ γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς οἰκονομίας, γιὰ τὸ μετασχηματισμὸ τῆς τεχνολογίας. Ἀσκῶ κριτικὴ σ' αὐτὸ τὸ τυφλὸ σημεῖο τοῦ μαρξισμοῦ πού ἀφορᾶ τὴ θεώρηση τῆς καπιταλιστικῆς τεχνολογίας, τὴ στιγμή πού αὐτὴ ἡ τεχνολογία ἀποτελεῖ θεμελιακὴ συνιστώσα τῆς ἐκμετάλλευσης καὶ τῆς ξένωσης: ἡ ἐκμετάλλευσις καὶ ἡ ξένωσις ἐνσωματώνονται ὕλικά στὸ χάλυβα, στοὺς τοίχους, στὰ ἠλεκτρικὰ σύρματα, στὸ μπετόν. Βρίσκονται στίς μηχανές, πού δέν διαθέτουν καμιά ἐσώτερη ὀρθολογικότητα ἀλλὰ συνιστοῦν μιά στιγμή τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος.

Ἄπ' αὐτὴ τὴν κριτικὴ πηγάζει ἄμεσα μιά θετικὴ ἀντιστροφή: ὄχι νά βάλουμε βόμβες σέ ὅλα τὰ ἐργοστάσια –γιατί ἔτσι θά πεθάνουμε ἀπὸ πείνα τρεῖς μέρες μετὰ τὴν ἐπανάστασι– ἀλλὰ, ἀπὸ τὸ ἴδιο βράδυ κιόλας, νά ξεκινήσουμε μιά γιγάντια προσπάθεια συνειδητοῦ μετασχηματισμοῦ τῆς τεχνολογίας γιὰ νά τὴ θέσουμε στήν ὑπηρεσία τῶν παραγωγῶν.

Ἄν ὅμως, ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα, προσπαθήσουμε νά φανταστοῦμε ἀπὸ τώρα καινούρια ἐργαλεῖα δουλειᾶς πού θά ἀντικαθιστοῦσαν –στίς συνθήκες τῆς σύγχρονης γνώσης– τὴν κυριαρχία τοῦ ἀνθρώπου στήν ἐργασιακὴ διαδικασίαν, θά περνούσαμε ἀπὸ τὴ σφαῖρα τοῦ μεγαλειώδους στή σφαῖρα τοῦ γελοίου.

Γιατί εἶναι ἀδύνατο νά ὑποκαταστήσουμε (ἢ νά προσηγηθοῦμε ἀπὸ)

τήν πείρα όχι μόνο των μηχανικών αλλά, και κυρίως, των εργατών που θα χρησιμοποιήσουν αυτή την τεχνολογία και θα μπορέσουν μόνοι να πούν σε ποίο βαθμό τούς επιτρέπει να κυριαρχήσουν στο έργο της δουλειάς.

Στό επίπεδο της οικονομίας είναι σχετικά εύκολο να καταδείξουμε τη δυνατότητα της αυτοδιαχειριζόμενης λειτουργίας της: περιέγραψα αυτό που έχω αποκαλέσει «εργοστάσιο του Σχεδίου», που αυτοματοποιεί ένα μεγάλο μέρος της διαδικασίας διαχείρισης της οικονομίας στο σύνολό της και εξαλείφει τον εφιάλτη του οικονομικού συντονισμού, χωρίς να ξεφεύγει από τό κοινωνικό έλεγχο των εργαζομένων: είναι απόλυτως δυνατό.

Αλλά δεν μπορούμε να περιγράψουμε σήμερα τό τελικό στάδιο του σοσιαλισμού και τόν καινούριο τύπο του ανθρώπινου είναι που προϋποθέτει. Πάντοτε υπάρχει ή δυνατότητα όπισθοδρόμησης μετά από μία επανάσταση: ακόμα κι αν δεν υπολογίσουμε τούς κινδύνους έξωτερικής επέμβασης, οι ίδιοι οι άνθρωποι μπορούν να αποδειχτούν ανίκανοι να ανταποκριθούν στην προσπάθεια οικοδόμησης μιάς νέας κοινωνίας ισότητας, μιάς κοινωνίας που δεν εξισώνει τούς πάντες αλλά μεταφέρει τήν εκδήλωση των διαπροσωπικών διαφορών σε άλλα επίπεδα από τά επίπεδα της εξουσίας ή του εισοδήματος. Σήμερα δεν μπορούμε να επινοήσουμε ούτε αυτόν τόν τύπο του είναι ούτε τίς όμοιολογες πλευρές της αντίστοιχης κοινωνίας. Μπορούμε μονάχα να ώθήσουμε προς αυτές τίς κατευθύνσεις.

Τά ίδια τά γεγονότα και ιδιαίτερα οι νέοι άμφισθητούν, μετά τό 1968, τό ιεραρχικό, αυταρχικό μοντέλο. Αλλά τό ίδιο τό 1968 ήταν προϊόν μιάς βαθύτερης, υπόγειας εξέλιξης, στο πεδίο άκριβώς που εμφανίζεται σαν τό πιό άμετάβλητο, σύμφωνα μέ τήν παραδοσιακή ιδεολογία άκόμη και για τόν Μάρξ: ακόμα κι αν μπορούμε να φανταστούμε ότι καταργείται ή έντολή, είναι προφανές ότι όρισμένοι ξέρουν και άλλοι όχι. Αλλά ή άμφισθήτηση στόχευε, κατά μία έννοια, και ένάντια σ' αυτό τό καθεστώς της Γνώσης, παρόλο που προς στιγμήν πήρε άκραιές μορφές. Σ' αυτήν τήν ενεργητική συμπεριφορά υπάρχει ένας πυρήνας που ίσως αναγγέλλει ότι σ' αυτή τήν κοινωνία κυοφορείται ένα άτομο νέου τύπου.

Αλέν Γκιγιέρμ: Στήν εισαγωγή των επανεκδοθέντων έργων σου χαρακτηρίζεις σκληρά αυτούς που μιλάνε σήμερα για αυτοδιαχείριση: ένώ ή αυτοδιαχείριση ήταν ένα σύνθημα υπέρ της εργατικής διαχείρισης της κοινωνίας, ένα σύνθημα που υποστήριζες κυρίως έσύ στο περιοδικό *Σοσιαλισμός ή Βαρβαρότητα* για είκοσι χρόνια, έμφανίζεις τή σημερινή του έπιτυχία σαν μία τεράστια άφομοίωση λέγοντας: «Αναρωτιέται κανείς αν πρόκειται για άπατεώνες που εξαπατούν άφελείς.»

Αυτή τή στιγμή υπάρχουν πολύ περισσότερα από 4 άτομα που προτείνουν τήν αυτοδιαχείριση: ίσως και 400.000, για να αναφέρουμε κάποιο νούμερο. Και δεν είναι εκπρόσωποι κάποιου Κράτους, δεν έχουν χειραγωγηθεί από τήν Ένωση των Γιουγκοσλάβων Κομμουνιστών (άντίθετα, απ' ό,τι λέει ό Άνρι Λεφέβρ και οι υπόλοιποι της πολιτικής γενιάς του).

Μπορούμε να μιλάμε σ' αλήθεια για άπατεώνες και άφελείς όταν τό Σοσιαλιστικό Κόμμα προσπαθεί να άφομοιώσει τήν αυτοδιαχείριση, γιατί στήν πραγματικότητα δεν πρόκειται παρά για ένα καθαρά προεκλογικό σύνθημα. Αλλά ή αυτοδιαχείριση είναι διαδεδομένη σε πολλούς χώρους —άνάμεσα στους όποιους τό P.S.U., μιά μικρή συνιστώσα τους, μιά συνιστώσα που δεν θά 'χε καμιά σημασία αν δεν υπήρχε ή C.F.D.T. που έχει παραπλήσιες θέσεις. Μπορεί να υπάρχουν άπατεώνες και άφελείς στήν κορυφή και στή βάση του P.S.U. και της C.F.D.T., αλλά δεν είναι εκεί τό ζήτημα.

Αν αύριο τά συνδικάτα των μπάτσων μιλήσουν κι αυτά για αυτοδιαχείριση, κάτι τέτοιο θά είναι προτιμότερο από τό να ζητούσαν τό δικαίωμα να δέρουν δημοκρατικά τούς ανθρώπους.

Σ' αυτόν τό συλλογικό μύθο, τήν αυτοδιαχείριση, που άντικαθιστά τό μύθο της γενικής άπεργίας που ισχύει έδώ και έβδομήντα χρόνια, περιέχεται μιά σημαντική άπελευθερωτική πνοή που φαίνεται να παραγνωρίζεις στήν εισαγωγή σου.

Στήν εκτίμηση που κάνεις για τόν Μάη του 1968 παρατηρείς ότι άκριβώς μετά ήρθαν στο προσκήνιο οι πιό άρχαϊκές πολιτικές ομάδες: οι τροτσκιστές-λενινιστές και οι μαοϊκοί, που πράγματι στο δάθος είναι σταλινικοί. Αλλά θά έλεγε κανείς ότι ή παρατήρησή σου σταματάει εκεί.

Βάζεις δύο εύφύεστατα έρωτήματα στους θιασώτες της αυτοδιαχείρισης: είσατε υπέρ της άπόλυτης εξίσωσης των μισθών και υπέρ της κατάργησης κάθε κρατικού όργάνου διαχωρισμένου από τήν κοινωνία; Δείχνεις να σκέφτεσαι ότι αυτά τά ζητήματα δεν τά συζητούν μεταξύ τους οι όπαδοί της αυτοδιαχείρισης. Αλλά αυτό είναι λάθος. Στο συνέδριο της C.F.D.T., όπως και στο συνέδριο του P.S.U., οι κεντρικές συζητήσεις άφορούν αυτά άκριβώς τά ζητήματα.

Τό ότι οι ιδέες που υποστήριζε ή ομάδα «Σοσιαλισμός ή Βαρβαρότητα» μέ τρόπο όχι άπλώς μειοψηφικό —παράνομο— υίοθετούνται σήμερα από ένα μαζικό κίνημα δεν σηματοδοτεί άναγκαστικά άφομοίωση: υπάρχει κι ένα σημάδι άπελευθέρωσης. Τά δυό φαινόμενα συνυπάρχουν στήν ίδια κίνηση.

Κυρίως επειδή στά 1974, άφου άποκρυσταλλώθηκε τό κίνημα του Μάη, οι τροτσκιστές βρίσκονται σε πλήρη άποσύνθεση (ή μόνη πολιτική ομάδα που επιδιώνει, ύποχρεώθηκε, για λόγους τακτικής, να προσεγγίσει τήν αυτοδιαχείριση) και ό μαοϊσμός δεν υπάρχει πιά πο-

λιτικά. Ἀντίθετα, δημιουργούνται ένα σωρό κοινωνικά κινήματα μέ τήν ἔννοια πού τό εὐχόσουν: μέ τήν ἔννοια δηλαδή μιᾶς ἀναζήτησης ταυτότητας, αὐτονομίας τῶν ἀτόμων στούς χώρους τῶν εἰδικευμένων ἐργατῶν, τῶν τεχνικῶν, τῶν νεολαίων, τῶν ἀράδων ἐργαζομένων, τῶν ἐθνικῶν μειονοτήτων, τῶν γυναικῶν.

Κ. Καστοριάδης: Πῶς θά μπορούσα νά ἀμφισβητήσω τή σπουδαιότητα τῆς διάδοσης τῆς ἰδέας τῆς αὐτοδιαχείρισης ἐδῶ καί μερικά χρόνια; Ὅλοι ὁμως ξέρουμε πῶς οἱ ἄνθρωποι ἀποδίδουν ἐντελῶς διαφορετικά περιεχόμενα στήν ἴδια λέξη: τό 1800 στήν Ἀγγλία τό σύνθημα «Ἐλευθερία, Ἰσότητα, Ἀδελφότητα» ἦταν ἕνα ἰσχυρό ἐκρηκτικό. Αὐτές οἱ ἔννοιες ἔχουν φθαρεῖ τόσο πολύ ἀπό τήν κατοπινὴ χρησιμοποίησή τους ἀπό τήν ἀστική τάξη, πού ἔχασαν ὅλη τους τήν ἰσχύ.

Ἡ ἴδια ἀπόπειρα ἀφομοίωσης παρατηρεῖται καί μέ τήν ἰδέα τῆς αὐτοδιαχείρισης. Δέν μιλάω γιά τόν P.S.U. ἢ τήν C.F.D.T. Ἀλλά τί νά ποῦμε γιά τούς ἰθύνοντες τοῦ Σοσιαλιστικοῦ Κόμματος; Ἀκόμα κι ἡ C.G.T., πού δημοσίευσε πρὶν λίγον καιρὸ ἕνα μανιφέστο γιά τήν οἰκονομικὴ διαχείριση τῶν ἐπιχειρήσεων, δέν τολμᾷ πιά νά κατακρίνει τήν αὐτοδιαχείριση.

Εἶναι ἕνα ἐνδιαφέρον σημάδι, ἀλλά εἶναι χρέος μας νά προσπαθήσουμε νά παρεμποδίσουμε τήν ἀφομοίωση τοποθετώντας τὰ ζητήματα στήν κόψη τοῦ ξυραφιοῦ, ἀπαιτώντας νά ἐξηγήσουν τί ἔννοοῦν μέ τόν ὄρο «δημοκρατικὴ διαχείριση». Δέν μπορεῖ παρά νά σημαίνει πλήρη ἰσότητα: ἂν ὁ Μαρσέ ἐκλέγεται μιά μέρα γενικὸς γραμματέας τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος, αὐτό νά μὴν ἰσχύει παρά γιά μιά βδομάδα, ἔπειτα νά ἐπιστρέφει στή βάση. (Μέ τήν εὐκαιρία παρατηρῶ πῶς γιά τό P.S.U. ἡ ἑβδομάδα διαρκεῖ ἕξι χρόνια!)

Ὁ μόνος τρόπος γιά νά ἐμποδιστεῖ ἡ ἀφομοίωση εἶναι νά θέτουμε τὰ πιά ἐνοχλητικὰ ζητήματα. Γι' αὐτό λοιπόν θέτω τό ζήτημα τῆς ἀπόλυτης ἐξίσωσης τῶν μισθῶν καί εἰσοδημάτων. Θά συμφωνήσουμε ὅτι, σ' αὐτό τό σημεῖο, ἡ ἡγεσία τῆς C.F.D.T. εἶναι τουλάχιστον φειδωλή, ἂν ὑποθέσουμε πῶς ἔχουν πειστεῖ γι' αὐτὴ τήν ἐξίσωση ἀλλά δέν θέλουν νά μιλήσουν τώρα γι' αὐτό ἀπό φόβο μήπως ἡ στιγμή «δέν εἶναι εὐνοϊκή»· γεγονός εἶναι πάντως ὅτι δέν μιλάνε γι' αὐτό.

Αὐτὰ τὰ κοινωνικά κινήματα μέ αὐτοδιαχειριστικό προσανατολισμό πού ἐμφανίστηκαν πρόσφατα στή Γαλλία –ἂν καί εἶχαν ἤδη ἐμφανιστεῖ στίς χώρες τοῦ ἐξελιγμένου καπιταλισμοῦ– ἀποτελοῦν μέρος τοῦ σύγχρονου καπιταλισμοῦ: ἀποδεικνύουν ὅτι τό ἐπαναστατικὸ πρόταγμα ἔχει πραγματικὴ βάση. Θά πρέπει νά εἶμαστε αισιόδοχοι ἢ ἀπαισιόδοχοι; Οὔτε τό ἕνα οὔτε τό ἄλλο: σ' αὐτό τό σημεῖο παραμένω πάντα ἀμετακίνητος. Τό ἐπαναστατικὸ κίνημα ἐκλείνει πάντα τὰ μάτια του μπροστά στοῦ γεγονότος ὅτι ἡ ἱστορία δέν ἐξελισσεται γραμμικῶς.

Οἱ ἐπαναστάτες ἔξισαν πάντοτε μέ τήν ἰδέα ὅτι διέθεταν ἕνα κεφάλαιο στήν τράπεζα τῆς ἱστορίας, ἕνα κεφάλαιο πού, μαζί μέ τούς τόκους, δημούργησε τό ἐπαναστατικὸ δυναμικὸ. Λές καί μπορούσαν οἱ ἐπαναστάτες νά κοιμοῦνται τοῦ καλοῦ καιροῦ, ἐνῶ ἡ Ἐπανάσταση, μέσα ἀπὸ σκαμπανεβάσματα, θά συνέχιζε ἀμείλικτη τήν πορεία τῆς.

Κανείς δέν ἔχει ἐκφράσει αὐτόν τό συλλογισμό ξεκάθαρα ἀλλά, γιά παράδειγμα, αὐτὴ εἶναι ἡ ψυχικὴ λειτουργία τοῦ τροτσκιζμοῦ. Θά πρέπει νά ξέρει κανείς νά περιμένει καί νά δρῖσκει στήν κατάλληλη θέση τῆς στιγμῆς τοῦ τοκετοῦ.

Ἀλλὰ αὐτό πού ἀποκαλοῦμε «αὐταπάτες» ἔχει γερὴ κρᾶση καί ἐπανεμφανίζεται μέ διαφορετικὲς μορφές: ἕνα ἀπὸ τὰ ἀστεῖα πού κάναμε στήν ομάδα «Σοσιαλισμός ἢ Βαρβαρότητα» ἦταν νά προδικάζουμε τήν ἐξαφάνιση τοῦ Γαλλικοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος ἀπὸ φυσικὸ θάνατο: σχεδὸν δέν στρατολογούσε πιά νεολαίους, ἐπομένως ὁ μέσος ἐτήσιος ὄρος ἡλικίας αὐξανόταν κατὰ ἕνα ἔτος. Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ πρόβλεψη ἀποδείχτηκε ἐσφαλμένη: τό Κομμουνιστικὸ Κόμμα ἐξακολουθεῖ νά στρατολογεῖ νέους, ὅσο κι ἂν μᾶς φαίνεται παράξενο νά προσχωρεῖ σήμερα ἕνας νέος στοῦ Γαλλικοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος.

Αὐτοὶ πού πιστεύουν ὅτι οἱ ἐργάτες θά πάρουν ἕνα μάθημα ἀπὸ τήν ἀπεργία πού θά προηγηθεῖ καί ὅτι δέν θά ἐμπιστευτοῦν τήν ἐπόμενη φορὰ τοῦ σταλινικοῦ ἡγέτες ἀπατώνται κάθε φορὰ. Οἱ ἐπαναστάτες ἀρνήθηκαν μέχρι σήμερα νά πάρουν ὑπόψη τους τὴ φοβερὴ τάση πού ἔχουν ὅλες οἱ κοινωνικὲς τάξεις –συμπεριλαμβανομένου τοῦ προλεταριάτου– νά ἀναπαράγουν ἀναπαραστάσεις πού οἱ ἴδιοι ἀποκαλοῦν ἀπατηλές. Βέβαια, ταυτόχρονα ἐκδηλώνεται καί μιά ἀντίθετη τάση ἀπὸ τίς μάζες, συγκεκριμένα μιά αὐξανόμενη ἀπάθεια ἀπέναντι στίς μορφές δράσης πού τοὺς προτείνουν οἱ γραφειοκρατικὲς ὀργανώσεις: τό Κομμουνιστικὸ Κόμμα ἔχει περίπου ἕνα ἑκατομμύριο ψηφοφόρους στήν περιοχή τοῦ Παρισιοῦ, 700.000 ἐγγεγραμμένα μέλη καί πῶς ξέρει πόσα ἐπαγγελματικὰ στελέχη. Ὡστόσο, μόλις πού καταφέρνει νά κατεβάσει 10.000 διαδηλωτὲς στοῦ δρόμο.

Βικτόρ Λεντίκ: Συμφωνῶ ἀπολύτως μέ τήν ἀνάλυσή σου γιά τό σταλινισμό καί θεωρῶ ὅτι ἔχει προχωρήσει μακρύτερα ἀπὸ ὅλους πρὸς αὐτὴ τήν κατεύθυνση. Ἀλλὰ ἀντίθετα μέ σένα, καί μέ κίνδυνον νά θεωρηθῶ παλαιομαρξιστής, πιστεύω πάντοτε στόν καθοριστικὸ παράγοντα τῆς οἰκονομίας. Παραγνωρίζεις τό δεσμὸ τῆς ἱεραρχίας μέ τόν οἰκονομικὸ παράγοντα.

Σέ ὅλες τίς κοινωνίες πού συναντᾷμε μορφές ἰδιοκτησίας ὑπάρχει ἕνας βαθύς δεσμὸς ἀνάμεσα στοῦ ἱεραρχικὸ μοντέλο –πού εἶναι μιά μορφὴ ἐξουσίας– καί σέ μιά κτήση ἀγαθῶν οἰκονομικοῦ τύπου. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι οἱ ψυχικοὶ χαρακτήρες εἶναι σημαντικοί, ἀλλά ἡ αἰτία

τους δέν είναι καταρχήν οικονομική;

Ζεράρ Φούκς: Γιά νά εισάγουμε τόν βιολογικό παράγοντα ανάμεσα στον ψυχικό και τόν οικονομικό, δέν υπάρχει σχέση ανάμεσα στό ιεραρχικό μοντέλο και στίς συνθήκες επιδίωξης ενός συνόλου πού ορίζεται ως μιά συμμετοχή πού αποκλείει τή συμμετοχή σέ άλλα σύνολα;

Κ. Καστοριάδης: Οί άπλές μου γνώσεις στήν έθνολογία μου λένε ότι κοινωνίες διαφορετικές από τή δική μας δέν λειτουργούν αναγκαστικά σύμφωνα μέ τό ιεραρχικό μοντέλο. Άντίθετα, δέν παρατηρούμε καμιά πρωτόγονη φυλή πού δέν τρέφεται ή δέν αναπαράγεται: έδώ είναι ό βιολογικός παράγοντας.

Ή σύγχρονη γαλλική και άμερικάνικη κοινωνία είναι αύστηρά ιεραρχημένες παρόλο πού τό πρόβλημα τής επιδίωξης δέν είναι καθόλου έντονο.

Ζεράρ Φούκς: Μά επειδή έχουμε περάσει κατά πολύ τό κατώφλι τής επιδίωξης, γι' αυτό ακριβώς μπορεί νά ευδοκιμήσει ή απόρριψη του ιεραρχικού μοντέλου, έτσι δέν είναι;

Κ. Καστοριάδης: Αυτό τό είδος συσχετισμού τό έβρισκα πάντα πολύ άνεπαρκές. Πρέπει νά τό υποβάλουμε, όπως στα μαθηματικά, στή δοκιμασία του άντιπαραδείγματος. Άν υπήρξε *έστω και μία μόνο «φτωγή»* κοινωνία χωρίς ιεραρχία, καταρρίπτεται ή ιδέα ότι ή ιεραρχία είναι προϊόν τής σπάνης. Άλλά τέτοια κοινωνία υπήρξε. Άν υπήρξε *έστω και μία μόνο «φτωγή»* ιεραρχική κοινωνία όπου άμφισβητήθηκε ή ιεραρχία, καταρρίπτεται ή ιδέα ότι ή άμφισβήτηση τής ιεραρχίας προϋποθέτει ένα «κατώφλι» άφθονίας. Άλλά τέτοια κοινωνία υπήρξε. Κι εκτός αυτού, ή έννοια «κατώφλι επιδίωξης» είναι πολύ άκαθόριστη. Οί άνάγκες πού καθορίζουν τά υποτιθέμενα κατώφλια είναι κι αυτές ιστορικά προϊόντα. Άλλά όλόκληρη ή οικονομική θεωρία του *Κεφαλαίου* του Μάρξ δέν έχει νόημα παρά μόνον άν υπάρχει ένα καθορισμένο επίπεδο ζωής τής εργατικής τάξης, ένα επίπεδο πού νά μπορούμε νά τό προσδιορίσουμε. Είδεμή, δέν είναι δυνατόν νά ορίσουμε αυτό πού ονομάζει «ανάγκαιά εργασία», και πολύ περισσότερο τήν εκμετάλλευση.

Γιά νά άπαντήσω στον Λεντίκ, εκεί πού υπάρχει ιεραρχικό μοντέλο έννοείται ότι υπάρχει επίσης, αναγκαστικά, έξουσία στα μέσα παραγωγής, έλεγχομένη διάθεση αυτών των μέσων, είτε είναι καλυμμένη μέ τόν νομικό μανδύα τής άτομικής ιδιοκτησίας είτε μέ τό μανδύα τής κρατικής ιδιοκτησίας. Και κυρίως όταν ή παραγωγή έχει καταστεί ή κεντρική κοινωνική δραστηριότητα.

Άλλά ή διáιρεση τής πραγματικότητας σέ ψυχική και οικονομική

μού δίνει τήν έντύπωση άπόηχου μιάς ξεπερασμένης τάσης γιά διάίρεση σέ κατηγορίες. Μιλούσα γιά τό ψυχικό και τό κοινωνικό. Άλλά μου φαίνεται ότι είναι λάθος, μιλώντας γιά τό κοινωνικό, νά άποδώσουμε ρόλο πρωταρχικής αίτιότητας στό οικονομικό. Πώς μπορούμε νά μιλήσουμε έδώ γιά αίτιότητα; Μου είναι άδύνατον νά έννοήσω τήν οικονομία σαν παράγοντα *διαχωρίσμο* από τήν υπόλοιπη κοινωνία, πράγμα πού θά επέτρεπε νά τήν έννοήσουμε σαν τήν αίτία του «υπολείμματος» -πανανού υπολείμματος;

Είναι λάθος νά υποστηρίξουμε ότι ή έφεύρεση τής άτμομηχανής γέννησε τόν καπιταλισμό, γιατί κάτι τέτοιο προϋποθέτει ότι αϋτή ή έφεύρεση εμφανίστηκε σέ μιά κοινωνία όπου οί συνολικές πολιτισμικές συνθήκες επιτρέπουν σέ κάποιους άνθρώπους νά τήν εκμεταλλευτούν γιά νά κερδοσκοπήσουν. Άνάλογες έφευρέσεις είχαν γίνει και κατά τήν αρχαιότητα ή στήν Κίνα, χωρίς όμως νά εμφανιστεί ό καπιταλισμός.

Άκόμη και σήμερα οί άποικιοκράτες ή οί νεοαποικιοκράτες βιομήχανοι μεταφέρουν στήν Άφρική μηχανικό έξοπλισμό. Όχι πώς οί Άφρικόνοι δέν μπορούν νά τόν εκμεταλλευτούν, άπλως ή καπιταλιστική ανάπτυξη δέν τούς ενδιαφέρει. Δουλεύουν τρεις μέρες τή βδομάδα και, άφου κερδίσουν αρκετά χρήματα γιά νά αγοράσουν τό κρέας ή τά δώρα γιά τά μέλη τής οικογένειάς τους, επιστρέφουν στό χωριό. Έχουν δικιο.

Βικτόρ Λεντίκ: Ή οικονομία δέν είναι ή καθαρή τεχνική, είναι ή σχέση τής μέ τόν ανθρώπινο παράγοντα.

Κ. Καστοριάδης: Άπό τόν 11ο αιώνα στή δυτική Ευρώπη αρχίζει μιά αναστάτωση, στήν αρχή μέ τή μορφή μιάς εκτεταμένης έξάντλησης των πόρων τής φεουδαρχικής κοινωνίας. Σιγά σιγά κάνουν τήν εμφάνισή τους οί δούλοι πού ξέφυγαν από τόν φεουδαρχικό τομέα, όπως έλεγε ό Μάρξ.

Έτσι διαμορφώνεται μιά νέα πραγματικότητα στήν όποία δέν έχει πιά σημασία άν είσαι άγιος ή βασιλιάς: αυτό πού μετράει είναι αυτό πού μπορεί νά μετρηθεί. Διάφορες έφευρέσεις, πού ήταν γιά λίγους στήν Άλεξάνδρεια του 2ου αιώνα μ.Χ. και άποτελούσαν άντικείμενο περιέργειας ή διασκέδασης γιά τούς πλουσίους, δέν θεωρούνται πιά παρά ένα μέσο γιά νά αύξηθει ή περιουσία τους. Όλόκληρη ή διανοητική, φιλοσοφική και επιστημονική ανάπτυξη άκολουθεί αϋτή τήν πορεία, χωρίς νά μπορούμε νά έντοπίσουμε κάποιον καθοριστικό παράγοντα.

Βικτόρ Λεντίκ: Βρισκόμαστε μπροστά στήν ιστορική άνάδυση μιάς κοινωνικής τάξης πού χαλιναγωγήθηκε γιά πολύν καιρό από μιά άλλη τάξη.

Κ. Καστοριάδης: 'Αλλά, λέγοντας αυτό, σκέφτεσαι σάν νά υπήρχε, από τή μιιά μεριά, μιιά δυνητική τάση όλόκληρης τής ιστορίας τής ανθρωπότητας νά γεννήσει τόν καπιταλισμό, κι από τήν ἄλλη ἕνας ανασταλτικός παράγοντας: ἡ ὑπαρξη μιιάς ἄλλης τάξης πού τόν παρεμπόδιζε.

Ἄλέν Γκιγιέρμ: Γιά νά συγγράψω τήν ιστορία τής Βρετανίας, μελέτησα τήν αστική τάξη τής Νάντης καί τοῦ Λίβερπουλ (γιά τήν ὁποία ὁ Μάρξ ἔλεγε ὅτι ἦταν ἡ εἰκόνα τοῦ μέλλοντος τοῦ καπιταλισμοῦ). Καί οἱ δυό ἀποτελοῦνται ἀπό ἐφοπλιστές καί δουλεμπόρους, πού ἔχουν τίς ἴδιες πηγές κεφαλαίων –τό ἐμπόριο. Στό Λίβερπουλ τά κεφάλαια πού προέρχονται ἀπό τό ἐμπόριο ἐπενδύονται στή βιομηχανία. Στή Νάντη ὅπου 300 οἰκογένειες ἐφοπλιστῶν ἔχουν ἀναπτυγμένο ἐπιχειρηματικό πνεῦμα, ὅσον ἀφορᾷ τό ἐμπόριο, χρησιμοποιοῦν τά κεφάλαιά τους γιά νά κατασκευάσουν οἰκοδομήματα γι' αὐτούς τούς ἴδιους, μιμούμενοι τή Βενετία καί τό Ἄμστερνταμ: καλοῦν ἐφευρέτες γιά νά δημιουργήσουν τή νήσο Φεϊντάου, ὅπου χτίζουν τά μέγαρά τους –τήν ἀποκαλοῦν μικρή Ὀλλανδία. Κατασκευάζουν τήν ἀποδόθρα τής Φός.

Παρ' ὅλ' αὐτά, ὑπῆρχε σίδηρος στό Σατομπριάν, σέ ἀπόσταση 50 χιλιομέτρων, καί θά μπορούσαν νά εἶχαν βρεῖ κάρβουνο.

Κ. Καστοριάδης: Αὐτό ἀποδεικνύει ὅτι δέν ἀρκοῦν οἱ ἐφευρέσεις γιά νά ἐξηγηθεῖ ἡ γένεση τοῦ βιομηχανικοῦ καπιταλισμοῦ ἀπό τόν ἐμπορευματικό καπιταλισμό. Χρειάζεται ἐπίσης, γιά παράδειγμα, νά ἔχει δημιουργηθεῖ ἕνα προλεταριάτο πού «νά μήν ἔχει πού τήν κεφαλήν κλίνει». Κατά τόν Μάρξ, δέν μπορεῖ προφανῶς νά τό δημιουργήσει ἡ αστική τάξη, ἐπειδή δέν ὑπάρχει ἀκόμη: τό δημιουργοῦν οἱ μεγαλογαιοκτήμονες πού διώχνουν τούς κολίγους, οἱ ὁποῖοι πρέπει ἐπομένως νά πουλήσουν τήν ἐργατική τους δύναμη στίς φάμπρικες γιά δεκάξι ὥρες τήν ἡμέρα. Ἄλλά αὐτό τό κίνημα τῶν «περιφράξεων» συμβαίνει ταυτόχρονα, «κατά τύχη».

Φίλιπ Μπρασέ: Ἄν εἶναι εὐκολο νά δείξουμε τήν αὐθαιρεσία πού ὑπάρχει ὅταν μιλά κανεῖς γιά ἀποφασιστικό καθορισμό τοῦ κοινωνικοῦ ἀπό τό οἰκονομικό, μοῦ φαίνεται ἀντίθετα σωστό νά λέμε, ὅπως ὁ Μάρξ, ὅτι «οἱ ὑλικές συνθήκες ὑπαρξης τῶν ἀνθρώπων καθορίζουν τή συνείδησή τους καί ὄχι τό ἀντίστροφο».

Κ. Καστοριάδης: Ποτέ δέν κατάλαβα πῶς θά μπορούσαμε νά κάνομε αὐτόν τό διαχωρισμό.

Πιέρ Γκαρίγκ: Ὁ ὅρος «βαρβαρότητα», στόν τίτλο *Σοσιαλισμός ἡ Βαρβαρότητα*, δέν ἀνταποκρίνεται σέ μιιά κοινωνική ὀργάνωση ὅπου ἡ ἐξουσία θά θεωρεῖται ἡ οὐσιαστικότερη ἀξία –πράγμα πού θά συνι-

στοῦσε τό κυριότερο ἐμπόδιο γιά τήν ἐμφάνιση τοῦ ἀνθρώπου νέου τύπου, τόν ὁποῖο θά ὀφείλε νά δημιουργήσει ὁ σοσιαλισμός;

Κ. Καστοριάδης: Ὁχι. Βαρβαρότητα θά ἦταν μιιά τελεσιδικα κλειστή κοινωνία ὅπου δέν θά μπορούσε πιά νά ὑπάρξει ἀμφισβήτηση – ἐκτός ἴσως ἀπό ἕναν πρῶην ἐπαναστάτη πού θά 'χε καταφύγει σάν μοναχός σ' ἕνα βουνό. Ὑπῆρξαν κοινωνίες ὅπου ἡ ἐξουσία ἦταν ἡ ὑπέροχη ἀξία (στό τέλος τοῦ Μεσαίωνα ἡ στή Ρώμη μετά τόν 2ο αἰώνα), ἀλλά πού ἦταν ἰκανές νά αὐτοαμφισβητηθοῦν, νά ἀμφισβητήσουν τή θεσμισμένη ἐξουσία.

Ὁ Μπιλοντό λέει ὅτι θεωροῦσε πάντα τό μαρξισμό μιιά θεωρία πού ἀποδίδει ἀποφασιστική σημασία, ὄχι στίς παραγωγικές δυνάμεις καθαυτές, ἀλλά στή συνάρθρωσή τους μέ τίς παραγωγικές σχέσεις. Εἶναι μιιά πολύ πιό ὑποφερτή ἄποψη.

Ἄλλά τί σημαίνει σχέση παραγωγής; Ἄν δέν θέλουμε νά τήν ἐνοοῦμε σάν κάτι πού πέφτει ἀπ' τόν οὐρανό, εἶναι ἕνας κοινωνικός θεσμός. Εἶναι εὐκολο νά περιγράψουμε τή λειτουργία του: ἀπό πού ὅμως προέρχεται; Ὁ Ἐγγκελς καί ὁ Μάρξ, λέγοντας ὅτι ἡ ἀνθρωπότητα πέρασε, στή διάρκεια τής ιστορίας της, ἀπό ἀναγκαῖα στάδια, δέν δίνουν καμιιά ἐξήγηση.

Ὁ Ἐγγκελς λέει, σχετικά μέ τήν ἐμφάνιση τής δουλείας, ὅτι ἀπό τή στιγμή πού ἀρχισε ἡ ἀνταλλαγή ἀντικειμένων δέν χρειάστηκε πολὺς καιρός γιά νά γίνει αὐτή ἡ φοικτή ἀνακάλυψη ὅτι μπορούσαν νά ἀνταλλάσσονται καί οἱ ἄνθρωποι. Ἄλλά αὐτό πού εἶναι σημαντικό στήν ἐμφάνιση τής δουλείας δέν εἶναι ὅτι οἱ ἄνθρωποι μποροῦν νά ἀνταλλάξοῦν. Εἶναι ὅτι μποροῦν νά θεωρηθοῦν *ἀντικείμενα*: εἶναι μιιά βαρύνουσα σημασία ἱστορική ἐπινόηση, ἕνας θεσμός, μέ τή βασική ἔννοια τοῦ ὄρου, ὅπως καί ἡ ἐμφάνιση τής ὀμιλίας. Δέν εἶναι καθόλου αὐτονόητο. Καμιιά τεχνολογική ἢ οἰκονομική θεώρηση δέν μπορεῖ νά κατανοήσει αὐτό τό φαινόμενο. Εἶναι ἐπινόηση ἀνάλογης σημασίας μέ τή στιγμή πού ὁ Μωϋσῆς, ἡ κάποιος ἄλλος, βεβαιώνει τήν ὑπαρξη ἑνός μοναδικοῦ Θεοῦ: εἶναι μιιά ἱστορική καμπή, ἕνα ἀπόλυτο ἐφεύρημα, μιιά ἀποκάλυψη.

Βικτόρ Λεντίκ: Ἡ ἐφεύρεση τής δουλείας δέν εἶναι δυνατή παρὰ τή στιγμή πού μπορεῖς νά ἐξαναγκάσεις τό δούλο νά ἐργαστεῖ. Πρῖν, ἔπρεπε νά τόν σκοτώνεις.

Κ. Καστοριάδης: Λάθος: ὁ παραδοσιακός μαρξισμός διατείνεται ὅτι σέ ὁλόκληρη τήν περίοδο πρῖν ἀπό τήν ἐμφάνιση τής δουλείας δέν ὑπῆρχε ὑλικό κίνητρο γιά νά ἔχει κανεῖς δούλους, ἐφόσον ἕνας ἄνθρωπος, δουλεύοντας ὅλες τίς ἡμέρες τοῦ χρόνου ἐπὶ 12 ὥρες τήν ἡμέρα, καταφέρει νά παράγει τά μέσα τής ἐπιβίωσής του. Ἄλλά αὐτό εἶναι ἀσυναρτησία.

Όλες οι γνωστές μη δουλοκτητικές κοινωνίες είχαν πολύ διαθέσιμο χρόνο, έκαναν προσφορές στους θεούς: υπήρχε ένα σχετικά μεγάλο παραγωγικό πλεόνασμα. Εκτός αυτού, αν δεν είχε υπάρξει αυτό το παραγωγικό πλεόνασμα, δεν θα ήταν δυνατό το πέρασμα από την παλαιολιθική στη νεολιθική εποχή· γιατί αυτό το πέρασμα προϋποθέτει ότι όρισμένοι είναι σε θέση να θρυμματίζουν πέτρες και να κατεργάζονται τα θραύσματα, και επομένως ότι κάποιιοι άλλοι συλλέγουν μεγαλύτερες ποσότητες τροφής απ' όσο έχουν ανάγκη οι ίδιοι.

Η δουλεία είναι μία θεσπισμένη κοινωνική σχέση που μία διάσταση της είναι παραγωγική. Έχει όμως κι άλλες διαστάσεις.

Ρομπέρ Σαπουί: Θά ήταν ενδιαφέρον νά δείξουμε πώς, σέ μία επίχειρηση σάν τή Ρενό (ή τήν Μπερλιέ), μετά τήν απελευθέρωση, ή θέληση των εργαζομένων για έξουσία εξαγοράστηκε από τό χρηματικό ή τό κοινωνικό στάτους. Πώς θά μπορούσε νά αποκατασταθεί αυτή ή έξουσία χωρίς νά φανεί σ' αυτούς που δίνουν αυτές τις καταστάσεις σάν μία απώλεια τής αγοραστικής τους δύναμης, σάν πώση του βιοτικού τους επιπέδου; Για πολλούς εργαζομένους έχει γίνει ένας τέτοιος συσχετισμός ανάμεσα στην έξουσία τους και στο κοινωνικό τους στάτους, για τό οποίο διαπραγματεύτηκαν σκληρά, ώστε φοβούνται μήπως ή ανάγκη της έξουσίας τους βάλει σέ κίνδυνο τό στάτους αυτό. Αυτή ή παρατήρηση επαληθεύεται ιδιαίτερα στον εθνικοποιημένο τομέα.

Έχω νά σοῦ κάνω πολλές ερωτήσεις:

1. Η ιεραρχία και ή γραφειοκρατία είναι για σένα συνώνυμες έννοιες;

2. Η εμφάνιση τής γραφειοκρατίας στις καπιταλιστικές χώρες είναι του ίδιου τύπου μέ τή γραφειοκρατία των κοινωνιών που προήλθαν από τήν κατάκτηση τής έξουσίας από τό εργατικό κίνημα; Αν υπάρχει ταύτιση, μπορούμε νά μιλάμε για καπιταλισμό και στις δύο περιπτώσεις; Από δω θά έπρεπε νά συμπεράνουμε ότι ή εμφάνιση όρισμένων οικονομικών μορφών γεννάει τό ίδιο σύστημα έξουσίας.

Αν υπάρχει διαφοροποίηση, μπορούμε νά τήν έννοήσουμε μιλώντας για έκφυλισμό του εργατικού κινήματος, ή υπήρχε ένα θεμελιώδες κενό από τό ίδιο τό ξεκίνημά του;

3. Τά ιεραρχικά συστήματα δεν είναι συνδεδεμένα μέ φαινόμενα έκδιομηχάνισης, έτσι ώστε ή πάλη ενάντια στην ιεραρχία νά οδηγεί στην επιστροφή σέ απλοποιημένους στοιχειώδεις τρόπους παραγωγής; Η κατάργηση τής ιεραρχίας δεν προϋποθέτει τήν κατάργηση κάθε πολύπλοκου τρόπου παραγωγής και τήν επιστροφή σέ κοινότητες βάσης μέ άμεση παραγωγή;

Πολλοί εργαζόμενοι που θά 'ταν πρόθυμοι νά συμμετάσχουν σέ αντιιεραρχικούς αγώνες διατάζουν, γιατί δεν είναι έτοιμοι νά υπο-

στούν αυτές τις συνέπειες, τις όποιες θεωρούν αναπόφευκτες.

4. Σχετικά μέ τά κριτήρια κατάργησης τής ιεραρχίας, για σένα ένα από τά βασικότερα είναι ή απόλυτη *έξίωση των μισθών*. Είναι πολυσύνθετη διεκδίκηση: ή *Χειραφετημένη Σχολή* τή διακήρυξε για τους εκπαιδευτικούς, και οι κίνδυνοι για τό σχηματισμό τάξεων είναι κι εδώ μεγάλοι, ακόμα και μέσα στην ισότητα.

Έξίωση μισθών: οι δύο όροι είναι αντιφατικοί: ή ύλική υπόσταση του μισθού καθορίζεται από τήν ύπαρξη διαφοροποιημένων παραγωγικών διαδικασιών. Η εργατική δύναμη αναπτύσσεται ανισόρροπα: ό μισθός είναι αναγκαστικά συνδεδεμένος μέ κάποιον ύπολογισμό.

Η διακήρυξη τής απόλυτης έξίωσης των μισθών δεν ισοδυναμεί μέ τήν κατάργηση τής μισθωτής εργασίας; Η μήπως είμαστε σέ θέση νά όρίσουμε μία εργατική δύναμη σχετικά γνωστή και αναγνωρίσιμη; Και τί θά κάνουμε μέ τόν μη ενεργό πληθυσμό τή στιγμή που ή έξίωση των μισθών προϋποθέτει μία κάποια δραστηριότητα;

Κ. Καστοριάδης: 1. Στις σημερινές συνθήκες ιεραρχία και γραφειοκρατία είναι όροι ανάλογοι. Η σύγχρονη γραφειοκρατία έχει μία διπλή ιστορική καταγωγή: ή πρώτη άνάγεται στο μακρινό παρελθόν, στή δημιουργία του Κράτους και του στρατού, κατόπιν στις άσιατικές μοναρχίες: Φαραώ, Κίνα. Τήν ξανασυναντάμε στην αυτοκρατορική Ρώμη, όπου εξαφανίζεται ό σχετικά πολυκεντρικός τρόπος άσκησης τής έξουσίας και ό Αυτοκράτορας δημιουργεί ένα είδος συμβουλίου ύπουργών, αὐλικούς, άρχεια, γραμματείς.

Αυτή τήν ιεραρχική δομή τήν υίοθετεί ή Έκκλησία όταν παύει νά είναι πρωτόγονη Έκκλησία: γίνεται έπίσημη Έκκλησία όταν γίνεται γραφειοκρατική. Διαμορφώνει τή γεωγραφική και τήν έσωτερική όργάνωσή της σύμφωνα μέ τό πρότυπο τής Αυτοκρατορίας. Μετά τήν πώση τής Αυτοκρατορίας, αυτή ή δομή επιβιώνει στον δυτικό κόσμο μέ τή μορφή τής Έκκλησίας. Έπανεμφανίζεται, απ' τήν πλευρά του Κράτους, μέ τήν πραγματική εγκαθίδρυση τής Μοναρχίας στα τέλη του Μεσαίωνα.

Η άλλη ρίζα τής σύγχρονης γραφειοκρατίας είναι καθαρά καπιταλιστική: βρίσκεται στην κίνηση έκδιομηχάνισης, στή διαίρεση τής εργασίας, στην άποδιάρθρωση, στην κατάτμηση τής εργασιακής διαδικασίας σέ κομμάτια χωρίς καμιά έσωτερη σχέση μεταξύ τους (τή σχέση δεν τήν επαληθεύουν εκείνοι που τήν πραγματοποιούν). Αυτό που άποδιαρθρώνεται στο καπιταλιστικό έργοστάσιο από τις άρχές του 19ου αιώνα πρέπει νά ανασυντεθεί, νά επανανοποιηθεί ιδεατά σέ άλλο επίπεδο. Αυτό επιτυγχάνεται πρώτα πρώτα από τή διεύθυνση του έργοστασίου, από τό μεμονωμένο άφεντικό. Στη συνέχεια, μέ τή συγκέντρωση, τήν ένοποίηση δεν τήν επιχειρεί πιά ένα άτομο αλλά ένας

γραφειοκρατικός παραγωγικός μηχανισμός. Τά ἐργοστασιακά καθήκοντα καταμερίζονται, οί λειτουργίες περνούν στά χέρια του συνόλου.

2. Ἀνάμεσα στή δυτική γραφειοκρατία καί στή γραφειοκρατία τῶν ἀνατολικῶν χωρῶν ὑπάρχει ταυτότητα σέ ἓνα ὀρισμένο ἐπίπεδο καί διαφορά σέ ἓνα ἄλλο. Οί ἱστορικές καταβολές τῶν δυῶ συστημάτων εἶναι διαφορετικές, πράγμα πού ἀφήνει βαθιά σημάδια.

Πάντοτε ἀπέρριπτα τόν ὄρο «κρατικός καπιταλισμός» γιά νά χαρακτηρίσω καί τίς δυτικές καί τίς ἀνατολικές κοινωνίες, γιὰτί ὑπονοεῖ μιά συνταύτιση στή λειτουργία τῆς οἰκονομίας. Ὑπονοεῖ ὅτι τίποτε δέν ἀλλάζει μέ τόν μεγαλύτερο ἢ μικρότερο βαθμό συγκεντροποίησης καί γραφειοκρατικοποίησης τῆς οἰκονομικῆς μηχανῆς καί τῆς κοινωνίας στό σύνολό της.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι μιλάω γιά κρατικό καπιταλισμό ὅσον ἀφορᾷ τίς ἀνατολικές χώρες, ἀλλά τό οἰκονομικό σύστημά τους δέν ἔχει καμιά σχέση μ' αὐτό πού ὁ Μάρξ ὄριζε ὡς καπιταλισμό. Ὑπῆρξαν ὀρισμένοι μαρξιστές πού προσπάθησαν νά καταδείξουν τήν ἐμφάνιση μιάς νέας ἀστικῆς τάξης στή Σοβιετική Ἐνωση, νά ἀποδείξουν ὅτι ἐπιφανίζονταν ἡ λειτουργία πού περιγράφηκε στό *Κεφάλαιο*, ὅτι μπορούσαμε νά διακρίνουμε ἐφεδρική βιομηχανική στρατιά, πτώση τοῦ ποσοστοῦ κέρδους κλπ.

Αὐτή ἡ ἀντίληψη εἶναι καθαρά ἀποκύημα τῆς φαντασίας. Δείχνει τήν ἐπιθυμία τους νά ταιριάζουν τό μαρξιστικό σῆμα σέ μιά πραγματικότητα πού τοῦ εἶναι ξένη. Διαπιστώνουν μιά οἰκονομική ἐκμετάλλευση καί προχωροῦν σέ αὐθαίρετες γενικεύσεις.

Ἄλλά, μέ μιά ὄσο τό δυνατό εὐρύτερη ἱστορική ἀντίληψη, οί ἀνατολικές χώρες ἀποτελοῦν μέρος τοῦ ἴδιου ἱστορικοῦ κόσμου μέ τίς χώρες τῆς δυτικῆς Εὐρώπης. Ὑπάρχει βαθιά συνταύτιση στήν ὀργάνωση τοῦ συστήματος ἐργασίας, παραγωγῆς. Ἄν δοῦμε τόν ὄρο «καπιταλισμός» ἀπ' αὐτή τήν ὀπτική γωνία, μπορούμε νά πούμε ὅτι, κατὰ μιά ἔννοια, ἡ σχεδιοποίηση τῆς σοβιετικῆς οἰκονομίας εἶναι μιά ἀπόπειρα μεταφορᾶς τοῦ τρόπου λειτουργίας ἑνός τμήματος ἐργοστασίου στό σύνολο τῆς οἰκονομίας καί τῆς κοινωνίας: διαίρεση καί ἀνασύνθεση ἀπό μιά ἀρχή ἐξωτερική ὡς πρὸς τήν ἴδια τή διαδικασία (πού, ἄλλωστε, δέν πετυχαίνει ποτέ). Πότε τὰ ἀποθέματα εἶναι ἀφθονα, πότε ἀνεπαρκῆ, πότε κατασκευάζονται διυλιστήρια, ἀλλά ὄχι καί οἱ δεξαμενές γιά νά ἀποθηκευτεῖ τό πετρέλαιο, πότε τό ἀντίθετο.

Μιλᾷω λοιπόν γιά γραφειοκρατικό καπιταλισμό ὅταν ἀναφέρομαι στίς ἀνατολικές χώρες, ἐπειδή ἀνήκουν στήν ἴδια ἱστορική ὁλότητα μέ τίς καπιταλιστικές χώρες τῆς δυτικῆς Εὐρώπης. Συναντᾷμε τίς ἴδιες βαθύτερες ὀργανωτικές ἀρχές καί τόν ἴδιο συνολικό προσανατολισμό: τό φετιχισμό τῆς ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων.

Βικτόρ Λεντίκ: Ἐγώ μιλάω γιά ἓναν καινούριο τρόπο παραγωγῆς σοβιετικοῦ τύπου.

Κ. Καστοριάδης: Ὁ Μάρξ, ἀναπτύσσοντας τήν ἱστορική τάση τῆς καπιταλιστικῆς συσσώρευσης, περιγράφει μιά κατάσταση πού χαρακτηρίζεται ἀπό ἓναν ὠκεανό προλετάρειους καί μιά χούφτα καπιταλιστές. Σ' ἓνα ἄλλο ἀπόσπασμα βεβαιώνει ὅτι ἡ διαδικασία συγκεντροποίησης τοῦ κεφαλαίου δέν τερματίζεται ἂν δέν συγκεντρωθεῖ ὁλόκληρο τό κοινωνικό κεφάλαιο στά χέρια ἑνός μόνου καπιταλιστῆ ἢ μιάς ομάδας καπιταλιστῶν.

Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι φτάνουμε σ' αὐτή τήν ὀριστική κατάσταση: τρεῖς καπιταλιστές δέν θά μπορούσαν νά διαχειριστοῦν τήν παραγωγή πεντακοσίων ἑκατομμυρίων προλετάρειων. Δέν θά ἐπρόκειτο πιά γιά ἐξουσία τοῦ καπιταλισμοῦ ἀλλά γιά μιά τεράστια γραφειοκρατική μηχανή. Αὐτό πού κάνει δυνατή τήν ὑπαρξη τῆς «Τζένεραλ Μότορς» δέν εἶναι οἱ μέτοχοι της ἀλλά ὅλη αὐτή ἡ πυραμίδα στελεχῶν πού ὀργανώνει τήν ἐργασία 250.000 ἐργατῶν σ' ὁλόκληρο τόν κόσμο.

Τελικά λοιπόν ὁ καπιταλισμός εἶναι ἀναγκαστικά γραφειοκρατικός.

Ζεράρ Φούκς: Πρέπει λοιπόν νά ἐπινοήσουμε μιά ἄλλη λέξη γιά τόν καπιταλισμό.

Κ. Καστοριάδης: Ναι. Ἄλλά, ἂν ξέροουμε τί θέλοουμε νά πούμε καί τό ἐξηγοῦμε, τό ζήτημα δέν εἶναι νά ἀλλάξουμε τίς λέξεις.

3. Ἡ σταλινική γραφειοκρατία δέν θά προέκυπτε μέ βάση τὰ ἴδια τὰ χαρακτηριστικά τῆς ἀνάπτυξης τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος στή Ρωσία; Τά γεγονότα δείχνουν πώς οἱ ἰδιαιτερότητες τῶν ρωσικῶν συνθηκῶν στά 1917 δέν ἐξηγοῦν ἱκανοποιητικά αὐτό πού συνέβη στή συνέχεια.

Εἶναι σημαντικό γιά μᾶς σήμερα νά διακηρύξουμε μέ δύναμη πώς ὁ ἐκφυλισμός εἶναι μιά διαρκῆς δυνατότητα γιά κάθε ἐπανάσταση. Ἄν δέν τό πούμε, στρώνουμε τό κρεβάτι μιάς νέας γραφειοκρατίας —τό ὅτι μπορεῖ νά σχηματιστεῖ ἀπό ἐμᾶς τούς ἴδιους, δέν ἀλλάζει τίποτα.

Ἔτσι καί στήν Πολωνία στά 1956 (ἀκόμη κι ἂν τό κίνημα τῶν Συμβουλίων δέν κατόρθωσε νά πάρει τήν ἐξουσία) εἶδαμε νά ἐπαναλαμβάνεται ἡ ἴδια διαδικασία: κατὰ τή διάρκεια μιάς ἐπαναστατικῆς φάσης ἡ κοινωνία βρίσκεται σέ μιά κατάσταση ὀργασμοῦ, οἱ μάζες βρίσκονται σέ μιά κατάσταση ἐκπληκτικῆς δραστηριότητας: φανερόνουν ταυτόχρονα τήν ἐπιθυμία, τήν ἀνάγκη, τή θέληση καί τήν ἱκανότητα πού εἶναι ἀναγκαῖες γιά νά ἐπωμιστοῦν τήν ὀργάνωση τῆς κοινωνικῆς ζωῆς.

Ἄλλά οἱ ἄνθρωποι δέν μποροῦν νά περάσουν σαράντα χρόνια ζω-

ντας όπως ζούσαν για δεκαπέντε μέρες τό Μάη του '68, ή για τρείς μήνες στό Πέτρογκραντ, ή ακόμη και για τρία χρόνια στή Ρωσία κατά τή διάρκεια του έμφυλιού πολέμου. Τό περιεχόμενο αυτής τής έκρηξης πρέπει νά αποκρυσταλλωθεί, νά ριζώσει στήν κοινωνική πραγματικότητα, νά δημιουργήσει θεμέλια και σημεία στήριξης πού θά κάνουν πιο δύσκολη τήν όπισθοδρόμηση (όχι αδύνατη· αδύνατη δέν είναι ποτέ).

Αληθινή επανάσταση είναι έξ όρισμού ό σχηματισμός αυτόνομων όργάνων των μαζών πού αποβλέπουν στήν έξουσία: Κομμούνα, Σοβιέτ, Συμβούλια. Μπορεί νά πάρουν κι άλλες μορφές (έργατικές πολιτοφυλακές ενάντια στόν κίνδυνο μιάς δικτατορίας για παράδειγμα), αλλά πάντα έχουμε νά κάνουμε μέ συλλογικά όργανα, μέ καινούριες μορφές δημοκρατίας, πού άρνούνται τό διαχωρισμό ανάμεσα σέ αντιπροσώπους και αντιπροσωπευόμενους, όπου πάντα ή έξουσία τής άπόφασης έναποτίθεται στή συλλογικότητα.

Αν αυτά τά όργανα γίνουν πραγματικά όργανα έξουσίας, αν έμποδιστεί ό ένθρονισμός του έμβριού μιάς άλλης διαχωρισμένης έξουσίας (του Σοβιέτ των κομισάρων του λαού ή ενός κόμματος πού αυτοπροβάλλεται σαν ό εκπρόσωπος του προλεταριάτου, πού σημαίνει ότι στή συνέχεια ή τάξη ταυτίζεται μέ τό κόμμα, τό κόμμα μέ τήν κεντρική έπιτροπή και ή κεντρική έπιτροπή μέ τό πολιτικό γραφείο – όπως έκανε ό Λένιν στήν *Παιδική άρρώστια του κομμουνισμού*), τότε τά μέλη αυτών των όργάνων των μαζών θά πρέπει νά γεύονται καθημερινά τήν έμπειρία ότι, αν άποφασίσουν ή παραμελήσουν νά κάνουν κάτι, αυτό θά έχει μιά αισθητή διαφορά στήν ίδια τους τήν καθημερινή ζωή.

Τό πρώτο πεδίο στό όποιο οί εργαζόμενοι μπορούν νά γευθούν αυτήν τήν έμπειρία είναι στήν έργατική διαχείριση του έργοστασίου: αν δέν πηγαίνουν στις Συνελεύσεις, διάφορα πράγματα θά άποφασίζονται ερήμην τους, μέ κίνδυνο νά κατευθυνθούν ενάντια τους.

Η περίοδος έκφυλισμού άρχίζει από τή στιγμή πού μέσα στα όργανα τής συλλογικής έξουσίας γίνεται ή διαφοροποίηση όρισμένων ατόμων τά όποια έπωφελούνται έξαρχής από τήν παθητικότητα, για νά αναλάβουν όρισμένα καθήκοντα (άσχετα αν τό κάνουν μέ τή μεγαλύτερη καλή θέληση, άσχετα αν αυτή ή συμπεριφορά δέν είναι προμελετημένη), ενώ οί υπόλοιποι τους έκχωρούν τή μέριμνα των άποφάσεων και δέν πηγαίνουν πιά στις Γενικές Συνελεύσεις. Αυτοί πού αναλαμβάνουν πρωτοβουλίες είναι ύποχρεωμένοι νά έπιφορτίσουν άλλα άτομα για τήν εκτέλεσή τους. Στή συνέχεια, όταν κάποιοι άλλοι έρθουν και διαμαρτυρηθούν λέγοντας ότι δέν θέλησαν αυτό ή εκείνο, θά τους άπαντήσουν ότι δέν είχαν παρά νά είναι παρόντες όταν πάρθηκε ή άπόφαση· πράγμα πού αναστέλλει ακόμα περισσότερο εκείνους πού δέν άνήκουν στήν ομάδα των «ύπευθύνων» νά συμμετά-

σχουν στή ζωή των συλλογικών όργάνων. Έτσι ακριβώς έξελίσσεται ή έλικοειδής πορεία του γραφειοκρατικού έκφυλισμού.

Ζάν λέ Γκαρέκ: Είναι αναπόφευκτο νά χρειάζονται όρισμένοι μεγαλύτερο χρονικό διάστημα για άνάπαυση και άλλοι νά μπορούν νά διαθέτουν περισσότερο χρόνο σέ ενεργό δραστηριότητα: τό σχήμα πού περιέγραψες αναπαράγεται λοιπόν αναπόφευκτα. Έμφανίστηκε και στή Λίπ: αν και οί ομάδες δουλειάς είχαν όργανωθεί αρκετά αυτόθρομητα, μετά από κάποιο διάστημα, συμμετείχαν πάντα οί ίδιοι, και, εκ των πραγμάτων, ανέλαβαν τήν έξουσία, παρά τήν καλή τους θέληση.

Αυτό πού χρειάζεται λοιπόν νά δημιουργηθεί, άφου αυτό τό σχήμα είναι αναπόφευκτο, είναι οί συνθήκες πού θά έπιτρέπουν τή συνέχιση του άγώνα. Γιατί, στήν αντίθετη περίπτωση, οί καταστάσεις θά παγιωθούν.

Κ. Καστοριάδης: Είμαστε σύμφωνοι. Η επανάσταση είναι «μιά στιγμή εύφυσος αυτοσχεδιασμού τής ιστορίας», έλεγε ό Τρότσκι (πράγμα πού είναι αληθινό, αλλά καθόλου «μαρξιστικό»). Δέν μπορούμε νά φανταστούμε στό μέλλον μιά κοινωνία πού νά ζει σέ μιά κατάσταση διαρκούς ενεργοποίησης. Τό ζήτημα είναι: τήν κύρια παρακαταθήκη για μιά τέτοια κατάσταση νά τήν άποτελούν οί μη άποξενωτικές μορφές των θεσμών, νά ύπάρχει πάντα κάποια πρόοδος.

Η Λίπ ήταν ένα έργοστάσιο πού προσπάθησε νά υιοθετήσει μορφές αυτοδιαχειριζόμενης πάλης, ενώ ή υπόλοιπη χώρα παρέμενε άτάραχη. Τό ότι έσβησε ό ένθροισιασμός ήταν αναπόφευκτο. Στήν πραγματικότητα ή άπεργιακή έπιτροπή συγκροτήθηκε μέ τή σύμφωνη γνώμη των συνδικάτων. Όταν μερικοί πρότειναν νά είναι αίρετή και ανακλητή, ό ίδιος ό Πιαζέ άπέρριψε αυτή τήν πρόταση σαν έξωπραγματική, επειδή ύποτίθεται ότι δέν θά εξασφάλιζε τή συμφωνία τής C.G.T.

Ρομπέρ Σαπονί: Και λογικά. Δέν ύπάρχει καμιά έξουσία πού νά μη στηρίζεται σέ κάποιο «συμβόλαιο».

Κ. Καστοριάδης: Έξαρτάται από τό τί έννοούμε λέγοντας «συμβόλαιο».

Ρομπέρ Σαπονί: Οί «μάζες» πού όργανώνονται αυτόνομα στήν επαναστατική διαδικασία δέν είναι άδιαφοροποίητες: τά μέλη τους χαρακτηρίζονται από τή συμμετοχή τους σέ διάφορα συλλογικά όργανα, ομάδες, συνδικάτα. Αυτά τά σύνολα κάνουν μεταξύ τους συμφωνίες: στή Λίπ ή άπόπειρα αυτόνομης όργάνωσης των μαζών δέν μπορούσε παρά νά πηγάζει από μιά προσπάθεια μέ βάση αυτό πού ύπήρχε. Συμπεριλαμβανομένων και των συνδικάτων.

Θά ήταν εξωπραγματικό νά βλέπουμε τά Σοβιέτ σάν μιά κοινότητα ατόμων απόλύτως ίσων και άδιαφοροποίητων, ατόμων πού σέ έναν καθορισμένο χώρο άποφασίζουν άπρόσκοπτα γιά τίς ισορφές τής εξουσίας τους. Γιατί, κι άν ακόμη ύποθέσουμε ότι δέν ύπάρχουν άναμεταξύ τους έσωτερικές αντίθεσεις, έμφανίζονται άλλες, έξωτερικές πρós τήν έπιχείρηση. 'Απ' αυτό τρ' γεγονός λοιπόν έμπλέκεσαι σέ ένα σύστημα σύναψης «συμβολαίων».

Κ. Καστοριάδης: Αυτό πού έχει σημασία γιά νά είναι ένα σύνολο πραγματικά αυτοδιαχειριζόμενο (ή Λίπ δέν μπορούσε νά είναι δεδομένου του όλου πλαισίου) είναι νά ξέρει εκ πείρας πώς άποφασίζει τό ίδιο, και ότι αυτός είναι ο κανόνας. Σ' αυτό τό σύνολο ο καθένας μιλάει σύμφωνα μέ τό πού άνήκει. Αυτό πού έχει σημασία είναι νά έχει ο καθένας τή δυνατότητα του λόγου, νά μή μονοπωλεί κανείς τό μικρόφωνο και νά μήν μπορεί κανένας νά μιλήσει στό όνομα τής συλλογικότητας άν δέν είναι έξουσιοδοτημένος άπ' αυτήν.

Παρ' όλα αυτά, ακόμα κι έτσι τίποτα δέν είναι έγγυημένο. 'Η φυσική παρουσία στις γενικές συνελεύσεις δέν έξασφαλίζει άναγκαστικά τήν ενεργό συμμετοχή. 'Αλλά χωρίς αυτές τίς προϋποθέσεις, ή γραφειοκρατικοποίηση είναι αναπόφευκτη.

Πιέρ Γκαριγκ: Δέν θά μειωνόταν αυτός ο κίνδυνος όπισθοδρομής άν όρίζαμε μιά κατάσταση έξωτερικεύσεως έργήγορης εκ μέρους των ατόμων; Δέν είναι αυτό πού όνομάζουμε «επαναστάτες άγωνιστές»;

'Η ή διαρκής επανάσταση, πού τόσο προβάλλεται από όρισμένους, προϋποθέτει άπ' τή μεριά αυτών πού τή διώνουν μιά κατάσταση έκρηξης, έρεθισμού, έγερσης, μιά κατάσταση πού θυμίζει πολύ τό φάντασμα τής διαρκούς ενεργοποίησης ή πρόκειται γιά τήν εμφάνιση ενός καινούριου τύπου ανθρώπων πού έχουν έξωτερικεύσει όρισμένες από τίς πλευρές αυτής τής περιόδου έργήγορης. 'Η οι επαναστάτες άγωνιστές είναι όπως ο Σίσοφος, άν βέβαια θεωρήσουμε ότι είναι αναπόφευκτο νά καταλαγιάζει ο ένθουσιασμός; ή, άν ύπάρχει πρόοδος, τότε δέν μπορεί παρά νά είναι ή δυνατότητα έξωτερικεύσεως τής έργήγορης.

Κ. Καστοριάδης: 'Όπως έμφανίζονται οι άνθρωποι μέσα από τήν ιστορική εμπειρία, δέν μπορούμε νά στηρίξουμε τό σχέδιο μιάς καινούριας κοινωνίας στό άξίωμα ότι ή μεγάλη πλειοψηφία τής κοινωνίας θά βρísκεται σέ μιά κατάσταση έκστασης γιά πολλά χρόνια και άσταμάτητα. Δέν έχει κανένα νόημα νά άπαιτούμε από τους ανθρώπους νά άναπτύσουν διαρκώς ένα μέγιστο ήρωικών δραστηριοτήτων.

'Ενα μέρος του προβλήματος τής δημιουργίας μιάς αυτοδιαχειρι-

ζόμενης σοσιαλιστικής κοινωνίας είναι νά κατορθώσουμε γιά πρώτη φορά νά μετατρέψουμε τήν έκρηκτική κατάσταση τής επανάστασης σ' ένα θεσμικό πλαίσιο όμαλής λειτουργίας τής κοινωνίας. Μέχρι σήμερα οι άπόπειρες αυτού του είδους χτυπήθηκαν μέ έπιτυχία από αντίθετες τάσεις, όπως στή Ρωσία, από τίς δυνάμεις γραφειοκρατικές δυνάμεις πού αντιπροσώπευε τό κόμμα των μπολσεβίκων.

Αυτή ή όμαλή λειτουργία προϋποθέτει καινούριους θεσμούς πού θά εκφράζουν τήν έξουσία των μαζών και θά κάνουν εμφανές στά μέλη τους ότι τό άμεσο και άπώτερο μέλλον τους έξαρτάται από τήν άποτελεσματική τους συμμετοχή. 'Όλο τό πρόβλημα βρísκεται στή σύνδεση των άμεσων ζητημάτων πού άπασχολούν τους ανθρώπους μέ τά κεντρικά ζητήματα τής κοινωνίας.

Κατά μιά έννοια, ή άπάντηση δόθηκε από τήν εμπειρία του έργατικού κινήματος: αυτή τή σύνδεση τήν πραγματώνουν τά Συμβούλια και ή όμοσπονδία τους. Τά μέλη του Συμβουλίου μιάς έπιχείρησης μπορούν νά έρθουν σέ έπαφή, ως προσωρινοί αντιπρόσωποι, μέ τά μέλη του Συμβουλίου μιάς άλλης έπιχείρησης.

4. 'Η πάλη ενάντια στην ιεραρχία προϋποθέτει τήν πάλη ενάντια στην πολύπλοκη εκβιομηχάνιση πού τή γέννησε; Δέν νομίζω πώς ή πολυπλοκότητα τής εκβιομηχάνισης επιβάλλει ή έμποδίζει από μόνη της τή γραφειοκρατία. Οι άσιατικές μοναρχίες είχαν μιά πολύ ισχυρή βιομηχανική όργάνωση και παρ' όλα αυτά ήταν πολύ γραφειοκρατικές.

'Αν μιά επανάσταση, γιά νά προχωρήσει πρós τήν αυτοδιαχείριση, θέλει νά έπιστρέψει σέ άπλοποιημένους τρόπους παραγωγής, οι έχθροί της δέν θά τό κάνουν. Ποιό θά ήταν τό άποτέλεσμα μιάς βίαιης σύγκρουσης άνάμεσα σέ κομμούνες και στους άμερικάνους πεζοναυτες; Είναι όμως προφανές ότι ή ύπαρξη αυτών των πεζοναυτών προϋποθέτει πολύ σύνθετους τρόπους παραγωγής.

'Αν οι μάζες θέλουν νά επιβάλουν μιά νέα τάξη πραγμάτων μετά τήν κατάκτηση τής έξουσίας, δέν θά τά καταφέρουν άν έπιστρέψουν σέ προγενέστερους τρόπους παραγωγής. Κατά τή διάρκεια μιάς μακρής περιόδου θά πρέπει νά χρησιμοποιούν και νά μετασηματίζουν τήν ύπάρχουσα πολύπλοκη τεχνολογία. Τό πρόβλημα θά είναι λοιπόν ή μή γραφειοκρατική χρησιμοποίηση της. Γιατί λοιπόν νά πιστεύουμε πώς στην αρχή αυτής τής πορείας θά έπρεπε νά άνασυσταθούν άναγκαστικά οι άγροτικές κοινότητες;

Ζεράρ Φούκς: 'Αντί νά καταργηθεί τό λεωφορείο, δέν αλλάζουν ήδη θεμελιακά οι συνθήκες τής εργασίας και τής ζωής μέ τήν άπλή κατασκευή άνθεκτικότερων λεωφορείων μέ μεγαλύτερη διάρκεια ζωής; 'Αντί νά θέτουμε τό πρόβλημα μέ όρους τεχνολογικής όπισθοδρόμησης, πρέπει νά τό θέτουμε μέ όρους νέων παραγωγών.

Κ. Καστοριάδης: Καί κυρίως, νέων μέσων παραγωγής.

Ζάν λέ Γκαρέκ: Ένα μέρος της πολυπλοκότητας της σημερινής τεχνολογίας δέν είναι σέ μεγάλο βαθμό επίπλαστο; Πρέπει νά γίνει από τώρα ένα ξεκαθάρισμα. Οί σημερινές κοινωνίες είναι στην πραγματικότητα πολύ λιγότερο πολύπλοκες απ' όσο νομίζουμε. Έ γραφειοκρατία, γιά νά δικαιολογήσει τήν επέκτασή της, δημιουργεί μιá φαινομενική πολυπλοκότητα.

Κ. Καστοριάδης: Φαινομενική καί πραγματική ταυτόχρονα. Αυτή ή πολυπλοκότητα είναι κοινωνιολογικά καθορισμένη, συνδέεται μέ τήν ουσία του συστήματος.

Μπ. Μπιλοντό: Συνδέεται μέ τίς έμπορευματικές σχέσεις, μέ τόν έμπορευματικό τρόπο λειτουργίας της επιχείρησης.

Κ. Καστοριάδης: Όχι· μέσα σ' ένα μεγάλο εργοστάσιο, ένα τεράστιο μέρος της πολυπλοκότητας είναι ανορθολογικό άκόμα καί από τήν άποψη τών στόχων πού δάζει τό ίδιο τό σύστημα. Είναι σύμφυτη μέ τήν ύπαρξη της γραφειοκρατίας, αναπτύσσεται μαζί της. Έ επιβατική πλευρά τών σχέσεων ανάμεσα στά τμήματα καί στά εργαστήρια ενός σύγχρονου εργοστασίου δέν έχει σχέση μέ τίς έμπορευματικές σχέσεις. Όφείλεται στόν όλικό άποκλεισμό τών παραγωγών από κάθε ρύθμιση τών παραγωγικών σχέσεων στό άκαμπτο σύστημα πού διευθετεί τίς εργασιακές σχέσεις.

Άν οι παραγωγοί οργανώνονταν από μόνοι τους, θά μπορούσαν νά δουλεύουν 3 ώρες τήν ήμέρα γιά τό ίδιο άποτέλεσμα. Αυτό τό είδαμε στίς ΗΠΑ στή διάρκεια του πολέμου: οί ΗΠΑ διπλασίασαν τήν παραγωγή τους μέσα σέ 3 χρόνια, ενώ οί εργαζόμενοι περνούσαν τόν μισό από τό χρόνο τους στά εργοστάσια εκτελώντας τίς άποκαλούμενες «έντολές της κυβέρνησης», δηλαδή μέ λούφα, όπως λέγεται στή Γαλλία, ή χαρτοπαίζοντας. Σήμερα τά άγγλικά εργοστάσια προσφέρουν σχεδόν τήν ίδια παραγωγή μέ τρεις μέρες δουλειάς, ενώ στό παρελθόν χρειάζονταν πέντε. Έξάλλου είναι δυνατό νά βγει ό άγγλικός καπιταλισμός απ' αυτή τή φάση μέ αύξημένη παραγωγικότητα. Ένα ξερό δέντρο πέφτει σήμερα από τήν πίεση τών γεγονότων. Βέβαια, στή συνέχεια θά ξαναφυτρώσει, όταν γιά παράδειγμα ό τάδε διευθυντής παρατηρήσει ότι ό αντίζηλός του έχει περισσότερο προσωπικό στίς διαταγές του από τόν ίδιο, όποτε θά πρέπει νά δημιουργήσει μιá επιπλέον ύπηρεσία γιά νά μή μείνει πίσω.

Έ εξαλειψη όλου αυτού του άχρηστου χρόνου στην εργασιακή ζωή θά έδινε τή δυνατότητα στούς εργαζομένους νά τόν άφιερώσουν σέ κάτι άλλο, καί ειδικότερα στή γενική διαχείριση του εργοστασίου.

Στό σημερινό σχήμα γραφειοκρατικής λειτουργίας της παραγωγής,

τό 15% του πληθυσμού όφείλει θεωρητικά νά έπωμιστεί τό 100% της πολυπλοκότητας του συστήματος. Τό υπόλοιπο 85% υποτίθεται ότι προορίζεται γιά εκτελεστικές λειτουργίες. Τό θεωρητικό μέγιστο της ενεργού άπόδοσης αυτής της μηχανής άνέρχεται σέ 15%.

Καθώς αυτό τό σύστημα είναι ανταγωνιστικό, ή λύση τών προβλημάτων τήν όποία μπορεί νά δώσει αυτό τό 15% είναι σχεδόν πάντα άποτυχημένη (πράγμα πού επιφέρει επιπρόσθετη φθορά). Άκόμη, καί προπάντων, ύπάρχει μοιραία ανταγωνισμός: τό 85% δέν είναι ποτέ άπλοί εκτελεστές αλλά αντίπαλοι. Συγχρόνως, χάρη σ' αυτούς μπορεί τελικά νά διεκπεραιωθεί ή παραγωγή, γιατί διορθώνουν πάνω στή δουλειά τά κενά καί τά λάθη του γραφειοκρατικού σχεδιασμού της παραγωγής. Πρέπει νά πηγαίνεις ένάντια στίς έπίσημες ντιρεκτίβες προσποιούμενος ότι τίς εφαρμόζεις. Έτσι, σ' αυτή τήν αντιπαράθεση, φθείρονται σέ ένα βαθμό καί οί ικανότητες του εκτελεστή.

5. Μιλώντας γιά έξίσωση μισθών, δέν έννοώ τήν κατάργηση της μισθωτής εργασίας, μέ τήν έννοια του παραδοσιακού μαρξισμού. Αυτή ή κατάργηση έξάλλου μπορεί νά γίνει αντιληπτή κατά δύο τρόπους. Έ πρόκειται γιά τήν κατάργηση κάθε σχέσης μεταξύ της πρόσβασης στά διαθέσιμα άγαθά καί όποιασδήποτε εργασίας (πράγμα πού προϋποθέτει κατάσταση άφθονίας). Έ, σύμφωνα μέ μιá δογματική όρολογία, έφόσον ό μισθός είναι ή τιμή της εργασιακής δύναμης, από τή στιγμή πού δέν ύπάρχει πιá καπιταλισμός, ή άμοιδή της εργασιακής δύναμης δέν μπορεί νά καλείται πλέον μισθός.

Φιλίπ Μπρασέ: Έ κατάργηση της μισθωτής εργασίας είναι κατάργηση του μηχανισμού μέσω του όποιου ή εργασιακή δύναμη γίνεται έμπόρευμα.

Κ. Καστοριάδης: Αυτό είναι δογματικός βερμαλισμός. Άν αφήσουμε τά λόγια κατά μέρος, είναι άλήθεια ή όχι ότι, σέ μιá πρώτη φάση, είναι όλοι ύποχρεωμένοι νά δουλεύουν;

Φιλίπ Μπρασέ: Τό πρόβλημα είναι ή σχέση ανάμεσα στην όργάνωση της εργασίας καί στή χρησιμοποίηση του εισοδήματος πού άποφέρει αυτή ή εργασία.

Κ. Καστοριάδης: Αυτό είναι ένα άλλο πρόβλημα. Οί αποφάσεις αυτού του τύπου παίρνονται στό πλαίσιο της όργάνωσης τών Συμβουλίων. Άλλά, από τή στιγμή πού ή κοινωνία συνδέει τό εισόδημα μέ κάποια εργασία, έδραιώνεται μιá σχέση του κάθε άτομου μέ όλόκληρη τήν κοινωνία από τή μιá μεριά, καί από τήν άλλη μέ τό συγκεκριμένο σύνολο στό όποιο άνήκει. Τό άτομο προσφέρει τήν εργασιακή του δύναμη καί παίρνει κάποια ποσότητα καταναλωτικών άγαθών. Έφόσον είναι παράλογο νά άποφασίζονται ίδια καί άπαράλλα-

χτα μερίδια για όλους, ό καθένας μπορεί νά καθορίζει σύμφωνα μέ τά γούστα του τά αγαθά πού θέλει νά καταναλώσει. Θά παίρνει κάποια δελτία πού θά τού ξεασφαλίζουν πρόσβαση σέ αγαθά καί υπηρεσίες, για τά όποια ό καθένας θά ξεοδεύει ένα μέρος αυτών των δελτίων. Θά υπάρχει λοιπόν «χρήμα», καί τά «έμπορεύματα» θά έχουν κάποια «τιμή». Κάθε εργαζόμενος θά διατηρεί λοιπόν πάντα μία σχέση ανταλλαγής μέ τήν κοινωνία από τή στιγμή πού δέν θά είναι άμεσος παραγωγός καί καταναλωτής, αλλά θά παίρνει δελτία πού θά αντιπροσωπεύουν τό «μισθό» του. Η κατάργηση τού ιεραρχικού συστήματος άπαιτεί νά είναι ίδιος για όλους αυτός ό μισθός ή τό εισόδημα.

Φίλιπ Μπρασέ: Αυτό πού λές έχει αξία για τή σφαίρα τής παραγωγής υλικών αντικειμένων ή έξατομικεύσιμων υπηρεσιών πού είναι εύκολο νά εκτιμηθούν οικονομικά. Άλλά τό πρόβλημα παίρνει ήδη άλλο χαρακτήρα στόν σύγχρονο καπιταλισμό έξαιτίας τής ύπαρξης συγκεντρωσιμμένων συλλογικών υπηρεσιών καί διαφόρων μορφών έμμεσων μισθών: οί άνθρωποι δέν άμείδονται πιά σέ συνάρτηση μέ τήν άμεση συμμετοχή τους στήν παραγωγή, αλλά σύμφωνα μέ μία θέση, ένα στάτους, πού ή συλλογικότητα κρίνει ότι τούς δίνει δικαίωμα για ανταμοιβή. Αυτή ή ανταμοιβή δέν παίρνει άναγκαστικά τή μορφή άμοιβής σέ χρήμα, αλλά μπορούμε νά φανταστούμε ότι εκφράζεται στό δικαίωμα συμμετοχής σέ όρισμένες κοινωνικές δραστηριότητες, στό δικαίωμα χρήσης όρισμένων συλλογικών υπηρεσιών.

Αυτό συγκεκριμενοποιεί τό τί μπορεί νά σημαίνει ή κατάργηση τής μισθωτής εργασίας: τήν παραμόρφωση τού άμεσου δεσμού ανάμεσα στήν άμοιβή μιās συγκεκριμένης ποσότητας εργασίας μέ τή χρηματική πληρωμή. Αυτή ή παραμόρφωση ύπάρχει ήδη σήμερα μέ όλες τίς μορφές έμμεσου μισθού καί τίς συλλογικές υπηρεσίες, πού γίνονται ένα όλο καί μεγαλύτερο κομμάτι τής συνολικής παραγωγής. Ο σοσιαλισμός θά πρέπει νά γενικεύσει αυτά τά φαινόμενα, μέσα στό πλαίσιο των στόχων του.

Πιέρ Γκαρίγκ: Άν δέν μπαίνει ζήτημα σύγκρισης εισοδημάτων πού προέρχονται από διαφορετικές προσφορές εργασίας –έφόσον αυτά τά εισοδήματα θά είναι όλα ίσα– πώς θά τοποθετηθούν οί άνθρωποι στήν άγορά εργασίας; Οί δουλειές είναι διαφορετικές μεταξύ τους: άν ένας συγγραφέας καί ένας μεταλλουργός κερδίζουν τά ίδια, πώς θά καθοριστούν οί ποσότητες εργασίας πού όφείλει ό καθένας στό σύνολο;

Έξέν Άνγκιέ: Τό νά καθιερώσουμε ένα συσχετισμό ανάμεσα στόν τύπο τής προσφερομένης εργασίας, στό αποδιδόμενο κέρδος, στήν ικανότητα αυτου πού τήν έξασκει καί στό μισθό πού παίρνει, σημαί-

νει ότι παραμένουμε στό σημερινά πλαίσια.

Κ. Καστοριάδης: Ο χρόνος εργασίας θά είναι ίδιος για όλους. Οκτώ ώρες για παράδειγμα.

Πιέρ Γκαρίγκ: Άλλά ή ποιότητα τής εργασίας δέν είναι ή ίδια: αυτό δέν έχει σημασία;

Κ. Καστοριάδης: Όχι. Έξάλλου, στήν πραγματικότητα των εργασιακών σχέσεων ή «ποιότητα» τής εργασίας ενός μεμονωμένου άτομου δέν έχει έννοια. Σέ μία ομάδα δουλειάς αναπτύσσεται γρήγορα ένα είδος περιορισμένης άνοχής τής ομάδας άπέναντι στήν εργασία των μελών τής: ή ομάδα δέν επιτρέπει σέ ένα από τά μέλη τής νά μήν κάνει τίποτε τή στιγμή πού οί υπόλοιποι φορτώνονται όλη τή δουλειά.

Πιέρ Γκαρίγκ: Υπάρχουν πολλές δουλειές όπου αυτή ή πίεση τής ομάδας δέν ύφίσταται. Όχι μονάχα στους συγγραφείς, στό έλεύθερα επαγγέλματα, αλλά καί στους έμποροπαλλήλους των πολυκαταστημάτων για παράδειγμα: άν κάποια σταθεί καί καπνίζει για δύο ώρες, οί άλλες είναι υποχρεωμένες νά βγάλουν τή δουλειά τής λόγω των πελατών.

Κ. Καστοριάδης: Στή Ρωσία είναι καθορισμένο νά άμείδονται οί εργασίες σύμφωνα μέ τήν άπόδοσή τους, δηλαδή σύμφωνα μέ τήν ποιότητα καί ποσότητα τής προσφερομένης εργασίας. Άλλά διαβάζω στόν σημερινό *Monde* (σ. 10) άρθρο μέ τίτλο «Χαμένα όνειρα»: «Η Κομμουνιστική Πράβντα, καθημερινό όργανο των νέων κομμουνιστών, δημοσίευσε πρόσφατα ένα γράμμα πού εκφράζει τήν πικρή άπογοήτευση μιās νεαρής βοηθού έπιστημονικού εργαστηρίου. “Τό άφεντικό μου” γράφει ή Λαρίσα “ήθελε νά προετοιμάσω τή διδακτορική μου διατριβή. Άλλά δέν τό επιθυμώ καί τόσο. Πάνε μόλις τρία χρόνια πού άποφοίτησα από τό σχολείο καί δέν έχω εγκαταλείψει ακόμη όλα μου τά όνειρα. Πιστεύω ακόμα ακράδαντα ότι μία διδακτορική διατριβή πρέπει νά είναι φορέας κάποιου καινούριου πράγματος. Άλλά τό παράδειγμα των έξι έπτά βοηθών τής ομάδας μου πού έγραφαν τή δική τους διατριβή μέ άνησυχία: ό μισθός τους αυξήθηκε κατά 50 ρούβλια, είναι πολύ ικανοποιημένοι καί τώρα πιά δέν κάνουν τίποτα. Δέν ξέρω άν θά μέ πιστέψετε, αλλά ή μέρα τής δουλειάς μας περνάει κάπως έτσι: οί άντρες συζητούν για ποδόσφαιρο, παίζουν πίκ-πόγκ καί γράφουν λιγάκι. Οί γυναίκες πηγαίνουν για ψώνια, θγαίνουν νά πιούν καφέ, πλέκουν, καί καμιά φορά δουλεύουν (...). Στήν πραγματικότητα όλοι δουλεύουν πολύ λίγο –περίπου δύο ώρες τήν ήμέρα. Κι αυτό επειδή, τώρα πού πήραν τό διδακτορικό τους, δέν έχουν καμιά έλπίδα έξέλιξης σ’ αυτό τό εργαστήριο.”»²

Φίλιπ Μπρασέ: Αυτό δείχνει πώς η ιεραρχία έγινε υποκατάστατο του συστήματος της επαγγελματικής κατάρτισης.

Κ. Καστοριάδης: Είναι αποτέλεσμα της απουσίας συλλογικής ευθύνης στην εργασία, κι αυτό τό παράδειγμα δείχνει παραστατικά πώς αυτή ή έλλειψη ευθύνης μπορεί νά εμφανιστεί καί παρά τή διαφοροποίηση των μισθών μέ βάση τήν εξειδίκευση. Ένώ, ακόμη καί μέ απόλυτη εξίσωση μισθών, άν οι εργαζόμενοι είναι συλλογικά υπεύθυνοι για τό αποτέλεσμα τής εργασίας τους, μέσα από μία ενιαία παραγωγή, ή κατάσταση θά είναι διαφορετική: άν, για παράδειγμα, στό τάδε μεγάλο κατάστημα οι πελάτες βρούν ένα σκουλήκι, οι χρήστες θά παραπονεθούν στό σοδιέτ τής περιοχής όπου υπάγεται τό κατάστημα, κι έτσι θά άσκηθει κοινωνικός έλεγχος.

Σέ μία αυτοδιαχειριζόμενη κοινωνία ή κοινωνική πίεση θά είναι διαρθρωμένη για νά άσκείται στό επίπεδο πού οι άνθρωποι θά είναι συλλογικά υπεύθυνοι. Ένώ σήμερα ή μονοπώληση του κοινωνικού έλέγχου από τήν ιεραρχία δέν επιτρέπει ποτέ τήν άσκηση αυτής τής πίεσης.

Άλέν Γκιγιέρμ: Πρέπει νά συνδυάσουμε εξίσωση μισθών καί ανακύκλωση εργασιακών καθηκόντων.

Μπ. Μπιλοντό: Αυτό πού προτείνεις μέ τήν εξίσωση μισθών ίσοδυναμεί μέ τή συνειδητοποίηση μιās σχέσης πού ένυπάρχει στή σημερινή κοινωνία, σέ λανθάνουσα όμως κατάσταση: ό μισθός είναι έκ των πραγμάτων ένα κεκτημένο δικαίωμα πάνω σ' ένα μέρος τής κοινωνικής παραγωγής. Στή μεταβατική περίοδο πρός τό σοσιαλισμό, εφόσον ή εργασία θά είναι απαραίτητη, ή ποσότητα τής αναγκαίας εργασίας για τήν παραγωγή των αγαθών θά βαρύνει στήν έκλογή ανάμεσα σέ διάφορους δυνατούς τρόπους παραγωγής (άκόμα κι άν ή άξία χρήσης κυριαρχεί στήν ανταλλακτική άξία: στόν ύπολογισμό τής τιμής των αυτοκινήτων λαμβάνουμε ύπόψη τή διάρκεια ζωής τους καί όχι αποκλειστικά τήν ικανότητά τους νά πωληθούν).

Ότιδήποτε παρουσιάζεται σήμερα σάν δικαιολόγηση τής ιεραρχίας των μισθών είναι καθαρή άπάτη, γιατί ή διαφορά των επιπέδων επαγγελματικής κατάρτισης δέν δικαιολογεί τή διαφορά των εισοδημάτων, ή όποία είναι χρήσιμη στήν αναπαραγωγή τής κοινωνικής διαίρεσης τής εργασίας, τής ιεραρχίας, αλλά δέν έχει καμιά αντικειμενική οικονομική βάση.

Όλες οι μαρξιστικές αναλύσεις πού έξηγοούν τίς μισθολογικές διαφοροποιήσεις μέ βάση τίς διαφοροποιήσεις στήν αναπαραγωγή τής εργασιακής δύναμης είναι λανθασμένες.

Κ. Καστοριάδης: Αυτές οι διαφορές στήν «άξία» τής εργασιακής

δύναμης δέν έχουν οικονομική λογική αλλά έξηγοούνται από τό ότι ή σημερινή κοινωνία είναι θεμελιακά διαιρεμένη από μόνη της, στηρίζεται στήν ύπαρξη προνομούχων στρωμάτων. Άνταποκρίνονται στίς αναγκαιότητες αναπαραγωγής των προνομίων αυτών των στρωμάτων.

Δέν έχει κανένα νόημα πιά νά ύποστηρίξει κανείς ότι ή άξία μιās τέτοιας εργασιακής δύναμης καθορίζεται από τό χρόνο πού ξοδεύτηκε για τή συγκρότησή της, γιατί τό κόστος αυτής τής συγκρότησης καλύπτεται από τήν κοινωνία καί όχι από τό ίδιο τό άτομο. Δέν ύπάρχει λοιπόν λόγος νά εξατομικεύεται αυτή ή δαπάνη μέ τή μορφή προσωπικών εισοδημάτων πού χορηγοούνται στό συγκεκριμένο άτομο ιδιαιτέρως.

Μπ. Μπιλοντό: Δέν ύπάρχει πιά λόγος ό γιός του μηχανικού νά γίνεται κι αυτός μηχανικός, ένώ ό γιός του χειρώνακτα παραμένει χειρώνακτας. Άν ό μηχανικός παίρνει μεγαλύτερο μισθό από τόν χειρώνακτα, είναι για νά μπορέσει νά κάνει τό γιό του μηχανικό.

Κ. Καστοριάδης: Ναι, έδώ περικλειόταν μία από τίς παραδοσιακές «δικαιολογίες». Σήμερα όμως δέν τοποθετεί ό ίδιος τό γιό του στήν ίδια κοινωνική τάξη: τόν τοποθετεί ή κοινωνία.

Μπ. Μπιλοντό: Στήν περίοδο τής μετάβασης, ή διατήρηση του χρήματος καί των έμπορευματικών σχέσεων θά είναι αναγκαία για τή διάθεση του εξατομικευμένου μέρους τής κοινωνικής παραγωγής. Θά πρέπει νά γίνει συνειδητό από τούς ίδιους τούς μηχανισμούς των συλλογικών αποφάσεων αυτό πού στό σημερινό σύστημα είναι ύπολανθάνον.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. C.F.D.T.-*Aujourd'hui*, 'Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1974 (σήμερα στην Πείρα του 'εργατικού κινήματος, 2, έκδ. «Ύψιλον/βιβλία»).
2. *Le Monde*, 12 'Ιανουαρίου 1974.

ΑΥΤΟΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΚΑΙ ΙΕΡΑΡΧΙΑ*

Ζοῦμε σέ μιά κοινωνία μέ ὀργάνωση *ιεραρχική*, τόσο στήν ἐργασία, τήν παραγωγή, τήν ἐπιχείρηση ὅσο καί στή διοίκηση, τήν πολιτική, τό Κράτος ἤ ἀκόμα καί στήν ἐκπαίδευση καί τήν ἐπιστημονική ἔρευνα. Ἡ ἱεραρχία δέν εἶναι ἐφεύρεση τῆς σύγχρονης κοινωνίας. Οἱ καταβολές της εἶναι πολύ μακρινές -παρόλο πού δέν ὑπῆρχε πάντα, παρόλο πού ὑπῆρξαν μὴ ἱεραρχικές κοινωνίες πού λειτουργήσαν θαυμάσια. Ἄλλά στή σύγχρονη κοινωνία τό ἱεραρχικό (ἢ, πράγμα πού εἶναι περίπου τό ἴδιο, γραφειοκρατικό) σύστημα ἐγινε πρακτικά καθολικό. Ὅποιαδήποτε συλλογική δραστηριότητα, ἀπό τή στιγμή πού ὑπάρχει, ὀργανώνεται μέ βάση τήν ἱεραρχική ἀρχή, καί ἡ ἱεραρχία τῆς ἐντολῆς καί τῆς ἐξουσίας ταυτίζεται ὅλο καί περισσότερο μέ τήν ἱεραρχία τῶν μισθῶν καί τῶν ἀποδοχῶν. Ἔτσι οἱ ἄνθρωποι δέν μποροῦν πιά νά φανταστοῦν πῶς θά μποροῦσε νά 'ναι κι ἄλλιῶς, πῶς θά μποροῦσαν καί οἱ ἴδιοι νά καθορίζονται διαφορετικά καί ὄχι ἀνάλογα μέ τή θέση τους στήν ἱεραρχική πυραμίδα.

Οἱ ὑποστηρικτές τοῦ σημερινοῦ συστήματος προσπαθοῦν νά τό δικαιολογήσουν σάν τό μόνο «λογικό», «ὀρθολογικό», «οἰκονομικό» σύστημα. Ἐχουμε κιόλας ἐπιχειρήσει νά δείξουμε πῶς αὐτά τά «ἐπιχειρήματα» δέν ἔχουν τήν παραμικρή ἀξία καί δέν δικαιολογοῦν τίποτα, πῶς εἶναι ψευδή ἂν τά ἐξετάσει κανεῖς ἕνα πρὸς ἕνα, καί ἀντιφατικά ἂν ἐξεταστοῦν συνολικά.¹ Θά ἔχουμε τήν εὐκαιρία νά ἀναφερθοῦμε καί πάλι σ' αὐτό παρακάτω. Ἄλλά παρουσιάζουν τό σημερινό σύστημα σάν νά εἶναι τό μόνο δυνατό σύστημα, αὐτό πού δῆθεν ἐπιβάλλουν οἱ ἀναγκαιότητες τῆς σύγχρονης παραγωγῆς, ἡ πολυπλοκότητα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ἡ μεγάλη κλίμακα ὄλων τῶν δραστηριοτήτων κλπ. Θά προσπαθήσουμε νά δείξουμε ὅτι αὐτό δέν ἰσχύει καί ὅτι ἡ ὑπαρξη μιᾶς ἱεραρχίας εἶναι ριζικά ἀντίθετη μέ τήν αὐτοδιαχείριση.

* Δημοσιεύτηκε στό C.F.D.T.-*Aujourd'hui*, ἀρ. 8 (Ἰούλιος-Αὐγουστος 1974). Γράφτηκε σέ συνεργασία μέ τόν Ντανιέλ Μοτέ.

Ἡ συλλογική ἀπόφαση καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἐκπροσώπησης

Τί σημαίνει κοινωνικά τὸ ἱεραρχικό σύστημα; Σημαίνει πὼς ἓνα στρώμα τοῦ πληθυσμοῦ διευθύνει τὴν κοινωνία ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι ἐκτελοῦν ἀπλῶς τὶς ἀποφάσεις του. Σημαίνει ἐπίσης πὼς αὐτὸ τὸ στρώμα, πού παίρνει τὶς μεγαλύτερες ἀμοιβές, ἐπωφελεῖται ἀπὸ τὴν παραγωγή καὶ τὴν ἐργασία τῆς κοινωνίας πολὺ περισσότερο ἀπὸ τοὺς ἄλλους. Μὲ λίγα λόγια, σημαίνει πὼς ἡ κοινωνία διαιρεῖται σὲ ἓνα στρώμα πού κατέχει τὴν ἐξουσία καὶ τὰ προνόμια, καὶ στὸ ὑπόλοιπο πού τὰ στερεῖται. Ἡ ἱεράρχηση – ἢ ὁ ἐγκραφειοκρατισμὸς – ὄλων τῶν κοινωνικῶν δραστηριοτήτων εἶναι σήμερα ἡ μορφή τῆς διαίρεσης τῆς κοινωνίας, πού κυριαρχεῖ ὄλο καὶ περισσότερο· συνεπῶς, εἶναι ταυτόχρονα ἀποτέλεσμα καὶ αἰτία τῆς σύγκρουσης πού διχάζει τὴν κοινωνία.

Ἄν τὰ πράγματα ἔχουν ἔτσι, εἶναι γελοῖο νὰ ἀναρωτιέται κανεὶς ἂν ἡ αὐτοδιαχείριση, ἡ λειτουργία καὶ ἡ ὑπαρξη ἑνὸς αὐτοδιαχειριζόμενου κοινωνικοῦ συστήματος, συμβιδιάζεται μὲ τὴ διατήρηση τῆς ἱεραρχίας. Εἶναι ἔξιςου γελοῖο μὲ τὸ νὰ ἀναρωτιέται κανεὶς ἂν ἡ κατάργηση τοῦ σημερινοῦ ποινικοῦ συστήματος συμβαδίζει μὲ τὴ διατήρηση τῶν δεσμοφυλάκων, τῶν ἀρχιφυλάκων καὶ τῶν διευθυντῶν φυλακῶν. Ὅπως ὅμως ξέρουμε, αὐτὸ πού ἐννοεῖται εἶναι καλύτερο ὅταν λέγεται. Πολὺ περισσότερο ὅταν ἐδῶ καὶ χιλιάδες χρόνια μιλοῦντες τὸ πνεῦμα τῶν ἀνθρώπων, ἀπὸ τὴν πιὸ τρυφερὴ τους ἡλικία, μὲ τὴν ἰδέα ὅτι εἶναι «φυσικό» οἱ μὲν νὰ διατάζουν καὶ οἱ δὲ νὰ ἐκτελοῦν, οἱ μὲν νὰ ἔχουν ἀρκετὰ παραπάνω καὶ οἱ δὲ οὔτε τὰ ἀπαραίτητα.

Θέλουμε μιά αὐτοδιαχειριζόμενη κοινωνία. Τί σημαίνει αὐτό; Σημαίνει μιά κοινωνία πού νὰ διαχειρίζεται τὸν ἑαυτό της, δηλαδή μιά κοινωνία πού αὐτοδιευθύνεται. Ἄλλὰ αὐτὸ πρέπει νὰ τὸ κάνουμε ἀκόμα πιὸ συγκεκριμένο. Μιά αὐτοδιαχειριζόμενη κοινωνία εἶναι μιά κοινωνία στὴν ὁποία ὅλες οἱ ἀποφάσεις παίρνονται ἀπὸ τὸ σύνολο τὸ ὁποῖο κάθε φορὰ ἀφορᾷ τὸ ἀντικείμενο αὐτῶν τῶν ἀποφάσεων. Δηλαδή ἓνα σύστημα ὅπου ἐκεῖνοι πού ἀσκοῦν κάποια δραστηριότητα ἀποφασίζουν συλλογικά τί πρέπει νὰ κάνουν καὶ πὼς θὰ τὸ κάνουν, μὲ μόνον ὄρια ἐκεῖνα πού τοὺς χαράζει ἢ συνῦπαρξή τους μὲ ἄλλες συλλογικὲς μονάδες. Ἔτσι, τὶς ἀποφάσεις πού ἀφοροῦν τοῖς ἐργαζομένοις ἐνός ἐργαστηρίου πρέπει νὰ τὶς παίρνουν οἱ ἐργαζόμενοι αὐτοῦ τοῦ ἐργαστηρίου· τὶς ἀποφάσεις πού ἀφοροῦν ταυτόχρονα πολλὰ ἐργαστήρια πρέπει νὰ τὶς παίρνει τὸ σύνολο τῶν ἐργαζομένων σ' αὐτὰ ἢ οἱ αἰρετοὶ καὶ ἀνακλητοὶ ἐκπρόσωποι του· τὶς ἀποφάσεις ὅλης τῆς ἐπιχείρησης, ὄλο τὸ προσωπικό τῆς ἐπιχείρησης·

τὶς ἀποφάσεις πού ἀφοροῦν μιά συνοικία, οἱ κάτοικοι τῆς συνοικίας· καὶ τὶς ἀποφάσεις πού ἀφοροῦν ὀλόκληρη τὴν κοινωνία, νὰ τὶς παίρνει τὸ σύνολο τῶν ἀντρῶν καὶ τῶν γυναικῶν πού ζοῦν στὴν κοινωνία αὐτή.

Ἄλλὰ τί σημαίνει «ἀποφασίζω»;

Ἀποφασίζω σημαίνει ἀποφασίζω ἐγὼ ὁ ἴδιος. Δέν σημαίνει ἀφῆνω τὴν ἀπόφαση σὲ «κατάλληλους ἀνθρώπους» πού ὑφίστανται κάποιον ἔλεγχο. Οὔτε σημαίνει ὑποδεικνύω τοὺς ἀνθρώπους πού θὰ ἀποφασίσουν. Ἐπειδὴ ὁ γαλλικὸς λαὸς ἐκλέγει μιά φορὰ στὰ πέντε χρόνια ἐκεῖνους πού κάνουν τοὺς νόμους, δέν σημαίνει ὅτι κάνει αὐτὸς ὁ ἴδιος τοὺς νόμους. Ἐπειδὴ ἐκλέγει κάθε ἑπτὰ χρόνια ἐκεῖνον πού θὰ ἀποφασίσει γιὰ τὴν πολιτικὴ τῆς χώρας, δέν σημαίνει πὼς ἀποφασίζει ὁ ἴδιος ὁ λαὸς τὴν πολιτικὴ αὐτή. Δέν ἀποφασίζει· ξενώνει τὴν ἐξουσία του νὰ παίρνει ἀποφάσεις μὲσω «ἐκπροσώπων» πού, ἕξαιτίας αὐτοῦ ἀκριδῶς τοῦ γεγονότος, δέν εἶναι οὔτε μπορεῖ νὰ εἶναι οἱ ἐκπρόσωποι του. Βέβαια ὁ καθορισμὸς ἐκπροσώπων ἢ ἀντιπροσώπων ἀπὸ τὰ διάφορα σύνολα, ὅπως καὶ ἡ ὑπαρξη ὀργάνων – ἐπιτροπῆς ἢ συμβουλίου – πού σχηματίζονται ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς ἐκπρόσωπους, θὰ εἶναι σὲ πάμπολλες περιπτώσεις ἀπαραίτητος. Ἄλλὰ θὰ ἐναρμονίζεται μὲ τὴν αὐτοδιαχείριση μόνον ἂν αὐτοὶ οἱ ἀντιπρόσωποι ἐκπροσωποῦν πράγματι τὸ σύνολο ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχονται – πράγμα πού σημαίνει ὅτι ὑπόκεινται στὴν ἐξουσία του. Αὐτὸ λοιπὸν συνεπάγεται πὼς τὸ σύνολο αὐτὸ δέν τοὺς ἐκλέγει ἀπλῶς ἀλλὰ μπορεῖ ἐπίσης νὰ τοὺς ἀνακαλέσει ὅποτε τὸ κρίνει ἀπαραίτητο.

Ὅταν λοιπὸν λέει κανεὶς πὼς ὑπάρχει μιά ἱεραρχία τῆς ἐντολῆς τὴν ὁποία ἀπαρτίζουν οἱ «κατάλληλοι ἀνθρωποι», πού ἀξιωματικά δέν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀντικατασταθοῦν· ἢ ὅταν λέει πὼς ὑπάρχουν «ἐκπρόσωποι» πού δέν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀντικατασταθοῦν γιὰ μιά ὀρισμένη περίοδο (καὶ οἱ ὁποῖοι, ὅπως ἀποδεικνύει ἡ ἐμπειρία, πρακτικὰ μένουν στίς θέσεις τους γιὰ πάντα) – εἶναι σὰν νὰ λέει πὼς δέν ὑπάρχει οὔτε αὐτοδιαχείριση οὔτε κὰν «δημοκρατικὴ διαχείριση». Εἶναι δηλαδή σὰν νὰ λέει πὼς τὸ σύνολο τὸ διευθύνουν ἄνθρωποι πού στὸ ἐξῆς ἔχουν ἀποκλειστικὴ καὶ εἰδικευμένη ὑπόθεσή τους τὴ διευθύνουν τῶν κοινῶν ὑποθέσεων καί, δικαιοματικά ἢ ἐκ τῶν πραγμάτων, ξεφεύγουν ἀπὸ τὴν ἐξουσία τοῦ συνόλου.

Συλλογική ἀπόφαση, κατάρτιση καὶ πληροφόρηση

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἀποφασίζω σημαίνει ἀποφασίζω ἔχοντας ἐπίγνωση. Ἄν κάποιος ἢ κάποιον διαθέτουν μόνον αὐτοὶ τὶς ἀπαραίτητες πληροφορίες καὶ καθορίζουν τὰ κριτήρια γιὰ νὰ ληφθεῖ μιά ἀπόφαση, τότε δέν ἀποφασίζει τὸ σύνολο ἔστω κι ἂν τυπικὰ «ψηφίζει». Αὐτὸ σημαίνει πὼς ἐκεῖνοι πού ἀποφασίζουν, ὀφείλουν νὰ κα-

τέχουν όλες τις σημαντικές πληροφορίες. Σημαίνει επίσης πώς μπορούν να καθορίσουν οι ίδιοι τα κριτήρια σύμφωνα με τα όποια αποφασίζουν. Γι' αυτό απαιτείται να έχουν την ευρύτερη δυνατή *κατάρτιση*. 'Αλλά η ιεραρχία της εντολής συνεπάγεται πώς εκείνοι που αποφασίζουν, κατέχουν —ή μάλλον ισχυρίζονται πώς έχουν— τό μονοπώλιο των πληροφοριών και της κατάρτισης, και όποσδήποτε έχουν μιά προνομιά πρόσβαση προς αυτές. 'Η ιεραρχία βασίζεται σ' αυτό και τείνει σταθερά να τό αναπαράγει. Γιατί σέ μιά ιεραρχική οργάνωση όλες οι πληροφορίες ανεβαίνουν από τή βάση προς τή κορυφή και δέν επιστρέφουν στη βάση ούτε κυκλοφορούν (στην πραγματικότητα κυκλοφορούν αλλά *έναντια* στους κανόνες τής ιεραρχικής οργάνωσης). Και όλες οι αποφάσεις κατεβαίνουν από τή κορυφή στη βάση, πού τό μόνο πού έχει να κάνει είναι να τις εκτελέσει. 'Η ιεραρχία τής εντολής και τό ότι αυτές οι δύο κυκλοφορίες γίνονται μονόδρομα είναι τό ίδιο περίπου πράγμα: ή κορυφή συλλέγει και απορροφά όλες τις πληροφορίες πού ανεβαίνουν προς αυτήν, και αναδιανέμει στους εκτελεστές τό ελάχιστο μόνο των πληροφοριών πού απαιτούνται για τήν εκτέλεση των διαταγών της, οι όποιες απορρέουν από αυτήν και μόνον. Σέ μιά τέτοια κατάσταση είναι παράλογο να σκέφτεται κανείς πώς θα μπορούσε να υπάρξει αυτοδιαχείριση ή έστω «δημοκρατική διαχείριση».

Πώς είναι δυνατόν να αποφασίσουμε αν δέν έχουμε τις πληροφορίες πού είναι απαραίτητες για να ληφθεί μιά σωστή απόφαση; Και πώς είναι δυνατόν να μάθουμε να αποφασίζουμε όταν πάντοτε μās περιορίζουν στην εκτέλεση των αποφάσεων πού πήραν άλλοι; 'Από τή στιγμή πού εγκαθιδρύεται ιεραρχία τής εντολής, ή συλλογικότητα γίνεται άδιαπέραστη για τόν ίδιο της τόν έαυτό, με αποτέλεσμα μιά τεράστια σπατάλη —κι αυτό επειδή οι άπληροφόρητοι ή κακά πληροφορημένοι εργαζόμενοι δέν ξέρουν αυτό πού θα 'πρεπε να ξέρουν για να δουλέψουν σωστά, και κυρίως επειδή οι συλλογικές ικανότητες τής αυτοδιεύθυνσης, όπως και ή δημιουργικότητα και ή πρωτοβουλία, πού τυπικά είναι προνόμια τής διεύθυνσης, συναντούν εμπόδια και απαγορεύσεις σε όλα τά επίπεδα.

Συνεπώς είναι αντίφαση να θέλουμε τήν αυτοδιαχείριση —ή ακόμα και τήν άπλή «δημοκρατική διαχείριση»— και ταυτόχρονα να ζητάμε να συνεχίσει να υπάρχει ιεραρχία τής εντολής. Θα ήταν πολύ πιο συνεπές, σε τυπικό επίπεδο, να λέμε ό,τι ακριβώς λένε και οι υπερασπιστές του σημερινού συστήματος: ή ιεραρχία τής εντολής είναι απαραίτητη και, συνεπώς, είναι αδύνατον να υπάρξει αυτοδιαχειριζόμενη κοινωνία.

Μόνο πού αυτό είναι λάθος. 'Αν ξεετάσει κανείς τις λειτουργίες τής ιεραρχίας —δηλαδή σε τί χρησιμεύει— διαπιστώνει πώς στο μεγα-

λύτερο μέρος τους δέν έχουν κανένα άπολύτως νόημα και υπάρχουν μόνο σε συνάρτηση με τό σημερινό κοινωνικό σύστημα· όσον αφορά τις υπόλοιπες, οι λειτουργίες τής ιεραρχίας πού έχουν κάποιο νόημα και κάποια χρησιμότητα για μιά αυτοδιαχειριζόμενη κοινωνία θα μπορούσαν εύκολα να περάσουν στα χέρια του συνόλου. Στα πλαίσια αυτού του κειμένου δέν μπορούμε να ξεετάσουμε πλήρως αυτό τό ζήτημα. Θα προσπαθήσουμε να φωτίσουμε όρισμένες σημαντικές πλευρές του αναφερόμενου κυρίως στην οργάνωση τής επιχείρησης και τής παραγωγής.

Μιά από τις σημαντικότερες λειτουργίες τής σημερινής ιεραρχίας είναι ή *οργάνωση του καταναγκασμού*. Στη δουλειά για παράδειγμα είτε πρόκειται για τά εργαστήρια είτε για τά γραφεία, ένα ρύθμιστικό μέρος τής «δραστηριότητας» του ιεραρχικού οργάνου —από τους άρχιεργάτες μέχρι τή διεύθυνση— είναι ή επιτήρηση, ό έλεγχος, ή επιβολή ποινών, ή άμεση ή έμμεση επιβολή τής «πειθαρχίας» και ή άσφυγη εκτέλεση των εντολών τής διεύθυνσης. Γιατί όμως *χρειάζεται* να οργανώνει τόν καταναγκασμό, γιατί *χρειάζεται* να υπάρχει καταναγκασμός; Διότι σε γενικές γραμμές οι εργαζόμενοι δέν ρίχνονται με αυθόρμητο ένθουσιασμό να εκτελέσουν αυτά πού ή διεύθυνση θέλει να κάνουν. Γιατί αυτό; Διότι ούτε ή εργασία τους ούτε τό προϊόν της τους άνήκουν, διότι νιώθουν ότι τους ξενώνουν και τους εκμεταλλεύονται, διότι δέν αποφάσισαν οι ίδιοι αυτό πού κάνουν και τόν τρόπο με τόν όποιο τό κάνουν, ούτε και τί θα γίνει αυτό πού κάνουν. Μέ λίγα λόγια, επειδή υπάρχει διαρκής σύγκρουση μεταξύ εκείνων πού εργάζονται και εκείνων πού διευθύνουν τήν εργασία των άλλων και τήν καρπώνονται. Συνεπώς, για να συνοψίσουμε: ή ιεραρχία *χρειάζεται* για να οργανώνει τόν καταναγκασμό, και ό καταναγκασμός *χρειάζεται* επειδή υπάρχει διαίρεση και σύγκρουση, δηλαδή επειδή υπάρχει ιεραρχία.

Πιο γενικά, παρουσιάζουν τήν ιεραρχία απαραίτητη για τή ρύθμιση των συγκρούσεων, κρύβοντας τό ότι ή ίδια ή ύπαρξη τής ιεραρχίας είναι ή πηγή τής διαρκούς σύγκρουσης. Γιατί, όσο θα υπάρχει ένα ιεραρχικό σύστημα, θα υπάρχει αναγκαστικά διαρκής άναζωπύρωση μιάς ριζικής σύγκρουσης μεταξύ ενός διευθυντικού και προνομίου στρώματος και των υπόλοιπων κατηγοριών πού περιορίζονται σε ρόλους εκτελεστή.

Λέγεται πώς, αν δέν υπάρχει καταναγκασμός, δέν θα υπάρχει πειθαρχία, πώς ό καθένας θα κάνει ό,τι του καπνίσει, πώς θα θυθιστούμε στο χάος. 'Όλα αυτά είναι μιά ακόμα σοφιστεία. Τό ζήτημα δέν είναι να μάθουμε αν ή πειθαρχία ή, καμιά φορά, και ό καταναγκασμός *χρειάζονται*. Τό ζήτημα είναι *ποιά* πειθαρχία, *ποιοί* τήν έχουν άποφασίσει, *ποιοί* τήν έλέγχουν, με ποιές μορφές και με ποιούς στό-

χους. Όσο περισσότερο οι στόχοι της πειθαρχίας είναι ξένοι προς τις επιθυμίες εκείνων που οφείλουν να τους πραγματοποιήσουν, τόσο πιο ξένες τους είναι οι αποφάσεις που αφορούν αυτούς τους στόχους και οι μορφές της πειθαρχίας, και τόσο μεγαλύτερη ανάγκη καταναγκασμού υπάρχει για να τις σεβαστούν.

Αυτοδιαχειριζόμενο σύνολο δεν είναι ένα σύνολο χωρίς πειθαρχία αλλά ένα σύνολο που αποφασίζει το ίδιο την πειθαρχία του και, σε όριακές περιπτώσεις, τις ποινές που πρέπει να υποστούν εκείνοι που την παραβιάζουν αυθαίρετα. Ειδικότερα σε ό,τι αφορά την εργασία, δεν είναι δυνατόν να συζητήσουμε με σοβαρότητα αυτό το ζήτημα εφόσον παρουσιάζουμε την αυτοδιαχειριζόμενη επιχείρηση αυστηρά ταυτόσημη με τη σύγχρονη επιχείρηση, με μόνη διαφορά την άρση του ιεραρχικού της θώρακα. Στη σημερινή επιχείρηση επιβάλλουν στους ανθρώπους μία δουλειά που τους είναι ξένη και για την οποία δεν έχουν τίποτα να πουν. Το περίεργο δεν είναι που αγωνίζονται εναντίον της· το περίεργο είναι που δεν αγωνίζονται εναντίον της πολύ περισσότερο απ' ό,τι αγωνίζονται. Δεν είναι δυνατόν να πιστέψουμε πώς ή στάση τους απέναντι στη δουλειά θα παραμείνει ή ίδια όταν ή σχέση τους με αυτή τη δουλειά θα αλλάξει και θα αρχίσουν να την παίρνουν στα δικά τους χέρια. Από την άλλη μεριά, ακόμα και στη σημερινή επιχείρηση δεν υπάρχει μία πειθαρχία αλλά δύο. Υπάρχει η πειθαρχία την οποία προσπαθεί ακατάπαυστα να επιβάλλει το ιεραρχικό όργανο με τη βία και με χρηματικές κυρώσεις. Και υπάρχει και η πολύ λιγότερο φανερή αλλά εξίσου ισχυρή πειθαρχία που γεννιέται μέσα στις ομάδες εργαζομένων ενός συνεργείου ή ενός εργαστηρίου, μία πειθαρχία που δεν ανέχεται ούτε εκείνους που δουλεύουν πολύ ούτε αυτούς που δεν δουλεύουν αρκετά. Ποτέ οι ανθρώπινες ομάδες δεν ήταν, ούτε είναι, χαοτικά συμπύκνωμα άτομων με μοναδικό τους κίνητρο τον έγωισμό και σε διαρκή σύγκρουση μεταξύ τους, όπως θέλουν να μας κάνουν να πιστέψουμε οι ιδεολόγοι του καπιταλισμού και της γραφειοκρατίας, που μ' αυτές τις αντιλήψεις δεν εκφράζουν παρά τη δική τους νοοτροπία. Στις ομάδες, και κυρίως σ' εκείνες που έχουν ένα σταθερό κοινό έργο, εμφανίζονται πάντοτε κάποιες νόρμες συμπεριφοράς και μία συλλογική πίεση που τις κάνει σεβαστές.

Αυτοδιαχείριση, ειδημοσύνη και απόφαση

Ας έρθουμε τώρα στην άλλη θεμελιώδη λειτουργία της ιεραρχίας που εμφανίζεται ανεξάρτητη από τη σημερινή κοινωνική δομή: τις λειτουργίες απόφασης και διεύθυνσης. Το ερώτημα που δημιουργείται, είναι το εξής: γιατί δεν θα μπορούσαν τα συγκεκριμένα σύνολα να επιτελούν τα ίδια αυτές τις λειτουργίες, να αυτοδιευθύνονται και

να αποφασίζουν τα ίδια για τον εαυτό τους, γιατί θα πρέπει να υπάρχει ένα ιδιαίτερο στρώμα ανθρώπων που αποφασίζουν και διευθύνουν οργανωμένοι σ' ένα ξεχωριστό όργανο; Σ' αυτό το ερώτημα οι ύποστηρικτές του σημερινού συστήματος δίνουν δύο είδη απαντήσεων. Από τη μία μεριά επικαλούνται τη «γνώση» και την «ειδημοσύνη»: πρέπει να αποφασίζουν εκείνοι που ξέρουν ή που είναι ειδήμονες. Από την άλλη, υποστηρίζουν, χωρίς να το λένε και πολύ ανοιχτά, πώς είναι απαραίτητο να αποφασίζουν όρισμένοι γιατί αλλιώς θα βουλιάζαμε στο χάος – με άλλα λόγια, υποστηρίζουν πώς το σύνολο δεν είναι ικανό να αυτοδιευθύνεται.

Κανείς δεν αρνείται τη σπουδαιότητα της γνώσης και της ειδημοσύνης ούτε, πολύ περισσότερο, ότι σήμερα ένα *όρισμένο πεδίο γνώσης* και ένα *όρισμένο πεδίο ειδημοσύνης* είναι προνόμιο μίας μειοψηφίας. Αλλά κι εδώ ακόμα επικαλούνται αυτά μόνο και μόνο για να συγκαλύψουν τις σοφιστείες τους. Εκείνοι που στο σημερινό σύστημα διευθύνουν δεν είναι γενικά εκείνοι που έχουν την περισσότερη γνώση και ειδημοσύνη. Διευθύνουν εκείνοι που φάνηκαν ικανοί να αναρριχηθούν στο ιεραρχικό όργανο ή εκείνοι που, σε συνάρτηση με την οικογενειακή καταγωγή τους ή την κοινωνική τους προέλευση, μπήκαν από την αρχή κιόλας στο δρόμο τους από τη στιγμή που απέκτησαν κάποια διπλώματα. Και στις δύο περιπτώσεις ή «ειδημοσύνη» που απαιτείται, για να παραμείνει κανείς ή να αναρριχηθεί στην ιεραρχία, αφορά πολύ περισσότερο την ικανότητά του να άμυνεται και να νικά στην ανταγωνιστική μάχη που δίνουν άτομα, κλίκες και φατρίες στους κόλπους του ιεραρχικού-γραφειοκρατικού οργάνου, παρά την ικανότητά του να διευθύνει μία συλλογική δουλειά. Κατά δεύτερο λόγο, αν κάποιος ή κάποιος κατέχουν τεχνική ή επιστημονική γνώση ή ειδημοσύνη, ο καλύτερος τρόπος για να γίνουν χρήσιμοι δεν είναι αναγκαστικά να τους εμπιστευθούμε τη διεύθυνση ενός συνόλου δραστηριοτήτων. Μπορεί κάποιος να είναι εξαιρετικός μηχανικός στην ειδικότητά του χωρίς αυτό να σημαίνει πώς είναι ικανός να «διευθύνει» το σύνολο ενός τμήματος κάποιου εργοστασίου. Είναι απλό να το καταλάβει κανείς, αρκεί να ρίξει μία ματιά σ' αυτό που συμβαίνει σήμερα. Οι τεχνικοί και οι ειδικοί κινούνται γενικά στα πλαίσια του ιδιαίτερου τομέα τους. Οι «διευθύνοντες» συγκεντρώνουν γύρω τους ορισμένους τεχνικούς συμβούλους, μαζεύουν τις γνώμες τους σχετικά με τις αποφάσεις που πρέπει να ληφθούν (γνώμες που συχνά αποκλίνουν) και τελικά «αποφασίζουν». Έδώ βλέπουμε ξεκάθαρα το παράλογο του επιχειρήματος. Ο «διευθύνων», αν αποφάσιζε σε συνάρτηση με τη «γνώση» του και την «ειδημοσύνη» του, θα έπρεπε να γνωρίζει τα πάντα, να είναι ειδήμονας στα πάντα, είτε αποφασίζει ο ίδιος άμεσα είτε πρόκειται να αποφασίσει ποιά

από τις απόψεις των ειδικών είναι ή καλύτερη. Φυσικά κάτι τέτοιο είναι αδύνατο –στην πραγματικότητα οι διευθύνοντες άποφασίζουν αυθαίρετα, σύμφωνα με την «κρίση» τους. Άλλά δέν υπάρχει κανένας λόγος νά είναι ή «κρίση» του ενός καλύτερη από την κρίση ενός αυτοδιαχειριζόμενου συνόλου, κρίση πού θά τή δημιουργούσε πραγματική πείρα, άπειρος ευρύτερη από την πείρα ενός άτομου.

Αυτοδιαχείριση, εξειδίκευση και όρθολογικότητα

Ή γνώση και ή ειδημοσύνη είναι έξ όρισμού εξειδικευμένες, και καθημερινά γίνονται όλο και πιό πολύ. Ό τεχνικός ή ό ειδικός, έξω από τό πεδίο τής ειδικότητάς του, δέν είναι περισσότερο ικανός άπό όποιοδήποτε άλλο άτομο νά πάρει σωστή άπόφαση. Άλλωστε, άκόμα και στό πεδίο τής ειδικότητάς του, ή άποψη του είναι άναγκαστικά περιορισμένη. Άπό τή μία μεριά δέν γνωρίζει τά άλλα πεδία, πού όπωσδήποτε έπηρεάζουν τό δικό του, και τείνει φυσικά νά τά άγνοεί. Έτσι, τόσο στίς έπιχειρήσεις όσο και στίς σημερινές δημόσιες ύπηρεσίες, τό ζήτημα του «όριζόντιου» συντονισμού των ύπηρεσιών διέυθυνσης είναι ένας άτέλειωτος εφιάλτης. Έδώ και πολύν καιρό άναγκάστηκαν νά φτιάξουν ειδικούς επί του συντονισμού γιά νά συντονίζουν τής δραστηριότητες των ειδικών τής διέυθυνσης – πού άποδεικνύονται έτσι άνίκανοι νά αυτοδιευθύνονται. Άπό τήν άλλη, άπό τή στιγμή πού κάποιος ειδικός διορίζεται στό διευθυντικό όργανο, χωρίζονται άπό τήν πραγματική παραγωγική διαδικασία, άπό όσα συμβαίνουν σ' αυτήν, άπό τής συνθήκες στίς όποιες όφείλουν οι έργάτες νά δουλεύουν. Τής περισσότερες φορές οι άποφάσεις πού παίρνονται στά γραφεία έπειτα άπό σοφούς ύπολογισμούς, τέλειες στά χαρτιά, άποδεικνύονται έντελώς άνεφάρμοστες έπειδή δέν παίρνουν έπαρκώς ύπόψη τους τής πραγματικές συνθήκες στίς όποιες θά πρέπει νά εφαρμοστούν. Άλλά, έξ όρισμού, *μόνον* ή συλλογικότητα των εργαζομένων μπορεί νά γνωρίζει αυτές τής πραγματικές συνθήκες. Όλοι ξεφρον πώς στίς σύγχρονες έπιχειρήσεις αυτό άποτελεί μόνιμη πηγή άτέλειωτων συγκρούσεων και τεράστιας σπατάλης.

Άντίθετα, ή γνώση και ή ειδημοσύνη μπορούν νά χρησιμοποιηθούν όρθολογικά άν εκείνοι πού τής κατέχουν άναβαπτίζονται μέσα στη συλλογικότητα των παραγωγών, άν γίνουν μία άπό τής συνιστώσες των άποφάσεων πού πρέπει νά ληφθούν συλλογικά άπό τους παραγωγούς. Ή αυτοδιαχείριση άπαιτεί τή συνεργασία άνάμεσα σέ όσους έχουν κάποια ιδιαίτερη γνώση και ειδημοσύνη και σέ όσους άναλαμβάνουν τή παραγωγική δουλειά μέ τήν άυστηρή έννοια του όρου. Ή αυτοδιαχείριση δέν συμβιδιάζεται μέ διαχωρισμό αυτών των δύο κατηγοριών. Μόνον άν μία τέτοια συνεργασία πάρει σάρκα και όστά, μόνο τότε αυτή ή γνώση και αυτή ή ειδημοσύνη θά χρησιμοποιηθούν πλήρως –ένώ σήμερα χρησιμοποιούνται στό ελάχιστο, γιατί

εκείνοι πού τής κατέχουν άναγκάζονται νά άναλαμβάνουν περιορισμένα καθήκοντα, τά καθήκοντα πού τους όρίζει ό καταμερισμός τής εργασίας στό διευθυντικό όργανο. Κυρίως όμως, μόνον αυτή ή συνεργασία μπορεί νά εξασφαλίσει τή χρησιμοποίηση τής γνώσης και τής ειδημοσύνης πρός όφελος τής συλλογικότητας και όχι κάποιων ιδιαίτερων συμφερόντων.

Είναι δυνατόν νά υπάρχει τέτοια συνεργασία χωρίς νά ξαναπροκληθούν συγκρούσεις άνάμεσα στους «ειδικούς» και στους ύπόλοιπους εργαζομένους; Άν κάποιος ειδικός πεί, βασίζόμενος στην εξειδικευμένη γνώση του, πώς αυτό τό μέταλλο είναι τό καταλληλότερο γιά τό τάδε έργαλείο ή μηχανήμα εξαιτίας των συγκεκριμένων ιδιοτήτων του, δέν βλέπουμε γιατί και πώς αυτή ή γνώμη του θά δημιουργούσε αντιδράσεις άπό τήν πλευρά των εργατών. Έξάλλου, άκόμα και σ' αυτή τήν περίπτωση, ή όρθολογική άπόφαση άπαιτεί νά συμμετέχουν και οι έργάτες –π.χ. έπειδή οι ιδιότητες αυτού του μετάλλου παίζουν κάποιο ρόλο κατά τή διάρκεια τής συναρμολόγησης των μηχανών ή των εργαλείων. Άλλά οι πραγματικά σημαντικές άποφάσεις, πού άφορούν τήν παραγωγή, έχουν πάντοτε μία ουσιαστική διάσταση ή όποία άφορά *τό ρόλο και τή θέση των ανθρώπων στην παραγωγή*. Σχετικά μέ αυτό –έξ όρισμού– καμιά γνώση και καμιά ειδημοσύνη δέν μπορεί νά ύποσκελίζει τήν άποψη εκείνων πού θά πρέπει νά αναλάβουν τό πραγματικό βάρος τής δουλειάς. Καμιά όργάνωση μιας άλυσίδας εργασιών δέν μπορεί νά είναι όρθολογική ή άποδεκτή άν τήν έχουν άποφασίσει χωρίς νά πάρουν ύπόψη τή γνώμη εκείνων πού θά δουλέψουν. Όλες αυτές οι άποφάσεις χωλαίνουν άκριβώς έπειδή δέν παίρνουν ύπόψη αυτή τή γνώμη –και άν παρ' όλ' αυτά ή παραγωγή δέν καταρρέει, αυτό συμβαίνει έπειδή οι έργάτες όργανώνονται μεταξύ τους γιά νά μήν καταρρεύσει, παραβαίνοντας τους «έπίσημους» κανόνες και όδηγίες γιά τήν όργάνωση τής εργασίας. Άλλά άκόμα και άν τής θεωρήσουμε «όρθολογικές» –μέ τήν άυστηρή έννοια τής παραγωγικής άποτελεσματικότητας– αυτές οι άποφάσεις είναι άπαράδεκτες άκριβώς έπειδή βασίζονται, και δέν μπορούν παρά νά βασίζονται, άποκλειστικά στην άρχή τής «παραγωγικής άποτελεσματικότητας». Δηλαδή τείνουν νά ύποδουλώσουν όλοκληρωτικά τους εργαζομένους στην παραγωγική διαδικασία και νά τους μεταχειρίζονται σάν έξαρτήματα του παραγωγικού μηχανισμού. Αυτό όμως δέν όφείλεται στη μοχθηρότητα ούτε στην ήλιθιότητα τής διέυθυνσης –ούτε έστω στην επιδίωξη του κέρδους. (Άπόδειξη ότι ή «Όργάνωση τής εργασίας» είναι όλόδια στίς άνατολικές και στίς δυτικές χώρες.) Πρόκειται γιά τήν άμεση και άναπόφευκτη συνέπεια ενός συστήματος στό όποιο τής άποφάσεις δέν τής παίρνουν εκείνοι πού τελικά τής πραγματοποιούν –ένα τέτοιο σύστημα δέν μπορεί νά

έχει άλλη «λογική».

Ἄλλά μιά αὐτοδιαχειριζόμενη κοινωνία δέν μπορεῖ νά ἀκολουθήσει αὐτή τή «λογική». Ἡ λογική της εἶναι ἐντελῶς διαφορετική, εἶναι ἡ λογική τῆς ἀπελευθέρωσης τῶν ἀνθρώπων καί τῆς ἀνάπτυξής τους. Τό σύνολο τῶν ἐργαζομένων μπορεῖ θαυμάσια νά ἀποφασίσει –καί κατά τή γνώμη μας θά εἶχε δίκιο νά τό κάνει– ὅτι προτιμᾷ λιγότερο ἐπώδυνες, λιγότερο παράλογες, πιό ἐλεύθερες καί πιό εὐτυχημένες ἐργασίμες μέρες ἀπό λίγα παραπάνω κομμάτια ἀπ' τήν πίτα. Καί γιά τέτοιες, ἀπόλυτα θεμελιώδεις ἐπιλογές δέν ὑπάρχει κανένα «ἐπιστημονικό» ἢ «ἀντικειμενικό» κριτήριο πού νά ἀξίζει περισσότερο: τό μοναδικό κριτήριο εἶναι αὐτό πού τό ἴδιο τό σύνολο κρίνει ὅτι προτιμᾷ, βασιζόμενο στήν πείρα του, στίς ἀνάγκες του καί στίς ἐπιθυμίες του.

Αὐτό ἰσχύει στήν κλίμακα ὁλόκληρης τῆς κοινωνίας. Κανένα «ἐπιστημονικό» κριτήριο δέν ἐπιτρέπει σέ κανέναν νά ἀποφασίσει ἂν εἶναι προτιμότερο γιά τήν κοινωνία νά ἔχει τόν ἐπόμενο χρόνο περισσότερες δραστηριότητες ἐλεύθερου χρόνου ἀντί γιά περισσότερη κατανάλωση ἢ τό ἀντίστροφο, μιά περισσότερο ἢ λιγότερο γρήγορη οἰκονομική ἀνάπτυξη κλπ. Ὅποιος λέει πῶς ὑπάρχουν τέτοια κριτήρια εἶναι εἴτε ἄσχετος εἴτε ἀπατεώνας. Τό μοναδικό κριτήριο πού σ' αὐτά τά πεδία ἔχει κάποιο νόημα εἶναι αὐτό πού θέλουν οἱ ἄντρες καί οἱ γυναῖκες πού σχηματίζουν αὐτή τήν κοινωνία –καί αὐτό μόνον οἱ ἴδιοι μποροῦν νά τό ἀποφασίζουν, καί κανεῖς ἄλλος στή θέση τους.

ΑΥΤΟΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΚΑΙ ΙΕΡΑΡΧΙΑ ΤΩΝ ΜΙΣΘΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΑΠΟΔΟΧΩΝ

Δέν ὑπάρχουν ἀντικειμενικά κριτήρια πού ἐπιτρέπουν νά θεμελιώνεται ἱεραρχία στίς ἀμοιβές

Μιά αὐτοδιαχειριζόμενη κοινωνία, ὅπως δέν συμβιδιάζεται μέ τήν ἱεραρχία τῆς ἐντολῆς, δέν συμβιδιάζεται οὔτε μέ τήν ἱεραρχία τῶν μισθῶν καί τῶν ἀποδοχῶν.

Πρῶτα πρῶτα, ἡ ἱεραρχία τῶν μισθῶν καί τῶν ἀποδοχῶν ἀντιστοιχεῖ σήμερα στήν ἱεραρχία τῆς ἐντολῆς –ὁλοκληρωτικά στίς ἀνατολικές χῶρες, κατά μεγάλο μέρος στίς δυτικές. Θά πρέπει νά δοῦμε πῶς ἀποκρυσταλλώνεται αὐτή ἡ ἱεραρχία. Ὁ γιός τοῦ πλουσίου θά εἶναι κι αὐτός πλούσιος, ὁ γιός ἐνός στελέχους ἔχει ὅλες τίς εὐκαιρίες νά γίνει κι αὐτός στέλεχος. Ἐτσι, κατά πλειοψηφία, τά στρώματα πού καταλαμβάνουν τίς ἀνώτερες βαθμίδες τῆς ἱεραρχικῆς πυραμίδας διαγωνίζονται κληρονομικά. Κι αὐτό δέν εἶναι τυχαῖο. Ἐνα κοινωνικό σύστημα τείνει πάντοτε στήν ἀναπαραγωγή του. Ἄν κάποια κοι-

νωνικά στρώματα ἔχουν προνόμια, τά μέλη τους θά κάνουν ὅ,τι μποροῦν (καί τά προνόμιά τους σημαίνουν πῶς μποροῦν νά κάνουν πάρα πολλά πράγματα γι' αὐτό) γιά νά τά μεταβιβάσουν στούς ἀπογόνους τους. Στό βαθμό πού, σ' ἓνα τέτοιο σύστημα, αὐτά τά στρώματα ἔχουν ἀνάγκη ἀπό «καινούριους ἀνθρώπους» –ἐπειδή τά διευθυντικά ὄργανα ἀπλώνονται καί πολλαπλασιάζονται– τούς ἐπιλέγουν μεταξύ τῶν πιό «συνεργάσιμων» ἀπογόνων τῶν «κατώτερων» στρωμάτων. Ἐτσι μπορεῖ νά φανεῖ πῶς ἡ «δουλειά» καί οἱ «ικανότητες» αὐτῶν τῶν «συνεργάσιμων» ἀνθρώπων ἐπαιξαν ρόλο στή σταδιοδρομία τους, πού ἀνταμειβεῖ τήν «ἀξία» τους. Ἄλλά καί πάλι, «ικανότητες» καί «ἀξία» σημαίνουν ἐδῶ κυρίως τήν ἱκανότητα προσαρμογῆς στό κυρίαρχο σύστημα μέ στόχο τήν καλύτερη ἐξυπηρέτησή του. Τέτοιου εἶδους ἱκανότητες δέν ἔχουν κανένα νόημα γιά μιά αὐτοδιαχειριζόμενη κοινωνία καί ἀπό τή δική της πλευρά.

Ὅπως ἄν ποτε ὑπάρχουν ἀνθρώποι πού θά σκεφτοῦν ὅτι, ἀκόμα καί σέ μιά αὐτοδιαχειριζόμενη κοινωνία, τά πιό θαρραλέα, τά πιό ἐπίμονα, τά πιό ἐργατικά άτομα, ἐκεῖνα πού «ξέρουν περισσότερο», θά πρέπει νά δικαιούνται μιά ἰδιαίτερη «ἀνταμοιβή» καί ὅτι αὐτή ἡ ἀνταμοιβή θά πρέπει νά εἶναι χρηματική. Κι ἔτσι τρέφουν τήν αὐταπάτη πῶς θά μπορούσε νά ὑπάρχει μιά δικαιολογημένη ἱεραρχία στίς ἀποδοχές.

Αὐτή ἡ αὐταπάτη καταρρέει μόλις δοῦμε τά πράγματα ἀπό κοντά. Ὅπως τίποτα δέν δικαιολογεῖ τίς διαφορές τῶν ἀποδοχῶν ἀκόμα καί στό σημερινό σύστημα, δέν βλέπουμε τί θά μπορούσε νά τίς θεμελιώσει λογικά καί νά τίς δικαιολογήσει ἔπειτα ἀπό ὑπολογισμούς. Γιατί ἡ τάδε γνώση θά πρέπει νά δικαιολογεῖ σπὸν ἀτοχό της ἓνα τετραπλάσιο εἰσόδημα σέ σχέση μέ τό εἰσόδημα κάποιου ἄλλου καί ὄχι δεκαπλάσιο ἢ δωδεκαπλάσιο; Τί νόημα ἔχει νά λέμε πῶς ἡ εἰδημοσύνη ἐνός καλοῦ χειρουργοῦ ἀξίζει ἀκριβῶς τόσο περισσότερο –ἢ λιγότερο– ἀπό τήν εἰδημοσύνη ἐνός καλοῦ μηχανικοῦ; Καί γιατί δέν ἀξίζει ἀκριβῶς τόσο ὅσο καί ἡ εἰδημοσύνη ἐνός καλοῦ μηχανοδηγοῦ ἢ ἐνός δασκάλου;

Ἀπό τή στιγμή πού θγαίνει κανεῖς ἀπό μερικά πολύ περιορισμένα καί χωρῆς καμιά γενικότερη σημασία πεδία, δέν ὑπάρχουν ἀντικειμενικά κριτήρια γιά τόν ὑπολογισμό καί τή σύγκριση τῆς κάθε εἰδημοσύνης, τῶν γνώσεων πού ἔχουν διαφορετικά άτομα. Καί ἂν τά ἔξοδα γιά τήν ἀπόκτηση αὐτῶν τῶν γνώσεων τά πληρώνει στό ἄτομο ἡ κοινωνία –ὅπως πρακτικά συμβαίνει σήμερα– δέν βλέπουμε γιά ποιό λόγο τό ἄτομο αὐτό, πού ἔχει ἤδη ἀπολαύσει τό προνόμιο νά τοῦ πληρώσουν αὐτή τήν κατάρτιση, θά ἔπρεπε νά ἀπολαμβάνει καί ἓνα ἐπιπλέον προνόμιο μέ τή μορφή καλύτερης ἀνταμοιβῆς. Τό ἴδιο ἰσχύει ἄλλωστε καί γιά τήν «ἀξία» καί τήν «εὐφυΐα». Βέβαια, ὑπάρχουν

άτομα που γεννιούνται –ή γίνονται– περισσότερο προικισμένα από άλλα σε σχέση με όρισμένες δραστηριότητες. Αυτές οι διαφορές είναι γενικά μικρές, και η ανάπτυξή τους εξαρτάται κυρίως από το οικογενειακό, το κοινωνικό και το εκπαιδευτικό περιβάλλον. Όπωςδήποτε όμως, στο βαθμό που κάποιος έχει ένα «χάρισμα», ή ίδια ή άσκηση αυτού του «χαρισματος», όταν δεν εμποδίζεται, είναι μιά απόλαυση. Και για τὰ σπάνια εκείνα άτομα που έχουν εξαιρετικά «χαρίσματα», αυτό που έχει σημασία δεν είναι η χρηματική «άνταμιση» αλλά να κάνουν αυτό στο οποίο ώθούνται άκατάπανστα. Ο Άϊνστάϊν, αν τον ενδιέφερε το χρέμα, δεν θά γινόταν Άϊνστάϊν – και είναι πιθανότατο πώς θά γινόταν ένας αρκετά μέτριος εργοδότης ή χρηματιστής.

Συχνά άκοϋμε τό άπίστευτο έπιχείρημα ότι χωρίς ιεραρχία στους μισθούς ή κοινωνία δεν θά μπορούσε νά βρει άνθρωπος για νά αναλάβουν τίς πιό «δύσκολες» λειτουργίες –και λένε πώς τέτοιες είναι οι λειτουργίες του στελέχους, του διευθυντή κλπ. Είναι γνωστή ή φράση που έπαναλαμβάνουν συχνά οι «ύπεύθυνοι»: «Άν όλοι κέρδιζαν τό ίδιο, θά προτιμούσα τή σκούπα.» Άλλά σε χώρες όπως ή Σουηδία, όπου ή ψαλίδα των άποδοχών έγινε πολύ μικρότερη άπ' ό,τι στή Γαλλία, οι έπιχειρήσεις δεν δουλεύουν χειρότερα από τίς γαλλικές ούτε είδαμε τὰ στελέχη νά γίνονται καθαριστριες.

Αυτό που παρατηρούμε όλο και περισσότερο στίς έκβιομηχανισμένες χώρες είναι μάλλον τό αντίθετο: τὰ άτομα που έγκαταλείπουν τίς έπιχειρήσεις είναι τὰ άτομα που έχουν τίς πραγματικά πιό δύσκολες δουλειές –δηλαδή τίς πιό επώδυνες και τίς λιγότερο ενδιαφέρουσες. Και ή αύξηση των μισθών σ' αυτές τίς θέσεις δεν καταφέρνει νά σταματήσει αυτή τήν αίμορραγία. Έτσι αφήνουν αυτές τίς δουλειές στους μετανάστες. Αυτό τό φαινόμενο εξηγείται αν καταλάβουμε πώς οι άνθρωποι άρνούνται όλο και περισσότερο νά κάνουν ήλίθιες δουλειές –και μόνον αν τούς σπρώχνει ή μιζέρια τίς δέχονται. Ποτέ δεν έχουμε παρατηρήσει τό αντίθετο φαινόμενο, και μπορούμε νά στοιχηματίσουμε πώς τὰ πράγματα θά συνεχίσουν πρὸς αυτή τήν κατεύθυνση. Συμπεραίνουμε λοιπόν, ακολουθώντας τήν ίδια τή λογική αυτού του έπιχειρήματος, πώς οι πιό ενδιαφέρουσες δουλειές θά 'πρεπε νά άμείβονται λιγότερο. Γιατί πάντοτε αυτές θά είναι οι πιό έλκυστικές για τούς ανθρώπους –μέ λίγα λόγια, τό κίνητρο για νά τίς επιλέξει κανείς και νά τίς άσκήσει βρίσκεται κιόλας, σε μεγάλο μέρος, στήν ίδια τή φύση τής δουλειάς.

Αυτοδιαχείριση, κίνητρα για δουλειά και παραγωγή για τίς ανάγκες

Τί νόημα έχουν όμως όλα αυτά τὰ έπιχειρήματα που θέλουν νά δικαιολογήσουν τήν ιεραρχία σε μιά αυτοδιαχειριζόμενη κοινωνία;

Ποιά είναι ή κρυφή ιδέα στήν οποία στηρίζονται; Είναι ότι οι άνθρωποι δεν διαλέγουν τή δουλειά που κάνουν και τήν κάνουν μόνο και μόνο για νά κερδίσουν περισσότερο χρήματα από τούς άλλους. Άλλά αυτό τό έπιχείρημα, που τό παρουσιάζουν σαν μιά προαιώνια αλήθεια τής ανθρώπινης φύσης, δεν είναι παρά ή καπιταλιστική νοοτροπία που περισσότερο ή λιγότερο έχει διαποτίσει τήν κοινωνία (και που, όπως δείχνει ή διατήρηση τής ιεραρχίας των μισθών στίς ανατολικές χώρες, κυριαρχεί και εκεί). Αυτή όμως ή νοοτροπία είναι μιά από τίς προϋποθέσεις για τήν ύπαρξη και τή διαίωνιση του υπάρχοντος συστήματος –που, αντίστροφα, δεν μπορεί νά ύπάρξει παρά μόνον εφόσον ύπάρχει αυτό τό σύστημα. Οι άνθρωποι δίνουν ιδιαίτερη σημασία στίς διαφορές των άποδοχών *επειδή* αυτές οι διαφορές ύπάρχουν και *επειδή* τό ύπάρχον σύστημα τίς προβάλλει σαν σημαντικές. Άν μπορείς νά κερδίσεις ένα εκατομμύριο φράγκα τό μήνα αντί για ένατό χιλιάδες και αν τό κοινωνικό σύστημα υποθάλλει μέ κάθε τρόπο τήν άποψη ότι εκείνος που κερδίζει ένα εκατομμύριο φράγκα *αξίζει* περισσότερο, είναι καλύτερος από εκείνον που κερδίζει ένατό χιλιάδες –τότε πραγματικά πολλοί άνθρωποι (πάντως, ακόμα και σήμερα όχι όλοι) θά έχουν τό κίνητρο νά κάνουν ότιδήποτε προκειμένου νά κερδίσουν ένα εκατομμύριο αντί για ένατό χιλιάδες. Άπό τή στιγμή όμως που αυτή ή διαφορά δεν ύπάρχει πιά σ' ένα κοινωνικό σύστημα: από τή στιγμή που θά θεωρείται παράλογο νά θέλει κάποιος περισσότερο κέρδη από τούς άλλους, τόσο παράλογο όσο παράλογο θεωρείται σήμερα (τουλάχιστον από τούς περισσότερους από μās) νά βάζουμε πρὶν από τό όνομά μας έναν τίτλο εϋγενείας –τότε θά μπορούσαν νά δοϋν τό φῶς ή μάλλον νά ανθίσουν άλλα κίνητρα, κίνητρα μέ αληθινή κοινωνική σημασία: τό ενδιαφέρον για τήν ίδια τή δουλειά, ή ευχαρίστηση που άντλεις όταν κάνεις καλά αυτό που έσύ ό ίδιος διάλεξες νά κάνεις, ή εφευρετικότητα, ή δημιουργικότητα, ή εκτίμηση και ή άνάγνωση από τούς άλλους. Άντίστροφα, όσο θά ισχύει τό άθλιο οικονομικό κίνητρο, όλα τὰ άλλα κίνητρα θά άτροφούν και θά σμαραλιάζονται από τήν παιδική ήλικία των ατόμων.

Διότι ένα ιεραρχικό σύστημα στηρίζεται στον ανταγωνισμό των ατόμων και στον άγώνα όλων εναντίον όλων. Στρέφει άσταμάτητα τούς ανθρώπους εναντίον των συνανθρώπων τους και τούς ενθαρρύνει νά χρησιμοποιούν όλα τὰ μέσα για νά «άνέβουν». Όποιοι παρουσιάζουν αυτόν τον όμο και παράλογο ανταγωνισμό, που διαδραματίζεται στήν ιεραρχία τής έξουσίας, τής έντολης, των άποδοχών σαν κάποια άθλητική «άμιλλα» στήν οποία οι «καλύτεροι» κερδίζουν σε ένα δῆθεν τίμιο παιχνίδι, πρέπει μάλλον νά θεωρούν τούς ανθρώπους ήλίθιους και νά νομίζουν πώς οι άνθρωποι δεν βλέπουν τί συμβαίνει

πραγματικά σέ ένα ιεραρχικό σύστημα –από τό έργοστάσιο και τά γραφεία μέχρι τό πανεπιστήμιο και άκόμα, όλο και περισσότερο, στην έπιστημονική έρευνα από τή στιγμή πού κατάντησε τεράστια γραφειοκρατική έπιχείρηση. 'Η ύπαρξη τής ιεραρχίας στηρίζεται στον άνελέητο άγώνα όλων έναντίον όλων –και όξύνει αυτόν τόν άγώνα. Γι' αυτό άλλωστε ή ζούγκλα γίνεται όλο και πιό απάνθρωπη όσο άνεβαίνεις τά σκαλιά τής ιεραρχίας –και γι' αυτό συναντάμε τή συνεργασία μόνο στη βάση, εκεί όπου οί δυνατότητες «προαγωγής» είναι μηδαμινές ή άνύπαρκτες. Και ή εισαγωγή τεχνητών διαφοροποιήσεων σ' αυτό τό επίπεδο είναι ένα μέσο μέ τό όποιο ή διεύθυνση προσπαθει νά χτυπήσει αυτή τή συνεργασία. 'Από τή στιγμή λοιπόν πού θά υπάρξουν κάποιοι είδους –ειδικότερα όμως οικονομικής φύσης– προνόμια, θά αναζωπυρωθει άμέσως ό ανταγωνισμός μεταξύ τών απόμων καθώς και ή τάση τών ανθρώπων νά άγκιστρώνονται στα προνόμια πού έχουν κατακτήσει και νά χρησιμοποιούν κάθε μέσο προκειμένου νά έξασφαλίσουν περισσότερη έξουσία, προστατευοτάς την από τόν έλεγχο τών ύπολοίπων. 'Από τή στιγμή αυτή δέν μπορούμε νά μιλάμε πιά για άυτοδιαχείριση.

Τέλος, ή ιεραρχία τών μισθών και τών άποδοχών δέν συμβιδιάζεται μέ μιά όρθολογική όργάνωση τής οικονομίας μιάς άυτοδιαχειριζόμενης κοινωνίας. Γιατί ή ιεραρχία νοθεύει άμεσα και άνεπανόρθωτα τήν έκφραση τής κοινωνικής ζήτησης.

Πράγματι, ή όρθολογική όργάνωση τής οικονομίας μιάς άυτοδιαχειριζόμενης κοινωνίας προϋποθέτει ότι, για όσον καιρό τά αντικείμενα και οί υπηρεσίες πού παράγει ή κοινωνία έχουν κάποια «τιμή» –για όσον καιρό δέν είναι δυνατόν νά διανέμονται έλεύθερα– και συνεπώς υπάρχει άκόμα «άγορά» για τά άγαθά άτομικής κατανάλωσης, ή παραγωγή θά προσανατολίζεται σύμφωνα μέ τίς ύποδείξεις αυτής τής άγοράς, δηλαδή τελικά από τήν άγοραστική δύναμη τών καταναλωτών. Διότι στην άρχή δέν υπάρχει άλλο σύστημα για νά τό ύποστηρίξει κανείς. 'Αντίθετα από ένα πρόσφατο σύνθημα, πού μόνο μεταφορικά μπορούμε νά τό επιδοκιμάσουμε, δέν είναι δυνατόν νά δωθούν στους πάντες «τά πάντα και άυτοστιγμεί». 'Από τήν άλλη μεριά, θά ήταν παράλογο νά περιορίσουμε τήν κατανάλωση μέ κάποιο άυπαρκτικό διάταγμα πού θά ίσοδυναμούσε μέ μιά άπαράδεκτη και ήλθια τυραννία στις προτιμήσεις του καθενός: γιατί νά μοιράζεται στον καθένα ένας δίκος και τέσσερα εισιτήρια κινηματογράφου τό μήνα, τή στιγμή πού υπάρχουν άνθρωποι πού προτιμούν τή μουσική από τίς εικόνες, και άλλοι τό αντίθετο –για νά μή μιλήσουμε για τούς κοιφούς και τούς τυφλούς. 'Αλλά μπορούμε νά ύποστηρίξουμε μιά «άγορά» άγαθών άτομικής κατανάλωσης μόνο στο βαθμό πού είναι άληθινά δημοκρατική –άν δηλαδή τά ψηφοδέλτια όλων έχουν τήν

ίδια βαρύτητα. Αυτά τά ψηφοδέλτια είναι οί άποδοχές του καθενός. 'Αν αυτές οί άποδοχές είναι άνισες, ή ψηφοφορία νοθεύεται διαρκώς γιατί υπάρχουν άνθρωποι πού ή φωνή τους άκούγεται περισσότερο από τών άλλων. 'Ετσι σήμερα ή «ψηφος» του πλουσιού για μιά βίλα στην Κυανή 'Ακτή ή για ένα προσωπικό άεροπλάνο βαραίνει περισσότερο από τήν ψηφο ενός άστεγου για μιά κατοικία ή ενός άνειδίκευτου εργάτη για ένα ταξίδι μέ τό τρένο στη β' θέση. Και πρέπει νά συνειδητοποιήσουμε πώς ό αντίκτυπος τής άνισης διανομής τών άποδοχών στην δομή τής παραγωγής τών καταναλωτικών άγαθών είναι τεράστιος.

Αυτό φαίνεται πολύ εύκολα χάρη σέ ένα αριθμητικό παράδειγμα πού δέν είναι ίσως άυστηρό αλλά όπωσδήποτε, όσον άφορά τό μέγεθος, δέν απέχει πολύ από τήν πραγματικότητα. 'Αν ύποθέσουμε πώς μπορούμε νά συγκεντρώσουμε τό 80% του γαλλικού πληθυσμού μέ τίς χαμηλότερες άποδοχές γύρω από ένα μέσο έτήσιο εισόδημα τών 20.000 χωρίς τούς φόρους (οί χαμηλότερες άποδοχές στη Γαλλία, πού άφορούν μιά πολυάριθμη κατηγορία, τούς γέρους χωρίς σύνταξη ή μέ μικρή σύνταξη, είναι πολύ κατώτερες του κατώτατου όριου τών μισθών), και τό 20% τών ύπολοίπων γύρω από ένα μέσο έτήσιο εισόδημα τών 80.000 (χωρίς τούς φόρους), βλέπουμε μέ έναν εύκολο ύπολογισμό πώς αυτές οί δύο κατηγορίες μοιράζονται, από μισό ή καθεμιά, τό εισόδημα πού διατίθεται για τήν κατανάλωση. Σ' αυτές τίς συνθήκες, ένα πέμπτο του πληθυσμού φαίνεται ότι έχει τήν ίδια άγοραστική δύναμη μέ τά ύπόλοιπα τέσσερα πέμπτα. Αυτό σημαίνει επίσης πώς τό 35% περίπου τής παραγωγής καταναλωτικών άγαθών τής χώρας προσανατολίζεται *άποκλειστικά* σύμφωνα μέ τή ζήτηση τής περισσότερης εννοημένης ομάδας και προορίζεται για τήν ίκανοποίησή της –*πέραν* τής ίκανοποίησης τών «στοιχειωδών» άναγκών αυτής τής ίδιας ομάδας. 'Η πάλι, πώς τό 30% όλων τών άπασχολούμενων εργάζονται για τήν ίκανοποίηση τών *δευτερευουσών* «άναγκών» τών πιό εννοημένων κατηγοριών.²

Βλέπουμε λοιπόν πώς ό προσανατολισμός τής παραγωγής, πού θά επέβαλλε σ' αυτές τίς συνθήκες ή «άγορά», δέν θά άντανανκλά τίς άνάγκες τής κοινωνίας αλλά μιά διαστρεβλωμένη εικόνα στην όποία ή δευτερεύουσα κατανάλωση τών εννοημένων στρωμάτων θά έχει ένα δυσανάλογο βάρος. Είναι δύσκολο νά πιστέψουμε πώς σέ μιά άυτοδιαχειριζόμενη κοινωνία, στην όποία όλα αυτά τά γεγονότα θά είναι γνωστά από όλους μέ άκρίβεια και σαφήνεια, οί άνθρωποι θά άνεχτούν μιά τέτοια κατάσταση· ή ότι θά μπορούσαν, σέ τέτοιες συνθήκες, νά νιώθουν τήν παραγωγή δική τους ύπόθεση –πράγμα πού άποτελεί τήν πρώτιστη προϋπόθεση για μιά άυτοδιαχειριζόμενη κοινωνία.

Συνεπώς, η κατάργηση της ιεραρχίας των μισθών είναι τό μόνο μέσο για νά προσανατολιστεί ή παραγωγή σύμφωνα μέ τίς ανάγκες του συνόλου, για τήν εξάλειψη του άγώνα όλων έναντίον όλων και τής οικονομικής νοοτροπίας και για νά γίνει δυνατή ή ζωντανή συμμετοχή, μέ τήν άληθινή έννοια του όρου, όλων των άντρών και όλων των γυναικών στή διαχείριση των υποθέσεων του συνόλου.

Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΗ ΑΠΑΙΤΗΣΗ*

Όλιβιέ Μονζέν: Κορηήλιε Καστοριάδη, μέχρι πρόσφατα μόνο μία μικρή μειοψηφία ύποψιαζόταν τή σπουδαιότητα και τήν πρωτοτυπία των άρθρων σας στό *Socialisme ou Barbarie*. Χρειάστηκε, άπό τή μία μεριά, ή άναδημοσίευση των κυριότερων πολιτικών κειμένων σας, προγραμμάτων ή μανιφέστων του *Socialisme ou Barbarie* σέ συλλογή διβλίων τσέπης και, άπό τήν άλλη, ή έκδοση ενός έξαιρετικά πυκνού φιλοσοφικού έργου σας, *Η φαντασιακή θέσμιση τής κοινωνίας*, ώστε νά περάσει τό έργο σας στον πολύ κόσμο και νά γνωρίσει τή δημοσιότητα. Όστόσο, άπ' ό,τι φαίνεται, αύτή ή ξαφνική άνακάλυψη δέν διευκόλυνε κατ' άνάγκη τήν πρόσβαση προς τή σκέψη σας. Πράγματι, ύπάρχουν πολλά σκοτεινά σημεία για κάποιον που δέν άκολουθήσε τήν πορεία σας.

Μπορούμε λοιπόν νά σās ρωτήσουμε ποιά είναι ή σχέση μεταξύ του άγωνιστή του *Socialisme ou Barbarie*, του οικονομολόγου και του φιλοσόφου; Έχει κάποιο νόημα ή διάκρισή τους; Για νά τό θέσω διαφορετικά, ή κριτική που άσκεείτε στό μαρξισμό, για παράδειγμα, βρίσκεται στή ρίζα των φιλοσοφικών κριτικών σας; Η κριτική που άσκεείται στήν πολιτική έκπροσώπηση είναι άσχετη μέ τήν κριτική που άσκεείτε στήν κλασική φιλοσοφική παράσταση; Μέ λίγα λόγια, μπορούμε νά σās ζητήσουμε νά τοποθετήσετε οργανικά αυτό που συχνά ύπάρχει κίνδυνος νά γίνει άντιληπτό σαν μία σειρά άντιπαρατιθέμενους συλλογισμούς;

Ό μύθος τής μαρξιστικής οικονομίας

Κορηήλιος Καστοριάδης: Οι φιλοσοφικές και πολιτικές ιδέες (άρα και οι ιδέες του φιλοσόφου και του άγωνιστή), όπως τίς βίωσα μέχρι σήμερα, δέν μπορούν νά χωριστούν ριζικά· ή καθεμιά οδηγεί τήν άλλ-

* Συζήτηση μέ τούς Όλιβιέ Μονζέν, Πόλ Τιμπό και Πιέρ Ροζανβαλόν που ήχογραφήθηκε στις 6 Ιουλίου του 1976 και δημοσιεύτηκε στό *Esprit* τον Φεβρουάριο του 1977.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. «Η ιεραρχία των μισθών και των άποδοχών», στό άρ. 5 του *C.F.D.T.- Aujourd'hui* (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1974), σ. 23-33 (σήμερα ύπάρχει στήν *Πείρα του εργατικού κινήματος*, 2).

2. Αν υποθέσουμε πως ή σχέση κατανάλωση/επένδυση είναι 4 προς 1 - αύτή είναι, χοντρικά, ή τάξη μεγέθους που παρατηρείται και στήν πραγματικότητα.

λη. Μέ την οικονομία τά πράγματα είναι διαφορετικά. Δούλεψα ως οικονομολόγος είκοσι δύο χρόνια. Όστόσο, η οικονομία δέν μέ απασχόλησε μόνον επαγγελματικά: μέ ένδιέφερε και έξακολουθεί νά μέ ένδιαφέρει αυτή καθαυτήν. Αυτό γιά δύο λόγους:

Πρώτον, έπειδή άποτελεί τεράστιο έμπόδιο ή άνάσχεση γιά τήν άπομυθοποίηση του μαρξισμού. Γιά όσους παραμένουν πιστοί στό μαρξισμό, ύποτίθεται πώς ύπάρχει κατατεθειμένη στήν Τράπεζα τής άυστηρης και θετικής Γνώσης μιά χρυσή πλάκα πού όνομάζεται *Das Kapital* και ύποτίθεται πώς, όπως νομίζουν, άποδεικνύει ότι οί νόμοι τής καπιταλιστικής οικονομίας έγγυώνται τήν κατάρρευση του καπιταλισμού κλπ. Αυτό ή πεποίθηση είναι ένας τεράστιος πέτρινος φράχτης πού έμποδίζει τή συνειδητοποίηση των άγωνιστών και των άνθρώπων –και πρέπει νά τόν τινάξουμε στόν άέρα. Αυτό βάλληκα νά κάνω και έξακολουθώ νά κάνω. Σήμερα άσχολούμαι μέ κείμενα πού άφορούν τήν οικονομία και προσπαθών, από τή μιά μεριά, νά καταδείξουν ότι ή ιδέα μιάς «έπιστημονικής» γνώσης σ' αυτό τό πεδίο είναι σκέτος μύθος και, από τήν άλλη, νά ξεσκεπάσουν τίς ιδεολογικές και μεταφυσικές ύποθέσεις πού είναι ή βάση τής πολιτικής οικονομίας του Μάρξ, τίς όποιες τελικά συμμερίζεται και ή άστική πολιτική οικονομία.

Έπειτα, έπειδή θεωρώ σημαντικό νά δείξω πώς, αντίθετα άπ' ό,τι λέγεται ή, άκριθέστερα, άπ' ό,τι φοβούνται, ή διάψευση αυτού του μύθου δέν σημαίνει πώς μένουμε έντελώς άοπλοι, χωρίς καμιά αντίληψη και κατανόηση γιά όσα συμβαίνουν στήν οικονομία ή στήν κοινωνία. Έξισου, όταν προσπαθώ νά δείξω πώς όχι μόνο δέν ύπάρχει άύστηρη γνώση τής ιστορίας και τής κοινωνίας άλλα και ότι δέν είναι δυνατόν νά ύπάρξει, αυτό δέν συνεπάγεται καθόλου ότι δέν μπορούμε νά καταλάβουμε τίποτα ή ότι μπορεί νά συμβεί τό ότιδήποτε, ότι βρισκόμαστε στή νύχτα του τυχαίου όπου όλες οί άγελάδες θά ήταν δυνατόν νά ύπάρχουν.*

Άπό τήν άνωτερότητα τής θεωρίας...

Όσο γιά τούς δεσμούς μεταξύ πολιτικής και φιλοσοφίας, γνωρίζουμε πώς ιστορικά είναι πολύ παλιοί: φιλοσοφία, πολιτική σκέψη, άλλα και πολιτική δράση μέ τήν άληθινή έννοια του όρου (δράση πού άποβλέπει στή θέσμιση τής κοινωνίας και όχι μέ τήν έννοια τής άυλικής συνομοσίτας) γεννιούνται μαζί και έκφράζουν τό ίδιο κίνημα τής έσωτερικής άμφισβήτησης του θεσμισμένου κοινωνικού φαντασιακού από τήν ίδια τήν κοινωνία. Πολύ γρήγορα όμως οί δεσμοί μεταξύ φιλοσοφίας και πολιτικής σκέψης πήραν έναν ιδιαίτερο χαρα-

* Έδώ ό Κ. Καστοριάδης παραφράζει ένα χωρίο στό όποιο ό Χέγκελ μιλά γιά «τή νύχτα του νου όπου όλες οί άγελάδες είναι μαύρες». (Σ.τ.Μ.)

κτήρα, ένα χαρακτήρα πού διατηρούν μέχρι σήμερα (και φυσικά και στόν Μάρξ): τό χαρακτήρα τής *ύποταξης* τής πολιτικής σκέψης σέ μιά θεωρία και συνεπώς, σέ τελευταία άνάλυση, σέ μιά φιλοσοφία –ή ίδια ή φιλοσοφία άνέκαθεν γινόταν αντίληψη σάν ούσιαστικά θεωρητική, ή κατεξοχήν θεωρία, άλλα και όταν όνομάζεται πρακτική φιλοσοφία, φιλοσοφία τής τέχνης κλπ. Αυτό ή θεωρία ισχυρίζεται ότι κατέχει –ή μπορεί νά συλλάβει– μιά γνώση γιά τό είναι τής ιστορίας, γιά τό είναι τής κοινωνίας, γιά τό είναι του άνθρώπου. Αυτό ή γνώση ύποτίθεται ότι προσδιορίζει και θεμελιώνει αυτό πού πολιτικά πρέπει νά γίνει. (Και σ' αυτή τή θεωρητική συμπεριφορά μένουν δέσμιοι έκείνοι πού λένε σήμερα ότι τό *άδύνατον* μιάς τέτοιας γνώσης συνεπάγεται τό *άδύνατον* μιάς επαναστατικής πολιτικής, μιάς επανάστασης, μιάς κοινωνίας πού θά αυτοθεσμιζέται ρητά. Και στίς δύο περιπτώσεις, ή πρακτική δεινότητα άποδίδεται στή γνώση, θετικά και άρνητικά.)

Άλλά μιά καινούρια άποψη, αντίληψη και θέση τής πολιτικής ακολουθείται από ρήξη στήν κληρονομημένη φιλοσοφική και όντολογική σκέψη και συνεπάγεται μιά καινούρια αντίληψη τής *σχέσης* μεταξύ φιλοσοφικής και πολιτικής σκέψης. Η κλασική σκέψη ισχυρίζεται πώς φτάνει σέ μιά θεωρητική άποψη αυτού πού είναι στους «ούσιαστικούς» ή «θεμελιώδεις» προσδιορισμούς του και ότι αυτό πού είναι προσδιορίζει και αυτό πού είναι νά γίνει. Αυτό ισχύει στόν Πλάτωνα, στόν Άριστοτέλη, στόν Σπινόζα, στους μεγάλους γερμανούς ιδεαλιστές –άλλά τελικά τό ίδιο ισχύει και γιά τόν Μάρξ (πού φυσικά είναι κλασικός). Στόν Μάρξ, και γιά τόν Μάρξ, ύπάρχει θεωρία τής κοινωνίας και τής ιστορίας πού δείχνει ταυτόχρονα αυτό πού ή κοινωνία και ή ιστορία είναι και αυτό πού θά είναι στό επόμενο στάδιο.

Άς σημειώσουμε εδώ πώς, σ' αυτή τήν παραλλαγή τής κλασικής άποψης, ή πολιτική σ' αλήθεια *καταργείται*: οί στόχοι και οί παράγοντες του μετασχηματισμού τής κοινωνίας είναι προκαθορισμένοι: Αυτό πού στήν καλύτερη περίπτωση άπομένει, είναι μιά «πολιτική» *τεχνική* πού ύποτίθεται ότι συναρμολοξει όσο καλύτερα γίνεται τά «μέσα» του μετασχηματισμού. Άλλά άλλα κι έτσι άμέσως πέφτουμε πάνω στό πολύ γνωστό έπιχειρημα πού, από τόν 19ο αιώνα, δέν έπαψαν νά τό άντιτάσσουν σ' αυτήν τή θέση: άν οί νόμοι τής ιστορίας είναι πραγματικά τέτοιοι ώστε δέν μπορεί παρά τήν καπιταλιστική κοινωνία νά τή διαδεχτεί μιά κομμουνιστική κοινωνία, δέν ύπάρχει πιά κανένας λόγος νά πολεμήσει κανείς γιά τόν έρχομό της, όπως δέν πολεμά κανείς γιά νά 'ρθει τό επόμενο ξημέρωμα. Τό έπιχειρημα είναι τετριμμένο και μπορεί νά ήχει άγοραιο: κανείς δέν μπορεί νά τό άντικρούσει. Μιά τεχνική δραστηριότητα μπορεί νά άρκεστεί στό «δυνατόν-νά είναι-άλλιώς» (όπως θά 'λεγε ό Άριστοτέλης) αυτού πού εί-

ναι στους «δευτερεύοντες» ή «τυχαίους» προσδιορισμούς του. Ἐννιά γνήσια δράση, μιά πράξη, συνεπάγεται τό δυνατόν-νά-είναι-ἀλλίως αὐτοῦ πού εἶναι στή βαθύτητά του, ὡς σημασία καί ὡς ἀξία –καί φυσικά καί τό δούλεσθαι-νά-είναι-ἀλλίως.

Ἐπό τή στιγμή πού ἀντιλαμβανόμαστε πώς δέν εἶναι δυνατόν νά σκεφτεῖ κανεῖς τήν ἱστορία (ὅπως καί ὀτιδήποτε ἄλλο ἄλλωστε) μέσ' ἀπό τήν παραδοσιακή ἀποψη, σύμφωνα μέ τήν ὁποία «εἶναι» σημαίνει προσδιορισμένο «εἶναι»: ἀπό τή στιγμή πού, εἰδικότερα, ἀντιλαμβανόμαστε τήν ἱστορία ὡς δημιουργία καί τήν κοινωνία ὡς πάντοτε θεομίζουσα καί θεομισμένη ταυτόχρονα (ἡ κοινωνία δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει καί νά λειτουργεῖ παρά ὡς θεομισμένη κοινωνία –ἀλλά αὐτή ἡ θέσμιση εἶναι δική της δημιουργία): ἀπό τή στιγμή λοιπόν πού θεωροῦμε τήν ἱστορία αὐτοδημιουργία, ἀδιάκοπη αὐτοθέσμιση τῆς κοινωνίας –ἀπ' αὐτή τή στιγμή ὀδηγοῦμαστε πρῶτα πρῶτα στή ριζική ἀπόρριψη τῆς κληρονομημένης ἀντίληψης πού νοήματος τοῦ εἶναι (κι αὐτό ἐπεκτείνεται ἀμέσως σέ ὄλους τούς τομεῖς, πέραν τοῦ κοινωνικοῖστορικοῦ): καί ἐπίσης στήν πλήρη ἀπελευθέρωση τοῦ πολιτικοῦ προβλήματος καί τῆς πολιτικῆς ἀπό τό πλαίσιο μέσα στό ὁποῖο τίς σκεφτόμασταν παραδοσιακά. Ἡ πολιτική γίνεται μιά συνιστώσα τῆς αὐτοθέσμισης τῆς κοινωνίας, ἡ συνιστώσα πού ἀντιστοιχεῖ σ' ἕνα διαυγές πράττειν, σ' ἕνα πράττειν διαυγασμένο ὅσο περισσότερο γίνεται, πού ἀποβλέπει στή θέσμιση τῆς κοινωνίας καθαυτήν. Ὅχι στήν Προεδρία τοῦ δημοκρατικοῦ Συμβουλίου ἢ τῆς Δημοκρατίας ἢ στήν ἀλλαγὴ τοῦ τάδε ἰδιαίτερου νόμου –ἀλλά στή συνολική θέσμιση τῆς κοινωνίας.

... στή ρεαλιστική γνώση

Πόλ Τιμπό: Αὐτό ἀκριβῶς τό «διαυγασμένο ὅσο περισσότερο γίνεται πράττειν» βάζει τό ζήτημα πού θέγετε ὅσον ἀφορᾶ τήν ἐπανάσταση. Στόν κοινό νοῦ ἡ ἰδέα τῆς ἐπανάστασης συνδέεται μέ τήν ἰδέα τῆς ὀλότητος. Ἐπαναστατικοποιῶ σημαίνει ἀλλάζω τά πάντα, εἶναι τό ἀντίθετο τοῦ ἐμπειρισμοῦ πού παίρνει τά πράγματα ἕνα ἕνα. Καί μᾶς εἶπατε: ἡ ἰδέα ὅτι μπορεῖ κανεῖς νά κατέχει τήν ὀλότητα εἶναι ἀνεπιπαναστατική. Εἶναι μιά ἀνατροπή, κι αὐτή ἡ ἀνατροπή γεννᾷ μιά δυσκολία. Καταρτίζετε τήν ὑποτιθέμενη μαρξιστική ἐπιστήμη τῆς ἐπανάστασης ἀλλά αὐτή ἡ ἐπιστήμη, ὡς γεγονός, ἐπεταί τῆς ἐπανάστασης, τοῦ ἐπαναστατικοῦ πάθους μέ τό ὁποῖο τό 1789 φαίνεται νά μπόλιασε τήν ἱστορία μας. Στό βιβλίο σας φαίνεται νά λέτε, σχετικά μέ τούς σταλινοισμούς, πώς μιά λαθεμένη ἐπαναστατική πρακτική ἀναπτύχθηκε μέ ἀφετηρία μιά ψευδή, ἀντιπονητική διανοητική παράσταση. Ἐννιά ἡ σχέση δέν ἰσχύει κυρίως πρὸς τήν ἀντίθετη κατεύθυνση; Ἡ ἐπανάσταση, ὡς πράξη, δέν εἶναι αὐτή πού γεννᾷ ἕναν τόπο παράστασης, μιά ἐπιθυμία νά δρεθεῖ κανεῖς σέ μιά μοναδική θέση

ἰσχύος καί νά μπορεῖ νά πει μονομιᾶς ποιά εἶναι ἡ μοῖρα τῆς ἀνθρωπότητος καί τῆς ἱστορίας;

Κορηήλιος Καστοριάδης: Αὐτή εἶναι μιά ἀντίρρηση πού συχνά μοῦ ἔχουν ἀπευθύνει: ἀπό τή στιγμή πού διατρέξαμε ὀλη τήν πορεία, τό νά συνεχίζουμε νά μιλάμε ὑπέρ τῆς ἐπανάστασης εἶναι σάν νά ὑποστηρίζουμε τήν ὀλότητα, μιά γνώση αὐτῆς τῆς ὀλότητος, μιά κατοχή αὐτῆς τῆς γνώσης. Ἡ ὑποστηρίζει κανεῖς μιά διαφάνεια τῆς ἐπαναστατικῆς κοινωνίας δι' ἑαυτήν ἢ μιά «γνώση» τῆς κοινωνίας γιά τήν ἰδια τῆς τῆ θέσμιση. Αὐτό πού μέ διασκεδάξει εἶναι πώς, πρῶτα ἀπ' ὀλα, ἂν δέν κάνω λάθος, ὕπηρεξα ὀ πρῶτος πού ἔκανα κριτική στήν ἰδέα τῆς μετεπαναστατικῆς κοινωνίας ὡς «διαφανοῦς δι' ἑαυτήν» καί κατήγγειλα αὐτό πού ὀνόμασα μυθική διάσταση τοῦ κομμουνισμοῦ στόν Μάρξ (τό 1964-65· βλ. *Ἡ φαντασιακή θέσμιση τῆς κοινωνίας*): καί, κατά δεύτερο λόγο, ἀπάντησα μακροσκελῶς ἀπό πρῖν σ' αὐτόν τόν τύπο ἀντίρρησης (δ.π.) ἕως νά δῶ ποτέ ἀπόρριψη, συζήτηση ἢ ἀπλή ἔστω ἐκτίμηση αὐτῆς τῆς ἀπάντησης. Λές καί ὀ κριτικοί δέν ἤθελαν νά ἀκούσουν τίποτε ἄλλο πέρα ἀπό τό συλλογισμό αὐτόν πού βουίζει μέσ σ' αὐτιά τους: ἡ ἐπανάσταση ἀποβλέπει στή διαφάνεια τῆς κοινωνίας: μιά διαφανῆς κοινωνία εἶναι ἀδύνατη· ἄρα ἡ ἐπανάσταση εἶναι ἀδύνατη (ἢ εἶναι δυνατή μόνο σάν ὀλοκληρωτισμός). Ἐννιά αὐτό τί ἄλλο ἐκφράζει πέρα ἀπό τή δική τους ἔμμονη ἰδέα περὶ διαφάνειας, ὀλότητος, ἀπόλυτης γνώσης κλπ.; Ἡ, μέ πῶ «ἀντικειμενικῶς» ὀρους, τήν πλήρη φυλάκισή τους στίς ἀπατηλές ἀντινομίες πού παράγει ἔδῶ ἡ θεωρητική φιλοσοφία, ἀκριβῶς ἐπειδή ἀγνοεῖ ριζικά τό πράττειν, τό πεδίο του καί τίς δικές του ἀπαιτήσεις;

Ἡ ἀπαίτηση γιά διαμόρφωση ἀνά πάσα στιγμή μᾶς ἐπεξεργασμένης καί διαυγασμένης στό μέγιστο δυνατό παράστασης ἐκείνου πού κάνει κανεῖς καί τοῦ γιατί τό κάνει, εἶναι μιά σταθερή πάντοτε συνιστώσα κάθε ἀνθρώπινης ἐνέργειας. Δέν μπορῶ νά δράσω χωρίς αὐτή τῆ διαρκῆ ἀνάγκη νά ἀναπαραστήσω τίς βλέψεις μου, τά κίνητρα πού τίς ὑποθάλλουν, τούς δρόμους πού μποροῦν νά μέ ὀδηγήσουν σ' αὐτές. Ὅτε ὀμως μπορῶ νά δράσω ἂν σκλαβῶνομαι σέ μιά προκατασκευασμένη καί ἀναλλοίωτη παράσταση ἐκείνου στό ὁποῖο ἀποβλέπω, τῶν κινήτρων μου καί τῶν δρόμων πού θά ἀκολουθῆσω. Κανεῖς ποτέ δέν ἔγραψε ἕνα βιβλίο –ἐκτός ἀπό τούς κακούς καθηγητές πού γράφουν κακά βιβλία– γνωρίζοντας ἐκ τῶν προτέρων ἐπακριβῶς τί πρόκειται νά πει σ' αὐτό τό βιβλίο καί, ἀκόμα λιγότερο, γνωρίζοντας ἐκ τῶν προτέρων τί θά ἔλεγε τελικά νά λέει αὐτό πού θά ἔγραφε. Αὐτό δέν σημαίνει πώς δέν μπορῶ νά γράψω ἕνα βιβλίο παρά μόνον ἂν διαμορφῶνῶν διαδοχικά, σέ ὀλη τῆ διάρκεια τῆς δουλειᾶς τοῦ συλλογισμοῦ καί τῆς σύνταξης, μιά παράσταση ἐκείνου πού θέλω νά πῶ, φτιάχνοντας προσωρινούς πίνακες περιεχομένων, σχέδια πού θά τά

σκίζω καθώς θά προχωρώ κλπ. Αυτές όμως οι δύο απαιτήσεις (πού ή θεωρική στάση τίς βλέπει, και δέν μπορεί παρά νά τίς βλέπει, σάν αντίνομικές ἐνώ εἶναι μάλλον ἀλληλένδετες, και συμπληρωματικές), δηλαδή τό νά φτιάχνει κανείς μιά παράσταση ἐκείνου στό ὅποιο ἀποβλέπει και τό νά μή σκλαβώνεται σ' αὐτή τήν παράσταση, εἶναι ἐξίσου και ἀκόμα περισσότερο παρούσες σ' αὐτή τήν ἰδιαίτερη κατηγορία τῆς δράσης, τήν *πράξη* –δρό πού τόν ἔχουν παραποιήσει ἀρκετά ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Μάρξ και στόν ὅποιο θέλω νά δώσω μιά καινούρια ἔννοια: *πράξη* εἶναι τό πράττειν στό ὅποιο ὁ ἄλλος ἢ οἱ ἄλλοι θεωροῦνται αὐτόνομα ὄντα και οὐσιαστικός παράγοντας τῆς ἀνάπτυξης τῆς δικῆς τους αὐτονομίας.

Δέν μπορῶ νά μεγαλώσω ἕνα παιδί λέγοντας «ἀπαγορεύεται νά πάρω ὑπόψη μου τήν ὁλότητα ἐκείνου πού εἶναι αὐτό τό παιδί» ἢ «εἶναι ἀδύνατον νά τήν πάρω ὑπόψη μου γιατί τό παιδί δέν εἶναι μιά κλειστή ὁλότητα ἀλλά μιά ὁλότητα ἀνοιχτή». Ἀσφαλῶς τό παιδί εἶναι μιά ἀνοιχτή ὁλότητα, ἄν θέλει κανείς νά χρησιμοποιήσει αὐτή τήν ὀρολογία. Ἀλλά ἀκριβῶς ἐπειδή εἶναι μιά ὁλότητα, και μιά ὁλότητα ἀνοιχτή, ὑπάρχει ἕνα ἀληθινό παιδαγωγικό πρόβλημα. Ἄν μεγαλώνω τό παιδί μου ἢ ἕνα ὁποιοδήποτε παιδί, τό μεγαλώνω θεωρώντας τό ἀκριβῶς ἀνοιχτή ὁλότητα, δηλαδή δυνάμει (και ἐπίσης πραγματικά) αὐτόνομο ὄν. Μεγαλώνω τό παιδί σημαίνει τό βοηθῶ ὅσο περισσότερο γίνεται νά κατακτήσει αὐτή τήν αὐτονομία και νά τήν ἀναπτύξει. Γιά νά τό πετύχω αὐτό, εἶμαι ὑποχρεωμένος νά πάρω ὑπόψη μου αὐτό τό παιδί ὅπως εἶναι και ὅπως γίνεται τό ἴδιο –πράγμα πού ἀποκλείει νά τό ὑποδουλῶνω σέ μένα και σέ μιά προκατασκευασμένη και ἀναλλοίωτη παράσταση αὐτοῦ πού εἶναι κι αὐτοῦ πού πρέπει νά εἶναι αὐτό τό παιδί, και κάθε παιδί. Τό ἴδιο ἰσχύει και γιά τήν ψυχαναλυτική θεραπεία. Εἶναι ἐντελῶς παράλογο νά νομίζουμε πῶς ὑπάρχει μιά αὐστηρή θεωρία τῆς ψυχῆς. Δέν ὑπάρχει. Πέρα ἀπό δύο τρεῖς ἀφηρημένους κανόνες (οὐσιαστικά ἀρνητικές συνταγές ἢ συνταγές ἀποχῆς), μπορούμε νά πούμε πῶς, σέ μιά συγκεκριμένη θεραπεία, ὁ ψυχαναλυτής και ὁ ψυχαναλυόμενος σχηματίζουν ἀπό κοινού τήν «τεχνική» αὐτῆς τῆς θεραπείας. Καί στή διάρκεια τῆς θεραπείας ὁ ψυχαναλυτής εἶναι συνεχῶς ὑποχρεωμένος νά παίρνει ὑπόψη του τόν ψυχαναλυόμενο ὡς μιά ὁλότητα –μιά ὁλότητα πού αὐτο-μετασηματίζεται μέσα και μέσω τῆς ψυχανάλυσης.

Ἡ αὐτονομία ὡς στόχος και ὡς μέσο

Πόλ Τιμπό: Μ' αὐτό τό δεδομένο, μένει τό ζήτημα τῆς σχέσης μεταξύ τοῦ τύπου γνώσης πού μπορούμε νά ἔχουμε γιά κάποιο ἀντικείμενο (τό κοινωνικό ἀντικείμενο σ' αὐτή τήν περίπτωση) και τοῦ τύπου ἐπέμβασης πού μπορούμε νά ἔχουμε σ' αὐτό τό αντικείμενο. Βλέπουμε γιά παράδειγμα τόν Τρότσκι νά γράφει στήν *Ἱστορία τῆς ρωσικῆς*

ἐπανάστασης: ὅταν ἔχει κανείς γιά τήν ἀνθρωπότητα τόσο μεγάλα προτάγματα ὅσο οἱ μπολσεβίκοι, ἔχει δικαίωμα νά χρησιμοποιήσει τά ἀντίστοιχα μέσα. Σ' ἀντίθεση μ' αὐτό, σᾶς βλέπω νά ὑποστηρίζετε παράδοξα κάποιο εἶδος ἐπαναστατικῆς σωφροσύνης. Λές και, γιά μᾶς, τό ὄριο τῆς γνώσης μας δέν θά ἔπρεπε νά παράγει ἕναν περιορισμό τῆς δράσης μας. Γιά νά πάρω τό παράδειγμα πού μόλις μνημονεύσατε, ἀκόμα κι ἄν ὅλη ἡ παιδαγωγική ὀφείλει νά βλέπει τήν προσωπικότητα τοῦ παιδιοῦ στό σύνολό της, ἡ δράση της περιορίζεται ἀπό τή συνείδηση ὅτι ἀγνοεῖ ἐκεῖνο πού εἶναι ἡ ὁλότητα στήν ὁποία ἀναφέρεται.

Κορνήλιος Καστοριάδης: Δέν ξέρω ἄν εἶμαι σῶφρων, ξέρω πῶς θέλω νά εἶμαι ὅσο πιό συνεκτικός γίνεται. Τί λέει τελικά ἡ δική μου ἀντίληψη γιά τήν ἐπανάσταση; Νά πάρουν συλλογικά στά χέρια τους οἱ ἄνθρωποι τίς ὑποθέσεις τους και, ἐπίσης, ὅτι ἐγώ, ἐμεῖς πρέπει και θέλουμε νά κάνουμε κάτι γι' αὐτό. Ἀλλά προφανῶς αὐτό πού ἔχουμε νά κάνουμε δέν εἶναι νά τούς γυμνάσουμε διά τῆς βίας ὥστε νά εἶναι αὐτόνομοι –μιά ὑπόθεση πού ἀρκεῖ νά τῆ διατυπώσεις γιά νά φανεῖ ὁ παραλογισμός της. Ποιά εἶναι λοιπόν ἡ ἀντίληψη πού ὑπόγεια διατρέχει τό ἀπόσπασμα πού παραθέσατε ἀπό τόν Τρότσκι, ὅπως και τόσα ἄλλα τοῦ Λένιν ἢ τοῦ Τρότσκι πού πολύ εὐκόλα θά μπορούσε νά βρεῖ κανείς; Ὅτι τό Κόμμα διευθύνει τήν πορεία τῆς ἀνθρωπότητας πρὸς τόν κομμουνισμό και, συνεπῶς, ἀποφασίζει γιά τά μέσα και πῶς αὐτά τά μέσα δέν ἔχουν ἐσωτερική σχέση μέ τό «σκοπό», ὁ ὅποιος καθορίζεται ἀπό ἄλλα πράγματα, ἀπό τούς «ἱστορικούς νόμους», ἀπό τήν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων κλπ. Ἀλλά γιά μᾶς, τό περιεχόμενο τοῦ ἐπαναστατικοῦ προτάγματος εἶναι νά γίνουν οἱ ἄνθρωποι ἱκανοί νά παίρνουν στά χέρια τους τίς ὑποθέσεις τους και (αὐτό εἶναι τό ἴδιο πράγμα, ἢ συνέπειά του και ἕνα ἄλλο πράγμα· ἀπό τήν πλευρά τῆς ταυτιστικῆς λογικῆς εἶμαστε στό χῶρο τῶν «παραδόξων») τό μόνο μέσο γιά νά ἀποκτήσουν αὐτή τήν ἱκανότητα εἶναι νά παίρνουν τίς ὑποθέσεις τους στά χέρια τους ὅλο και περισσότερο.

Πιέρ Ροζανθάλον: Συμφωνῶ ὅταν λές πῶς κάθε ἐπαναστατική σκέψη εἶναι ἀναγκαστικά εἰκονοκλαστική και κριτική. Σ' αὐτή τήν περίπτωση εἶναι σωστό νά λέμε πῶς δέν ὑπάρχει οὔτε ἀπόλυτη γνώση (ἔστω κι ἄν πρόκειται γιά τό μαρξισμό) οὔτε μεσσιανικός σωτήρας (ἀκόμα κι ἄν πρόκειται γιά τό προλεταριάτο) οὔτε σωτηρία ἐγγυημένη ἀπό τήν ἐπανάσταση. Καταρρίπτοντας ὅλους αὐτούς τούς μύθους, τό πρόταγμα σου παρουσιάζεται λοιπόν ριζικά ἐπαναστατικό. Εἶναι ἀλήθεια πῶς δέν μπορούμε νά ἀντιληφθοῦμε τήν ἱστορία ὡς αὐτοδημιουργία, ὡς αὐτοθέσμιση, παρά μόνον ἄν ἀπαρνηθοῦμε τήν ἀπό-

φανση μιᾶς ἀπόλυτης γνώσης. Ἄλλά, ξεκινώντας ἀπό δῶ, θά σοῦ ὑποβάλω δύο ἐρωτήσεις.

Πρῶτα πρῶτα, βλέπω πῶς ἡ κριτική σου σέ κάνει νά ἀπορρίπτεις κάποιες πολιτικές, πῶς καταγγέλλει τόσο τό ρεφορμισμό όσο καί τόν ὀλοκληρωτισμό. Ἄλλά πρέπει νά προχωρήσουμε μακρύτερα. Ποιές εἶναι οἱ συγκεκριμένες, θεωρητικές καί πρακτικές, προϋποθέσεις μιᾶς αὐθεντικῆς αὐτοθέσμησης τῆς κοινωνίας; Μοῦ φαίνεται πῶς δέν λές ὅσα θά ἔπρεπε πάνω σ' αὐτό τό σημεῖο.

Ἄλλη ἐρώτηση: τελικά τό πρόταγμα σου μεταφέρει τήν πολιτική ἀπό τό πεδίο τῆς ἱστορίας καί τῆς γνώσης στό πεδίο τῆς ἠθικῆς. Τελικά εἶσαι πρῶτα πρῶτα ἕνας ἠθογράφος. Πῶς θά ὀρίζεις αὐτή τήν πολιτική ἠθική, ἢ αὐτή τήν ἠθική ἀπλά, πού διατρέχει τήν κριτική πού ἀσκεῖς σ' ἕναν κάποιον ἐπαναστατικό ἰδεαλισμό;

Κορηλῖος Καστοριάδης: Ἐδῶ ὑπάρχουν πολλά ζητήματα. Ἄλλά πρῶτον ἀσχοληθοῦμε μ' αὐτά, θά ἔθελα νά διευκρινίσω ἕνα σημεῖο πού ἔμεινε μετέωρο στήν ἀπάντηση πού ἔδωσα στόν Πόλ Τιμπό. Ἄς κατανοήσουμε καλά πῶς αὐτό πού λέω γιά τοὺς δρόμους ἀπό τοὺς ὁποίους πρέπει νά περάσει σήμερα μιᾶ ἐπαναστατική πολιτική δέν ἀπορρέει ἀπό παιδαγωγική ἀνεκτικότητα. Ὁ λόγος γιά τόν ὁποῖο δέν προσπαθοῦμε νά ἐπιβάλλουμε κάτι στοὺς ἀνθρώπους δέν εἶναι ὅτι «θά μάθουν καλύτερα» ἂν ἔρουν μόνοι τους τή λύση τοῦ προβλήματος. Ὁ λόγος εἶναι ὅτι μόνον αὐτοὶ μποροῦν νά ἐφεύρουν, νά δημιουργήσουν μιᾶ λύση τοῦ προβλήματος πού κανεὶς δέν μπορεῖ νά ὑποψιαστεῖ σήμερα. Αὐτό ἀκριβῶς σημαίνει ἐπίσης ἢ ἀναγνώριση τῆς δημιουργικότητος τῆς ἱστορίας.

Ἡ ἀπεριοριστὴ διερώτηση

Ἔρχομαι τώρα στίς ἐρωτήσεις σου. Δέν ἔχω καμιᾶ ιδιαίτερη προτίμηση στήν εἰκονομαχία καθαυτὴν καί δέν εἶμαι καθόλου ἕνας φανατικός τῆς εἰκονομαχίας, δηλαδή τῆς καταστροφῆς γιά τήν καταστροφή. Τί συμβαίνει σήμερα, ποιὰ ἀηδιαστική σαλάτα εἶναι τῆς μόδας στό Παρίσι ἐδῶ καί χρόνια; Σέ κάθε γωνιά τοῦ δρόμου, ἀπό τό δάσος τῆς Βενσέν μέχρι τό δάσος τῆς Βουλόνης, κάνουν τοὺς εἰκονοκλάστες. Καί φυσικά κάνουν εἰκονομαχία τῆς προηγούμενης εἰκονομαχίας, δίνουν φουσκωμένες ὑποσχέσεις εἰκονομαχίας κλπ. Τελικό ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ μηδαμνότητα, τό ἀπόλυτο κενό τοῦ σύγχρονου «ἀνατρεπτικοῦ λόγου», πού κατάντησε σκέτο ἀντικείμενο κατανάλωσης καί ὀπωσδήποτε ἢ κατ'ἀλλήλη μορφή τοῦ «ἀριστεροῦ» ἰδεολογικοῦ συντηρητισμοῦ. Δέν εἶναι αὐτό τό θέμα μου. Βρισκόμαστε μπροστά σ' ἕναν ἀριθμὸ ἱστορικῶν δημιουργιῶν τῆς ἀνθρωπότητας, ζοῦμε μέσα, μεταξύ καί μέσω αὐτῶν. Τό ζήτημα εἶναι νά γνωρίσουμε τί σημαίνουν γιά μᾶς καί τί θέλουμε νά τίς κάνουμε. Ὅρισμένες ἀπ' αὐτές

τίς δημιουργίες ἀνάγονται στήν ἴδια τῆ συγκρότηση μιᾶς ἀνθρώπινης κοινωνίας ἢ, ὅπως θέλησαν νά ποῦνε, εἶναι συνυφασμένες μέ τῆ θέσμιση τῆς κοινωνίας.

Γιά νά πάρουμε ἕνα σημαντικό παράδειγμα, αὐτό πού ὀνομάζω «ταυτιστική λογική»¹ πρέπει νά ὑπάρχει ἀπὸ τῆ στιγμή πού θεομίζεται ἡ κοινωνία καί γιά νά μπορεῖ νά θεομιστεῖ. Ὅποια κι ἂν εἶναι ἡ ἐπιρροή τῶν μυθικῶν καί μαγικῶν σημασιῶν σέ μιᾶ ἀρχαϊκή κοινωνία, αὐτή ἡ κοινωνία δέν μπορεῖ νά εἶναι οὔτε «μυθική» οὔτε «μαγική» ἂν σ' αὐτὴν δύο καί δύο δέν κάνουν τέσσερα· κι ὅταν κάνουν πέντε, αὐτό συμβαίνει σέ ὀρισμένες μόνο συνθήκες. Εἶναι ἴσως προφανές ἀλλὰ ἄς τό ποῦμε, γιὰ τοῦτο μοῦ εἶπαν ὅτι ἀντιλαμβάνομαι τὴν ἐπανόσταση σάν μιᾶ ἀπόλυτα λευκὴ σελίδα, σάν καθολικὴ τομὴ μέ τό παρελθόν: ἡ ἐπανόσταση δέν θά καταργήσει τὴν ἀριθμητικὴ θά τῆ βάλλει στὴ θέση της.

Δεύτερο παράδειγμα, στήν προέκταση τοῦ πρώτου: ὅπως προσπάθησα νά δείξω, ἡ ταυτιστικὴ λογικὴ κυριαρχεῖ σέ παγκόσμια κλίμακα μέ τῆ γέννηση τῆς φιλοσοφίας καί τῆς θεωρητικῆς σκέψης καθαυτῆν. Ἡ ἐμφάνιση τῆς ἀπεριοριστῆς διερώτησης σ' αὐτὴν τῆ σκέψη, πού εἶναι τεράστια ἱστορικὴ δημιουργία ἢ ὁποῖα ὀροθετεῖ μιᾶ ριζικὴ τομὴ ἀνάμεσα στό πρῶτον καί στό μετὰ της, φανερῶναι μιᾶ τομὴ μέ τό μυθικὸ σύμπαν, μιᾶ ἀνοικτὴ ἔρευνα τῆς σημασίας, μιᾶ ἔρευνα πού ὁ μῦθος εἶχε ὡς λειτουργία νά κλείσει, ἱκανοποιώντας τὴ μιᾶ γιά πάντα. Ἄλλὰ αὐτὴ ἡ ἔρευνα γίνεται μέσα στόν ὀρίζοντα, μέ τὰ μέσα καί τίς νόρμες τῆς ταυτιστικῆς λογικῆς. Μόλις ἡ σκέψη γεννιέται, γίνεται *ratio*. Αὐτὴ τῆ *ratio* δέν πρέπει νά τὴν καταστρέψουμε γιά νά τὴν καταστρέψουμε οὔτε νά τὴν καταστρέψουμε μόνο καί μόνον ἐπειδὴ ὑπάρχει. Πρῶτα ἀπ' ὅλα πρέπει νά καταλάβουμε ἀπὸ πού ἔρχεται καί πού, δυναμικά, πηγαίνει –δηλαδή πού μπορεῖ νά μᾶς ὀδηγήσει. Πρέπει λοιπὸν νά διευκρινίσουμε πρῶτα πρῶτα τίς καταβολές της καί τῆ λειτουργία της. Αὐτό ὅμως δέν ἀρκεῖ γιὰ τοῦτο δέν ξεπερδεύουμε μέ μιᾶ ἰδέα λέγοντας ἀπλῶς ὅτι ἔρχεται ἀπὸ κεῖ καί σήμερα χρησιμομεῖ σέ τοῦτο. Οἱ «καταβολές» καί ἡ «λειτουργία» δέν ἐξαντλοῦν τῆ σημασία. Οἱ «γενεαλογίες», οἱ «ἀρχαιολογίες» καί οἱ «ἀναπλάσεις», ἂν κανεὶς ἀρκεστεῖ σ' αὐτές κι ἂν τίς θεωρήσει κάτι τό ἀπόλυτο, παραμένουν ἐπιφανειακές καί στήν πραγματικὴν φανερόνουν μιᾶ φυγὴ μπροστά στό ζήτημα τῆς ἀλήθειας – μιᾶ φυγὴ χαρακτηριστικὴ καί τυπικὴ τῆς σύγχρονης ἐποχῆς. Τό ζήτημα τῆς ἀλήθειας ἀπαιτεῖ νά ἔρθουμε πρόσωπο μέ πρόσωπο μέ τὴν ἴδια τὴν ἰδέα, νά τολμήσουμε, ἂν προσφερθεῖ ἡ εὐκαιρία, νά δηλώσουμε τό σφάλμα της ἢ νά χαράξουμε τό ὄριά της – μέ λίγα λόγια, νά προσπαθήσουμε νά τὴ βάλλουμε στὴ θέση της. Σήμερα λοιπὸν πρέπει νά βάλλουμε στὴ θέση του τό «θεωρητικὸ» σύμπαν πού δημιούργησαν οἱ εἴκοσι πέντε προηγούμενοι αἰῶνες (καί τό ὁποῖο θέλησαν νά βάλλουν στὴ θέση τοῦ σύμπαντος), δεῖ-

χνοντας τόσο την ισχύ του *δσο* και τὰ δριά του.

Έτσι, στόν τομέα πού μᾶς ἐνδιαφέρει ειδικότερα, δέν προτίθεται νά κάνω γενική εἰκονομαχία. Τό θέμα εἶναι νά καταδειχτεῖ πώς, στό περιεχόμενό τους, οἱ ἰδέες καί οἱ ἰδεολογίες πού προβάλλονται σήμερα καί ἰσχυρίζονται πώς εἶναι ἐπαναστατικές εἶναι κατά πρῶτο λόγο ἐσφαλμένες, διάτρητες καί χωρίς καμιά συνοχή. Καί, κατά δεύτερο λόγο, νά δειχτεῖ πώς συμμετέχουν στόν κόσμο πού ἰσχυρίζονται πώς πολεμοῦν. Γι' αὐτό προσπάθησα ἀπό καιρό νά δείξω πώς ὁ μαρξισμός παραμένει δέσμιος τῆς καπιταλιστικῆς ἰδεολογίας καί, πέρ' ἀπ' αὐτήν, ὀλης τῆς ἑλληνοδυτικῆς ὄντολογίας. Ἄλλά κατά τή γνώμη μου αὐτή ἡ ἀπόδειξη ἔχει νόημα μόνον ἐπειδή προσπαθῶ νά καταδείξω τὰ δριά αὐτῆς τῆς ὄντολογίας. (Ὅπως δέν μοῦ ἀρκεῖ, καί δέν ἀρκεῖ, νά καταδειχτεῖ πώς ὁ Μάρξ συμμερίζεται τὰ κύρια ἀξιώματα τῆς ἀστικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας: πρέπει ἐπίσης νά καταδειχτεῖ πώς αὐτά τὰ ἀξιώματα δέν ὀδηγοῦν στή συγκρότηση μιᾶς «οἰκονομικῆς γνώσης» – ὀπως ἄλλωστε κανένα ἄλλο σύνολο ἀξιωμάτων.)

Τό ἐπαναστατικό πρόταγμα...

Έτσι εἶμαστε μπροστά σ' ἕνα ἀκόμα μεγαλύτερο ἔργο. Κι αὐτό φανερώνεται ἤδη ὀταν μιῶ περι ὀ «διευθέτησης». Νά διευθετήσουμε *μέσα σέ τί, σέ ποιά* θέση, *μέ τί μέσον*; Νά διευθετήσουμε μέσα σ' ἕναν καινούριο ἰστορικοκοινωνικό κόσμο, πού ἕν μέρος δημιουργεῖται καί ἕν μέρος πρέπει νά *τόν δημιουργήσουμε*. Γι' αὐτό ἐκείνο πού ἀποκαλεῖς «ἠθικό» δέν ἀρκεῖ. Δέν ἀπορρίπτω ὀλοκληρωτικά αὐτόν τόν ὀρο, ἀντιθέτως: ὀ, τι συμβαίνει σήμερα θά μ' ἔσπρωχνε μάλλον νά τόν ὑποστηρίξω θεορά. Σήμερα τό ἠθικό πρόβλημα δέν ἔχει οὔτε καταργηθεῖ οὔτε ὑποταχθεῖ στό πολιτικό πρόβλημα, ὀπως νόμιζε ὀ μπόλσεβικισμός καί ὀ μαρξισμός ἀκόμα. Παραμένει ἀκέραιο: ὀχι μόνο στήν «ἰδιωτική» ἀλλά καί στήν πολιτική ζωή μας. Γιὰ ὀποιον δίνεται μέ κάποια διαύγεια σέ ἕνα ἐπαναστατικό πολιτικό πρόταγμα, ὑπάρχει πάντα μιὰ βάση, μιὰ «ὑποκειμενική» πηγή αὐτῆς τῆς στράτευσης, πού εἶναι ἠθική μέ τήν ἔξῆς ἔννοια: θεωρεῖ τόν ἑαυτό του ὑπεύθυνο γι' αὐτό πού θέλει καί γι' αὐτό πού κάνει, καί προσπαθεῖ νά θέλει καί νά κάνει μέ τή μεγαλύτερη δυνατή γι' αὐτόν διαύγεια.

Ἄλλά στήν πολιτική ὑπάρχει κάτι περισσότερο, πολύ περισσότερο, καί νομίζω πώς αὐτό ἔχεις στό μυαλό σου ὀταν μιᾶς γιὰ συλλογική δουλειά καί γιὰ τίς πρακτικές καί κοινωνικές συνθήκες μιᾶς ἐπανάστασης. *Αὐτό πού* ἐπιλέγουμε ὀς ἄτομα πού, κάτω ἀπό τήν ὀθηση τῆς ἠθικῆς ἀπαίτησης (δηλαδή τοῦ νά μήν κάνουμε ὀ, τι νά 'ναι), στρατευόμαστε σέ ἕνα πολιτικό πρόταγμα δέν ἀφορᾶ μόνο τήν «ἰδιωτική» ζωή μας καί κυρίως δέν εἶναι οὔτε μπορεῖ νά εἶναι μιὰ ἀπλή προσωπική δημιουργία μας. Δέν ἐφευρίσκουμε *ἐκ τοῦ μηδενός* τό ἐπαναστατικό πρόταγμα. Τό πρόταγμα αὐτό γεννιέται στή δυτική

κοινωνία ἐδῶ καί δύο περίπου αἰῶνες (γιὰ νά μήν πᾶμε μακρύτερα). Ἄπό τή Γαλλική Ἐπανάσταση καί τὰ πρῶτα κινήματα (πού εἶναι σχεδόν σύγχρονα τῆς) τῶν ἄγγλων ἐργατῶν αὐτή ἡ κοινωνία χαρκτηρίζεται ἀπό μιὰ κρίση. Ὅχι ἀπό μιὰ κρίση συγκρουῶν οὔτε ἀπό μιὰ οἰκονομική κρίση ἀλλά ἀπό ἕνα ἐσωτερικό σχίσμα, ἀπό μιὰ σύγκρουση μέσα ἀπό τήν ὀποία ἕνα ἀπό τὰ συστατικά μέρη τῆς κοινωνίας – ἐδῶ οἱ ἐργάτες καί κυρίως οἱ ἄγγλοι ἐργάτες – ἀναγκάζονται ὀχι μόνο νά ὑπερασπίσουν τήν «οἰκονομική» θέση τους ἀλλά νά προωθήσουν, τριάντα μέ σαράντα χρόνια πρίν ἀπό τὰ πρῶτα γραπτά τοῦ Μάρξ, τό πρόταγμα μιᾶς ἄλλης κοινωνίας καί νά τό διατυπώσουν μέ τρόπους πού, ἀκόμα καί σήμερα, ἐμεῖς δέν τούς ἔχουμε ξεπεράσει.

... στή δυτική καπιταλιστική κοινωνία

Ἄλλά αὐτή ἡ κοινωνία, ἡ δυτική καπιταλιστική κοινωνία, πού ἐδῶ καί δύο αἰῶνες «ἀναπτύσσεται» ἐκπληκτικά καί πραγματοποιεῖ μιὰ πρωτοφανή οἰκονομική μεγέθυνση καί μιὰ «τεχνική πρόοδο» πολύ μεγαλύτερη ἀπό τῶν προηγούμενων χιλιετηρίδων, αὐτή ἡ κοινωνία σημαδεύεται πάντοτε ἀπ' αὐτή τήν κρίση. Μιὰ κρίση πού δέν εἶναι παρᾶ ἕνα ἄλλο ὀνομα τῆς ἐσωτερικῆς τῆς σύγκρουσης: δέν ὑπάρχει «ἀντικειμενική κρίση», μιὰ κοινωνία δέν σαπίζει σάν ἕνα μαδέρι· κρίση ὑπάρχει μόνο στό βαθμό πού ὑπάρχει σύγκρουση, ἀγῶνας, ἐσωτερική ἀμφισβήτηση. Ὅ ὀρος «ἀμφισβήτηση», μέ τήν ἀκριβή ἔννοια πού τοῦ ἔδωσα ἀπό τό 1960, σημαίνει τή μή ἀποδοχή τοῦ τρόπου ὀργάνωσης καί ζωῆς, τῶν ἀξιών, τῶν νορμῶν καί τῶν στόχων τῆς κοινωνίας ἀπό ἕναν σημαντικό ἀριθμό ἀνθρώπων, ἀνδρῶν, γυναικῶν, νέων καί τώρα καί παιδιῶν πού ζοῦν σ' αὐτήν τήν κοινωνία. Γιὰ ἕνα μεγάλο χρονικό διάστημα ἡ κυρίαρχη μορφή αὐτῆς τῆς ἀμφισβήτησης ἦταν ἡ πάλι τῶν ἐργατῶν· φορέας τῆς ἦταν συνήθως τό βιομηχανικό προλεταριάτο.

Ἐδῶ καί μιὰ δεκαετία αὐτό δέν ἰσχύει στίς χώρες τοῦ ἀναπτυγμένου καπιταλισμοῦ. Αὐτό ὀμως δέν σημαίνει πώς, ὀπως λένε, ἡ ἐργατική τάξη ἐνσωματώθηκε ὀριστικά στό σύστημα. Οἱ ἐργάτες ἐξακολουθοῦν νά ἀμφισβητοῦν τό σύστημα μέ τή μορφή τῆς πάλης μέσα καί γύρω ἀπό τήν παραγωγή (μιὰ μορφή πού γιὰ μένα ἦταν πάντοτε πολύ πιό σημαντική ἀπό τή μορφή τῶν «οἰκονομικῶν» διεκδικήσεων), μέ ἐπίκεντρο τίς συνθήκες, τίς μεθόδους, τούς τρόπους τῆς δουλειᾶς – πάλι πού διαδραματίζεται ἀσταμάτητα μέσα στήν ἐπιχείρηση καί βάζει πάντοτε τό ἐρώτημα: ποῖο εἶναι τό ἀφεντικό ἐδῶ μέσα, ποῖος κυριαρχεῖ πραγματικά στό ἐργασιακό προτσές; Μέ μιὰ ἔννοια, ἀφεντικό εἶναι ἡ καπιταλιστική καί γραφειοκρατική διεύθυνση τῆς ἐπιχείρησης, ἀλλά αὐτό τό ἀμφισβητοῦν σταθερά οἱ ἐργαζόμενοι.

Σ' αὐτή τήν ἀμφισβήτηση ἦρθαν νά προστεθοῦν καί ἄλλες, ἐξίσου

άν όχι περισσότερο σημαντικές (όλοι τό ξέρουν πιά, αλλά δέν τό ήξεραν τό 1960 γιά παράδειγμα). Π.χ. τό κίνημα τών γυναικών. Μ' αὐτόν τόν ὄρο δέν ἔννοώ τό *Women's Lib*, τό M.L.F. κλπ. ἀλλά κάτι πολύ πιό βαθύ, κάτι πού ἔρχεται ἀπό πολύ πιό μακριά. Ἐπί τό 1880, ἄς πούμε, κάποιες ἄγνωστες, ἀνώνυμες γυναῖκες ἀρχίζουν στίς δυτικές χώρες νά σκάδουν σάν τυφλοπόντικες –τή μέρα, τή νύχτα, στό κραπέζι, στό συζυγικό κρεβάτι, σέ σχέση μέ τά παιδιά, ξεπερνώντας τά σεξουαλικά ταμπού, μπαίνοντας στά ὑποτιθέμενα «ἀντρικά» ἐπαγγέλματα κλπ. Ὅλα αὐτά ὀδήγησαν στή σημερινή κατάσταση, σέ ἕναν ἀπίστευτο μετασχηματισμό τῆς «γυναικείας συνθήκης» (ἄρα, αὐτομάτως, καί τῆς «ἀντρικῆς»), τοῦ ὁποῦ τό βάθος καί τά ἀποτελέσματα εἶναι ἀπολύτως ἀδύνατο νά ὑπολογίσουμε. Βλέπουμε καί ζοῦμε αὐτόν τό μετασχηματισμό, κάτι πού ξεπερνᾶ, καί πολύ μάλιστα, τήν κρίση τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας γιαντί αὐτό πού δυναμικά καταστρέφεται –ὁ καθορισμός τῆς «γυναικείας συνθήκης», ἴσως καί ἡ ἴδια ἡ ἰδέα περί «γυναικείας συνθήκης»– προηγείται τῆς συγκρότησης τών λεγομένων «ιστορικῶν» τάξεων. Πρόκειται γιά ἕνα μετασχηματισμό πού ἀποκαλύπτει ἄλλες ὀψεις τῆς κρίσης τῆς κοινωνίας ἐνῶ ταυτόχρονα τή βαθαίνει. Δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει κοινωνία χωρίς ἕναν κάποιον τύπο «οἰκογένειας» –μιάς «οἰκογένειας» μέ τήν ἔννοια ὅτι, τελικά, ἀκόμα καί ἡ ἐργαστᾶσια ἐμβρύων στόν *Θαυματοστό καινούριο κόσμο* τοῦ Χάξλεϊ εἶναι «οἰκογένειες», δηλαδή ρυθμισμένες μορφές δημιουργίας καινούριων ἀτόμων. Ἄλλά, καί ἐξαιτίας τοῦ κινήματος τών γυναικῶν, εἶμαστε σήμερα μάρτυρες μιάς αὐξανόμενης ἀποσύνθεσης αὐτῆς τῆς ρυθμισμένης μορφῆς, πού ἄλλωστε συμβαδίζει μέ τήν ἐξαφάνιση μιάς ὁλόκληρης σειρᾶς σημειῶν καί πόλων ἀναφορᾶς τών ἀτόμων, τών ὁμάδων, τῆς κοινωνίας. Τό ἴδιο μποροῦμε νά πούμε καί γιά τά κινήματα τών νέων, ἀκόμα καί γιά τήν ἐξέλιξη τών παιδιῶν.

Ἡ κεντρική βλέψη

Σέ ὅλα ὁμως αὐτά τά κινήματα ἀμφισβήτησης ὑποστηρίζω πώς ἔχω θρεῖ, ἢ ἀναγνωρίσει, μιά ἐνόητη σημασία ἢ καλύτερα μιά ἐσωτερική σχέση τών σημασιῶν πού φέρον: τῆ βλέψη τῆς αὐτονομίας καί συνελπῆς, σέ πολιτικό καί κοινωνικό ἐπίπεδο, τῆς θέσμισης μιάς αὐτόνομης κοινωνίας –πράγμα πού τελικά σημαίνει γιά μένα τῆ ρητή αὐτοθέσμιση τῆς κοινωνίας. Αὐτό ἀκριβῶς εἶναι τό ἐπαναστατικό πρόσταγμα –καί, μέ τήν ἔννοια μέ τήν ὁποία τό συζητᾶμε, εἶναι μιά ἱστορική δημιουργία τήν ὁποία βρίσκουμε κίβλας ἐκεῖ, μπροστά μας.

Ἡ συζήτηση παραμένει ἀνοιχτή. Δέν μποροῦμε ὁμως νά δεχτοῦμε μιά ἀντίρρηση, τήν ἀντίρρηση πού λέει: «Ναί, ἀλλά αὐτός πού βρίσκει σέ ὅλα αὐτά μιά σημασία, μιά ἐνόητη ἢ ἐσωτερική σχέση σημασίας εἶστε σεις.» Ναί, ἐγώ· ὅπως ἄλλωστε κι ἐσεῖς –κι αὐτή εἶναι μιά

ἐξίσου σημαντική δήλωσι– πού λέτε: «Ὅχι, ὅλα αὐτά δέν ἔχουν καμιά σημασία.» Ἐννοεῖται πώς ἐγώ διατυπώνω αὐτή τήν ἐρμηνεία τῆς σύγχρονης ἱστορίας –ὅπως διατυπώνει ἐρμηνείες ὁ ἀντιδραστικός ἢ συντηρητικός κοινωνιολόγος, πού βλέπει παντοῦ μόνο τήν ἡττα τών ἐργατικῶν κινήματων καί τά θεωρεῖ «ἀποτυχημένους» τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος τῆς περιόδου πρίν τήν ὠριμότητά του. Κι αὐτή δεβαίως ἡ ἐρμηνεία ἀπορρέει –αὐτό ἐννοεῖται– ἀπό μιά πολιτική βούληση καί δέν ἔχει τίποτα τό «καθαρά κοινωνιολογικό» ἢ «ἐπιστημονικό». Σέ ὅλα τά πεδία, ἀκόμα καί στό πεδίο τῆς «καθαρῆς» φιλοσοφίας, μιά ἐρμηνεία συνδέεται πάντοε μέ ἕνα πρόταγμα καί μέ μιά βούληση. Ἡ ἰδέα τῆς «καθαρῆς» ἐρμηνείας εἶναι μιά ἀκόμα ἀπό τίς φενακίσεις μέ τίς ὁποῖες ἡ σύγχρονη ἐποχή προσπαθεῖ νά μή δει τήν τρομαγμένη φυγή τῆς μπροστά στό ζήτημα τῆς ἀλήθειας καί τῆς βούλησης. Ἐδῶστε ἕνα σωρό «ἐρμηνείες» στό ἔργο τοῦ Μάρξ ἢ τοῦ Φρόνιτ, τών κλασικῶν φιλοσόφων κλπ., μόνο καί μόνο γιά νά μήν ἀντιμετωπίσουν τό ἐρώτημα: σέ ποιό βαθμό αὐτό πού εἶπε ὁ Μάρξ, ὁ Φρόνιτ κ.ἄ. εἶναι ἀληθινό καί σέ ποιό βαθμό ἔχει ἀξία γιά μᾶς σήμερα;

Ἐρμηνεύω μέ τόν τρόπο μου τήν ἱστορία τοῦ δυτικοῦ κόσμου καί τοῦ κόσμου γενικά τών δύο τελευταίων αἰῶνων χρησιμοποιώντας ὅσο καλύτερα γίνεται τίς γνώσεις μου, τίς ἰκανότητές μου, τίς δυνατότητές μου νά ἀποφεύγω τίς πολυάριθμες παγίδες πού τά πράγματα κι ἐγώ ὁ ἴδιος βάζουμε σ' αὐτή τήν ἀναζήτηση. Ἄλλά τό κάνα καί σέ συνάρτηση μέ μιά πολιτική βούληση ἡ ὁποία, ἐκτός ἀπό μένα, σχετίζεται καί μέ ἕνα ἐπαναστατικό πρόταγμα πού δέν τό ἔχω ἐφεύρει ἐγώ, πού ἐνσαρκώνεται, δημιουργεῖται μέσα καί μέσω τῆς πραγματικῆς ἱστορίας. Βέβαια, ἡ ἀντίληψη πού ἔχω γι' αὐτό τό πρόταγμα εἶναι συναποτέλεσμα τῆς ἐρμηνείας μου, τῆς διαύγασής μου. Κανείς ὁμως δέν μπορεῖ νά σῆσει τό γεγονός ὅτι κάποιοι ἄνθρωποι σηκώθηκαν καί φώναξαν «νά ζοῦμε δουλεύοντας ἢ νά πεθάνουμε πολεμῶντας», ἢ τραγοῦδησαν «οὔτε Θεό οὔτε Καίσαρα οὔτε πατρίκιο». Τό ἐπαναστατικό πρόταγμα βρίσκεται μέσα στήν πραγματική ἱστορία, μιλᾶ, μιλᾶ γιά τόν ἑαυτό του, μιά καί δέν εἶναι μιά «ἀντικειμενική τάση» ἀλλά μιά ἐκδήλωση τῆς δραστηριότητας τών ἀνθρώπων ἡ ὁποία δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει ἄν δέν εἶναι, ὡς ἕνα βαθμό, συνειδητή καί δέν βρίσκει τῆ διατύπωσή της. Τό πολύ πολύ πού μπορεῖ νά πει κανείς εἶναι πώς ἡ ἰδέα καί ἡ βλέψη πού διατρέχουν αὐτό τό «οὔτε Θεό οὔτε Καίσαρα οὔτε πατρίκιο» εἶναι παράλογες ἢ οὔτοπικές. Ἄλλά τό λέει αὐτός, αὐτός διαλέγει νά τό πει (γιατί ποτέ δέν θά μπορούσε νά τό ἀποδείξει), αὐτός εἶναι ὑπεύθυνος γι' αὐτή τήν ἐκλογή – καί τό ἐρώτημα παραμένει: γιαντί τό λέει, τί θέλει;

Ὅλα αὐτά παραπέμπουν σ' αὐτό πού ὀνομάζω *κύκλο τῆς πράξης*. Αὐτόν τόν κύκλο μποροῦμε νά τόν χαράξουμε, ὅπως καί κάθε κύκλο

πού σέβεται τήν επιπεδομετρία, μέ βάση τρία σημεία πού δέν βρίσκονται στήν ίδια εϋθεία. Ὑπάρχει μιά πάλη καί μιά ἀμφισβήτηση στήν κοινωνία: ὑπάρχει ἡ ἐρμηνεύα καί ἡ διαύγαση αὐτῆς τῆς πάλης; ὑπάρχει ἡ πολιτική βλέψη καί βούληση ἐκείνου πού διαηγάζει καί ἐρμηνεύει. Τό καθέν ἀπ' αὐτά τά σημεία παραπέμπει στά ἄλλα δύο. Εἶναι καί τά τρία ἀπολύτως ἀλληλένδετα. (Λέω διαύγαση καί ὄχι θεωρία ἐπειδή δέν ὑπάρχει «πολιτική θεωρία» μέ τήν αὐστηρή ἔννοια τοῦ ὄρου καί, ὅπως καί νά τό κάνουμε, ἡ θεωρία δέν εἶναι παρά μιά ἰδιαίτερη περίπτωση τῆς διαύγασης.)

Δέν ξέρω ἂν ἀληθινά ἀπάντησα στίς ἐρωτήσεις σου.

Ἄγριοι καί ἐκπολιτιστές

Πιέρ Ροζανβάλόν: Ἐπιμένεις, καί δίκαια, ὅτι δέν εἶσαι σὺ ὁ «ἐφευρέτης» αὐτοῦ τοῦ ἐπαναστατικοῦ προτάγματος. Πράγματι, ἀρκεῖ γι' αὐτό νά ἀναφερθεῖ κανεῖς στό ἐργατικό κίνημα τοῦ 19ου αἰῶνα, ἕνα κίνημα πού ἄλλωστε συχνά διαφέρει ἀπό τίς ἐρμηνεύεις πού τοῦ δίνουμε σήμερα. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι αὐτό τό κίνημα σηματοδεύτηκε πρῶτα πρῶτα ἀπό μιά ἀπόρριψη τῶν πολιτικῶν μεσεύσεων καί προσδιόρισε τόν ἑαυτό του ὡς θέληση αὐτοχειραφέτησης μέσα ἀπό τήν ἀνάπτυξη θεμάτων ὅπως εἶναι ἡ συνεργασία. Φυσικά θά μπορούσαμε νά περιγράψουμε μέ πολλή μεγαλύτερη ἀκρίβεια αὐτό τό πρόταγμα. Ἀλλά δέν εἶναι αὐτό τό σημαντικό σ' αὐτό τό σημείο τῆς συζήτησης. Αὐτό πού μετράει εἶναι πῶς αὐτό τό πρόταγμα, τό ὅποιο περιέχεται ὀλοκληρωτικά σέ μιά πρακτική πού θά τή χαρακτηρίσει ἄγρια, δέν ἔπαψε νά συναντᾷ ἐκπολιτιστές, δηλαδή ἀνθρώπους πού θέλησαν νά τό προικίσουν μέ θεωρίες, μέ ἰδεολογίες, μέ καθήκοντα, μέ οργανωτικά μέσα. Ἐκπολιτίζω αὐτό τό πρόταγμα σημαίνει τοῦ δίνω τόν ὀρίζοντα τῆς δυνάμει του, τῆς γνώσης του, τοῦ γίνεσθαί του –μέ δύο λόγια: τό κάνω ἰστορικό παράγοντα.

Ἐσὺ ὅμως ὑποστηρίζεις πῶς αὐτό τό κίνημα ἐκπολιτισμοῦ ἐπνίξε τό ἐπαναστατικό πρόταγμα τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος. Ἔστω. Ἀλλά τὸ ἐρώτημα παραμένει: ποιές εἶναι οἱ συνθήκες πού ἐπιτρέπουν σ' αὐτό τό ἄγριο κίνημα νά εἶναι γνήσια αὐτοδημιουργικό καί ἐπικοινωνητικό, νά ξεπεράσει τήν κατάσταση τῆς ἀμφισβήτησης καί τῆς ἀρνήσεως, τῆς ἀπλῆς ἐκδήλωσής μιᾶς προοδοκίας; Πιό συγκεκριμένα: πῶς θά περάσει ἀπό τήν ἐξέγερση στήν ἐπανάσταση, ἀπό τήν ἀμφισβήτηση στό μετασχηματισμό τῆς κοινωνίας;

Σοῦ κάνω αὐτές τίς ἐρωτήσεις γιατί, ὅταν σέ ἀκούω ἢ σέ διαβάζω, ἔχω συχνά τήν αἴσθησι πῶς ὄνειρεύεσαι ἕνα καθαρό κοινωνικό κίνημα, ἕνα κίνημα πού θά παρέμενε ἄγριο, μακριά ἀπό κάθε μέσωση – λές καί κάθε θεσμοποίηση ἐμπεριέχει κίολας ἕνα σπέρμα προδοσίας τοῦ ἐπαναστατικοῦ προτάγματος. Εἶναι δυνατόν νά σκεφτόμαστε μιά αὐτοθέσμιση πού θά ρυθμιζε τό πρόβλημα καλλιεργώντας τούς κάρ-

πούς μιᾶς καθαρῆς ἐλευθερίας;

Ὀλιβιέ Μονζέν: Μποροῦμε ἄραγε νά ἀντιστρέψουμε τήν ἐρώτηση τοῦ Πιέρ; Πραγματικά, ἂν ἀναφερόμαστε σέ ἕναν παραδοσιακό τρόπο πολιτικοῦ στοχασμοῦ –σύμφωνα μέ τόν ὅποιον ἡ διερώτηση ἀφορᾷ τίς σχέσεις τοῦ κράτους μέ τήν κοινωνία, τῆς πολιτικῆς κοινωνίας μέ τήν κοινωνία τῶν πολιτῶν, τό ρόλο τῆς θέσμισης– μένουμε κατάπληκτοι βλέποντας ὅτι στό βιβλίο σας διατυπώνετε τήν οἰκονομία τους. Μπορεῖτε νά μᾶς δώσετε ὀρισμένες διευκρινήσεις ὅσον ἀφορᾷ αὐτόν τόν τύπο ἐρωτήσεων; Θά μᾶς βοηθοῦσατε νά ἀντιληφθοῦμε καλύτερα κάτω ἀπό ποιές συνθήκες εἶναι δυνατή μιά αὐτοθεσμιζόμενη κοινωνία. Γιά παράδειγμα, τό κράτος δέν θά ἐξαφανιστεῖ σέ μιά αὐτοθεσμιζόμενη κοινωνία; Ὅπως καί κάθε πολιτική ἐκπροσώπηση;

Κορνήλιος Καστοριάδης: Βεβαίως. Αὐτή τή στιγμή δέν μπορῶ νά προσθέσω σ' αὐτό περισσότερο ἀπ' ὅσα ἔχει κίολας προωθήσει τό κίνημα ἐπαναστατικῆς ἀμφισβήτησης στή σύγχρονη κοινωνία. Κείμενα ἀνώνυμων ἀγγλων ἐργατῶν τοῦ 1818 ἢ τοῦ 1820 δηλώνουν σαφέστατα πῶς οἱ ἐνώσεις τῶν παραγωγῶν ὀφείλουν νά ἀντικαταστήσουν τό κράτος καί πῶς ἡ κοινωνία δέν ἔχει τήν ἀνάγκη καμίας ἄλλης κυβέρνησης πέρα ἀπό τήν κυβέρνηση αὐτῶν τῶν ἐνώσεων. Καί αὐτό παραμένει γιά μένα ἕνα ἀπόλυτα οὐσιώδες στοιχεῖο τῆς ἰδέας μιᾶς αὐτόνομης κοινωνίας, μιᾶς κοινωνίας πού αὐτοθεσμιζέται ρητά –δηλαδή ἡ ἀνάγκη κατάργησης τοῦ κράτους, τοῦ νόμιμου μονοπωλίου τῆς βίας ἀπό ἕνα ὄργανο χωρισμένο ἀπό τήν κοινωνία. Ὅπως δὴ ἀπ' αὐτό ἀπορρέουν σημαντικότερες συνέπειες καί βαθύτητα προβλήμα-τα στά ὅποια ἴσως μπορέσουμε νά ἐπανέλθουμε.

Γιά νά ξαναγυρίσω στίς ἐρωτήσεις τοῦ Ροζανβάλόν, πιστεύω ὅτι ἐμεῖς οἱ δύο συμφωνοῦμε ὡς πρὸς τό ὅτι τά βαθύτερα, τά πιό σπουδαία καί τά πιό σταθερά πράγματα δέν τά εἶπαν οἱ «ἐκπολιτιστές» ἀλλά οἱ «ἄγριοι» πού βγήκαν ξαφνικά ἀπό τά βάθη τῆς κοινωνίας.

Τό παράδειγμα πού μέ ἐνδιαφέρει περισσότερο εἶναι τό παράδειγμα τῆς δημιουργίας καινούριων θεσμικῶν μορφῶν. Χρειάστηκε νά κάνουν οἱ παριζιῶνοι ἐργάτες τήν Κομμούνια, γιά νά ἔρθει στή συνέχεια ὁ Μάρξ –ὁ Μάρξ πού ἀρχικά δέν ἔβλεπε μέ καλό μάτι τήν Παρισινή Κομμούνια– καί νά δηλώσει πῶς ἡ Κομμούνια ἦταν «ἡ μορφὴ» τῆς δικτατορίας τοῦ προλεταριάτου «πού ἐπιτέλους βρέθηκε». Χρειάστηκε νά δημιουργήσῃ ὁ ρωσικός λαός τά Σοβιέτ τό 1905, γιά νά ἔρθε ὁ Λένιν, πού ἀρχικά ἦταν ἀντίθετος μέ τά Σοβιέτ, καί νά ἀναγνωρίσει ἐκ τῶν ὑστέρων τή σπουδαιότητά τους ἢ μάλλον νά τήν παραγνωρίσει, γιατί στήν ἀρχή τά θεωροῦσε ἀπλά ὄργανα πάλης καί μόνο στή συνέχεια τά εἶδε καί ὡς μορφές ἐξουσίας. Μετά τό 1917, χρειάστηκε νά στραφοῦν οἱ ῥωσοὶ ἐργάτες –πού εἶχαν ἀπογοητευτεῖ ἀπό τά Σοβιέτ– πρὸς τίς ἐργοστασιακές ἐπιτροπές καί, ἐναντία στίς

κατευθυντήριες γραμμές του Λένιν, να αρχίσουν την απαλλοτρίωση των καπιταλιστών, για να επιτρέψει τελικά ο Λένιν, το καλοκαίρι του 1918, αυτή την απαλλοτρίωση. Τό 1956 στην Ούγγαρία κανείς δέν «δίδαξε» τό παραμικρό στους ανθρώπους. Οί διανοούμενοι, οί φοιτητές, οί συγγραφείς, οί άνθρωποι του θεάτρου άρχισαν να κινούνται, οί εργάτες σχημάτισαν τά εργοστασιακά Συμβούλια. Καμιά θεωρία δέν πρόδλεψε ούτε συμπέρανε αυτές τίς μορφές. Αυτές τίς μορφές τίς δημιουργήσαν οί άνθρωποι μέσα και μέσω του άγώνα τους.

Βέβαια ή δημιουργία αυτών των θεσμικών μορφών δέν λύνει όλα τά προβλήματα μιάς μετεπαναστατικής κοινωνίας. Άνοιγονται τεράστια ζητήματα πού άφορούν π.χ. τό συντονισμό τής δραστηριότητας των Συμβουλίων, τίς σφαίρες τής κοινωνικής ζωής έκτός από τήν παραγωγή κλπ. Μπορούμε να έχουμε κάποιες ιδέες πάνω σ' αυτά τά θέματα, και μάλιστα όφείλουμε να έχουμε και να τίς έκφράζουμε. Αυτό προσπάθησα να κάνω, στό «Περιεχόμενο του σοσιαλισμού», τό 1957-61. έδώ σ.77 σχετικά μέ τά σημεία πού μου φαίνονται πιο σημαντικά, πρωτίστως κρίσιμα όσον άφορά τήν όργάνωση μιάς μετεπαναστατικής κοινωνίας. Θά παραγνωρίζαμε όμως τό βαθύτερο νόημα όσων λέμε άν σκεφτόμαστε πώς μπορούμε *έμεις* να βρούμε *τάρα* τήν άπάντηση. Ό ρόλος μας δέν είναι να παίζουμε τόν «έκπολιτιστή» πού υποτίθεται πώς έχει τήν άπάντηση, αλλά καταρχήν και κυρίως να καταστρέψουμε τήν ιδέα του έκπολιτιστή και τήν έλξη πού άσκει αυτή ή ιδέα στους λεγομένους άπολίτιστους ή άγρίους. Πρέπει να δείξουμε στους άνθρωπους πώς μόνον αυτοί γνωρίζουν τήν άπάντηση, πώς μόνον αυτοί μπορούν να τήν εφεύρουν, πώς αυτοί οί ίδιοι έχουν όλες τίς δυνατότητες και τίς ικανότητες για να όργανώσουν τήν κοινωνία. Πρέπει να καταδείξουμε όλους τούς παραλογισμούς και τίς ψευδαισθήσεις στίς όποιες στηρίζονται όλες οί δικαιολογήσεις του σημερινού συστήματος και κάθε ιεραρχικού-γραφειοκρατικού συστήματος. Πρέπει να καταστρέψουμε τήν ιδέα ότι τό σύστημα είναι πανίσχυρο και γνωρίζει τά πάντα, και τήν έπίμονη αυταπάτη ότι εκείνοι πού κυβερνούν «ξέρουν» και «είναι ικανοί» -τή στιγμή πού καθημερινά άποδεικνύεται ή *όργανική ήλιθιότητά* τους, αυτό πού άποκάλεσα *έδώ* και πολύν καιρό *λειτουργική ήλιθιότητα* (όπως λέμε: λειτουργικό διαμέρισμα). Πρέπει επίσης να καταδείξουμε ότι δέν υπάρχει κανένας θεσμός-θαύμα, ότι κάθε θεσμός άντλεί τήν αξία του άπ' αυτό πού τόν κάνουν οί άνθρωποι -άλλά ότι υπάρχουν θεσμοί «άντι-θαύμα». Για παράδειγμα, κάθε σταθερή, άκαμπτη, παγιωμένη, χωρισμένη μορφή πολιτικής έκπροσώπησης κατανατά άναπόφευκτα μιά μορφή πολιτικής άλλοτρίωσης γιατί ή έξουσία περνά από τούς έκπροσωπούμενους στους έκπροσώπους. Ή μορφή τής επανάστασης και τής μετεπαναστατικής κοινωνίας δέν είναι μιά παγιωμένη και άμετάβλητη

όργάνωση ή θεσμός αλλά μιά *δραστηριότητα* αυτοόργάνωσης, αυτοθέσμησης.

Έξέγερση ή αυτοθέσμηση

Όλιβιέ Μονζέν: Άκούγοντάς σε έχω τήν έντύπωση πώς ό όρος «έξέγερση» θά ήταν περισσότερο διαφωτιστικός από τόν όρο «επανάσταση». Δέν καταλήξατε σιγά σιγά να άντικαταστήσετε τόν όρο «επανάσταση» μέ τόν όρο «έξέγερση»; Μιά κοινωνία πού αυτοθεσμίζεται διαρκώς δέν είναι μιά κοινωνία πού διαρκώς έξεγείρεται;

Κορηήλιος Καστοριάδης: Άπορρίπτω κατηγορηματικά τήν ιδέα ότι δέν θά μπορούσε να υπάρξει τίποτε άλλο από μιά σειρά έξεγέρσεις. Ύπήρξαν βέβαια και θά υπάρξουν ακόμα ένα σωρό έξεγέρσεις αλλά υπήρξε και μιά σειρά επαναστάσεις στή σύγχρονη εποχή: '89, '48, ή Κομμούνα, 1917, 1919, 1936-37, 1956 κλπ. Δέν βλέπω στό όνομα τίνος πράγματος θά πρεπε να τίς άγνοήσουμε. Ύπάρχουν στιγμές πού ή μάζα των ανθρώπων όχι μόνον «έξεγείρεται» έναντίον τής παλιάς τάξης πραγμάτων αλλά θέλει και να τροποποιήσει τούς κοινωνικούς θεσμούς από πάνω ως κάτω («from top to bottom» λένε τά κείμενα των άγγλων εργατών των άρχών του 19ου αιώνα). Πρόκειται για επαναστάσεις γιατί οί άνθρωποι κινούνται από μιά *συνολική* βούληση και βλέψη. Αυτή τή συνολική βλέψη δέν μπορούμε να τήν άγνοήσουμε χωρίς να πέσουμε στην άσυναρτησία.

Ό «επανάστατισμός», όπως και ό ρεφορμισμός, είναι είτε όλοκληρωτικά άσυνάρτητος είτε μιά κρυφή κακοπιστία. Κανένας πολιτικός, κανένας άνθρωπος πού σκέφτεται και θέλει να κάνει κάτι σχετικά μέ τήν κοινωνία δέν μπορεί να προτείνει ή να πάρει μιά θέση χωρίς να άναρωτηθεί τί συνέπειες μπορεί να έχει αυτή ή θέση στά άλλα μέρη του συστήματος. Άς πάρουμε έναν συντηρητικό πολιτικό. Άκόμα και τό περισσότερο έπιμέρους μέτρο πού παίρνει δέν μπορεί να τό πάρει χωρίς να άναρωτηθεί: άν πράξω έτσι σ' αυτό τό ιδιαίτερο σημείο, τί θά συμβεί άλλου; Άν δέν σκεφτεί κάπως έτσι ή άν δώσει μιά λαθεμένη άπάντηση, δέν βοηθάει τή συντήρηση αλλά τήν καταρράκωση του συστήματος (κι αυτό άκριβώς συμβαίνει, όπως προσπάθησα να άποδείξω, σχεδόν άναγκαστικά στόν σύγχρονο γραφειοκρατικό καπιταλισμό). Τό ίδιο ισχύει και για έναν ρεφορμιστή πολιτικό: άν θέλει να κάνει κάποιες «σοβαρές» μεταρρυθμίσεις, πρέπει να έχουν συνοχή μεταξύ τους και μέ ό,τι δέν έχει «μεταρρυθμιστεί» (άν θέλετε να πάρετε μιά καλή εικόνα του άντιθέτου, δείτε τόν Άλλέντε). Ή κοινωνία *είναι* όλότητα, και αυτή ή όλότητα τιμωρεί εκείνους πού δέν θέλουν να τή βλέπουν ως όλότητα.

Τό ίδιο ισχύει και για τόν «έξεγεγμένο», είτε είναι άσυνάρτητος είτε είναι ένας επαναστάτης πού άρνεϊται να τό όμολογήσει, δηλαδή

πού τρέφει την κρυφή έλπίδα πώς μιά μέρα όλες αυτές οι έξεγέρσεις θά καταφέρουν κάπου νά άθροιστούν, νά συσσωρευτούν σ' έναν κοινωνικό μετασχηματισμό.

Ής προχωρήσουμε περισσότερο, γιατί ό «έπαναστατισμός» φαίνεται σήμερα νά κερδίζει έδαφος μεταξύ πολύ σεβαστών και κοντινών μας ανθρώπων. Ποιό είναι τό φιλοσοφικό του «θέμελιο»; Είναι μιά θέση για τήν ουσία του κοινωνικού. Ό πιό κοντινός σέ μās πατέρας αυτής τής θέσης είναι ό Μερλό-Ποντί, πού έγραφε στίς *Περιπέτειες τής διαλεκτικής*: ό μαρξισμός κάνει τό λάθος νά καταλογίζει τήν ξένωση στό περιεχόμενο τής ιστορίας ενώ ή ξένωση ανήκει στή δομή τής ιστορίας (παραθέτω από μνήμης). Συνεπώς, θέση: κάθε κοινωνία είναι ουσιαστικά ξενωμένη, ή ξένωση όφείλεται στήν ουσία του κοινωνικού. (Άμεση συνέπεια: ή ιδέα μās μή ξενωμένης κοινωνίας είναι παραλογισμός.) Συζήτησα διεξοδικά, άν και έμμεσα, αυτή τή θέση στή *Φαντασιακή θέσμιση...* (κεφάλαιο 2). Θά σταματήσω εδώ σέ δύο μόνο σημεία:

Πρώτα πρώτα, τί έννοούμε λέγοντας «ξένωση»; Δέν μās τό ξεκαθαρίζει καθόλου μιά άλλη διατύπωση του Μερλό-Ποντί: «Υπάρχει κάτι σάν κακοδαιμονία στή συνύπαρξη τών πολλών.» Ήπειδή όμως, πέρα από τά φαντάσματα μās έγωλογικής φιλοσοφίας (κι εδώ ό Μερλό-Ποντί φαίνεται νά είναι αιχμάλωτός της), *δέν υπάρχει* άλλη ύπαρξη πέρα από τή συνύπαρξη τών πολλών, ή φράση ισοδυναμεί μέ: υπάρχει κάτι σάν κακοδαιμονία στήν ύπαρξη, τελεία και παύλα. Ής σημειώσουμε εδώ τή σχέση τής σκέψης του Μερλό-Ποντί σ' αυτό τό σημείο (μιά σχέση φαινομενικά περιεργή αλλά στήν πραγματικότητα άναγκαία: ή συσκότιση του κοινωνικοϊστορικού είναι *συνθήκη δυνατότητας* τής κληρονομημένης σκέψης). Για τόν Μερλό-Ποντί, ή ιδέα κατά τήν όποία υποτίθεται πώς «είμαι φυλακισμένος μέσα στό κορμί μου», πώς σωματική ύπαρξη είναι συνώνυμη μέ τή σκλαβιά και τήν ξένωση, είναι παράλογη: τό σώμα μου δέν μέ «περιορίζει», είναι άνοιγμα και πρόσβαση στον κόσμο. Κι αυτό είναι ολοφάνερο. Νά όμως πού είμαι ένα κοινωνικοϊστορικό όν *όπως άκριβώς* είμαι και «σωματικό» όν: ή κοινωνική και ιστορική διάσταση του είναι μου δέν είναι ένας «περιορισμός», είναι τό ίδιο τό έδαφός μου – μέ άφετηρία τό όποιο μπορεί ή δέν μπορεί νά εμφανιστούν «περιορισμοί». Ή ύπαρξη «πολλών» άλλων, και ενός άπειρου αριθμού άλλων, καθώς και του θεσμού μέσα στον όποιο και μέσω του όποιου μπορούν, όπως κι εγώ, νά είναι δέν άποτελεί «κακοδαιμονία» είναι ή βάση από τήν όποια φτιάχτηκα κι εγώ ό ίδιος και ύπάρχω. Άλλά αυτό ό Μερλό-Ποντί τό βλέπει (είναι ολοφάνερο όσον άφορά τή γλώσσα αλλά όχι μόνο σ' αυτή τήν περίπτωση) *και ταυτόχρονα* δέν μπορεί ή δέν θέλει νά τό δει στίς έσχατες συνέπειές του, και ιδιαίτερα όσον άφορά τήν πολιτική (όπως βλέπει ότι τό νά κάνεις, ένα παιδί ή ένα έπάγγελμα,

δέν έχει καμιά σχέση μέ τήν άπόλυτη γνώση χωρίς ωστόσο νά είναι μιά τυφλή δραστηριότητα –και τήν ίδια στιγμή έξακολουθεί νά υποτάσσει σιωπηρά τήν έπαναστατική πολιτική στήν άπαίτηση για μιά άπόλυτη γνώση).

Ήπειτα, ή ξένωση, άν ανήκει στή *δομή* τής ιστορίας, δέν μπορεί νά είναι περισσότερη ή λιγότερη. Γιατί τότε μέ βάση τί, και μέσω τίνος, θά μπορούσε κανείς νά *προτιμά* τήν τάδε μορφή κοινωνίας από τή δείνα;

Πόλ Τιμό: Τό βιβλίο σας μās δίνει τήν έντύπωση ότι μιλάτε σέ δύο επίπεδα. Σ' ένα όντολογικό επίπεδο, όπου θέλετε νά δείξετε πώς ό άνθρωπος κάνει τήν ιστορία του και, ειδικότερα, πώς είναι ικανός νά δημιουργεί τό νέο, λέτε πώς άκόμα και ή σκέψη ότι ό άνθρωπος δημιουργεί ό ίδιος κάτι καινούριο μέσα στήν ιστορία είναι και αυτή ή ίδια μιά καινούρια ιδέα. Όλα αυτά θά μπορούσε κάλλιστα νά τά διαβάσει κανείς μέσα σέ ένα μη έπαναστατικό πλαίσιο –είναι ή άπλή δήλωση ότι κάτι συμβαίνει. Άλλα όμως μέρη του βιβλίου σας άφορούν όχι πιά τήν ανθρώπινη ιστορία γενικά αλλά τήν έξαιρετικά ιδιαίτερη συγκυρία στήν όποία ζούμε: υποτίθεται ότι θρυσκόμαστε στίς παρυφές τής μοναδικής και μόνης επανάστασης τής ιστορίας τής άνθρωπότητας, δηλαδή τής επανάστασης αυτοθέσμισης τής κοινωνίας, τής άπαλλαγής από τά μεταφυσικά, παραδοσιακά, θεσμικά δεσμά μέ τά όποια έζησαν οι κοινωνίες. Υποτίθεται ότι θρυσκόμαστε σέ ένα άπόλυτα νευραλγικό σημείο τής ιστορίας, στή λήξη μās προθεσμίας.

Κορηήλιος Καστοριάδης: Λήξη προθεσμίας δέν είναι ή κατάλληλη λέξη. Υπάρχει μιά ιστορική, και όχι άχρονη, άπαίτηση.

Πόλ Τιμό: Αυτή όμως ή άρθρωση μεταξύ τής ιστορικής σκέψης σας και του όντολογικού συλλογισμού σας γεννά όρισμένες ύποψίες. Συμβαδίζουν υπερβολικά άρμονικά: όχι μόνο μπορούν νά κάνουμε κάτι αλλά έχουμε νά κάνουμε πράξεις χωρίς προηγούμενο. Ή επιθυμία μας και ή κατάσταση μας φαίνεται νά συμφωνούν για άλλη μιά φορά άπόλυτα: ή σύνδεσή τους φαίνεται νά γίνεται λίγο σάν από θαύμα. Μās ταιριάζει υπερβολικά, και ίσως ταιριάζει υπερβολικά πολύ σ' εκείνους πού σās διαβάζουν.

Κορηήλιος Καστοριάδης: Άν υπάρχει μιά τέτοια σύνδεση, δέν είναι δικό μου λάθος, δέν τήν έφτιαξα εγώ. Ή αυτό πού λέω είναι έντελώς λάθος όποτε δέν υπάρχει λόγος νά μιλάμε γι' αυτό, ή σ' αυτό πού λέω υπάρχει μιά αλήθεια, κι αυτό σημαίνει: κάτι πού ξεπερνά τήν άπλή άρθρωση του λόγου μου και εγκαθιδρύει μιά κάποια σχέση μεταξύ αυτού του λόγου και αυτού πού είναι. Άλλά αυτό πού είναι

δέν μπορώ να τό φτιάξω έτσι ώστε να ταιριάζει με τό λόγο μου. Δέν κάνω ἐγώ τήν ἱστορία δημιουργία οὔτε χάρη σέ μένα ὑπάρχει ἐδῶ καί δύο αἰῶνες τό ἐπαναστατικό πρόταγμα. Αὐτό πού ὀνομάζεται «ὡς ἐκ θαύματος» δέν εἶναι τυχαίο –παρόλο πού οἱ ὄροι «τυχαίο» καί «μή τυχαίο» δέν ἔχουν ἐδῶ κανένα νόημα. Τή συζήτηση πού κάνουμε αὐτό τό βράδυ, τό 1976, τήν κάνουμε «κατά τύχη» ἢ «ὄχι κατά τύχη»; Ἐπίσης «τύχη» συμβαίνει νά ὑπάρχουμε ἐμεῖς τό 1976· ἀλλά αὐτή ἡ συζήτηση δέν θά μπορούσε νά συμβεῖ τό 1676 –κι αὐτό δηλώνει ἐπίσης τήν ἱστορικότητά μας.

Τί μέ ὀδήγησε σίς ἰδέες πού διατύπωσα στό βιβλίο μου καί ἰδιαίτερα στό νά δῶ τήν ἱστορία ὡς δημιουργία; Κεντρικά, ἄν καί ὄχι ἀποκλειστικά, καί γεγονός ὅτι τό ἐπαναστατικό πρόταγμα, ἐπί ὅπως ἐκδηλώθηκε καί συγκεκριμενοποιήθηκε ἱστορικά ἐδῶ καί δύο αἰῶνες, δέν συμβιβάζεται μέ κανέναν τρόπο μέ τήν ἰδέα τῆς ἱστορίας ὡς καθορισμένης διαδικασίας (κι ἄπ' αὐτή τήν ἀποψη δέν ἔχει καμιά σημασία ἄν αὐτός ὁ «καθορισμός» ὀδηγεῖ στό ἀναπόφευκτο τοῦ κομμουνισμοῦ ἢ στό ἀναπόφευκτο τῆς ξένοσης). Ἦταν ἕνα ἀπόλυτα ζωτικό καί σημερινό ζήτημα –τό ὁποῖο ταυτόχρονα ὀδηγεῖ πέρα ἀπό τό περιορισμένα «σημερινό» καί μέ ἀνάγκασε νά γυρίσω μέχρι τόν *Τιμαῖο* τοῦ Πλάτωνα καί νά πῶ: μέ μιά ἔννοια, τά πάντα ἀρχίζουν μέ μιά ὀρισμένη ἀντίληψη τοῦ χρόνου, τοῦ χρόνου ὡς ἀπλής ἐπανάληψης.

Αὐτό πού ὀνομάζεται σύμπτωση ὡς ἐκ θαύματος ὑπῆρχε κίβλας σάν σπέρμα στήν ἐπαναστατική προβληματική ἐκείνης τῆς ἐποχῆς. Ὅσο παραμένουμε στό θεωρικό πεδίο –ὅπως παραμένει ὁ μαρξισμός καί ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ σ' αὐτό πού ὀνόμασα δεύτερο στοιχεῖο τῆς σκέψης του, τό συντηρητικό-θεωρητικό στοιχεῖο– ἢ ἐπαναστατική πολιτική σκέψη καί βούληση συνθλιθόνται ἀνάμεσα σ' αὐτές τίς δύο ἀπόλυτα ἀντινομικές καί ἀσυμβίβαστες ἰδέες: τήν ἰδέα ἐνός καθορισμοῦ τῆς ἱστορίας καί τῆς κοινωνίας, καί τήν ἰδέα μιᾶς ἐπανάστασης πού δημιουργεῖ νέες μορφές κοινωνικῆς ζωῆς. Αὐτή τήν ἀντινομία ἐπρεπε νά τή συντηρήσουμε. Συντηρήσαντάς τιν ὁμοίως, ὀδηγοῦμαστε στή σύλληψη τῆς ἱστορίας ὡς δημιουργίας –μιά ἰδέα πού, ἀπό τή στιγμή πού τή διατυπώνουμε, φαίνεται πόσο προφανῆς εἶναι, σχεδόν τετριμμένη. Ἐτσι φτάνουμε νά ἀναρωτηθοῦμε γιατί κάτι τό τόσο ἐκπληκτικά προφανές δέν τό εἶχαν «δεῖ» προηγουμένως; Αὐτή εἶναι ἡ ἄλλη ὄψη τῆς ἐρώτησης πού μοῦ κάνατε, καί εἶναι ἡ ἴδια ἐρώτηση. Εἶναι ἐπίσης, μέ μιά ἔννοια, ἡ ἴδια ἀπάντηση: ἡ θεώρηση τῆς ἱστορίας ὡς καθορισμένης ἐπανάληψης συνδέεται ἄρρηκτα καί βαθύτατα μέ τίς ἀναγκαιότητες τῆς θέσμισης τῆς κοινωνίας ἐπί ὅπως ὑπῆρξε μέχρι σήμερα: ἢ «σταθερότητα» αὐτῆς τῆς θέσμισης, μέ τή βαθύτερη ἔννοια τοῦ ὄρου, «ἀπλάτως» σχεδόν νά μήν μπορούμε νά δοῦμε τήν ἱστορία ὡς οὐσιαστική δημιουργία. Τό «ἐκπληκτικό», ἄν θέλετε, βρίσκεται στήν

ἱστορική ἀνάδυση τοῦ ἐπαναστατικοῦ προτάγματος –ὄχι ὁμοίως στό ὅτι ἡ ἀνάπτυξη αὐτοῦ τοῦ προτάγματος μᾶς ὀδηγεῖ ἐπιτέλους νά διακρίνουμε στήν ἰδέα τοῦ («τεχνικοῦ», ὑπερβατικοῦ, λογικοῦ ἢ ὅπως ἄλλοιως θέλετε) καθορισμοῦ τῆς ἱστορίας ἕνα οὐσιώδες συστατικό τῆς θέσμισης τῆς ἐτερόνομης κοινωνίας, στήν καταστροφή τῆς ὁποίας ἀποβλέπει αὐτό τό πρόταγμα.

Ἴσως ὁμοίως σ' αὐτόν τόν ὄρο τῆς «ὡς ἐκ θαύματος σύμπτωσης» οἷς ὀδήγησε μιά παρεξήγηση πάνω στή λέξη «δημιουργία», τήν ὁποία θά ἤθελα ὀπωσδήποτε νά ξεδιαλύνω. Κάτω ἀπό τήν πένα μου αὐτή ἡ λέξη δέν ἔχει ἴχνη ἀξίας. Μιά δημιουργία δέν εἶναι κατ' ἀνάγκη «καλή». Τό Γκουλάγκ εἶναι μιά μεγαλειώδης δημιουργία· ὅπως λέγεται, ἐπρεπε νά τό φτιάξουν, ἐπρεπε νά τό ἐφεύρουν.

Ἐξίσου, σ' ἕνα ἄλλο ἐπίπεδο, τό ψυχωσικό παραλήρημα εἶναι μιά δημιουργία –καί δέν ὑπάρχει λόγος οὔτε νά τήν ἐξυμνοῦμε οὔτε νά ἐγκωμιάζουμε τούς σχιζοφρενεῖς. Οἱ κοινωνίες Μουντουγκουμόρ, Κουακιούτλ, Μπορόρο κλπ. εἶναι ὅλες ἱστορικές δημιουργίες, χωρίς αὐτό νά σημαίνει ὅτι εἶναι ἀνώτερες ἢ κατώτερες ἀπό τήν Ἰνδική, τήν Κινέζικη, τήν Ἀσσυριακή, τήν Ἀθηναϊκή ἢ τή Γαλλική κοινωνία. Καί ἀκριβῶς ἐπειδή ὅλες αὐτές οἱ κοινωνικές μορφές εἶναι, ὅλες ἐξίσου, δημιουργίες –τόσο ἡ αὐτόνομη κοινωνία ὅσο καί τό Ἄουσβιτς– μᾶς κατατρέπει τό ἀδυσώπητο ζήτημα τοῦ δικοῦ μας πράττειν ὡς ὑπεύθυνων πολιτικῶν ὑποκειμένων. Ἐπί τῆς στιγμῆς πού εἶπαμε πῶς ἡ ἱστορία δέν εἶναι προκαθορισμένη, πῶς εἶναι πεδίο τῆς δημιουργίας, ἀπ' αὐτή τή στιγμή ἀναδύεται πλήρως γιά μᾶς τό ζήτημα νά γνωρίσουμε ποιά δημιουργία θέλουμε, πρὸς τά πού θέλουμε νά προσανατολίσουμε αὐτή τή δημιουργία. Ἐμεῖς, ἀκριβῶς ἐπειδή εἶμαστε ἀναπόσπαστα στοιχεῖα τῆς κοινωνίας στήν ὁποία ζοῦμε, ἔχουμε ἢ ζητᾶμε τό δικαίωμα καί τήν ὑποχρέωση νά μιλάμε καί νά ἐπιλέγουμε. Γιατί αὐτό πού λέμε δέν εἶναι ψυχωσικό παραλήρημα ἢ προσωπική φαντασίωση; Ἐπειδή συναντιέται μέ ἕνα πλῆθος ἄλλες δράσεις καί ἄλλους λόγους στήν κοινωνία. Εἶναι ἱστορικά θεμελιωμένο – πράγμα πού δέν σημαίνει ὑποταγμένο: ἔχουμε τή δυνατότητα νά εἶμαστε ἢ νά μήν εἶμαστε ἐπαναστάτες καί, στήν περίπτωση πού εἶμαστε, νά λέμε π.χ., ἄν τό πιστεύουμε, πῶς ἐπιδοκιμάζουμε ἢ ἀποδοκιμάζουμε κάτι πού γίνεται σέ μιά ἐπανάσταση.

Τό ἄλλο τῆς ρατῖο

Πόλ Τιμπό: Γιά νά ξαναδοῦμε, μέ μιά ἄλλη μορφή, τήν ἐρώτηση τοῦ Ὀλιβιέ Μονζέν σχετικά μέ τό κράτος: Ἡ φανταστική θέσμιση... εἶναι γεμάτη ἀπό τό συναίσθημα τοῦ ὄριου, καί ἰδιαίτερα τοῦ ὄριου ἐκείνου πού μπορούμε νά γνωρίσουμε σέ σχέση μέ αὐτό πού ὑπάρχει. Τό περιεργό ὁμοίως εἶναι ὅτι, παρ' ὅλ' αὐτά, τό βιβλίο παραμένει ἕνα βαθύτατα ρασιοναλιστικό βιβλίο, μέ τήν ἔννοια ὅτι τό κοινωνικό ἢ

άτομικό σκοτεινό δέν φαίνεται να έχει θέση σ' αυτό. Όσο, πάντοτε οί άνθρωποι ξεσπλίζονταν μέ ένα είδος παράστασης του «σκοτεινού πυρήνα» πού υπάρχει μέσα τους, του μυστηρίου πού είναι οί ίδιοι γιά τόν έαυτό τους, άτομικά καί συλλογικά. Έχω τήν έντύπωση –κι έδω άναφέρομαι σ' αυτό πού συχνά έχει πεί ο Λεφόρ– πώς, άν ύποστηρίζετε τή δυνατότητα έξάλειψης του κράτους, άν ύποστηρίζετε πώς μπορούμε να κατανοήσουμε τόν έαυτό μας καί να αυτοδημιουργούμαστε, αυτό συμβαίνει έπειδή γιά μάς δέν υπάρχουν δικαιοματικά ούτε μύθοι ούτε θεσμοί άνάμεσα σέ μάς καί στόν έαυτό μας.

Κορνήλιος Καστοριάδης: Νομίζω πώς δέν είναι καθόλου σωστό να λέμε ότι αυτό πού ονομάζετε «σκοτεινό» δέν έχει καμιά θέση σ' όσα σκέφτομαι –άντίθετα, έχει πάρα πολύ μεγάλη θέση, είναι μέ μιά έννοια ή βάση των πάντων. Η έκφραση «θέση του σκοτεινού» μου φαίνεται έντελώς άδόκιμη. Τό σκοτεινό δέν θά ήταν πιά σκοτεινό άν μπορούσαμε να τό περιγράψουμε καί να του δώσουμε μιά θέση. Τώρα ύποθέτω πώς αυτό πού έχετε να αντιπαραθέσετε στό σκοτεινό είναι μάλλον ένα φώς τής ratio...

Πόλ Τιμπό: Γράψατε ένα βιβλίο γιά τά όρια τής ratio.

Κορνήλιος Καστοριάδης: Δέν είναι άπλως ένα βιβλίο γιά τά όρια τής ratio, είναι ένα βιβλίο πού προσπαθεί να ύποδείξει, να καταδείξει τό άλλο τής ratio καί να μιλήσει γι' αυτό όσο περισσότερο γίνεται χωρίς να περιπέσει σέ άπλή άσυναρτησία. Προσπαθώ να τό κάνω στό πεδίο του κοινωνικοϊστορικού όπως καί στό πεδίο τής ψυχής –όπως θυμίζω ότι προσπαθούν να τό κάνουν στό πεδίο τής φύσης οί, έλάχιστοι είναι άλήθεια, σύγχρονοι έπιστήμονες πού επιχειρούν να κατανοήσουν άληθινά όσα κάνει ή έπιστήμη, όσα ξέρει καί όσα δέν γνωρίζει. Έλεγα λοιπόν γιά τήν πάρα πολύ μεγάλη θέση του σκοτεινού γιάτί τελικά δέν υπάρχει σκέτο «φώς τής ratio», διότι τό σκοτεινό διαπερνά τήν ίδια τή ratio έπειδή καί ή ίδια ή ratio είναι «σκοτεινή» (όσον άφορά τίς «καταβολές» τής, τό γιάτί τής καί τό γιά ποιόν τής, τό πώς τής, τή σχέση τής μέ δ,τι δέν είναι ratio).

Η ratio δέν εμφανίζεται σαν μή σκοτεινή παρά μόνον έφόσον άρκούμαστε να τή «χρησιμοποιούμε» χωρίς να άναρωτιόμαστε σχετικά μ' αυτήν. Καί οί σχέσεις μεταξύ τής ratio καί του άλλου τής ratio είναι τρομακτικά σκοτεινές. Γιά παράδειγμα: δέν μπορούμε ποτέ να σκεφτούμε χωρίς τή συνολιστική-ταυτιστική λογική. Αυτή ή λογική είναι μιά κοινωνικοϊστορική δημιουργία. Καί τήν ίδια στιγμή έχει μιά σχέση μέ όρισμένες πλευρές αυτού πού είναι –σχέση τήν όποια ονομάζω έρση, χρησιμοποιώντας έναν όρο του Φρόιντ– καί είναι ριζικά έτερογενής μέ αυτό πού είναι πέρα από αυτές τίς πλευρές, αυ-

τό πού ονομάζω μάγμα. Αυτός ο όρος θέλει να καταδείξει τόν «τρόπο όργάνωσης», άν μπορώ να πώ, αυτού πού είναι, πού παρουσιάζεται σαν *αιώνιος ρασιοναλιστικός* χωρίς όμως να είναι *έσωτερικά ρασιοναλιστικός*. Καί τό ότι είναι αιώνιος όρθολογικοποιήσιμος άφήνει άκόμα άνοιχτό τό ζήτημα να γνωρίσουμε άν αυτό συμβαίνει μέ γόνιμο τρόπο ή μέ τρόπο τυπικό καί κενό άπλως –όπως συμβαίνει π.χ. μέ τίς ύποτιθέμενες «άνθρώπινες» έπιστήμες.

Να αλλάξουμε τή σχέση μεταξύ του συνειδητού καί του άσυνειδήτου

Πόλ Τιμπό: Θά ήθελα να συγκεκριμενοποιήσω τό πεδίο τής έρώτησης: πώς είναι δυνατή ή αυτοθέσμιση άν ή άνθρωπότητα είναι άπλως σκοτεινή ως προς τόν έαυτό τής; Έδω βλέπω μιά παραφωνία καί άναρωτιέμαι μήπως ή διαιώνιση του κράτους συνδέεται μέ αυτό τό ρήγμα πού υπάρχει άνάμεσα σ' έμάς καί στή δράση μας.

Κορνήλιος Καστοριάδης: Άς αρχίσουμε από ένα «παράδειγμα». Η ψυχή είναι ουσιαστικά άνορθολογική. Είναι ριζική φαντασία. Στο άτομο, τό «όρθολογικό» είναι τό άποτέλεσμα τής κοινωνικής συναρμολόγησής του, μέ βάση τήν κοινωνική θέσμιση τής γλώσσας, τής λογικής, τής πραγματικότητας κλπ. καί τής έπιβολής τους στό άτομο. Αυτό δέβεται συνεπάγεται πώς αυτή ή κοινωνική συναρμολόγηση του άτόμου βρίσκει πάντα κάποια έρση κάπου μέσα στην ψυχή. Άλλά προς τό παρόν δέν μάς ενδιαφέρει τόσο αυτό. Σε τί μπορώ λοιπόν να άποβλέπω στή ζωή μου σχετικά μ' αυτό τό σκοτεινό δάθος πού μέ μιά έννοια είμαι κατά πρώτιστο λόγο; Η πάλι, τί μπορούμε να άποβλέπουμε στην ψυχανάλυση ενός άτόμου; Όχι δέβεται στην έξάλειψη αυτού του σκοτεινού δάθους, του άσυνειδήτου μου ή του άσυνειδήτου σου –γιάτί αυτή ή έπιχείρηση θά ήταν δολοφονική άν δέν ήταν άδύνατη. Μπορούμε να άποβλέπουμε στην εγκαθίδρυση *μιάς άλλης σχέσης* μεταξύ του συνειδητού καί του άσυνειδήτου (πού μεταξύ άλλων συνεπάγεται, όπως τό έγγραφο από τά 1949, όχι μόνον ότι «όπου ήταν αυτό, όφείλω να γίνω» αλλά καί ότι «όπου είμαι, αυτό όφείλει να άναδυθεί»). Τό όλο ζήτημα είναι να μάθουμε άν τό άτομο μπόρεσε, χάρη σέ μιά ευτυχή σύμπτωση ή χάρη στόν τύπο κοινωνίας όπου ζούσε, να εγκαθιδρύσει μιά τέτοια σχέση, ή άν κατάφερε να μετασχηματίσει αυτή τή σχέση μέ τρόπον ώστε να μην παίρνει τίς φαντασιώσεις του γιά πραγματικότητα, ώστε να είναι όσο περισσότερο γίνεται διαυγές στην έπιθυμία του, να άποδέχεται πώς είναι θνητό, να άναζητά τό άληθινό δ,τι κι άν του στοιχίσει κλπ. Άντίθετα από τήν άπάτη πού σήμερα κυριαρχεί, ύποστηρίζω από πολύν καιρό πώς υπάρχει μιά *ποιοτική διαφορά* –καί όχι μόνο διαφορά βαθμού– άνάμεσα σέ ένα άτομο πού έχει καθοριστεί μ' αυτόν τόν τρόπο καί σ' ένα ψυχωσικό άτομο ή ένα άτομο τόσο βαριά νευρωσικό-πού να μπορούμε να

τό χαρακτηρίσουμε ξενωμένο, όχι με τή γενική κοινωνιολογική έννοια αλλά με τήν έννοια ότι έχει τόσο πολύ ξενωθεί «άπο» τόν ίδιο του τόν έαυτό αυτό τό ίδιο. Ή ψυχανάλυση είναι είτε μιά άπάτη είτε αποβλέπει άκριβώς σ' αυτόν τό σκοπό, σέ έναν τέτοιο μετασηματισμό αυτής τής σχέσης.

Έδώ δέν έχουμε νά κάνουμε παρά μέ μιά άναλογία, αλλά γιά μένα είναι σημαντική και βαθιά. Στο επίπεδο τής κοινωνίας θά ήταν έπίσης δολοφονικό, άν δέν ήταν άδύνατο, νά θέλει κανείς τήν έξάλειψη τού σκοτεινού βάθους, πού είναι ή πηγή όλόκληρης τής ζωής και τής κοινωνικοϊστορικής δημιουργίας, αυτού πού όνομάζω «φαντασιακό» μέ τήν ευρύτερη έννοια τού όρου. Συνεπώς θά ήταν δολοφονικό, άν δέν ήταν άδύνατο, νά αποβλέπει κανείς σέ μιά ύποτιθέμενη «διαφάνεια» τής κοινωνίας ως πρός τόν έαυτό της, πράγμα πού είναι παραλογισμός. Ήστούσο, άπ' όλ' αυτά δέν βγαίνει τό συμπέρασμα ότι είναι άδύνατον νά εγκαθιδρύσουμε μιά *άλλη σχέση* μεταξύ τής κοινωνίας και τών θεσμών της, μιά σχέση πού δέν θά είναι πιά σχέση *ύποδούλωσης* τής κοινωνίας στους θεσμούς της, μιά σχέση στην όποία ή κοινωνία ξέρει πώς οί θεσμοί της δέν έχουν τίποτα τό ιερό, κανένα θεμέλιο πού νά υπερβαίνει τήν ίδια τήν κοινωνία, ότι είναι δική της δημιουργία, ότι μπορεί νά τούς άναθεωρεί και νά τούς μετασηματίζει. Αυτό δέν σημαίνει, ούτε άπαιτεί, νά έχει ή κοινωνία μιά άπόλυτη γνώση τού θεσμού και, ακόμα λιγότερο, τού έαυτού της σέ όλο του τό βάθος.

Πόλ Τιμπό: Μεταξύ τής κοινωνίας και τών θεσμών της δέν υπάρχει σχέση εργαλείων. Ή κοινωνία επενδύει στους θεσμούς της, τούς αγαπά ή τούς σιχάινεται.

Κορηήλιος Καστοριάδης: Όύτε όμως ή σχέση μου μέ τό συνειδητό έγώ μου ή μέ τό άσυνειδητό μου είναι μιά σχέση εργαλείων.

Πόλ Τιμπό: Τί είναι λοιπόν μιά κοινωνία πού γνωρίζει πώς οί θεσμοί της είναι προσωρινοί; Είναι δυνατόν εκείνοι πού θεσπίζουν τούς θεσμούς και τούς υπερασπίζονται νά τούς σκέφτονται σάν προσωρινούς; Αυτή ή προσκόλλησή τής κοινωνίας στους θεσμούς της δέν έμποδίζει μιά λειτουργία, τή λειτουργία τής καθαρής έλευθερίας;

Κορηήλιος Καστοριάδης: Μά ποτέ δέν μέ άπασχόλησε ή «καθαρή έλευθερία» ούτε στο πεδίο τής κοινωνίας ούτε στο πεδίο τού άτομου.

Άς πάρουμε ένα άλλο παράδειγμα. Τί είναι μιά σχετικά έλεύθερη ή άνοιχτή, όπως τήν όνόμασαν, σκέψη; Είναι ή «καθαρή έλευθερία» τής διερώτησης; Μά ή καθαρή έλευθερία τής διερώτησης δέν είναι πιά σκέψη, δέν είναι τίποτε άπολύτως. Κάθε φορά πού ξεκινά μιά διερώτηση, πού άμφισβητώ κάτι, προϋποθέτω (έστω και πρός στιγ-

μήν) πώς υπάρχουν πράγματα πού αυτή τή στιγμή δέν είναι άμφισβητήσιμα. Δέν μπορώ κάθε στιγμή νά άμφισβητώ τά πάντα. Τελικά, όπως θά 'λεγε και ό προπροπάππος μου –περισσότερο γνωστός ως Πλάτων– άν άμφισβητώ τά πάντα, ακόμα και τό νόημα τών λέξεων μέ τίς όποιες άμφισβητώ τά πάντα, δέν άμφισβητώ πιά τίποτα και δέν υπάρχει πιά τίποτα. Ή σκέψη προχωρά στή διερώτηση όντας κάθε φορά ύποχρεωμένη νά διατηρεί προσωρινά έναν κάποιο αριθμό πραγμάτων πού έπιφυλάσσεται νά άμφισβητήσει σέ μιά δεύτερη κίνηση. Έλεύθερη ή άνοιχτή σκέψη είναι εκείνη πού βρίσκεται σ' αυτή τήν κίνηση. Δέν είναι μιά καθαρή έλευθερία, μιά άστραπή πού σκίζει τό κενό, ένα φώς πού διαδίδεται μέσω τού αίθέρα. Είναι μιά πορεία πού κάθε φορά όφείλει νά στηρίζεται σέ κάτι, νά έχει άναφορές τόσο σέ ό,τι δέν είναι ή ίδια όσο και στά προηγούμενα «άποτελέσματά» της –πού μπορεί όμως νά έπιστρέψει ξανά και ξανά στον έαυτό της, νά τόν κοιτάζει, νά άμφισβητεί τά δεδομένα της κλπ. Και όλα αυτά δέν μπορεί νά τά κάνει μιά ύποδουλωμένη σκέψη. Αυτή τήν άλλη σχέση, αυτή τήν κίνηση πρέπει νά δούμε σ' αυτό πού όνομάζω ρητή αυτοθέσμιση τής κοινωνίας: δέν είναι ούτε μιά καθορισμένη και άναλλοίωτη κατάσταση ούτε μιά «καθαρή έλευθερία», ένας άπόλυτος ροϋς από στιγμή σέ στιγμή, αλλά μιά συνεχής διαδικασία αυτοοργάνωσης και αυτοθέσμησης, ή δυνατότητα και ή ικανότητα άμφισβήτησης τών θεσμισμένων θεσμών και σημασιών, ή δυνατότητα και ή ικανότητα μετασηματισμού τους και δράσης μέ άφετηρία αυτό πού είναι ήδη εκεί και μέσω αυτού πού είναι ήδη εκεί αλλά χωρίς ύποδούλωση σ' αυτό πού είναι ήδη εκεί.

Ή καταπίεση δέν ανήκει στή δομή τής ιστορίας

Όσον άφορά τόν Λεφόρ και τήν αντίληψή του γιά τό ρόλο τού κράτους, ή διάσταση τών δεδομένων είναι τόσο μεγάλη ώστε δέν μπορούμε νά άναφερθούμε σ' αυτήν εκτενώς. Έδώ θά κάνω δύο μόνο παρατηρήσεις.

Γιά τόν Λεφόρ, όπως τουλάχιστον τόν καταλαβαίνω, ή κοινωνία μπορεί νά θεσμοστεί μόνο διαιρούμενη και ταυτόχρονα «άπαντώντας» σ' αυτήν τή διαίρεση (πράγμα πού έπίσης σημαίνει καλύπτοντάς την) μέ τήν εγκαθίδρυση τού κράτους ή τής *χωρισμένης* από τήν κοινωνία «πολιτικής έξουσίας», πού επιβεβαιώνει μέ τή σειρά της και «ξαναπραγματώνει» τή διαίρεση ενώ ταυτόχρονα παρουσιάζεται σάν ή έξάλειψή της. Αυτή όμως είναι, πρώτα πρώτα, μιά εξαιρετικά μερική θεώρηση τής κοινωνίας, μιά θεώρηση πού συμβαδίζει μέ μιά υπερβάλλουσα διστορική διάγκωση τού «πολιτικού». Ή κοινωνία θεσμίζεται θεσμίζοντας ένα μάγμα φαντασιακών σημασιών (πού ξεπερνούν κατά πολύ τό «πολιτικό»: άφορούν τόν κόσμο, τά φύλα, τούς σκοπούς τής ανθρωπότητας κλπ.), κι αυτές τήν κρατούν σέ ένα

σύνολο, «δίνουν ζωή» στους συγκεκριμένους θεσμούς και «ένσαρκώνονται» σ' αυτούς, συμπεριλαμβανομένων και των πολιτικών θεσμών.

Κατά δεύτερο λόγο, σ' αυτό τό πλαίσιο υπάρχει μία ανεπίτρεπτη και μοιραία ασάφεια στον όρο «διαίρεση». Μία αρχαϊκή φυλή χωρίς κράτος ούτε καθαυτό «πολιτική εξουσία», αλλά με πατριές ή «μιασικά» κλπ. είναι «διαιρεμένη» όπως τό έννοιε ό Λεφόρ ή όχι; 'Η φανερά ή διάρθρωση κάθε κοινωνίας κατευθύνεται προς μία ανταγωνιστική και ασύμμετρη διαίρεση, συνεπώς προς μία διαίρεση ανάμεσα σε μία χωριστή εξουσία, μέ τήν πλήρη έννοια του όρου, και μία μή εξουσία —δηλαδή μεταξύ καταπιεστών και καταπιεσμένων. Πώς λοιπόν νά αποφύγει κανείς τό συμπέρασμα ότι ή κοινωνία θεομίζεται πάντοτε ως κοινωνία καταπίεσης και μόνον; Όπως συμβαίνει μέ τήν ξένωση στον Μερόλο-Ποντί, έδώ υποτίθεται πώς ή καταπίεση άνήκει στη «δομή» τής ιστορίας. Τό ζήτημα δέν είναι πώς ή καρδιά μας δέν μπορεί νά δεχτεί αυτό τό συμπέρασμα. Τό ζήτημα είναι πώς αυτό τό συμπέρασμα (και αυτά στά όποια στηρίζεται) είναι λογικά αστήρικτο και πραγματικά λάθος. Οί άγριες κοινωνίες, για τίς όποιες μιλά ό Κλάστρ για παράδειγμα ('Η κοινωνία κατά του κράτους), δέν διαίρονται πολιτικά μέ ανταγωνιστικό και ασύμμετρο τρόπο. Θά συμπλήρωνα μάλιστα πώς, αντίθετα άπ' όσα λέει ή μαρξιστική Βίβλος, ή δουλεία δέν είναι καθόλου ουσιώδης για τήν ύπαρξη τής αρχαίας πόλης και πώς συχνά ή αρχαία πόλη θεομίστηκε ως άμεση δημοκρατία, στην όποία ή πολιτική εξουσία δέν ήταν χωρισμένη αλλά έν μέσω, όπως είπαν ό Βερνάν και ό Βιντάλ-Νακέ, και θεομίστηκε έτσι ώστε κανένα άτομο ή ιδιαίτερη ομάδα νά μήν μπορεί νά τήν ιδιοποιείται.

Μία τελευταία παρατήρηση στο σημαντικότερο ίσως σημείο τής επέμβασής σου. Ρωτάς: θά μπορούσαν οί άνθρωποι νά άνέχονται θεσμούς πού θά τους θεωρούσαν «προσωρινούς»; Σ' αυτό τό σημείο έχουμε μία κάποια ιστορική πείρα, και ως προς αυτό θά διέκρινα δύο μεγάλες τάξεις κοινωνιών. Στην πρώτη ό θεσμός δέν μπορεί στο παραμικρό —εκτός ίσως από μερικές δευτερεύουσες λεπτομέρειές του— νά άμφισβητηθεί ρητά. Είναι ή περίπτωση όλων των αρχαϊκών κοινωνιών αλλά και πάμπολλων από τίς «ιστορικές» λεγόμενες κοινωνίες, τίς «άσιατικές» μοναρχίες για παράδειγμα, στίς όποιες ή εξουσία θεωρείται ιερή, ή τήν κλασική εβραϊκή κοινωνία όπου προφανώς ήταν αδύνατο νά μπει θέμα τροποποίησης του Νόμου, ή τίς μεσαιωνικές ευρωπαϊκές κοινωνίες. 'Η δεύτερη τάξη εκπροσωπεί, σε σχέση μέ τήν πρώτη, μία ριζική ιστορική τομή. Για μένα, μέχρι νά αποκτήσουμε πληρέστερες πληροφορίες, αυτή ή τομή έχει αρχικά τό όνομα 'Ελλάδα. Πρόκειται για κοινωνίες πού «ξαφνικά» αρχίζουν νά άμφισβητούν τήν ίδια τους τή θέσμιση, βάζοντας πρακτικά τό έρώτημα «γιατί αυτόν τό νόμο και όχι κάποιον άλλον;», πράγμα πού

έχει ταυτόχρονα προϋπόθεση και συνέπεια ότι ή πηγή του νόμου είμαστε έμεις, ό λαός. 'Ο άθηναικός δήμος ή ή Senatus populusque romanus τίθενται ρητά ως μακρόχρονοι δημιουργοί και μετασχηματιστές του νόμου. Μετά από μία μακρόχρονη έκλειψη, αυτό θά εμφανιστεί ξανά στίς σύγχρονες κοινωνίες μέ τίς «δημοκρατικές» επαναστάσεις πού δηλώνουν ρητά πώς τό κυρίαρχο είναι του λαού και πώς δέν μπορεί νά υπάρξει εξουσία, συμπεριλαμβανομένης προφανώς και τής νομοθετικής, πού νά μήν άπορρέει από τό λαό (τό ότι αυτό γρήγορα κατάντησε φενάκιση, κάλυμμα μίας καινούριας πολιτικής ξένωσης, είναι ένα δεύτερο έρώτημα).

Προφανώς όμως αυτή ή έμπειρία είναι περιορισμένη και άνεπαρκής. Είναι π.χ. ολοφάνερο πώς ή κατηγορία νόμων ή θεσμών πού μπορούσε νά τροποποιήσει ή 'Εκκλησία των 'Αθηνών ήταν έντονα περιορισμένη. Θά ήταν άδιανόητο νά κάνει κάποιος πρόταση νόμου σύμφωνα μέ τήν όποία: στο έξής πατέρας των θεών και των ανθρώπων δέν είναι πιά ό Ζεύς αλλά ό Χ. ('Εδώ είναι άπαραίτητος ένας σχολιασμός τής Λυσιιστράτης και των 'Εκκλησιαζουσών του 'Αριστοφάνη.) 'Εξίσου, στην τρέχουσα ζωή των σύγχρονων «δημοκρατικών» κοινωνιών (όχι όμως και στη διάρκεια των επαναστατικών φάσεων!), τό θεωρητικά άπολύτως εφήμερο του θεσμικού κανόνα παραμένει φυσικά έντελώς περιορισμένο στην πράξη.

Αυτό βέβαια δέν σημαίνει πώς σε ένα σύγχρονο λαϊκό-«δημοκρατικό» κράτος (όπως ή Γαλλία ή ή Σουηδία για παράδειγμα) ή ρίζα τής άποδοχής των ύπαρκτων θεσμών είναι ή παράσταση τής αναγκαίας άκαμψίας τους. Είναι ή ιδέα πώς αυτό πού υπάρχει είναι τό καλύτερο και τό λιγότερο κακό δυνατό, τό πιο λογικό και κυρίως ή ιδέα πώς δέν θά μπορούσαμε νά κάνουμε άλλιώς.

Πιέρ Ροζανθάλόν: Παρ' όλ' αυτά ή έθνική ταυτότητα μένει άκλόνητη.

Κορνήλιος Καστοριάδης: Συμφωνώ άπολύτως. 'Επιτρέψτε μου νά θυμίσω πώς στο πρώτο μέρος τής Φαντασιακής θέσμισης... υπάρχει ένα χωρίο τό όποιο μιλά για τό έθνος ως φαντασιακή σημασία και στο όποιο παρακαλώ τους μαρξιστές συντρόφους νά πουν τί είναι έθνος από μαρξιστική άποψη και πώς έξηγούν τή διαιώνισή του. Πώς συμβαίνει νά σκοτώνονται οί άνθρωποι τό '14, τό '39, τό '76 στο όνομα του έθνους, άψηφώντας τήν όποιαδήποτε «πραγματικότητα» και «ορθολογικότητα»; Νά ένα τεράστιο πρόβλημα.

'Ενα μέρος τής άπάντησης βρίσκεται, κατά τή γνώμη μου, στο ότι ή έπιρροή πού άσκει τό έθνος διατηρείται επειδή αυτή ή θεομισμένη φαντασιακή σημασία εμφανίζεται πάντα σαν ένας έσχατος πόλος ταυτότητας για τά άτομα πού σχηματίζουν μία μετά βίας δομημένη συλλογικότητα: Τί είστε; — Είμαι Γάλλος. Μέ μία έννοια είναι σαν τό

μικρό όνομα, αλλά και κάτι παραπάνω από τό μικρό όνομα γιατί παρουσιάζεται μέ ένα περιεχόμενο, μέ μιά άναφορά σέ μιά (μυθική όπωσδήποτε) «πραγματικότητα». Είναι ταυτόχρονα ένα κενό και ένα πλήρες: ποιό γαλλικό έθνος; Τών άφεντάδων ή τών σκλάβων; Τό έθνος πού έκανε τό '89 ή εκείνο πού ψήφισε τούς δύο Ναπολέοντες; 'Ο Γάλλος πού κατάγεται από έναν σκοτωμένο ή εξόριστο στή Γουιάνα Κομμουνάρο ή εκείνος πού κατάγεται από τό μαρκήσιο του Γκαλιφέ; 'Υπάρχει στόν Προύστ ένα πολύ όμορφο «πολιτικό» χωρίο όπου ό Σαρλούς λέει στόν Μορέλ: «Κάποτε οί πρόγονοί μου τιμούσαν μέ περηφάνια τόν τίτλο του βαλέ της βασιλικής Αύλης.» Και ό δειλός Μορέλ θρίσκει τό κουράγιο νά του άπαντήσει «περήφανα»: «Κάποτε οί δικοί μου πρόγονοι κόβαν τό λαιμό τών δικών σου.»

'Η φαντασιακή σημασία έθνος διαιωνίζεται σαν αυτό τό κενό και πλήρες ταυτόχρονα. Δέν μπορούμε όμως νά παραγνωρίσουμε ότι αυτή τή σημασία τήν άμφισβήτησαν έντονα στή σύγχρονη ιστορία. Για πρώτη φορά στήν ιστορία γνωρίσαμε έναν πραγματικό διεθνισμό και είδαμε εκατοντάδες χιλιάδες ανθρώπους νά τραγουδούν τή *Διεθνή* και νά φωνάζουν: «Νά τουφεκίσουμε τούς στρατηγούς μας.»

Πιέρ Ροζανβάλόν: 'Η ιστορία όμως άπέδειξε πώς είχαν αυταπάτες.

Κορηήλιος Καστοριάδης: Συμφωνώ άπόλυτα, τό έχω ύπογραμμίσει έντονα και δέν θά πάψω νά τό ύπογραμμίζω. 'Αλλά άπ' αυτό άντλώ τήν ύπόδειξη ότι στή σύγχρονη έποχή δέν μπορούμε νά θεωρήσουμε πώς ή άπλή ιδέα της διαιώνισης της θέσμισης έμπεδώνει, μέσα στήν παράσταση τών ανθρώπων, κάποιον από τούς θεσμούς ως τελεσίδικο. Βέβαια οί πάντες θά συμφωνούσαν ότι ό νόμος εκείνος πού ό καθένας μπορεί νά τόν αλλάξει ανά πάσα στιγμή ανάλογα μέ τίς όρέξεις του δέν είναι νόμος —άλλά αυτό είναι κάτι τό έντελώς διαφορετικό.

Τό κράτος και ή πολιτική κοινωνία

Πιέρ Ροζανβάλόν: Μιά από τίς δυσκολίες πού συναντάμε όταν πραγματευόμαστε αυτό τό ζήτημα είναι ότι έχουμε μοναδικά όργανα άνάλυσης τίς έννοιες «Κράτος» και «κοινωνία τών πολιτών». Μέσ' άπ' αυτή τήν παγίδα αναγκαζόμαστε νά πραγματευτούμε τήν κοινωνική ταυτότητα. Τελικά όμως αυτές οί δύο έννοιες δέν αφήνουν παρά ένα διάζευγμα: είτε κάνουμε τό Κράτος πόλο ταυτότητας της κοινωνίας (και γνωρίζουμε πού όδηγεί τελικά κάτι τέτοιο) είτε καταφεύγουμε στήν παράσταση μιάς έτερογενούς κοινωνίας τών πολιτών πού ύποτίθεται πώς είναι αυτάρκης, μιά κοινωνία τών πολιτών πού στήν πραγματικότητα είναι αδύνατον νά βρεθεί στό βαθμό πού δέν θά είχε τά μέσα νά καθορίσει τά άποδεκτά όρια έτερογένειας στους κόλπους της.

Πώς λοιπόν βλέπεις τό ρόλο μιάς πολιτικής κοινωνίας πού θά αποτελούσε έναν πόλο ταυτότητας χωρίς νά προκαλεί τή διάθλαση της κοινωνίας μέσα στο Κράτος; Πώς άντιλαμβάνεσαι μιά πολιτική κοινωνία ως τόπο άντιμετώπισης, ρύθμισης και καθορισμού τών όρίων έτερογένειας τά όποια μιά κοινωνία είναι ύποχρεωμένη νά καθορίζει γιά νά μήν καταρρεύσει; Μού φαίνεται πώς συχνά συσκοτίζουμε αυτό τό ζήτημα της πολιτικής κοινωνίας. Μόνον ή ανάπτυξη μιάς γνήσιας πολιτικής κοινωνίας έπιτρέπει νά σκεφτούμε πώς ένας κάποιος μαρσμός του Κράτους δέν άντιφάσκει, μέσα σέ συγκεκριμένα χρονικά όρια, μέ τήν αναδημιουργία μιάς γνήσιας κοινωνίας τών πολιτών.

Κορηήλιος Καστοριάδης: Πρώτα πρώτα είναι λανθασμένη ή ιδέα ότι τό Κράτος και μόνον αυτό προσφέρει και μπορεί νά προσφέρει στήν κοινωνία έναν πόλο ταύτισης και μιά παράσταση μέσα στήν όποια μπορεί νά άναγνωριστεί ως μία. 'Υπάρχουν συλλογικότητες πού θεομίζονται ως συλλογικότητες μέ μιά κοινή άναφορά πού δέν είναι τό Κράτος —μιά φαντασιακή άναφορά βέβαια, μέ τήν έννοια πού δίνω στόν όρο «φαντασιακός», ή όποια «θεμελιώνει» τήν ταυτότητα της συλλογικότητας, τών μελών της, και ύποστηρίζει όλες τίς διαρθρώσεις της. Μιά παρέκκλιση: ύποψιάζομαι πάντοτε πώς πίσω άπ' αυτή τήν ιδέα του Κράτους ως «όργανο ένοποίησης» ύπάρχει ή άντίληψη ότι ή φυσική κατάσταση, ή πρωταρχική κατάσταση του ανθρώπινου είδους είναι μιά κατάσταση μοριακής σκέδασης. Και πίσω άπ' αυτή τήν άντίληψη ύπάρχει πάντα ή κλασική φιλοσοφία του ύποκειμένου, του *ego cogito* της αυταρχικής συνείδησης. Είναι παράξενο αλλά ό Καρτέσιος, ακόμα κι όταν ξεπεράστηκε στό έπίπεδο της «καθαρής» φιλοσοφίας, είναι πάντοτε παρών στό έπίπεδο της πολιτικής φιλοσοφίας, μέ τήν όποια ποτέ του δέν άσχολήθηκε. Και τά αναγκαστικά σολιψιστικά, καρτεσιανά ύποκείμενα ένώνονται μεταξύ τους είτε λόγω ένός «κοινωνικού συμβολαίου» είτε μέ τήν κρατική βία πού τά ύποχρεώνει νά ξεπεράσουν τή φυσική και όντολογική τους ακόμα σκέδαση. 'Αλλά τά άτομα είναι πάντοτε ήδη κοινωνικά, δέν ύπάρχουν και δέν μπορούν νά ύπάρξουν παρά πάντοτε ήδη «ένοποιημένα» μέσα και μέσω μιάς γενικής και μιάς συγκεκριμένης κοινωνικότητας, τήν όποια τό ίδιο τό «Κράτος», εκεί πού ύπάρχει και όταν ύπάρχει, προϋποθέτει. Αυτό πού πάντοτε θρίσκεται εκεί δέν είναι ή φυσική ή βιολογική συνένωση μεμονωμένων στοιχείων ούτε ή παράθεση σκεπτόμενων μονάδων, αλλά ή συλλογικότητα πού έχει θεσμίσει ως συλλογικότητα, πού έχει θεσμιστεί σέ άναφορά μέ φαντασιακές σημασίες πού ή ίδια θεσπίζει, μεταξύ τών όποιων ύπάρχει πάντοτε και μιά φαντασιακή σημασία πού άποδίδει στόν έαυτό της. Αυτή τή λειτουργία έμφανίζεται νά πληρώνει τό «έμεις» της συγκεκριμένης συλλογικότητας, αλλά αυτό τό «έμεις» δέν μένει ποτέ ένα άπλό

«ἔμεῖς» —«πληρώνεται» ἀπό ἐξειδικευμένες ἀναφορές: ἔμεῖς πού ἔχουμε αὐτούς τούς προχόνους, ἔμεῖς πού πιστεύουμε σ' αὐτούς τούς θεούς, ἔμεῖς πού μιλάμε αὐτή τή γλώσσα, ἔμεῖς πού διαλέγουμε τίς συζύγους μας μ' αὐτόν τόν τρόπο, ἔμεῖς πού περάσαμε αὐτή τήν τελετή μύησης κλπ. Αὐτές οἱ ἀναφορές, καί ὄχι τό «Κράτος», παίζουν τό ρόλο τοῦ πόλου ἐνοποίησης σ' ἓνα σωρὸ κοινωνίες. Φυσικά αὐτό δέν σημαίνει πὼς εἶναι ἐλεύθερες, εὐτυχημένες ἢ κοινωνίες πού ἐφτιαξε ἡ καρδιά μας. Δέν συζητᾶμε κάτι τέτοιο πρὸς τό παρόν.

Συμφωνῶ μαζί σου ὅτι τό δίλημμα κράτος-κοινωνία τῶν πολιτῶν εἶναι στ' ἀλήθεια μιά παγίδα καί πὼς αὐτό πού ἔχει σημασία γιά μᾶς εἶναι ἡ ἐγκαθίδρυση μιᾶς γνήσιας πολιτικῆς κοινωνίας. Αὐτό ἀκριβῶς ἐννοῶ μιλώντας γιά μιά κοινωνία πού θά αὐτοθεσμίζεται ρητά. Ἐδῶ τό «ἔμεῖς» γίνεται *εἴμαστε ἔμεῖς πού νόμος μας εἶναι νά φτιάχνουμε τούς νόμους μας*. Ἔτσι ἡ ἀναφορά τῆς συλλογικότητας στόν ἑαυτό της γίνεται ἀναφορά στόν ἑαυτό της ὡς κυρίαρχου καί ἐνεργοῦ σώματος, ἐνός σώματος πού δέν δέχεται στούς κόλπους του μιά διαίρεση ἢ μιά διαφοροποίηση ὡς πρὸς τήν ἐξουσία. Δέν εἶναι μιά συλλογικότητα πού δέν δέχεται στούς κόλπους της καμιά διαφοροποίηση. Ποτέ μου δέν εἶπα κάτι τέτοιο, οὔτε καί θά τό πῶ. Δέν ξέρω ἄλλωστε τί σημαίνει κάτι τέτοιο. Ἡ ἰδέα μιᾶς ὀλοκληρωτικῆς «ὁμοιογενεοποίησης» τῆς κοινωνίας εἶναι τελικά ὁ ὀρίζοντας τῆς σκέψης τοῦ Μάρξ (κι αὐτή ἡ ἰδέα «συγκεκρομενοποιήθηκε», καθὼς ἀντιστράφηκε στο ἀντίθετό της, μέσα καί μέσω τοῦ σταλινικοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ). Τό ζήτημα γιά μᾶς δέν εἶναι νά φτάσουμε στήν ὀμοιογένεια οὔτε νά καταργήσουμε τίς διαφορές ἢ τίς ἐτερότητες στήν κοινωνία. Τό ζήτημα εἶναι νά ἐξαλείψουμε τήν πολιτική ἱεραρχία, τή διαίρεση τῆς κοινωνίας ὡς διαίρεση τῆς ἐξουσίας καί τῆς μὴ ἐξουσίας. Γνωρίζουμε ἐπίσης πὼς αὐτή ἡ ἐξουσία δέν εἶναι μόνον καί ἀπλῶς «πολιτική» μέ τήν αὐστηρή ἐννοια τοῦ ὄρου· εἶναι καί ἐξουσία στή δουλειά καί στήν κατανάλωση τῶν ἀνθρώπων, ἐξουσία στίς γυναῖκες, ἐξουσία στά παιδιά κλπ. Αὐτό στό ὀποῖο ἀποβλέπουμε εἶναι ἡ πραγματική ἰσότητα στό ἐπίπεδο τῆς ἐξουσίας —καί μιά κοινωνία μέ πόλο ἀναφοράς αὐτή τήν ἰσότητα. Εἶναι ὀλοφάνερο πὼς αὐτή ἡ ἰδέα εἶναι καί αὐτή μιά ἱστορική δημιουργία καί μιά φανταστική σημασία, ἐπειδή ἡ ἐξουσία καί ἡ πολιτική δέν εἶναι «φυσικές» καί ἐπειδή οὔτε «φυσικά» οὔτε κάπως ἄλλῶς εἴμαστε ἴσοι ἢ μὴ ἴσοι —εἴμαστε ἄλλοι. Ἄλλὰ θέλουμε νά εἴμαστε ἴσοι σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τήν ἐξουσία.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ἡ ταυτιστική λογική εἶναι ἡ λογική πού θεσμίζει τόν κόσμο ὡς δυνάμενο νά γνωσθεῖ καί νά χειραγωγηθεῖ ὀρθολογικά καί τεχνικά. Αὐτή ἡ λογική «ἀναφέρεται σέ διακεκρομένα καί καθορισμένα ἀντικείμενα τά ὀποῖα μποροῦν νά ἐνωθοῦν καί νά σχηματίσουν σύνολα, νά συντεθοῦν ἢ νά ἀποσυντεθοῦν, νά ὀριστοῦν ἀπό καθορισμένες ἰδιότητες καί τά ὀποῖα χρησιμεύουν σάν ὀδόδοθο στόν προσδιορισμὸ αὐτῶν τῶν ἰδιοτήτων» (*Ἡ φανταστική θέσμιση τῆς κοινωνίας*).

Η ΟΥΓΓΡΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ*

«Στά χρόνια πού θά 'ρθουν, όλα τά προβλήματα πού έχουν βαρύνουσα σημασία συνοψίζονται σέ τούτο: Είστε υπέρ ή κατά τής δράσης καί του προγράμματος τών ούγγρων εργατῶν;»¹

Πρέπει νά ζητήσω συγγνώμη πού παραθέτω απόσπασμα από δικό μου κείμενο. Μετά από είκοσι χρόνια όμως περιορίζομαι σ' αυτές τίς λίγες γραμμές –καί πιό επίμονα, πιό άγρια, ίσως, άπ' όσο τήν εποχή πού τίς έγραφα. Καί δέν είναι ό,τι συντελέστηκε –ή μάλλον ό,τι δέν συντελέστηκε– στή «σφαίρα τών ιδεῶν» από τότε, δέν είναι ή σιωπή πού περιβάλλει τήν ούγγρικη επανάσταση του 1956 σέ δλη πράγματι τή φιλολογία τής «άριστεράς», τής «νέας άριστεράς» καί τής «άκρας άριστεράς» πού θά μπορούσε νά αλλάξει τή στάση μου. Στ' αλήθεια, αυτή ή σιωπή είναι ό αρκετά δυσοίωνος δείκτης καί τής ποιότητας αυτής τής φιλολογίας καί τών λανθανόντων κινήτρων όσων θεωρούν ότι είναι «επαναστάτες». Καί δέν είναι υπερβολή νά πούμε πώς αυτή ή σιωπή είναι ένα από τά σημάδια τής κυριαρχίας τών αντιδραστικών ιδεῶν στον σύγχρονο κόσμο. Σημαίνει ότι ή σταλινική γραφειοκρατία εξακολουθεϊ, έστω καί λιγότερο άμεσα, νά αποφασίζει ποιά θέματα επιτρέπεται νά συζητιούνται καί ποιά απαγορεύεται. (Σήμερα οί κυρίως αντιδραστικές ιδέες είναι φυσικά οί ιδέες τής γραφειοκρατίας –καί όχι οί ιδέες του Ρόναλντ Ρίγκαν. Άλλωστε, χωρίς πολλή άμφιβολία, ό Ρίγκαν καί ό Μπρέζνιεφ θά βρίσκονταν σύμφωνοι όσον άφορᾶ τήν Ούγγαρία.)

Αυτόνόητο πώς δέν μπορούμε νά εκτιμήσομε μόνο μ' αυτό τό κριτήριο τήν πραγματική σύγκρουση καί τήν πραγματική επίδραση τής ούγγρικης επανάστασης. Έναντι τής ιδεολογικής καταστολής τής

* Τό κείμενο αυτό γράφτηκε αρχικά για τό περιοδικό *Telos* (St. Louis-Missouri) όπου δημοσιεύτηκε (άρ. 29, φθινόπωρο 1976) μέ πολλές αλλοιώσεις, καθώς παρατηρεϊ σέ ύποσημείωση ό συγγραφέας. Η γαλλική μετάφραση, πού έκαμε ό Maurice Luciani από τό πρωτότυπο χειρόγραφο, δημοσιεύτηκε στο έξαμηνιαίο περιοδικό *Libre 1*, έκδ. Payot, Paris, 1977, άπ' όπου μεταφράστηκε στά ελληνικά.

άνάμνησης τών γεγονότων του 1956 (και πρέπει εδώ να πάρουμε τή λέξη «καταστολή» (repression) και μέ τήν ψυχαναλυτική έννοια, πού είναι και ή έννοια τής λέξης στά άγγλικά, μέ τήν έννοια τής «άπόωθησης»), είναι βέβαιο ότι ή σημασία τους δέν έπαψε να μεγαλώνει.

Άφήνοντας κατά μέρος τίς πιθανές ύποχθόνιες συνέπειες στίς ανατολικές χώρες και στήν ίδια τή Ρωσία, δέν ύπάρχει άμφιβολία ότι ή πλατιά διάδοση τής ιδέας τής αυτοδιαχείρισης κατά τίς δύο τελευταίες δεκαετίες πρέπει να συσχετιστεί μέ τίς παραδειγματικές διεκδικήσεις τών ούγγρικών εργατικών Συμβουλίων. Έπίσης, δέν είναι προφανώς τυχαίο τό ότι οί πιό πολλές οργανώσεις πού εκθειάζουν τήν «αυτοδιαχείριση» (ιδίως τά ρεφορμιστικά κόμματα και συνδικάτα –μά δέν είναι τά μόνα) τηρούν σιγή γιά τήν Ούγγαρία και προτιμούν ν' αναφέρονται π.χ. στό πιό σεβαστό (και χωρίς περιεχόμενο) «μοντέλο» τής Γιουγκοσλαβίας. Χωρίζοντας έτσι τήν ιδέα τής αυτοδιαχείρισης από τήν έξουσία τών εργατικών Συμβουλίων και τήν καταστροφή τής ύφιστάμενης τάξης, βρίσκουν τόν τρόπο να παρουσιάζουν τήν αυτοδιαχείριση σάν ένα στοιχείο πού θά μπορούσαμε να τό προσθέσουμε άπλώς, χωρίς πολλά δάκρυα, στό σημερινό σύστημα. Δέν είναι λιγότερο άλήθεια ότι ή διάδοση αυτής τής ιδέας ύποσκάπτεν τά θεμέλια τής κυριαρχίας τής γραφειοκρατίας και τίποτα δέν έπιτρέπει να βεβαιώσουμε ότι οί ρεφορμιστές γραφειοκράτες θά καταφέρουν να τήν κάνουν άπλό διακοσμητικό στοιχείο τής κατεστημένης τάξης.

Μίλησα γιά τή σιωπή πού περιβάλλει εδώ και χρόνια τήν ούγγρική επανάσταση. Η *βιβλιογραφία* ή σχετική μέ τά γεγονότα του 1956 στήν Ούγγαρία ύπολογίζεται σήμερα σε πολλές χιλιάδες τόμους. Μά πρόκειται στήν ουσία γιά γραπτά ειδικών, προορισμένα γιά ειδικούς. Έκείνο πού φανερώνουν, είναι πιό πολύ ή τεράστια επέκταση τής αγοράς τής παιδείας, του γραψίματος και τών εκδόσεων παρά ή πραγματική αναγνώριση τής επαναστατικής σημασίας του 1956. Κατά τίς δεκαετίες μετά τό 1789 ή τό 1917 είδαμε να εκδίδονται έλάχιστα κείμενα «πανεπιστημιακά» ή «έπιστημονικά» γιά τή γαλλική και τή ρωσική επανάσταση. Άλλά βρεθήκαμε μπροστά σε μιá άσυνήθιστη εμφάνιση όλο και περισσότερων *πολιτικών* κειμένων σχετικά μέ αυτές. Έγραφαν γιά να *πάρουν θέση*: ήταν ύπέρ ή κατά. Όσοι ήταν ύπέρ έβλεπαν τά γεγονότα τής Γαλλίας και τής Ρωσίας σάν παράδειγμα, καλούσαν τους συμπατριώτες τους να δράσουν όπως ο λαός του Παρισιού ή οί εργάτες του Πέτρογκραντ, και προσπαθούσαν να έξηγήσουν και να υπερασπίσουν τή δράση τών επαναστατών εναντίον τών αντιδραστικών ιδεολόγων τής εποχής τους.

Βέβαια, ή γαλλική και ή ρωσική επανάσταση υπήρξαν «νικηφόρες» (άν και γιά λίγο), και ή ούγγρική επανάσταση «ήττηθηκε» (μολονότι αυτή ή ήττα όφείλεται μόνο στήν κατάληψη τής χώρας από τόν ισχυ-

ρότερο στρατό του κόσμου). Άλλά τό 1871 και ή Κομμούνα του Παρισιού είχε τσακιστεί κι αυτή, όμως αυτό δέν έμπόδισε τους έπαναστάτες, έπι μισόν αιώνα από τότε, κι άκόμα και σήμερα, να έξαίρουν τό παράδειγμά της και να συζητούν τά διδάγματα της. Τό ότι ο ρωσικός στρατός συνέτριψε τήν ούγγρική επανάσταση, αυτό έξηγεί ίσως τή μικρή άπήχηση πού είχε στά λαϊκά στρώματα, *όχι όμως* τή συστηματική σιωπή τών «επαναστατών» και τών «άριστερών διανοουμένων». Η μήπως οί ιδέες θά έπαιναν να άληθεύουν και να ισχύουν όταν τά ρωσικά άρματα βαλθούν να πυροβολούν εναντίον τους;

Τά πράγματα, ώστόσο, γίνονται πιό ξεκάθαρα, όταν έξετάσουμε τό περιεχόμενο, τό νόημα και τά άναγκαία έπακόλουθα τής ούγγρικής επανάστασης. Μπορούμε τότε να καταλάβουμε τί άκριβώς είναι αυτή ή σιωπή: άμεση συνέπεια του ριζοσπαστικού χαρακτήρα αυτής τής επανάστασης και άπόπειρα να σθήσουν τή σημασία της και τήν άνάμνησή της.

Η σύγχρονη κοινωνία είναι κοινωνία γραφειοκρατικού καπιταλισμού. Στή Ρωσία, στήν Κίνα και στίς άλλες χώρες πού περινοούνται γιά «σοσιαλιστικές» πραγματώνεται ή πιό καθαρή, ή πιό άκραιο μορφή –ή όλοκληρωμένη μορφή– του γραφειοκρατικού καπιταλισμού. Η ούγγρική επανάσταση του 1956 ήταν ή πρώτη και, ίσαμε τώρα, ή μόνη όλοκληρωμένη επανάσταση εναντίον του όλοκληρωμένου γραφειοκρατικού καπιταλισμού –ή πρώτη πού προαναγγέλλει τό περιεχόμενο και τόν προσανατολισμό τών μελλοντικών επαναστάσεων στή Ρωσία, στήν Κίνα και άλλου. Δεκαετίες δάκρυες οί «μαρξιστές», οί «άριστεροί διανοούμενοι», οί αγωνιστές κλπ. συζητούσαν –και συνεχίζουν– γιά τό άν είναι σωστή ή όχι ή σταλινική πολιτική, γιά τίς αιτίες και τήν άκριβή ήμερομηνία του ρωσικού «Θερμιδόρ», γιά τό βαθμό έκφυλισμού τής ρωσικής επανάστασης, γιά τήν κοινωνική φύση τών καθεστώτων τής Ρωσίας και τής ανατολικής Εύρώπης. (Έκφυλισμένα εργατικά κράτη; Έκφυλισμένα μή εργατικά κράτη; Σοσιαλιστικά κράτη μέ καπιταλιστικές παραμορφώσεις; Καπιταλιστικά κράτη μέ σοσιαλιστικές παραμορφώσεις;) Οί εργάτες και ή ούγγρική νεολαία πήραν τά όπλα και δάλανε μέ τήν πράξη τους τελεία και παύλα σ' αυτές τίς συζητήσεις. Άποδείξανε μέ τίς πράξεις τους ότι ή διαφορά μεταξύ τών εργατών και του «εργατικού Κράτους» είναι ή διαφορά μεταξύ ζωής και θανάτου και ότι θά προτιμούσαν να πεθάνουν πολεμώντας τό «εργατικό Κράτος» παρά να ζούνε ως εργάτες κάτω από τό «εργατικό Κράτος».

Όπως ο μερικώς γραφειοκρατικός καπιταλισμός τής Δύσης, έτσι και ο όλοκληρωμένος γραφειοκρατικός καπιταλισμός τής Άνατολής είναι γεμάτος αντιφάσεις και ξεσχίζεται από διαρκή κοινωνική σύγκρουση. Αυτές οί αντιφάσεις, αυτή ή σύγκρουση, παίρνουν περιοδικώς όξεία μορφή, και τό σύστημα βαδίζει προς μιάν άνοιχτή κρίση.

Ἡ ἡ πίεση τοῦ πληθυσμοῦ πού ὑφίσταται τήν ἐκμετάλλευση καί τήν καταπίεση μπορεῖ νά φτάσει ὡς τήν ἔκρηξη. Ἡ, πρὶν γίνει αὐτό, ἡ κυριαρχοῦσα γραφειοκρατία μπορεῖ νά δοκιμάσει νά κάμει στὸν ἑαυτὸ της μερικὲς «μεταρρυθμίσεις». Οἱ τομεῖς ὅπου ἀντιφάσεις καί σύγκρουση εἶναι πιὸ ἐκδηλές καί πιὸ πιεστικές εἶναι φυσικά οἱ τομεῖς τῆς «οἰκονομίας» καί τῆς «πολιτικῆς». Σχεδὸν διαρκῆς οἰκονομικό χάος, συμφορὴς μὲ τὸν γραφειοκρατικό «σχεδιασμό» (πού, βαθύτερα, ἔχει τὶς ρίζες του στὴ σύγκρουση πού γνωρίζει ἀδιαλείπτως ἡ παραγωγή),² καί πανταχοῦ παρούσα πολιτικὴ καταπίεση ἐμφανίζονται ὡς οἱ πιὸ ἀνυπόφορες ὀψεις τοῦ ὀλοκληρωτικοῦ γραφειοκρατικοῦ καπιταλισμοῦ. Ὅψεις, φυσικά, πάρα πολὺ ἀλληλεξαρτώμενες καί ἀλληλοπροσδιοριζόμενες –καί εἶναι καί οἱ δυὸ τὸ ἀναγκαῖο προϊόν τῆς κοινωνικῆς δομῆς τοῦ συστήματος. Πράγματι, ὅσο ἀφάνταστο καί ἂν εἶναι δυνατόν νὰ φανεῖ, τὸ σύνολο τῆς διεθνoῦς «ἀριστεράς» δέν φαίνεται νὰ βλέπει ἐδῶ παρά μόνο δευτερεύουσες ἐλλείψεις καί ἀδυναμίες πού μποροῦν νὰ βελτιωθοῦν. Ἔτσι πού οἱ «μεταρρυθμίσεις» πού θὰ τὶς ἐξαλείψουν, διατηρώντας ἄθικτη τὴν οὐσία τοῦ συστήματος (νέα μεταμόρφωση τοῦ τετραγωνισμοῦ τοῦ κύκλου), γίνονται εὐμενῶς δεκτὲς στὴ Δύση ἀπὸ τοὺς ὑποψήφιους-γραφειοκράτες καί τοὺς φανεροὺς ἢ μεταμφιεσμένους ἰδεολόγους τους («σοσιαλιστὲς· «αἰρετικoὺς» ἢ καί «ὀρθόδοξους», σήμερα, κομμουνιστὲς, στὴν Ἰταλία, στὴ Γαλλία κλπ· τροτσκιστὲς· «προοδευτικoὺς» δημοσιογράφοις· διαφόρων τύπων συνοδοιπόρους διανοομένοους ἀπὸ χτεσινoὺς ὑπαρξιστὲς φιλοσόφους, ὅπως ὁ Σάρτρ καί ἡ ὀμάδα τῶν *Temps modernes*, ἴσαμε σημερινoὺς «ριζοσπάστες οἰκονομολόγους» ὅπως ὁ Nuti κλπ.). Δέν εἶναι δύσκολο νὰ καταλάβομε γιατί καί πῶς αὐτοὶ οἱ ἀλλόκοτοι ὀμοτράπεζοι βρέθηκαν λίγο πολὺ ὀμόφωνοι στὴν ὑποστήριξη τους πρὸς τὸν Γκομούλκα τὸ 1956-57 καί στὴν «ἀντίθεσή» τους γιὰ τὴν εἰσβολή στὴν Τσεχοσλοβακία τὸ 1968, ἐνῶ γιὰ ὁ,τι ἀγγίζει τὴν οὐγγρικὴ ἐπανάσταση ἐπιδόθηκαν σὲ ἐπαίσχυντες συκοφαντίες («κομμουνιστὲς»), ἐπιδοκίμασαν τὴν τελικὴ εἰσβολή (Σάρτρ), εἶδαν ἀφ' ὑψηλοῦ τὶς «σπασμωδικές», «στοιχειώδεις» καί «αὐθόρμητες» ἐνέργειες τῶν οὐγγρων ἐργατῶν (Μαντέλ) ἢ καταφύγαν στὴ σιωπὴ ὅσο πιὸ γρήγορα μποροῦσαν. Τὸ 1956 ὁ πολωνικός λαὸς δέν πῆρε τὰ ὀπλα. Τὰ ἐργατικά Συμβούλια, παρ' ὀλη τὴν ἀνάπτυξή τους καί τὴν ἐνεργητικότητά τους, ποτὲ δέν εἶχαν θέσει ρητὰ ὑπὸ ἀμφισβήτηση τὴν ὑφιστάμενη δομὴ τῆς ἐξουσίας. Τὸ κομμουνιστικό κόμμα κατάφερε στὴν οὐσία –μὲ τίμημα μιὰ μικρὴ ἐκκαθάριση στὶς γραμμές του καί μὲ μερικὲς μεταθέσεις προσωπικοῦ– νὰ ἐλέγχει τὴν κατάσταση καθ' ὀλη τὴν κρίσιμη περίοδο καί νὰ καταπνίξει ἔτσι, στὸ τέλος, τὸ μαζικό κίνημα.³ Τὰ πράγματα ἦταν ἀκόμα πιὸ ξεκάθαρα στὴν Τσεχοσλοβακία τὸ 1968 –καί οἱ διαμαρτυρίες τῆς «ἀριστεράς» ἀκόμα πιὸ θορυβῶδεις. Γιατί, σ' αὐτὴν τὴν περίπτωση, βλέπετε, δέν ὑπῆρχε κανένα

κίνδυνος: Πράγματι, κανένα σημάδι αὐτόνομης δραστηριότητος τῶν μαζῶν. Ἡ νέα διεύθυνση τοῦ Κ.Κ. ζητοῦσε νὰ εἰσαγάγει κάποιες «δημοκρατικὲς» μεταρρυθμίσεις καί ἀποκέντρωση τῆς οἰκονομίας ὡς ἓνα βαθμὸ. Αὐτονόητο πῶς ὁ λαὸς δέν μποροῦσε παρὰ νὰ εὐνοεῖ αὐτὰ τὰ μέτρα. Μιὰ μεταρρυθμίση πού ἐρχεται ἐκ τῶν ἄνω, καί μὲ τὴν ὑποστήριξη τοῦ λαοῦ, τί θαυμαστό ὄνειρο γιὰ τοὺς σημερινoὺς «ἐπαναστάτες». Ὅπως ἔλεγε ὁ Μαντέλ, αὐτὸ θὰ «ἐπέτρεπε σὲ ἑκατομμύρια προλετάρους νὰ ταυτιστοῦν καί πάλι μὲ τὸ ἐργατικό Κράτος».

Σὲ παρόμοιες περιπτώσεις προφανῶς συγχωρεῖται νὰ μέμφεται κανεὶς τὰ ρωσικά ἄρματα.

Στὴν Οὐγγαρία ὀμως τὸ κίνημα τῶν μαζῶν ἦταν τόσο ἰσχυρὸ καί τόσο ριζοσπαστικό πού μέσα σὲ λίγες μέρες ἔκαμε κυριολεκτικὰ σκόνη καί τὸ Κ.Κ. καί ὀλάκερο τὸν κρατικό μηχανισμό. Ὅτε καν «δυναδικὴ ἐξουσία»: Ὅ,τι ὑπῆρχε ὡς ἐξουσία ἦταν στὰ χέρια τῆς ἐνοπλῆς νεολαίας καί τῶν ἐργατικῶν Συμβουλίων. Τὸ «Πρόγραμμα»⁴ τῶν ἐργατικῶν Συμβουλίων ἦταν ἀπολύτως ἀσυμβίβαστο μὲ τὴ διατήρηση τῆς γραφειοκρατικῆς δομῆς τῆς κοινωνίας. Ἀξίωνε τὴν αὐτοδιαχείριση τῶν ἐπιχειρήσεων, νὰ καταργηθοῦν οἱ νόρμες ἐργασίας, τὴ δραστηκὴ μείωση τῶν ἀνισοτήτων στοὺς μισθοὺς, τὸ πρόσταγμα στὶς γενικὲς ἀπόψεις τοῦ σχεδιασμοῦ, τὸν ἔλεγχο στὴ σύνθεση τῆς κυβέρνησης καί καινούριο προσανατολισμὸ τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς. Καί ὀλα τούτα συνομολογήθηκαν καί διατυπώθηκαν καθαρά σὸ *διάστημα μερικῶν ἡμερῶν*. Σ' αὐτὸ ἐδῶ τὸ κείμενο θὰ ἦταν γελοῖα ἄκαιρο νὰ τονίζαμε ὅτι τὸ τάδε σημεῖο αὐτῶν τῶν διεκδικήσεων ἦταν «σκοτεινὸ» καί τὸ δεῖνα «ἀνεπαρκές». Ἄν οἱ φονιάδες τοῦ Κρεμλίνου δέν συντρίβαν τὴν ἐπανάσταση, ἢ ἀνάπτυξή της θὰ ἔφερνε ὑποχρεωτικὰ τὶς ἀναγκαῖες «διευκρινίσεις» καί «βελτιώσεις»: τὰ Συμβούλια καί ὁ λαὸς θὰ εἶχαν ἀποδείξει ὅτι μποροῦσαν ἢ ὀχι νὰ βροῦνε μέσα τους τὴν ἰκανότητα καί τὴ δύναμη νὰ δημιουργήσουν μιὰ καινούρια δομὴ ἐξουσίας καί μιὰ καινούρια θέσμιση τῆς κοινωνίας.

Ταυτόχρονα ἢ ἐπανάσταση θὰ ἔλευθέρωνε, θὰ ἀποδέσμευε ὀλες τὶς δυνάμεις καί ὀλες τὶς τάσεις τοῦ οὐγγρικοῦ ἔθνους. Ἡ ἔλευθερία τοῦ λόγου καί τῆς ὀργάνωσης γιὰ ὀλους, ὀποιοσδήποτε καί ἂν εἶναι οἱ ἰδιαίτερες πολιτικὲς γνώμες τοῦ καθενός, θεωρήθηκε ἀμέσως αὐτονόητη. Καί ἦταν αὐτονόητο ἐπίσης τὸ ὅτι οἱ διάφοροι ἐκπρόσωποι τῆς «προοδευτικῆς ἀνθρωπότητος» δέν μποροῦσαν νὰ τὸ θεωρήσουν ἀνεκτὸ αὐτὸ τὸ πράγμα. Στὰ μάτια τους ἢ ἔλευθερία λόγου καί ὀργάνωσης ἦταν τὸ σημάδι τοῦ «μὴ καθαροῦ», «ετερόκλητου», «συγκεχυμένου» χαρακτῆρα τῆς οὐγγρικῆς ἐπανάστασης –ὀταν δέν εἶδαν σ' αὐτὴν κινικὰ τὴν «ἀπόδειξη» ὅτι ἢ ἐπανάσταση δέν ἦταν παρὰ μιὰ «συνωμοσία τοῦ ἰμπεριαλισμοῦ». Θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ διερωτηθεῖ γιατί ὁ καπιταλιστικὸς ἰμπεριαλισμὸς μπορεῖ τὸν περισσότερο καιρὸ νὰ ἀνέχεται τὴν ἔλευθερία τοῦ λόγου καί γιατί ὁ «σοσιαλιστικὸς»

ιμπεριαλισμός δέν μπορεί νά τήν άνεχθεί ούτε μιά στιγμή. Ἄλλά ἄς ἀφήσουμε στήν ἄκρη τό πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας καθαυτό. Ποιά εἶναι ἡ ἱστορική καί κοινωνιολογική σημασία αὐτοῦ τοῦ ἔκτακτου πολλαπλασιασμοῦ κομμάτων, ὀργανώσεων κλπ. μέσα σέ λίγες μέρες; Εἶναι ἀκριβῶς αὐτό: ἔγινε μιά αὐθεντική ἐπανάσταση. Παρόμοιος πολλαπλασιασμός, ἐνώ ταυτόχρονα ἐκφράζονται μέ ὄλες τίς παραλλαγές τους οἱ ἀντίστοιχες ιδέες, εἶναι, πράγματι, τό διακριτικό σῆμα τῆς ἐπανάστασης. Ἄν ἀναγνωρίζουμε ἐπανάσταση στά γεγονότα τοῦ 1956 στήν Οὐγγαρία, εἶναι ὄχι παρά, ἀλλά λόγω ἀκριβῶς αὐτῆς τῆς ἀπεριόριστης ἐκφρασης τῶν πολιτικῶν τάσεων, αὐτοῦ τοῦ «χαοτικοῦ» (γιά τούς γραφειοκράτες καί τούς φιλισταίους) χαρακτήρα τῆς κοινωνικῆς ἐκρηξης. Εἶναι κοινός τόπος –ἢ μάλλον θά ἔπρεπε νά εἶναι– τό νά ποῦμε πῶς μιά ἀληθινή ἐπανάσταση εἶναι πάντοτε ἐθνική: ὄλοι οἱ τομεῖς, ὄλα τά στρώματα τοῦ ἔθνους ἀφήνουν τήν παθητικότητά τους καί τήν κομπορμιστική ὑποταγή τους στήν παλαιά τάξη. Ὅλοι προσπαθοῦν νά πάρουν ἐνεργό μέρος στό γκρέμισμά της καί στή διαμόρφωση μιᾶς νέας τάξης. Ἡ κοινωνία ὀλάκερη, καταπιεσμένη ἴσαμε τότε, ἀδράχνει τή δυνατότητα νά ἐκφράζεται, ὁ καθένας σηκώνεται καί βροντοφωνάζει τίς ιδέες καί τίς διεκδικήσεις του. (Τό ὅτι ἐμεῖς μπορεί νά ἀποδοκιμάζουμε πολλές ἀπ' αὐτές, καί νά τό λέμε τό ἴδιο μεγαλόφωνα, εἶναι ἓνα ἐντελῶς διαφορετικό θέμα.) Αὐτό ἔγινε μετά τό 1789, στή διάρκεια τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης, καί μετά τόν Φεβρουάριο τοῦ 1917, στή διάρκεια τῆς ρωσικῆς ἐπανάστασης. (Εἶναι πάρα πολύ πιθανό ὅτι οἱ κριτικοί τῆς οὐγγρικῆς ἐπανάστασης θά καταδίκασαν, μέ τήν πρόφαση τῆς «μῆ καθαρότητας», τῆς «σύγχυσης» κλπ., καί τόν πολύ ὑποπτον, ἀφόρητον κυκεῶνα πού προκάλεσαν οἱ δυό ἄλλες ἐπαναστάσεις.) Ἡ ἐπανάσταση εἶναι ἡ κατάσταση ἐκείνη ὑπερθέρμανσης καί τήξης τῆς κοινωνίας πού συνοδεύει τή γενική κινητοποίηση ὄλων τῶν κατηγοριῶν καί ὄλων τῶν στρωμάτων καί τήν κατεδάφιση ὄλων τῶν κατεστημένων φραγμῶν. Αὐτό τό χαρακτηριστικό γνώρισμα εἶναι πού κάνει κατανοητή τήν ἔκτακτη ἀπελευθέρωση καί τόν ἔκτακτο πολλαπλασιασμό τοῦ δημοκρατικοῦ δυναμικοῦ τῆς κοινωνίας κατά τίς ἐπαναστατικές περιόδους, τό σπᾶσιμο τῶν ἐπαναλαμβανόμενων κύκλων τῆς κοινωνικῆς ζωῆς –καί τό ξαφνικό ἄνοιγμα τῆς ἱστορίας.

Ἡ οὐγγρική ἐπανάσταση, παρά τή μικρή της ζωή, ἔθεσε καταρχήν τίς ὀργανωτικές μορφές καί τά κοινωνικά νοήματα πού δηλώνουν μιά κοινωνικοϊστορική θεσμική *δημοκρατία*. Ἡ πηγή αὐτῆς τῆς δημιουργίας ἦταν ἡ δραστηριότητα τοῦ οὐγγρικοῦ λαοῦ: διανοουμένων, φοιτητῶν, ἐργατῶν. «Θεωρητικοί» καί «πολιτικοί», ἀκριβῶς λόγω τῆς ιδιότητάς τους, ἀντί νά συμβάλουν ἔστω καί στό ἐλάχιστο, συνέχισαν νά προσφέρουν στό λαό ἀπάτη καί φανακισμό. Βέβαια, οἱ δια-

νοούμενοι ἔπαιξαν σημαντικό θετικό ρόλο γιὰτί, πολλούς μήνες πρῖν ἀπό τήν τελική ἐκρηξη, καταπιάστηκαν (στόν Κύκλο Ρετόφι καί ἄλλοι) νά *καταρρίψουν* τούς «πολιτικούς», «ιδεολογικούς» καί «θεωρητικούς» παραλογισμούς πού ἐπέτρεπαν στή σταλινική γραφειοκρατία νά παρουσιάζει τήν ὀλοκληρωτική δικτατορία της σάν «λαϊκή δημοκρατία», σάν «σοσιαλισμό». Ἄν ἔπαιξαν αὐτόν τό ρόλο, αὐτό τό πέτυχαν ὄχι «κομίζοντας στό λαό» μιά καινούρια, ἐτοιματζίδικη «ἀλήθεια», ἀλλά καταγγέλλοντας θαρραλέα τίς παλιές ψευτιές γι' αὐτό πού ἦταν. Κατά τήν αὐτόνομη δραστηριότητά του, καί μέ τή βοήθειά της, ὁ λαός δημιούργησε νέες θετικές ἀλήθειες. Τίς ὀνομάζω θετικές, γιὰτί *ἐνσαρκώνονται* σέ πράξεις καί σέ ὀργανωτικές μορφές μέ προορισμό ὄχι μόνο νά ἀγωνιστοῦν *ἐναντίον* τῆς καταπίεσης καί τῆς ἐκμετάλλευσης τῆς γραφειοκρατίας, ἀλλά ἐπίσης καί προπαντός νά ὑπηρετήσουν νέες μορφές ὀργάνωσης τῆς συλλογικῆς ζωῆς, στή βάση νέων ἀρχῶν. Αὐτές οἱ ἀρχές συνεπάγονται ριζική ρήξη μέ τίς κατεστημένες κοινωνικές δομές (στήν Ἄνατολή ὄσο καί στή Δύση) καί, ἀπ' τή στιγμή πού διατυπώνεται ρητά, καθιστοῦν χωρίς νόημα τή «θεωρία» καί τήν κληρονομημένη πολιτική «φιλοσοφία». Αὐτό, μέ τή σειρά του, ἀνατρέπει τήν πατροπαράδοτη σχέση μεταξύ «θεωρίας» καί «πράξης» καθώς καί μεταξύ «θεωρητικῶν» καί ἀπλῶν ἀνθρώπων. Στήν οὐγγρική ἐπανάσταση –ὄπως καί στά ἄλλα προηγούμενα ἱστορικά παραδείγματα– βρισκομε μιά καινούρια ἀφετηρία, μιά καινούρια πηγή, πού μᾶς ἀναγκάζει νά στοχαστοῦμε ἐκ νέου τό πρόβλημα τῆς *πολιτικῆς* –δηλαδή τῆς συνολικῆς θέσμισης τῆς κοινωνίας– στόν σύγχρονο κόσμο καί μᾶς δίνει ταυτόχρονα μερικά ἀπό τά ὀργανα αὐτοῦ τοῦ στοχασμοῦ.

Ἐδῶ θ' ἀκούσομε ἴσως διάφορους θορύβους καί διαμαρτυρίες ἐναντίον τοῦ «αὐθορμητισμοῦ» καί δῆ τῆς «σκοταδιστικῆς δημιουργίας»: Ἄς ρίξουμε μιά ματιά, πρῖν ἀπαντήσουμε σ' αὐτά, στή συμβολή ὀρισμένων διάσημων πολιτικῶν καί θεωρητικῶν πρῖν ἀπό τά γεγονότα τοῦ 1956 ἢ κατά τή διάρκειά τους. Ἄς πάρουμε π.χ. τόν Γκ. Λούκατς. Ἴδου ἀσφαλῶς ἓνας ἀπό τούς σπάνιους ἀληθινά δημιουργικούς μαρξιστές θεωρητικούς πού ἔχουν φανεῖ ἀπό τόν καιρό τοῦ Μάρξ. Ἐ λοιπόν, αὐτός τί ἔκαμε; Ἀπό τό 1924 (περίπου) ὤς τό 1956 *κάλυψε* στόν ἱδεολογικό τομέα τόν Στάλιν καί τό σταλινισμό, τίς δίκες τῆς Μόσχας, τό Γκούλαγκ, τόν «σοσιαλιστικό ρεαλισμό» καί ὅ,τι ἔγινε στήν Οὐγγαρία ἀπό τό 1945· ἐφάρμοσε διαδοχικά τίς ἐντολές τοῦ Ζινόβιεφ, τοῦ Μπουχάριν, τοῦ Ζντάνοφ, τοῦ Ρεβέ κλπ. Καί τό ἔκανε *ἐν πλήρει ἐπιγνώσει* –γιὰτί ἤξερε τόσο τά γεγονότα ὄσο καί τό μαρξισμό, «τῆν ἐπαναστατικότερη ἀντίληψη πού παρήγαγε ποτέ ἡ ἱστορία».ἑ Πότε τόλμησε νά μισοῖδε τό φῶς; Ὅταν οἱ μᾶζες αὐθόρμητα ξεσπάσανε *ἐναντίον* τῶν συνεπειῶν τῆς θεωρητικῆς του διδασκαλίας. Ἐνῶ πέρασε τή ζωή του ἐπικαλούμενος τή List der Vernunft (τό

πολυμήχανο του νοῦ), έγινε ἡ ἄκρα προσωποποίηση τῆς Unlist der grossen Vernunft (τύφλωση τοῦ κοινού «νοῦ»).

Ἄς πάρουμε τώρα τὴν περίπτωση τοῦ ἴμρε Νάγκι, τοῦ «πολιτικού». Ποιὰ ἦταν ἡ βοήθειά του, τί ἔκανε μὲ τὴν «πολιτική» του ἰκανότητα ἐνάντια σὲς ὑπουλες ψευτιές τῆς ρωσικῆς γραφειοκρατίας; Μήπως βρῆκε ἔστω καὶ γιὰ μιὰ στιγμή μέσα του τὴ διαύγεια νὰ κατανοήσει, καὶ τὸ θάρρος νὰ διακηρύξει: «Ὅ,τι κι ἂν συμβεῖ, μὴν πιστεύετε ποτέ τοὺς Ρώσους –κάτι ξέρω πού τὸ λέω.»

Ὅχι. Πελάγωσε· καὶ δοκίμασε νὰ ζητήσει τὴ βοήθεια... τῶν Ἠνωμένων Ἐθνῶν! Ἡ ἱστορία δημιουργοῦσε τὸν ἑαυτό της, τὸ αἵματηρὸ δράμα τῆς ἐξουσίας ἦταν παρόν, αὐτοῦσιο: ἄρματα καὶ κανόνια ἀντιμετώπιζαν τὰ χέρια καὶ τὰ γυμνά στήθια ἑκατομμυρίων ἀνθρώπων. Καὶ ὁ Νάγκι, ὁ «πολιτικός», ὁ Realpolitiker, δὲν μποροῦσε νὰ σκεφτεῖ τίποτε ἄλλο παρὰ μόνο τὰ Ἠνωμένα Ἐθνη, αὐτὸ τὸ ἀπαίσιον γκινιόλ ὅπου οἱ κακοῦργοι τῆς Μόσχας καὶ τῆς Οὐάσιγκτον ἐπιτίθενται ὁ ἓνας ἐναντίον τοῦ ἄλλου στοὺς δημόσιους λόγους τους καὶ συμφωνοῦν γιὰ τίς βρόμιμες κομπίνες τους στοὺς διαδρόμους.

Αὐτὴ ἦταν ἡ παραγωγή τῶν ἐπαγγελματιῶν τῆς θεωρίας καὶ τῆς πολιτικῆς, μὴ αὐθόρμητο εἶδος, συνειδητό, σοφὸ καὶ ὑψηλῆς ειδίκευσης. Οἱ μὴ ἐπαγγελματίες, αὐτοὶ παρήγαγαν μιὰ ριζικὴ ἐπανάσταση – πού δὲν τὴν πρόβλεψε, πού δὲν τὴν προετοίμασε, πού δὲν τὴν ὀργάνωσε ὅποιοσδήποτε, ἄρα «αὐθόρμητη» ὅπως ὄλες οἱ ἐπαναστάσεις τῆς ἱστορίας.

Ὁ οὐγγρικὸς λαὸς δὲν ἐνήργησε «αὐθόρμητα» μὲ τὴν ἔννοια πού ἓνα μαρὸ κλαίει «αὐθόρμητα» ὅταν πονάει. Ἐνήργησε βάσει τῆς κοινωνικῆς καὶ ἱστορικῆς πείρας του, καὶ ἔτσι ἔκαμε κάτι. Ὅταν αὐτὸς πού περιβάλλεται τὸν γελοῖο τίτλο τοῦ «θεωρητικοῦ» ἢ τοῦ «ἐπαναστάτη» παρατηρεῖ ἀφ' ὑψηλοῦ αὐτὸ πού ὀνομάζει «αὐθορητισμό», νὰ ποιὸ ἀξίωμα κρύβει στὸ κεφάλι του: ἀδύνατον αὐτὸς ὁ ὄχλος νὰ μπορεῖ ποτέ νὰ μάθει τὸ παραμικρὸ γιὰ τὴ ζωὴ του, νὰ βγάλει κάποιο συμπέρασμα κάπως σοδαρό, νὰ περάσει ἀπὸ τὸ «δύο καὶ δύο» στὸ «τέσσερα» –ἀδύνατον, προπαντός, νὰ βάλει μπρός νέες ιδέες καὶ ν' ἀναζητήσει τίς δικές του λύσεις στὰ δικά του προβλήματα. Δὲν χρειάζεται νὰ ὑπογραμμίσουμε τὴν οὐσιαστικὴ ταυτότητα αὐτοῦ τοῦ ἀξιώματος μὲ τὰ θεμελιώδη δόγματα σχετικὰ μὲ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴν κοινωνία πού ἦταν τὰ δόγματα τῶν διευθυντικῶν τάξεων ἐδῶ καὶ χιλιάδες χρόνια.

Ἐδῶ κρίνω ἀναγκαίᾳ μιὰ μεγάλη παρένθεση. Δὲν εἶναι δυνατόν παρὰ νὰ κάνει ἐντύπωση τὸ ὅτι οἱ «μαρξιστές» καὶ οἱ «ἀριστεριστές» ἐπιμένουν νὰ σπαταλοῦν τὸν καιρὸ καὶ τὴν ἐνεργητικότητά τους γράφοντας χωρὶς τελειωμὸ γιὰ τὴ σχέση μεταξὺ τοῦ «Πρώτου Βιβλίου» καὶ τοῦ «Τρίτου Βιβλίου» τοῦ *Κεφαλαίου*, σχολιάζοντας καὶ δίνοντας νέες ἐρμηνεῖες στὸ τάδε ἢ στὸ δεῖνα σχόλιο γιὰ τὸν Μάρξ τὸ

ὁποῖο ἔκανε ὁ τάδε ἢ ὁ δεῖνα ἐρμηνευτὴς του, ὑπομνηματίζοντας χωρὶς νὰ κουράζονται *διβλία*, χωρὶς σχεδὸν ποτέ νὰ λογαριάζουν τὴν ἀληθινὴ ἱστορία, τὴν πραγματικὴ δημιουργία μορφῶν καὶ νοημάτων στὴ δραστηριότητα καὶ μὲ τὴ δραστηριότητα τῶν ἀνθρώπων. Ἀκόμα μιὰ φορὰ ἡ ἱστορία ἀνάγεται γι' αὐτοὺς στὴν ἱστορία τῶν ιδεῶν, εἰδικότερα στὴν ἱστορία ἐνὸς πολὺ μικροῦ ἀριθμοῦ ιδεῶν, πράγμα πού ἔχει συνέπεια καὶ τὸ ὅτι ἡ ἱστορία τείνει νὰ εἶναι ὄλο καὶ λιγότερο πλήρως κατανοητὴ. Γιατί ἡ ἱστορία δὲν εἶναι ἀπλῶς ὁ κατάλογος τῶν ἱστορικῶν «γεγονότων». Αὐτὸ πού λογαριάζεται, ἀπὸ ἐπαναστατικὴ ἄποψη, εἶναι ἡ ἐρμηνεία αὐτῶν τῶν γεγονότων, πού δὲν μποροῦμε νὰ τὴν ἀφήσουμε στοὺς ἱστορικούς τοῦ πανεπιστημιακοῦ establishment. Αὐτὴ ἡ ἐρμηνεία εἶναι βέβαια λειτουργία τῶν «θεωρητικῶν ιδεῶν» καὶ τοῦ πολιτικοῦ προτάγματος τοῦ ἐρμηνευτῆ. Ἀλλὰ εἶναι ὁ ὀργανικός δεσμὸς ἀνάμεσα στὰ ἐξῆς τρεῖς στοιχεῖα: τὸ πρόταγμα, τίς ιδέες καὶ τὴν ἀναγνώριση τῆς πραγματικῆς ἱστορίας ὡς πηγῆς (καὶ ὄχι ὡς νεκροῦ ὑλικού), κι αὐτὸ εἶναι πού ἀποτελεῖ τὴν εἰδοποιὸν διαφορὰ τῆς ἐργασίας ἐνὸς ἐπαναστάτη διανοουμένου καὶ τὸ μόνο πού χαρακτηρίζει τὴ ριζικὴ ρῆξη της μὲ τὴν πατροπαράδοτη καὶ ἐπικρατοῦσα ἀντίληψη τῆς «θεωρητικῆς ἐργασίας». Λοιπὸν σήμερα αὐτὸς ὁ δεσμὸς βρίσκεται πράγματι κομμένος στὸ 99% τῆς φιλολογίας τῆς «ἀριστερᾶς».

Μὰ αὐτὸ πού συζητοῦμε ἐδῶ πάει, πράγματι, πολὺ πιὸ μακριά. Γιατί πρόταγμα καὶ ιδέες ἔχουν τὴ ρίζα τους στὴν πραγματικὴ ἱστορία, στὴ δημιουργικὴ δραστηριότητα τῶν ἀνθρώπων στὴ σύγχρονη κοινωνία. Τὸ ἐπαναστατικὸ πρόταγμα δὲν εἶναι ἡ λογικὴ συνέπεια μιᾶς σωστῆς θεωρίας. Σ' αὐτὸν τὸν τομέα οἱ διαδοχικῆς θεωρίες εἶναι μάλλον δοκιμὲς γενικῆς διατύπωσης αὐτοῦ πού ἡ μάζα τῶν ἀνθρώπων –τῶν ἐργατῶν, πρῶτα πρῶτα, ἔπειτα τῶν γυναικῶν, τῶν σπουδαστῶν, τῶν ἐθνικῶν μειονοτήτων κλπ.– ἐκφράζουν ἐδῶ καὶ δύο αἰῶνες στὴν πάλη τους ἐναντίον τῶν κατεστημένων θεσμῶν τῆς κοινωνίας –εἴτε σὲς ἐπαναστάσεις, στὸ ἐργοστάσιο ἢ στὴν καθημερινὴ ζωὴ τους. «Ξεχνώντας» τὸ αὐτὸ, ὁ «ἐπαναστάτης» διανοούμενος μπαίνει σὲ μιὰ γελοία ἀντίφαση. Διακηρύσσει ὅτι ἡ θεωρία του τοῦ ἐπιτρέπει νὰ καταλαβαίνει, καὶ μάλιστα νὰ κρίνει, τὴν ἱστορία –καὶ φαίνεται νὰ ἀγνοεῖ ὅτι ἡ οὐσιαστικὴ πηγὴ αὐτῆς τῆς θεωρίας εἶναι ἡ ἱστορικὴ δραστηριότητα τοῦ λαοῦ στὸ παρελθόν. Ἔτσι καταστᾶ τυφλὸς μπροστὰ σ' αὐτὴ τὴ δραστηριότητα ἔτσι ὅπως ἐκδηλώνεται στὸ παρόν –τυφλὸς π.χ. μπροστὰ στὴν οὐγγρικὴ ἐπανάσταση.

Ἄς πᾶμε ὡς τὴν ἄκρη τῆς παρατήρησής μας: ἄς πάρουμε τὸ ἔργο τοῦ Μάρξ. Ἄν ἦταν ἀπλῶς καὶ μόνο μιὰ «σύνθεση» τῆς γερμανικῆς κλασικῆς φιλοσοφίας, τῆς ἀγγλικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας καὶ τοῦ γαλλικοῦ οὐτοπικοῦ σοσιαλισμοῦ, δὲν θά ἦταν παρὰ μιὰ θεωρία μεταξὺ πολλῶν ἄλλων. Αὐτὸ πού ἀποτελεῖ τὴ διαφορὰ εἶναι οἱ πολιτι-

κές ιδέες που ένέπνεαν τον Μάρξ. Ἄλλά ποιά εἶναι ἡ πηγή αὐτῶν τῶν ιδεῶν; Δέν ὑπάρχει, πράγματι, τίποτα ἐκεῖ μέσα –τίποτα, ἐν πάση περιπτώσει, πού νά ἔχει ἀκόμα κάποια ἀνταπόκριση καί κάποια ἀξία σήμερα– πού νά μποροῦμε νά τό ἀποδώσουμε στόν ἴδιο τόν Μάρξ. Στίς ιδέες του, ὅλα ἡ σχεδόν ὅλα ἔχουν τήν πηγή τους στό ἐργατικό κίνημα ὅπως ἦταν μεταξύ 1800 καί 1840. Ὅλα ἡ σχεδόν ὅλα φαντάζονται ἤδη ἄσπρα πάνω σέ μαῦρο στήν ἐργατική φιλολογία αὐτῆς τῆς ἐποχῆς.⁶ Καί ποιά εἶναι ἡ μοναδική καινούρια πολιτική ιδέα πού στάθηκε ἱκανός νά συλλάβει ὁ Μάρξ μετά τό *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*; Εἶναι ἡ ιδέα τῆς καταστροφῆς τοῦ μηχανισμοῦ τοῦ Κράτους καί τῆς «δικτατορίας τοῦ προλεταριάτου» –«δίδαγμα», ὅπως ὑπογραμμίζει ὁ ἴδιος, τῆς Κομμούνας τοῦ Παρισιοῦ· δίδαγμα πού ἐνσαρκώνεται στή δραστηριότητα τῶν παρισινῶν ἐργατῶν καί, κατά πρῶτο λόγο, στή νέα μορφή θεομοῦ πού δημιουργήσαν: στήν ἴδια τήν Κομμούνα. Αὐτή τῆ δημιουργία, ὁ Μάρξ, παρά τή θεωρία του καί τή μεγαλοφυΐα του, δέν στάθηκε ἱκανός νά τήν προβλέψει. Ἄλλά, ὄντας Μάρξ καί ὄχι μαρξιστής, μπόρεσε νά τήν ἀναγνωρίσει –ἐκ τῶν ὑπέρων.⁷

Ἄς γυρίσουμε στήν κυρίως συζήτησή μας. Τί θά μποροῦσε νά εἶναι τό «μῆ αὐθόρμητο» στό ὁποῖο ἀντιτάσσουμε τό αὐθόρμητο; Θά ἦταν ἡ «συνείδηση»; Ἄλλά ποιός τολμάει νά πει ὅτι οἱ οὐγγροὶ ἐργάτες π.χ. ἦταν *μῆ* συνειδητοί; Μέ ποιά ἔννοια; Ἦταν ὑποβόητοι, βρίσκονταν ὑπό τήν ἐπίδραση τοῦ L.S.D.; Ἦ μήπως θά ἤθελε νά πει κανεῖς ὅτι δέν ἦταν «ἀρκετά» συνειδητοί ἢ ὄχι συνειδητοί «μέ τόν σωστό τρόπο»; Ἄλλά τί εἶναι «ἀρκετή» συνείδηση, ποιός εἶναι ὁ «σωστός τρόπος» νά εἶναι κανεῖς συνειδητός; Ὁ τρόπος τοῦ κ. Μαντέλ μήπως; Ἦ τοῦ κ. Σάρτρ; Ἦ μήπως πρόκειται γιά τήν ἀπόλυτη Γνώση; Γνώση τίνος; Εἶναι κανεῖς ἐδῶ γύρω πού νά ἰσχυρίζεται ὅτι τήν ἀντιπροσωπεύει; Καί τί τήν *κάνει*; Ξέρομε πάντως τί *κάνανε* τή δική τους γνώση ὁ Κάουτσκι καί ὁ Λένιν.

Ἦ τό ἀντίθετο τοῦ «αὐθόρμητου» βρίσκεται στήν ὀργάνωση; Ἄλλά τό ζήτημα εἶναι ἀκριβῶς *ποιά* ὀργάνωση καί ὀργάνωση *τίνος*; Ἦ «αὐθόρμητη» δράση τῶν οὐγγρων ἐργατῶν καί τοῦ οὐγγρικοῦ λαοῦ ἦταν δράση *πού ἀπέβλεπε στήν ὀργάνωση*, καί κάτι παραπάνω: ὁ αὐθορμητισμός τους ἦταν ἀκριβῶς αὐτό, ἡ *αὐτοοργάνωσή* του. Κι αὐτό εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖνο πού ὁ γραφειοκράτης ψευτο-«θεωρητικός» ἀπεχθάνεται περισσότερο ἀπόκαθετί: τό ὅτι οἱ ἐργάτες, ἀντί νά περιμένουν, μέ παθητικόν ἐνθουσιασμό, νά ἐρθεῖ νά τους «ὀργανώσει», *ὀργανώνονται μόνοι τους* σέ ἐργατικά Συμβούλια. Καί πῶς τους ὀργανώνει, ὅταν τοῦ δώσουν τήν ἐνκαιρία; Ὅπως τό κάμανε οἱ κυρίαρχες τάξεις ἐπί αἰῶνες στά ἐργοστάσια καί στό στρατό. Καί τοῦτο, ὄχι μόνον ἂν καί ὅταν πάρει τήν ἐξουσία, παρά ἀπό πιό μπροστά: σ' ἕνα μεγάλο συνδικάτο π.χ. ἢ σ' ἕνα «μπολσεβίκικο κόμμα» ὅπου οἱ ἐσω-

τερικές σχέσεις, ἀπό τή δομή τους, τή μορφή τους καί τό περιεχόμενό τους, ἀναπαράγουν ἀπλῶς τή δομή τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας: ἱεραρχία, διαίρεση σ' ἕνα στρώμα *διευθυνόντων* καί μιὰ μάζα *ἐκτελεστών*, πέπλο ψευτο-«γνώσης» ριγμένο πάνω στήν ἐξουσία μιᾶς γραφειοκρατίας πού ἐπανεκλέγει τόν ἑαυτό της καί διαιωνίζεται *κλπ.* –δηλαδή τή μορφή πού ἀνταποκρίνεται στήν ἀναπαραγωγή καί στή διαιώνιση τῆς πολιτικῆς ἀλλοτρίωσης (καί, κατά συνέπεια, τῆς καθολικῆς ἀλλοτρίωσης). Ἄν τό ἀντίθετο τοῦ «αὐθόρμητου», δηλαδή τῆς αὐτοδραστηριότητος καί τῆς αὐτοοργάνωσης, εἶναι ἡ *ἐτεροοργάνωση* –ἀπό τούς πολιτικούς, τούς «θεωρητικούς», τούς «ἐπαγγελματίες ἐπαναστάτες» *κλπ.*– τό ἀντίθετο τοῦ αὐθόρμητου εἶναι ὀλοφάνερα ἡ *ἀντεπανάσταση* ἢ ἡ συντήρηση τῆς ὑφιστάμενης τάξης.

Ἦ ἐπανάσταση εἶναι ἀκριβῶς ἡ αὐτοοργάνωση τοῦ λαοῦ. Ἄπ' αὐτό καί μόνο προϋποθέτει προφανῶς ἕνα «γίνεσθαι-συνειδητό» τῶν οὐσιαστικῶν χαρακτηριστικῶν καί μηχανισμῶν τοῦ καθιερωμένου συστήματος καθῶς καί τοῦ πόθου καί τῆς θέλησης νά βρεθεῖ μιὰ καινούρια λύση τοῦ προβλήματος τῆς θέσμισης τῆς κοινωνίας. (Εἶναι σαφές π.χ. ὅτι ἡ κατανόηση πού εἶχαν στήν πράξη οἱ οὐγγροὶ ἐργάτες τοῦ κοινωνικοῦ χαρακτήρα τῆς γραφειοκρατίας ὡς τάξης ἐκμεταλλευτικῆς καί καταπιεστικῆς καί τῶν ὄρων τῆς ὑπαρξῆς της ἦταν, *ἀπό θεωρητική ἄποψη*, ἀπείρως ἀνώτερη ἀπ' ὅλες τίς ψευτο-«θεωρητικές» ἀναλύσεις πού περιέχονται σέ τριάντα χρόνια τροτσκιστικῆς φιλολογίας καί στά πιό πολλά ἀπό τά ἄλλα γραπτά «μαρξιστῶν τῆς ἀριστερᾶς».) Αὐτοοργάνωση εἶναι ἐδῶ *αὐτοοργανοῦσθαι* καί συνείδηση, *συνειδητό-γίγνεσθαι*· καί στίς δύο περιπτώσεις ἔχομε ἕνα *processus*, ὄχι μιὰ *κατάσταση*. Ὅχι πῶς ὁ λαός ἀνακάλυψε ἐπιτέλους «τήν» κατάλληλη μορφή κοινωνικῆς ὀργάνωσης· ἀλλά ξεδιακρίνει ὅτι αὐτή ἡ «μορφή» εἶναι ἡ δική του δραστηριότητα αὐτοοργάνωσης, σέ συμφωνία μέ τήν κατανόηση τῆς κατάστασης καί τῶν σκοπῶν πού θέτει στόν ἑαυτό του. Μ' αὐτή τήν ἔννοια, ἡ ἐπανάσταση δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι «αὐθορμητη» στή γέννησή της καθῶς καί στήν ἀνάπτυξή της. Γιατί ἡ ἐπανάσταση *εἶναι* ρητή αὐτοθέσμιση τῆς κοινωνίας. «Αὐθόρμητο» δέν σημαίνει τίποτε ἄλλο ἐδῶ παρά τήν κοινωνικοϊστορικῆ δημιουργικῆ δραστηριότητα στήν ὑψηλότερή της ἔκφραση, τή δραστηριότητα πού ἔχει σκοπό τή θέσμιση τῆς ἴδιας τῆς κοινωνίας. Γι' αὐτό ὅλες οἱ ἐπαναστατικές ἐκρήξεις τῶν νεότερων χρόνων προσφέρουν ἀδιαφιλονίκητα παραδείγματα.

Καμιά ἱστορικῆ δράση δέν εἶναι «αὐθόρμητη» ἂν μ' αὐτό ἐννοοῦμε ὅτι θά ἐπεφτε στό κενό, ὅτι θά ἦταν ἀπολύτως χωρίς σχέση μέ τίς συνθήκες, τό περιβάλλον, τό παρελθόν. Καί κάθε μεγάλη ἱστορικῆ δράση εἶναι ἀκριβῶς αὐθόρμητη μέ τήν ἀρχικῆ σημασία αὐτῆς τῆς λέξης: *sponts*, «πηγή».⁸ Ἦ ἱστορία εἶναι δημιουργία, πού σημαίνει: *ξεπέταγμα ἐκείνου πού δέν εἶναι ἐγγεγραμμένο ἤδη στίς «αἰτίες»* του,

στους «δρους» του κλπ., εκείνου πού δέν είναι επανάληψη –ούτε μέ τήν αὐστηρή *έννοια* ούτε ως παραλλαγή τοῦ ἤδη δεδομένου– εκείνου πού εἶναι, ἀπεναντίας, θέση νέων μορφῶν καί σχημάτων, νέων σημασιῶν –δηλαδή *αὐτοθέσμιση*. Γιά νά τό ποῦμε μέ δρους πιά αὐστηροῦς, πιά πραγματιστικούς, πιά μαθηματικούς: αὐθόρμητο εἶναι τό υπερβάλλον τοῦ «ἀποτελέσματος» ὡς πρός τούς «αἰτίες».⁹

Οἱ οὐγγροί ἐργάτες ἐδρασαν μέ τήν πείρα τους, καί ἡ δράση τους ὑπῆρξε *ἐπεξεργασία* –μέ τή λιγότερο ἀγοραία σημασία τῆς λέξης– αὐτῆς τῆς πείρας. Ἄλλά αὐτή ἡ δράση δέν ἦταν «ἀναγκαία» ἀντίδραση ἢ ἀπάντηση, αἰτιακά προσδιορισμένη, σέ μιά δεδομένη κατάσταση –πολύ περισσότερο, αὐτή ἡ ἐπεξεργασία δέν ἦταν τό προϊόν μιάς «λογικῆς» διαδικασίας ἀφαίρεσης, συμπερασμοῦ κλπ. Ἐδῶ καί μερικά χρόνια, μισή ντουζίνα χώρες τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης –καί ἡ ἴδια ἢ Ρωσία πολύ πιά μπροστά– γνώριζαν μιά γενική κατάσταση οὐσιαστικά ὅμοια μέ κείνην πού θά δοκίμαζε κανεῖς νά καταλογίσει στήν ἐκρηξη τοῦ 1956. Τουλάχιστον τά γεγονότα τῆς Ἀνατολικῆς Γερμανίας τό 1953, τῆς Πολωνίας τό 1956 (καί τό 1970 καί τό 1976), τῆς Τσεχοσλοβακίας τό 1968 καθώς καί οἱ πιά περιορισμένες καί λιγότερο γνωστές ἐξεγέρσεις στή Ρωσία (Νοβοσερκάσκ π.χ.) εἶναι ἡ ἀπόδειξη αὐτῆς τῆς οὐσιαστικῆς ὁμοιότητος. Ὡστόσο μόνο στήν Οὐγγαρία αὐτή ἡ λαϊκή δραστηριότητα ἔφτασε σ' ἐκείνη τήν ἔνταση πού εἶναι ἰκανή νά γεννήσει μιά ἐπανάσταση. Ὅτι ἡ Οὐγγαρία καί ὁ λαός της ἔχει κάτι τό ἰδιαίτερο, τίποτε πιά βέβαιο. Τό ἴδιο καί κάθε χώρα καί κάθε λαός. Ξέρομε πῶς κάθε ἀτομική ὄντοτητα εἶναι ἀπολύτως μοναδική καί, ἀπ' αὐτήν τήν ἀποψη, ἀπολύτως ὅμοια μέ τίς ἄλλες. Οἱ «ἰδιομορφίες» τῆς οὐγγρικῆς ἱστορίας κλπ. δέν μᾶς βοηθοῦν καθόλου ὅταν προσπαθοῦμε νά ἐξηγήσουμε ἐξαντλητικά γιατί αὐτή ἡ ἰδιαίτερη μορφή ἐπανάστασης ἐγινε σ' αὐτή τήν ἰδιαίτερη χώρα καί αὐτή τήν ἰδιαίτερη στιγμή.¹⁰ Μιά συγκεκριμένη ἱστορική ἔρευνα μπορεῖ προφανῶς νά συμβάλλει στό «νά κάμει κατανοητό» (*ἐκ τῶν ὑστέρων*), καί δέν μποροῦμε νά ξεχάσουμε τά ἀτέλειωτα προβλήματα πού συνελπίσθαι αὐτή ἡ ρήτρα) ἕνα σημαντικό μέρος τῆς ἀλληλουχίας τῶν γεγονότων, τῶν πράξεων τῶν ἀνθρώπων καί τῶν ἀντιδράσεών τους κλπ. Δέν ἐπιτρέπει *ποτέ* νά πηδάμε ἀπ' αὐτή τήν περιγραφή καί ἀπ' αὐτή τή μερική κατανόηση τῶν καταστάσεων, κινήτρων, δράσεων κλπ. στήν «ἐξήγηση τοῦ ἀποτελέσματος».

Ἔτσι, π.χ., μπορεῖ νά πει κανεῖς: μιά ἐπανάσταση ἔχει «αἰτία» τήν ἐκμετάλλευση καί τήν καταπίεση. Μά αὐτά ὑπάρχουν ἐδῶ καί αἰῶνες (καί χιλιετηρίδες). Λένε τότε: πρέπει ἐκμετάλλευση καί καταπίεση νά φτάσουν ὡς ἕνα «ἀκραῖο σημεῖο». Ἄλλά ποῖο εἶναι αὐτό τό «ἀκραῖο σημεῖο»; Καί μήπως δέν τό φτάσαμε ἀλλεπάλληλα, χωρίς ν' ἀκολουθήσει κάθε φορά ἐπανάσταση; Συνεχίζουν: αὐτό τό «ἀκραῖο σημεῖο» ἐκμετάλλευσης καί καταπίεσης πρέπει νά συμπίπτει μέ μιά «ἐσωτερι-

κή κρίση» τῶν διευθυντικῶν τάξεων, μέ τή στείρωση ἢ τή διάλυση τοῦ καθεστώτος. Ἄλλά τί περισσότερο θέλετε, ἀπό ἀποψη στείρωσης καί διάλυσης, ἀπ' ὅ,τι πραγματοποιήθηκε στίς πιά πολλές χώρες τῆς Εὐρώπης μετά τό 1918 ἢ μετά τό 1945; Τέλος: οἱ μάζες πρέπει νά ἔχουν φτάσει σ' ἕνα ἰκανοποιητικό ἐπίπεδο συνείδησης καί μαχητικότητας. Καί τί καθορίζει τό ἐπίπεδο συνείδησης καί μαχητικότητας τῶν μαζῶν; Ἡ ἐπανάσταση δέν ἐγινε, ἐπειδή οἱ συνθήκες γιά μιά ἐπανάσταση δέν ἦταν ὄριμες. Ἡ πιά σημαντική ἀπ' αὐτές τίς συνθήκες εἶναι ἕνα ἐπαρκές ἐπίπεδο συνείδησης καί μαχητικότητας τῶν μαζῶν. Ἐπαρκές γιά τί; Μά, ἐπαρκές γιά νά κάμει τήν ἐπανάσταση. Μέ λίγα λόγια: Δέν ἐγινε ἐπανάσταση γιατί δέν ἐγινε ἐπανάσταση. Αὐτή εἶναι, στήν περίπτωσή μας, ἡ τελευταία λέξη τῆς «μαρξιστικῆς» (ἢ ἁπλῶς «ντετερμινιστικῆς», «ἐπιστημονικῆς») σοφίας.¹¹

Τά πράγματα εἶναι ἀκόμα πιά καθαρά ὅταν ἀντιμετωπίζουμε ὄχι τήν «ἐξέγερση» ὡς ἐκρηξη καί καταστροφή τῆς παλαιᾶς τάξης, ἀλλά τήν ἐπανάσταση ὡς αὐτοοργανωμένη δραστηριότητα πού ἀποβλέπει στή θέσμιση μιάς νέας τάξης. (Αὐτή ἡ διάκριση εἶναι, φυσικά, μιά διαχωριστική ἀφαίρεση.) Μ' ἄλλα λόγια, ὅταν ἐξετάζουμε τό *θετικό περιεχόμενο* αὐτοῦ πού τό ὄνομασα παραπάνω ἐπεξεργασία τῆς πείρας. Ἡ παλαιά κατάσταση πραγμάτων, ὅσο ἀδάσταχη κι ἄν ἦταν, θά μποροῦσε νά γεννήσει μόνο μιά ἐπιπλέον δόση καρτερίας, μιά ἐπίταση τῆς θρησκοληψίας ἢ τό αἶτημα γιά λίγο πολύ «μετριοπαθεῖς» μεταρρυθμίσεις. Ἀντί γι' αὐτό, τό κίνημα θραχυκύκλωσε ὅλες τίς ἄλλες «λύσεις», καί ὁ λαός βάλθηκε νά πολεμήσει καί νά πεθάνει γιά τή γενική ἀνοικτότητα τῆς κοινωνίας. Θά ἦταν ζόρικο ἔργο, γιά τόν θεωρητικό πού θά ἤθελε νά ἀποδείξει πῶς ἦταν ἡ *μόνη* «λογική» καί/ἢ «πρακτικῶς δυνατή» ἐκλογή γιά τήν Οὐγγαρία τοῦ 1956. Πολλές χώρες στόν κόσμο δώσανε, κι ἐξακολουθοῦν νά δίνουν, ἀναρίθμητα παραδείγματα γιά τό ἀντίθετο. Τό θετικό περιεχόμενο τῆς «ἀπάντησης» –σύσταση ἐργατικῶν Συμβουλίων, διεκδίκηση γιά αὐτοδιαχείριση καί κατάργηση τῶν νορμῶν ἐργασίας κλπ.– δέν ἦταν ἐξαγόμενο «συλλογισμοῦ». Δέν ἦταν ἡ ἐκλογή τοῦ «μόνου δυνατοῦ ἄλλου ὄρου τοῦ διλήμματος» κλπ. Ἦταν μιά ἐπεξεργασία πού *ὑπερέβη* τό δεδομένο (καί ὅ,τι εἶναι δεδομένο μαζί μέ τό δεδομένο, συνέπειά του ἢ περιεχόμενό του) καί κατέληξε στό καινούριο. Τό ὅτι οἱ ρίζες αὐτοῦ τοῦ καινούριου βυθίζονται σέ μιά βαθιά καί ὀργανική σχέση μέ τίς προγενέστερες δημιουργίες τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος καί μέ τό περιεχόμενο ἄλλων φάσεων τῆς ἐπαναστατικῆς δραστηριότητος, αὐτό δέν μειώνει τή σημασία του· τό ἀντίθετο μάλιστα. Ὑπογραμμίζει τό ὅτι ἡ οὐγγρική ἐπανάσταση ἐγγράφεται στή σειρά τῶν ἀγῶνων πού ἀποβλέπουν, ἐδῶ καί διακόσια περίπου χρόνια, σέ μιά ριζική ἀνοικτότητα τῆς κοινωνίας. Σημαδεύει στή δραστηριότητα τοῦ οὐγγρικοῦ λαοῦ μιά νέα στιγμή τῆς ἀνάπτυξης τοῦ ἐπαναστατικοῦ προτάγματος

(projet) –καί, ταυτόχρονα, βεβαιώνει ότι αυτές οι δημιουργίες έχουν μία σημασία που υπερβαίνει, και μάλιστα κατά πολύ, τη στιγμή και τους δρους που προσυδιάζουν στη γέννησή τους.

Οι μορφές όργανωσης –τά Συμβούλια– που δημιούργησαν οι ούγγροι εργάτες είναι του ίδιου τύπου με τις μορφές που δημιούργησαν παλαιότερα και άλλου οι επαναστάτες εργάτες. Οι σκοποί και οι διεκδικήσεις που διακήρυξαν αυτά τα Συμβούλια εϋθυγραμμίζονται με όσα πρόβαλε ολόκληρη ή ιστορία του εργατικού κινήματος –είτε πρόκειται για την άνοιχτή πάλη είτε για τον άτυχο άγωνα που διεξάγεται μέρα με τη μέρα σε όλα τα εργοστάσια της ύδρογειού– ενώ σε όρισμένα βασικά σημεία (αυτοδιαχείριση, κατάργηση των νορμών εργασίας) έχουν χαρακτηρηά πιο ρητό και πιο ριζικό. 'Υπάρχει λοιπόν στον σύγχρονο κόσμο μία *ένότητα* του επαναστατικού προτάγματος. Αϋτήν την ένότητα μπορούμε να την κάνομε «πιο κατανοητή» δείχνοντας αυτό που είναι ιστορική κληρονομιά και ιστορική συνέχεια, αυτό που είναι όμοιότητα των συνθηκών –ιδιαίτερα στη ζωή και στην εργασία– μέσα στις όποιες τό κοινωνικό σύστημα τοποθετεί την εργατική τάξη. 'Αλλά, άκόμα μία φορά, όσο πρόσφοροι, όσο σημαντικοί κι αν είναι αυτοί οι παράγοντες, δέν θά μπορούσουν ποτέ να μάς δώσουν τό σύνολο των «άναγκαίων και έπαρκών όρων» για την παραγωγή του περιεχομένου των «άπαντήσεων» του 1871, 1905, 1917, 1915, 1936-1937, 1956 –ή για την έλλειψη άνάλογης παραγωγής σε άλλες περιπτώσεις. Γιατί αυτό που έχομε έδω δέν είναι μία «άντικειμενική» ένότητα, μία ένότητα ως ταυτότητα ως αποτελεσμάτων» που προκύπτουν από μία τάξη «ταυτών αίτιων» –παρά μία ένότητα σε διαμόρφωση, που τώρα γίνεται, ένότητα που κάνει ή ίδια τον *εαυτό της* (και, φυσικά, δέν έχει γίνει άκόμα): ένότητα κοινωνικο-ιστορικής δημιουργίας.

Χωρίς να θέλω να μειώσω τη σημασία πολλών άλλων πλευρών της ούγγρικης επανάστασης, θά ασχοληθώ ουσιαστικά έδω με τη σημασία των εργατικών Συμβουλίων και με όρισμένους από τους στόχους και τις διεκδικήσεις τους. 'Εξετάζοντας αυτό που θεωρώ ότι είναι τό δυνάμει νόημα των Συμβουλίων και των διεκδικήσεών τους, *έρμηνεύω* (αυτό φυσικά κάνει όποιοσδήποτε μιλάει γι' αυτό τό θέμα –ή για κάθε άλλο). 'Ερμηνεύω λειτουργώντας με τις δικές μου πολιτικές θέσεις και προοπτικές και με τις ιδέες που μόρρεσα να φτάσω. 'Ερμηνεύω τά γεγονότα της Ούγγαρίας του 1956 που είναι «ιδιόμορφα» και «άκραία». Παίρνω για γνωστό ότι σ' αϋτήν την «ιδιομορφία», σ' αυτό τό «άκραίο» είναι που μπορούμε καλύτερα να διακρίνομε, μέσα από τό σύννεφο του συνηθισμένου και του κοινού, τις καθαρές, συμπυκνωμένες, διαβρωτικές δυνάμεις της παρούσας ιστορικής κατάστασης. ('Όπως άλλωστε ό Μάης του '68 στη Γαλλία ύπήρξε «ιδιό-

μορφος» και «άκραίος» –και *έξαιτίας* αϋτού ήταν *όριακή κατάσταση*, νέες δυνατότητες άποκαλύφθηκαν, ή *μάλλον* δημιουργήθηκαν κατά την πορεία των γεγονότων του Μάη, και *έξαιτίας* αϋτών των γεγονότων.) Τέλος, τά γεγονότα της Ούγγαρίας δέν διαρκέσανε παρά μόνο μερικές έβδομάδες. Λέω ότι αυτές οι έβδομάδες –όπως και οι λίγες έβδομάδες της Κομμούνας του Παρισιού– δέν έχουν λιγότερη σπουδαιότητα και σημασία για μάς άπ' όσο τρεις χιλιάδες χρόνια ιστορία της Αιγύπτου των Φαραώ.

Και αν τό λέω αυτό, είναι γιατί φρονώ πώς ό,τι περικλείουν δυνάμει τά ούγγρικά εργατικά Συμβούλια, στό σχηματισμό τους και στους σκοπούς τους, είναι ή καταστροφή των κατά παράδοση, κληρονομημένων και θεσμισμένων κοινωνικών νοημάτων, της *πολιτικής έξουσίας*, άφενός, και της *παραγωγής* και της *εργασίας* άφετέρου –δηλαδή τό σπέρμα μιάς νέας θέσμισης της κοινωνίας. Πράγμα που συνεπάγεται, ιδιαίτερα, ριζική ρήξη με την κληρονομημένη φιλοσοφία όσον άφορά την πολιτική και την εργασία.

Τά εργατικά Συμβούλια γεννήθηκαν σχεδόν παντού, και ή επέκτασή τους σ' όλη τη χώρα ήταν ύπόθεση λίγων ώρων. Τό ότι είχαν χαρακτηρηά προτύπου, δέν προκύπτει άπ' τό ότι ήταν «εργατικά»: δέν έξαρτάται ούτε άπό την «προλεταριακή σύνθεσή» τους ούτε άπ' τό ότι γεννιούνταν μέσα σε «έπιχειρήσεις παραγωγής» ούτε άκόμα από τις έξωτερικές όψεις της «μορφής» Συμβούλιο καθαυτήν. 'Η άποφασιστική τους σπουδαιότητα έγκειται: (α) στην *καθίδρευση* της *άμεσης δημοκρατίας*, μ' άλλα λόγια της *άληθινής πολιτικής ισότητας* (της ισότητας ως προς την έξουσία). (β) στό ριζωμά τους σε συγκεκριμένες συλλογικότητες (που δέν είναι *άναγκαίο* να είναι μόνο των «εργοστασίων»). (γ) στα σχετικά αίτήματά τους για *αυτοδιαχείριση* και για κατάργηση των νορμών εργασίας. Σ' αυτά τά τρία σημεία διαπιστώνομε μία προσπάθεια να καταργηθεί ή καθιδρυμένη *διαίρεση* της κοινωνίας και ή *ουσιαστική διάκριση* μεταξύ των κύριων τομέων της συλλογικής δραστηριότητας. Διακυβεύεται έδω, όχι μόνον ή διαίρεση σε «τάξεις» αλλά και ή διαίρεση σε «διευθυνόντες» και «διευθυνόμενους» (που μία μορφή της είναι ή διαίρεση σε «άντιπροσώπους» και «άντιπρωσωπευόμενους»): ή διαίρεση σε ξεχωριστή «κυβέρνηση» ή μία στενή «πολιτική» σφαίρα και, άπ' την άλλη, στό ύπόλοιπο της κοινωνικής ζωής, ιδίως στην «εργασία» ή στην «παραγωγή»: ή διαίρεση, τέλος, σε άμεσα ενδιαφέροντα και καθημερινές δραστηριότητες και, άπ' την άλλη, σε «γενική πολιτική». 'Η κατάργηση της διαίρεσης και της ουσιαστικής διάκρισης δέν *σημαίνει*, φυσικά, την έλευση μιάς άδιαφορίστης «ταυτότητας» του καθενός και των πάντων, μιάς «όμογενοϋς» κοινωνίας κλπ. (Αυτό τό *δίλημμα* –ή κοινωνία διηρημένη στη βάση του ανταγωνισμού, *διαχωρισμένη* με τον ένα ή τον άλλον τρόπο, ή καθολική όμοιογένεια και άπουσία όποιοσδήποτε διαφορι-

σμού— είναι ένα από τά κρυμμένα αξιώματα τῆς κληρονομημένης πολιτικῆς φιλοσοφίας. Ὁ Μάρξ τὸ δέχτηκε κι αὐτός, ἔχοντας τὴ γνώμη ὅτι ἡ κατάργηση τῆς κοινωνικῆς διαίρεσης, τῆς ἐξουσίας τοῦ Κράτους, τῆς πολιτικῆς κλπ. θὰ εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ὁμοιογένειας τῆς κοινωνίας πού δημιουργεῖ ὁ καπιταλισμός.) Ἡ κατάργηση τῆς διαίρεσης καὶ τῆς διάκρισης ἐμπεριέχει τὴν ἀναγνώριση τῶν διαφορῶν μεταξὺ τῶν τομέων τῆς ἐξουσίας (ἡ ἀρνησὶ τους μέσω ἀφηρημένων γενικῶν ἐννοιῶν —«πολίτης», «προλετάριος», «καταναλωτής»— ἀπλῶς ἐπαναβεβαιώνει τὴ διάκριση πού διαπερνάει κάθε ἄτομο) καὶ ἀπαιτεῖ ἕναν ἄλλον τύπο ἄρθρωσης αὐτῶν τῶν τομέων.

Στὴν ὀργάνωση τοῦ Συμβουλίου ὅλες οἱ ἀποφάσεις πρέπει καταρχὴν νὰ λαμβάνονται, ὅποτε εἶναι πρακτικῶς δυνατόν, ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν ἐνδιαφερομένων προσώπων, δηλαδὴ ἀπὸ τὴ γενικὴ συνέλευση τοῦ «πολιτικοῦ σώματος» (εἴτε πρόκειται γιὰ ἐργοστάσιο, γιὰ διοίκηση, γιὰ πανεπιστήμιο ἢ γιὰ συνοικία). Μιὰ ομάδα ἀντιπροσώπων ἐξασφαλίζει τὴν ἐφαρμογὴ τῶν ἀποφάσεων τῆς γενικῆς συνέλευσης καὶ τὴ συνέχεια τῆς διαχείρισης τῶν τρεχουσῶν ὑποθέσεων κατὰ τὸ ἐνδιάμεσο διάστημα πού χωρίζει τίς συνόδους τῆς συνέλευσης. Οἱ ἀντιπρόσωποι ἐκλέγονται καὶ ἀνακαλοῦνται διαρκῶς (ἐκτεθειμένοι συνεχῶς νὰ ἀνακληθοῦν ἀνά πάσα στιγμή). Ἄλλὰ οὔτε αὐτὸ τὸ διαρκῶς ἀνακλητὸ οὔτε καὶ ἡ ἐκλογή τῶν ἀντιπροσώπων δέν εἶναι ἐδῶ ἀποφασιστικά. Ἄλλα μέσα (μέ τὴ σειρά, ἐκ περιτροπῆς π.χ.) θὰ μπορούσαν νὰ ὑπηρετήσουν τοὺς ἴδιους σκοπούς. Τὸ σημαντικὸ σημεῖο εἶναι ὅτι ἡ ἐξουσία τοῦ ἀποφασίζει ἀνήκει στὴ γενικὴ συνέλευση, ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ ἀναθεωρήσει τίς ἀποφάσεις τῶν ἀντιπροσώπων, καὶ ὅτι οἱ ἀντιπρόσωποι δέν ἔχουν παρὰ μιὰ «ἐξουσία» ὑπολειμματικὴ (résiduel), δηλαδὴ μιὰ ἐξουσία πού ὑπάρχει ἐπειδὴ καὶ μόνον ἡ γενικὴ συνέλευση δέν μπορεῖ νὰ συνεδριάζει 24 ὥρες τὸ εἰκοσιτετράωρο.

Αὐτὴ ἡ ἐξουσία τῆς γενικῆς συνέλευσης σημαίνει ἅμεσα τὴν κατάργηση τῆς *θεσμισμένης* διαίρεσης τῆς κοινωνίας σὲ «διευθύνοντες» καὶ «διευθυνομένους». Καταργεῖ ἰδίως τὴν ἐπικρατοῦσα πολιτικὴ φενακή (πού δέν εἶναι παλαιά, ἀλλὰ τυπικῶς σύγχρονη) ἡ ὁποία θέλει τὴ δημοκρατία ἰσοδυναμοῦσα μέ τὴν ἀντιπροσώπωση —γι' αὐτὸ ἐνοοῦν προφανῶς τὴν ἀντιπροσώπωση *διαρκή*. Ὅπου ὑπάρχει ἀνεκκλητὴ ἀνάθεση (ἀκόμα καὶ ἂν εἶναι τυπικῶς χρονικὰ περιορισμένη) τῆς ἐξουσίας τῶν «ἀντιπροσωπευομένων» στοὺς «ἀντιπροσώπους», ἡ ἀντιπροσώπωση εἶναι μορφή πολιτικῆς ἀλλοτρίωσης. Ἀποφασίζω σημαίνει ἀποφασίζω ἐγὼ ὁ ἴδιος, ὄχι ἀποφασίζω ποίος θὰ ἀποφασίσει. Ἡ νομικὴ μορφή τῶν περιοδικῶν ἐκλογῶν ἀπλῶς συγκαλύπτει αὐτὴν τὴν ἀπαλλοτρίωση. Δέν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐπαναλάβομε ἐδῶ τὴν πολὺ γνωστὴ κριτικὴ τῶν «ἐκλογῶν» στὰ ὑφιστάμενα κοινωνικά καὶ πολιτικά συστήματα. Χωρὶς ἄλλο, ἐνδιαφέρει πιὸ πολὺ νὰ ὑπογραμ-

μίσουμε ἕνα σημεῖο πού γενικά τὸ παραγνωρίζουν: ἡ «πολιτικὴ» ἀντιπροσώπωση τείνει νὰ «διαπαιδαγωγῆσει» —δηλαδὴ νὰ ξεδιαπαιδαγωγῆσει— τοὺς ἀνθρώπους στὴν πεποίθηση ὅτι δέν μποροῦν νὰ διαχειρίζονται τὰ προβλήματα τῆς κοινωνίας, ὅτι ὑπάρχει μιὰ εἰδικὴ κατηγορία ἀνθρώπων προικισμένων μέ τὴν εἰδικὴν ἰκανότητα νὰ «κυβερνοῦν». Ἡ διαρκὴς ἀντιπροσώπωση πάει μαζί μέ τὴν «πολιτικὴ ὡς ἐπάγγελμα». Συντελεῖ ἔτσι στὴν πολιτικὴν ἀπάθεια, κι αὐτὴ, μέ τὴ σειρά της, μεγαλώνει στὸ πνεῦμα τῶν ἀνθρώπων τὸ χάσμα ἀνάμεσα στὴν ἔκταση καὶ τὴν πολυπλοκότητα τῶν κοινωνικῶν προβλημάτων καὶ στὴν ἰκανότητά τους νὰ καταπιαστοῦν μέ τὰ προβλήματα αὐτά.

Δέν χρειάζεται νὰ προσθέσομε πὼς οὔτε ἡ ἐξουσία τῆς γενικῆς συνέλευσης οὔτε τὸ ἀνακλητὸ τῶν ἀντιπροσώπων οὔτε ἡ εὐθύνη τους ἐνώπιον τῆς συνέλευσης εἶναι πανάκειες πού «ἐγγυῶνται» ὅτι εἶναι ἀδύνατος ἕνας γραφειοκρατικὸς ἢ ἄλλος ἐκφυλισμὸς τῆς ἐπανάστασης. Ἡ ἐξέλιξη τῶν Συμβουλίων, καὶ κάθε ἄλλου αὐτόνομου ὀργανισμοῦ, καὶ ἡ μελλοντικὴ τους τύχη ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν αὐτοκινητοποίηση καὶ τὴν αὐτοδραστηριότητα τῶν μαζῶν, ἀπὸ τὸ τί θὰ κάμουν ἢ δέν θὰ κάμουν οἱ ἄνθρωποι, ἀπὸ τὴν ἐνεργὸ συμμετοχὴ τους στὴ ζωὴ τῶν συλλογικῶν ὀργάνων, ἀπὸ τὴ θέλησή τους νὰ ρίχνουν ὄλο τους τὸ βάρος σὲ κάθε στιγμή τοῦ processus: συζήτησης, ἐπεξεργασίας, ἀπόφασης, ἐφαρμογῆς καὶ ἔλεγχου. Θὰ ἦταν ἀντίφαση στοὺς ὅρους ν' ἀναζητοῦμε μιὰ θεσμικὴ μορφή ἢ ὁποία μέ τὴν ἰσχύ της καὶ μόνο θὰ ἐξασφάλιζε αὐτὴ τὴ συμμετοχὴ καὶ θὰ ἐξανάγκαζε τὰ άτομα νὰ εἶναι αὐτόνομα, θὰ τὰ ὑποχρέωνε νὰ δείχνουν αὐτοδραστηριότητα. Ἡ μορφή τοῦ Συμβουλίου — καθὼς καὶ ὁποιαδήποτε παρόμοια μορφή — δέν ἐγγυᾶται, καὶ δέν μπορεῖ νὰ ἐγγυηθεῖ, τὴν ἀνάπτυξη τέτοιας αὐτόνομης δραστηριότητας· ἀλλὰ τὴν καθιστᾶ δυνατὴ, ἐνῶ οἱ καθιερωμένες πολιτικὲς μορφές —εἴτε πρόκειται γιὰ τὴν «ἀντιπροσωπευτικὴ δημοκρατία» εἴτε γιὰ τὴν ἐξουσία, ἦτοι τὴν leadership, ἐνός κόμματος— ἐγγυῶνται τὸ ἀδύνατον μιᾶς τέτοιας ἀνάπτυξης καὶ τὴν καθιστοῦν ἀδύνατη ἐπειδὴ ὑπάρχουν. Ἐκεῖνο πού κρίνεται ἐδῶ εἶναι ἡ «ἐξάλειψη τοῦ ἐπαγγελματισμοῦ» στὴν πολιτικὴ, ἡ κατάργησή της ὡς εἰδικῆς καὶ χωριστῆς σφαιρᾶς δραστηριότητας καὶ ἀρμοδιότητας· καὶ, ἀντίστοιχα, ἡ καθολικὴ πολιτικοποίηση τῆς κοινωνίας σημαίνει ἀπλῶς ὅτι οἱ ὑποθέσεις τῆς κοινωνίας εἶναι, στὴν πράξη καὶ ὄχι στὰ λόγια, ὑπόθεση ὄλων. (Τὸ ἀκριβῶς ἀντίθετο τοῦ ὀρισμοῦ τῆς δικαιοσύνης πού δίνει ὁ Πλάτων: *Τὸ σεαυτοῦ πράττειν καὶ μὴ πολυπραγμονεῖν* —νὰ κοιτάξεις τὴ δουλειά σου καὶ νὰ μὴ γυρεύεις μπελάδες μέ τὸ ν' ἀνακατεύεσαι μ' ἕνα σωρὸ πράγματα.)

Μιὰ ἐπαναστατικὴ φάση ἀρχινεῖ ἀναγκαστικά μέ μιὰ ἔξαρση τῆς αὐτόνομης δραστηριότητας τῶν ἀνθρώπων· ἂν ξεπεράσει τὸ στάδιο τῆς «ἐξέγερσης» ἢ τοῦ «ἐπαναστατικοῦ ἐπεισοδίου», ὀδηγεῖ στὴ δη-

μουργία αυτόνομων οργάνων των μαζών. Δράση, πάθος, αυταπά-
ρηση, «αυτοθυσία», όλα τούτα εκφράζονται άφειδώς· θρισκόμαστε
μπροστά σέ μιá έκτακτη ανάλωση ενέργειας. Τά άτομα ενδιαφέρο-
νται τώρα ενεργά γιά τά δημόσια πράγματα σάν νά έπρόκειτο γιά δι-
κές τους υποθέσεις – και είναι σ' αλήθεια δικές τους. 'Η επανάσταση
έκδηλώνεται έτσι στην κοινωνία σάν αποκάλυψη τής ίδιας τής άπω-
θημένης αλήθειας τής. Αυτό τό ξετύλιγμα συνοδεύεται από άθλους
και έπιτεύγματα, άπιστευτα, σχεδόν θαυμαστά, σέ κοινωνική πολιτι-
κή, πρακτική και τεχνική έμπνευση και ανακάλυψη. ('Η ούγγρική
επανάσταση μās δίνει ακόμα μιá φορά πλούσια εικόνα γι' αυτό: άς
θυμηθούμε τό θάρρος και τό ταλέντο μέ τά όποια τά ούγγρικά έργα-
τικά Συμβούλια συνέχισαν νά πολεμούν τόν Καντάρ περισσότερο
άπό ένα μήνα μετά τή δεύτερη εισβολή και τήν ολοκληρωτική κατά-
ληψη τής χώρας άπό έναν τεράστιο ρωσικό στρατό.)

'Η επιδίωξη και ή κατοπινή ανάπτυξη τής αυτόνομης δραστηριό-
τητας του λαού έξαρτώνται και αυτές άπό τό χαρακτήρα και τήν ευ-
ρύτητα τής έξουσίας των μαζικών οργάνων, άπό τή σχέση μεταξύ των
ζητημάτων που έξετάζουμε και τής συγκεκριμένης ύπαρξης των άν-
θρώπων, και άπό τήν άλλαγή που επιφέρουν ή όχι στή ζωή τους οι
άποφάσεις που πάρθηκαν. (Μ' αυτή τήν έννοια τό κύριο πρόβλημα
τής μετεπαναστατικής κοινωνίας είναι ή δημιουργία θεσμών που θά
έπιτρέπουν τήν επιδίωξη και τήν ανάπτυξη αυτής τής αυτόνομης
δραστηριότητας χωρίς νά άπαιτούν γι' αυτό ήρωισμούς 24 ώρες τό
είκοσιτετράωρο.) "Όσο περισσότερο κατανοούν μέ τήν πραγματική
τους πείρα τά άτομα ότι ή καθημερινή τους ύπαρξη έξαρτάται άπο-
φασιστικά άπό τήν ενεργό συμμετοχή στην άσκηση τής έξουσίας, τό-
σο περισσότερο θά επιδιώκουν νά μετέχουν σ' αυτήν τήν άσκηση. 'Η
ανάπτυξη τής αυτοδραστηριότητας τρέφεται άπό τήν ίδια της τήν ού-
σία. 'Αντίθετα, κάθε περιορισμός τής έξουσίας των μαζικών αυτόνο-
μων οργάνων, κάθε άπόπειρα νά μεταβιβαστεί ένα «μέρος» αυτής τής
έξουσίας σέ άλλους φορείς (κοινοβούλιο, «κόμμα» κλπ.) δέν μπορεί
παρά νά εννοεί τήν αντίθετη κίνηση προς μιá μικρότερη συμμετοχή,
τήν άτονία του ενδιαφέροντος γιά τίς υποθέσεις τής κοινότητας και,
τέλος, τήν άπάθεια. 'Η γραφειοκρατικοποίηση αρχίζει όταν οι άπο-
φάσεις που άφορούν τίς κοινές υποθέσεις ξεφεύγουν άπό τήν άρμο-
διότητα των μαζικών οργάνων και μέ διάφορες δικαιολογίες αναθέ-
τονται σέ ειδικά όργανα. "Αν αφήσομε νά συντελεστεί αυτή ή μεταδί-
βαση, ή λαϊκή συμμετοχή και ή δραστηριότητα των μαζικών οργάνων
θά έξασθενήσουν αναπόφευκτα. Τό κενό που θά προκύψει έτσι θά τό
καταλάβουν όλο και περισσότεροι γραφειοκρατικοί φορείς που
«δουλειά τους θά είναι» νά παίρνουν άποφάσεις γιά όλο και πε-
ρισσότερα ζητήματα. Και οι άνθρωποι θά καταλήξουν νά έγκαταλεί-
ψουν τά μαζικά όργανα, όπου γιά τίποτε σημαντικό πλέον δέν παίρ-

νεται άπόφαση, και θά ξαναγυρίσουν στην κατάσταση τής κυνικής
άδιαφορίας γιά τήν «πολιτική» που δέν είναι μόνο ένα χαρακτηριστι-
κό των σημερινών κοινωνιών αλλά ό ίδιος ό όρος τής ύπαρξής τους.
Τότε κοινωνιολόγοι και φιλόσοφοι θά ανακαλύψουν σ' αυτήν τήν
«άδιαφορία» τήν «έξήγηση» και τή «δικαίωση» τής γραφειοκρατίας
(είναι άνάγκη, στό κάτω τής γραφής, κάποιος νά φροντίξει και γιά
τά κοινά).¹²

'Η συγκεκριμένη ζωή, λοιπόν, και ή καθημερινή ύπαρξη των άν-
θρώπων έξαρτώνται άξεχώριστα και άπό τό τί γίνεται στό «γενικό»
κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο και άπό τό τί έπισυμβαίνει στην
ίδιαίτερη ομάδα όπου ανήκουν και στίς ειδικές δραστηριότητες στίς
όποιες μετέχουν. 'Η διάκριση και ό ανταγωνισμός αυτών των δυό
σφαιρών είναι μιá άπό τίς ουσιαστικές εκφράσεις τής διάκρισης και
τής άλλοτριώσης στή σημερινή κοινωνία. Σ' αυτό έγκειται ή σημασία
του αίτήματος γιά αυτοδιεύθυνση των εργατικών Συμβουλίων σέ
όλους τούς τομείς τής έθνικής ζωής. Μιá «συμμετοχή» στή γενική πο-
λιτική έξουσία που αφήνει τούς ανθρώπους χωρίς έξουσία στό άμε-
σό τους περιβάλλον και στή διαχείριση των συγκεκριμένων δραστη-
ριοτήτων τους είναι προφανώς φενάκη. Τό ίδιο ίσχύει και γιά μιá
«συμμετοχή» ή μιάν «αυτοδιαχείριση» που περιορίζεται, π.χ., στην
έπιχείρηση και έγκαταλείπει τή «γενική πολιτική έξουσία» σ' ένα ξε-
χωριστό στρώμα. Αυτό που συνεπάγονται οι διεκδικήσεις των ούγ-
ρικών εργατικών Συμβουλίων είναι ή υπέρβαση αυτής τής διάκρισης
κι αυτής τής αντίθεσης: οι άνθρωποι νά διευθύνουν τίς συγκεκριμέ-
νες ομάδες στίς όποιες ανήκουν –όχι μόνο στά «εργοστάσια», αλλά
«σέ όλους τούς τομείς τής κοινωνικής ζωής»– και νά μετέχουν στην
πολιτική έξουσία, όχι μ' ένα άλλο άποφόρι –σάν «πολίτες» που ψη-
φίζουν κλπ.– αλλά άκριβώς μέσω των διευθυντικών οργάνων που εί-
ναι ή άμεση έκφρασή τους, δηλαδή των Συμβουλίων.¹³ Έτσι έξαφα-
νίζεται τό άφηρημένο δίλημμα διαίρεση ή όμοιομορφία τής κοινω-
νίας· έτσι πορευόμαστε προς έναν τρόπο συναρμογής μεταξύ τής συ-
νολικής κοινωνίας και των ιδιαίτερων τμημάτων που τήν άποτελούν.

Είναι έτσι δυνατόν νά άποκαλύψομε, άναξάρτητα άπό κάθε άλλη
θεώρηση, τή φενάκη που κρύβουν τά γιουγκοσλαβικά «εργατικά
Συμβούλια» και ή «αυτοδιαχείρισή τους των έπιχειρήσεων». Δέν
μπορούν νά έχουν «αυτοδιαχείριση των έπιχειρήσεων» αν υπάρχουν
χωριστά ένας κρατικός μηχανισμός και μιá κρατική έξουσία. 'Ακόμα
και στό περιορισμένο πεδίο τής «αυτοδιαχείρισης τής έπιχείρησης» οι
πρωτοβουλίες και οι δραστηριότητες των εργατών δέν μπορεί παρά
νά παραλύουν και, τέλος, νά εκμηδενίζονται, αν είναι υποχρεωμένες
νά περιορίζονται σέ μερικά δευτερεύοντα σημεία που άφορούν τή
λειτούργια του εργοστασίου (και ουσιαστικά, τήν αύξηση τής παρα-
γωγής του). 'Εν τώ μεταξύ, ή «Ένωση γιουγκοσλάβων κομμουνι-

στών» διατηρεί όλη τήν έξουσία σέ όλους τούς σημαντικούς τομείς, και έτσι, τελικά, και σέ ό,τι γίνεται μέσα στα ίδια τά έργοστάσια. Άντίστοιχα, είναι έξισου δυνατόν νά καταλάβομε γιατί ή έξουσία τών Συμβουλίων, ή άλλων αναλόγων όργάνων (π.χ. τών Σοβιέτ στη Ρωσία μετά τόν Όκτώβριο τού 1917), δέν μπορεί παρά νά γίνει γρήγορα μιά μορφή κενή, άν τήν περιορίσομε μόνο στα «πολιτικά» ζητήματα μέ τήν αύστηρή και τρέχουσα σημασία τής λέξης. (Αυτή ήταν ή γραμμή πού έγκωμιάζε ό Λένιν στό χαρτί, όταν μιλούσε για «έξουσία τών Σοβιέτ»: στήν πραγματικότητα έκανε ό,τι μπορούσε για νά πάρει τό μπολσεβίκικο κόμμα όλη τήν έξουσία –και τό πέτυχε.) Γιατί τότε επανεισάγομε και επαναθεβαιώνομε τή διαίρεση ανάμεσα σέ μιά σφαίρα «πολιτική» μέ τήν πατροπαράδοτη έννοια και στή συγκεκριμένη ύπαρξη τών ανθρώπων. Άν Συμβούλια ή Σοβιέτ καλούνται μόνο και μόνο νά ψηφίζουν νόμους και διατάγματα, νά διορίζουν τούς κομισάριους, δέν έχουν παρά τό άφηρημένο φάντασμα τής έξουσίας, ξεκομμένα έτσι από τήν καθημερινή ζωή και από τήν εργασία τού λαού, όλο και πιό μακριά από τά ενδιαφέροντα και τίς άσχολίες τών συγκεκριμένων ομάδων, κοιτάζοντας (ή μάλλον νομίζοντας πώς κοιτάζουν) τά μακρινά και γενικά κυβερνητικά προβλήματα, τά Σοβιέτ ήταν καταδικασμένα νά γίνουν γρήγορα, στα μάτια τού λαού (και τούτο, και άν ακόμα τό μπολσεβίκικο κόμμα δέν τά έξουσίαζε και δέν τά χειραγωγούσε), άπλά «έπίσημα όργανα» ανάμεσα σέ άλλα πού δέν τού άνήκουν και δέν νοιάζονται για τίς δικές του έγνοιες.¹⁴

Άν μιλώ για «αυτόνομα» μαζικά όργανα, δέν είναι μόνον επειδή π.χ. δέν ύπακούουν σέ άτομα, σέ κόμματα ή σέ «κυβέρνηση». Τά όνομάζω έτσι διότι και καθόσον δέν δέχονται τήν καθιθρυμένη θέσμιση τής κοινωνίας. Αυτό σημαίνει ειδικότερα: πρώτον, ότι άρνούνται κάθε νομιμότητα σέ μιά έξουσία πού δέν πηγάζει άπ' αυτά τά ίδια: και, δεύτερον, ότι άποκρούουν στους κόλπους τους τή διαίρεση ανάμεσα σ' εκείνους πού άποφασίζουν και σ' εκείνους πού εκτελούν. Τό πρώτο σημείο δέν συνεπάγεται μόνο ότι δημιουργούν μιά κατάσταση «δυσδικής έξουσίας» ή ακόμα ότι τείνουν νά αναλάβουν όλη τήν έξουσία: αλλά ότι τά αυτόνομα όργανα θέτουν τά ίδια τόν έαυτό τους ως τή μόνη νόμιμη πηγή άποφάσεων, κανόνων, ρυθμίσεων και νόμων, δηλαδή ως όργανα και ένσαρκώσεις μιάς νέας θέσμησης τής κοινωνίας. Τό δεύτερο σημείο συνεπάγεται ότι καταργούν μέ τίς πράξεις τους τή διαίρεση ανάμεσα σέ «σφαίρα τής πολιτικής» ή τής «κυβέρνησης» και «σφαίρα τής καθημερινής ζωής», σάν ουσιαστικά χωριστές και άνταγωνιστικές –ότι καταργούν, μ' άλλα λόγια, τή διαίρεση ανάμεσα στους ειδικούς τού γενικού και στους ειδικούς τών έξορύξεων, τών γεωτρήσεων, τής μολυβδουργίας, τής γεωργίας κλπ. Πράγματι, αυτό τό δεύτερο σημείο είναι ή συγκεκριμένη έφαρμογή τού πρώτου

στόν άμεσα σημαντικότερο τομέα. Γιατί, έδώ και χιλιάδες χρόνια, ή θέσμιση τών «ίστορικών» κοινωνιών στόν τομέα τής πολιτικής –καθώς επίσης και τό πυρηνικό σχήμα τής θέσμησης τών κοινωνικών σχέσεων σέ όλους τούς άλλους τομείς– ύπήρξε ή θέσμιση μιάς *ιεραρχίας* ανάμεσα στους ανθρώπους. Αυτή ή θέσμιση ύπήρξε, ταυτόχρονα και άξεχώριστα, θέσμιση «πραγματική-ύλική» –ένσαρκωμένη σέ κοινωνικά πλέγματα και άτομικές θέσεις, έγγεγραμμένη σέ ιδιοκτησίες, προνόμια, δικαιώματα, «σφαίρες άρμοδιότητας», εργαλεία και όπλα– και θέσμιση μιάς κοινωνικής φαντασιακής σημασίας –ή μάλλον ενός μάγματος από κοινωνικές φαντασιακές σημασίες πού ό πυρήνας του διαφέρει ανάλογα μέ τίς κοινωνίες– δυνάμει τής όποίας οι άνθρωποι όρίζονται, νοούνται και «δρούν» άμοιβαίως και για τόν έαυτό τους, σάν «άνώτεροι» και «κατώτεροι» σύμφωνα μέ μιά ή περισσότερες σχέσεις κατάταξης κοινωνικά θέσμιζόμενες. Η έσωτερική παραδοχή (interiorisation) από τόν καθέναν χωριστά και από όλους αυτόν τού διατακτικού ιεραρχίας, ακόμα περισσότερο ή άδυναμία σχεδόν κάθε άτομου νά σκεφτεί τόν έαυτό του και τούς άλλους, ήτοι νά ύπάρξει κοινωνικά και ψυχολογικά, χωρίς νά τοποθετήσει τόν έαυτό του σ' ένα όποιοδήποτε σημείο (έστω και τό κατώτερο) αυτής τής ιεραρχίας, ύπήρξε και παραμένει άκρογωνιαίος λίθος τής θέσμησης τών «ίστορικών» κοινωνιών. Ό σύγχρονος γραφειοκρατικός καπιταλισμός τείνει νά ώθήσει ως τά άκρα τήν ιεραρχική όργάνωση και νά τής δώσει τήν καθολικότερη μορφή της και τήν καθαρότερη έκφραση της θεωρώντας τήν τήν κατεξοχήν «όρθολογική» όργάνωση.¹⁵ Η ιεραρχική και πυραμιδοειδής δομή τής πανταχού παρούσας «όργάνωσης» στή σύγχρονη κοινωνία άντικαθιστά τήν κατά παράδοση διμερή σύνθεση τής καπιταλιστικής κοινωνίας σέ δύο κύριες τάξεις. Τήν έχει πλήρως άντικαταστήσει έδώ και περισσότερο από πενήντα χρόνια στή Ρωσία, και ένα τέταρτο τού αιώνα στήν ανατολική Εύρώπη και στήν Κίνα. Αυτή είναι ή δεσπόζουσα μορφή τών σχέσεων εκμετάλλευσης και καταπίεσης στόν σύγχρονο κόσμο.¹⁶

Αυτή τή δομή και τίς συμφυείς της σημασίες τίς άρνούνται και τίς ανατρέπουν οι όργανώσεις τού τύπου «Συμβούλιο». Μόλις όλοι οι ενδιαφερόμενοι ίδούν τόν έαυτό τους περιβεβλημένον μέ τήν έξουσία, άμέσως καταστρέφεται ή ιεραρχική δομή και καταργείται ή διαίρεση ανάμεσα σ' αυτούς πού διευθύνουν και σ' εκείνους πού τούς περιορίζουν σέ εκτελεστικά καθήκοντα. Αυτή ή άπόδοση τής έξουσίας στόν καθένα ύλοποιεί λοιπόν τήν πλήρη πολιτικήν ισότητα. Οι άποφάσεις δέν παίρνονται ούτε από ειδικούς τών ειδικοτήτων ούτε από ειδικούς τού γενικού. Παίρνονται από τήν κοινότητα αυτών πού πρόκειται νά τίς εκτελέσουν –και πού είναι, γι' αυτόν άκριβώς τό λόγο, στήν καλύτερη δυνατή θέση νά κρίνουν όχι μόνο τήν άφηρημένην «άριστη προσφορότητα» τών μέσων ως προς τούς σκοπούς, αλλά και

τούς συγκεκριμένους όρους αυτής τής εκτέλεσης και, πάνω απ' όλα, τό πραγματικό κόστος: τόν κόπο τους, τήν εργασία τους. Αυτό συνεπάγεται, στή σφαίρα τής παραγωγής π.χ., ότι οι αποφάσεις για θέματα πού άφορούν έναν ιδιαίτερο τόπο εργασίας –ας πούμε ένα τμήμα εργοστασίου– και δέν έχουν επιπτώσεις στις δραστηριότητες άλλων τμημάτων πρέπει νά παίρνονται από τούς εργαζομένους στό τμήμα αυτό. Όπως άλλωστε οι αποφάσεις για θέματα πού άφορούν περισσότερα τμήματα ή ένα διαμέρισμα πρέπει νά παίρνονται από τούς εργαζομένους σ' αυτά τά τμήματα ή σ' αυτό τό διαμέρισμα: και οι αποφάσεις πού άφορούν τό εργοστάσιο στό σύνολό του, από τή γενική Συνέλευση τών εργαζομένων του εργοστασίου, ή από τούς εκλεγμένους και ανακλητούς αντιπροσώπους τους. Έτσι, οι κυρίως ένδιαφερόμενοι μπορούν, σέ ελάχιστο χρόνο και μέ ελάχιστο κόστος, νά εκτιμήσουν άν οι αποφάσεις πού λάρθηκαν είναι εκείνες πού έπρεπε, άν είναι σωστές ή όχι. Έτσι επίσης μπορεί νά αρχίσει νά δημιουργείται μιά εμπειρία τόσο ως προς τά θέματα αυτά όσο και για τήν πραγματική άσκηση τής άμεσης δημοκρατίας. Αυτό άποτελεί μιάν άλλη διευκρίνιση αυτού πού ονομάζω άρθρωση (articulation).

«Καμιά φορολογία χωρίς βουλή»: αυτό τό σύνθημα τής δημιουργούμενης άστικής τάξης κατά τής μοναρχίας εκφράζει τέλεια και βαθιά τό πνεύμα και τίς δομές του κόσμου πού ή άστική τάξη δημιουργούσε τότε στήν κλασική της χώρα. *Καμιά εκτέλεση χωρίς ίση συμμετοχή όλων στήν άπόφαση*, αυτό είναι μιά από τίς βασικές άρχές μιάς αυτόδοικωνικής κοινωνίας πού θγαίνει άμεσα από τίς διεκδικήσεις και τή δραστηριότητα τών ούγγρων εργατών.

Η κατάργηση τής *διαίρεσης* και του ανταγωνισμού μεταξύ ειδικών και μη ειδικών δέν σημαίνει προφανώς τήν ξεαφάνιση τής *διαφοράς* τους. Η αυτόδιοίκηση δέν άξιώνει νά παραγνωρίζουμε, νά μη λογαριάζουμε καθόλου τήν «άρμοδιότητα» και τήν ειδικευμένη «γνώση», παντού όπου υπάρχουν και έχουν νόημα. Έντελώς τό αντίθετο. (Στήν πραγματικότητα, στή σημερινή κοινωνική δομή είναι πού δέν τίς ύπολογίζουν, και οι αποφάσεις πού παίρνονται, έξαρτώνται πρώτα από τή διαμάχη ανάμεσα στις κλίκες και τίς φατρίες, πού ή καθεμιά τους χρησιμοποιεί τούς «δικούς της» ειδικούς για σκοπούς δικαιολογίας και κάλυψης.) Δέν καταργούνται οι ειδικοί. Για νά περιοριστούμε στήν περίπτωση του εργοστασίου, τεχνικοί, μηχανικοί, λογιστές κλπ. ανήκουν στήν κοινότητα: μπορούν και πρέπει νά άκούονται και ως μέλη τής κοινότητας και ως κάτοχοι ειδικής τεχνικής ικανότητας. Μιά γενική συνέλευση είναι άπολύτως σέ θέση ν' άκούσει έναν μηχανικό πού τής λέει: «Άν θέλετε τό Α, οι μόνοι τρόποι πού ξέρω για νά τό κατασκευάσετε είναι ο Χ και ο Ψ· και σās ύπενθυμίζω ότι ή έκλογή του Χ θά έχει συνεπακόλουθο τό Ω, ή έκλογή του Ψ θά έχει συνεπακόλουθα Τ και Φ.» Στή συνέλευση όμως, και

όχι στόν μηχανικό, άπόκειται νά αποφασίσει νά κατασκευάσει ή νά μήν κατασκευάσει τό Α και νά διαλέξει ανάμεσα στό Χ και στό Ψ. Άσφαλώς, ένδεχομένως νά άπατάται. Μά θά τής ήταν δύσκολο νά άπατηθεί πιο πολύ απ' όσο, π.χ., ή Panamerican Airways, τής οποίας ή διεύθυνση στηριζόμενη στήν πραγματογνωμοσύνη εκατοντάδων τεχνικών, στατιστικών, θεωρητικών τών πληροφοριών, οικονομομετρών, ειδικών τής οικονομίας τών μεταφορών κλπ. άρχίστηκε νά θεωρηθεί ισχύουσα και για τό μέλλον τήν καμπύλη τής ζήτησης αεροπορικών μεταφορών του 1960 –σφάλμα πού δέν θά τό έκανε ένας πρωτοετής φοιτητής μέσης διανοητικότητας– για νά καταλήξει σέ μιά σχεδόν χρεοκοπία, από τήν οποία χρειάστηκε νά τή σώσει ή αμερικάνικη κυβέρνηση.

Έκείνο πού κρίνεται εδώ είναι κάτι πολύ περισσότερο από τίς κατά παράδοση διατυπώσεις για τά όρια κάθε αρμοδιότητας ή τεχνικής και ειδικής γνώσης, πού στηρίζονται στή διάκριση μεταξύ «μέσων» και «σκοπών» (όμολογη, λίγο πολύ, μέ τή διάκριση μεταξύ τών «άξιων», απ' τή μιά μεριά, και τών ουδέτερων ή «ελεύθερων» από άξίες «οργάνων», από τήν άλλη). Παρόμοια διάκριση είναι άφαίρεση, και έχει κάποιαν άξία μόνο σέ επιμέρους και συνηθισμένους τομείς, πέρα από τούς όποιους γίνεται άπατηλή. Δέν λέμε ότι οι άνθρωποι πρέπει νά αποφασίζουν τί νά κάμουν, και οι τεχνικοί θά τους πουνε τότε πώς νά τό κάμουν. Λέμε: άφου άκούσουν τούς τεχνικούς, οι άνθρωποι αποφασίζουν τί νά κάμουν και πώς νά τό κάμουν. Γιατί τό «πώς» δέν είναι ουδέτερο, ούτε τό «τί» άσαρκο πνεύμα. «Τί» και «πώς» ούτε ταυτίζονται ούτε τό ένα είναι έξω απ' τό άλλο. Μιά τεχνική «ουδέτερη» είναι άσφαλώς άυταπάτη. Μιά άλυσίδα συναρμολόγησης συνδέεται μ' έναν τύπο παραγωγής και μέ έναν τύπο παραγωγού –και αντίστροφως.¹⁷

Τό αίτημα τών ούγγρικων εργατικών Συμβουλίων νά καταργηθούν οι νόρμες εργασίας, εκτός άν αποφασίσουν τό αντίθετο οι ίδιοι οι εργαζόμενοι, μās επιτρέπει νά ιδούμε αυτό τό πρόβλημα από μιάν άλλην όπτική γωνία και μέ τρόπο πιο συγκεκριμένο –ένω ταυτόχρονα φέρει έν σπέρματι μιά καινούρια αντίληψη για τήν εργασία, τόν άνθρωπο και τίς σχέσεις τους. Άν, άφου αποφασίσουμε τί θά κάνουμε, πάρομε ως δεδομένα τά διάφορα τεχνικά «μέσα» –μηχανήματα, ύλικά κλπ.– τότε και ή ίδια ή ζωντανή εργασία φαίνεται νά είναι άπλως ένα μέσο ανάμεσα σ' άλλα πού πρέπει νά τό χρησιμοποιήσουμε πιο «όρθολογικά» και πιο «άποτελεσματικά». Φαίνεται αυτονόητο ότι τό «πώς» αυτής τής χρησιμοποίησης πηγάζει από τήν αρμοδιότητα τών ένδιαφερομένων τεχνικών, στους όποιους άπόκειται νά καθορίσουν «τόν μόνο καλόν τρόπο» νά γίνει ή εργασία, καθώς και τό χρόνο πού τής παρέχεται. Γνωρίζουμε τόν παραλογισμό τών άποτελεσμάτων πού προκύπτουν και τή διαρκή σύγκρουση πού εισάγεται έτσι στή διαδι-

κασία της εργασίας. Ἄλλά δέν σκοπεύομε νά κάμομε ἐδῶ τήν κριτική τοῦ ἀνορθολογικοῦ χαρακτήρα τοῦ τειλορισμοῦ καί τοῦ καπιταλιστικοῦ (καί «σοσιαλιστικοῦ») «ἐξορθολογισμοῦ» (rationalisation) τῆς διαδικασίας τῆς εργασίας. Καί ἡ ἀξίωση νά καταργηθοῦν οἱ νόρμες εργασίας δέν εἶναι πιά ἀπλῶς ἓνα μέσο γιά τούς ἐργάτες νά προστατέψουν τόν ἑαυτό τους ἀπό τήν ἐκμετάλλευση, τήν ἐπιτάχυνση τῶν ρυθμῶν κλπ. Αὐτή ἡ διεκδίκηση φέρει καί στοιχεῖα θετικά ὑφίστης σπουδαιότητας. Σημαίνει ὅτι αὐτοί πού εἶναι ἐπιφορτισμένοι νά βγάλουν πέρα μιά ἐργασία εἶναι ἐκεῖνοι πού ἔχουν τό δικαίωμα νά ἀποφασίσουν γιά τό ρυθμό τῆς εργασίας. Αὐτός ὁ ρυθμός, πού θεωρεῖται μέσα στό καπιταλιστικό πλαίσιο «ορθολογικός», ὡς μιά ἀπό τίς στιγμές τῆς ἐκτέλεσης μιᾶς ἀπόφασης, ὡς μέρος τῶν «μέσων», δέν εἶναι φυσικά καθόλου ἔτσι: εἶναι οὐσιαστική διάσταση τῆς ζωῆς τοῦ ἐργάτη στήν ἐργασία, δηλαδή τῆς ζωῆς του μ' ἓνα λόγο. Καί οἱ ἐργαζόμενοι δέν μποροῦν νά ἀντισταθοῦν στήν ἐκμετάλλευση χωρίς νά κάμουν κάτι θετικό σχετικά μέ τήν ἴδια τήν παραγωγή. Ἄν οἱ ἐπιβεβλημένες ἔξωθεν νόρμες καταργηθοῦν, πάλι θά εἶναι ἀνάγκη νά κανονιστεῖ, μέ τόν ἕναν ἢ τόν ἄλλο τρόπο, ὁ ρυθμός τῆς εργασίας, ἀφοῦ ὁ χαρακτήρας τῆς σύγχρονης παραγωγῆς εἶναι συλλογικός, συνεργατικός. Τό μόνο νοητό ὄργανο πού μπορεῖ νά ὑπαγορεύσει αὐτούς τούς κανόνες εἶναι τότε ἡ κοινότητα τῶν ἰδίων τῶν ἐργαζομένων. Οἱ ὀμάδες ἐργατῶν καί οἱ κοινότητες τοῦ τμήματος, τοῦ διαμερισματος, τοῦ ἐργοστασίου θά ἐγκαθιδρύσουν τή δική τους τήν πειθαρχία καί θά ἐξασφαλίσουν τό σεβασμό της (ὅπως ἄλλωστε τό κάνουν κιόλας σήμερα, ἄτυπα καί «μὴ νόμιμα»). Πράγμα πού συνεπάγεται τήν κατηγορηματική ἀπόκρουση τῆς ἰδέας ὅτι «ὁ ἄνθρωπος προσπαθεῖ ν' ἀποφεύγει τήν ἐργασία. (...) Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ζῶο ὀκνηρό» (Τρότσκι: *Τρομοκρατία καί Κομμουνισμός*) καί ὅτι ἡ πειθαρχία στήν ἐργασία δέν εἶναι παρά ἀποτέλεσμα ἑξωτερικοῦ καταναγκασμοῦ καί οικονομικῶν κινήτρων. Στά ἐκμεταλλευτικά συστήματα, ἡ καταναγκαστική ὀργάνωση τῆς εργασίας δέν ἀποτελεῖ ἀπάντηση στήν «ἀνθρώπινη ὀκνηρία» –ἀλλά αὐτή ἡ «ὀκνηρία» εἶναι ἡ φυσική καί κατανοητή ἀπάντηση στήν ἐκμετάλλευση καί στήν ἀπαλλοτρίωση τῆς εργασίας.¹⁸

Μποροῦμε ἐπίσης νά διακρίνομε σέ μιάν ἄλλη σειρά σχέσεις τόν ἐμβρυακό χαρακτήρα τῶν διεκδικήσεων ὅσον ἀφορᾷ τήν αὐτοδιοίκηση καί τήν κατάργηση τῶν νορμῶν. Μιά καί δεχτοῦμε τήν ἀρχή τῆς ἐξουσίας τῶν ἐνδιαφερομένων στίς δικές τους τίς δραστηριότητες καί τήν ἀπόρριψη τῆς διάκρισης μεταξύ «μέσων» καί «σκοπῶν», δέν μποροῦμε νά θεωροῦμε δεδομένα ἐξοπλισμούς, ἐργαλεῖα καί μηχανές· δέν μπορεῖ πιά νά ὑπάρχει θέμα νά ἐπιβάλλονται αὐτά τά ὄργανα σ' αὐτούς πού τά χρησιμοποιοῦν ἀπό τούς μηχανικούς, τούς τεχνικούς κλπ., οἱ ὁποῖοι θά τά ἐβλεπαν ἀποκλειστικά μέ τό σκοπό νά «αὐξηθεῖ ἡ ἀποδοτικότητα τῆς παραγωγῆς», πράγμα πού, σ' ἀλήθεια, πάει νά

πεῖ: νά μεγαλώσει ἀκόμα πιό πῶλύ ἡ κυριαρχία τοῦ σύμπαντος τῶν μηχανῶν στους ἄνθρώπους. Μιά ριζική ἀλλαγὴ στίς σχέσεις τῶν ἐργαζομένων μέ τήν ἐργασία τους συνεπάγεται ριζική ἀλλαγὴ στή φύση τῶν ὀργάνων παραγωγῆς. Πρῶτα πρῶτα ὑπονοεῖ ὅτι ἡ ἀποψη αὐτῶν πού χρησιμοποιοῦν αὐτά τά ὄργανα εἶναι ἡ ἀποψη πού ὑπερισχύει στό processus τῆς σύλληψης καί τῆς κατασκευῆς τους. Ἐνας σοσιαλισμός τῆς ἀλυσιδᾶς συναρμολόγησής θά ἦταν ἀντίφαση στους ὄρους, ἂν δέν ἦταν μιά ἀπαίτηση φενάκη. Πρέπει νά προσαρμοζομε τή μηχανή στόν ἄνθρωπο, καί ὄχι τόν ἄνθρωπο στή μηχανή. Αὐτό ὀδηγεῖ προφανῶς στήν ἀποβολή τῶν βασικῶν χαρακτηριστικῶν τῆς σημερινῆς τεχνολογίας –ἀποβολή πού ἀπαιτεῖ ἐπίσης καί τίς ἀναγκαῖες ἀλλαγές στή φύση τῶν τελικῶν προϊόντων τῆς βιομηχανίας. Στή σημερινή μηχανή ἀντιστοιχεῖ τό σημερινό χαμηλῆς ποιότητας προϊόν, κι αὐτό τό χαμηλῆς ποιότητας προϊόν ἀπαιτεῖ αὐτόν τόν τύπο μηχανῆς. Καί τά δύο συνεπάγονται καί τείνουν νά ἀναπαράγουν ἓναν ὀρισμένον τύπο ἀνθρώπου.

Εἶναι προφανές ὅτι προβλήματα πολλά, καί καθόλου συνηθισμένα, ἀνακύπτουν σ' ὅλη αὐτήν τήν πορεία. Ἄλλά, ὅσο μακριά κι ἂν μπορεῖ νά βλεπε κανεῖς, τίποτε δέν τά κάνει ἀνυπερέβλητα. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, δέν εἶναι περισσότερο ἀνυπερέβλητα ἂπ' ὅσο αὐτά πού γεννάει κάθε μέρα ἡ σημερινή ἀνταγωνιστική θέσμιση τῆς κοινωνίας. Ἄν π.χ. οἱ ὀμάδες ἐργατῶν ὀρίζουν γιά τόν ἑαυτό τους τό ρυθμό ἐργασίας τους, ἐμφανίζεται τό πρόβλημα καί τῆς «ισότητος» τῶν ρυθμῶν μεταξύ τῶν διαφόρων ὀμάδων –μ' ἄλλα λόγια, τῆς δικαιοσύνης καί τῆς ἔνταξης τῶν διαφόρων αὐτῶν ρυθμῶν στή συνολική διαδικασία τῆς παραγωγῆς. Αὐτά τά δύο προβλήματα ὑφίστανται σήμερα καί, στήν πραγματικότητα, δέν ἔχουν «λυθεῖ». Θά εἶναι σημαντική πρόοδος ὅταν διατυπωθοῦν καί συζητηθοῦν ἀνοιχτά. Καί εἶναι πιθανόν ὅτι ὄχι μόνον ἰδέες ἰσότητος, ἀλλά καί ἡ ἀλληλεξάρτηση τῶν διαφόρων σταδίων τῆς διαδικασίας τῆς ἐργασίας (καθὼς καί, σέ μιά βαθμίδα πού σύντομα θά ἀκολουθήσει, ἡ ἐναλλαγὴ τῶν ἀτόμων μεταξύ τμημάτων, ὑπηρεσιῶν κλπ.) θά ὀδηγήσουν τήν κοινότητα τῶν ἐργαζομένων νά μὴν ἀνέχεται ὀμάδες πού θά εἶχαν τάση νά κάνουν τή ζωὴ τους πολὺ εὐκόλη. Μέ ἀνάλογον τρόπο, ἡ κατασκευὴ τῶν μηχανῶν σύμφωνα μέ τήν ἀποψη αὐτῶν πού τίς χρησιμοποιοῦν θά ἀπαιτοῦσε στενή καί μόνιμη συνεργασία μεταξύ αὐτῶν πού τίς χρησιμοποιοῦν καί τῶν ἐργατῶν πού κατασκευάζουν τίς μηχανές. Γενικότερα, μιά συλλογικὴ ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς –καί ὅλων τῶν ἄλλων κοινωνικῶν δραστηριοτήτων– συνεπάγεται φυσικά ἓναν μεγάλο βαθμὸ κοινωνικῆς εὐθύνης καί ἀμοιβαίου ἐλέγχου. Θά πρέπει οἱ διάφοροι τομεῖς τῆς κοινότητος νά συμπεριφέρονται κατὰ τρόπον ὑπεύθυνον καί νά δέχονται νά παίξουν τό ρόλο τους στήν ἄσκηση τοῦ ἀμοι-

βαίου ἐλέγχου. Μιά πλατιά και διαρκής δημόσια συζήτηση τῶν κοινῶν προβλημάτων καθώς και ἡ δημιουργία δικτύων ἀντιπροσώπων τῶν ὀργανώσεων δάσης φαίνεται, προφανῶς, νά εἶναι τά ἐνδεδειγμένα ὄργανα και φορεῖς γιά τό συντονισμό τῶν κοινωνικῶν δραστηριοτήτων.

Δέν μπορούμε ἐδῶ νά συζητήσουμε τά ἀκόμα πιό γενικά, πιό σημαντικά και πιό δύσκολα προβλήματα πού θά ἀντιμετωπίσει μία κοινωνία, κολεκτιβική, κοινοτική, σχετικά π.χ. μέ τήν ὀλοκληρωτική και τόν προσανατολισμό τῆς «συνολική οἰκονομία» – ἢ ἄλλων κοινωνικῶν δραστηριοτήτων – μέ τήν ἀλληλεξάρτησή τους, μέ τόν γενικό προσανατολισμό τῆς κοινωνίας και οὕτω καθέξῃς.¹⁹ Πράγματι, ὅπως προσπάθησα νά τό ὑπογραμμίσω ἐδῶ και πολύν καιρό, τό καιριο πρόβλημα μᾶς μετεπαναστατικής κοινωνίας δέν εἶναι τό πρόβλημα τῆς «διαχείρισης τῆς παραγωγῆς» οὔτε τῆς ὀργάνωσης τῆς οἰκονομίας. Εἶναι τό κυρίως πολιτικό πρόβλημα – αὐτό πού θά μπορούσαμε νά τό ὀνομάσουμε τό ἀρνητικό : οὐ προβλήματος τοῦ Κράτους: ἤτοι, ἡ ἰκανότητα τῆς κοινωνίας νά ἐγκαθιδρύσει και νά διατηρήσει τή ρητή και συγκεκριμένη ἐνότητά της χωρίς νά ἔχει ἀναλάβει αὐτό τό «καθήκον» ἕνα χωριστό και σχετικά αὐτόνομο ὄργανο – ὁ μηχανισμός τοῦ Κράτους. Αὐτό τό πρόβλημα – κάνομε μία παρένθεση – ὁ κλασικός μαρξισμός και ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ πράγματι τό ἀγνόησαν. Μαζί μέ τήν ἰδέα τῆς ἀναγκαιότητας τῆς καταστροφῆς τοῦ Κράτους, ὡς διακεκριμένου και οἰονεῖ αὐτόνομου μηχανισμοῦ, δέν ἔλαβαν θετικά ὑπόψη και τό πολιτικό πρόβλημα. Τό πρόβλημα μάλλον τό «ἐξαφάνισαν» (μυθικά, ἐννοεῖται) μέσα στήν προοπτική τῆς ἐκδηλῆς, «ὕλικῆς» ἐνοποίησης και ὀμοιομορφίας πού ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ θά γεννοῦσε ὀρθῶς στήν κοινωνία. Ἡ «πολιτική» γιά τόν Μάρξ, τόν Λένιν και κλπ. εἶναι ἡ πάλῃ ἐναντίον τῆς ἀστικής τάξης, ἡ συμμαχία μέ τίς ἄλλες τάξεις και κλπ., μέ λίγα λόγια ἡ ἐξαφάνιση τῶν «ὑπολοίπων τοῦ παλιοῦ κόσμου». Δέν εἶναι ἡ θετική θέσμιση και ὀργάνωση τοῦ καινοῦ κόσμου. Γιά τόν Μάρξ, σέ μία κοινωνία 100% προλεταριακή δέν θά ὑπῆρχε και δέν θά μπορούσε νά ὑπάρξει πολιτικό πρόβλημα (ἐδῶ βρίσκεται μία ἀπό τίς σημασίες τῆς ἀρνήσῃς του νά προπαρασκευάσει «συνταγές γιά τίς σοσιαλιστικές κουζίνες τοῦ μέλλοντος»). Αὐτό τό χαρακτηριστικό ἔχει τίς ρίζες του βαθιά μέσα στή φιλοσοφία του τῆς ἱστορίας: σοσιαλισμός ἢ βαρβαρότητα, ἴσως· ἀλλά ἂν δέν ἔχομε βαρβαρότητα, τότε ἔχομε σοσιαλισμό – και ὁ σοσιαλισμός εἶναι προσδιορισμένος. Ἡ εἰρηνεία τῆς ἱστορίας θέλησε νά γίνει ἡ πρώτη νικηφόρα ἐπανάσταση σέ μία χώρα ὀπου ὁ πληθυσμός, εἶναι τό λιγότερο πού μπορούμε νά πούμε, δέν ἔγινε «ἐνιαῖος και πειθαρχημένος ἀπό τήν ἴδια τή διαδικασία τῆς καπιταλιστικής παραγωγῆς». Και ἐπωμίζεται τό μπολσεβίκικο κόμμα και ἡ ὀλοκληρωτική τρομοκρατία τοῦ Στάλιν μέ τή φροντίδα νά κάμει ἐνιαῖα και ὀμοιόμορφη τή ρωσι-

κή κοινωνία. Εὐτυχῶς, ἡ ἐπιτυχία τους δέν ὑπῆρξε ὀλοκληρωτική.

Ὡστόσο ἐμεῖς δέν μπορούμε νά βροῦμε τήν ἀπάντηση στό πρόβλημα τῆς ἐνότητας τῆς μετεπαναστατικής κοινωνίας σέ μίαν ἀνύπαρκτη διαδικασία «ἀντικειμενική-ὑποκειμενική» πού φέρνει τήν ὀμοιομορφία. Δέν θά μπορούσαμε ἄλλωστε, ἀκόμα και ἂν ὑπῆρχε. Δέν εἶναι ποτέ δυνατόν νά ἐξαφανίσουμε τό πολιτικό πρόβλημα καθαυτό. Ἡ ἐνότητα τῆς μετεπαναστατικής κοινωνίας δέν θά μπορεῖ νά πραγματοποιηθεῖ – ὀδηλαδή νά ἀναδημιουργεῖται σταθερά – παρά μέσω τῆς διαρκούς ἐνοποιητικῆς δραστηριότητας τῶν συλλογικῶν ὀργάνων. Και αὐτό προϋποθέτει, φυσικά, τήν καταστροφή κάθε χωριστοῦ «κρατικοῦ μηχανισμοῦ» – ἀλλά και τήν ὑπαρξη και τή συνεχή ἀνάπλαση τῶν πολιτικῶν θεσμῶν, π.χ. τά συμβούλια και τά δίκτυά τους, πού δέν θά εἶναι ἀνταγωνιστικοί μέ τήν «πραγματική κοινωνία», μά οὔτε και ταυτοί μέ τήν κοινωνία αὐτήν. Και ἀπ' αὐτή τήν ἀποψη δέν βρισκομε καμιά μαγική ἐγγύηση ὀτι θά ἐπιτευχθεῖ εὐκόλα μία κοινωνική ὀμοφωνία, και ὀτι ὀλες οἱ τυχόν προστριβές μεταξύ τομέων τῆς κοινότητας θά ἐξαφανιστοῦν. Τίποτε δέν θεβαιώνει ὀτι – και μέ τή βοήθεια τάσεων πού θά ἐδγαιναν ἀπό τούς ὑφιστάμενους κοινωνικούς ἀνταγωνισμούς – δέν θά ἐμφανιζόταν ἕνα νέο στρώμα πού θά ζητοῦσε νά καταλάβει μόνιμα πόσα ἐξουσίας, προετοιμάζοντας ἔτοι τήν παλινόρθωση και τῆς διαίρεσης μεταξύ διευθυνόντων και ἐκτελεστών και ἐνός χωριστοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ. Ἄλλά, γιά ὀλα αὐτά, δέν μπορούμε νά πάμε πιό πέρα ἀπό τήν ἐξῆς θέση τοῦ ζητήματος:

Ἡ τά αὐτόνομα συλλογικά ὀργανα τοῦ λαοῦ θά μπορούσαν νά βροῦν μία λύση, ἢ μάλλον μία διαδικασία λύσεων, στό πρόβλημα τῆς διατήρησης τῆς κοινωνίας ὡς διαφορισμένης ἐνότητας.

Ἡ, ἂν οἱ μάζες ἀποδειχτοῦν ἀνίκανες νά προχωρήσουν πρὸς αὐτήν τήν κατεύθυνση, θά ἐπιβληθοῦν ἀναγκαῖα λύσεις «ὑποκατάστασης» – μέ τίς μορφές π.χ. τῆς ἐξουσίας ἐνός «ἐπαναστατικοῦ κόμματος» και τῆς ἐπανασυγκρότησης μᾶς μόνιμης γραφειοκρατίας. Ὁ «παλιός κυκλώνας» θά ἀναστηνόταν τότε ipso facto.

Ὁχι πῶς ἐμεῖς δέν ξέρομε τό δρόμο. Δέν ὑπάρχει δρόμος· δρόμος πού νά εἶναι ἡδη χαραγμένος. Θά τόν ἀνοῖξει ἡ συλλογική και αὐτόνομη δραστηριότητα τῶν ἀνθρώπων, ἂν εἶναι τέτοια. Ξέρομε ὀμως ποιός δέν εἶναι ὁ δρόμος και ξέρομε ποιός εἶναι ὁ δρόμος πού ὀδηγεῖ σέ μίαν ὀλοκληρωτική γραφειοκρατική κοινωνία.

Ἡ οὐγγρική ἐπανάσταση δέν εἶχε οὔτε τό χρόνο οὔτε τή δυνατότητα ν' ἀντιμετωπίσει αὐτά τά προβλήματα. Πάντως, στό μικρό διάστημα τῆς ἀνάπτυξῆς της, ὀχι μόνον ἀφάνισε τήν ποταπή ἀπάτη τοῦ σταλινικοῦ «σοσιαλισμοῦ» ἀλλά και ἔθεσε μερικά ἀπό τά πιό σημαντικά προβλήματα πού ἔχει ν' ἀντιμετωπίσει ἡ ἐπαναστατική ἀνοικοδόμηση τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας, και ἔδωσε μερικά πρῶτα σπέρματα ἀπαντήσεων σ' αὐτά. Δέν ὀφείλομε μόνον νά τιμοῦμε τόν ἡρωικό

αγώνα του ούγγρικού λαού: στην κρίση του και την απόφασή του να διευθύνει ο ίδιος τη συλλογική ζωή του και, γι' αυτόν τό σκοπό, ν' αλλάξει ριζικά θεσμούς της κοινωνίας που ανάγονται στην αρχή των ιστορικών χρόνων, οφείλομε να αναγνωρίσμε μιάν από τις δημιουργικές πηγές της σύγχρονης ιστορίας.

Αύγουστος 1976

1. «Η προλεταριακή επανάσταση εναντίον της γραφειοκρατίας», *S. ou B.*, άρ. 20 (Δεκέμβριος 1956): αναδημοσιεύεται στο *La Société bureaucratique*, τόμ. 2, Παρίσι, 10/18, 1973, σ. 277-278. Τό παρόν κείμενο προϋποθέτει εκ μέρους του αναγνώστη κάποιαν εξοικείωση με τά κύρια γεγονότα που σχετίζονται με τά συμβάντα του 1956 στην Ούγγαρία και, ιδίως, τή σύνθεση, τίς δραστηριότητες και τίς διεκδικήσεις των εργατικών Συμβουλίων. Τά τεύχη 20 και 21 (Μάρτιος 1957) του *S. ou B.* είναι κυρίως αφιερωμένα στα γεγονότα του 1956 στην Ούγγαρία και στην Πολωνία και περιέχουν ντοκουμέντα και κείμενα που οφείλονται σε πρόσφυγες που είχαν λάβει μέρος στην ούγγρική επανάσταση. Για όρισμένες διδλογραφικές παραπομπές, βλ. *La Société bureaucratique*, δ.π., σ. 265.

2. Πρόβλ. τό άρθρο όπου παραπέμπω στη σημείωση 1, ιδίως σ. 278-307: επίσης «Sur le contenu du Socialisme, III: La lutte des ouvriers contre l'organisation ou l'entreprise capitaliste», *S. ou B.*, άρ. 23 (Ιανουάριος 1958): αναδημοσιεύεται στην *Πείρα του εργατικού κινήματος*, τόμ. 2, Παρίσι, 10/18, 1974, σ. 9-88. Τό έκτακτο βιβλίό του Ούγγρου Miklos Harasjti, *Salaire aux pièces. Ouvrier dans un pays socialiste*, Παρίσι, εκδ. Seuil, 1976, αποδείχνει ακόμα μιά φορά τήν πλήρη ταυτότητα τής φύσης των σχέσεων παραγωγής και τής οργάνωσης τής διαδικασίας τής εργασίας μεταξύ των «καπιταλιστικών» εργοστασίων τής Δύσης και των «σοσιαλιστικών» εργοστασίων τής Ανατολής.

3. Συζήτησα στον καιρό τους τά γεγονότα τής Πολωνίας στο «La voie polonaise de la bureaucratisation», *S. ou B.*, άρ. 21 (Μάρτιος 1957), αναδημοσιευμένο στο *La Société bureaucratique*, τόμ. 2, σ. 339-371. Ήξιζει νά παραθέσομε ένα άμμητο, λίγο μακρύ κείμενο του Ε. Μαντέλ: έτσι ό αναγνώστης θά πεισθει πώς δέν αφήνω τόν ξαυτό μου νά φτάσει σε ύπερβολή πολεμικής: «Η σοσιαλιστική δημοκρατία θά έχει νά δώσει κι άλλες μάχες στην Πολωνία. Ή κύρια μάχη όμως, αυτή που επέτρεψε σε εκατομμύρια προλετάριους νά ξαναταυτιστούν με τό εργατικό Κράτος, έχει ήδη κερδηθεί.» Καί παρακάτω: «Η πολιτική επανάσταση που συντάραξε εδώ κι ένα μήνα τήν Ούγγαρία γνώρισε ένα ξετύλιγμα πιό σπασμωδικό και πιό ανισόμετρο απ' όσο ή πολιτική επανάσταση στην Πολωνία. Δέν φτερούγισε όπως αυτή από νίκη σε νίκη [sic]. (...) Κι αυτό, γιατί, αντίθετα απ' ό,τι έγινε στην Πολωνία, ή ούγγρική επανάσταση είχε μιά στοιχειακή και αυθόρμητη έκρηξη. Ή λεπτή αλληλεπίδραση μεταξύ των αντικειμενικών και των υποκειμενικών παραγόντων, μεταξύ τής πίεσης των μαζών και τής οικοδόμησης μιās νέας ηγεσίας, μεταξύ τής πίεσης εκ των κάτω και τής κρυστάλλωσης μιās αντιπολιτευτικής ομάδας επάνω στην κορυφή του κομμουνιστικού κόμματος, αλληλεπίδραση που εξασφάλισε τήν πολωνική [;!] νίκη, έλειψε στην Ούγγαρία.» *Quatrième internationale*, Δεκέμβριος 1956, σ. 22-23 (οί ύπογραμμίσεις δικές μου). Σπάνια έκφράστηκαν με μεγαλύτερη σαφήνεια –και σε πιό ευτράπελο ύφος– ή γραφειοκρατική ούσία του τροτσκιισμού, ή φύση του ως εξόριστης φράξιας του σταλινισμού, ό πόθος του νά αποκαταστήσει τό μηχανισμό του κόμματος με τήν ευκαιρία μιās φραξιονιστικής πάλης στους κόλπους του και μιās «πίεσης τής βάσης».

4. Ή αναφέρομαι στα σημεία που θεωρώ πιό σημαντικά, έτσι όπως διατυπώθηκαν ήδη στις 28-29 Οκτωβρίου 1956. Όσο άπιστευτο κι άν φανεί, οί διεκδικήσεις των Συμβουλίων μετά τήν 11η Νοεμβρίου (δηλαδή μετά τήν ολοκληρωτική κατάληψη τής χώρας από τόν ρωσικό στρατό και μετά τή σφαγή χιλιά-

δων προσώπων) ήταν ακόμα πιο ριζικές, γιατί περιλάμβαναν τή συγκρότηση όπλισμένων εργατικών πολιτοφυλακών και τή δημιουργία Συμβουλίων σέ όλους τούς κλάδους δραστηριότητας, *ακόμα και στίς κυβερνητικές λειτουργίες*.

5. Δέν μιλάω εδώ γιά τά πρόσωπα καθαυτά παρά γιά τό νόημα τής συμπεριφορής τους. Σ' αυτά εδώ πού λέω δέν έχει θέση ή προσωπική τραγωδία του Λούκατς (ή του Νάγκι κλπ). Ειδικότερα, όσον άφορά τόν Λούκατς, τόν έγγελιανό μαρξιστή, θά πήγαυε πραγματικά πάρα πολύ νά τόν κατηγορήσει κανείς πάρα νά κλάψει γιά τό «ύποκειμενικό τού δράμα».

6. Τό ύλικό πού βρισκόμει στό Ε.Ρ. Thompson, *The Making of the English Working Class* (Gollancj, 1963· έκδ. Πένγκουιν, 1968) φωτίζει άρκετά αυτό τό σημείο.

7. Κάνει μεγαλύτερη έντύπωση ή παρατήρηση ότι, παρόλο αυτό τό προηγούμενο και παρά τήν αναγνώριση από τόν Μάρξ τής βασικής σημασίας τής μορφής τής Κομμούνας, ή πρώτη αντίδραση του Λένιν στήν αυθόρμητη εμφάνιση τών Σοδιέτ κατά τήν επανάσταση του 1905 ήταν άρνητική και έχθρική. Ό λόγος όρούσε διαφοροτικά από κείνο πού αυτός, ό Λένιν, είχε κρίνει – μέ βάση τή «θεωρία» του – ότι έπρεπε νά κάνει ό λαός.

8. Υποθετική αντικατάσταση μιάς άρχικής έννοιας πού δέν επιβεβαιώνεται άμεσα. Στά λατινικά *spons* δέν είναι έν χρήση στήν όνομαστική στίς άλλες πτώσεις συνήθως αποδίδεται μέ τό «δούληση». Άλλά τό ελληνικό *σπένδω* (άπ' όπου *σπονδή*) σημαίνει χύνω ύγρό, κάνω ύγρή θυσία (όπως τό χιτιτικό *sipant, isranti*) ή άρχική του έννοια δύσκολα μπορεί νά διαφοροστεί από τό *λειθώ, χέω*. Βλ. Ε. *Benveniste Λεξικό...*, τόμ. 2, σελ. 209 και 224.

9. Η άρχή τής «ταυτότητας», στήν όποία στηρίζεται όλη ή κληρονομημένη φιλοσοφική και έπιστημονική σκέψη, ίσοδυναμεί μέ τή βεβαίωση ότι ένα τέτοιο «πέραν», άν και όταν ύφίσταται, πάντα είναι μόνον «ό βαθμός τής άγνοιάς μας». Τή συνοδεύει ή πεποίθηση ότι μπορούμε, *de jure*, νά έλαττώσουμε αυτόν τό βαθμό στό μηδέν. Η πύό σύντομη απάντηση σ' αυτό είναι: *Ίδού ή Ρόδος, ίδού και τό πήδημα*. Μπορούμε μέ πλήρη έμπιστοσύνη νά καθίσουμε και νά περιμένουμε τήν ήμέρα πού ή διαφορά άνάμεσα στό *Τριστάνο και Ίζόλδη* και στό σύνολο τών «αιτιών» του και τών «δρων» του (άστική κοινωγία του 1850, εξέλιξη τών όργάνων και τής όρχήστρας, ύποσυνείδητο του Βάγκνερ κλπ.) θά μειωθεί στό μηδέν.

10. Μολοντί θά μπορούσαμε φυσικά νά «έξηγήσουμε» γιάτί αυτός ό τύπος επανάστασης δέν πραγματοποιήθηκε τό 1956 στήν Αίγυπτο, στό Ίράν ή στήν Ίάβα.

11. Γιά μιάν άλλη διασαφήνιση αυτού του τύπου «έπιχειρημάτων»: είναι άκριβές ότι μιά από τίς κύριες διαφορές μεταξύ Πολωνίας και Ούγγαρίας του 1956 έγκειται στήν ικανότητα του πολωνικού Κ.Κ. νά «προσαρμολοστεί» στό γεγονόςά –ένώ τό ούγγρικό Κ.Κ. δέν μπόρεσε νά τό κάμει. Άλλά γιάτί τό πολωνικό Κ.Κ. έπέτυχε εκεί όπου τό ούγγρικό Κ.Κ. απέτυχε; Διότι στήν Πολωνία, άκριβώς, τό κίνημα δέν πήγε *άρκετά μακριά*, πράγμα πού επέτρεψε στό Κ.Κ. νά συνεχίσει νά ύπάρχει και νά παίξει τό ρόλο του –ένώ στήν Ούγγαρία ή διαιότητα και ό ριζοσπαστικός χαρακτήρας του κινήματος πολύ γρήγορα έμυθηνίσαν τό Κ.Κ. Και αυτό «έξηγει» επίσης, ως ένα σημείο, τή διαφοροτική στάση του Κρεμλίνου σέ καθενιά από τίς δύο περιπτώσεις. Όσο τό γραφειοκρατικό κόμμα στήν Πολωνία έπιζούσε και κρατούσε, κουτσά στραβά, τά ήγία, ή γραφειοκρατία τής Μόσχας πίστευε, και όχι άδικα, ότι μπορούσε νά άπόσχει από μιάν ένοπλη επέμβαση και νά μανουβράρει, ένόψει τής θαυμαί-

ας άποκατάστασης τής γραφειοκρατικής δικτατορίας –πράγμα πού στό τέλος έτσι έγινε. Παρόμοια μανούβρα φαινόταν άδύνατη στήν Ούγγαρία, όπου τό Κ.Κ. είχε άφανιστεί και τά εργατικά Συμβούλια επιβεβαίωσαν καθαρά τήν πρόθεση τους νά διεκδικήσουν τήν έξουσία και νά τήν άσκήσουν.

12. Ό καθένας, στή σημερινή κοινωγία, είχε τή δυνατότητα, σέ περιορισμένη κλίμακα, νά παρατηρήσει αυτό τό σπείρωμα του γραφειοκρατικού εκφυλισμού και τής άπάθειας στή ζωή τών πολιτικών και συνδικαλιστικών όργάνων.

13. Είναι αλήθεια ότι στήν Ούγγαρία ύπηρεξαν αίτήματα γιά έλεύθερες εκλογές γιά τήν ανάδειξη νέου Κοινοβουλίου –και ότι αυτά τά αίτήματα είχαν, φαίνεται, τήν ύποστήριξη τών Συμβουλίων. Αυτό ήταν όλοφάνερα μιά κατανότη αντίδραση στήν προηγούμενη κατάσταση πραγμάτων, στήν κατάσταση τής γραφειοκρατικής δικτατορίας. Τό πρόβλημα τών αντίστοιχων όρών και έξουσιών αυτού του Κοινοβουλίου και τών Συμβουλίων, άν ή επανάσταση είχε τή δυνατότητα νά άναπτυχθεί, μένει φυσικά άνοιχτό. Κατά τή γνώμη μου ή άνάπτυξη τής έξουσίας και τών δραστηριοτήτων τών Συμβουλίων θά κατέληγε είτε στή θαυμαία άτροφία του Κοινοβουλίου είτε σέ αντίπαράθεση μεταξύ του Κοινοβουλίου και τών Συμβουλίων.

14. Πρβ. τό άρθρο μου «Socialisme ou Barbarie» στό *S. ou B.*, άρ. 1, Μάρτιος 1949, αναδημοσιευμένο τώρα στό *La Société bureaucratique*, τόμ. 1, ιδίως σ. 164-173. Έπίσης «Le rôle de l'idéologie bolchevique dans la naissance de la bureaucratie» στό *S. ou B.*, άρ. 35, Ίανουάριος 1964, αναδημοσιευμένο τώρα στήν *Πείρα του εργατικού κινήματος*, τόμ. 2, σ. 384-416. Όσο άπίστευτο κι άν φαίνεται, ό Λένιν και ό Τρότσκι βλέπανε στήν όργάνωση τής εργασίας, στή διεύθυνση τής παραγωγής κλπ. προβλήματα καθαρώς *τεχνικά* πού δέν είχαν τίποτε νά κάνουν, κατά τή γνώμη τους, μέ τή «φύση τής πολιτικής έξουσίας», ή όποία παρέμεινε «προλεταριακή», έφόσον τήν άσκήσει τό «κόμμα του προλεταριάτου». Ήχώ αυτού είναι ό ένθουσιασμός τους-γιά τήν καπιταλιστική «όρθολόγηση» τής παραγωγής, τόν τελλορισμό, τήν εργασία μέ τό κομμάτι κλπ. Ότι αυτή ή στάση ανταποκρίνεται πράγματι στή σκέψη του ίδιου του Μάρξ στά βαθύτερά της στρώματα, προσάθησα νά τό δείξω στό δεύτερο από τά άρθρα πού άνέφερα παραπάνω και σέ πολλά άλλα κείμενα.

15. Προσάθησα νά δείξω ότι αυτή ή «όρθολογική» όργάνωση είναι πράγματι, άπ' τήν ουσία της και τή φύση της, *άνορθολογική*, γεμάτη άντιφάσεις και άσυνέπειες, στό «Γιά τό περιεχόμενο του σοσιαλισμού, II», *S. ou B.*, άρ. 22, Ίούλιος 1957· «Γιά τό περιεχόμενο του σοσιαλισμού, III», πού άναφέρω στή σημείωση 2 παραπάνω: «Le mouvement révolutionnaire sous le capitalisme moderne, II», *S. ou B.*, άρ. 32, Απρίλιος 1961. Δέν μπορεί νά ύπάρξει «όρθολογική» δόση γιά μιά ιεραρχικογραφειοκρατική όργάνωση στίς σύγχρονες συνθήκες (έν αντίθεση π.χ. μέ τίς συνθήκες του «μανταρινάτου τής Κίνας»). «Γνώση», «ταλέντο», «πείρα» έπρεπε νά είναι τά κριτήρια έπιλογής και διορισμού –και δέν μπορούν νά είναι. Οί «λύσεις» τών προβλημάτων πού αντιμετώπιζει ή όργάνωση (έπιχείρηση, διοίκηση, κόμμα κλπ.) καθορίζονται από τά άσταθή άποτελέσματα τής πάλης γιά τήν έξουσία, πού μονίμως κάνουν μεταξύ τους άνταγωνιστικές γραφειοκρατικές όμάδες, ή μάλλον *κλίκες* και *φατρίες*, πού είναι, όχι τυχαία ή άνεκδοτικά φαινόμενα, αλλά κεντρικά στοιχεία στή λειτουργία του γραφειοκρατικού μηχανισμού. Η ιδέα μιάς «τεχνολογικής» καθαυτήν είναι φενάκη: είναι αυτό πού θά ήθελε ή γραφειοκρατία νά πιστεύει ό κόσμος. Αυτό πού είναι στήν κορυφή είναι αυτό όχι ως ειδικό σ' έναν τεχνικό τομέα, αλλά ως ειδικοί στήν τέχνη ν' αναρχιχώνται σέ όλη

τήν κλίμακα της γραφειοκρατίας. Κατά τήν επέκτασή του, ό γραφειοκρατικός μηχανισμός είναι αναγκασμένος νά αναπαράγει στους κόλπους του τή διαίρεση της εργασίας πού επιβάλλει όλο και περισσότερο στό σύνολο της κοινωνίας. Έτσι καταλήγει νά είναι χωρισμένος, ξένος πρός τόν έαυτό του και πρός τή δημιουργική ούσία των προβλημάτων. Κάθε «όρθολογική» σύνθεση γίνεται έτσι αδύνατη. Όστόσο πρέπει βέβαια νά υπάρξει κάποια σύνθεση. Πρέπει βέβαια στό τέλος νά ληφθούν άποφάσεις. Και λαμβάνονται –στό όβάλ Γραφείο (ή κάτω από τούς τρούλους του Κρεμλίνου, άντιστοιχώς) άνάμεσα στους Νίξον, τούς Έρλιχμαν, τούς Χάλντεμαν και άλλους μικροεγκληματίες μέ νοημοσύνη κάτω άπ' τό κανονικό. Είναι ή άποθέωση της «τεχνοδομής» της «έπιστημονικής διοίκησης» κλπ. –όπως οί έπιδοτήσεις της Λόκχιντ είναι ή άποθέωση του «τελείως τέλειου συναγωνισμού», της «άριστης λειτουργίας μέ τούς μηχανισμούς της ελεύθερης άγοράς» κλπ., προσφιλή στους καθηγητές της οικονομίας.

16. Αυτό είναι άνίκανο νά τό ίδούν οί σημερινοί μυξιστές πού έπιμένουν νά μιλάνε για «παραγωγή έμπορευμάτων» στή Δύση, και για «σοσιαλισμό», όσο «έκφυλισμένος» και «παραμορφωμένος» κι άν είναι, στήν Άνατολή.

17. Η ιδέα μιάς τεχνικής «ουδέτερης», καθώς και ή ιδέα ότι ό καπιταλιστικός «έξορθολογισμός» είναι έξορθολογισμός χωρίς εισαγωγικά, είναι κεντρική, άν και λίγο πολύ κρυμμένη στή σκέψη του Μάρξ. Πόλ. τά κείμενα πού αναφέρω στίς σημ. 13 και 14 παραπάνω.

18. Φτάνομε στά ίδια συμπεράσματα όταν έξετάζομε τήν πραγματικότητα της παραγωγής, δηλαδή τή συμπεριφορά και τούς άγώνες των έργαζομένων σέ όλο τόν βιομηχανικό κόσμο, στήν Άνατολή όσο και στή Δύση. Έναντίον της καταναγκαστικής «όργάνωσης» και της «πειθαρχίας στήν εργασία», πού επιβάλλονται άπέξω, οί εργάτες άγωνίζονται σταθερά, παντού. Αυτός ό άγώνας δέν είναι, και δέν μπορεί νά είναι, άποκλειστικά «άρνητικός» δέν είναι μόνον άγώνας «έναντίον της έκμετάλλευσης», είναι αναγκαστικά, και ταυτόχρονα, άγώνας για μιάν άλλη όργάνωση της παραγωγής. Οί εργαζόμενοι μάχονται έναντίον της έκμετάλλευσης μέσα στήν παραγωγή, δηλαδή ως εργάτες πάνω στήν εργασία τους, και για νά μπορούν νά κάνουν τήν εργασία τους (άλλιώς χάνουν ή τή θέση τους ή χρήματα). Για νά τό κάνουν αυτό, πρέπει τόν μισό χρόνο νά εργάζονται έναντίον των κανόνων –γιατί τό νά εργάζονται σύμφωνα μέ τούς κανόνες (working to rule, «άπεργία ζήλου») είναι τό καλύτερο μέσο νά προκαλέσουν άμέσως χάος στήν παραγωγή (άκόμα ένα ώραίο δείγμα της «όρθολογικότητας» της καπιταλιστικής παραγωγής). Έτσι οί άτυπες ομάδες εργατών έχουν από τώρα νά όρίσουν και νά εφαρμόσουν, όχι άπλή αλλά διπλή «πειθαρχία στήν εργασία»: πειθαρχία πού άποδέπει ταυτόχρονα νά «πολεμήσει τόν εργοδότη» και νά προετοιμάσει μιά «δίκαιη ήμερα εργασίας» (a fair day's work).

19. Έξέτασα μερικά άπ' αυτά τά προβλήματα –τά πιά «άμεσα» κατά τή γνώμη μου – στό «Γιά τό περιεχόμενο του σοσιαλισμού, II», Ιούλιος 1957, πού άνάφερα στή σημ. 15 παραπάνω.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ*

I have weighed these times, and found them wanting

Τά άνθρώπινα γονίδια, άπ' όσο γνωρίζομε, δέν έχουν ύποστει φθορά –πρός τό παρόν τουλάχιστον. Άντίθετα, ξέρομε ότι οί «πολιτισμοί», οί κοινωνίες είναι θνητές και ότι ό θάνατός τους δέν είναι κιπ' άνάγκη άκαριαίος. Η σχέση του θανάτου μιάς κοινωνίας μέ μιά καινούρια ζωή, της οποίας μπορεί νά είναι και προϋπόθεση, άποτελεί κάθε φορά ένα μοναδικό αίνιγμα. Η «παρακμή της Δύσης» είναι ένα παλιό θέμα πού συνίσταται σ' ένα ψευδοπρόβλημα. Σάν σύνθημα άποσκοπούσε βέβαια και στό νά άποκρύψει τίς δυνατότητες για ένα καινούριο κόσμο πού θέτει και άπελευθερώνει ή άποσύνθεση της «Δύσης», έν πάση όμως περιπτώσει στό νά συγκαλύψει τό πρόβλημα αυτού του κόσμου και νά καταπνίξει τό πολιτικό πράττειν χρησιμοποιώντας μιά μεταφορά από τή βοτανική. Δέν μās ενδιαφέρει έδώ νά διαπιστώσουμε ότι τό λουλούδι αυτό, όπως και τά άλλα, θά μαραθεί, μαραίνεται ή είναι ήδη μαραμένο. Έπιδιώκομε νά κατανοήσουμε τί είναι αυτό πού μέσα στον κοινωνικοϊστορικό κόσμο πεθαίνει, πώς πεθαίνει και, ει δυνατόν, γιατί πεθαίνει. Προσπαθούμε άκόμα νά βρούμε τί είναι αυτό πού ίσως αρχίζει νά γεννιέται.

Αυτές οί σκέψεις δέν είναι ούτε από τή μιά πλευρά τους ούτε από τήν άλλη αυθαίρετες, ουδέτερες ή άνιδιοτελείς. Τό ζήτημα του «πολιτισμού» άντιμετωπίζεται έδώ σάν διάσταση του πολιτικού προβλήματος μέ τόν ίδιο τρόπο πού θά μπορούσαμε νά πούμε ότι τό πολιτικό πρόβλημα είναι μιά συνιστώσα του θέματος πολιτισμός μέ τήν ευρύτερη έννοια. (Λέγοντας έδώ «πολιτικό» δέν έννοώ βέβαια ούτε τό επάγγελμα του κ. Νίξον, ούτε τίς δημοτικές εκλογές. Τό πολιτικό πρόβλημα είναι τό πρόβλημα της συνολικής θέσμησης της κοινωνίας.) Οί σκέψεις αυτές είναι όσο γίνεται πιά άντι-«έπιστημονικές». Ό συγγραφέας δέν κινητοποίησε καμιά στρατιά βοηθούς ούτε κατανάλωσε δεκάδες ώρες μέ τόν ηλεκτρονικό ύπολογιστή για νά διαπιστώ-

* Συντάχτηκε για τό *Sociologie et Sociétés* του Μοντρεάλ, Δεκέμβρης 1978.

σει επιστημονικά αυτό που όλος ο κόσμος ήδη γνωρίζει εκ των προτέρων: π.χ. ότι οι λεγόμενες συναυλίες σοβαρής μουσικής δεν παρακολουθούνται παρά μόνο από όρισμένες κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες του πληθυσμού. Είναι επίσης γεμάτες παγίδες και κινδύνους. Είμαστε θυθισμένοι μέσα σ' αυτόν τον κόσμο και προσπαθούμε να τον καταλάβουμε, ακόμα και να τον αξιολογήσουμε. Έννοείται ότι αυτά τὰ λέει ο συγγραφέας: με ποιά όμως ιδιότητα; Μέ την ιδιότητα ακριβώς του τοποθετημένου, του ατόμου που συμμετέχει σ' αυτόν τον κόσμο· με την ίδια ιδιότητα που τον εξουσιοδοτεί να εκφράζει τις πολιτικές του απόψεις, να επιλέγει αυτό που καταπολεμά και αυτό που υποστηρίζει στην κοινωνική ζωή της εποχής του.

Αυτό που ψυχωρραγεί σήμερα –ή που τουλάχιστον αμφισβητείται βαθιά– είναι ο «δυτικός» πολιτισμός. Καπιταλιστικός πολιτισμός, πολιτισμός της καπιταλιστικής κοινωνίας, που ξεπερνά όμως κατά πολύ το κοινωνικοϊστορικό αυτό καθεστώς, διότι περιλαμβάνει και ό,τι αυτό μπόρεσε και θέλησε να επαναπροσλάβει από τις προηγούμενες εποχές και ιδιαίτερα μέσα από το «έλληνοδυτικό τμήμα» της παγκόσμιας ιστορίας, το οποίο πεθαίνει σαν σύνολο από νόρμες και αξίες, σαν μορφές κοινωνικοποίησης και πολιτισμικής ζωής, σαν κοινωνικοϊστορικός τύπος ατόμων, σαν σημασία της σχέσης της συλλογικότητας με τον εαυτόν της, με τις συνιστώσες της, με το χρόνο και με τὰ ίδια της τὰ έργα.

Αυτό που ἐδῶ και πάνω από δύο αιώνες έχει ἀρχίσει να γεννιέται, με κόπο, αποσπασματικά και αντιφατικά, είναι το πρόταγμα μίας καινοφανούς κοινωνίας, το πρόταγμα της κοινωνικής και ατομικής αυτονομίας. Ένα πρόταγμα που είναι πολιτική δημιουργία με τή βαθύτερη έννοια: πρόταγμα που οί απόπειρες πραγμάτωσής του, είτε ξέφυγαν από το δρόμο τους είτε απέτυχαν, έχουν ήδη πληροφορήσει τή σύγχρονη ιστορία. (Όποιος συμπεραίνει από αυτές τις ἐκτροπές και-άποτυχίες ότι το πρόταγμα μίας αυτόνομης κοινωνίας δεν είναι ύλοποιήσιμο παραλογίζεται. Δεν ήξερα ότι ή δημοκρατία είχε ἐκτραπεί από τούς σκοπούς της κάτω από τόν άσιατικό δεσποτισμό ούτε ότι είχαν εκφυλιστεί οί εργατικές επαναστάσεις στους Βοιόγος.) Δημοκρατικές επαναστάσεις, εργατικοί αγώνες, κινήματα γυναικών, νέων, μειονοτήτων «πολιτισμικών», ἔθνικων, τοπικών –όλα αυτά μαρτυροῦν τήν ανάδυση και τή ζωντάνια αυτού του προτάγματος για αυτονομία. Ποιό θά είναι τó μέλλον τους και που θά «καταλήξουν» –τό ζήτημα του κοινωνικού μετασχηματισμού με μιά ριζοσπαστική έννοια– είναι ἐρωτήματα που παραμένουν άνοιχτά. Άνοιχτό επίσης παραμένει, ή μάλλον πρέπει να ξαναθεθεί, ένα πρόβλημα, βεβαίως καθόλου πρωτότυπο, αλλά που πάντα συγκαλύφθηκε από τούς κληρονομημένους τρόπους σκέψης, ακόμα και όταν παρουσιάζονταν «επαναστατικοί»: τó πρόβλημα τής πολιτισμικής δημιουργίας με τήν

αύστηρή έννοια του ὄρου, τής φαινομενικής διάστασης ανάμεσα στο πολιτικό πρόταγμα για αὐτονομία και ένα πολιτισμικό περιεχόμενο, τών συνεπειών και κυρίως τών πολιτισμικών προϋποθέσεων ενός ριζοσπαστικού μετασχηματισμού τής κοινωνίας. Αὐτή είναι ή προβληματολογία που ἐπιδιώκεται να διευκρινιστεί, μερικά και άποσπασματικά, στίς ακόλουθες σελίδες.

Έκλαμβάνω ἐδῶ τόν ὄρο «πολιτισμό» με μιά έννοια ἐνδιάμεση, ανάμεσα στο τρέχον νόημα που έχει στή γαλλική γλώσσα (τά «ἔργα του πνεύματος» και ή πρόσβαση που έχει τó άτομο σ' αυτά) και τó νόημά του στήν ἀμερικάνικη ἀνθρωπολογία (που καλύπτει τήν ὁλότητα του δεσμού τής κοινωνίας, οτιδήποτε διαφοροποιεί και ἀντιπαρθέτει κοινωνία, από τή μιά, ζωικότητα και φύση από τήν ἄλλη). Μέ τόν ὄρο «πολιτισμό» ἐννοῶ ἐδῶ καθετί που στο θεσμό μίας κοινωνίας ξεπερνά τή συνολιστική-ταυτιστική (λειτουργική-εργαλιακή) διάσταση και τόν ὅποιο τὰ μέλη τής κοινωνίας αὐτῆς ἐπενδύουν θετικά σαν «ἀξία» με τήν εὐρύτερη έννοια του ὄρου: με λίγα λόγια πρόκειται γι' αυτό που οί Ἕλληνες ὀνομάζουν παιδεία. Όπως δείχνει και ή λέξη, ή παιδεία περιλαμβάνει επίσης ἀναπόσπαστα τίσ θεσμισμένες διαδικασίες μέσω τών ὁποίων τó ἀνθρώπινο ὄν, κατά τή διάρκεια τής κοινωνικής διαμόρφωσής του ὡς ατόμου, ὀδηγείται στο να ἀναγνωρίσει και να ἐπενδύσει θετικά τίσ ἀξίες τής κοινωνίας. Οί ἀξίες αὐτές δεν δόθηκαν από κάποια ἐξωκοινωνική ἀρχή ούτε ἀνακαλύφθηκαν από τήν κοινωνία μέσα σέ φυσικά κοιτάσματα ή στον οὐράνιο θόλο τής Λογικῆς. Δημιουργοῦνται κάθε φορά από τή θεωρούμενη κοινωνία ὡς πυρήνες τής θέμισσής της και ἀποτελοῦν τὰ ἔσχατα και ἀπερίσταλτα γεωδειακά σημεία σημαντικότητας, τούς πόλους προσανατολισμοῦ του κοινωνικού πράττειν και του κοινωνικού παριστάνειν. Είναι λοιπόν ἀδύνατο να μιλά κανείς για κοινωνικό μετασχηματισμό, χωρίς να βρεθεί ἀντιμέτωπος με τó ζήτημα του πολιτισμοῦ μ' αὐτή του τήν έννοια. Και στήν πραγματικότητα ὄλοι τó ἀντιμετωπίζουν και ἀναγκάζονται να «ἀπαντήσουν» ὄ,τι και να κάνουν. (Έτσι στή Ρωσία μετά τόν Ὀκτώβριο του 1917, ὄ σχετικός παραλογισμός του Proletkult συνεθλίβη από τόν ἀπόλυτο παραλογισμό τής ἀφομοίωσης του καπιταλιστικού πολιτισμοῦ, πράγμα που ἀποτέλεσε με ἀπό τίσ συνιστώσες τής συγκρότησης του ὄλικου και ὄλοκληρωτικού γραφειοκρατικού καπιταλισμοῦ πάνω στα ἔρείπια τής επαναστάσης.)

Μπορούμε να διασαφηνίσουμε περαιτέρω τή στενή σχέση ανάμεσα στήν πολιτισμική δημιουργία και τήν κοινωνική προβληματική του καιροῦ μας. Μπορούμε να τó κάνουμε με τή βοήθεια ὀρισμένων ἐρωτημάτων, τών προϋποθέσεών τους, του τί συνεπάγονται και του τί ἐπισύρουν σαν ἔμπρακτες διαπιστώσεις, ἄν και συζητήσιμες, ή σαν

άρθρώσεις νόηματος.

Τό πρόταγμα μιάς κοινωνίας αυτόνομης (όσο και ή άπλή ιδέα ενός αυτόνομου άτόμου) δέν παραμένει κατά μιά έννοια «τυπικό» ή «κανονικό», καθόσο φαίνεται νά μήν αποδέχεται άλλη άξία από τήν ίδια τήν αυτόνομία; Πιό συγκεκριμένα: μιά κοινωνία μπορεί νά «θέλει» νά είναι αυτόνομη γιά νά είναι αυτόνομη; Ή άκόμα: αυτοκυβέρνηση –θεβιαώς, αλλά γιά ποιό σκοπό; Ή παραδοσιακή άπάντηση είναι συνήθως: γιά νά ικανοποιηθούν καλύτερα οί άνάγκες. Ή άπάντηση στην άπάντηση είναι: ποιές άνάγκες; Ήταν δέν διακινδυνεύει πιά κανείς νά πεθάνει από πείνα, τί σημαίνει τό νά ζει;

– Μιά αυτόνομη κοινωνία θά μπορούσε «καλύτερα νά πραγματώσει» τίς άξίες –ή «νά πραγματώσει άλλες άξίες» (ύπονοείται καλύτερες)· ποιές όμως; Καί τί θά πει καλύτερες άξίες; Πώς νά αξιολογηθούν οί άξίες; Ερώτηση πού τό πλήρες νόημά της τό παίρνει από τήν εξής άλλη «πραγματική» ερώτηση: ύπάρχουν άκόμα άξίες στή σύγχρονη κοινωνία; Μπορούμε άκόμη νά μιλάμε, όπως ο Μάξ Βέμπερ, γιά σύγκρουση άξιών, γιά «πάλη τών θεών», ή μήπως ή πολιτισμική δημιουργία καταρρέει σταδιακά καί έπέρχεται αυτό πού δέν σημαίνει ότι είναι όπωσδήποτε λάθος, επειδή έχει γίνει κοινός τόπος, δηλαδή ή άποσύνθεση τών άξιών;

– Δέν είναι βέβαια δυνατό νά πούμε ότι ή σύγχρονη κοινωνία είναι μιά «κοινωνία χωρίς άξίες» (ή χωρίς πολιτισμό). Μιά κοινωνία χωρίς άξίες είναι άπλούστατα άδιανόητη. Είναι πρόδηλο ότι ύπάρχουν πόλοι προσανατολισμού του κοινωνικού πράττειν τών άτόμων καί σκοπιμότητες στις όποιες ύποτάσσεται ή λειτουργία της θεσμισμένης κοινωνίας, συνεπώς ύπάρχουν άξίες μέ τή διστορικά ούδέτερη καί άφηρημένη έννοια πού αναφέραμε πιό πάνω (μέ τήν έννοια ότι τό νά σκοτώσεις σέ μιά φυλή κυνηγών κεφαλών είναι μιά άξία χωρίς τήν όποία αυτή ή φυλή δέν θά ήταν αυτό πού είναι). Άλλά οί «άξίες» της σύγχρονης θεσμισμένης κοινωνίας φαίνονται νά είναι, καί είναι πράγματι, άσυμβίβαστες μέ αυτό πού άπαιτεί ή θέσμιση μιάς αυτόνομης κοινωνίας. Ήάν τό πράττειν τών άτόμων προσανατολίζεται κατά κύριο λόγο προς τήν ανταγωνιστική μεγιστοποίηση της κατανάλωσης, της έξουσίας του status καί του γόητρου (τά μόνα αντικείμενα επένδυσης πού έχουν σήμερα κοινωνική σπουδαιότητα)· εάν ή λειτουργία του κοινωνικού συστήματος είναι ύποταγμένη στή φαντασιακή σημασία της άπεριοριστής επέκτασης της «ορθολογικής» κυριαρχίας (τεχνική, επιστήμη, παραγωγή, όργάνωση σαν αυτοσκοπό)· εάν αυτή ή επέκταση είναι, όπως πασιφανώς είναι, συγχρόνως καί μάταιη καί κενή καί μέ έσωτερικές αντιφάσεις καί εάν οί άνθρωποι τήν ύπηρετούν μόνο μέ τήν κινητοποίηση, τήν καλλιέργεια καί τήν κοινωνικά άποτελεσματική χρήση κινήτρων στην ουσία τους «έγωιστικών», στά πλαίσια ενός τρόπου κοινωνικοποίησης όπου συ-

νεργασία καί κοινότητα δέν θεωρούνται καί δέν ύπάρχουν παρά μόνο κάτω από ένα πρίσμα έργαλειικό καί ώφελιμιστικό· μέ λίγα λόγια, εάν ο μόνος λόγος γιά τόν όποιο δέν σκοτώνουμε ο ένας τόν άλλο, όταν αυτό μάς βολεύει, είναι ο φόβος τών ποινικών κυρώσεων –τότε, όχι μόνο δέν τίθεται θέμα νά πούμε ότι μιά καινούρια κοινωνία θά μπορούσε «νά πραγματοποιήσει καλύτερα» ήδη κατεστημένες, αναμφισβήτητα από όλους παραδεκτές άξίες, αλλά θά πρέπει νά αντιληφθούμε ότι ή εγκαθίδρυσή της προϋποθέτει τή ριζική καταστροφή τών σύγχρονων «άξιών» καί μιά καινούρια πολιτισμική δημιουργία, συνακόλουθη μιάς άπέραντης μεταμόρφωσης τών ψυχικών καί νοητικών δομών τών κοινωνικοποιημένων άτόμων.

Ήταν ή ίδρυση μιάς αυτόνομης κοινωνίας θά άπαιτούσε τήν καταστροφή τών «άξιών» πού τώρα προσανατολίζουν τό άτομικό καί κοινωνικό πράττειν (κατανάλωση, δύναμη, status, γόητρο –άπεριοριστή επέκταση της «ορθολογικής» κυριαρχίας) δέν μου φαίνεται νά χρειάζεται ιδιαίτερη συζήτηση. Αυτό πού επί του προκειμένου χρειάζεται συζήτηση είναι μέχρι ποιου βαθμού έχει προχωρήσει ή καταστροφή καί ή φθορά αυτών τών «άξιών» καί μέχρι ποιου βαθμού οί καινούριοι τρόποι συμπεριφοράς πού παρατηρούνται, άσφαλώς άποσπασματικά καί μεταβατικά, σέ άτομα καί ομάδες (ιδιαίτερα νέων) είναι προάγγελοι καινούριων προσανατολισμών καί καινούριων τρόπων κοινωνικοποίησης. Ήδω δέν θά ύπαισέλθω σ' αυτό τό κεφαλαίωδες καί άπειρα δύσκολο πρόβλημα.

Ή όρος όμως «καταστροφή τών άξιών» μπορεί νά σοκάρει καί νά φανεί άπαράδεκτος, όταν πρόκειται γιά τόν «πολιτισμό» στην ειδικότερη καί αυστηρότερη έννοιά του, δηλαδή γιά τά «έργα του πνεύματος» καί τή σχέση τους μέ τήν πραγματική κοινωνική ζωή. Είναι φανερό πώς δέν προτείνω νά δομολογήσουμε τά μούσια ή νά κάψουμε τίς βιβλιοθήκες. Ή θέση μου είναι μάλλον ότι ή καταστροφή του πολιτισμού, μ' αυτή τήν αυστηρή καί ειδική έννοιά του, συντελείται κίολας σέ μεγάλη έκταση στή σύγχρονη κοινωνία, ότι τά «έργα του πνεύματος» έχουν ήδη εύρύτατα μεταμορφωθεί σέ στολίδια ή νεκρικά μνημεία, ότι μόνο ένας ριζικός μετασχηματισμός της κοινωνίας θά μπορούσε νά μετατρέψει τό παρελθόν σέ κάτι διαφορετικό από ένα νεκροταφείο πού τό επισκέπτονται τελετουργικά, άνώφελα καί όλο καί πιό σπάνια μερικοί μανιακοί καί άπαρηγόρητοι γονείς.

Ή καταστροφή του ύπάρχοντος πολιτισμού (πού συμπεριλαμβάνει καί τό παρελθόν) συντελείται ήδη στό βαθμό άκριβώς πού καταρρέει ή πολιτιστική δημιουργία της θεσμισμένης κοινωνίας. Ήκει όπου δέν ύπάρχει παρόν, πολύ περισσότερο δέν ύπάρχει καί παρελθόν. Ή σύγχρονη δημοσιογραφία ανακαλύπτει κάθε τρίμηνο μιά καινούρια ιδιοφυΐα καί μιά καινούρια «επανάσταση» στον ένα ή στον άλλο το-

μέα. Έμπορικές προσπάθειες, αποτελεσματικές στο να δίνουν ώθηση στη βιομηχανία πολιτισμικών αγαθών, άνικανες όμως να συγκαλύψουν ένα εξώφθαλμο γεγονός: ότι ο σύγχρονος πολιτισμός, σέ πρώτη προσέγγιση, είναι ένα μηδενικό. Όταν μιά εποχή δεν έχει τους μεγάλους άνδρες της, τους έφευρίσκει. Τί άλλο συμβαίνει σήμερα στους διάφορους τομείς του «πνεύματος»; Υποδοθηούμενοι από την άγνοια ενός υπερεκπολιτισμένου και νεοαναλάβητου κοινού, ισχυρίζονται ότι κάνουν επαναστάσεις αντιγράφοντας και μιμούμενοι κακότεχνα τίς τελευταίες μεγάλες δημιουργικές στιγμές του δυτικού πολιτισμού, ό,τι δηλαδή έπιτεύχθηκε εδώ και περισσότερο από μισόν αιώνα (ανάμεσα στα 1900 και τό 1925-1930). Οί Σένπεργκ, Βέμπερν και Μπέργκ είχαν δημιουργήσει την άτονική και σειριακή μουσική πρίν από τό 1914. Πόσοι ανάμεσα στους θαυμαστές της άφηρημένης ζωγραφικής γνωρίζουν τίς ήμερομηνίες γέννησης του Καντίνακι (1866) και του Μοντριάν (1872); Τό νταντά και ό υπερρεαλισμός υπήρχαν ήδη τό 1920. Ποιόν μυθιστοριογράφο θά μπορούσαμε να προσθέσουμε στην απαρίθμηση των Προύστ, Κάφκα, Τζόις; Τό σύγχρονο Παρίσι, πού τόν επαρχιωτισμό του δέν τόν φτάνει παρά μόνο ή υπερφίαλη ύπεροψία, χειροκροτεί μανιωδώς τολμηρούς σκηνοθέτες πού αντιγράφουν τους μεγάλους καινοτόμους του 1920: Ράινχαρντ, Μέγιεντορφ, Πισκατόρ κλπ. Μιά μόνο παρηγοριά αισθάνεται κανείς κοιτάζοντας τά προϊόντα της σύγχρονης αρχιτεκτονικής: τί σκέψη ό,τι, έτσι και δέν πέσουν από μόνα τους σέ συντριμμα ύστερα από τριάντα χρόνια, θά κατεδαφιστούν έτσι κι άλλιώς σάν επαρχιωμένα. Καί όπως ξέρουμε, όλα αυτά τά έμπορεύματα πουλιούνται στο όνομα του «νεοτερισμού» —ένώ τό άληθινά μοντέρνο έχει ήδη ήλικία τριών τετάρτων του αιώνα.

Βέβαια εδώ και εκεί εμφανίζονται ακόμα έργα μεγάλης έντασης. Μιλώ όμως για τόν συνολικό άπολογισμό μισού αιώνα. Υπάρχει —ή υπήρχε; Η τζάζ, αυτή ή μεγάλη δημιουργία, λαϊκή και λόγια συγχρόνως, φάνηκε να έχει ήδη έξαντλήσει τόν κύκλο της ζωής της στίς αρχές της δεκαετίας του '60. Ο κινηματογράφος πάλι θέτει άλλα προβλήματα με τά όποια δέν μπορώ να καταλαστώ εδώ.

Κρίσεις αυθαιρέτες και ύποκειμενικές θά πεί κανείς. Αναμφίβολα. Όστόσο, θά πρότεινα άπλως στον άναγνώστη τό ακόλουθο πνευματικό πείραμα: να φανταστεί ότι θέτει εϋθέως στους πίο διάσημους και περισσότερους άναγνωρισμένους από τους σύγχρονους δημιουργούς τήν ακόλουθη ερώτηση: θεωρείτε ειλικρινά τόν έαυτό σας στο ίδιο ύψηλό επίπεδο με τους Μπάχ, Μότσαρντ, Μπετόβεν, Βάγκνερ, με τους Γιάν βάν Έικ, Βελάσκουεθ, Ρέμπραντ, Πικάσσο, Μπρουνελλέσκι, Μιχαήλ Άγγελο, με τόν Φράνκ Λόιντ Ράιτ ή με τους Σέξπιρ, Ρεμπέ, Κάφκα, Ρίλκε; Άς προσπαθήσει τώρα ό άναγνώστης να φανταστεί ποιά θά ήταν ή αντίδρασή του, άν ό έρωτώμενος του άπαντούσε κατοφατικά.

Άς αφήσουμε στην άκρη τήν Άρχαιότητα, τόν Μεσαίωνα, τους έξωευρωπαϊκούς πολιτισμούς και άς θέσουμε τό ζήτημα διαφορετικά. Άπό τά 1400 μέχρι τά 1925, σέ έναν κόσμο άσύγκριτα πίο άραιοκατοικημένο και πολύ λιγότερο «πολιτισμένο» και «γροματισμένο» από τόν δικό μας (στήν πραγματικότητα: σέ μιά μόλις δεκάδα ευρωπαϊκές χώρες πού ό συνολικός πληθυσμός τους στίς αρχές του ΧΙΧου αιώνα ήταν ακόμα της τάξης των 100 εκατομμυρίων) συναντούμε μιά δημιουργική ιδιοφυία πρώτου μεγέθους κάθε πενταετία. Καί να πού εδώ και μιά πεντηκονταετία, ένας κόσμος τριών ή τεσσάρων δισεκατομμυρίων ανθρώπων με μιά χωρίς προηγούμενο ευκολία πρόσβασης σέ όλα αυτά πού θά μπορούσαν προφανώς να εμπλουτίσουν και να ένορρηστρώσουν τίς φυσικές προδιαθέσεις των άτόμων —τύπος, βιβλία, ραδιόφωνο, τηλεόραση κλπ.— δέν παρήγαγε παρά έναν μηδαμινό αριθμό από έργα για τά όποια θά μπορούσε να σκεφτεί κανείς ότι υπάρχει πιθανότητα μετά από πενήντα χρόνια να θεωρούνται σημαντικά.

Αυτό δέν θά μπορούσε φυσικά να τό παραδεχτεί ή εποχή. Έτσι, όχι μόνο έπινοεί τίς πλασματικές της ιδιοφυίες, αλλά και έχει καινοτομήσει σ' έναν άλλο χώρο: κατέστρεψε τήν κριτική λειτουργία. Αυτό πού στον σύγχρονο κόσμο εμφανίζεται σάν κριτική είναι άπλή προώθηση πωλήσεων —πράγμα άπόλυτα δικαιολογημένο, δεδομένου του είδους της παραγωγής πού διατίθεται προς πώληση. Στόν τομέα της καθαρά βιομηχανικής παραγωγής οι καταναλωτές άρχισαν έπιτέλους να αντιδρούν· τούτο όφείλεται στο ότι οι ποιότητες των προϊόντων έπιδέχονται κατά κάποιο τρόπο αντικειμενοποίηση και μέτρηση. Πώς όμως είναι δυνατό να έχεις έναν Ράλφ Νάντερ της λογοτεχνίας, της ζωγραφικής ή των προϊόντων της γαλλικής ιδεολογίας; Η «προωθητική» αυτή κριτική, ή όποία είναι και ή μόνη πού ύφίσταται, έξακολουθεί κατά τά άλλα να άσκει μιά λειτουργία διακρίσεων. Άνεβάζει στα σύννεφα οτιδήποτε παράγει ή μόδα της σεζόν και κατά τά λοιπά δέν άποδοκιμάζει αλλά σωπαίνει, θάβοντας στή σιωπή. Ο κριτικός, άναθρεμμένος με τή λατρεία της «πρωτοπορίας» («avant-garde»), πιστεύοντας στο μάθημά του ότι σχεδόν πάντοτε τά μεγάλα έργα ξεκινούν με τό να είναι άκατανόητα και μη παραδεκτά και έχοντας κύριο επαγγελματικό προσόν τήν άπουσία κάθε προσωπικής κρίσης, δέν τολμά ποτέ να άποδοκιμάσει. Καθετί πού του παρουσιάζεται, περιπίπτει άμέσως στή μιά ή στήν άλλη από τίς δύο κατηγορίες: είτε είναι κάτι τό άκατανόητο πού έχει ήδη γίνει παραδεκτό και αντικείμενο κολακειών —σ' αυτή τήν περίπτωση θά τό επαινέσει— είτε είναι ένα καινούριο άκατανόητο, όποτε θά σωπάσει από φόβο μήπως κάνει λάθος προς τή μιά ή τήν άλλη κατεύθυνση. Τό έπάγγελμα του σύγχρονο κριτικού είναι ταυτόσημο με τό έπάγγελμα του χρηματιστή, πού τόσο καλά μάς όρισε ό Κέινς: μαντεύει αυτό

πού ή μέση κοινή γνώμη σκέπτεται πώς ή μέση κοινή γνώμη θά σκεπτεί.

Αυτά τά ερωτήματα δέν τίθενται μόνο άναφορικά μέ τήν «τέχνη»: άφορούν έξίσου τήν πνευματική δημιουργία μέ τήν αυστηρή της έννοια. Έδώ δέν μπορούμε νά κάνουμε τίποτα περισσότερο άπό τό νά θίξουμε τό θέμα θέτοντας μερικά έρωτηματικά. Η έπιστημονικοτεχνική ανάπτυξη άναμφισβήτητα συνεχίζεται, ίσως μάλιστα και κατά μία έννοια νά έπιταχύνεται. Προχωρεί όμως πέρα άπό αυτό πού θά μπορούσαμε νά όνομάσουμε έφαρμογή και έπεξεργασία τών πορισμάτων τών ήδη άποκτημένων μεγάλων ιδεών; Βρέθηκαν φυσικοί έπιστήμονες πού έκριναν ότι ή μεγάλη δημιουργική έποχή της σύγχρονης φυσικής βρίσκεται ήδη πίσω μας –άνάμεσα στά 1900 και 1930. Δέν θά μπορούσαμε άραγε νά πούμε ότι και σ' αυτόν τόν τομέα διαπιστώνεται, *τηρουμένων τών αναλογιών*, ή ίδια αντίθεση πού παρατηρείται και στό σύνολο τού σύγχρονου πολιτισμού ανάμεσα σέ μία όλο και ευρύτερη ανάπτυξη της παραγωγής μέ τήν έννοια της έπανάληψης (περιορισμένης ή ευρείας), της κατασκευής, της εκτέλεσης, της έπεξεργασίας, της εκτεταμένης συναγωγής πορισμάτων και στή συγκρίκνωση της δημιουργικότητας, στήν εξάντληση τών μεγάλων και καινούριων παραστασιακών φαντασιακών σχημάτων (όπως υπήρξαν οί γόνιμες διαισθήσεις τού Πλάνκ, τού Άϊνστάϊν, τού Χάϊζενμπεργκ), πού θά επέτρεπαν άλλες και διαφορετικές συλλήψεις τού κόσμου; Και όσον άφορά τήν καθαυτό σκέψη, δέν θά ήταν θεμιτό νά άναρωτηθούμε γιατί, μετά τόν Χάιντεγκερ, άλλα και μέ αυτόν ήδη, μετατρέπεται όλο και περισσότερο σέ έρμηνεία, *ερμηνεία* πού φαίνεται έξάλλου νά εκφυλίζεται πρós τό σχόλιο και τό σχολίο τού σχολίου; Δέν πρόκειται για τό ότι μιλάμε άκατάπαυστα για τόν Φρόϊντ, τόν Νίτσε, τόν Μάρξ; γι' αυτούς μιλάμε όλο και λιγότερο, για νά μιλήσουμε γι' αυτό πού έλέχθη γι' αυτούς, για νά συγκρίνουμε «άναγνώσεις» και άναγνώσεις άναγνώσεων.

Τί είναι αυτό πού πεθαίνει σήμερα;

Καταρχήν τό άξιολογικό έδαφος όπου μπορεί νά βλασταίνουν τά δημιουργήματα τού πολιτισμού και τά όποια μέ τή σειρά τους τό άνατροφοδοτούν και τό έπανεμπλουτίζουν. Οί σχέσεις εδώ είναι παραπάνω άπό πολυδιάστατες, είναι άπερίγραπτες. Νά μία προφανής πλευρά τού θέματος: μπορεί νά υπάρξει δημιουργία έργων σέ μία κοινωνία ή όποία δέν πιστεύει σέ τίποτα; Όλα τά μεγάλα έργα πού γνωρίζουμε, δημιουργήθηκαν σ' ένα κλίμα «θετικής» άναφοράς σέ «θετικές» αξίες. Δέν πρόκειται για μία ήθικοπλαστική ή έποικοδομητική λειτουργία τού έργου –άπεναντίας. Ό «σοσιαλιστικός ρεαλισμός» θέλει νά είναι έποικοδομητικός –γι' αυτό και τά προϊόντα του είναι μηδενικά. Ούτε πάλι πρόκειται άπλώς για τήν άριστοτελική *κάθαρση*. Άπό τήν *Ιλιάδα* μέχρι τόν *Πύργο*, περνώντας άπό τόν *Μάκ-*

βεθ, τό *Ρέκνιερ* ή τόν *Τριστάνο*, τό έργο διατηρεί μέ τίς αξίες της κοινωνίας τήν παράξενη αυτή σχέση πού είναι περισσότερο και άπό παράδοση: τίς αποδέχεται τήν ίδια ώρα πού άμφιβάλλει γι' αυτές και τίς άμφισβητεί. Η έλεύθερη έπιλογή της άρετής και της δόξας μέ τίμημα τό θάνατο οδηγούν τόν Άχιλλέα στή διαπίστωση ότι αξίζει περισσότερο νά είσαι πάνω στή γη σκλάβος ενός φτωχού άγρότη άπό τό νά βασιλεύεις σ' όλους τούς νεκρούς τού Άδη. Η πράξη πού επιδιώκει νά είναι θαρραλέα και έλεύθερη κάνει τόν Μάκβεθ νά αντίληφθει ότι είμαστε κακόμοιροι ήθοποιοί πού χειρονομούν πάνω σέ μία παράλογη σκηνή. Η μεστή άγάπη πού ό Τριστάνος και ή Ίζόλδη έξισαν στήν πληρότητα της δέν μπορούσε νά τερατιστεί παρά μέσα στό θάνατο και μέ τό θάνατο. Τό σοκ πού προκαλεί τό έργο είναι άφύπνιση. Η έντασή του και τό μεγαλείο του είναι άδιαχώριστα άπό έναν κλονισμό και μία ταλάντευση τού κατεστημένου νοήματος. Κλονισμός και ταλάντευση πού δέν μπορούν νά έπέλθουν παρά μόνο μέ τήν άποκλειστική προϋπόθεση ότι αυτό τό νόημα έχει καθιερωθεί, ότι οί αξίες έχουν ισχυρό κύρος και βιώνονται έξίσου ισχυρά. Τό έσχατο παράλογο τού πεπρωμένου μας και τών προσπαθειών μας, ό συσκοτισμός της δξυδέρκειάς μας δέν συνέθλιβαν άλλα «έξυψωναν» τό κοινό τού *Οιδίποδα Τυράννου* ή τού *Άμλετ* –μαζί και όσους άπό μās πού άπό ιδιορρυθμία, συγγένεια ή παιδεία έξακολουθούμε νά άποτελούμε μέρος τού κοινού αυτού– στό βαθμό πού ζούσε σ' έναν κόσμο στόν όποίο ή ζωή (και θά τολμούσα νά προσθέσω: δικαιολογημένα) ήταν συγχρόνως έντονα επενδεδυμένη και καταξιωμένη. Αυτό τό ίδιο παράλογο, άγαπημένο θέμα σέ ό,τι καλύτερο έχει νά δώσει ή σύγχρονη λογοτεχνία και τό θέατρο δέν μπορεί πιά νά έχει τήν ίδια σημασία, ούτε ή άποκάλυψή του μπορεί νά έχει τήν αξία κλονισμού, διότι άπλούστατα δέν συνιστά πιά παράλογο, δέν ύπάρχει κανένας πόλος μή παραλόγου σέ αντίθεση μέ τόν όποίο θά μπορούσε νά άποκαλυφθεί έντονα σάν παράλογο. Δέν είναι παρά μαύρο, βαμμένο πάνω σέ μαύρο. Άπό τίς λιγότερο λεπτές μέχρι και τίς πιό εκλεπτυσμένες μορφές της, άπό τό *Θάνατο τού έμποράκου* μέχρι τό *Τέλος τού παιχιδιού*, ή σύγχρονη λογοτεχνία δέν κάνει τίποτε άλλο άπό τό νά επαναλαμβάνει μέ περισσότερη ή λιγότερη ένταση αυτό πού καθημερινά ζούμε.

Άκολούθως –άλλη όψη τού ίδιου νομίσματος– πεθαίνει ή ουσιαστική σχέση τού έργου και τού δημιουργού του μέ κάποιο κοινό. Η ιδιοφυία τού Αϊσχύλου και τού Σοφοκλή είναι άδιαχώριστες άπό τήν ιδιοφυία τού άθηναϊκού *δήμου*, όπως ή ιδιοφυία τού Σέξπιρ είναι άδιαχώριστη άπό τήν ιδιοφυία τού λαού της έλισαβετιανής έποχής. Γενετικά προνόμια; Όχι, τρόπος τού ζείν και τού θεομίζεσθαι, τρόπος συμμετοχής στήν αυθοθέσμιση τών κοινωνικοϊστορικών συνόλων –και ειδικότερα τρόπος ένταξης τού άτόμου και τού έργου στή συλ-

λογική ζωή. Πολύ περισσότερο, αυτή η βασική σχέση δέν συνεπαγόταν μιά ειδική κατάσταση, τήν απουσία προστριβών, τήν άμεση αναγνώριση του άτόμου-δημοουργού από τό κοινωνικό σύνολο. "Όταν οί πολίτες τής Λιψίας προσέλαβαν τόν Μπάχ, τόν προσέλαβαν άπελπισμένοι πού δέν μπόρεσαν νά έπιτύχουν νά 'χουν τίς ύπηρεσίες του Τέλεμαν. Παραμένει όμως τό γεγονός ότι πάντως προσέλαβαν τόν Μπάχ και ότι ο Τέλεμαν ήταν ένας μουσικός πρώτης τάξεως. "Ας άποφύγουμε μιάν άκόμη παρεξήγηση: δέν λέω ότι οί προγενέστερες κοινωνίες ήσαν «πολιτισμικά άδιαφοροποίητες», ότι σέ όλες τίς περιπτώσεις τό «κοινό» συνέπιπτε μέ όλόκληρη τήν κοινωνία. Οί tenants του Lancashire δέν πήγαιναν στό Θέατρο του Globe και ο Μπάχ δέν έπαιζε για τούς δούλους τής Πομερανίας. Αυτό πού μου φαίνεται σημαντικό είναι τό συνανήκειν του συγγραφέα και ένός κοινού πού σχηματίζει ένα «συγκεκριμένο» κοινωνικό σύνολο, αυτή ή σχέση πού, άν και κοινωνική, δέν είναι έντονα «άνώνυμη», δέν είναι μιά άπλή συμπαράθεση. Έδώ δέν είναι ο κατάλληλος χώρος για νά έπιχειρήσουμε έστω και ένα γρήγορο σχεδιάγραμμα τής εξέλιξης αυτής τής σχέσης στις «ιστορικές» κοινωνίες. Άρκει νά διαπιστώσουμε ότι μέ τό θρίαμβο τής καπιταλιστικής άστικής τάξης, από τόν 19ο αιώνα, εμφανίζεται μιά καινούρια κατάσταση. Τήν ίδια έποχή πού διακηρύσσεται τυπικά τό «πολιτισμικό άδιαφοροποίητο» τής κοινωνίας (και πού σύντομα θά τό στηρίζουν ειδικοί θεσμοί, ιδιαίτερα ή γενική εκπαίδευση), έγκαθιδρύεται ένας πλήρης διαχωρισμός, ένα σχίσμα ανάμεσα σ' ένα «καλλιεργημένο κοινό», στό όποιο άπευθύνεται μιά «λόγια» τέχνη, και ένα «λαό» ο όποιος μέσα στις πόλεις καταντάει νά τρέφεται μέ μερικά ψυχία πεσμένα από τό πολιτισμικό τραπέζι τών άστών και του όποιου οί τρόποι έκφρασης και παραδοσιακής δημιουργίας παντού, τόσο στην πόλη όσο και στην ύπαιθρο, γρήγορα άποσυντίθενται και καταστρέφονται. Μέσα στό πλαίσιο αυτό έξακολουθεί νά ύφίσταται για λίγον καιρό άκόμα –έστω και άν έχει άρχίσει νά διεισδύει κάποια παρεξήγηση– μιά κοινότητα σημείων έπισήμανσης, άναφορών, νοηματικού όρίζοντα ανάμεσα στό άτομο-δημοουργό και ένα καθορισμένο κοινωνικό-πολιτισμικό περιβάλλον. Αυτό τό κοινό τρέφει τόν δημοουργό –όχι μόνο μέ τήν ύλική έννοια– και τρέφεται από τόν δημοουργό. Σύντομα όμως τό σχίσμα γίνεται σέ λίγο κοινοροποίηση. Γιατί; Τεράστιο έρώτημα πού δέν μπορεί νά άπαντηθεί μέ τίς μαρξιστικές ταυτολογίες (ή άστική τάξη γίνεται άντιδραστική μόλις καταλάβει τήν έξουσία κλπ.) αλλά και πού δέν μπορεί παρά νά τό άφήσω άνοιχτό. Άπλως μπορούμε νά διαπιστώσουμε ότι αυτή ή κοινοροποίηση, πού έπήλθε ύστερα από έξι αιώνας άνήκουστα πλούσια «άστικής» πολιτισμικής δημιουργίας (Παράξενε Μάρξ! Μέσα στό μίσος του για τήν άστική τάξη και τήν ύποτέλειά του στις ύπερτατες άξίες τής, τήν έπαινει για τήν ανάπτυξη τών πα-

ραγωγικών δυνάμεων και δέν στέκεται μιά στιγμή για νά δεί ότι όλος ο δυτικός πολιτισμός από τόν 12ο αιώνα και ύστερα όφείλεται σ' αυτήν), συμπύπτει μέ τή χρονική στιγμή κατά τήν όποία οί άστικές άξίες προοδευτικά κινούμενες εκ τών ένδον εκτίθενται τελικά σέ όλη τή ρηχότητα τους πού θά τίς χαρακτηρίζει έφεξης. Άπό τό τελευταίο τρίτο του 19ου αιώνα τό δίλημμα είναι σαφές. Άν ο καλλιτέχνης έξακολουθήσει νά μοιράζεται αυτές τίς άξίες, όποια και άν είναι ή «ελλικρινεία» του, μοιράζεται και τή ρηχότητα. Άν ή ρηχότητα του είναι άνυπόφορη, δέν μπορεί παρά νά τίς άψηφήσει και νά τούς έναντιωθεί. 'Ο Πόλ Μπουρζέ ή ο Ριμπό, ο Ζόρζ 'Ονέ ή ο Έντουάρ Μανέ. Και ύποστηρίζω ότι αυτός ο τύπος αντίθεσης δέν συναντάνται σέ πρωτότερες έποχές τής ιστορίας. 'Ο Μπάχ δέν είναι ο Σένμπεργκ ένός Σέντ-Σάνς τής έποχής του.

Έτσι εμφανίζεται ο καταραμένος καλλιτέχνης, ή ιδιοφυία πού δέν κατανοείται –και αυτό έξ ανάγκης και όχι εκ τύχης– καταδικασμένη νά δουλεύει για ένα κοινό εν δυνάμει παγκόσμιο αλλά στην πραγματικότητα άνύπαρκτο και ούσιαστικά μεταθανάτιο. Σύντομα τό φαινόμενο έξαπλώνεται (σχετικά) και γενικεύεται: συγκροτείται ή όντότητα «πρωτοποριακή τέχνη» και δημιουργεί ένα καινούριο «κοινό». Άύθεντικά, διότι τό έργο του καλλιτέχνη τής πρωτοπορίας βρίσκει άνταπόκριση σέ πολλά άτομα. Μή άύθεντικά, διότι δέν χρειάζεται πολύς χρόνος για νά διαπιστωθεί ότι τά τερατουργήματα του χτές είναι τά άριστουργήματα του σήμερα. Παράξενο κοινό πού καταγγέται από μιά κοινωνική άποστασία –τά άτομα πού τό συναποτελούν προέρχονται σχεδόν άποκλειστικά από τήν άστική τάξη και τά παραπλήσια στρώματα– πού δέν μπορεί νά ζήσει τή σχέση του μέ τήν τέχνη πού πατρонаρει παρά μέ διπλοπροσώπια, άν όχι κακή πίστη, πού τρέχει πίσω από τόν καλλιτέχνη άντι νά τόν συνοδεύει, πού πρέπει κάθε φορά νά διάζεται από τό έργο άντι νά άναγνωρίζει τόν έαυτό του σ' αυτό, πού, όσο πολυάριθμο και νά είναι, παραμένει πάντα κοινοροποιημένο και μοριακό και για τό όποιο θά μπορούσαμε τελικά νά πούμε ότι τό μόνο σημείο άναφοράς πού έχει μέ τόν καλλιτέχνη είναι άρνητικό: ή μόνη άξία είναι τό «καινούριο» και έτσι άναζητείται, ένα έργο τέχνης πρέπει νά είναι πιό «προχωρημένο» από τά προγενέστερα.

Άλλά «προχωρημένο» σέ σχέση μέ τί; 'Ο Μπετόβεν είναι πιό «προχωρημένος» από τόν Μπάχ; 'Ο Βελάσκουεθ είναι πιό όπισθοδρομικός σέ σχέση μέ τόν Τζιόττο; Οί παραβάσεις μερικών άκαδημαϊκών ψευτοκανόνων (οί κανόνες τής κλασικής άρμονίας, π.χ., πού οί μεγάλοι συνθέτες, αρχίζοντας από τόν ίδιο τόν Μπάχ, συχνά «παράβιασαν», ή οί κανόνες τής «νατουραλιστικής» άπεικόνισης στή ζωγραφική πού τελικά κανένας μεγάλος ζωγράφος δέν σεβάστηκε ποτέ) άποκτούν αυταξία –σέ πλήρη παραγωγή τών στενών σχέσεων πού

συνδέουν πάντα σ' ένα μεγάλο έργο τή μορφή τής έκφρασης και αυτό πού εκφράζεται, αν μιά τέτοια διάκριση είναι δυνατή. Ήταν δηλαδή ο Σεζάν ένας παλαβός πού ζωγράφιζε μήλα όλο και πιο κυβιστικά, διότι ήθελε νά τά κάνει νά μοιάζουν όλο και πιο πολύ μέ μήλα, όλο και πιο πολύ στρογγυλά; Μήπως διότι είναι άτονικά, μερικά άτονικά έργα είναι πραγματική μουσική; Δέν γνωρίζω σ' όλη τήν παγκόσμια λογοτεχνική πρόζα παρά ένα μόνο έργο πού είναι άπόλυτη δημιουργία, δημιουργία ενός άλλου κόσμου· έργο πού φαινομενικά παίρνει όλα τά ύλικά του μέσα από τούτον δώ τόν κόσμο και, επιβάλλοντας στή διάταξή τους και στή «λογική» τους μιά ανεπαίσθητη και άσύλληπτη άλλοίωση, φτιάχνει από αυτά έναν κόσμο πού δέν μοιάζει μέ κανέναν άλλο και πού χάρη σ' αυτόν ανακαλύπτουμε έκθαμβοι και πανικόβλητοι ότι ίσως πάντοτε νά κατοικούσαμε σ' αυτόν τόν κόσμο κυφά. Τό έργο αυτό είναι ό Πύργος, ένα μυθιστόρημα κλασικής μορφής, κοινής θά έλεγα. Οί περισσότεροι όμως από τούς σύγχρονους λογοτέχνες πασχίζουν μέ κάθε μέσο νά ανακαλύψουν καινούριες μορφές ένω δέν έχουν τίποτα νά πούν, ούτε καινούριο ούτε παλιό. Και όταν τό κοινό τους τούς χειροκροτεί, πρέπει νά αντιληφθούμε ότι αυτό πού χειροκροτεί είναι κατορθώματα ταχυδακτυλουργών.

Αυτό τό κοινό τής «πρωτοπορίας», πού συγκροτήθηκε κατ' αυτό τόν τρόπο, έπενεργεί ανακλαστικά (και σέ συνεργία μέ τό πνεύμα τών καιρών) στους καλλιτέχνες. Τίποτα δέν συνδέει κοινό και καλλιτέχνες παρά μόνο ή «ψευδονοεοτεριστική» άναφορά, άπλη άρνηση πού δέν τρέφει παρά τήν έμμoneή τής καινοτομίας πού επιδιώκεται πάση θυσία και σαν αυτοσκοπός. Δέν υπάρχει καμιά άναφορά προς τήν όποία νά μετριέται και νά αξιολογείται τό καινούριο. Άλλωστε πώς θά μπορούσε νά υπάρξει άληθινά κάτι καινούριο, αν δέν υπάρχει άληθινή παράδοση, ζωντανή παράδοση; Και πώς θά μπορούσε ή τέχνη νά έχει σαν μόνη άναφορά τήν ίδια τήν τέχνη, χωρίς άμέσως νά μετατραπεί σ' ένα άπλό στολίδι ή παιχνίδι μέ τήν πιο κοινή έννοια του όρου; Ός δημιουργία νοήματος, ενός νοήματος πού δέν υπόκειται μόνο στον διεξοδικό λόγο –κατ' ούσίαν και όχι κατά τύχη άμετάφραστου στήν καθημερινή γλώσσα και τό όποιο δημιουργεί έναν τρόπο του είναι, άπρόσιτο και άδιανόητο γι' αυτήν– ή τέχνη μās φέρνει αντιμέτωπους μέ ένα άκραίο παράδοξο. Τελείως αυτόαρκης, χωρίς νά έξυπηρετεί τίποτα, δέν ύφίσταται επίσης παρά σαν παραπομπή στον κόσμο και τούς κόσμους, σαν άποκάλυψη του ως ένα διηγετικές και άνεξάντητο προς-τό-είναι μέσω τής εμφάνισης εκείνου πού μέχρι τότε δέν ήταν ούτε δυνατό ούτε αδύνατο: του άλλου. Όχι παρουσίαση μέσα στήν παράσταση τών Ίδεών του Λόγου, μή παραστατών διά του διεξοδικού λόγου, όπως τό ήθελε ό Κάντ, αλλά δημιουργία ενός νοήματος πού δέν είναι ούτε Ίδέα ούτε Λόγος, πού είναι οργανωμένο χωρίς νά είναι «λογικό» και πού δημιουργεί τήν ίδια του τήν άνα-

φορά σαν πιο «πραγματική» από καθετί τό «πραγματικό» πού θά μπορούσε νά «άναπαρασταθεί».

Αυτό τό νόημα δέν μπορεί νά θεωρηθεί «άδιαχώριστο» από μιά μορφή, διότι είναι μορφή (είδος)· δέν ύπάρχει παρά μόνο μέσα και χάρη στή μορφή (τούτο δέν έχει καμιά σχέση μέ τή λατρεία μιάς κενής μορφής καθαυτήν, χαρακτηριστικό του άνεστοραμμένου άκαδημαϊσμού, όπως είναι ό σύγχρονος «νεοεορισμός»). Αυτό όμως πού σήμερα πεθαίνει είναι οί ίδιες οί μορφές και ίσως οί κληρονομημένες κατηγορίες (γέννη) τής δημιουργίας. Δέν θά μπορούσαμε λοιπόν δικαιολογημένα νά άναρωτηθούμε αν ή μορφή μυθιστόρημα, ή μορφή πίνακας, ή μορφή θεατρικό έργο επιδιώνουν του έαυτού τους; Ή ζωγραφική, άνεξάρτητα από τόν συγκεκριμένο τρόπο ύλοποίησής της (πίνακας, τοιχογραφία κλπ.), παραμένει ζωντανή; Αυτές οί έρωτήσεις δέν θά πρέπει νά μās έξοργίζουν τόσο εύκολα. Ή έπική ποίηση έχει πεθάνει εδώ και αιώνες, αν όχι χιλιετηρίδες. Μήπως ύπηρεξε μετά τήν Άναγέννηση μεγάλη γλυπτική έκτός από μερικές πρόσφατες έξαιρέσεις (Ροντέν, Μαγιό, Άρσιπένκο, Τζιακομέτι...); Ό πίνακας, όπως τό μυθιστόρημα, όπως τό θεατρικό έργο, έμπεριέχει στήν όλόκληρά του τήν κοινωνία μέσα στήν όποία εμφανίζεται. Άς πάρουμε σαν παράδειγμα τό μυθιστόρημα· ποιά είναι ή σημερινή κατάσταση σχετικά μ' αυτό; Άπό τήν έσωτερική φθορά τής γλώσσας μέχρι τήν κρίση του γραπτού λόγου, από τή διασκέδαση και τήν ψυχαγωγία, τόν τρόπο μέ τόν όποιο τό σύγχρονο άτομο ζει ή μάλλον δέν ζει, τό χρόνο μέχρι τίς ώρες πού δαπανώνται προστά στήν τηλεόραση, τά πάντα δέν συνωμοτούν για τό ίδιο αποτέλεσμα; Κάποιος πού πέρασε τήν παιδική και έφηβική ήλικία του κοιτάζοντας τηλεόραση σαράντα ώρες τήν εβδομάδα θά μπορούσε νά διαβάσει τόν Ήλίθιο ή έναν σύγχρονο Ήλίθιο; Θά μπορούσε νά συμμετάσχει στή μυθιστορηματική ζωή, στον μυθιστορηματικό χρόνο, νά πάρει τήν άναγκαία στάση δεκτικότητας ή έλευθερίας για νά τόν συνεπάρει ένα μεγάλο μυθιστόρημα, κάνοντάς το συγχρόνως κάτι για τόν έαυτό του; Άλλά ίσως, επίσης, νά πεθαίνει αυτό ακριβώς πού μάθαμε νά άποκαλούμε τό έργο του πολιτισμού: τό «άντικείμενο» πού άντέχει στο χρόνο, πού ή αρχή του ή ίδια τό προορίζει για μιά ύπαρξη χρονικά άπροσδιοριστή, τό έξατομικεύσιμο εκείνο αντικείμενο πού άποδίδεται τουλάχιστον de jure σ' έναν συγκεκριμένο δημιουργό, σ' ένα περιβάλλον, σέ μιά συγκεκριμένη εποχή. Ύπάρχουν όλο και λιγότερα έργα και όλο και περισσότερα προϊόντα τά όποία μοιράζονται μαζί μέ τά άλλα προϊόντα τής εποχής τήν ίδια μεταβολή στον προσδιορισμό της χρονικότητάς τους: προορισμένα όχι για νά διαρκέσουν αλλά για νά μή διαρκέσουν. Μοιράζονται επίσης τήν ίδια μεταβολή στον προσδιορισμό της καταγωγής τους: δέν ύπάρχει πια τίποτα τό ουσιαστικό στή σχέση τους μέ έναν συγκεκριμένο δημιουργό. Μοιράζονται τέλος τήν

Ίδια μεταβολή status ύπαρξης: δέν είναι πιά μοναδικά εξατομικεύσιμα αλλά αντίτυπα του ίδιου τύπου που μπορούν να αναπαραχθούν άπεριορίστα. Ὁ Μάκβεθ είναι βέβαια μιά περίπτωση τῆς κατηγορίας τραγωδία, εἶναι ὅμως κυρίως μιά μοναδική ὁλότητα: ὁ Μάκβεθ (τό θεατρικό ἔργο) εἶναι ἕνα μοναδικό ἄτομο –ὅπως οἱ καθεδρικοί ναοί τῆς Ρέμς ἢ τῆς Κολωνίας εἶναι μοναδικά ἄτομα. Ἐνα κομμάτι τυχαϊκῆς μουσικῆς, οἱ πύργοι που θλέπω ἀπό τήν ἄλλη πλευρά του Σηκουάνα δέν εἶναι μοναδικά ἄτομα παρά μόνο μέ τήν «ἀριθμητική» ἔννοια, ὅπως λένε οἱ φιλόσοφοι.

Προσπαθῶ νά περιγράψω τίς μεταβολές. Ἴσως νά κάνω λάθος, ἐν τούτοις δέν μιλῶ ἀπό νοσταλγία μιᾶς ἐποχῆς στήν ὁποία μιά ἰδιοφυία ὀνομαστικά προσδιορισμένη δημιουργοῦσε ἔργα μοναδικά μέ πλήρη ἀναγνώριση ἀπό τήν κοινότητα ὅπου ἀνήκε (μιά κοινότητα που πολύ ἄσχημα ὀνομάζουν συχνά «ὄργανική»). Αὐτός ὁ τρόπος ὑπαρξης του δημιουργοῦ, του ἔργου του, τῆς μορφῆς του ἔργου του και του κοινού του εἶναι φυσικά καί ὁ ἴδιος μιά κοινωνικοϊστορική δημιουργία ἢ ὁποία μπορεί χοντρικά νά τοποθετηθεῖ στό χώρο καί στό χρόνο. Ἐμφανίζεται στίς «ἱστορικές» κοινωνίες, μέ τήν αὐστηρή ἔννοια του ὄρου, χωρίς ἀμφιβολία ἤδη στίς κοινωνίες του «ἀνατολικοῦ δεσποτισμοῦ», ὅπως ὁποιοδήποτε ἀπό τήν Ἑλλάδα καί μετά («Ὁμηρος» καί ἡ συνέχεια) καί κορυφώνεται στόν ἑλληνοδυτικό κόσμο. Δέν εἶναι ὁ μοναδικός τρόπος καί ὅπως ὁποιοδήποτε δέν εἶναι –ἀκόμα καί ἀπό τήν πιό αὐστηρή πολιτισμική ἀποψη– ὁ μόνος που ἀξίζει. Ἡ νεοελληνική δημοτική ποίηση εἶναι ἀντάξια του Ὁμήρου, ὅπως τό φλαμέγκο ἢ τό gaelan ἀξίζουν ὅσο καί κάθε μεγάλη μουσική, οἱ ἀφρικανοί χοροί καί οἱ χοροί του Μπαλί ὑπερτεροῦν κατά πολύ του δυτικοῦ μπαλέτου, καί τό πρωτόγονο εἰδώλιο δέν ὑστερεῖ ἀπό κανένα σύγχρονο ἀγαλματίδιο. Ἀκόμα: ἡ λαϊκή δημιουργία δέν περιορίζεται στήν «προϊστορία». Συνεχίστηκε γιά μεγάλο χρονικό διάστημα παράλληλα μέ τή «λόγια» δημιουργία, στή σκιά της, τροφοδοτώντας την, χωρίς ἀμφιβολία, τόν περισσότερο καιρό. Ἡ σύγχρονη ἐποχή καταστρέφει καί τίς δύο δημιουργίες.

Πού πρέπει νά τοποθετηθεῖ ἡ διαφορά ἀνάμεσα σέ μιά λαϊκή τέχνη καί σ' αὐτό που γίνεται σήμερα; Ὁχι βέβαια στήν ἀτομικότητα που συνδέεται ὀνομαστικά μέ τήν προέλευση του ἔργου –ἄγνωστη στή λαϊκή τέχνη· οὔτε στή μοναδικότητά της –πράγμα στό ὁποιο δέν ὀφείλει τήν ἀξία της. Ἡ λαϊκή δημιουργία, «πρωτόγονη» ἢ μεταγενέστερη, ὄχι μόνο ἐπιτρέπει ἀλλά καί καθιστᾶ ἐνεργά δυνατή μιάν ἀπεριορίστη ποικιλία πραγματώσεων, ὅπως καί παραχωρεῖ μιά ἰδιαίτερη θέση στό ἐξαιρετικό ποιόν του ἐρμηνευτή που δέν εἶναι ποτέ ἀπλός ἐρμηνευτής ἀλλά δημιουργικός στόν τονισμό, ὅπως ὁ τραγουδιστής, ὁ βάρδος, ὁ χορευτής, ὁ ἀγγειοπλάστης ἢ ἡ κεντίστρα. Αὐτό ὅμως που τή χαρακτηρίζει πάνω ἀπ' ὅλα εἶναι τό εἶδος τῆς σχέσης που τη-

ρεῖ μέ τό χρόνο. Ἀκόμα καί ὅταν δέν προορίζοταν γιά νά διαρκέσει, διαρκεῖ παρ' ὅλα αὐτά. Ἡ ἀντοχή της στό χρόνο εἶναι ἐσωματωμένη στόν τρόπο μετάδοσης τῶν «ὑποκειμενικῶν ἱκανοτήτων» ὅπου βασίζεται, στόν τρόπο ὑπαρξης του ἴδιου του κοινωνικοῦ συνόλου. Ἐτσι, τοποθετεῖται στόν ἀντίποδα τῆς σύγχρονης παραγωγῆς.

Ἀλλά ἡ ἰδέα του ἀνθεκτικοῦ στό χρόνο δέν εἶναι οὔτε καπιταλιστική οὔτε ἑλληνοδυτική. Οἱ εἰκόνες τῶν σπηλαίων Altamira καί Lascaux, τά προϊστορικά εἰδώλια μαρτυροῦν γι' αὐτό. Γιατί ὅμως θά πρέπει νά ὑπάρχουν τέτοια ἔργα; Μόλις φτάνει κανεῖς γιά πρώτη φορά στή Μαύρη Ἡπειρο, ὁ «προϊστορικός» χαρακτήρας τῆς Ἀφρικῆς πρῖν τόν ἀποικισμό της χτυπάει στό μάτια: καμιά κατασκευή ἀπό σκληρά ὑλικά ἐκτός ἀπό ἐκείνες που ἔγιναν ἀπό τούς Λευκοῦς ἢ μετά ἀπό αὐτούς. Καί γιατί θά ἔπρεπε πάση θυσία νά ὑπάρχουν κατασκευές ἀπό σκληρά ὑλικά; Ὁ ἀφρικανικός πολιτισμός ἀποδείχθηκε ὅτι ἀντέχει στό χρόνο ὅσο καί ὅποιοσδήποτε ἄλλος, ἂν ὄχι περισσότερο: μέχρι σήμερα οἱ συνεχεῖς προσπάθειες τῶν Δυτικῶν γιά νά τόν καταστρέψουν δέν πέτυχαν ἀπόλυτα. Ἀντέχει μ' ἕναν τρόπο διαφορετικό, μέ ἄλλα μέσα καί κυρίως μέ ἄλλους ὄρους: καταλύοντάς τους, ἡ εἰσβολή τῆς Δύσης κατορθώνει νά δημιουργεῖ σήμερα αὐτή τήν τερατώδη κατάσταση ὅπου ἡ Ἡπειρος ἀπογυμνώνεται ἀπό τόν πολιτισμό της χωρίς νά ἀποκτᾶ ἕναν καινούριο. Τό γεγονός ὅτι ἀνθεξε, ὅπου αὐτό συνέβη, ὀφείλεται στό ὅτι οἱ διάφορες ἐθνότητες ἐξακολουθοῦν νά ἐπενδύουν τίς δικιές τους ἀξίες καί κοινωνικές φαντασιακές σημασίες οἱ ὁποῖες συνεχίζουν νά κατευθύνουν τό κοινωνικό τους πρᾶττειν καί παριστάνειν.

Ὅσο ὅσο –πρόκειται τώρα γιά τήν ἄλλη ὄψη τῶν «ἀρνητικῶν» διαπιστώσεων που διατυπώθηκαν πιό πάνω σχετικά μέ τόν ἐπίσημο καί λόγιο πολιτισμό τῆς ἐποχῆς μας– φαίνεται ὄχι μόνο ὅτι ἕνας ὀρισμένος ἀριθμός προϋποθέσεις γιά μιά καινούρια πολιτισμική δημιουργία ἔχει σήμερα συγκεντρωθεῖ ἀλλά καί ὅτι ἕνας τέτοιος πολιτισμός «λαϊκοῦ» τύπου ἀναδύεται ἤδη. Ἀπειράριθμες ὀμάδες νέων μέ μερικά ὄργανα παράγουν μιά μουσική που τίποτα δέν τή διακρίνει –ἂν ὄχι τό τυχαῖο τῆς ἐμπορικῆς προώθησης– ἀπό τή μουσική τῶν Στόουνς ἢ τῶν Τζέφερσον Ἐαρπλίν. Κάθε ἄνθρωπος μέ στοιχειῶδες γούστο που ἔχει κοιτάξει πίνακες ζωγραφικῆς καί φωτογραφίες μπορεί νά φτιάξει φωτογραφίες πιό ὡραίες καί ἀπό τίς πιό ὡραίες. Ὅπως ἐπίσης, μιά καί μιλήσαμε γιά κατασκευές ἀπό σκληρά ὑλικά, τίποτα δέν μᾶς ἐμποδίζει νά φανταστοῦμε ὑλικά που θά φουσκώνουν καί θά ἐπιτρέπουν στόν καθένα νά κατασκευάζει τό σπιτί του καί νά τό ἀλλάξει, ἂν τό θελήσει, κάθε ἐβδομάδα. (Πληροφοροῦμαι ὅτι αὐτές οἱ δυνατότητες που παρέχονται ἀπό πλαστικά ὑλικά δοκιμάζονται ἤδη στίς ΗΠΑ.) Ἀφήνω τίς γνωστές καί πολυσυζητημένες ὑποσχέσεις του φτηνοῦ ἤλεκτρονικοῦ ἐγκεφάλου οἰκιακῆς χρήσης, που ἤδη βρι-

σκειται στο δρόμο της υλοποίησης: καθένas θά φτιάχνει τή δικιά του μουσική, τυχαϊκή ή μή. Δέν θά είναι δύσκολο νά προγραμματίσουμε τή σύνθεση και τήν εκτέλεση μιās απομίμησης ενός *Νόμου* του Ξενάκη ή μιās φούγκας του Μπάχ (κάτι τέτοιο θά ήταν δυσκολότερο γιά τόν Σοπέν).

Έντούτοις θά ήταν σάν νά ξεγελούσαμε τούς έαυτούς μας και τούς άλλους άν προσπαθούσαμε νά εξισορροπήσουμε τό κενό τής σημερινής λόγιας κουλτούρας μέ τό κενό πού τείνει νά γεννηθεί σάν διακεχυμένη λαϊκή κουλτούρα. Και τούτο όχι μόνο διότι αυτή ή καταπληκτική διεύρυνση των δυνατοτήτων και των δεξιοτήτων τροφοδοτεί επίσης και κατά κύριο λόγο τήν έμπορικη «πολιτιστική» παραγωγή (άπό πλευράς λήψης εικόνας και μόνο, ή πενυχρότερη ταινία του Λε-λούς δέν είναι κατώτερη άπό τίσ ταινίες πού αντιγράφει), αλλά γιατί δέν μπορούμε νά παρακάμψουμε τό μυστήριο τής πρωτοτυπίας και τής επανάληψης. Έδω και σαράντα χρόνια μέ βασανίζει αυτό τό πρόβλημα: γιατί τό ίδιο κομμάτι, άς πούμε ή *Σονάτα* άρ. 33 του Μπετόβεν, άν είχε γραφτεί άπό κάποιον σύγχρονο, θά θεωρείτο κάτι τό άπλώς ευχάριστο, και, άν ανακαλυπτόταν έξαφνα σε κάποια σοφίτα τής Βιέννης, άθάνατο άριστούργημα; (Βέβαια ή σειρά πού κορυφώνεται στο *Opus III* δέν έξαντλεί κατά κανέναν τρόπο τίσ δυνατότητες αυτού πού ό Μπετόβεν «ανακάλυπτε» στο τέλος τής ζωής του –και πού έμεινε χωρίς συνέχεια στην ιστορία τής μουσικής.) Δέν είδα κανέναν νά καθίσει νά σκεφτεί σοβαρά τό πρόβλημα πού τέθηκε μέ τήν ανακάλυψη, έδω και μερικά χρόνια, τής σειράς των «πλαστών Βέρ Μέρ» πού είχαν ξεγελάσει γιά πολύ χρόνο όλους τούς ειδικούς. Τί ήταν λοιπόν αυτό πού ήταν «ψεύτικο» σ' αυτούς τούς πίνακες, εκτός άπό τήν ύπογραφή πού δέν ενδιαφέρει παρά μόνο τούς έμπόρους και τούς δικηγόρους; Μέ ποιά έννοια ή ύπογραφή άποτελεί τμήμα του έργου ζωγραφικής.

Δέν γνωρίζω τήν άπάντηση σ' αυτό τό ερώτημα. Ίσως οι ειδικοί έκαναν λάθος διότι έκριναν μέ πολλή συνέπεια τό «σίλ» του Βέρ Μέρ, αλλά δέν είχαν μάτια γιά τή φλόγα. Και ίσως αυτή ή φλόγα σχετίζεται μέ αυτό πού μās κάνει –χωρίς «οί συνθήκες τής ζωής μας επί τής γής νά τό επιβάλλουν»– νά θεωρούμε τούς έαυτούς μας «αναγκασμένους νά κάνουνε τό καλό, νά είμαστε λεπτοί, άκόμα και ευγενείς», πού κάνει τόν «άθεο καλλιτέχνη» νά αισθάνεται «υποχρεωμένος νά ξαναρχίσει έκατό φορές ένα κομμάτι γιά τό όποιο ό θαυμασμός πού θά προκαλέσει θά ενδιαφέρει πολύ λίγο τό φαγωμένο άπό τά σκουλήκια σώμα του, όσο και τό κίτρινο κομμάτι τοίχου πού ζωγράφισε μέ τόση γνώση και λεπτότητα ένας καλλιτέχνης πού θά μείνει γιά πάντα άγνωστος, μετά βίας ταυτισμένος μέ τό όνομα Βέρ Μέρ». Ό Προύστ –παίρνοντας σχεδόν κατά λέξη ένα έπιχείρημα του Πλάτωνα– πίστευε ότι έβρισκε σ' αυτό τήν ένδειξη μιās προηγού-

μενης και μεταγενέστερης ζωής και ψυχής. Σ' αυτό έγω βλέπω άπλώς τήν άπόδειξη ότι δέν γινόμαστε άληθινά άνθρωποι παρά μόνο *αφιερωμένοι* σε κάτι άλλο άπό τήν άτομική μας ύπαρξη. Και άν αυτό τό άλλο πράγμα δέν ύπάρχει παρά μόνο γιά μās ή γιά κανέναν –τό ίδιο κάνει– τότε δέν βγήκαμε άπό τήν άτομική μας ύπαρξη, άπλώς είμαστε τρελοί. Ό Βέρ Μέρ ζωγράφισε γιά νά ζωγραφίζει –αυτό σημαίνει: γιά νά δώσει ύπαρξη σε κάτι πού *προορίζεται* γιά κάποιον ή κάποιους, γιά τούς όποιους αυτό τό πράγμα θά ήταν ζωγραφική. Και ένδιαφερόμενος αυστηρά μόνο γιά τόν πίνακά του, ένθρόνιζε σε μιá θέση άπόλυτης αξίας και τό άμεσο κοινό του και, συγχρόνως, τίσ άτελείωτες και αινιγματικές γενεές του μέλλοντος.

Ό «έπίσημος» και «λόγιος» σημερινός πολιτισμός έχει διχαστεί άνάμεσα σ' αυτό πού έχει διατηρήσει άπό τήν ιδέα του έργου ως άνθεκτικού στο χρόνο και στην πραγματικότητά του πού δέν κατορθώνει νά έπωμισθεί: τή μαζική παραγωγή καταναλώσιμων και φθαρτών προϊόντων. Έτσι περιπίπτει στην αντίκειμενική ύποκρισία και τή κακή συνείδηση πού επιδεινώνουν τή στειρότητά της. Πρέπει νά παριστάνει ότι δημιουργεί άθάνατα έργα και συγχρόνως νά ανακηρύσσει «επαναστάσεις» μέ έπιταχυνόμενη συχνότητα (ξεχνώντας ότι κάθε επανάσταση καλώς έννοουμένη ξεκινά άπό τήν έμπρακτη άπόδειξη τής θνητότητας των εκπροσώπων του Παλαιου Καθεστώτος). Γνωρίζει πολύ καλά ότι τά κτίρια πού χτίζει δέν φτάνουν σ'όχι ποτέ (ούτε άπό αισθητική ούτε άπό λειτουργική πλευρά) ένα ίνγκλου ή μιá κατοικία του Μπαλί –θά αισθανόταν όμως χαμένος άν τό παραδεχόταν.

Οί Άθηναίοι, όταν επέστρεψαν στην πόλη τους μετά τή Σαλαμίνα, βρήκαν τό *Έκατόμπεδον* και τούς άλλους ναούς τής Άκρόπολης πυρπολημένους και κατεστραμμένους άπό τούς Πέρσες. Δέν δάλθηκαν νά τούς αναστηλώσουν. Χρησιμοποίησαν ό,τι απέμεινε γιά νά ίσοπεδώσουν τήν επιφάνεια του δράχου και νά γεμίσουν τά θεμέλια του Παρθενώνα και των καινούριων ναών. Άν ή Παναγία των Παρισίων είχε καταστραφεί άπό βομβαρδισμούς, δέν θά ήταν δυνατό, ούτε γιά μιá στιγμή, νά φανταστούμε τούς Γάλλους νά κάνουν κάτι άλλο άπό τό νά μαζεύουν μέ ευλάβεια τά συντρίμια, άποπειρώμενοι μιá άναστήλωση ή νά αφήνουν τά ερείπια όπως είναι. *Και θά είχαν δικιο*. Διότι περισσότερο αξίζει έν. ελάχιστο συντρίμι της Παναγίας των Παρισίων άπό δέκα πύργους Πομπιντού.

Και τό σύνολο του σύγχρονου πολιτισμού είναι διχασμένο άνάμεσα σε μιá επανάληψη, πού δέν μπορούσε νά είναι παρά άκαδημαϊκή και άδεια εφόσον είναι ξεκομμένη άπό αυτό πού άλλοτε έξασφάλιζε τή συνέχεια/παράλλαγή μιās ζωντανής παράδοσης ουσιαστικά συνδεδεμένης μέ τίσ ουσιαστικές αξίες τής κοινωνίας, και σε μιá ψευτοκαινοτομία άρχικακαδημαϊκή στον προγραμματισμένο και επαναληπτικό

«άντιακαδημαϊσμό» της, πιστή άντανάκλαση, για μία φορά, της κατάρρευσης τών κληρονομημένων ούσιαστικών αξιών. Καί αυτή ή σχέση ή έλλειψη σχέσης μέ τίς ούσιαστικές αξίες είναι επίσης ένα από τά έρωτηματικά πού βαρύνουν τόν σύγχρονο νεολαϊκό πολιτισμό.

Κανείς δέν μπορεί νά προείπει ποιές θά είναι οί αξίες μιάς καινούριας κοινωνίας ή νά τίς δημιουργήσει άντί γι' αυτήν. Όφείλουμε όμως νά παρατηρούμε «μέ ξεκάθαρο μυαλό» αυτό πού ύφίσταται, νά αποδιώχνουμε τίς αυταπάτες, νά λέμε μέ σθένος αυτό πού θέλουμε, νά θγαίνουμε από τά δίκτυα παρασκευής και διάδοσης τών ήρεμιστικών, έν άναμονή τής στιγμής πού θά μπορέσουμε νά τά τσακίσουμε.

Όλοσύνθεση του «πολιτισμού» και πώς όχι, έφόσον για πρώτη φορά στην ιστορία ή κοινωνία δέν έχει τίποτα νά σκεφτεί και τίποτα νά πει για τόν έαυτό της, γι' αυτό πού είναι και γι' αυτό πού θέλει, για τό τί αξίζει γι' αυτήν και τί δέν αξίζει –καταρχήν για τό άν θέλει τόν έαυτό της σάν κοινωνία και σάν ποιά κοινωνία; Τίθεται σήμερα ζήτημα έκκοινωνισμού και τρόπου έκκοινωνισμού και τί συνεπάγεται αυτό για τήν ούσιαστική κοινωνικότητα. Οί έξωτερικοί τρόποι όμως έκκοινωνισμού τείνουν όλο και περισσότερο στό νά γίνουν τρόποι «έσωτερικού» αποκοινωνισμού. Πενήντα έκατομμύρια οικόγενείες άπομονωμένες καθεμία στην κατοικία της παρακολουθώντας τηλεόραση εκπροσωπούν συγχρόνως τόν πιό προχωρημένο, άπ' όσους γνωρίσαμε μέχρι σήμερα, «έξωτερικό» έκκοινωνισμό και τόν «έσωτερικό» αποκοινωνισμό, τήν πιό άκραία ιδιωτικοποίηση. Θά ήταν άπατηλό νά πούμε ότι υπεύθυνη είναι ή τεχνική φύση, αυτή καθαυτή, τών μέσων έπικοινωνίας. Βέβαια αυτή ή τηλεόραση ταιριάζει σάν γάντι σ' αυτή τήν κοινωνία, και θά ήταν παράλογο νά πιστεύουμε ότι θά αλλάζαμε κάτι μεταβάλλοντας τό «περιεχόμενο» τών έκπομπών. Ό τεχνική και ή χρήση της είναι άδιαχώριστες από εκείνο του όποιου αποτελούν τούς φορείς. Πρόκειται για τήν άνικανότητα/άδυναμία της σημερινής κοινωνίας όχι μόνο, και όχι τόσο, νά φαντάζεται, νά ανακαλύπτει και νά καθιερώνει μία άλλη χρήση της τηλεόρασης, αλλά νά μετατρέψει τήν τηλεοπτική τεχνική έτσι ώστε νά μπορεί νά χρησιμοποιηθεί για τήν έπικοινωνία μεταξύ τών ατόμων, τά όποια θά συμμετέχουν σ' ένα δίκτυο άνταλλαγών –άντι νά τά συγκεντρώνει παθητικά γύρω από μερικούς πόλους έκπομπής. Καί γιατί θά πρέπει νά γίνει αυτό; Διότι ήδη από καιρό ή κρίση διάβρωσε τήν ίδια τή θετική κοινωνικότητα σάν ούσιαστική αξία.

Όκολούθως ύπάρχει τό ζήτημα τής ιστορικότητας. Ό έτερονομία μιάς κοινωνίας –όπως και ενός ατόμου– εκφράζεται και ένοργανώνεται στην σχέση πού εγκαθιδρύει μέ τήν ιστορία της και τήν ιστορία. Ό κοινωνία μπορεί νά είναι κολλημένη στό παρελθόν της, νά τό επαναλαμβάνει –νά πιστεύει ότι τό επαναλαμβάνει –άτελευταία, όπως οί

άρχαικές κοινωνίες ή οί περισσότερες από τίς «παραδοσιακές» κοινωνίες. Όπάρχει όμως ένας άλλος τρόπος έτερονομίας πού γεννιέται κάτω από τά μάτια μας: ή δήθεν «tabula rasa» του παρελθόντος πού στην πραγματικότητα συνιστά –διότι δέν ύπάρχει ποτέ καθ' όλοκληρία– άπώλεια τής ζωντανής μνήμης τής κοινωνίας, τή στιγμή μάλιστα πού υπερτροφεί ή νεκρή τής μνήμη (μουσειά, βιβλιοθήκες, ταξινόμησια μνημεία, τράπεζες δεδομένων κλπ.), άπώλεια μιάς σχέσης ούσιαστικής και όχι ύπόδουλης στό παρελθόν της, στην ιστορία της, στην ιστορία, σάν νά λέμε: άπώλεια του έαυτού της. Αυτό τό φαινόμενο πού δέν αποτελεί παρά μία όψη τής κρίσης τής ιστορικής συνείδησης τής Δύσης είναι έπακόλουθο ενός ιστορικού προοδευτισμού έξωθιμένου ως τόν παραλογισμό (στή φιλελεύθερη ή στή μαρξιστική μορφή του). Ζωντανή μνήμη του παρελθόντος και πρόταγμα για ένα καταξιωμένο μέλλον εξαφανίζονται μαζί. Τό πρόβλημα τής σχέσης ανάμεσα στην πολιτισμική δημιουργία του παρόντος και τά έργα του παρελθόντος είναι, μέ τή βαθύτερη έννοια, τό ίδιο μέ τό πρόβλημα τής σχέσης ανάμεσα στην δημιουργική αυτόθεσμιζουσα δραστηριότητα μιάς κοινωνίας αυτόνομης και τό ήδη δεδομένο τής ιστορίας, πού δέν πρέπει ποτέ νά θεωρείται άπλή αντίσταση, αδράνεια ή ύποτέλεια. Στόν ψεύτικο νεοτερισμό όπως και στόν ψεύτικο ανατρεπτισμό (είτε εκφράζεται στό σούπερ-μάρκετ είτε στις άγορεύσεις μερικών παραπλανημένων άριστεριστών) έχουμε νά άντιτείνουμε μία εκ νέου άνάλυση και μία επαναδημιουργία τής ιστορικότητάς μας, του δικού μας τρόπου ιστορικοποίησης. Δέν θά ύπάρξει ριζικός κοινωνικός μετασχηματισμός, καινούρια κοινωνία, αυτόνομη κοινωνία, παρά μόνο μέσα και χάρη σέ μία καινούρια ιστορική συνείδηση πού συνεπάγεται συγχρόνως μία παλινόρθωση τής αξίας τής παράδοσης και μία άλλη τοποθέτηση άπέναντι σ' αυτή τήν παράδοση, μία άλλη διάρθρωση ανάμεσα σ' αυτή και τά καθήκοντα του παρόντος μέλλοντος.

Ρήξη μέ τήν ύποδούλωση στό παρελθόν καθαυτό, ρήξη μέ τίς άνοησίες τής «tabula rasa», ρήξη επίσης μέ τή μυθολογία τής «ανάπτυξης», τά φαντάσματα τής οργανικής αύξησης, τίς αυταπάτες τής συσσώρευσης τών αγαθών. Όρνήσεις πού δέν είναι παρά ή άλλη όψη μιάς θέσης: τής κατάφασης στην ούσιαστική κοινωνικότητα και ιστορικότητα σάν αξίες μιάς αυτόνομης κοινωνίας. Όπως πρέπει νά αναγνωρίζουμε στό άτομα, στις ομάδες, στις έθνότητες τήν άυθεντική τους έτερότητα (πράγμα πού δέν συνεπάγεται ότι θά πρέπει και έμεις νά προσαρμοστούμε σ' αυτή τήν έτερότητα διότι αυτό θά ήταν ένας άκόμη τρόπος νά τήν παραγνωρίσουμε ή νά τήν καταλύσουμε) και νά οργανώσουμε ξεκινώντας από αυτή τήν άναγνώριση μία άληθινή συνύπαρξη, μέ τόν ίδιο τρόπο τό παρελθόν τής δικιάς μας κοινωνίας και τών άλλων κοινωνιών μās προσκαλεί νά τίς δούμε, στό βαθμό (άβέβαιο και άνεξάντλητο) πού μπορούμε νά τό κάνουμε, σάν κάτι άλλο

ἀπό ἓνα παράδειγμα πρὸς μίμηση ἢ πρὸς ἀποφυγή. Αὐτὴ ἡ ἐπιλογή εἶναι ἀδιαχώριστη ἀπὸ τὴν ἐπιλογή πού μᾶς κάνει νά ἐπιθυμοῦμε μίαν αὐτόνομη καὶ δίκαιη κοινωνία ὅπου αὐτόνομα, ἐλεύθερα καὶ ἰσότιμα ἄτομα ζοῦν μέσα στὴν ἀμοιβαία ἀναγνώριση. Ἐναγνώριση πού δέν εἶναι μιά ἀπλή νοητικὴ λειτουργία ἀλλὰ ἐπίσης καὶ κυρίως αἴσθημα.

Καί ἐδῶ ἄς ἐπανασυνδέσουμε τὸν δικό μας δεσμό μὲ τὴν παράδο-
ση:

«Ἔοικε δέ καί τὰς πόλεις συνέχειν ἡ φιλία, καί οἱ νομοθέται μᾶλλον περὶ αὐτὴν σπονδάξουσιν ἢ τὴν δικαιοσύνην... Καί φίλων μὲν ὄντων οὐδέν δεῖ δικαιοσύνης, δίκαιοι δ' ὄντες προσδέονται φιλίας, καί τῶν δικαίων τό μάλιστα φιλικόν εἶναι δοκεῖ... Εἰσὶ δ' οὖν αἱ εἰρημέναι φιλίαι (sic, αἱ τέλειαι) ἐν ἰσότητι... Καθ' ὅσον δέ κοινωνοῦσιν, ἐπὶ τοσοῦτον ἐστι φιλία· καί γάρ τό δίκαιον καί ἡ παρομοία "κοινά τὰ φίλων"», ὀρθῶς· ἐν κοινωνίᾳ γάρ ἡ φιλία. (Ἠθικῶν Νικομαχειῶν, Θ, I, 6, 9)

Ἡ φιλία τοῦ Ἀριστοτέλη δέν εἶναι ἡ «φιλία» τῶν μεταφραστῶν καί τῶν ἠθικολόγων. Εἶναι τό γένος τοῦ ὁποίου εἶδη εἶναι ἡ φιλία, ὁ ἔρωτας, ἡ στοργή τῶν γονέων ἢ τῶν παιδιῶν κλπ. Φιλία εἶναι ὁ δεσμός ἀμοιβαίας συμπάθειας καί καταξίωσης. Καί ἡ ἀνώτερη μορφή της δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει παρὰ στὴν ἰσότητα –ἢ ὅποια στὴν πολιτική κοινωνία συνεπάγεται τὴν ἐλευθερία, δηλαδή αὐτό πού ὀνομάσαμε αὐτονομία.

Δεκέμβριος 1978